

EURÓPA TÖRTÉNETE

EURÓPA TÖRTÉNETE

DEBRECEN, 1993

A kötetet szerkesztette:
GUNST PÉTER

Szerzők:
OROSZ ISTVÁN
PAPP IMRE
PÓSÁN LÁSZLÓ
BARTA JÁNOS
MÓZES MIHÁLY
TOKODY GYULA
MENYHÁRT LAJOS
GUNST PÉTER

A védőburkolón levő fotókat Oláh Tibor készítette

A burkoló első oldalán levő festmény Frater José de Sigüenzát ábrázolja, Juan Pantoja de la Cruznak és Coellónak tulajdonítják (17. sz. spanyol iskola).
A hátsó borító a canterburyi katedrális mártíromság kereszthajóját ábrázolja, ahol 1170. dec. 29-én Becket Tamás érseket meggyilkolták. – A harmadik kép egy 1911-ben készült német földgömböt ábrázol, amely a KLTE tulajdona.

ISBN 963 260 062 2

Kiadta: a Csokonai Kiadó Kft., Debrecen
Felelős kiadó: Péliné Bán Éva ügyvezető igazgató
Szedte: TIFF Bt., Debrecen
Nyomta és a kötészeti munkákat végezte: Alföldi Nyomda Rt.
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató
A nyomdai rendelés törzsszáma: 8852.66-19-1
Felelős szerkesztő: Cs. Nagy Ibolya
Műszaki és képszerkesztő, burkolóterv: Takács László
Készült Debrecenben, 42,18 A/5 ívben

Tartalomjegyzék

Bevezető (Gunst P.)	7
I. Az európai fejlődés alapjai (Gunst P.)	9
II. A mediterrán birodalomtól Európáig (Orosz I.)	21
1. A Keresztény Római Császárság jellegzetességei és felbomlása (Orosz I.)	23
2. Barbár törzsekből új királyságok (Orosz I.)	32
3. A Földközi-tenger medencéjének átalakulása a 7–8. században, és hatása a keresztény Európa kialakulására (Orosz I.)	42
4. Nagy Károly „renovatio imperii”-je (Papp I.)	50
III. A feudális Európa (9–12. század)	55
1. A keresztény királyságok politikai rendje (Orosz I.)	56
2. A keresztény univerzalizmus és a „keresztény királyságok” ellentmondásai (Pósán L.)	63
3. Az új feudális gazdaság (Orosz I.)	68
4. Az új feudális társadalom (Orosz I.)	75
5. A kora középkori keresztény kultúra (Orosz I.)	79
IV. A rendi korszak Európája	95
1. Kísérletek az egyetemes Európa fenntartására és kiterjesztésére (Pósán L.)	96
2. Kézműipari „forradalom” és agrárátalakulás (Papp I.)	106
3. Rendi társadalom és rendi monarchia (Papp I.)	117
4. Európai művelődés a skolasztika jegyében (Orosz I.)	127
V. A modern Európa hajnala: 1500–1789	145
1. Abszolút monarchiák és hatalmi törekvések a kora újkorban (Barta J.)	146
2. Expanzió és új jelenségek a gazdaságban (Barta J.)	158
3. Társadalom és társadalmi konfliktusok (Barta J.)	167
4. Reneszánsz, reformáció (Pósán L.)	177
5. A katolikus megújulás és a barokk (Pósán L.–Barta J.)	188
6. Az Ész évszázada (Papp I.–Barta J.)	193
VI. A gazdasági-társadalmi átalakulás és a politikai forradalmak. A modern Európa (Gunst P.)	201
1. Az angol ipari forradalom (Mózes M.)	204
2. A francia forradalom és Európa (1789–1814) (Papp I.)	216
VII. A Szent Szövetség Európája	231
1. A bécsi kongresszus (1814–15): új európai erőegyensúly (Tokody Gy.)	232
2. Alkotmányos és nemzeti mozgalmak az 1820-as években (Tokody Gy.)	239
3. Az 1830-as júliusi forradalom Franciaországban és a Szent Szövetség rendszere (Tokody Gy.)	245

4. Európa tavasza. Az 1848/49-es forradalmak előtörténete (Tokody Gy.)	252
5. Az 1848/49-es forradalmak fő kérdései (Tokody Gy.)	260
VIII. Az ipari forradalom Európája (1849–1914)	269
1. A gazdaság és a társadalom átalakulása (Gunst P.)	270
2. A nemzetközi erőviszonyok 1849 után. A krími háború (1853–56) (Tokody Gy.)	282
3. A nemzetállamiság győzelme: Olaszország, Ausztria–Magyarország és a Német Birodalom (1859–1870/71) (Tokody Gy.)	291
4. Európa a 19. század utolsó évtizedeiben. A fél évszázados béke első szakasza (1871-től a századfordulóig) (Tokody Gy.)	301
5. Európa a századfordulón (1890–1914) (Menyhárt L.)	321
6. Az első világháború (1914–1918) és következményei (1917–1919) (Menyhárt L.)	332
7. Történelmi fordulat Oroszországban, 1917-ben (Menyhárt L.)	340
IX. A versailles-i rendszer Európája (1919–1929) (Menyhárt L.)	343
A nagy válság és következményei: totalitarizmus (1929–1939) (Menyhárt L.)	352
X. A II. világháború (1939–1945) (Menyhárt L.)	361
XI. Függelék: Európa 1945 után (Gunst P.)	373
Kronológia (Pallai L.)	409
Köztörténet	410
Művelődéstörténet	421
Válogatott bibliográfia	427
Általános irodalom	428
1. Középkor és kora újkor	429
2. Új- és legújabb kor	431

Bevezető

Ennek a rövid, tömör összefoglalásnak az a feladata, hogy áttekintő képet adjon az európai történeti fejlődés fő vonalairól, lényegéről. Elsősorban annak a sajátos történeti fejlődésnek az összetevőit, egyes fontosabb lépcsőfokait, csomópontjait kívánja bemutatni, amelyek oda vezettek, hogy mára fokozatosan egyetlen társadalmi-gazdasági rend, nevezetesen az európai válik uralkodóvá a világ egészén (az észak-amerikai az európai átültetésének a terméke), s a világ többi kontinensének népei gyakorlatilag nem tehetnek mást, mint így vagy úgy ehhez alkalmazkodnak – ha nem akarnak megsemmisülni, ha eredeti sajátosságait legalább részben meg akarják őrizni.

Amikor a történeti fejlődés Európában kezdetét vette, nem lehetett előre látni, hogy ez a fejlődési típus fogja maga alá gyűrti a világ többi részét. Még később sem vált világossá az európai történeti fejlődés univerzálissá válásának lehetősége. Talán éppen fordítva volt, hiszen az első évezred végén a kínai társadalom minden tekintetben fölényben lévőknek tűnt föl az európaival történő összehasonlításban. Melyek tehát az európai fejlődés győzelmének okai és egyes tényezői? – ezt van hivatva vizsgálni ez az összefoglalás.

Az európai fejlődés sajátosságainak számos gyökere van, ezeket még a megelőző történeti szakaszokban, a sajátos európai

fejlődés megalapozódása folyamatában lehet megragadni. Természetes tehát, hogy egy bevezető fejezet foglalja össze azokat a gyökereket, az egyes etnikumoknak azokat a külön-külön, önmagában talán nem is jelentős vívmányait, amelyek együttesen, egymással összefonódva meghatározták az európai fejlődést. Ennek alapján kerülhet sor az európai történelem fő vonalainak a bemutatására, olyképpen, hogy a sajátos vonások érvényesülésére, azokra a tényekre, amelyek az európai fejlődés lényegét alkotják, folyamatos figyelemmel van a kötet.

Felfogásunk szerint történeti fejlődését tekintve Európa nem földrajzi, hanem történeti kategória. A kontinensnek az a része, amelyet Európának nevezünk, meglehetősen képlékeny, egy kisebb magból a fejlődés előrehaladásával fokozatosan bontakozik s terjed végül ki a csatornától (ide értve a brit szigeteket is) az Urálig. Ennek a térségnek a fejlődése természetesen számos regionális vonást mutat fel. Ezekre az összefoglalás igyekszik minden fejezetben tekintettel lenni.

A kötet Európa történetét az 5. századtól az 1990-es évekig foglalja össze. A szerzők az áttekintésre helyezik a hangsúlyt, nem az eseménytörténetre, különösen pedig nem az egyes országok önálló keretben megrajzolt történetére. Éppen ellenkezőleg, az egyes koroknak, fejlődési

szakaszoknak átfogó elemzését kívánják nyújtani, a jellegzetes vonások kiemelésével.

Úgy érezzük, már régóta megérett az idő arra, hogy mind a közgondolkodásban, mind pedig – s ez sokkal fontosabb – az oktatás különböző szintjein érvényesüljenek azok a törekvések, amelyeket a modern történeti gondolkodás képvisel. Egy-szerre több irányban is szakítanunk kell azonban régi hagyományokkal, hogy ezt elérhessük. Mindenekelőtt azzal, hogy a történelmet nemzeti keretek között képzeljük el. De azzal is, hogy az emberiség egész eddigi történelmét Európa szemszögéből mutassuk be. Az európai fejlődés igazán akkor mutatkozik meg előttünk a maga teljességében, ha megpróbálunk szakítani hagyományos Európa-centrikusságunkkal, s a világ egésze felől közeledünk feléje.

Ugyancsak szakítani kell azzal az elképzeléssel, hogy Európa *van*, hogy Európa (amit ti. Európán értünk) állandó. Az a történeti jelenség, amelyet az „Európa”, „európai fejlődés”, „európaiság” szavakkal szoktunk összefoglalni, a történelem folyamán állandó mozgásban van. Még a földrajzi értelemben vett európai kontinens népeinek története sem tekinthető egységesnek, annak ellenére sem, hogy olyan jelentős erő tartja össze, mint a

kereszténység (függetlenül annak különböző irányaitól).

Áttekintésünk több szerző alkotása. A szerzők és a szerkesztő a debreceni Kosuth Lajos Tudományegyetem középkori, új- és legújabbkori egyetemes történeti tanszékeinek oktatói. Felfogásukat sok szempontból közös nézőpontból fogalmazták meg, bár helyenként eltérő hangsúlyokkal. Az ilyen hangsúlybeli, olykor esetleg felfogásbeli különbségek szerzői kollektíva együttműködése esetén elkerülhetetlenek. A szerkesztésnek nem lehetett feladata ezek teljes kiküszöbölése, tiszteltben kellett tartania a szerzők egyéni megközelítéseit. De éppen az a körülmény, hogy egy egyetem oktatóiról van szó, akiknek akarva-akaratlanul építeniök kell egymás oktatói tevékenységére, tette lehetővé, hogy túlságosan különböző, egymással ellentétes felfogások eleve ne juthassanak érvényre az összefoglalásban.

Európa történeti formálódásának bemutatása a szerzők célja. Nem utolsósorban azért, hogy az olvasó korunk alakulásának sok vonatkozására magyarázatot leljen. A történelem sohasem a múltnak szól, hanem mindig a jövőnek: ennek a feladatnak kívánnak eleget tenni ezen összefoglalás szerzői.

A szerkesztő

I.
AZ EURÓPAI FEJLŐDÉS
ALAPJAI

A történettudomány máig nem válaszolta meg azt a kérdést, amelyre a jelen kötet is keresi a feleletet: mitől európai az európai fejlődés? Más szavakkal, mit jelent az európaiság, mint történeti fogalom.

Szinte csodával határos, amint az utolsó négyszáz év folyamán Európa rányomta bélyegét a világra. Ebben a négy évszázadban dőlt el, hogy az európai fejlődés válik univerzálissá a földgolyón, határozza meg az egész emberiség sorsának alakulását. Az Európa által kialakított társadalmi-gazdasági rendhez kell alkalmazkodnia a világ egészének, ha nem akar elpusztulni. Mert az „európai” jelzővel illetett gazdasági és társadalmi szerveződések kegyetlenül elpusztították azokat a népeket, államokat, etnikumokat, amelyek nem alkalmazkodtak hozzá a megfelelő időben és módon.

Ebből a szempontból nem tekinthető véletlennek, hogy „Európa”, mint tudományos fogalom milyen korban jelenik meg. A 17. század folyamán, amikor már kezd érezhetővé válni az európai fejlődés fölénye, formálódik ki e fogalom. A megelőző időkben a „kereszténység” helyettesítette. 1620 táján tűnik fel a tudományos irodalomban az „Európa” kifejezés, s az 1660-as évekre honosodik meg Franciaországban, Hollandiában, Angliában, majd a század végére egész Nyugat- és Közép-Európában. Ausztriában, Magyarorszá-

gon, Itáliában és Lengyelországban azonban a török ellen vívott harcok folyamán még sokáig megmaradt a „kereszténység” lényegileg vallási fogalma, s csupán a 18. század folyamán gyökeresedik meg az „Európa”-kifejezés. Igazán népszerűvé a tudomány művelőinek szűk körén kívül a fogalmat Voltaire munkái, a XIV. Lajos századáról és a nemzetek szelleméről és erkölcséről írt értekezései tették.

A fogalomhasználat ezen átalakulásában a történetírás alig játszott szerepet. Az elmúlt évszázadok történetírásában az a sajátos európai fejlődés, amelyről itt szó lesz, olykor mint a fehér ember sajátja, az angolszász vagy a germán „faj” színesbőrűek feletti fölénye jelentkezett. Sokáig el sem gondolkodott a történetírás azon, minek is köszönhető ez a sajátos helyzet. Valóban tudományos válaszhoz csak az utóbbi 6–8 évtizedben kezdett eljutni a történettudomány, bár máig nem találta meg az igazit.

Ezen persze nem lehet csodálkozni. Ha egy futurológus a 8. században, de akár a 10.-ben vagy még később, a 13. században feltette volna a kérdést, hogy az akkor ismert világnak (az eurázsiai kontinensről és Észak-Afrikáról, esetleg az afrikai partvidék egyes szakaszairól lehet szó csupán) melyik pontjáról indulhat ki az univerzalizásra törekvő fejlődés, aligha Európát

jelöli meg. Sokkal valószínűbbnek tetszett volna számára, hogy a kínai lesz az a modell, amelyet a világnak néhány évszázad múlva követnie kell majd. A kínai birodalom, a kínai civilizáció szinte minden tekintetben az európai fölött állt, a 13. században talán már nem olyan mértékben, mint – mondjuk – a 8.-ban, de fölénye még vitathatatlan volt.

Holott ekkor már sok évszázada formálódtak az európai társadalom méhében azok az erők, azok a tényezők, amelyek a 16. századtól vitathatatlaná tették az európai fejlődési modell fölényét, s amelyek a továbbiakban fokozatosan uralomra jutottak a földgolyón. Kezdetben csak a lőfegyverek hordtávolságának határáig, később, amikor a 19. században megalkották a nagyobb távolságra hordó, majd a gyorstüzelő fegyvereket, már szinte korlátlanul. De melyek is ezek? Milyen alkotóelemekből áll az, amit „európaiságnak”, az európai történeti fejlődés modelljének nevezünk? S melyek azok a körülmények, sajátosságok, amelyek létrehozták ezt az európaiságot, s működtetik mindmáig. Működtetik Európában, s természetesen az európai népek által kolonizált vagy akár leigázott más kontinenseken. Hiszen az észak-amerikai vagy az ausztráliai fejlődés ugyanúgy az európaiság jegyeit hordozza, mint az európai kontinens országaié. Ezekre a kérdésekre kell válaszolnia a történettudománynak.

Melyek azok az eredők, azok a fejlődési tényezők, amelyek az európai fejlődés modelljének fokozódó gyorsulásuk révén szárnyakat adtak? Hogy erre a kérdésre megkísérelhessük a válaszadást, vissza kell nyúlnunk a régmúltba, „a múlt mély-séges mély kútjába”. Mindenekelőtt azt kell tisztázni, mit értünk a történeti értelemben vett európaiságon. A magunk részéről úgy véljük, ez az Európa a múlt

egy-egy szakaszaiban más-más határokkal rendelkezett. Nem lehet azonosítani a Római Birodalom európai területeivel, inkább annak egy része, kezdetben Észak- és Közép-Itália, Gallia középső és déli fele, az Alpoktól a Rajnáig–Dunáig terjedő területek s talán Britannia. A birodalom más európai területein a népvándorlás századai során fokozatosan úrrá lettek a különféle barbár népek, a hunok, a germán törzsek, a szlávok. A jelzett területről indult el a sajátos európai történeti fejlődés, s növelte hatóerejének kisugárzását, kezdetben nyugatra–délnyugatra, Hispánia területére, majd a mai Franciaország területén az Atlanti-óceánig, azután fokozatosan az északnémet területeken. A 8–9. század folyamán elérte a Saale, a 11–12. századra az Elba–Cseh erdő vonalát. Ezzel nagyjából meghatároztuk azt a területet, amely a feudális Európa törzsét alkotja. Az ettől észak–északkeletre fekvő régiókban, Skandináviában, a Baltikumban a feudális európai fejlődés jóval megkésettbben, sokkal erőtlenebbül jelentkezett; s ugyanez a helyzet az Elbától keletre húzódó területeken is. A lengyel s a magyar állam fejlődése számos tekintetben már a „megkésetttség”, a csökkentértékűség jegyeit viseli magán, nem is szólva az orosz államtól, vagy a Balkán nagy részéről, amely az eddig felsoroltaknál is sokkal több nem európai jellegzetességet mutat.

Mi formálta ki tehát az európai fejlődés modelljét? Ha ennek törzsterületét vesszük szemügyre, nyilvánvaló, hogy összefüggéseket kell keresnünk mind a Római Birodalom társadalmi-gazdasági rendjével, mind pedig azzal, amit e téren a germán (és kelta) törzsek jelentettek. Túl-ságosan egyszerűnek tűnő felelet lenne arra utalni, hogy a római és a germán népek egybeolvadása képezi az alapját ennek a fejlődésnek – pedig lényegében

erről van szó, még akkor is, ha a római és a germán társadalmi sajátosságok egybeolvadása vagy talán inkább összeötvöződése korántsem tekinthető egyszerű, sematikus folyamatnak. A germán törzsek nem egy időben, s nem azonos módon árasztották el a Római Birodalmat, szállták meg annak területeit. Galliában pl. a gótok és a romanizált (kelta és római eredetű) lakosság sokáig egymás mellett létezett, de alig érintkezett egymással. Mindegyik etnikum a saját törvényei szerint élt, s ez csak lassan változott meg. A gót előkelők megkapták a római nagybirtokok megművelt földjeinek kétharmadát (colonusokkal, szolgákkal, haszonállatokkal, felszereléssel együtt), s az erdők felét (a római tulajdonosnak megmaradt részt ezért nevezték tertianak). A gót arisztokrácia ebből részeseltette a kíséretét. A kolonizáció előrehaladtával ugyanez a folyamat játszódott le a kisebb római földtulajdonosokkal is, a gót társadalom szabadjai lassanként mind részesültek valamekkora római földtulajdonban. Ez a tipikus megoldás azt jelentette, hogy a gótoknál ismeretlen magánföldtulajdon fokozatosan jutott érvényre, s lassanként átjárta az idővel akár házasság formájában is egységesülő új társadalmat. Nagyjából hasonló módon, bár a helyi körülmények befolyásától sok vonatkozásban módosítva zajlott le ez a folyamat a longobárdok esetében Észak-Itáliában, vagy a többi germán törzs körében az Alpoktól északra. A lényege a folyamatnak, hogy a római világ közepén, a mai Dél-Franciaországban, Spanyolországban, Észak- és Közép-Itáliában ment végbe, ott tehát, ahol közvetkezményei éppen azért, mert nagyobb tömegeket érintettek, igen tartósnak bizonyultak.

A lényeg a kelta, germán és antik kultúrának a szerencsés egymásra hatása, az

antik (görög-római) világ technikai-gazdasági-jogi-ideológiai egymásba olvadása a germán és kelta népek technikai, gazdasági és jogi vívmányaival. Természetesen nem egyszerű keveredésről van szó, hanem összeötvöződésről, arról, hogy az antik gazdasági-jogi és részben technikai vívmányok ezeken a területeken lényegileg maguk alá gyűrték a kelta-germán világ közös földtulajdonon alapuló rendszert, miközben fontos vívmányokat vettek át tőlük. A mezőgazdaságban a fejlődés mozgatói a római villákból formálódó feudális földesúri gazdaságok voltak, ezek terjesztették az új technikát és technológiát éppúgy, mint a társadalom ezzel összefüggő új rendjét. A 6. századtól mindinkább kifejlődött a jobbágyság és a telekrendszer, a 8–10. században Nyugat-Európában uralkodóvá vált a jobbágyszék, a maga új települési-gazdasági-társadalmi rendjével. Mindez – s ez a döntő mozzanat – már a keresztény egyháztól támogatott magántulajdon elvére épült.

A magántulajdon a görög, majd kifejelettebb formában a római társadalmi fejlődés (itáliai görög gyarmatok meghódítása) terméke, amelynek alapelveit a római jogrendszer juttatta érvényre. A magántulajdon jogrendszerének a kidolgozása Rómához fűződik, alapjait a köztársasági kor végén rakták le, tételes kidolgozására a császárkorban került sor. Végző formájában akkor fogalmazódott meg Justinianus törvénykönyveiben, amikor a birodalom két részre szakadása után a nyugati fele már alámerült a népvándorlás hullámaiban. Hatása mégis alapvető, elsősorban azért, mert az ezekben az évtizedekben formálódó barbár államok uralkodó rétegei számára előnyösek voltak rendelkezései, lehetővé tették számukra a római nagybirtokok kisajátítását. A következők előbb vagy utóbb átformálta a meg-

szálló népesség tömegeit is, mint ezt a folyamatot pl. Teoderik ediktuma, a nyugati gót jog (Codex Euricianus), vagy a burgundi jog (Lex Gundobada) mutatja. Emellett természetesen tovább éltek és hatottak a germán törzsek ősi jogai és szokásai, így egyfajta római–germán dualizmusról beszélhetünk, amelyből kiformlódott az európai feudalizmus jogrendje. Ebben meghatározó szerepe volt a keresztény egyháznak, amely a kora középkor zavaros századaiban szinte egyedüli fenntartója volt a római jognak, következőképpen a magántulajdon elvének.

A világ többi civilizációja, az afrikai, az ázsiai vagy az amerikai kontinens, s persze az indoeurópai népek társadalmi is Írországtól Indiáig és Kínáig a föld közös tulajdonán nyugodtak. Mindenütt a kis faluközösségek fölött álló, azokat összefogó egységek, vagyis az államhatalom adott formája, a nemzetségek, törzsek és végül az uralkodók jelentek meg a föld tulajdonosaiként, személyükben testesült meg a közös földtulajdon. Minden föld az uralkodóé volt, az azt művelő parasztok nem egyénileg, hanem a falu közössége révén használták. A faluközösségek laza konglomerátuma alkotta az államot. A faluközösség, mint a legkisebb adózó és adminisztratív egység, garantálta az adót az államapparátus számára. Ezekben a rendszerekben a faluközösség közvetlenül áll szemben az állammal, a termelő egyén gyakorlatilag érdektelen. A faluközösségek egymástól elszigetelt egységek voltak, amelyeket a politika magasabb szféráiban bekövetkezett változások alig érintettek. Ez magyarázza e rendszer tartósságát, a politikai változások iránti közömbösségét.

A görög társadalom, amely elsőként hozta létre a föld magántulajdonát, majd a római, amely kifejlesztette azt, ettől a

társadalmi rendszertől gyökeresen különbözött. Itt a termelők a magántulajdon elvének érvényesülése következtében egyénileg is érdekeltté váltak a termelés bővítésében. A többlettermék, vagy annak nagyobbik fele a tulajdonukban maradt. A magántulajdon elvén nyugvó társadalmi-gazdasági rend azonban még a Római Birodalom egész területén sem jutott érvényre. Csupán a birodalom nyugati felén, a volt görög városállamokban, Itáliában és Gallia egy részén érvényesült, az ázsiai területeken azonban nem. Az ázsiai és afrikai görög gyarmatokon is csak ott jutott érvényre ez a társadalmi rend, ahol a helyi lakosság létszáma nem haladta meg a betelepült görögséget. A görög városokban általában itt is uralkodó volt ez a forma, környezetükben, a falvak tömegében azonban nem. A hellenisztikus birodalmakban mindenütt megmaradt a közösségi tulajdon a helyi lakosság körében, s ennek következtében röviddel a görög telepek létrejötte után megkezdődött a keleti földtulajdonforma föléledése. Idővel, éppen a hatalmas népességtöbblet következtében, a helyi formák legyőzték a görögséget. (Ez történt a Keletrómai Birodalom európai részein is, a beözönlő szláv törzsek létszámfölénybe kerültek, s ezzel az amúgy is despotikus jellegű uralmi forma, amelyet fokozatosan erősített az, hogy a birodalom súlypontja Keletre tolódott, tovább erősödhetett.)

Ezen a ponton kell részletesebben foglalkozni a keresztény egyház történelmi szerepével, s azon belül azzal, amit nyugati vagy római egyháznak nevezünk. A Római Birodalom államszervezetébe fokozatosan beépülő egyház – mint említettük – a korai középkor századaiban gyakorlatilag az antikvitás, a görög–római társadalmi-gazdasági rend egyetlen szilárd fenntartójává vált. Így volt ez már akkor,

amikor a birodalom területére betelepülő barbár népek még nem keresztelkedtek meg, s még inkább így lett megkeresztelkedésük után. Az egyház a birodalom egész területén törekedett e szerepre, ha nem is azonos eséllyel. Nyugaton ugyanis a birodalom romjaira ráépülő barbár törzsek világában az egyház tartotta fenn az államiság elemeit, mintegy integrálta magába az államot, míg Keleten fordítva történt: az állam integrálta a maga szervezetébe az egyházat. Ennek nem utolsósorban az volt az oka, hogy a birodalom nagyobbik, keleti felén az állam az egyház fölé kerekedett, mint mindenhol, ahol a keleti földtulajdonforma érvényesült. Hozzávetőlegesen a keresztény egyház kettészakadása jelzi a választóvonalat, a keleti (ortodox) egyház ott maradt uralkodó, ahol a keleti földtulajdonforma érvényesült (a Bizánci Birodalom európai, ázsiai és afrikai részei, később a szláv államok). Az egyházszakadás korántsem egyetlen dátumhoz köthető, sokkal inkább évszázadokon át tartó folyamat, amelyben az ariánus tanoktól a monofizitizmuson át a képrombolás körüli küzdelmekig a dogmatikai tanok tulajdonképpen jól tükrözik a lényegét: a keleti egyház alávetette magát az állam, a császár főségének dogmatikailag is. A szentháromság dogmáját érvényesítő nyugati egyház, amelynek vezetését fokozatosan Róma püspöke szerezte meg, alapjában véve a pluralizmus elvének érvényesítésére törekedett, elsősorban ugyan a maga érdekében, de ezzel egy olyan elvet vitt be a nyugati fejlődésbe, ami meghatározó jelentőségűvé vált a rá következő évszázadokban. A keleti egyház a szentháromságot ugyan nem tagadta, de a hangsúlyt benne az egyedülvaló Istenre helyezte.

A római egyház tehát a pluralizmus, s vele az individualitás elvét, az egyén aktív

szerepét nyomatékosította. Célja ugyan a fő hatalom megszerzése volt a formálódó nemzeti királyságok fölött, de ezzel az elvvel végül is meghatározó módon járult hozzá az egyéni érdekek artikulálásához, ami utóbb a különféle társadalmi rétegek érdekeinek érvényesítéséhez vezetett. Az immunitás elvének győzelmével az egyház mindenki számára nyilvánvalóvá tette a nyugati társadalom plurális szerveződését. Az egyén, az individuum jelentőségét a megváltás személyre szóló jellege (s nem mint Keleten, a közösségre érvényes volta) hangsúlyozta, ez tette lehetővé az egyéniség érvényesülését. Az európai társadalom kiformalódásában ez meghatározó szerepet játszott. Mint oly sokszor a történelemben, az eredmény más lett, mint amit elérni szándékoztak. A pápaság célja ugyanis az volt, hogy a nyugati államokat maga alá rendelje, vagyis egy teokratikus forma érvényesítése. A cél eléréséhez olykor közelebb állt, máskor távolabb került. De ezzel az egyén szabadult fel, s a társadalom különböző érdekeit artikuláló erők kaptak kitűnő lehetőséget érdekeik érvényesítéséhez.

Az egyháznak ezen túl volt még egy jelentős előremutató vonása: számos formában pártfogolta az antik rabszolgaság megszüntetését, s ezzel hozzájárult a parasztság személyi függése lazításához, végső soron megszüntetéséhez. Ennek különösen azokon a területeken volt jelentősége, amelyben a római hagyományok kevésbé vagy egyáltalában nem érvényesültek, ezzel szemben a személyi függés rendszere, s benne a rabszolgaság is annál erőteljesebb volt még.

A felbomlás különböző fokán álló, s így a magántulajdon befogadására mind alkalmasabbá váló kelta–germán földközösségi rendszerek összeolvadása a római magántulajdon elvével és gyakorlatával, a

kereszténység nyugaton pluralitásra, más tekintetben pedig az antik civilizáció vívmányainak megőrzésére törekvésével együttesen eredményezte a társadalom új rendjét: a termelők egyénileg is érdekeltté váltak a termelés bővítésében! A többlettermék vagy annak nagyobbik fele ugyanis ebben a rendszerben a tulajdonukban maradt. A mezőgazdaságban a földközösség eredeti rendszere a kelta és germán törzseknél is olyan formáknak adta át a helyét, amelyekben a nyomáskényszer következtében ugyan a földhasználat rendje számos közösségi vonást megőrzött (legelők, erdők közös használata stb.), de a termék az egyes családok magántulajdonába került, s az adózás rendje a közösségről fokozatosan az egyéni adófizetőre hárult át. Ez alapvető változás volt. A többtermelés vonzereje nagyon nagy lett, a paraszti társadalom is érdekeltté vált a technikai és technológiai újításokban, amelyek természetesen több munkát igényeltek, mint a korábbi megoldások.

A nyugat-európai paraszt tehát a földet egyénileg birtokolta, s ha a határhasználat közösségi rendje meg maradt is, s egyénileg állt szemben urával, szolgáltatásait, vagy azok jelentős részét egyénileg teljesítette. A termelés bővítésének eredménye zömmel a magántulajdonában maradt, ami újabb erőfeszítésekre ösztönözte. A nyugat-európai társadalom mindennek következtében dinamikussá vált.

A faluközösségek rendszere, s annak szláv változata is, amely a közösségi érdekeket az egyén érdekei elé helyezte, s az erre épült társadalmak egész felépítése viszont a gazdaság és társadalom statikusságát eredményezte, s nem kedvezett a termelés intenzív fejlesztésének. Az uralmi rendszer többnyire despotikus volt, s ez sehol sem adott lehetőséget a termelő

egyén számára a termelés többletének megtartására. Megakadályozta ezt a faluközösség adózási rendje, a kezességvállalás a közösség részéről. Ezek a társadalmak lényegében csak egyféle fejlődést ismernek: a népesség növekedéséből adódó kényszert a termelés azonos szinten történő bővítésére.

Megmutatkoznak a különbségek a társadalom szerveződésében is. A magántulajdon alapelvei, a közösségi földtulajdon korai felbomlása, a törzsöröklés rendszere a germán törzseknél, párosulva az egyház törekvéseivel, lehetővé tették, hogy a társadalmat áthassa a hűbériség. A társadalom tagozódása igen erőteljes, jogi viszonyai pedig bonyolultak lettek. Mindebben jól érvényesült az egyéni érdekérvényesítésnek a pluralizmuson alapuló lehetősége. Az egyéni érdekek ebben a társadalmi közegben csoportérdekekké összegeződhetek. A mélyen rétegzett, erősen tagolt hűbéri társadalomban viszonylag hamar elérkezett az a pillanat, amikor mindezt szilárd jogi-társadalmi alapokra lehetett helyezni. Így született meg a rendiség. Mindennek előfeltétele volt, hogy a központi hatalommal szemben kezdettől fogva fellépett az egyház, s a két egymással szembe forduló hatalom olyan erőteret képezett, amelyben sikerrel bontakozhattak ki az ilyen törekvések.

A földközösségen alapuló társadalmi rendben minderre nem kerülhetett sor. Azt a központi hatalom rendkívüli ereje jellemezte. A despotikus uralmi forma, az adók központi begyűjtése és újraosztása sajátos uralmi rendszert alakított ki, amelynek egyik tipikus formája a szolgáló nemesség intézménye egész Kelet-Európában. Ez a nemesség Oroszországban birtokait nem tehette örökletessé (egészen Nagy Péter reformjáig), s így akarva-akaratlanul kiszolgálója, végrehajtója lett

a nagyon erős központi hatalomnak. (A korai magyar fejlődésben is találunk ilyen jelenséget: emlékezzünk, mennyire csodálkozott Freisingi Ottó püspök Magyarországon átutazva a magyar király rendkívül erős hatalmán, amelyet ellentmondás nélkül szolgálnak a főurak és a nemesek, pedig a mi szemünkben akkor éppen a feudális anarchia egyik korszaka dúlt Magyarországon.)

A despotikus, igen erős központi hatalom árnyékában a társadalom tagozódása nem lehetett mély, nem, vagy csak nagyon nehezen alakulhattak ki olyan viszonyok, amelyekben az egyes rétegek érdekérvényesítésére lehetőség nyílt volna. A rendiség a faluközösségekre épülő társadalmakban nem alakult ki (az indiai kasztok egészen más jellegű képződmények), s így természetesen a városok fejlődése is más lett.

Ezt azért hangsúlyozzuk, mert ebben, s nem más tényezőkben látjuk a kelet-európai, meg a világ más részei városfejlődésének az európaiktól (nyugat-európaiktól) eltérő vonásait. Nyugat-Európában a városok, akár antik, akár kelta eredetűek voltak (a kelta oppidum-kultúra öröksége ez a feudális Európában), akár új formációk, a kezdeti királyi, földesúri vagy egyházi adminisztrációs központból hamar kereskedelmi góccokká, majd később ipari centrumokká fejlődtek, amelyek nemcsak a távolsági kereskedelem bázisaivá, hanem az egyes kis körzetek belső termékcserejének fórumaivá váltak, majd később ipari településekké. Különösen a kelta oppidum-kultúra kedvezett a városi fejlődésnek Galliától Magyarorszáig és Csehorszáig: sűrű hálózata révén a kisebb-nagyobb erődtített települések egymástól 20–30 km-nyire feküdtek.

A városok lakossága Nyugat-Európában gyorsan fejlődött, a 13–14. században már elérte az összlakosság 4–7%-át. A

munkamegosztásban betöltött sajátos szerepüknek megfelelően a városok idővel külön rendet alkottak. Ugyanez a folyamat más területeken, Kelet-, sőt még Közép-Európában sem játszódtott le. A városok itt megmaradtak adminisztratív központoknak, vagy a távolsági kereskedelem gócpontjainak (ilyenek a nagy kereskedelmi központokon – pl. Novgorod – kívül az ún. mezővárosok is), s ebben az esetben a lakosságuk nagy része etnikailag idegen elemekből állt (Oroszországban pl. varégek, arabok, a Balkánon görögök, örmények, zsidók stb.). Nyugat-európai értelemben vett városok csak viszonylag későn jöttek itt létre, s meglehetősen ritka hálózatot alkottak. A Baltikumtól Horvátországig húzódó sávban ilyenek pl. a magyarországi vagy a sziléziai bányavárosok vagy kereskedővárosok. Ezek a városok és lakosságuk többnyire rendelkeztek a nyugat-európaihoz hasonló városi jogokkal, de elszórtak maradtak, mint kis szigetek emelkedtek ki a tőlük etnikailag is idegen falvak tengeréből, úgy, mint annak idején a görög kolonizáció városai Ázsiában vagy Észak-Afrikában. Nem csodálható, hogy fejlődésük sokszor megrekedt, s két-három évszázad múltával maguk is beolvadtak társadalmi környezetükbe (reagrarizálódtak – azaz mindinkább a mezőgazdaságból éltek).

Ezek után már magában Európában is előttünk áll a történeti fejlődés hagyományos, „többségi” útja, a földközösségi rendszeren alapuló társadalmi-gazdasági szerkezet (az orosz faluközösség, vagy a balkáni zadruga ugyanannak a rendszernek más-más érvényesülési formája), melyet a közösségi adózás, a szigorú személyi függés, tehát a parasztok (és a városlakók nagy részének) szolgasága, olykor valódi rabszolgasága jellemez, hiszen a parasztokat uraik sokszor a földtől függet-

lenül adták-vették. A faluközösségek egyes tagjai kölcsönös felelősséggel tartoztak egymás iránt, s ez a primitív adózási rendszer sokszor a 20. századig megmaradt (Oroszország, Balkán). A társadalom, az uralkodó réteg tagolatlansága, a szolgáló nemesség fennmaradása hosszú időn át részben a kizsákmányolás „ázsiai”, vagy „balkáni” formáit tartották életben, s gyakorlatilag okai voltak e társadalmak szinte stagnálással felérő lassú fejlődésének.

Ezzel szemben állt mindaz, amit „nyugat-európai” fejlődési modellként vázolunk, vagyis, amit manapság az „európai” modellen értünk. A lényege ennek: a magántulajdon erős érvényesülése a társadalom egészében, s egyes részeiben egyaránt. A magántulajdon megjelenése a paraszti társadalomban, az egyéni földbirtoklás és adózás, a termelőnek érdekeltté válása a többlettermékben eredményezte ennek a fejlődési modellnek a relatív, a világ többi részéhez hasonlítva szembetűnő gyorsulását. Az egyéni érdek felszabadítása elősegítette mindezt, garantálta érvényesülésüket. Végül is ez a gyorsuló fejlődés, annak technikai-technológiai következményei tették idővel lehetővé azt, hogy ez a fejlődési modell előbb behozza lemaradását a fejlettebb civilizációkhoz képest, majd hogy uralkodóvá válhasson a világ többi részén is (mint említettük, ez a 16. századtól figyelhető meg).

Magának az „európai fejlődési modellnek”, az „európaiságnak” a kiterjeszkedésében a kontinens nagy részére, szerepe volt még egy tényezőnek: a népesség növekedésének. A Római Birodalom nyugati felén a népsűrűség már a népvándorlás előtt relatíve magas volt, s ez a magas népsűrűség tovább növekedett. A következmény a nyugat-európai történeti fejlődési modell területéről viszonylag korán meginduló kolonizáció lett. Ez minden

irányba terjedt, ahol szabad föld kínálkozott. A nyugat-európai területekről a kolonizáció mind nyugat, mind kelet felé megindult. A túlnépesedett területek parasztjai (majd városlakói is, kereskedők, céhes iparosok, bányászok) egymást követő hullámokban telepítették be az addig lakatlan észak-flandriai régiót, de főleg kelet felé haladt előre meglepő gyorsasággal a kolonizáció. A német parasztok kolonizációs tevékenysége a 7. században elérte a Voge-seket, később a Fekete-erdőt, a 11. század táján az Elba-Saale-Cseh-erdő vonalát, majd ezen is túllépve, a 13. században Szilézia felől Lengyelországot és Magyarországot.

A telepítés nem csupán új, eddig többnyire lakatlan területek művelésbe vonását jelentette, hanem egyúttal egy gazdasági-társadalmi rendszer átültetését is. Az Elba-Saale és az Odera között a német parasztok magukba olvasztották az ott talált szláv törzseket, s azokat elnémetesítették. Az Oderától keletre azonban már nem jutott annyi telepes, hogy ilyen eredményt érhesse el. De itt is, mint a 12. századtól folyamatosan Cseh- és Morvaországban vagy Magyarországon, nagy tömegű német paraszt jelent meg. A cseh, a lengyel és a magyar állam területére betelepülő német parasztok megőrizhették az ezeken a területeken addig ismeretlen társadalmi-gazdasági rendjüket, személyi szabadságukat. Ahol nagyobb tömegben telepedtek le, ott hamarosan a környezetük, a cseh, a lengyel és magyar parasztok számára is világossá váltak ennek az új rendnek az előnyei. A fejlettebb technikánál (nehéz eke) és technológiánál (háromnyomásos gazdálkodás, telekszervezet, ló igába fogása, állandó istálló) is fontosabb volt a paraszt személyi szabadsága, s a faluközösségi rendszernek a föld közös használatára korlátozódó szabadabb for-

mája (mely szilárd használati jogot biztosított a parasztnak), s a kedvezőbb adózási feltételek.

Ugyanerre a területre megindult a városi népesség áttelepülése is. Északon, Stettintől kb. Königsbergig megtaláljuk a „német jogú” városokat. Ezek a lübecki városi jogot vették alapul. A középső sávban, Brandenburgtól Bresztig, Lublinig, Lembergig a magdeburgi jog alapján települtek a német városok. A déli sávban, Csehországban, Magyarországon, egészen a Kárpátok keleti vonaláig a nürnbergi városi jog volt a telepítés alapja. A nagy tömegű városi és egyidejűleg paraszti, tehát falusi német kolonizáció keleti határa a Memel–Bug vonala. Attól keletre már csak elszigetelt városokat találunk.

A nagy tömegű városi és paraszti kolonizáció az Odera–Memel–Bug közötti sávban felerősítette azokat a korábban is létező elemeket, amelyek ebben a régióban a nyugat-európai típusú fejlődés folyamatát segítették. A térség egyes részei korábban Nagy Károly birodalmához tartoztak, a Kárpát-medencébe özönlő magyarok pl. itt szilárd települési hálózattal rendelkező paraszti népességet találtak. De ennél is fontosabb volt az, hogy ezekre a területekre a kereszténység felvételétől kezdve folyamatosan nyugati, elsősorban német katonai elemek érkeztek. A magyar és cseh állam megalakulásában és megerősödésében ezeknek a helyi arisztokráciákba gyorsan beolvadó katonaelemeknek, arisztokratáknak és kíséretüknek nagy szerepük volt. Jelenlétük, beolvadásuk a helyi arisztokráciákba meggyorsította a nyugati tulajdonforma győzelmét a nemzetségitörzsi földtulajdon felett. A kialakuló nemesi földtulajdon általában a magántulajdon elvén nyugodott, s a nemesség tömegeit mind kevésbé alkották a szolgáló nemesek.

Mindez végül azt eredményezte, hogy a Baltikumtól Lengyelországon, Csehországon, Magyarországon át Horvátorszáig húzódó európai sávban áttört a nyugati típusú társadalmi fejlődés. A helyi parasztok is megkapták a betelepült németek jogait, ami meggyorsította az etnikai egybeolvadást. A cseh területeken a 13. század második felében, Magyarországon a 14. század elejére, Lengyelországban a 14. század végére bekövetkezett a különféle jogállású paraszti rétegek társadalmi helyzetének egységesülése (a „német jogon”), a nyugati telepesek társadalmi státusán. Ehhez hozzájárult a nagy számú német városi település is. Mindezek következtében ezeken a területeken a jelzett időtől kezdve a nyugati fejlődési modell érvényesült – alapjában, de nem kizárólagosan, s egyáltalán nem olyan mélyen áthatva az egész társadalmat, mint a nyugat-európai fejlődés eredeti centrumában. Végso soron egyfajta sajátos keveredés történt itt, a lényegileg nyugati típusú fejlődés érvényesülését (ezt jelenti pl. a nyugati egyház győzelme a keleti, ortodox fölött e térségben) számos keleties vonás korlátozta. A hűbériség nem lett olyan mélyen rétegzett, a városi fejlődés sokkal felszínibb, a falu–város viszonya sem olyan, mint Nyugat-Európában. Kialakult ugyan a rendiség, de a központi hatalom sokkal erősebb maradt, mint Nyugaton. A városi népesség tömegében alárendeltebb szerepet játszott, mint Nyugaton, a nemesség viszont tömegeiben is sokkal számottevőbb volt és maradt, mint ott. Mégis az, hogy a parasztok személyileg szabadok lettek s egyénileg adóztak, érvényre juttatta a nyugati fejlődési modell alapvonását. Mindez együttesen jelenti *Közép-Európát*, ezt az *átmeneti modellt* a keleti és nyugati fejlődés között, melyben azonban a nyugati vonások a meghatározóak, ha nem

egyforma erősséggel is: egyes területeken mélyrehatóbban (pl. Csehországban), másutt kevésbé (Horvátország, Baltikum).

Az említett vonaltól keletre is találunk nyugati kolonizációt. A német parasztok pl. a 18. század folyamán nagyobb tömegben települtek orosz területekre. Ez a kolonizáció azonban ezeken a területeken már nem játszhatott a társadalom egészének átformálásában vagy legalábbis a fejlődés lényeges módosításában meghatározó szerepet. Ez a telepítés nem mozgatótt meg olyan tömegű embert, hogy annak meghatározó szerepe lehetett volna az orosz vagy akár a balkáni régióban. A telepesek helyzete ugyan lényegesen jobb volt, mint a helyi lakosságé, de a német falvak környezetükben elszigeteltek maradtak, külön világot képeztek a szláv faluközösségek tengerében. Az újraosztásos földközösség a maga kölcsönös felelősségével a Memel–Bug-vonaltól keletre egészen a 20. századig szinte érintetlenül megmaradt, s ez önmagában is mutatja, hogy ezeken a területeken nem a nyugati, hanem a keleti, ázsiai fejlődési modell érvényesült.

Még egyszer visszatérünk arra a már említett körülményre, hogy a két fejlődési modell határa többé-kevésbé a nyugati és a keleti egyház közötti határon húzódik. Az ortodox egyház nem ismeri a pluralizmust, ami nem csupán a társadalom szerveződésében, hanem az egyház történetében is megmutatkozik. Itt nem volt reformáció, általában hiányoztak azok a jelenségek, amelyek magának az egyháznak a viszonyaiban a pluralizmus irányába hatottak volna (az eretnokségek nem ilyenek!). Az ortodox egyház betagozódott az államba, végső soron nélkülözte azokat az eszközöket, amelyeknek a révén a társadalomban a plurális megoldásokat képviselhette volna. Ellenkezőleg, az államhata-

lom egyik, valószínűleg a legfontosabb végrehajtó szervévé vált.

Ugyanekkor bizonyos tekintetben más ez az ideológia, mint a faluközösségi rendszerekre épülő keleti, afrikai vagy amerikai társadalmak vallásai. A magántulajdon elvének alapján áll, azt hirdeti, s segítségével annak alapelvei beépülhettek a keleti szlávok társadalmi rendszerébe. A magántulajdon elvének érvényesülése az uralkodó osztály soraiban, a feudális viszonyok megszületésében, az egyháznak a rabszolgaság elleni harca a kelet-európai és balkáni társadalmakat számos vonatkozásban rokonította a nyugati fejlődéssel. Az egyház itt is a magántulajdont képviseli ugyan, de az antik alapok hiányában a faluközösségi rendszer nem engedte ennek érvényesülését. Ide nem települt át nyugatról olyan nagy tömegű népesség, amely éppen tömegénél fogva megtörhette volna a faluközösség világát. Bár sokszor azonosnak tűnik az európai fejlődés, azonos alapokról, vagy csupán időbeli elkészségről beszélnek, amikor a kelet-európai fejlődést ábrázolják, mindez azonban optikai csalódás. Az viszont kétségtelen, hogy ezek a társadalmi vonások tették lehetővé a kelet-európai térség országai számára a nyugati fejlődési modell történetileg gyors követését. A kelet-európai térség hamar reagált a Nyugat fegyveres beavatkozásaira, korán bekapcsolódott a nyugati gazdaság vérkeringésébe – de ez a bekapcsolódás mindvégig külsődleges, laza maradt, olyan, amely a társadalmat lényegileg nem változtathatta meg.

Nyugat-Európa, Közép-Európa, Kelet-Európa: a mi számunkra ezek nem elsősorban földrajzi, hanem történelmi kategóriák. Amit „európainak” neveznek, azt tisztán és kizárólagosan a nyugat-európai fejlődés jelenti. Közép-Európa a nyugati és a keleti fejlődés vonásait egyaránt, bár

nem egyforma hangsúllyal képviseli, egyes területein különbözőképpen érvényesülnek a keleti vonások, míg Kelet-Európát a nyugati hatások csupán külsőlegesen érték, s így alapjaiban nem alakították át társadalmait. De Kelet-Európa sem zárkózott el a nyugati hatások elől, csupán nem tudta szervesen beilleszteni azokat fejlődésébe. Más megfogalmazással: Kelet-Európa elsőként követte a nyugat-európai fejlődést!

A világ többi része viszont azokra a hatásokra, amelyek a nyugat-európai fejlődési modell felől érték, sokáig elutasítással reagált. Jó ideig fel sem ismerték a fenyegető veszélyeket. A nagy civilizációkra általában az elzárkózás volt a jellemző. Túlságosan nagyok voltak a különbségek az európai modell és a világ többi részének társadalmi-gazdasági szerkezetei, különösen pedig uralmi mechanizmusai között. Idővel, valamikor a 19. század folyamán azután dönteniök kellett: vagy továbbra is elutasítják az európai modell vívmányait, s ebben az esetben előbb vagy utóbb európai gyarmatokká válnak, vagy e modellnek legalább egyes elemeit megpróbálják alkalmazni.

Az eredmény az lett, amit ma látunk a világban, ha körülnézünk: nagyon ritkán, egyes régiókban sikerült az európai modell lényegének átvétele. A japán társadalmi átalakulás az elmúlt évszázad folyamán ennek klasszikus, s egyúttal mindmáig a legjellemzőbb példája. Inkább az lett a jellemző, hogy az európai fejlődés egyes elemeit átvették, alkalmazták, de az egész természetesen nem. Ebből következik, hogy a világ nagy részén a politikai-gazdasági-társadalmi életben az európai modell jellemzői mellett még mindig sokkal inkább a hagyományos szerkezetek és mechanizmusok uralkodnak, s az európai modellre jellemző terminus technicusok

(demokrácia, parlamentarizmus stb.) egészen más lényegét takarnak. Ott, ahol túlságosan nagyok voltak a különbségek, a gyarmatosítók már korábban jobban alkalmazkodó etnikumok segítségét vették igénybe az elmúlt 150 év folyamán (pl. Kelet-Afrikában az indiaiak áttelepített tömegeit). Ez sajátos kettős, olykor hármas társadalmak kiformalódásához vezetett, amelyek gyakorlatilag alig érintkeznek egymással egy országon belül. Ma az így kialakult etnikai ellentétek véres leszámolásokban megmutatkozó következményeit szemlélhetjük.

Láttuk, hogy az „európai fejlődési modell” tulajdonképpen még a földrajzi értelemben vett Európa nagy részére sem terjedt ki. Közép-Európát jobban, Kelet-Európát csupán a felszínen sikerült mozgásba hoznia. Az eredmény rendkívül tartósnak bizonyult. Közép-Európa a 14. század óta gyakorlatilag ugyanabban a helyzetben, nagyjából hasonló távolságból követi Nyugat-Európát. Lényegileg ez történik Kelet-Európa esetében is. A lépéstartás, ha torzult, kicsavart formákban is, de érvényesül, ennél több azonban nem. Úgy látszik, azok az etnikai folyamatok, amelyek e régiókban megindították az európai típusú fejlődést, ahhoz nem lehettek elégségesek, hogy eltüntessék a korábbi különbségeket. Ez a magyarázata annak, hogy e régióban évszázadonként egyszerűen mindenütt megjelennek azok a gondolkodók, akik a nyugati modell utoléréséről, teljes abszorbeálásáról álmodoztak. Reményeik mindmáig álmok maradtak, annak ellenére, hogy olykor a régió egyes részei mintha valóban nagyobb lépésekkel haladhatnának, s közelebb kerülhetnének a nyugatihoz (pl. a dualizmus kori Magyarország). Hogy a következő évtizedek e téren milyen változásokat hoznak, nem tudni. Talán...

II.
A MEDITERRÁN
BIRODALOMTÓL EURÓPÁIG

Amikor Krisztus születése után a 324. esztendőben Nagy Konstantin császár győzelmet aratott Licinius felett, s csaknem negyven év után ismét egyetlen császára volt a birodalomnak, a kortárs történetíró Eusebius a következőket írta: „A dicső győztes, Konstantin és fia, Crispus, az Istenek legkedvesebb és apjához mindenben hasonló Caesar visszavették örökségüket, helyreállították a római állam ősi egységét, *békés kormányzásuk alá vették az egész földet*, napkelettől egészen a nyugat végső határáig”. A történetíró Eusebius természetesen nevezi a birodalmat az egész földnek, vagy az egész világnak. A Római Császárság polgárai ugyanúgy gondolkodtak, mint a keresztény történetíró: a birodalom számukra maga volt a világ, amelyet körülvettek ugyan a barbárok, az emberi nem azonban igazában a római államban élt. Az „*orbis romanus*” gondolkodásmódjukban természetesen volt szinonímája az „*orbis terrarum*”-nak. 312-ben a Mulvius-hídnál megívott győzelmes csata, majd a 313-ban kiadott milánói ediktum után, amelyben a császár megengedte, hogy „bárki, aki a keresztények vallásának előírásait óhajtja követni, most szabadon és nyíltan, minden zaklatástól és háborgatástól mentesen követhesse”, Augustus és Traianus császársága helyett Constantinus valójában egy új birodalmat alapított, az *Imperium Romanum Chris-*

tianumot, a Keresztény Római Császárságot.

Csaknem fél évezred múltán, amikor 800 karácsonyán a római pápa a frankok és longobárdok királyát, Károlyt, császárrá koronázta, ismét új birodalom született. Az új császárság két folyamatnak a befejeződését jelentette; a Karolingok felemelkedését Frankhonban, és a nyugati világ politikai és szellemi elválását Bizánctól. Nagy Károly azonban ugyanúgy *Imperator Romanorumnak* tartotta magát, mint Nagy Konstantin. A két birodalom, noha Károly a külsőségekben is igyekezett hasonlítani a nagy elődhöz, nem volt azonos. Amikor a krónikaíró Nithard visszatekintett Nagy Károly uralmára, úgy látta, „*egész Európát*” jólétben és békében hagyta utódaira. Az általa említett „*egész Európa*” azonban aligha vonatkozott egy meghatározott területre, inkább csak azokra a népekre, amelyek Nagy Károly államában éltek, valójában a nyugati kereszténységre. Fél évszázad változásaiban az út a világtól, az „*orbis terrarum*”-tól Európához vezetett. Nagy Konstantin és Nagy Károly az európai-mediterrán világ történeti fejlődésének két pólusa. Nagy Konstantin a keresztény *Imperium Romanum* megalapítója a Mediterránumban, Nagy Károly e keresztény császárság újjászervezője Nyugaton. A közben eltelt fél évezred nem tanulságok nélküli Európa születése szempontjából sem.

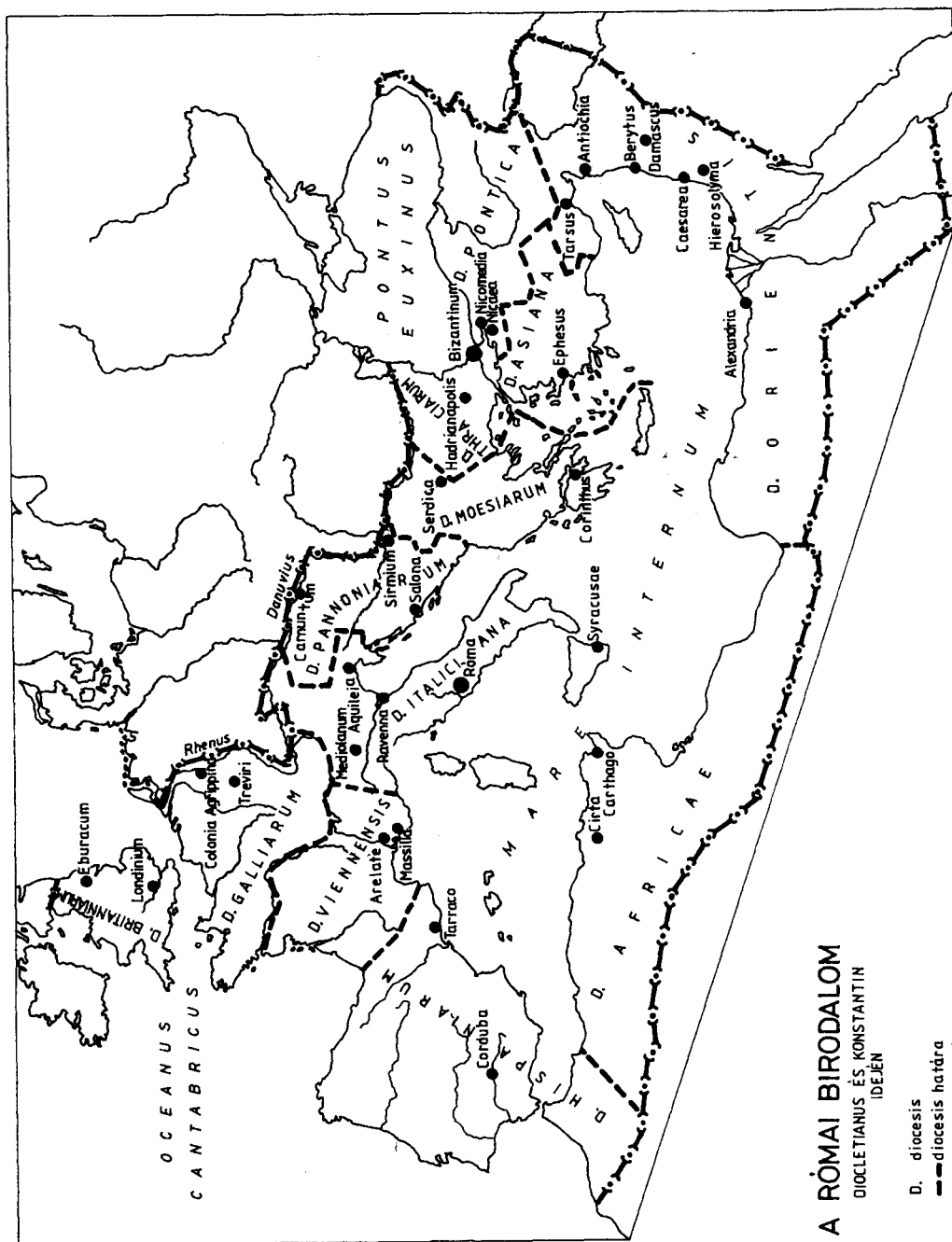
1. A Keresztény Római Császárság jellegzetességei és felbomlása

A kereszténység államvallássá tétele és az Imperium Romanum Christianum megalapítása nem változtatott azon az alapvető helyzeten, amelyben a római provinciák lakosai éltek, nem szakította szét az évszázados gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat. Ennek lényege az volt, hogy a Földközi-tenger a birodalom bel-tengerének számított. Nem elszakította, hanem összekapcsolta a provinciákat, amelyek fő központjai a tengerpartra települtek. A Földközi-tenger a római gondolkodás számára a „mare nostrum”, a mi tengerünk volt, s egységessé tette a római világot, ami azonos volt a kultúrvilággal. Skócia hegyeitől és a Rajna és Duna partjától a Szaharáig és Szudánig, Portugáliától Kelet-Anatóliáig és az Eufrátesz vidékéig az életnek megszámlálhatatlan jele fűzte össze a lakosságot. Annak ellenére, hogy a helyi hagyományok mindegyike továbbéltek, összekapcsolta a birodalmat a latin nyelv, a provinciák egymás közötti érintkezésének nyelve. Emellett természetes módon megmaradtak a korábbi kultúrák nyelvei is, a hellenizmus óta a keleti tartományokban a görög, az arámeus, a kopt, a közvetítő nyelv azonban mindenütt a latin volt. Összekötő kapocs volt az úthálózat, az igen erőteljes belső kereskedelem alapja (s természetesen a hadsereg, a légiók felvonulásáé). A birodalom különböző tájain a lényegi vonások

kat tekintve azonosak voltak a városok, a kereskedelem, az ipar és a kultúra centrumai. Szíriától Hispániáig a provinciák városai azonos elvek szerint épültek fel. Jellegzetes volt a geometrikus úthálózat, voltak mindenütt azonos épületek, templomok, bazilikák, piacterek és fórumok, vízvezetékek és amfiteátrumok, közfürdők és könyvtárak. A római civilizáció nyomai megtalálhatók voltak vidéken is. A nagybirtokosok és főhivatalnokok villái a kor viszonyaihoz képest minden kényelemmel fel voltak szerelve a fürdőtől a mozaikpadlógig és a padlófűtésig.

„Most úgy élnek az emberek – írta a keresztény Prudentius –, mintha mindannyian ugyanannak a városnak a polgárai volnának, ugyanannak a családnak a tagjai. Tengereken hajóztak át, távoli földekről kerekednek fel, hogy közös fórumokon találkozzanak. Kereskedelem, civilizáció, családi kapcsolatok egyesítik a népet.”

Az egység mellett azonban a különbözőség jegyei is felismerhetők voltak. A 4. században 15 dioecesisre osztott birodalom keleti körzetei gazdaságilag fejlettebbek voltak, mint a nyugatiak. A lakosság megoszlásában is volt különbség, Kis-Ázsiának, Szíriának, Egyiptomnak sokkal több lakosa volt, mint a nyugati tartományoknak. Egyiptomban élt az egész birodalom összlakosságának nyolcada. Az ipar

és kereskedelem a keleti tartományokban összpontosult. Ennek oka az lehetett, hogy a Római Birodalom valójában csak kelet felé, a Sassanidák újperzsa birodalma felé volt nyitott. Nyugaton az Atlanti-óceán, délen a Szahara és az innen támadó berber törzsek, északon a germánok és a sztyepei nomádok zárták le a birodalom határait. Az északi kereskedelem egyetlen fontos tárgya a borostyánkő volt. A Perzsiával folytatott számtalan háború ellenére viszont olyan virágzó városok köszönhették létüket a keleti kereskedelemnek, mint Antiochia, Damaszkusz vagy Alexandria. Ezek voltak a végpontjai a keleti és részben Afrika felé irányuló karavánkereskedelemnek, amelyek Dél-Arábiáig, Etiópiáig, Indiáig és Kínáig terjesztették ki Róma kapcsolatait.

A Nagy Konstantin által megteremtett Keresztény Római Császárság létrejöttének és felbomlásának három legfontosabb dátuma: 313, a milánói ediktum kiadása, 395, a keleti és nyugati birodalom különválása és 476, a nyugati birodalom bukása elválaszthatatlanul összekapcsolódik azzal a helyzettel, amelyről szövegünk.

Azt az uralmi rendszert, a *dominatust*, amely szerint Nagy Konstantin és utódai is kormányozták a kereszténnyé lett birodalmat, Diocletianus alakította ki. Ő szakított véglegesen az Augustus óta működő principátussal, amelyben a császár nem egyeduralkodó volt isteni eredetű hatalommal, hanem az állam első embere; első szenátor, első polgár stb. Legfőbb tekintélye (*auctoritas*) azon alapult, hogy a köztársaság korában megosztott hatalmi jogosítványokat (pl. a katonai főhatalmat, cenzori, tribunusi hatalmat) örökletesen egy kézben egyesítette. A *dominatus* rendszere sok keleti elemet tartalmazott. Az uralkodó szuverén hatalmát semmi nem korlátozza, alattvalóinak feltétlen ura (do-

minus) azok rangjára és társadalmi helyzetére való tekintet nélkül. Hatalma nemcsak isteni eredetű, hanem ő maga az Isten megtestesülése, ezért imádat (*adoratio*) illeti meg. Ruházatával, külső megjelenésével is elkülönül alattvalóitól.

Nagy Konstantin.
Bizánci mozaik

Nagy Konstantin, akit unokaöccse, Julianus (Apostata) forradalmárnak és a régi törvények és a régtől fogva érvényes szokások szétrombolójának tartott, a *dominatus* rendszerét fenntartotta. A kérdés csak az volt, hogy az államvallássá lett

kereszténység tudomásul veszi-e ezt az uralmi rendszert, amely miatt éppen Diocletianus császársága idején sokat szenvedett és sok üldöztetésben volt része?

A 4. század egyháza elsősorban a diadalmat ünnepelte, a győzelmet a sok üldöztetés után. Számos külső jel mutatja, hogy a kortársak a diadalmas egyház (*ecclesia triumphans*) búvkörében éltek. Felfogásukat nem tudta megrendíteni Julianus sem, aki 361–63-ban vissza akarta állítani a régi pogány vallás uralkodó szerepét, annál is inkább, mert néhány évvel később Gratianus császár (375–383) már igen szigorú törvényeket hozott a pogányok és eretnekek ellen. A pontifex maximus méltóságról való lemondása mutatta, hogy országát csak keresztény államként tudja elképzelni.

A diadalmas egyház szellemisége sajátosan megmutatkozott a Krisztus-ábrázolásokban. A római Bassus-szarkofág (Bassus a város prefektusa volt és 359-ben halt

meg), a bresciai ereklyetartó (370), de a 6. századi ravennai San Vitale-bazilika apszisának Krisztus-ábrázolása is a győzelmes, diadalmas Krisztust mutatja be, nem a szenvedő, keresztfeszített Megváltót.

Krisztus mint világbíró. (4. század)
Bassus szarkofág (részlet)

A győzelem mámorában a kereszténység tudomásul vette, hogy Nagy Konstantin, mint dominus beavatkozik az egyház dolgaiba, az államegyházzá váló kereszténység belső ügyei államügyekké válnak. E beavatkozást időnként az egyháziak is elősegítették. Caecilianus karthagói püspök és Donatus vitájában az egyház tisztségviselői először fordultak a világi hatalomhoz, hogy segítsen belső ügyeik elintézésében. A donatista eretnekek dolga ugyanúgy az államügyek rangjára emelkedett, mint nem sokkal később Arius követőie. Az arianizmust, amely tagadta, hogy Krisztus isteni személy, ezért nem egyenlő és együttlétező az Atyával, a 325-ben Niceában tartott egyetemes zsinat ítélte el. A zsinatot a császár hívta össze, fizette a résztvevő püspökök költségeit, nyitotta meg, s igen gyakran elnökölt is az ülésen anélkül, hogy ekkor meg lett volna keresztelve. A kereszténység ügyeinek az államügyek rangjára emelkedését az is

mutatja, hogy a zsinaton elítélt Ariusnak és annak a két püspöknek, aki nem fogadta el Krisztus természetét tekintetében az Atyával való egylényegűségét (homouszion), a császár parancsára kellett száműzésbe vonulnia. Igaz, ugyanez később megtörtént Arius legádázabb ellenfelével, Athanasiussal is. A hatalommal való azonosulás akkor okozott problémákat, amikor Constantinus utódai között az arianusokkal rokonszenvező császárok is voltak.

Az egyház és állam teljes összefonódását deklarálta a 381. évi konstantinápolyi zsinat, amely nemcsak azt mondta ki, hogy az egyház szervezetének a világi dioecesisek beosztását kell követnie, de azt is, hogy a római püspök után rangban az új főváros, Konstantinápoly püspöke következik. A korábbiakban ez egyáltalán nem volt így, a négy legrangosabb egyházfejedeleme Róma, Alexandria, Antiokia és Jeruzsálem püspökei voltak. Konstantinápoly egyházfői nehezen tudták kivonni magukat a császárok befolyása alól egészen a bizánci állam végső fennmaradásáig. Ha a császári udvarban rokonszenveztek az arianus, vagy a 6. században a monofizita eretnekséggel, a konstantinápolyi pátriárka is gyakran követte az udvar nézeteit.

Az egyház viszonyát a világi hatalomhoz az Újszövetség tanításai szabták meg. Szent Pálnak a rómaiakhoz írott levelében olvasható, hogy „mindenki vesse alá magát a felettes hatóságoknak. Nincs ugyanis hatalom csak az Istentől; amik pedig vannak, azokat az Isten rendelte” (Rom. 13,1). Az „omnis potestas a Deo” elve az egész középkor folyamán végigkíséri az egyház és állam együttműködését vagy ellentétét. A fentiekkel ellentétben a hatalmat megtestesítő Róma a Jelenések Könyvében Babilon, a nagy, parázna asszony, „akivel paráználkodtak a Föld királyai” (Jel. 17,2),

s ezért büntetésből az Úr el fogja törölni a Föld színéről. Ez a kétféle álláspont nem tette egyszerűvé az egyháziak viszonyát a hatalomhoz a középkor századaiban sem. A már említett Prudentius a 4. század második felében, mintegy magyarázva is a Nagy Konstantinnal bekövetkezett változásokat és az új „pax romana”-t, úgy vélte, „Róma békéje előkészítette a világot Krisztus eljövetelére”. Eusebius, a császár bizalmasa még tovább ment, Isten akaratának tartotta, hogy az egy Isten elismerése és az „üdvösség egyetlen útjának felismerése” után egyetlen uralkodó rendelkezék korlátlan hatalommal a keresztény világ felett. Constantinus Imperium Christianuma az isteni terv megvalósulása: *a világnak egy Istene és egy császára kell legyen*. Ez a teljes behódolás a világi hatalomnak már ekkor is inkább a Kelet püspökeit jellemzi. A nyugatiak, mintegy előrevetítve, hogy az egyháznak fenn kell maradnia a világi támogatás nélkül is, sokkal árnyaltabban és kritikusabban vizsgálják az egyház és a keresztény császárság kapcsolatát. A hispániai Hosius püspök azt írta II. Constantius császárnak: „Isten rád bízta a birodalom kormányát, miránk az egyházét”. Szent Ambrus, a milánói püspök is úgy vélte, hogy a császár „az Egyházban van és nem az egyház fölött”. Szent Ágoston, ha nem követte is Tertullianust abban a felfogásban, hogy az egész világ az ördög alkotása, így a hatalom eleve nem lehet Istentől való (ezt tanították Ágoston ellenfelei, a manicheusok is), csak addig vélte támogathatónak a keresztény államot is, amíg az Isten országa szolgálatában áll. Ha a hatalom igazság nélkülivé válik, nem több, mint rablók szövetsége – vallotta. A földi hatalomnak a „*civitas terrena*”-nak, az Isten országa szolgálatában kell állnia, egyébként „*civitas daemonicola*”, az ördög birodalma válik belőle. Ezt a

veszélyt Ágoston nem tudta nem létezőnek tekinteni.

A nyugati egyházatyák felfogása elősegítette, hogy az 5. század után, amikor összeomlott a világi hatalom, önállóan is megmaradjon a kereszténység, sőt az egyház intézményei átvállalják a megszűnő polgári (állami) szervezetek funkcióit.

A Santa Maria Maggiore belső lát képe.
(5. század)

A keresztény császárság kialakulásának volt még egy sajátossága. Az, hogy az eddig elmondottakban is állandóan szó esett egyházi kérdésekről, nem az egyház túlbecsüléséből fakad, hanem abból a valós helyzetből, hogy az új államban az egyház dolgai közügyekké váltak. Igen jellemző a közviszonyokra Nyssai Szent Gergely híradása 382-ből. Ha bemegyek egy pénzváltóhoz – írta –, és megkérdezem, mit fizetek, válaszul előadást tart a Fiúisten teremtett vagy nem teremtett voltáról. Ha egy péknél érdeklődöm a kenyér

ára iránt, azt válaszolja, az Atya kétségtelenül magasabbrendű a Fiúnál, ha fürödni akarok, a fürdőmester úgy válaszol; kétségtelen, hogy a Fiú a semmiből származott. Konstantinápoly népe mellett a birodalom más területeinek lakossága is hasonló kérdésekkel foglalkozott.

A 4. század végének és az 5. századnak birodalmi történései azonban rákényszerítették a lakosságot, hogy ne csak krisztológiai kérdésekkel foglalkozzék. Nagy Theodosius ugyan még ért el eredményeket a nyugati gótoktól 378-ban Hadrianopolisnál elszenvedett vereség hatásának semlegesítésében, halála után, 395-ben azonban fiai kettéosztották a birodalmat, s ez már előrevetítette annak árnyékát, hogy a ritkábban lakott és fejletlenebb nyugati tartományok nem lesznek képesek ellenállni a barbárok támadásának. Az egész birodalom nagy traumája 410-ben következett be. A nyugati gót király 401. évi itáliai betörését az ugyancsak germán származású Stilicho még el tudta hárítani, őt azonban 408-ban meggyilkolták, így nem volt, aki 410-ben megmentse Rómát Alarichtól. Az „örök város” (urbs aeterna) eleste, hiába vonultak el hamarosan a nyugati gótok, megrendítő hatást gyakorolt a társadalomra. Lehetetlen észre nem venni pl. Ágoston „De civitate Dei” c. munkájában ennek az eseménynek a hatását. A megpróbáltatások azonban a század további évtizedeiben rendszeressé váltak. Nagyon nehezen, valójában csak a föderátusként letelepített nyugati gótok támogatásával tudta feltartóztatni 451-ben Catalaunumnál Aëtius Attila, hun fejedelem támadását. A védtelen Rómát 455-ben a vandálok rabolták ki, rengeteg műkincset hurcolván afrikai államukba. A vég a nyugati tartományokban 476-ban következett be, amikor az Odoaker vezetése alatt álló germán zsoldosok felládzdák a csá-

szár, Romulus Augustulus ellen, letették a trónról, és a hatalom jelvényeit elküldték a keleti császárnak. A Nyugat elbukott, de ez az aktus jogi lehetőséget teremtett arra, hogy a keleti császárok igényt formáljanak az egész birodalomra. Az igény valóra váltására azonban, a justiniánusi kísérlet-től eltekintve, nem volt lehetőség.

A birodalom nyugati felének bukását sokan és sokféleképpen magyarázták. Amikor a gazdaság és társadalom állapotának rövid felvázolására vállalkozunk, távolról sem állítjuk, hogy az ott tapasztalt jelenségekkel magyarázható a bukás, inkább csak arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a késői császárkori fejlődésben már benne volt a feudalizmus megszületése szempontjából oly lényeges egymásra hatás és egybeolvadás lehetősége a hódító barbárokkal.

A késő császárkori római gazdaságnak két jellegzetessége volt; a monokultúrás termelés az egyes provinciákban és a termelés városokhoz kötődése. Mindkettő fejlett piacgazdaságot tételezett fel, illetve annak következménye volt. Falu és város között nincs a középkori értelemben vett munkamegosztás, mert a lakosság döntő többsége (néhány keleti tartományt kivéve) városlakó.

A késő császárkori változások legszembevetőbb vonása a megelőző helyzethez képest a *visszaagrárosodás* és a specializálódott termeléshez képest a *naturalizálódás*. Mindkettő kapcsolatban volt a késő császárkori latifundiumok megszorodásával. A szenátori rend tagjai ebben az időszakban váltak óriásbirtokok tulajdonosává. A birtokok hasznosításának üzemi kerete az ún. *villa rustica* volt. A villa nem falu a szó középkori értelmében, hanem üzemi telephely, amelyen lakása is volt a tulajdonosnak, bár a nagybirtokosok többsége a császárkorban még a városok-

ban lakott. Csak a 4–5. században kezdődött meg a villákba való kitelepedés, rendszerint úgy, hogy a birtokosokat fogadott fegyveresek is védtek (buccellarii). Az üzem működtetése szempontjából fontos szerepe van a villicusnak, a rabszolgák felügyelőjének, akinek lakása többnyire az urasági villa mellett volt. A villicus háza közelében voltak találhatóak a rabszolgák közös hálólhelyei és étkezői, s a nők esetében azok a termek is, amelyekben ipari tevékenységet (fonás-szövés stb.) folytathattak. A villa részét képezték ezenkívül az állatok istállói, présházak a szőlő- és olajbogyópréseknek, kézimalmok és egyéb felszerelések.

Vidéki villa 4. századi ábrázolása

A villa rusticana nem azért jutott váltságba a kései császárkorban, mert nem volt racionálisan szervezett üzem, és a rabszolgamunka nem volt kifizetődő, hanem a társadalmi környezet problémái miatt. A latifundiumok kialakulásával egy-egy birtok területe túlnőtt a még jövedelmezően és hatékonyan történő művelés határán. A telephelyen élő rabszolgákat nem lehetett naponta messzi távolságokra munkára rendelni. A megoldás a colonus, illetve a servus casatus rendszer volt. A colonusok eredetileg szabad emberek vol-

tak, akik valamilyen oknál fogva elvesztették a létalapjukat jelentő földet (pl. nem tudták fizetni az állami adókat), de nem kívánták a városi lumpen elemek életét élni. Ők kapták bérbe a nagybirtokok villarendszerben hatékonyan nem művelhető földjeit. Hasonló funkciót töltöttek be azok a rabszolgák is, akik mint a colonusok (quasi coloni), földet és urasági eszközöket kaptak a gazdaság kialakításához. Mind az ilyen földhöz jutó és azon viskót építő rabszolgák (innen származik a nevük: *servi casati*), mind a colonusok kemény feltételek mellett dolgoztak, termékeiknek olykor 2/3-át is be kellett szolgáltatni uruknak. A colonus és a servus casatus rendszer magában hordozta a naturalizálódást, hiszen a földhasználat fejében termékkel kellett fizetniük. 365-ben császári rendelet tiltotta meg a birtokosoknak, hogy a colonusoktól termékeik helyett pénzt követeljenek.

A colonus és a földre ültetett szolga között éles választóvonalat húzott a szabadság, illetve a szabadság hiánya. A peculiumra ültetett szolga – peculiumnak nevezték azt a földet, amit ura adott a rabszolgának – nem lett jogképes személyiség (persona), urához fűződő viszonyában és egyéb relációkban is megmarad dolognak (res). A colonusok és rabszolgák helyzete mégis közeledett egymáshoz, mert a 4–5. század császári intézkedései a szabadság és a szolgáltatás közötti válaszfalat bontogatták. Constantinus 332-ben rendeletben tiltotta meg a colonusoknak, hogy egyik birtokról a másikra költözhessenek. A törvény nemcsak a szökötték visszaadási kötelezettségét írta elő, de a szökés gondolatával foglalkozókat is azzal fenyegette, hogy bilincsbe verik őket, s így kényszerítik „a kötelességeknek rabszolgák módján való teljesítésére”. A colonusok a röghözkötéssel a föld tartozé-

kaivá váltak (*glebae adscripti*), s ha az úr eladta földjét, vele *colonusait* is eladta, bár a *colonus* szabad ember (*ingenuus*) voltát továbbra is hangsúlyozták. A birodalom kettéosztása után egy évvel, 396-ban a két császár, Arcadius és Honorius *edictuma* a *colonusok* által használt földet is *peculiumnak* minősíti s megtiltja, hogy uruk ellen keresetet nyújthassanak be. A keleti Anastasius császár 500-ban úgy rendelkezett, aki 30 éven keresztül használja az úr földjét, *colonus* állapotba kerül.

Mindezek az intézkedések a *colonusok* fokozatos lesüllyedését mutatják, a szolgáltaállapot és a *colonus*-állapot közötti különbség minimálisra csökkenését. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a szolgák számára bizonyos társadalmi emelkedéssel járt, elindultak azon az úton, hogy dologból személlyé váljanak. Ezt a folyamatot a keresztény szemlélet kétségtelenül elősegítette. A szolgákat az új államvallás az üdvösség szempontjából ugyanolyan-nak tartotta, mint mindenki mászt. Bár engedelmességüket hangoztatta, felszabadításukat érdemszerző cselekedetként ismerte el. Igen gyakran templomokban, a hívők közössége előtt és a püspök jelenlétében történt meg a szabadon bocsátás, amely nem egyszer szerepelt végrendeletekben is.

A kereszténnyé lett államhatalom maga is segítette ezt a folyamatot. Törvényesnek ismerte el a templomokban a „*pro animae suae remedio*” (a lélek üdvösségének megszerzéséért) történő felszabadításokat. Constantinus tilalmazta a *peculiumra* ültetett szolgák föld nélküli elidegenítését ugyanúgy, mint a szabadnak tekintett *colonusok* esetében. Nem engedte meg, hogy az uraság rabszolgáját törvényes ítélet nélkül kivégeztethesse, s azt is megtiltotta, hogy a családban élő rabszolgák gyermekeit eladhassák vagy a férjet a feleségtől,

a fivért a nővérétől elszakítsák. A szolgák együttélését azonban továbbra sem tartották jogilag házasságnak, csak ágyasságnak (*contubernium*).

Munka a földeken

Mindezek olyan folyamatokat indítottak el, amelyek kiteljesedését a középkor századaiban tapasztalhatjuk. A *villa rusticana*, valamint a *colonus* és a *servus casatus* rendszer együttes jelentkezése valójában már a kései császárkorban kialakította azt az üzemtípust, amely még évszázadokon keresztül meghatározta Európa mezőgazdasági termelését.

A visszaagrárosodás érzékenyen érintette a városok lakóit. Az üzemekből településsé váló villák nagy tömegű *colonus* és *servus casatus* lakosságának nem volt szüksége a városok termékeire. A nyugati tartományok lakói a távolsági kereskedelem részesei sem lehettek, hiszen a birodalom elsősorban Kelet felé kereskedett. A városok kézműves és kereskedő kollégiumai ugyanakkor kénytelenek voltak fizetni a növekvő állami terheket, mivel a barbárok elleni védekezés miatt egyre többet kellett költeni arra a hadseregére, amelynek tagjai is jórészt barbárok-ból állottak. A szolgáltatások könyörtelen behajtása indokolta, hogy a lakosság egy része kénytelen volt a hatal-

masoknál (potentiores) védelmet keresni. E patronátusnak vagy patrociniumnak nevezett viszony olyan függőséget teremtett szabad emberek között is, amely ismeretlen volt az antikvitás korábbi

századaiban, de teljesen kifejlődött viszonyná vált a középkorban. E társadalmi folyamatok alakulását Nyugaton döntően befolyásolták a barbárok új királyságai.

2. Barbár törzsekből új királyságok

A nyugati provinciákban új hatalmi rendszert teremtő barbárokkal már jó félezrede kapcsolatban volt a birodalom. Annak kiváltó oka, hogy az 5–6. században áttörték a limest, és a római határokon belül alakítottak államokat, a nagy népvándorlás irányának megváltozása volt. A germán törzsek, amelyek őshazája valahol a Balti-tenger mellett és Dél-Skandináviában volt, eredetileg délkelet felé vándoroltak, s a 4. század végén, 375 körül egyik jelentős törzset, a gótokat a Dnyeper környékén érte Belső-Ázsiából egy valószínűleg türk eredetű nép, a hunok támadása. A gótok egy része behódolt a hunoknak (osztrogótok), másik részük viszont bebocsátást kért a birodalomba (vízigótok). Róma 410. évi elfoglalása után ez utóbbiak nem maradtak Itáliában, hanem átköltöztek Dél-Galliába, ahol 419-ben államot alapítottak Tolosa (Toulouse) székhellyel. Később, a 6. századi frank támadások miatt, a nyugati gót állam központja Hispánia lett, és csaknem teljesen kiszorult Galliából. A nyugati gót állam végét a Hispániában moroknak nevezett arabok támadása okozta, 711–14 között Gebel-al-Tarik (Gibraltár névadója) vezetésével csaknem egész Hispániát uralmuk alá hajtották. A császárság hagyományos módon kívánta kezelni a gótok problémáját. Mint korábban, most is szövetségesként telepítette őket Moesiába (foederati), s vezetőiket ma-

gister militumnak nevezte ki. A gót riksek (rex), Alarich (395–410), Athaulf (410–15), Siegerich (415), Valia (415–19), Theodorid (419–51) viselték is e címet, de már nem elégedtek meg a foederati státussal. Királyságuk a birodalom fennállásáig még elismerte a császár főhatalmát (kliens királyság), 476 után azonban teljes önállóságát semmi nem korlátozta.

Hasonló volt a *vándálok* afrikai államának helyzete is. A germán vándálok a velük szövetséges alánokkal együtt hosszú úton, hajóval érkeztek a birodalom legdélibb tartományába, s Karthágó elfoglalása után 429-ben alapítottak önálló államot Geiserich (428–477) vezetésével. A viszonylag csekély létszámú vándálok sikereit az is magyarázza, hogy a donatista eretnekek szimpatizáltak velük. 442-ben kötött szerződést Geiserich a római államhatalommal szuverenitásának elismeréséről. A vándálok ugyanis a Földközi-tenger szigeteit meghódítva, 455-ben dél felől támadták meg Itáliát, és elpusztították az „örök várost”. A későbbi vándál uralkodók: Hunerich (477–84), Gunthamund (483–96) és Thrasamund (496–523), aki a keleti gót uralkodó, Theoderich testvérét, Amalafridát vette feleségül, politikájának két lényeges eleme volt: a helyi római intézmények felhasználása a kormányzásban és az erős ariánus hatás. Az arianizmust el nem fogadó püspökökre igen gyakran

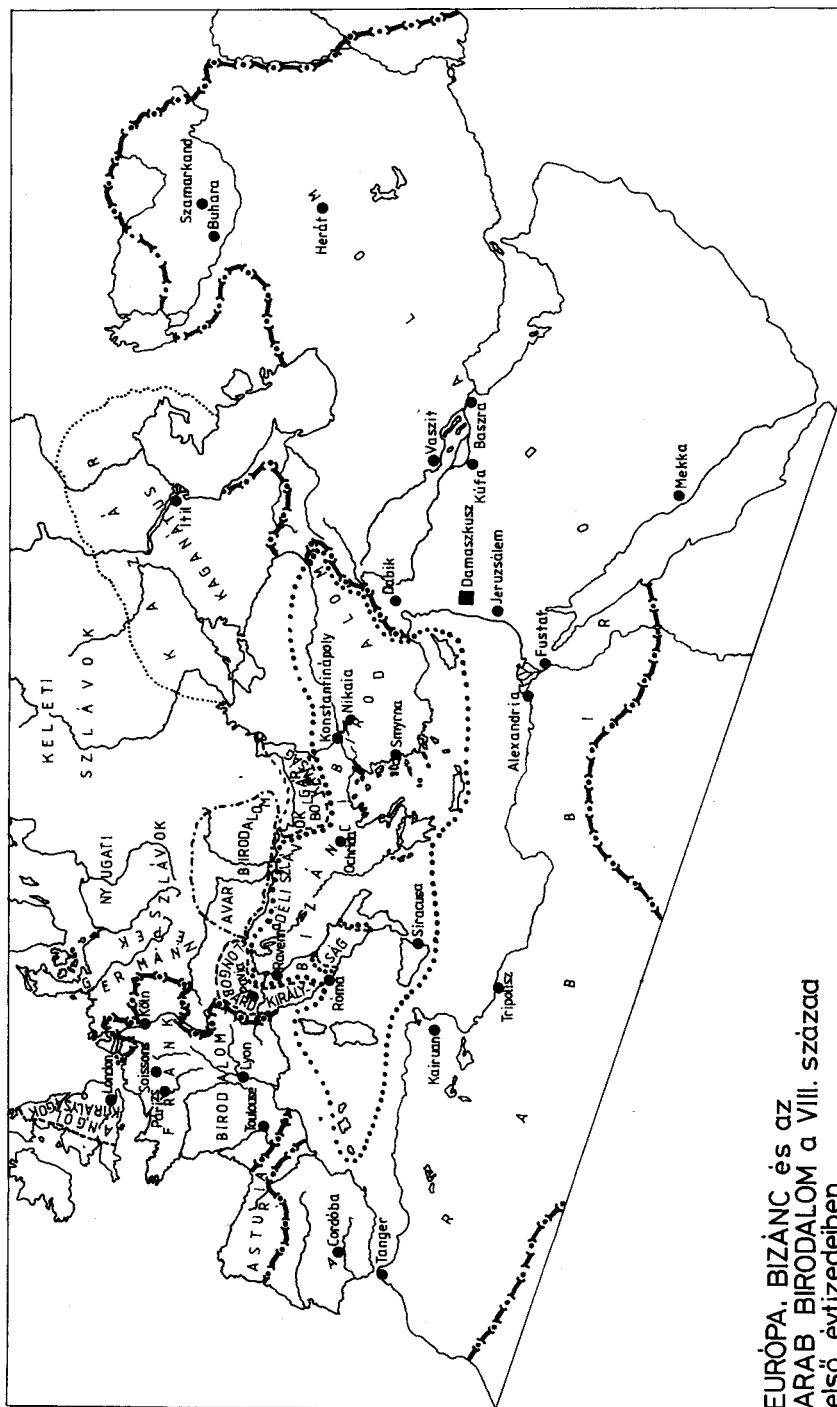
száműzetés várt. A vandálok létszáma mintegy 80 ezer fő volt, s a népes Afrika-provincia feletti hatalmat csak a legmerevebb elkülönüléssel vélték megtarthatónak. Tiltották a vandálok és rómaiak közötti házasságot, de sajátos módon a latin nyelvet gyorsan elsajátították. A vallási békességet csak Hilderich (523–30) próbálta megteremteni, aki a nem ariánus lakosság vezetőjét, Fulgentius ruspei püspököt visszahívta szardíniai száműzetéséből. E törekvések azonban eredménytelenek maradtak, a vandál állam 534-ben elbukott Bizánccal szemben (emlékét a legtöbb európai nyelvben a barbár pusztítást jelentő vandalizmus szó őrzi).

A keleti gótok, a gótok másik ága, akik a hun birodalom széthullásáig a hun államszövetség tagjai voltak, az 5. század végén Pannóniából támadtak Itáliára, ahol Theoderich (493–526) vezetésével megdöntötték Odoaker uralmát. A keleti gótok itáliai politikájának lényege: a római intézmények és a lakosság segítségével megszilárdítani a csekély számú hódítók uralmát. Ehhez nemcsak a keleti császárok, Közép- és Dél-Itália urainak jóindulatát igyekeztek megnyerni, hanem házassági politikával a többi barbár germán államét is. Theoderik maga Chlodvig frank uralkodó testvérét vette feleségül, egyik lánya II. Alarich nyugati gót királyhoz, a másik Sigismund burgund trónörököshöz ment feleségül, testvére pedig – amint láttuk – Thrasamund vandál király neje lett. A keleti császársággal kapcsolatos elképzeléseit 508-ban Anasztasziosz császárhoz írott leveleiben fogalmazta meg: „Regnum nostrum imitatio vestra est.” (A mi királyságunk a tiéd utánzata.) Igyekezett is mindenben a régi római hagyományokat folytatni, és az uralkodókat utánózni. Magát „Theodoricus gloriosissimus et inclutus rex”-nek nevezte, s úgy vélte, hogy

„propagator Romani nominis”. Mindezek ellenére saját népe és a római lakosság közé ő is szigorú válaszfalat emelt, házassági tilalommal és a vallási különbséggel, s hatalmát a jól megfizetett germán hadseregre alapozta. Nem volt ellenséges az őslakossággal, mint a vandálok, ezért jeles római személyiségek: Cassiodorus, Boëthius Ennodius is szolgálatába szegődtek. A római lakosság magatartása a gótokkal szemben csak az 520-as években változott meg, amikor Justinianus bizánci császár elképzeléseit támogatták az idegen uralommal szemben. A keleti gótok itáliai uralma csak 60 évig tartott. Theoderich utódai, unokája Atalarich (526–34), aki helyett anyja, Amalashwinta kormányzott, majd Theodahad (534–36) és az ő utódai nem tudtak ellenállni a bizánci támadásnak, amelynek megszilárdulását Totila (541–53) felkelése sem akadályozhatta meg.

A keleti gót államhoz hasonlóan nem volt hosszú életű az önálló *burgund állam* sem, bár a burgundokat nem a keleti császárság, hanem egy másik germán állam, a frankoké hódította meg. A Lyon székhelyű burgund állam megalapítója Hilperich volt, a valódi szuverenitást azonban Gundobad (490?–516) szerezte meg. Utódai, Sigismund (516–23) és Godomer (523–33) alatt erősödött a nyugati gótok és a frankok vetélkedése a burgund állam meghódításáért, ami végül a frankoknak sikerült.

A keleti gót állam széthullása után Észak-Itália lakói nem sokáig maradtak a keleti császár alattvalói. A 6. század végén egy újabb germán nép, a *longobárdok* alapítottak államot a Pó völgyében. A longobárdok a megelőző évtizedekben kemény harcokat folytattak Pannóniában a gepidákkal. Pannónia elhagyására azonban bizonyára egy pusztai nomád nép, az ava-

EURÓPA, BIZÁNC és az
ARAB BIRÓDALOM a VIII. század
első évtizedeiben

rok megjelenése készítette őket (567). Észak-Itáliát Alboin (568–72) vezetésével hódították meg, hatalmuk a következő két-száz évben mindinkább dél felé terjedt, s alig negyedszázaddal bukásuk előtt meghódították Ravennát, Theoderich egykori székvárosát, a bizánci exarchatus központját (751). A laza területi szövetségből álló longobárd állam legjelentősebb uralkodója Liutprand (712–44) volt, aki fő céljának Itália egyesítését tartotta. Életében ez nem sikerült, utódainak pedig már a frankok ellen kellett élethalálharcot folytatniuk. Az utolsó longobárd királyt, Desideriust (756–74) Nagy Károly fosztotta meg a tróntól, s magát koronáztatta meg királlyá a longobárdok vaskoronájával.

A népvándorlás barbár államalakulatai közül kettő akad olyan, amely nem volt tiszavirág életű; az *angolszászok* állama az egykori Britanniában, és a frankoké a kontinensen.

A kelták lakta Britanniát a római csapatok már 407-ben elhagyták, így a lakosság magára volt hagyatva a szászok érkezése idején. A 5. század derekán Vortigern hívott először segítségre a kontinensről germán eredetű törzseket (angolszászokat). Később a jövevények már önállóan igyekeztek meghódítani az egymással is harcoló brit fejedelemségeket. Ezeknek a harcoknak legendás alakja Arthur, aki feltételezhetően valós történeti személyiség volt, igazi múltja azonban a mondákból nem hámozható ki. A hódítók pogányok voltak, míg a brit lakosság már a római uralom alatt felvette a kereszténységet, s a szomszédos ír szigeten sajátos keresztény kultúrát teremtett. Az angolszászok térítője Ágoston volt, s ő lett 601-ben Canterbury első érseke. Az angolszászok a hagyomány szerint hét államot alapítottak: Kentet, Sussexet, Essexet, Wessexet, Merciót, Kelet-Angliát és Northumbriát.

A királyságok közül a 7. században Northumbria, a 8.-ban Mercia, a 9.-ben Wessex emelkedett ki. Northumbriában Aethelfith és Edwin, Mercióban Offa (757–96), Wessexben Egbert (802–39), Nagy Alfréd (871–901) olyan uralkodók voltak, akikkel a kontinensen is számoltak. Ha a legendás Arthur volt az angolszászok elleni harcok hőse, Alfréd a dánok elleni harcokban vált azzá. A dánok elleni sok évtizedes küzdelem fordulópontja volt a 11. század eleje, amikor Nagy Kanut dán király Anglia uralkodójává is lett. Új korszak Anglia történetében azonban 1066-ban, a normandiai lovagok hódításával kezdődött.

A népvándorlás során lassan előrehaladó *frankok* már az 5. század első felében elfoglalták a Somme folyóig terjedő Galliát, s két évszázad alatt szállásterületeiket előbb a Szajnáig, később a Loire-ig terjesztették ki. A frank királyság hatalma azonban előbb Galliára, majd Gallián kívüli területekre is kiterjedt. A frankok függetlenségüket a birodalomtól Childerich (455–481) alatt, 476-ban szereztek meg. Az igazi államalapító és hódító azonban Chlodvig (481–511) volt, aki nemcsak egyesítette a frank törzseket, de a thüringek, allemanok, nyugati gótok elleni hadjáratainak eredményeként olyan királyságot teremtett, amelynek az egykori Gallia-provincia részei közül csak Burgundia és Septimania nem volt tagja. Az 5. században élt Merovechről Merovingnak nevezett frank uralkodócsalád tagjai közül csak I. Dagobert alatt (623–38) volt hasonló kiterjedésű a frank állam.

Ha a barbár királyságok története kapcsán nem az áttekinthetetlen belső háborúskodásokat, véres bosszúkat és gyilkosságokat tartjuk fontosnak, hanem arra keresünk választ, hogyan járultak hozzá Európa új társadalmi rendjének, a feudaliz-

musnak a megszületéséhez, három kérdést kell megvizsgálnunk: a germán hódítók és az őslakosság együttélésének és összeolvadásának problémáját, azaz a romanizáció folyamatát, a tulajdonviszonyok alakulását és az új társadalomszerkezetet.

Ha a hódítók és a meghódítottak számarányát figyelembe vesszük, amely szerint a germán államalapítók sehol sem érték el a lakosság 5–10%-át, s összefüggő településterületet csak a frankok tudtak létrehozni, akkor természetesnek vesszük, hogy az uralkodók görcsösen ragaszkodtak a római lakosság és saját etnikumuk elkülönüléséhez. Ennek két eszköze volt, az őslakosság vallására való áttérés, és a vegyes házasság tilalma. A nyelv azért nem játszott döntő szerepet ott, ahol az együttélés kialakult, mert elképzelhetetlen volt, hogy a hódítókat számban többszörösen meghaladó romanizált lakosság tanulja el a hódítók nyelvét. Ebben még a vandálok sem voltak szigorúak, pedig a teljes beolvadás veszélye őket fenyegette a leginkább.

A vallási elkülönülés lehetőségét az *arianizmus* biztosította. A barbár államok germán népe a hódítás időpontjában általában már keresztény volt, de nem az Athanasius-féle hitelveket, hanem Arius tanításait követték. Aligha azért, mert ez utóbbiak egyszerűbbek voltak, inkább a római lakosságtól való elkülönülés szándékával. Kivételt csak a frankok képeztek, akik eleve a nyugati egyházhoz csatlakoztak. Beolvadásukat ez azért nem fenyegette, mert a Szajna jobbparti területeken összefüggő frank telepek voltak. Az ariánus barbárok hol türelmetlenek, hol elnézőbbek voltak a római lakosság vallásával. A vandál Hunerich király mintegy 5000 nem ariánus klerikust deportált a berberек földjére, ahol pusztulás várt rájuk, a burgund királyok, de a keleti gót Theoderich is türelmesek voltak az Athanasius

tanításait követő alattvalóikkal. A házassági tilalom különösen a katonai arisztokrácia számára volt fontos, hiszen beolvadása a római arisztokráciába létalapjában fenyegette volna. A katonáskodás ugyanis mentesített az állami adók fizetése alól.

A burgundok áttérése az Athanasius-féle hitelvekre már Sigismund alatt bekövetkezett, frank uralom alá kerülésük nem okozott vallási feszültséget. A nyugati gótoknál Leovigild (568–86) engedte meg a vegyes házasságot, s 596-ban Rekkared (586–601) tette államvallássá a nyugati kereszténységet. A legkésőbb államot alapító longobárdok Artipert (652–661) uralkodása alatt hagyták el az ariánus vallást.

A házassági tilalmak feloldása és az ariánus vallás elhagyása nemcsak elősegítette, valójában ki is fejezte a romanizáció folyamatát. Maga a folyamat pedig elhárította az akadályokat a római és barbár világ gazdasági és társadalmi egybeolvadása elől.

A germánok földtulajdonviszonyai a népvándorlás előtt még nem a magántulajdonon alapultak. Caesar leírásában az szerepel, hogy nincsenek határjelekkel elkülönített magánföldjeik. Tacitus az 1. század végén már úgy tudta, hogy a földeket a művesek száma szerint vették birtokba, de rang szerint (*secundum dignationem*) osztották szét. Ez a rang szerinti felosztás már arra utal, hogy vannak társadalmi különbségek, de a barbár társadalom a katonáskodó közszabadok (*ingenui*) tömegén nyugszik. A katonáskodás inkább jog, mint kötelesség, hiszen a háború fő célja a zsákmányszerzés és a katonák (egyenlő) részesedése a zsákmányból. Jellemzőnek tarthatjuk a *soissoni* esetet. Chlodvig győzelme után – *toursi* Gergely elbeszélése szerint – „az egész zsákmányt halomba rakták”, hogy egyenlően kisorsolják. A király részesedésén felül egy díszes kelyhet

akart megszerezni, de egy harcos ezt megakadályozta azzal, „ebből ugyan nem kapsz, csak amit igaz úton kisorsoltunk”. A földtulajdon tekintetében a közszabadokra épülő germán társadalmak úgy telepedtek le a római birodalomban, hogy a közföldből való részesedésük (sors) nem volt szabad rendelkezésű tulajdon.

A betelepedés utáni helyzetet befolyásolta az ún. *tertia-hospitalitas*. A hospitalitás terminus technicusával jelezték a késői császárkorban a római lakosságnak a barbár zsoldos katonákkal kapcsolatos beszállásolási kötelezettségét, amelynek folytán a katona a ház javainak egyharmadát követelhetette. A hódítás után ezt, illetve ennek különféle variációit érvényesítették a földbirtokra és a földbirtok adózó (rab-szolga és colonus) népességére is. A vandálok is e rendszer szerint települtek le, de a császári birtokok és a konfiskált magánbirtokok eleve a „sortes Vandalarum”-ot (a vandálok osztályrészét) képezték. A keleti gótok Itáliának azon a részén, ahol telepeik is voltak, a hospitalitás rendszerét birtokosként érvényesítették, ahol nem volt szükségük földre, egyszerűen adóként hajtották be. A burgundoknál a szolgák harmadrésze, és a földek kétharmada, az erdőknek és irtásoknak a fele volt a hospitalitás tárgya, míg a nyugati gótoknál a gót vendégek osztályrésze a földek kétharmada, az erdők fele volt. A frankoknál nem volt hospitalitás.

Bármilyen módon is ment végbe a föld felosztása a rómaiak és a barbárok között, az új helyzetben nem maradt fenn az a közösségi korlátozása a földbirtoknak, ami a betelepedés előtti helyzetet jellemezte. Nagy földbirtokossá tette a betelepedés a barbár uralkodót a római állami földek tulajdonára, de rögzítette azokat a különbségeket, amelyek a szabadok társadalmában a hódításkor már léteztek. Az ún.

„barbár törvénykönyvek”: a Lex Salica, Lex Ripuaria, Lex Gundobada (a száli, ripuári frankok, a burgundok törvénykönyve), a Codex Euriciani vagy Lex Visigothorum, Breviarium Alaricianum (Lex Romana Visigothorum), Edictum Rotharii (Lex Langobardorum) stb., a szokásjog első írásba foglalásai, s nagyon jól tükrözik azt az átmeneti állapotot, amikor megkezdődött a római és a barbár földtulajdon egymásba olvadása, de a két társadalom kölcsönhatását is. A Gundobad által összegyűjtött burgund szokásjog pl. kénytelen tudomásul venni, hogy a *sors* és a *possessio*, a tulajdon kétféle formája között eltűnt a különbség, amikor arról tudósít, hogy a burgundok „osztályrészüket (sortem suam) mértéktelen könnyelműséggel” tékoztatták el. A sors volt a közösség által osztott föld, a possessio, a szabad rendelkezésű (római) föld. A kölcsönhatás közösségi korlátok nélküli tulajdonná tette a korábbi közföldekből kapott részt is.

A vérségi kötelékek erőssége a vérrokonok közös felelőssége révén ugyan még védelmezi azokat, akik a létalapjukat jelentő *sors*-ot elveszítik, s így az adott esetben nem tudják megfizetni a törvényes vérdíjat. Erről szól a száli törvénykönyv „de chrene chruda” (a földdobásról) című paragrafusa, amely a vérrokonok egyetemes felelősségét állapítja meg, de egy másik cikkely a nemzetségtől való elszakadás lehetőségét is biztosítja. Ezzel megszabadul a jóvátétel kötelezettségétől, ha nemzetségtől vérdíjat követelnek, de nem részesül a nemzetségi közös örökségből sem.

A változások szabad tulajdonossá tették a germán közszabadokat a földdel való rendelkezés tekintetében is, de nem változtatták meg a szabad állapotból fakadó közterheket, mindenekelőtt a katonáskodás kötelezettségét. Ez a későbbiekben sú-

lyos társadalmi válságot eredményez ott is, ahol a szabadok más állami szolgáltatásra nem voltak kötelezve, még inkább pedig ott – pl. az angolszász Britanniában –, ahol a *coerl*-nek nevezett szabad parasztokat más állami terhek is sújtották. A legfőbb kötelesség itt is a katonai szolgálat volt (fyrd), emellett azonban bizonyos élelmiszer-járadékot is fizetni kellett az államnak (food-rent), és szállásolási és szállítási kötelezettségek is terhelték a szabadokat (trionoda necessitas). Ráadásul ezeket a szolgáltatásokat az uralkodó el is ajándékozhatta tisztviselőinek (ealderman), akik feudális uraságként igyekeztek a szabadokkal szemben megjelenni.

A germán–római együttélés az új barbár államokban a fejlődés első szakaszában nem változtatta meg a kései császárkorban kialakult birtokszerkezetet, de a hospitalitás alapján földet juttatott a germán közsabadoknak, akik viszont megszabadultak a közösségi korlátoktól és a korábban sorsnak vagy parsnak nevezett osztott közföldjeiket olyan szabad rendelkezésű tulajdonként használhatták, mint a rómaiak a possessiót. E közsabad kistulajdon további sorsától függött a feudalizáció folyamata. A germán előkelők, mindenekelőtt a királyi kíséret (Gefolgschaft, trustis) tagjai királyi adományként részesedhettek a római kincstári, az ariánus korszakban elkobzott egyházi birtokokból, s jogilag olyan tulajdonosok lettek, mint az egykori római szenátori arisztokrácia tagjai, akik többségükben megőrizhették birtokaik tulajdonjogát az új uralmi rendszerben is. II. Alarich (484–507) nyugati gót király 506-ban törvényben biztosította, hogy elismeri a római birtokosok tulajdonjogát a földre, a servusokra és a colonusokra (Lex Romana Visigothorum). A hódításkor és a barbár államok első századaiban azonban megjelent a feudalizmus

korában jelentőssé váló *adománybirtok* is (honor, dignitas), amely korlátozott tulajdon volt, nem tartalmazta a tulajdonnak a római jog szerint legfontosabb elemét, a dolog lényegével való rendelkezést (substantia rei disponendi).

Az angolszász ealdermanhoz hasonlóan a Meroving-kori frank gróf, vagy a nyugati gót állami hivatalnok a természetes rendjének megfelelően nem pénzt kapott urától, hanem birtokot, pontosabban bizonyos birtokok haszonélvezetét, a birtokból szerezhető járadékokat. A javak élvezetének feltétele a hivatal, a tisztség (honor), illetve a méltóság (dignitas) volt. E javadalmak feltételes adománybirtokká fejlődésében jelentős állomás volt II. Chlotar (584–629) rendelete, amely megváltoztatta a grófok (comes) javadalmasának korábbi rendszerét. Az uralkodók vigyáztak arra, hogy a tisztséggel járó birtok jövedelme ne feltétlenül abban a grófságban legyen, ahol az illető hivatalt viselt. Chlotar viszont úgy vélte, a hivatalnok csak akkor felelhet vagyonával is tetteiért, ha javadalma és működési területe egybeesik. Ezt rendeli el 614-ben azzal, hogy megparancsolja, „egyetlen grafiot se rendeljenek egyik tartományból vagy kerületből másik helyre”, hogy ha kell, „... saját vagyonából tudjon kártérítést adni”.

A feltételekhez kötött adománybirtokok fejlődésében fontos lépés volt Martell Károly beneficiális reformja. Martell Károly a hadsereg szükséges átszervezése és a nehézlövasság megeremtése érdekében kényszerült gazdasági alapokat teremteni. A beneficiumok, amelyek jó részét a szekularizált egyházi birtokokból alakította ki, olyan feltételes és meghatározott időre szóló adománybirtokok voltak, amelyekért katonai szolgálat járt a királynak, s a szolgálat megszűnésével megszűnt a birtok ja-

vainak élvezete is. Amikor magánurasságok is osztogatni kezdtek beneficiumokat, az adomány és a szolgálat akkor is mindig összekapcsolódott. A feltételes adománybirtokoknak a beneficiumoknak örökletes feudummá alakulásában a döntő lépést a 9. században Kopasz Károly császár tette meg, aki 877-ben a Quiersy kapituláréban biztosította a grófi tisztség és az adománybirtokok örökíthetőségét. Ezzel valójában befejeződött a római típusú és eredetű földtulajdon és a barbár eredetű tulajdon összeolvadása az előkelők társadalmában. Az így kialakuló feudális földtulajdon azonban nem volt azonos sem a római, sem a germán tulajdonnal. A római elemek (a rendelkezés teljes szabadsága) és a barbár elemek (a tulajdon valójában a járadékszedés joga), kölcsönösen korlátozták egymást, s a feudális földtulajdonban szétválaszthatatlan egységet alkottak. A feudális földbirtok esetében az uraság tulajdona és a birtok népei feletti hatalma együtt jelentkezett, de egyik sem volt korlátlan.

A szabad germán kistulajdonok hódításkor létrejött formája is átalakult. Possessióból (korlátlan kistulajdonból) *prekáriává* (szolgáltatásokra kötelezett birtokká) vált. Az átalakulás kiváltói között szerepelt, amit már a burgund törvénykönyv is hangoztatott: a szabad birtokforgalom azt jelentette, hogy sokan elszegényedhettek és elveszíthették birtokaikat. A közösségi védelem, amely a száli törvénykönyv kiadásakor még érvényesült, II. Childebert dekrétumával (596), amely kimondotta, hogy „a de chrene chruda törvény, amely a pogányok idejéből maradt meg, ezután sohasem érvényes”, megszűnt. II. Chilperich (561–84) rendelete pedig a szomszédok öröklési jogának megszüntetésével azt a mark közösséget gyengítette meg végérvényesen,

amely szabad kistulajdonos tagjait egyáltalán védelmezhetette az elszegényedéstől. Az elszegényedést és a birtokok elvesztésének folyamatát elősegítette a hadviselés rendjének már említett átalakulása, amelynek eredményeként a katonáskodás (és a zsákmányból való részesedés) joga súlyos kötelezettséggé vált, amit a szabad kisbirtokosok nem tudtak teljesíteni. A katonáskodás terhétől való megszabadulás formája volt a kisbirtok felajánlása valamely előkelő úrnak, aki a kötelezettségeket is magára vállalta. Itáliában Cassiodorus már a 6. században tapasztalta, hogy vannak a „villicusok szárnya alá menekülők”. A frank államban a 8. század első felében vált tömegessé a kistulajdonosok megszabadulása földjeiktől. A formuláskönyvek megőrizték a felajánlások jogi kereteit. A *pecaria oblata* formájában a szabad kistulajdonos felajánlott földjét azonnal visszakapta, de (jobbágyi) szolgálatokra köteleztetett. A *pecaria remuneratoria* az a forma volt, amelynél a megadományozott több földet kapott vissza, mint amit felajánlott. Igen gyakori volt az egyházi nagybirtokok körében. A lelkiüdvösség megmentéséért tett adományok miatt az egyháznak mindig voltak szabad birtokai. Az egyház egyébként nagy szerepet játszott a rendelkezés szabadságáról vallott felfogás ideológiai megerősítésében. Az üdvösség érdekében csak akkor lehetett egyéni adományokat tenni, ha a rendelkezésnek nem voltak közösségi korlátjai. Márpedig az üdvösség mindig egyéni megítélés eredménye és nem közösségié.

A harmadik forma a *pecaria data*, azok számára juttatott föld volt, akik nem ajánlhattak fel saját földet, de vállalták az adománnyal járó szolgáltatásokat. Mindhárom prekáriát lehetett adni nemcsak önkéntesen, de királyi utasításra is *pecaria verbo*

regis), valamilyen uralkodói érdek megvalósulásaként.

A precariák a szabad kistermelők függő parasztokká, jobbágyokká válásának legfőbb útja volt, s hozzájárult a feudális földtulajdon fentebb elemzett formájának létrejöttéhez. A szolgálatokra kötelezett egykori szabad nem válhatott dologgá, mint az antik szolga. Felajánlkozása elfogadásának az is feltétele volt, hogy ura biztosítja számára annak a földnek a használatát, amiből a járadékot fizeti. Ez az örökhasználat, hiszen állapotát leszármazottaira is átörökölhette, mindenképpen korlátozta földesura antik értelemben vett korlátlan rendelkezési jogát. Így érthető, hogy a feudális vagyongazdaság lényegét a korlátozott tulajdonjog adja, illetve a használattal összekapcsolt birtoklás.

A hosszú fejlődéssel valójában csak a 9–10. századra megszülető feudális tulajdonviszonyok új társadalomszerkezetet teremtek. A germán hódítók és a római lakosság összeolvadása előtt mind a két társadalomban a fő választóvonal a szabadok és a szolgák között húzódott. A rabszolgaság a római társadalomban érte el azt a legszélsőségesebb formáját, amelyben a szolga a személyiség jegyeivel egyáltalán nem rendelkezett, olyan dologként volt része ura birtokának, mint az üzem egyéb élő és holt felszerelése (állatok, eszközök). Ez a szolgaság jogilag sem a késő császárkori *peculium*-ra ültetéssel, sem a barbár hódítással nem enyhült. A száli törvénykönyv egyik cikkelye úgy kezdődik: „ha valaki rabszolgát, házaslovat vagy igáslovat lopott, 1200 dénár, vagyis 30 *solidus*-ra büntessék”. Nemcsak a felsorolás, de a büntetés is mutatja, hogy a szolga a jószágokkal egyenértékű. Nem akadályozta meg a barbár hódítás a nagybirtokon élők másik csoportjának, a *colonus*-oknak teljes lesüllyedését, sőt szolgává

változását sem. A barbár törvénykönyvek közül csak az *Alarich Breviárium*a foglalkozik a *colonus*okkal, úgy, mint akik teljesen azonosak a rabszolgákkal. Bizonyára ez indokolja, hogy a későbbi nyugati gót törvények ugyanúgy nem foglalkoznak velük, mint egyéb barbár joggyűjtemények. A *colonus*ok sorsa a barbár királyságok időszakában teljesedett be, azonos lett a szolgákéval, de ez az egyesülés a szolgaság és nem a szabadság szintjén ment végbe. Ezért kellett a jobbágyság kialakulásához a germán közszabadok közreműködése.

A császárkori változások közül nem apad el a szolgák felszabadításának folyamata sem egyházi, sem világi változatában. A ripuári frankok törvénykönyve mindkét változatot ismeri, az egyházban az üdvösség érdekében tett felszabadításokat és az ún. „*per denarium*” tett világi szabadon bocsátásokat. A felszabadítottakból alakult ki a *libertinus*ok vagy *litus*ok egyre gyarapodó csoportja. Őket azonban soha nem illette meg a teljes szabadság, amely a *liberek*, *ingenuus*ok kiváltsága volt. Folytatódott a szolgák „személyesülése”. Nemcsak a királyi és kolostori szolgák voltak csaknem szabadok, de a törvényekben *servi inferiores*-nek, jogképtelennek tartott szolgákkal szemben a *servi idonei* is, akik száma növekedett. Idoneitásuk lényege a tanúskodási képesség volt, azaz a bíróságok előtt már nem dolognak, hanem személynek számítottak, ha bizonyágtételüket elfogadták.

A szolgák és felszabadítottak széles bázisán egyre szűkülő csoportot alkotnak a szabadok. Helyzetüket és a szabadok társadalmában már jelentkező különbségeket a száli törvénykönyv vérdíjakról szóló döntései mutatják a legjobban. Az új társadalom szabadjainak legalsóbb rétegét az adófizető rómaiak (*romani tributarii*) al-

kotják, akik az egykori szabad kisbirtokosok, részben a curiálisok utódai. Védjük 62,5 solidus. 100 solidusra taksálják a romani possessorest, a birtokos rómaiakat, akik közé már a királyi udvarral kapcsolatba nem került nagyobb birtokosok is bekerülhettek. 200 solidus volt a közszabad frankok védíja, 300 a király vendégeié (conviva regis), akik jórészt a római szenátori arisztokrácia soraiból kerültek ki, s 600 solidus az ún. antrustióké és a legmagasabb királyi hivatalnokoké, a megyék élén álló grófoké (comes, grafio). Az antrustiók a fegyveres kíséret legelölőbbjei, valójában a germán katonai arisztokrácia tagjai. E nagyon tagolt társadalom a romanizáció teljessé válásával, és a feudális földtulajdon fokozatos kifejlődésével gyakorlatilag kétpólusúvá vált a Karoling-kor végére. A trustisből, a király (római) vendégeiből, és az itt nem szereplő főpapságból formálódott ki a földbirtokos arisztokrácia. A szabad frankokból, a

római birtokosokból és a római adózókból az a szabad eredetű jobbágyréteg, amely a prekaristák bázisát alkotta. A jobbágyparasztság másik forrását a szolgák és felszabadítottak adták, akik azonban szolgaságuk, eredetük nyomait még nagyon sokáig őrizték, teljes kiegyenlítődsük a szabad eredetűekkel csak a 12–13. századi változásokkal ment végbe.

Ez a társadalom, amely a Karoling-kor végére rendeződött el a két pólus mentén, már mindenben a feudalizmus jellegzetességeit hordozta. Angliában abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 11. század végén az új társadalom függő parasztjainak megoszlását is ismerjük. 1086-ban 12% volt a szabad parasztok, 70% a jobbágyok és 9% a rabszolgák aránya. Ha Európa feudalizálódott részén mások is lehettek az arányok, a lakosság óriási többsége lett mindenütt jobbágy. A Nagy Károllyal születő Európa még évszázadokig a jobbágyok világa volt.

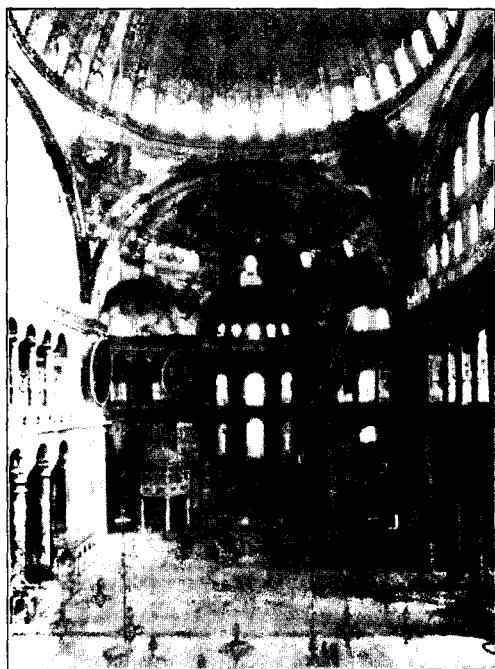
3. A Földközi-tenger medencéjének átalakulása a 7–8. században, és hatása a keresztény Európa kialakulására

A nyugati birodalom területén berendezkedő barbár államok sok mindent megváltoztattak az egykori provinciák területén, de sok mindent meg is őriztek. Ez utóbbiak között talán legfontosabb volt, hogy a barbár államok is mediterrán jellegűek voltak, ugyanúgy, mint a birodalom. Miként H. Pirenne kifejtette, az Itáliában, Afrikában, Hispániában és Galliában letelepült germán népek és római alattvalóik számára továbbra is a Földközi-tenger maradt a kereskedelem fő útvonala, a szíriai hajók rendszeresen látogatták az új, nyugati barbár államok kikötőit, s megmaradt fizetési eszköznek, mint a mediterrán egység legfőbb kifejezője, a római arany-solidus. A Földközi-tengert – minden kétséget kizáróan – a barbárok is „mare nostrum”-nak tekintették, olyannyira, hogy a vandálok a keleti medence szigeteinek birtokba vételével a tengeri kereskedelmet is ellenőrizni kívánták.

A mediterráneum egységének gondolata vezette Justinianus bizánci császárt (527–565) is legfőbb politikai célkitűzése, a birodalom helyreállítása megvalósításakor (*Renovatio, recuperatio Imperii*). Trónra kerülése után közvetlenül még alig ha lehetett gondolni, hogy ilyen nagyratörő célokat is megfogalmazhat, bár 476 után, amikor a nyugati császár jelvényei is Bizáncba kerültek, a keleti császárok soha nem adták fel az egységsítés gondolatát,

soha nem tartották a barbár uralkodókat magukkal egyenrangúnak. Lehettek a barbár királyok „magister militum”-ok, viselhettek egyéb, szép római címeket, bazi-leosz, császár csak egy volt, s joga a birodalom mindkét felére soha nem évelt el. Ezt a helyzetet a barbár uralkodók sem vitatták. Jellemző egy nyugati gót fejedelem, Jordanes által megőrzött mondata: „a császár feltétlenül Isten a földön”. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a barbár államok uralkodói feladták volna kivívott szuverenitásukat.

Justinianus a nika felkelés leverése után (532) erélyes felesége, Theodóra ösztönzésére fogott hozzá az Imperium Romanum Christianum Nagy Konstantini egységének helyreállításához. A bizánci hadsereget jól képzett parancsnokok, Narses, illetve Belisar vezették. A legkönnyebb helyzetben a vandálokkal szemben léphetett fel, ahol a számbelileg óriási túlsúlyban levő őslakosság rokonszenvét a vandálok soha nem tudták megnyerni, s a katolikusok elleni intézkedéseik az egyházüldözések korát idézték. Hiába enyhült ez a szélsőséges ariánus egyházpolitika az 520-as években, Belisar viszonylag kis hadsereggel, alig 18 ezer emberrel 533–34-ben visszafoglalta a vandálok országát. A cél azonban az volt, hogy mindkét óceán határáig kell kiterjeszteni a birodalmat, így a vandál hódítás csak az első lépés

A Hagia Sophia

volt. Hosszadalmasabbnak bizonyult, de a végén mégis eredményes volt a keleti gótok itáliai államának megdöntése (535–555). Az itáliai katolikus papság, amely korábban rokonszenvezett Nagy Theoderichkel, halála után Justinianustól várta az ariánus uralom megszüntetését. Ez is magyarázza, hogy 536-ban Belisar különösebb erőfeszítés nélkül elfoglalta Rómát. Vitiges, a katonából lett gót király nem tudta megakadályozni a bizánciak sikereit, akik 540-re elfoglalták a keleti gót államot. 541-ben azonban Totila vezetésével felkelés tört ki. Totila sikereket ért el, és 14 évvel meghosszabbította a gót háborút, ami csak 555-ben ért véget.

A harmadik terület, amit Justinianus vissza akart csatolni a keleti császársághoz, a nyugati gót állam volt. 553-ban hajóhaddal szálltak partra a bizánciak, és Hispánia jónéhány támaszpontját és dél-

keleti felét meghódították. A recuperatio Imperii tehát eredményes volt, bár a legnagyobb nyugati provincia, Gallia meghódítására kísérlet sem történt. Justinianus korszaka a bizánci állam kétségtelenül nagy korszaka. Köszönhető volt ez annak is, hogy az államot ebben a században nem papok és vérszomjas katonák, hanem képzett hivatalnokok kormányozták. A fővárosi nagy építkezések (Hagia Szófia-székesegyház), az adórendszer újjászervezése, a bizánci aranypénz, a *nomisma* elterjedése a mediterraneum egészében, a császár udvarában folyó jogi kodifikációs munkálatok, az egyházon belül a tisztázó szándékú teológiai viták tükrözték a korszak dinamizmusát. A Tribonianus vezetésével folyó kodifikációs munkálatok előzménye az ún. Codex Theodosianus, amely II. Theodosius császár rendeletére készült, és a Constantinus és utódai alatt kibocsátott rendeleteket és törvényeket rendszerezte. A Justinianus uralkodása alatt készült gyűjtemény, amely később a „Corpus iuris civilis” nevet kapta, nemcsak törvényeket, hanem jogelveket is tartalmaz, s valójában a római jog időtálló összefoglalása. Négy része az Institutiones, Digestae, Codex Justinianus és Novellae.

A dogmatikai viták az előző század két nagy eretnekségével, a nestorianizmussal és a monofizitizmussal voltak kapcsolatban. Bár a nestorianizmust már a 431-ben, a monofizitizmust pedig a 451-ben tartott egyetemes zsinatok (Efezus, ill. Kalcedon) elítélték, e tanítások, különösen a monofizitizmus tovább éltek, főleg Bizánc keleti tartományaiban: Szíriában, Egyiptomban. Ez utóbbiban a monofizitizmus nemzeti vallássá lett. A monofizita tanítások úgy vélték, hogy Krisztusban csak egy természet (füzisz, natura) érvényesül, az isteni természet, s tagadták a teljes emberi

Justinianus császár és kísérete. Ravennai mozaik a 6. századból

természetnek együttlétét, illetve teljesértékűségét. A kalcedoni zsinat viszont úgy nyilatkozott, hogy Krisztus isteni természete szerint egylényegű az Atyával, ugyanakkor emberi természete egylényegű az emberi természettel. A két természet együttes megléte a második isteni személyt a másik kettőtől megkülönböztető sajátossága (hüposztaszisz, substantia). A keleti tartományokban az uralmi rendszerben is nagy hagyományai voltak az egyedülvaló akaratot megtestesítő uralkodónak. Ez a felfogás beszüremlik a vallási tanításokba is.

Justinianus abszolút hatalmat gyakorolt az egyházban, aminek a monofizita tanítások jobban megfeleltek a kalcedoni zsinat elveinél. Az alexandriai patriarchák, akik a monofizitizmus támaszai voltak, meglehetősen diktatorikus módszerekkel kormányozták egyháztartományukat. Már

címük is sokatmondó: „Igen szent és igen isteni hatalmasság, Alexandria, Líbia, Pentapolis, Etiópia és egész Egyiptom pápája és patriarchája, apák apja, püspökök püspöke, tizenharmadik apostol és a világ ura”. Az egyház és állam teljes összefonódása Bizáncban sokáig éltette e tanokat. Theodóra császárnő udvara pl. menedéke volt a monofizitáknak. A császár számára azonban a belső békeesség volt a fontos, ha a zsinat eretneknek nyilvánította a monofizitákat, akkor tanaik követése az állam ellen is támadásnak tekinthető, még akkor is, ha azzal – lelkében valószínűleg – maga is egyetértett.

Justinianus nyugati politikája elterelte a figyelmet a felemelkedő Perzsiáról, amely a halála utáni évtizedekben, még az arabok támadása előtt nagy veszélybe sodorta a keleti császárságot. A longobárdok megjelenésével elvesztek az itáliai hódítások is.

Theodóra császárné és kísérete. Ravennai mozaik a 6. századból

A 7. században Bizánc történetének mély válságát élte meg, amelyből a kilábalás csak az isauri dinasztia császárainak, III. Leónak (717–41) és V. Konstantinosznak (741–75) sikerült. Uralkodásuk alatt kezdődött a másfél évszázadig húzódó vita és küzdelem a képrombolók és képtisztelők között. Az isauri császárok a bizánci parasztkatonaság, a stratióták válsága miatt kénytelenek voltak új alapokra helyezni a hadsereget. A kortárs Martell Károlyhoz hasonlóan új katonaréteget kívántak teremteni, s ehhez nagy földbirtokadományokra volt szükség. A földet az egyházi birtokok szekularizálásával teremtették elő. Ehhez a törekvéshez adott támaszt a képromboló mozgalom. A csodatevő ikonokhoz messze földről is zarándokoltak, s időnként földbirtományokat is tettek javukra. Az isauri császárok harcot hirdettek a képek tisztelete ellen. III. Leó 726-ban el-

rendelte a szentképek eltávolítását a templomokból és a kolostorokból. V. Konstantinos szekularizálta a kolostorok földjét, s 754-ben zsinati határozattal mondat- ta ki, hogy a képtisztelők eretnekek. A lakosság többsége, a manicheus tanításokat hirdető paulikiánus eretnekek kivételével képtisztelő maradt, így a képtisztelet visszaállításának megvolt az esélye, ha a császárok nem lesznek képrombolók. Ez a fordulat Iréne császárnő alatt be is következett, aki 787-ben Niceában a zsinattal most már azt deklaráltatta, hogy a képrombolókat kell egyházi átok alá vetni. Utódai alatt még egyszer megerősödtek a képrombolók, 853-ban azonban Theodóra császárnő a képtisztelet visszaállításával végleg pontot tett a hosszú harcra. Már ezekben az évtizedekben kiélesedett a harc a római pápa és a konstantinápolyi patriarcha között. Bizánc itáliai hatalmának

szertefoszlása után a római pápák egyre inkább a frank uralkodók befolyása alá kerültek, sőt a 9. században először fogalmazták meg a római pápa egész egyházra vonatkozó főhatalmát. A keleti és nyugati kereszténység közötti szemléletbeli különbség egyre jobban kifejezésre jutott. A keleti egyház soha nem tudott kiszabadulni az állam fogságából, míg a nyugati autonóm szervezeteivel igazán soha nem rendelődött alá az államhatalomnak. Az isauri dinasztiát a 9. század végén felváltó makedón dinasztiának a legnagyobb problémát a balkáni szlávok és erős államuk, az első bolgár cárság okozta.

Christus Pantokrator.
Mozaikkép egy Athén melletti kolostorból

A válságokkal küzdő, de a túlélés művészetét is megtanuló bizánci állam társadalomszerkezetében is különbözött Nyugattól. Bizonyára már a kései császárkorban jelentős különbségek voltak a keleti és a nyugati tartományok között. Ez indokol-

ta a császárság kettéosztását is. Keleten, főleg Szíriában, Mezopotámiában és Egyiptomban megőrződtek még a hellenizmus előtti korból a keleti típusú földközösségek, amelyek túléltek minden uralomváltást, hiszen az egyén csak a közösségen keresztül lehetett a lételemét jelentő föld birtokosa és használója, és a hatalom mindig csak járadékbegyűjtőként jelent meg e közösségek életében. Bizáncban így nem voltak olyan típusú nagybirtokok, mint nyugaton, a termelés kisparaszti közösségeken nyugodott. Ha a feudalizálódás elvi alapjának a barbár és római lakosság összeolvadását, az új típusú, a kizárólagosságot nem ismerő földtulajdon létrejöttét, és az erre épülő jobbágy-földesúri viszonyt tekintjük, akkor Bizáncban kifejezett feudalizmust nem találunk. Hiányzik az az individuális elem, amely nyugaton az egyház támogatásával a hatalmi vákuumban született, s amelyet aztán a barbár királyságok sem tudtak megváltoztatni. A keleti egyházból hiányzik az egyént partfogoló individuális gondolkodás, mindvégig megmarad a bürokratikus államhatalom, amely a keleti despotiák számos elemét is magába olvasztva, az alattvalókkal mint közösséggel és nem mint egyénnel van kapcsolatban. Jellegzetes formája ennek az *epibolénak* nevezett bizánci adózási rendszer, amely nem az egyén, hanem a közösség felelősségét tartalmazza az adók behajtásában. Ha egy parasztfalu lakója megszökik az állami terhek miatt, adóját kivetik a közösségre. Így a hatalomnak nem is lesz soha fontos az egyén, az államérendek nem is hatol le az egyén szintjéig.

A tulajdon fejlődése sem haladt azon az úton, amelyiken Nyugat-Európa járt. Amint láttuk, Justinianus korában megtörtént a római jog kodifikálása, amelynek tulajdoni elvei ellenkeztek a feudalizmus-

sével. Aligha véletlen, hogy az újkor hajnalán Közép- és Kelet-Európában éppen a római jog elveinek (a kizárólagos tulajdonról vallott tanításának) felelevenítésével igyekeztek megszüntetni a jobbágyok használati jogát a földesúrral közös földön. Bizáncban ez az elv mindvégig érvényes volt, így a jobbágyi használati jog ki sem alakulhatott. Ha a bizánci fejlődés különböző szakaszaiban ilyen tendenciák jelentkeztek, az élő joggyakorlat torlaszt emelt a kifejlődés elé.

Végül az a magánjogi kapcsolat, amely megteremtette a jobbágy-földesúri viszonyt, szintén nem bontakozhatott ki, mert az államhatalom hol egyik, hol másik oldalon állta útját létrejöttének. Bizáncban az alattvalók mindig a császár és sohasem egy magánurasság alattvalói, s mint ilyenek, „szabadok” is a szó késő antik értelmében. Szabad adózniuk, végrehajtaniuk a császár akaratát és döntéseit, de nem szabadok a hatalomhoz fűződő kapcsolataikon kívül, még vallásosságukban sem, hiszen az is a hatalomhoz tartozik.

Feltűnhet, hogy Bizáncban mindvégig igen tekintélyes a szabad parasztság, amely Nyugaton – láttuk – kimozdította a holtpontról, és dinamikusabbá tette azokat az elemeket, amelyek a késői antikvitásban már a feudalizmus felé mutattak (colonus, servus casatus rendszer). Bizáncban nem lehet ilyen dinamizáló szerepe a stratiótának vagy limitaneusnak nevezett rétegnek. Amikor a dynatosnak nevezett nagy földbirtokosok megpróbálják őket személyi függésbe vonni, és európai mintára jobbággyá alakítani, az államhatalom ezt megakadályozza, mert meg akarja védeni katonáskodó parasztjait. A makedón császárok agrártörvényei a legjobb kifejezői a császári magatartásnak.

Ha a fentieket szembesítjük a 7–9. századi bizánci forrásokkal, a földműves tör-

vénnyel, az Eklogével és a városi életről tájékoztató Eparchos könyvével, nem kell módosítanunk megállapításainkat. A falu jellegzetes alakja a *georgosznak* nevezett paraszt, aki fölött nincs magánhatalom, de az állam kellően megterheli adókkal. Vannak *aporosznak* nevezett falusi szegények is, akik munkát többnyire a birtokos parasztoknál találhatnak, s vannak végül *mortiteszek*, akik nagybirtokon élnek, járadékot fizetnek, azt is mondhatnók, nyugati típusú jobbágyok. De nem azok, földhasználatra vonatkozó jogaik nincsenek, viszonyuk bármikor megszüntethető, s személyükben sem függenek a dynatosoktól. Inkább olyan bérlők, mint a colonusok lehettek a rendszer kialakulásának kezdetén. Van nagybirtok, de rabszolgamunkára alapozódik, annak mindkét válfajára. Vannak törekvések a feltételes adománybirtok és az ezzel összekapcsolható személyes viszony kialakítására (pronoia), de e csírák igazában nem fejlődnek ki. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a bizánci állapotok megrögződtek a késői császárkor viszonyai között, a társadalomból hiányoztak a dinamikus átalakulás feltételei.

Ezt a hiányt kapcsolatba hozhatjuk a bizánci hatalmi struktúra keleti elemeivel. Még inkább ezt kell tennünk a 7. században a mediterrán világban üstökösként feltűnő új világbirodalommal, az arabok muzulmán államával.

Az arab birodalom történetének két aspektusát kell számításba venni Európa kialakulásával kapcsolatban. Azt a hatást, amit hódításai révén gyakorolt rá, s azt, amit az antik kultúra átörökítésében tett.

A mohamedán vallás, amely nemcsak indikálta, de magyarázza az arab birodalom kialakulását és gyors sikereit, a 7. század elején született. Mohamed tanításai

részben a beduinok hitvilágából, részben zsidó és keresztény hagyományból fakadtak. Mindenesetre alkalmassá váltak arra, hogy a nomád törzseket összefogják, s rövid idő alatt magukba olvasszák azokat a keresztény közösségeket, amelyek Egyiptomban, Szíriában, Mezopotámiában és az egykori Afrika-provinciában igen népesek voltak, de úgy tűnik, még nem elég erősek ahhoz, hogy az iszlám hatást kivédhessék. A szent háborúról szóló mohamedán tanítás magyarázhatja azt a fanatizmust, amellyel az iszlám csapatai szomszédaikra vetették magukat. A társadalmi okok mellett azonban a kedvező külpolitikai körülmények is lehetővé tették az arabok nagy sikereit. A két szomszédos nagyhatalom, Bizánc és Perzsia a 7. század elejére, éppen az egymás ellen vívott súlyos harcok eredményeként nagyon meggyengült, és egyik sem tudott ellenállni a felemelkedő arab hatalomnak. A 7. század harmincas éveinek derekán már mindkét állammal összeütközésbe kerültek Mohamed örökösei. 636-ban Jarmuknál a bizánciak igen súlyos vereséget szenvedtek, s elvesztették egész Szíriát. Rövidesen az arabok kezére kerültek Bizánc palesztinai birtokai is Jeruzsálemmel együtt. A vallási fanatizmustól fűtött iszlám harcosok 637-ben már Ktesiphon, a perzsa főváros ellen vonultak, amelynek bevétele után megölték az utolsó perzsa uralkodót, és 651-re az egész országot uralmuk alá hajtották.

Rövidesen Bizánc nehezen visszaszerzett afrikai birtokai is sorra az arabok kezére kerültek. 642-ben Alexandria, 670-ben Tunisz, 698-ban Karthágó ismeri el az arab fennhatóságot. Az új mohamedán állam több kísérletet tett Bizánc teljes megsemmisítésére. Ez ugyan nem járt eredménnyel, de nagyon meggyengítette a keleti császárságot, amelyet ekkor észak felől a szlávok is fenyegettek. 654-ben pl. az

egész császári flotta az arabok kezére került, akik a Balkánon, Trákián keresztül indítottak támadást a birodalom központi területei ellen. 673-ban és 717-ben magát a fővárost is ostrom alá vették, s a bizánciak csak a görögtűz segítségével tudtak megmenekülni.

Afrika elfoglalásával nem fejeződtek be az arab támadások. 711–14 között Tarik rövid három év leforgása alatt a Cádiz mellett aratott győzelem eredményeként csaknem egész Hispániát elfoglalta. A nyugati gót állam elbukott, germán lakossága asszimilálódott az őslakosságba. Az arabok hosszú évszázadokra megvetették lábukat az Ibériai-félszigeten, ahonnan portyázó csapataik messze bekalandozták a szomszédos Gallia területét, míg 732-ben Martell Károly frank majordomus vereséget nem mér rájuk Poitiers-nél. E vereség után ritkábbak lettek a Gallia ellen irányuló rablóhadjáratok, az arabok fokozatosan visszahúzódtak Hispániába.

Európa jövője szempontjából Hispánia elvesztésénél is tragikusabb volt, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjének szigetei is arab kézre kerültek, s ezzel a bárbar államok megalakulása idején sem szünetelő tengeri kereskedelmet az arabok ellenőrizték. Egy arab szerző, Ibn Khaldun szerint a keresztények „többé egy száz deszkát sem úsztathatnak ezen a tengeren”.

A mediterrán világ egysége a 8. században ért véget, amikor a Földközi-tenger megszűnt „mare nostrum” lenni. Nagy Károly új keresztény birodalma egy szempontból semmiképp nem lehetett Nagy Konstantin birodalmának felújítása, nem volt tengeri hatalom, s meg sem próbálta az araboktól visszaszerezni a Földközi-tenger keleti medencéjét.

„Nagy Károly birodalma, szöges ellen-

tétben a római Galliával és a Meroving Galliával, kizárólag szárazföldi, vagy ha úgy tetszik, kontinentális birodalom lesz. S ebből az alapvető tényből szükségszerűen következik az új gazdasági rend, a korai középkor gazdasági rendje.” S hozzátehetjük H. Pirenne szavaihoz, következik az az új Európa, amelynek központja nem a mediterrán világban van.

A Földközi-tenger medencéjének átalakulása a 8. századra új helyzetet teremtett.

Ezután a keresztény Európa hosszú évszázadokon át ellenséggként állt szemben a tengert uraló arabokkal, majd törökökkel. A társadalmi változások, az új feudális rendszer kohója nem a Földközi-tenger medencéje lett, hanem a római és barbár világ érintkezésének az a területe; Észak-Franciaország, Észak-Itália és a Rajna vidéke, ahol a római és barbár társadalom összeolvadása klasszikus formában ment végbe.

4. Nagy Károly „renovatio imperii”-je

A 8. század folyamán a széthulló Meroving-királyságból új Regnum Francorum emelkedett ki. 751-ben Kis Pipin maior domus – letaszítva a trónról az uralomra alkalmatlan utolsó „henye” Merovingot – a frankok királya lett. Személyével új dinasztia (Karolingok) került hatalomra, és egyben új uralmi gyakorlat honosodott meg. Bonifác pápa először kent fel szentelt olajjal frank uralkodót a trónra. A király testét az „Úr erejével” megtöltő charisma azt fejezte ki, hogy a szabad frank harcosok vezéréből (a „népkirályból”) Kis Pipin isteni eredetű hatalommal felruházott uralkodó lett. A keresztények királyát az „Isten kegyelméből való uralkodás” a római egyház védelmezőjévé, „Krisztus helytartójává” (vicarius Christi) avatta.

Az új uralmi rendszert Kis Pipin utóda, Nagy Károly (768–814) teljesítette ki. Győztes háborúk vezéréként, az egyház védelmezőjeként és a pogányok térítőjeként a volt nyugat-rómaihoz hasonló nagyságú birodalmat hozott létre. Harminc jelentős hadjáratában Katalóniától az Elbán túlra, Pannóniáig és Rómáig hódított. Birodalma, a frank-keresztény intézményrendszer fokozatos keletre araszolásával a középkor folyamán először fogta össze a volt nyugat-római állam területén Európa római és barbár eredetű keresztény népeit. Etnikai, társadalmi és fejlettségbeli sokféleségében is egyfajta egységet képezett,

megteremtve a középkori „Nyugat”, az „Europa Occidens” kereteit.

Ezt az egységet testesítette meg a császári cím felvétele 800 karácsonyán. A 8. század végén születő „renovatio” eszménye a római világhoz nyúlt vissza, de középkori rendszerben valósult meg. Így a

Carolus Magnus

kettős császárság (keleti és nyugati) helyreállítás helyett, a keleti császárság mellett – attól elkülönítve – az imperium christianum (a keresztény császárság) született meg. Nagy Károly renovációja a valóban római viszonyokra épülő Justinianus-féle restaurációtól eltérően az antik-germán világ integrációjából táplálkozott. A római egyházat hatalma alá vonta, s végleg a Nyugathoz csatolta, de az egyháztól független császári hatalom nem született. Az egyház, intézményeivel és kultúrájával szervesen hozzátartozott a rendszerhez.

Nagy Károly az ókori császárokat követve birodalmi székhelyet alapított, bizánci stílusú palotát és kápolnát építtetett. A székhely azonban nem Róma, hanem a frank világ törzsterületén fekvő Aachen lett. Felvette a „Felséges” (Augustus) címet, de mindig megmaradt a frankok királyának is.

Az imperium christianum azoknak a reformoknak köszönhető virágzását, ame-

lyek többségét a király majd császár Nagy Károly vezetett be.

Az oszthatatlan uralkodói hatalom érvényesülését a római-frank eredetű grófságok megújítása biztosította. A helyi közigazgatást, igazságszolgáltatást és hadszervezést összefogó comes vagy grafio csak az uralkodótól függő tisztviselő lett, címét nem örökölhette. A birodalom határvidékén örgrófságokat (Mark) állított fel, s élükre örgrófként nevezett ki, akik a hadszervezés terén széles körű jogokkal rendelkeztek. Tisztviselőit hivatalhoz kötött, nem örökíthető birtokkal (honor, dignitas) és a helyben beszedett adók harmadával díjazta. A helyi hatalom ellenőrzésére teljes hatalmú küldötteket (missus) alkalmazott.

Eddig a frank közszabadságon nyugvó igazságszolgáltatást Nagy Károly fokozatosan állandó esküdtekből (boni homines) álló bíróságokra bízta. Ő maga is egyre inkább jogképzett tisztviselők (scabini) tanácsai alapján ítélkezett. 780–81-ben a római mintára vert aranypénzt a kis értékek mérésére és cseréjére is alkalmas ezüstpénzzel váltotta fel. Dénárok és féldénárok (obulusok) kerültek forgalomba. 240 dénár számított 20 solidusnak (Schillingnek) vagy 1 új fontnak, amely 491 g ezüst értékének felelt meg. Az új pénzrendszer kifejezte, hogy a Nyugat mind a római múlttal, mind pedig az arab és bizánci (mediterrán) gazdasággal szakított.

Az uralkodói hatalom érvényesítésében az egyházszervezet is fontos szerepet kapott. A Meroving-korban meglazult egyházi hierarchiát Nagy Károly helyreállította és egységesítette. Ő nevezte ki a püspököket, az egyházi birtokok felett ellenőrzést gyakorolt, s az egyházi jövedelem növelése érdekében kötelezővé tette (775) a tized fizetését. Intézkedéseivel együttes hierarchiába fogta az egymás mellett működő világi és egyházi intézményrendszert.

Az aacheni palotatemplom kápolnája

A frank birodalom egységét erősítette a frank-római eredetű hűbéri rendszer korai változatának elterjedése, amely elsődlegesen a hadszervezet szükségleteiből fakadt. A frank közszabadokon (*homo francus-ok*) nyugvó hagyományos hadszervezet fennmaradása mellett a 8. század folyamán egyre nagyobb jelentőségűvé vált a vassikból (vazallusokból) álló lovas sereg. A vég nélküli háborúkban elszegényedett közszabadokat Nagy Károly úgy mentette meg, hogy katonaaállító egységekbe tömörítette, a lovasszolgálatot teljesítő vazallusokat pedig vagy felszerelte, vagy birtokadományban (*beneficium*) részesítette. A birtok felett azonban megtartotta a tulajdonjogot és a felügyeletet. A vazallusok is feltétlen hűséggel tartoztak az uralkodónak. A hűség kötelezettsége az „országnagyok” (*primores regni-k*) által felfogadott lovagokra is vonatkozott.

A 8. században tehát még nem alakult ki lépcsőzetesség, valóságos hűbéri hierarchia. Egyrészt minden vazallus „*primores regni*”-nek, vagyis az uralkodó vazallusának számított, másrészt a társadalom szabadjainak jelentős része még nem tagozódott be a hűbéri viszonyba.

A császárság renovációját a középkori kultúra fellendülése követte. A Merovingkorban lehanyaglott antik kultúra elemeinek részleges megújulása, „*reneszánsz*” tipikusan a keresztény Európa műve volt. A birodalomban gyorsan szaporodó kolostorokba ír, angolszász, itáliai, nyugati-gót és természetesen frank szerzetesek áramlottak, akik a pogányok térítésén túl a „hét szabad művészetet” is ápolták. Kolostori iskolákat alapítottak, ókori szerzők még fennmaradt műveit másolták, s az antik

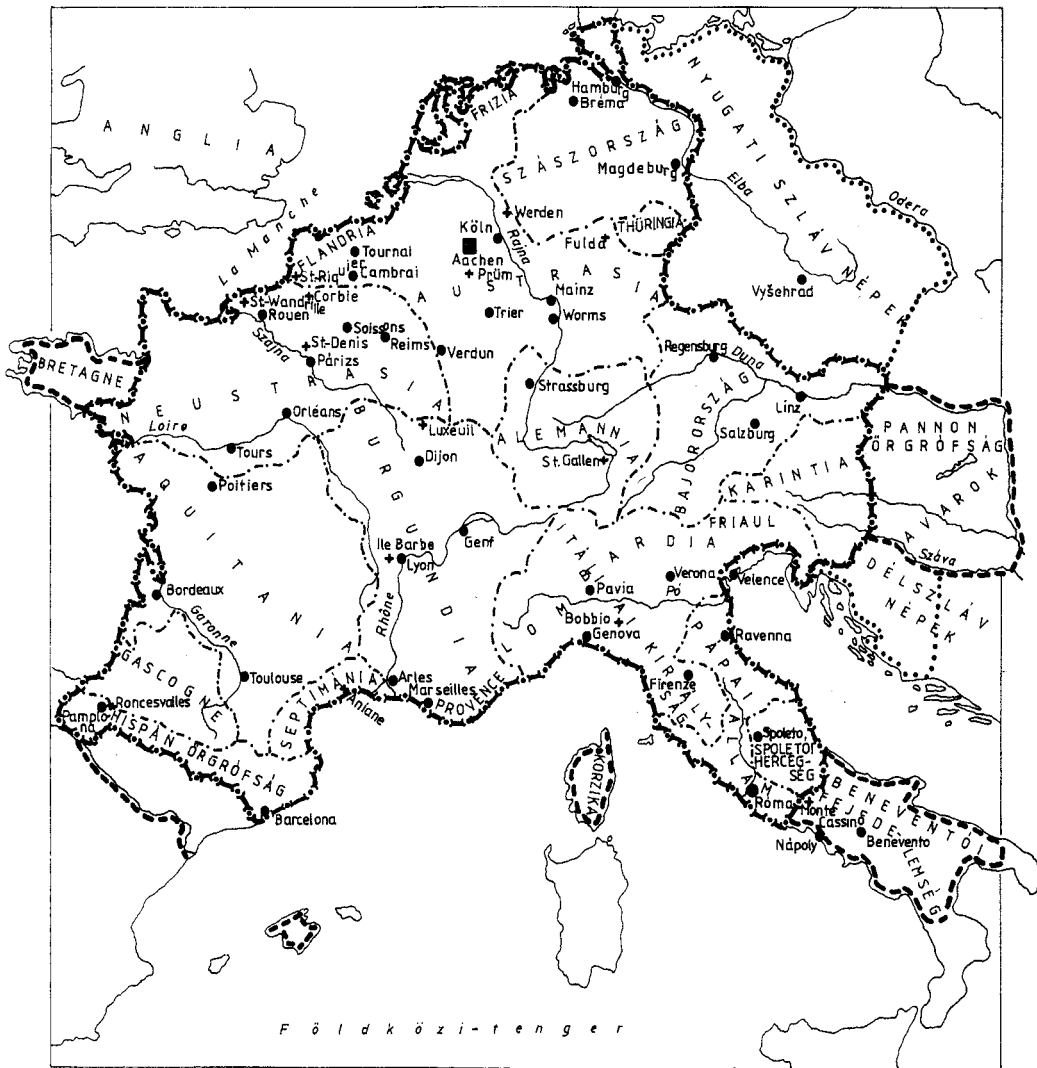
szerzők mintájára évkönyveket és életrajzokat írtak. Szövegjavításokat végeztek a Szentírásban, a liturgikus könyvekben, megtisztították a latin nyelvet a barbár elemektől és megalkották a Karoling-minusculát (kisbetűs írást), amely később a kolostorokon keresztül Európa-szerte elterjedt.

A Karoling-reneszánsznak maga a császár volt a legfőbb pártolója. Az olvasás és a betűvetés titkait ugyan sosem sajátította el teljesen, de udvarában a kor legjelesebb tudós szerzeteseit tartotta. Itt élt az angolszász Alkuin, aki megalapította a „hét szabad művészet” oktatásában mintául szolgáló udvari iskolát, itt születtek a montecassinói Paulus Diaconus költeményei és történeti művei, és itt írta meg a fuldai kolostorból érkezett Einhard Nagy Károly életrajzát, a „*Vita Caroli Magni*”-t.

Az antik civilizációhoz való visszanyúlás azonban nem a „pogányság” felé hajló világi kultúra születését jelentette. A Karoling-reneszánsz a papi műveltség emelését, a Szentírás titkaiba való szakszerűbb elmélyülést hozta. Nem lépett túl a Szent Ágoston-i elveken, vagyis a tudós végső és egyetlen célja a Szentírás ismerete maradt. A reformok azonban a középkori latin kultúra egységesítésével minden későbbi megújulást megalapoztak Európa számára.

Nagy Károly halálát (814) követően az *imperium christianum* politikai egysége hamarosan felbomlott. A keresztény császárság eszménye és az Európa Occidens mégsem tűnt el: latin keresztény kultúrájának, mentalitásának azonosságában és a társadalmi-politikai berendezkedés több elemének hasonlóságában a következő századokban is tovább élt.

A FRANK BIRODALOM 814-ben

- (•) a birodalom határa - - - függő államok határa a befolyási övezet határa - . - . - tartományhatár
 ■ főváros • jelentősebb település, uralk. központ + fontosabb kolostor

III.
A FEUDÁLIS EURÓPA
(9–12. SZÁZAD)

1. A keresztény királyságok politikai rendje

Nagy Károlynak szerencsétlenségére utódjául kiszemelt gyermekei felnőtt korukban sorra elhaltak, nem éltek túl hosszú ideig uralkodó apjukat. 813-ban már csak szerzetesként nevelt fia, Lajos volt életben, akit Jámbornak (Pius) neveztek. Lajos a császári trónon is hű maradt neveltetéséhez, politikájára nagy hatással voltak a szerzetesek. Uralma egyáltalán nem úgy indult, hogy az erősnek és hatalmasnak látszó császárság részeire fog hullani. Az egység fenntartására irányuló szándékát már koronázásakor dokumentálta azzal, hogy apjától eltérően, aki frank és longobárd királynak is nevezte magát, csak a császári címet vette fel (Isten előrelátó rendeletéből császár). Ez elvi kifejezése volt a különböző tartományokból álló birodalom egységének, de az egység fenntartása sem neki, sem utódainak nem sikerült. A birodalom ugyanis olyan ideiglenes katonai közigazgatási egység volt, amely etnikailag, gazdaságilag és társadalmilag rendkívül tarka képet mutatott. A naturális gazdálkodási rend, a társadalom feudalizációja a partikuláris erőket támogatta.

A felbomlás első jelei már Lajos uralkodása kezdetén megmutatkoztak, amikor 817-ben fiai között kellett felosztania a birodalmat. Három fia közül Lothar, a legidősebb kapta Itáliát, a Rajna, a Rhône és Maas közötti területet, egyben pedig maga

mellé emelte apja társcsászárnak, s ígéretet kapott, hogy ő fogja örökölni az egész birodalmat. Pippin, a másik gyermek Aquitániát, Lajos pedig a mai Németország területét és Burgundiát kapta a felosztáskor.

A császár pozíciója fiainak kielégítése után sem erősödött. Egy szerencsétlen üggyel kapcsolatban csaknem búskomorságba esett, s a trónról is le akart mondani. Fellázadt ellene Nagy Károly egyik unokája (egyik testvérének a fia), a longobárd király, aki maga szeretett volna Lothár helyett társcsászár lenni. A lázadót Lajos felesége ösztönzésére megvakíttatta, s az rövidesen belehalt sérülésébe. Nem sokkal a történetek után elhunyt Lajos felesége is. A császár ebben Isten ujját látta, s mindenáron kolostorba akart vonulni. Tanácsadói ösztönzésére végül másodszor is megnősült, ami újabb bonyodalmak forrásává vált. Második feleségétől, az allamann gróf lányától, Judittól hamarosan gyermeke született, akit Károly névre kereszteltek. A nagyravágyó Judit minden törekvése az volt, hogy fiának Lajos első házasságából született gyermekeihez hasonlóan részt biztosítson a birodalomból. Az újabb felosztásra 831-ben került sor, Károlynak részt hasítottak ki bátyjai területéből. Ez ellen azonban az idősebb féltestvérek fellázadtak, és két évig tartó belháború kezdődött. Ebben 833-ban a „hazugságok me-

zején” Lajos vereséget szenvedett, s a legidősebb fiú, Lothár apját, Juditot és a kis Károlyt kolostorba záratta. A következő évben azonban öccsei lázadtak fel Lothár ellen, s apjukat visszaültették a trónra. Viszonyzásul Lothár Károlyval kötött szövetséget, és keresztülvitte, hogy a közben elhunyt Pippin gyermekeit a birodalmi gyűlés zárja ki az öröklésből. Pippin ország-részen Lothár és Károly osztottak.

Lajos császárnak egyre kevesebb beleszólása volt az államügyek irányításába. Ebben az is közrejátszott, hogy a pápai hatalom elfordult tőle, és Lothárt támogatta. Lajos ugyanis minden vallásossága ellenére a pápával kapcsolatos politikájában atyja hagyományait folytatta. Saját magát tartotta az egyház fejének. Szerinte a pápa csak egyike a birodalom püspökeinek. E nézetét fogalmazta meg 824-ben egy vitás pápaválasztás után kiadott oklevelében, amikor a pápaválasztást a császár jóváhagyásától tette függővé. Állandó császári megbízottat küldött a pápa udvarába, amelynek hivatalnokai csak császári jóváhagyással működhettek. A pápát arra kötelezte, hogy a császári hivatalnok előtt hűségesküet tegyen, s ezzel elismerje függését a császártól.

Mindezek Nagy Konstantin keresztény császárságában, vagy a bizánci császárságban természetesek voltak, s a „renovatio imperii” elvéből fakadólag az új császárságban is természetesnek kellett tartani. A pápai hatalom azonban éppen 809–849 között kezdett hozzá többek között az ún. „Pseudo-Isidorusi gyűjtemény” összeállításával a római egyház felsőbbségének bizonyításához a többi egyház felett, másrészt annak igazolásához, hogy az egyházi főhatalom magasabbrendű a világi főhatalomnál. Lajos elveit tehát semmiképpen sem fogadhatták el a pápai udvarban, s vele szemben fiait támogatták.

Lajos 840-ben bekövetkezett halála semmit nem oldott meg. A testvérek most már egymás ellen harcoltak. Kopasz Károly és Német Lajos összefogott Lothár ellen, s szövetségüket 842-ben Strassbourgban írásban is megerősítették. Harcuk azonban nem volt eredményes. Ezért 843-ban Verdunban hárman ismét felosztották a birodalmat, nagyjából a 817. évi elvnek megfelelően, de Pippin helyére Kopasz Károly lépett. Lothár örökölte a császári címet és Itáliát a Rajna, Maas és Rhône vidékét Frieslanddal. Német Lajos ismét a Rajnától keletre fekvő terület lett, s Kopasz Károly kapta a mai Franciaországnak megfelelő országrészt, annak Rajna menti tartományai (Elszász, Lotaringia, Burgundia) nélkül. Az osztozkodáskor kialakult határok azonban nem voltak tartósak. 855-ben Lothár, majd 875-ben őt a császári trónon követő fia is elhunyt, Lothár ágának magva szakadt. Német Lajos és Kopasz Károly most már egymással folytattak elkeseredett küzdelmet Lothár birtokrészéért és a császári méltóság megszerzéséért. 870-ben felosztották egymás közt Lothár birtokrészét. A német nyelvű területek Lajoshoz, az újlatin nyelvűek Károlyhoz kerültek. Német Lajos szerezte meg a császári címet, de nem hosszú időre, mert már 876-ban meghalt. Halála után Kopasz Károly lett a császár, de a keleti területeket nem tudta egyesíteni birtokaival, azok uralkodója Vastag Károly lett (876–87). Kopasz Károly halála után (877) a császári cím is Vastag Károlyra szállt, s a keleti ország uralkodói között öröklődött. Ebben az is szerepet játszott, hogy Kopasz Károly fiának, Hebegő Lajosnak és utódának, Együgyű Károlynak (893–923) a franciák egyenesen megtiltották, hogy a császári címet megszerezzék. A keleti és nyugati frank királyok viszályában felörlődött a

középső terület. 880-ban Vastag Károly elérte, hogy Lotharingia a keleti királyság része lett.

A harcokban szerepet játszottak a megerősödött pápai hatalom mellett a territóriumok urai, akiket hercegeknek neveztek. Ez utóbbiak 887-ben pl. letették a trónról Vastag Károlyt, s helyébe a Karoling-ház egyik törvénytelen tagját, Arnulfot (887–899) választották királyukká, aki rövidesen a császári koronát is megszerezte. Utódaival, Gyermekek Lajossal (900–911) kihalt a Karolingok keleti ága, majd 987-ben Renyhe Lajossal a nyugati is. Ezzel az utolsó kapocs, az uralkodó család közössége is megszűnt Nagy Károly egykori birodalmának keresztény királysággá alakult részei között. Az új államokat egy ideig még Francia orientálisnak, illetve Francia occidentalisként nevezték, a keleti tartományokból azonban rövidesen Regnum Teutonicum lett. A német királysággal nem járt automatikusan együtt a császári cím, kifejezve azt, hogy a birodalomból keresztény királyságok születtek.

Nagy Károly állama felbomlásának nemcsak politikai és gazdasági, de etnikai alapjai is voltak. Az egykori római birodalmat meghódító barbárok közül – amint említettük – egyedül a frankok hoztak létre összefüggő szállásterületet, de ez sem terjedt túl a Szajna vonalán. A Loire-ig még voltak frank szórványok, attól délre azonban csaknem homogén volt a romanizált lakosság. Nagy Károly birodalma etnikailag három részre különült el. Aquitania, Provincia és Septimania frank hatás nélküli, tisztán romanizált tartományok voltak. Vegyes (germán–római) tartományoknak tekinthetjük Burgundiát, Allemanniát, Elzászt és Raetiát, míg Bajorország, Saxonia, Frisia és Thüringia a római hatástól mentes germán etnikumú.

Ha ezt a képet összevetjük a birodalom 843-ban bekövetkezett felosztásával, megállapíthatjuk, hogy összegezték azokat az etnikai folyamatokat, amelyek a Meroving- és Karoling-korban lejátszódtak. A tisztán romanizált tartományok a szintén romanizált egykori Neustriával együtt jutottak Kopasz Károlynak, a tisztán germán lakosságúak Német Lajosnak. Lothár birodalma az etnikailag kevert tartományokból állt (ha Itáliától eltekintünk), valószínűleg ezért nem lehetett nagy jövője. Később Lothár birodalmát is etnikai alapon osztották meg, s így nem volt akadálya, hogy a romanizált körzetekből Franciaország, a germán etnikai sajátosságokat megőrzőkből pedig a német területek alakuljanak ki.

A keleti frank állam, a későbbi Regnum Teutonicum a feudális nagybirtokosok, egyben az egyes törzsek hercegei magánbirtokon alapuló nagy hatalma és az egyes tartományokat elkülönítő törzsi hagyományok miatt, csak igen lazán összefűzött hercegségek konglomerátuma volt. Gyermekek Lajos halála után éppen ennek az elkülönülésnek a kifejezésére az egyik leg-hatalmasabb herceget, a frank Konrádot emelték a trónra (911–18). Konrád azonban csak saját birtokaira támaszkodhatott, s ez nem volt elegendő ahhoz, hogy örökletes dinasztiát alapítson. Nagyobb sikere volt utódjának, a szász (Madarász) I. Henriknek (919–35). A szlávok és a Merseburgnál 933-ban megvert magyarok elleni külpolitikai sikereit annak köszönhetette, hogy csaknem teljesen átszervezte a hadsereget, a nehéz páncélos lovagságra alapítva azt. Sikerként könyvelhetette el, hogy még életében királlyá koronáztathatta fiát, aki 935-ben trónra kerülve, s atyja eredményeire építve, már világpolitikai terveket kövölhatott. Világosan felismerte, hogy a központi hatalomnak valamilyen

társadalmi csoportra kell támaszkodnia ahhoz, hogy elég erős legyen. Erre legalkalmasabb a papság volt.

Az egyházi főméltóságok viselői rá voltak utalva a királyra, mivel javadalmaikat a királytól kapták. Az uralkodó investitúra joga a X. században még nem volt vita tárgya. A kialakult jogszokás mellett ugyanakkor a királynak az egyházi birtokokkal kapcsolatos egyéb jogai is voltak. Ha valamelyik püspök meghalt, birtokainak jövedelme mindaddig az uralkodót illette, míg utódát ki nem nevezte (Spolienrecht). A királynak érdeke volt, hogy minden eszközzel erősítse az egyház hatalmát, mert ezzel a sajátját is növelte. Az ún. *Ottó-féle kiváltságok* lényege az egyházi immunitás kiterjesztése volt. Az egyházi főméltóságok immunitásjoga nemcsak szétszórt birtokaikra terjedt ki, hanem arra az egész körzetre, amelyben birtokaik feküdtek. Ezáltal az egész országban zárt immunitásos körzetek születtek. A német egyház támogatásának elnyerése után Ottó számára törvényszerű volt a következő lépés: függésbe kellett hoznia a pápát a német királyi hatalomtól, mert enélkül nem rendelkezhetett a német papsággal sem. Bizonyára Nagy Károly és a bizánci császárok példája lebegett a szeme előtt. Ugyanakkor a pápaság, folytatva a 9. századi hagyományokat, ideológiai bázist igyekezett teremteni egyházi és világi főhatalmának indoklásához. Hinkmár reimsi érsek pl. összegyűjtötte a pápa főhatalmát igazoló okleveleket, s „De potestate regia et pontificia” (A királyi és a főpapi hatalomról) c. munkájában először tagadja a királyi hatalom isteni eredetét. Úgy véli, a királyok Isten választottjai, de a kiválasztás a pápa és a papság segítségével történik. Ottó azonban távolról sem vallott ilyen nézeteket. Elképzelései megvalósítására akkor adódott alkalom, amikor az itá-

liai belső háborúkban a 960-as években, a pápa tőle kért segítséget. 961-ben megjelent Rómában, s lehetővé tette, hogy a pápa megszilárdítsa hatalmát. Cserébe 962-ben a pápa császárrá koronázta, megteremtve ezzel a Szent Német-Római Birodalmat. A koronázás után János pápa kénytelen volt hozzájárulni az ún. *Ottonianum* lerögzítéséhez, amely kimondotta, hogy a pápát ezentúl csak a császárnak tett hűségeskü után lehet megkoronázni, s a pápai udvarban lévő császári megbízottaknak ellenőrzési joguk van.

Ottó uralkodása alatt kezdődött a keresztény Európa határainak kitágulása. Északon a dánok, norvégok és svédek, keleten a csehek, lengyelek és magyarok megkeresztelkedésével nagyobb lett a keresztény Európa, ami ekkor a latin rítus szerint élőket foglalta magába. A dánok Kékfogú Harald (950–86), a norvégek Olaf Trygvesson (995–1000), a svédek Olaf Setkonung alatt 1000 körül vették fel a nyugati rítusú kereszténységet. Horvátország 925 körül, Csehország a 10. század végén, Lengyelország I. Mieszkó uralkodása alatt 966-ban, Magyarország I. István (997–1038) királlyá koronázása után lett kereszténnyé, de a honfoglalás után még egy évszázadig pogány maradt. Ottó úgy vélte, hogy a keresztény világ fejeként kötelességei vannak a hit terjesztésében. Azt még megérte, hogy a prágai püspökséget szorosan a német egyházhoz kapcsolva szervezték meg, azt is, hogy Magyar- és Lengyelországban megindult a térítés, ez utóbbi országokban azonban sem neki, sem utódainak nem sikerült a térítéssel a birodalmi befolyást fokoznia.

Utódai, II. Ottó (973–83) és III. Ottó (983–1002) politikájának folytatói voltak. III. Ottó pl. saját nevelőjét és feltétlen hívét (Gerbert D’Aurillac) ültette a pápai trónra II. Szilveszter néven. A pápaság

függetlenedése azonban csak idő kérdése volt. Az ezredforduló táján, amit a keresztény világ egyébként kiliasztikus várakozásokkal ért meg, már mutatkoztak olyan jelek, hogy a császári és pápai hatalom között kenyértörésre kerül sor. A Nagy Károly-i új keresztény világbirodalomról ábrándozó III. Ottónak pl. bele kellett nyugodnia, hogy a magyar és a lengyel egyházban Esztergom és Gnezno székhellyel külön, a német egyháztól független érsekségek jöjjenek létre. A kérdés az volt, meddig támogatja a császárt a papság, hajlandó-e a pápával való összetűzést is vállalni?

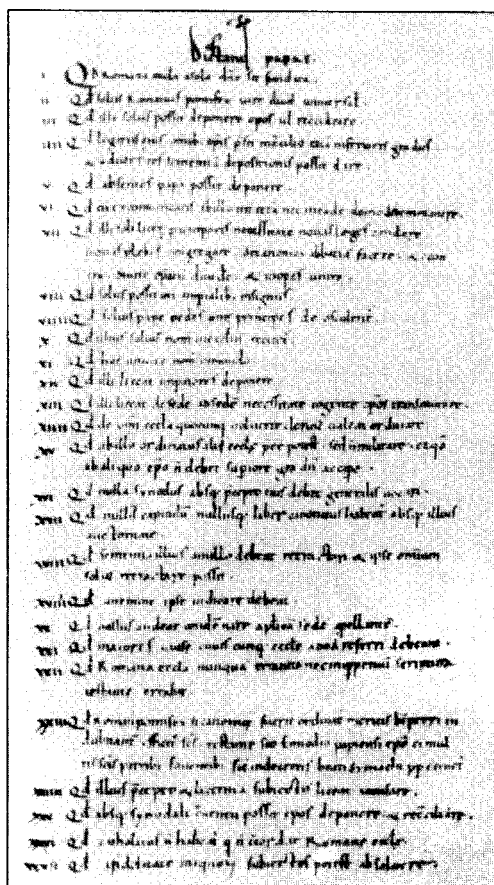
Az új német császári dinasztia (száli vagy frank) első tagja, II. Konrád nem várta meg a német papság döntését (1024–39). A papság helyett igyekezett a *ministeriálisok*nak nevezett kishűbéresekre támaszkodni, akik a császárság és pápaság között kirobbant küzdelemben valóban a császárt támogatták. A harc két nagy formátumú képviselője VII. Gergely pápa és IV. Henrik császár volt. A pápák hatal-

ma a 10. század közepére már felnőtt a császároké mellé, s az észak-itáliai városok mellett egy új szellemi mozgalom támogatását is élvezte. Ez a mozgalom a 910-ben alapított Cluny kolostorból indult ki. Az ottani szerzetesi reform az elvilágiasodás ellen harcolt, visszatérést hirdetett Benedek reguláihoz, s megkövetelte a feltétlen engedelmességet az apátnak. A clunyek erőteljes harcot hirdettek a fegyelem megszilárdításáért a világi papság körében is, amiben a legfőbb eszköz a *cölibátus* bevezetése és a *simonia* eltörlése lett volna. A papi nőtlenségért folytatott harc valójában a szerzetesi életelvek megvalósítását jelentette a világi papság soraiban. Simoniának az egyházi hivatalok megvásárlását nevezték. A laikus investitúra, azaz világiaknak egyházi tisztségekbe való beültetése, de általában az uralkodók főpapkinevezési joga, a clunyek szerint teljes mértékben kimerítette a simonia fogalmát.

A küzdelem a két fél között az investitúra kérdésében robbant ki, de a tét a

III. Ottó császár hódolóit fogadja

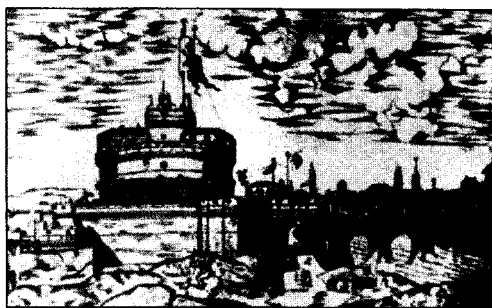

Dictatus papae

keresztény világ fölötti főhatalom volt. A pápa mindenekelőtt függetleníteni akarta magát és utódait a császári hatalomtól. 1059-ben a lateráni zsinat új szabályokat állapított meg a pápaválasztásban. Kimondták, hogy a pápát ezentúl nem a római nép választja közfelkiáltással (acclamatio), hanem a bíborosok kollégiuma zárt ülésen (conclave). A császárnak meghagyták ugyan a megerősítés jogát, ez azonban semmit nem jelentett, mivel a conclave határozatát nem változtathatta meg. Hildebrandot, a korábbi pápák tanácsadóját, a fanatikussá szerzetest 1073-ban VII.

Gergely néven pápává választották. Néze- teit a „Dictatus papae” kezdetű encikliká- ban fogalmazta meg. Ebben szerepel az az egyértelmű állítás, hogy a pápa leteheti a császárt. A kirobbanó háborúban mindkét fél bevetette eszközeit, a pápa a legfonto- sabbat, az exkommunikációt is. Ennek el- lenére a siker elmaradt, VII. Gergelynek önkéntes száműzetésben kellett meghal- nia. A küzdelemben részt vevő felek mind- egyikének halála után, 1122-ben a worms-i konkordátummal zárult le a császárság és pápaság első összezsapása. A megegyezés értelmében az egyházi investitúrát jelké- pező püspöki gyűrű és pásztorbot átadásá- nak joga a pápát illeti, aki a kánoni válasz- tás alapján kijelölt személyre ruhazza a püspöki méltóság jeleit, a püspökséggel járó birtokokat azonban – ezt jelenti a vi- lági investitúra – továbbra is a császár adományozza. E kompromisszum nem lehetett végleges megoldás, így a kon- kordátum újabb harcok kiindulópontjává vált.

Az egykori Frank Birodalom másik fele, Franciaország a 10. században a teljes szét- tagolódás állapotába került. Az országban 29 báróság rendelkezett csaknem teljes önállósággal. Nem segítette elő az uralko- dói hatalom erősödését a komolyan jelent- kező normann veszély sem. Az északi, ger- mán eredetű normannok a 9. század végén

A Castel Sant' Angelo. Az Angyalvár

Franciaország északnyugati részét támadták, később azonban, amikor Együgyű Károly a 10. század elején Rollónak átengedte a Szajna torkolatvidékét, letelepedtek, s megteremtették a normandiai hercegséget, amelynek urai nagy befolyást gyakoroltak a francia politikára. A központi hatalom a 10. század végén Capet Hugóval (987–996) a Capeting-család kezébe került, hatalmuk azonban alig terjedt túl Párizson és közvetlen környékén. A partikularizmus erőinek győzelme mögött a hűbéri hierarchia és a vazallitás állott. Az az elv, hogy „homo vasalli mei, non est vasallus meus” (az én emberem vazallusa már nem az én vazallusom) Franciaországban a legteljesebb mértékben érvényesült. Az első Capetingeknek

az a törekvése, hogy e rendszert a „homo ligius” intézménnyel tegyék működőképessé, azaz a vazallusok vazallusait is a királyi hatalomhoz láncolják, nem járt eredménnyel. Egyedül Normandiában alakult ki olyan rendszer, amelyben a herceg hűbéreseinek vazallusaitól is megkövetelte a hűséget, így viszonylag szilárd társadalmi bázissal, és ami nem kevésbé lényeges, erős hadsereggel rendelkezett. E hadseregnek volt köszönhető, hogy Vilmos normandiai herceg angliai expedíciója 1066-ban sikerrel járt, és a hastingsi csatában legyőzte Haraldot, Hitvalló Edward utódát (1042–1066), aki csak néhány évvel korábban szabadult meg a dánok angliai uralmától.

2. A keresztény univerzalizmus és a „keresztény királyságok” ellentmondásai

A középkori Európa történetének legfőbb jellegzetessége abban a sajátosságban ragadható meg, hogy a római világ romjain kialakult s gyorsan változó új királyságok változatos sokféleségével egyidőben a keresztény világot egy, az antikvitásban gyökerező, többé-kevésbé azonos elvi és intézményi alapokra épülő, egységes tradíciójú szervezet is behálózta: az egyház. Nyugaton az ún. „barbár korban”, a népvándorlás invázióinak időszakában az egyház maradt az egyetlen összetartó erő és az antikvitás egyetlen létező intézményes örököse, egy olyan antikvitásé, amely viszont egyet jelentett az ismert civilizált világ egységével. A *populus Romanus* univerzalisztikus kulturális és politikai hatalma mellett e szemlélet spiritualizált változata is megjelent a 4. századtól a Róma államegyházává váló kereszténységnek a nyelvi, tradicionális, népi kötelékeket ignoráló univerzalizmusa, a *populus Christianus* fogalma. Ez az örökség erősen bevészte a keresztény világ írástudóinak, egyházi embereinek fejébe a kulturális egység tudatát és a politikai egység még sokáig ki nem múló illúzióját is. Európa középkori története a 13. század végéig a gyorsan változó politikai és társadalmi viszonyok dacára a keresztény univerzalizmus tényleges megvalósítása különböző elképzelésekből kiinduló makacs „kísérleteinek” a korszaka is volt.

A spirituális értékeket előtérbe helyező keresztény világfelfogás már a 4. században, Nagy Konstantin császár idején (306–337) feladta a minden világi hatalmat elutasító korábbi álláspontját, de mégis fenntartotta a spirituális és világi szféra határozott elválasztását. E kompromisszum nagy teoretikusa, még a római birodalom bukása előtt, az 5. század elején Szent Ágoston volt, aki mélyen a középkorig ható érvennyel meghatározta a kereszténység államszemléletét. Szerinte a világi hatalom alapvetően rossz ugyan, s az egyedüli tökéletes közösség a keresztények spirituális *res publicája*, de akkor mégis jogosult, ha – noha tökéletlenül – megvalósít valamit a jog, igazság és béke elveiből. Amennyiben erre nem képes, úgy a földi hatalom a *civitas diaboli* eszközévé válik. Ez a keresztény alapja a világi hatalom, az állam elvi elismerésének, de egyszersmind az egyház különállása, sőt felsőbbisége tanának is: ha a világi hatalom el akarja kerülni ezt a sorsot, el kell fogadnia az egyház útmutatását. E szemléletből két fontos következtetés adódott. Az egyik, hogy az egyház norma- és értékrendszere szabja meg az uralom helyes formáját, a másik, hogy e szemléletben érdektelenné vált az állam intézményi-politikai szerkezete, s az uralkodói erénykövetelmények kerültek előtérbe (különösen a Karoling-korszaktól kezdődően). A 6–8. század ezekhez az ala-

pokhoz csak annyit tett hozzá, hogy hangsúlyozta az új királyságok uralkodói hatalmának Isten kegyelméből (*dei gratia*) való természetét.

A jelentős változás a 8. század vége felé következett be, miután az első Karoling-uralkodók olyan birodalmat kovácsoltak egybe, amely csaknem egybeesett az akkori nyugati kereszténységgel, s a pápaságot is kiszabadították szorongatott politikai helyzetéből. Ennek eredménye lett 800 karácsonyán Nagy Károly császárrá koronázása Rómában, magában a birodalomban pedig az egyházi és állami intézmények összefonódása, mely a császár címeiben is kifejezésre jutott: „az egész kereszténység kormányzója”, „Krisztus helytartója”. Az uralkodói hatalom bizonyos értelemben az egyházi szférába emelkedett. A világi uralkodói hatalom már nemcsak viszonylagosan jogosult szükségszerűség (mint még Szent Ágostonnál), nem is egyszerűen csak Isten kegyelméből létezik (mint a korábbi három évszázadban), hanem a király Isten közvetlen szolgálja és hivatalnoka, *minister Dei*, továbbá uralkodó és papi személy, *rex et sacerdos* egyszerre. A kora középkorban valójában ezzel állították vissza a népvándorlás idején széttzilálódott – metropolitákra és püspökségekre épülő – egyházszervezetet, melynek élén az uralkodó állt, s amelyre fontos kormányzati, államigazgatási funkciók is hárultak. A korban Róma püspöke, a pápa csak tekintélyi elsőbbséggel rendelkezett, tényleges egyházkormányzati hatalma a császárnak volt. A Karoling-állam késő antik hagyományokat követő *episcopialis* szervezetű, ún. birodalmi egyháza az uralom legfőbb támaszát jelentette a törzsi-partikuláris törekvésekkel szemben. Ebben a rendszerben – magától értetődően – döntő jelentőségű volt az egyháznagyok kinevezésének, az investitúrának a joga.

A Karoling-korban még valódi keresztény világbirodalmat jelentő *imperium christianum* fogalma azonban a birodalom bomlásával már csak a római kereszténység szimbolikus egységét tartalmazta.

A szakrális szentesítést nyert királyi hatalom korlátlanná válását az uralomra való „alkalmasság” (*idoneitas*) elve volt hivatva megakadályozni. A 6–8. század új királyságainak vérségi, leszármazási öröklését a 8. század végétől a Karoling-birodalom alkalmassági elve váltotta fel, amely egyúttal a Meroving–Karoling-dinasztia-váltást is legitimálta. Az *idoneitas* követelményének megjelenésével elbírálható, megítélhető, sőt kritizálható tulajdonságok váltak a király alkalmasságának feltételévé. Sevillai Isidorusnál született meg az a téves, de annál nagyobb hatású és eszmei célzatú etimológia, hogy a *rex* név a *recte faciendo*, azaz a helyes cselekvésből ered. Nem véletlen, hogy a késői Karoling-kor irodalmában az ideális uralkodó erényeinek taglalásával foglalkozó ún. királytükörök, *speculum regisek* voltak a leginkább elterjedtek.

A 9. század második felétől kezdődő anarchiában az egyház úgy igyekezett a felbomló Karoling-birodalom egyre jobban gyengülő utódállamainak a segítségére sietni, hogy az egyes uralkodókat ruházta fel mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyeket a kor Nagy Károlyhoz kapcsolt. Ennek következtében immár több *rex et sacerdos* jellegű uralkodó rivalizált egymással, s próbálta magának vindikálni a *populus christianus* egyetemes vezetésének jogát. Emellett 900–1000 táján a történelmi szituáció sok tekintetben az 500 körülire emlékeztetett: ismét „barbár” népek inváziója (magyarok, vikingek, szlávok stb.) sújtotta az írásos kultúrájában univerzalisztikus nyugati világot, és nagy pusztítást okozott a Karoling-korban a hit-

élet terén jelentősen megújított egyházban és keresztény királyságokban egyaránt.

A 9–10. századi változásokból kétféle – egymásnak szögesen ellentmondó – következtetés adódott a kortársak számára. Az egyik, hogy a hűbéri széttagolódásból eredő világi és egyházi természetű problémák (belháborúk, „Eigenkirche”-törekvések [magánegyház], egyházi elvilágiasodás stb.) megoldására – Karoling mintára – meg kell erősíteni az uralkodó *rex et sacerdos* jellegű hatalmát. A barbár inváziókra való reagálásképpen a szász hercegi család vezetésével létrejött tehát az új nyugati, egyetemes igényekkel fellépő császárság, az Ottók Német-római Birodalma. A másik, hogy az uralkodók nem bizonyultak alkalmasnak, ezért szigorúan el kell határolni egymástól az egyházi és a laikus szférát, s az *Imperium* helyett a *Sacerdotium* vezetésével kell megteremteni a kereszténység ideális politikai egységét. Ez utóbbi gondolatnak már a késő Karoling-korban is voltak előfutárai, mint például Gelasius, Hinkmar vagy I. Miklós pápa (858–867), aki először viselt pápai koronát, és magának követelte a *Vicarius Christi* címet.

A pápa és a császár részéről egyaránt jelentkező egyetemes hatalmi igények elméleti megfogalmazásával az univerzális hatalom kérdése a régi, Karoling típusú birodalmi egyház és az új, a pápa kezében összpontosuló centralizált egyházszervezeti elképzelések összeütközését jelentette. Az *imperium christianum* ideális politikai egységének megteremtéséhez az előfeltételt – s ebben mindenki egyetértett – az ezredforduló tájára súlyosan károsodott egyházi és hitéleti viszonyok megreformálása jelentette. Az uralkodóktól (pl. az Ottó-féle „reneszánsz”, majd II. és III. Henrik császár egyházpolitikája) vagy az ural-

kodó egyházi főségét elismerő kolostorokból (ún. lotharingiai szerzetesi reform) kiinduló reformtörekvések kora középkori birodalmi egyházszervezetben gondolkodva, az egyház belső hitéleti, erkölcsi, morális megújulását tartották szem előtt. A *Sacerdotium* elsőbbségét valló irányzatok alapvetően a világi erőktől (uralkodók, arisztokraták) és a megyéspüspököktől való függetlenség, az egyház szabadsága, a *libertas ecclesiae* programjával léptek fel. A megújított egyház későbbi felépítését tekintve ugyan jelentős különbségeket tartalmaztak, egy dologban azonban egyetértettek: az egyház és a keresztény világ vezetését a pápa kezébe kell helyezni, a világi uralkodók feladata pedig az egyház védelme (*advocatia ecclesiae*). A 9. században megindult Cluny központú szerzetesi reformmozgalom nemcsak a kolostorokban, hanem a világi papi hierarchiában is az aszkézist tekintette követendőnek, fellépett a szimónia és a nepotizmus ellen, és a cölibátus minden klerikusra vonatkozó igényét hangsúlyozta. Az egyház belső szervezeti életét illetően a központosításban nem a püspököknek, hanem a szerzetesség vezetőinek, az apátoknak juttatott meghatározó szerepet, azaz a pápai centralizációt a szerzetesi klastromokra kívánta építeni. A clunyi mozgalom ily módon az egyházmegyéket bomlasztotta akkor, amikor a várurak önállósági törekvései szétdarabolták a késő Karoling-struktúra igazgatási egységeit, a grófságokat.

A *Sacerdotium* világi főhatalmának markáns megfogalmazása a 11. században jelentkező itáliai reformelképzelésekhez kapcsolódott. Humbert bíborosnak az egyházi hatalmat a világi fölé helyező elméletére alapozva II. Sándor pápa és Hildebrand (a későbbi VII. Gergely pápa) megfogalmazták a korlátlan pápai igényeket. A VII. Gergelyről gregoriánus irány-

Jelenetek VII. Gergely életéből

zatnak nevezett egyházi reformelképzelés – a clunyi szerzetesi megújulásra támaszkodva – a fő hangsúlyt a püspöki beiktatásra, az investitúra kérdésére helyezte. Ennek révén a pápai politikához kötődő személyeket lehetett a hatalmi és politikai szempontból is fontos főbb egyházi méltóságokba emelni (a Cluny által megfogalmazott elképzelésben az apátokat Szent Benedek regulája szerint a szerzetesek konventje választotta). A reformpápaság

minden egyházra szegregatív, korábban csak a kolostorokra érvényes aszketikus morált kényszerített. Ezzel éles választóvonalat húzott az egyházi társadalom főméltóságai és a laikus arisztokrácia közé, s így két nagy csoportra osztotta a keresztény társadalmat: *clerusra* és *populusra*. A gregoriánusok a világi rend fontos ismérvének a házasságban való élest tekintették, s ezen kritérium alapján az uralkodókat is a világiak közé sorolták. VII. Gergely ta-

gadta, hogy a királyság egyszerre uralkodói és papi (*rex et sacerdos*) intézmény lehet. Egyúttal kialakította a jó és a hű király eszményét, aki az egyháznak szolgál, s kardját a pápa akarata szerint forgatja. Ezzel a pápa egyedüli megítélésétől függő tartalmat adott az *idoneitas* Karoling-kori elvének. A magát a világiak fölé helyező gregoriánus irányzat politikai programja, a *Dictatus papae* egyértelműen kimondta, hogy a pápa császárokat tehet le, és egyedül ő használhat császári jelvényeket.

A késő Karoling hagyományokra támaszkodó Német-római Császárság egyháznagyjai hosszú ideig szembeszálltak a pápaság centralizációs törekvéseivel, és a császárság mögött sorakoztak fel. Catinói Gergely, Petrus Crassus, Osnabrücki Wido vagy Chartresi Ivo a pápa ellenében a császár rangelsőbbiségére hivatkozva, a hagyományos *rex et sacerdos* eszményét valotta.

A reformpápaság nem rendelkezett közvetlen világi kényszerítő eszközökkel, így az *interdictum* (szentségek kiszolgáltatásának tilalma) és az *excommunicatio* (egyházból való kiátkozás) fegyverének alkalmazásával az egyház univerzális hatalmi igénye – paradox módon – a feudális széttagolódás erőiben, az uralkodókkal szembe forduló világi szférában talált fegyveres támaszra.

A gregoriánusok fellépésének sikerét nagymértékben a kedvező körülmények

segítették elő. Egyrészt az új császárság, a Német-római Birodalom már nem foglalta magába a nyugati kereszténység nagyobbik részét, az ezredforduló tájékán pedig a korábban barbár támadók is megkezdték betagozódásukat az *Ecclesia Romana*ba. *Europa Occidentalis* új államainak (pl. Magyarország, Csehország, Lengyelország) királyai frank-Karoling hagyományokra építve, szuverenitásukat hangsúlyozva, a császárhoz hasonlóan magukat is *rex et sacerdos*nak tekintették. Ez a pápai és a császári univerzalizmust egyaránt elutasította. Másrészt a gregoriánus reformok kibontakozása IV. Henrik császár (1056–1061) kiskorúságának és a birodalom mély belső válságának (birodalmi egyháznagyok rivalizációja, törzsi hercegségek nyílt partikuláris törekvései stb.) időszakára esett. A pápaság szembefordulása a császári hatalommal a 11. század során általánosan megváltozó viszonyokra, a késő Karoling-hagyományok idejétmúlt jellegére is felhívja a figyelmet. Ezt a császárság hosszú ideig nem akarta tudomásul venni, s ez sodorta tartós válságba. VII. Gergely pápa és IV. Henrik mostmár katonai összecsapásig fajuló ellentéte végső soron a pápa személyes bukásához vezetett, de a Német-római Birodalomban bármikor kirobbanó belháború lehetősége a gregoriánus irányzat és a pápai főhatalom programjának továbbélését, a pápaság és császárság küzdelmének majd három évszázados állandósulását jelentette.

3. Az új feudális gazdaság

A gazdaságnak az az üzemi kerete, ami a termelést a feudális rendszerben a 12–13. századig összefogta, gyakorlatilag már a késői császárkorban létezett, s főbb elemeit tekintve alig változott. Arra a korábban már elemzett kettős rendszerű római nagybirtokra gondolunk, amelynek volt egy saját kezelésben tartott, rabszolgákkal megműveltetett része, de volt egy olyan övezete is, amelyet földre ültetett szolgák, colonusok műveltek, s uruk engedélyével önálló gazdaságot tartottak fenn, amelynek termelvényeiből adóztak az úr által meghatározott formában. A fizetett járadék nem volt és nem is lehetett szabályozva, hiszen a római jog normái szerint a *servus casatus* vagy colonus által hasznosított föld tulajdonjoga semmiben sem különbözött a földre nem ültetett szolgák által műveltetett – saját kezelésben maradó – földtől.

A feudális földtulajdon kialakulása nem tette lehetővé a római jog elveinek érvényesülését, és sok évszázados fejlődés eredményeként a föld megművelőinek is kifejlődtek bizonyos jogai az általuk használt földre. Az antik és a középkori földtulajdon különbözősége azonban nem szükségyszerűen eredményezte az üzemi szerkezet eltérő voltát. A késői császárkor termelő gazdaságait változatlanul megtalálhatjuk a korai barbár államokban is, legfeljebb a barbár előkelők veszik egy részüket bir-

tokukba. Sőt, e termelési szerkezet életrevalóságát az mutatja leginkább, hogy Európának olyan területein is megszerveződik, ahol nem voltak antik előzményei, pl. a korai angolszász államokban, Közép- és Kelet-Európában, köztük Magyarországon is a prédiumprendszerben. Oroszországban a korai középkorra jellemző házi szolgákkal műveltetett birtoküzem, a *voicsina* a 15. századig fennmaradt, az üzemet művelő, s az adós rabszolgaságban állandó utánpótlással is rendelkező holop-rabszolgákkal együtt. A rabszolgaság fennmaradását Nyugat-Európában a 10. századig a törvények és rendeletek egész sora tanúsítja. Az esetek egy részében könnyen el lehet dönteni, hogy a rabszolgák már önálló gazdaságukkal tagozódnak be a földesúri birtoküzem rendjébe. A Saint Germain des Pres-i apátság Irminon apát által készített birtokösszeírásában szereplő szolgák kétségtelen önálló gazdasággal rendelkeznek, feleségük, gyermekeik vannak, és „rabszolga mansust” művelnek. A Nagy Károly „*Capitulare de villis*”-ében szereplő maníciúmok azonban telekre nem ültetett szolgák is lehetnek, ugyanígy az Ine angolszász király 7. század végén keletkezett törvényében szereplő rabszolgák is, akik uruk parancsára „vasárnap is dolgoznak”. Ez utóbbiaknak aligha van saját mansiójuk, hiszen azt nem földesúri utasításra művelnék meg.

Paraszti munkák a különböző évszakokban (9. század)

Paraszti munka, szőlőművelés

A 10. századig Európa újbarbár államaiban a klasszikus római rabszolgaság mindkét formája, a házi szolgaság és a földre (*peculium*) ültetett szolgaság is fennmaradt, így a földesuraságok saját kezelésben tartott birtokrészét jórészt házi-szolgák művelték meg. Ezek a háziszolgák a família *intus*, a tágabb értelemben felfogott földesúri háztartás tagjai voltak, vagy a háztartásban végeztek szolgál munkákat, olykor ipari tevékenységet folytattak, vagy a földesúr saját kezelésben tartott földjét művelték meg. Ezeknek a szolgáknak az ellátásáról élelemmel és ruhával az uraság gondoskodott. Családot nem alapíthattak, személyi jogaik nem voltak, hiszen továbbra is dolognak tekintették őket, mint a klasszikus antikvitásban. A rabszolgák életével uruk rendelkezett, megölésükért csak az Istennek tartozott felelősséggel. Természetesen, ha idegen szolgát ölt meg valaki, urának kártérítéssel tartozott. A száli törvénykönyv szerint, „ha valaki más rabszolgáját megöli, eladja vagy szabaddá teszi, 35 solidusra bünteték”. A házi szolgák személyesülése még annyira sem haladt előre, mint a telken élőké, s a dologi jog tárgyai voltak továbbra is. Az európai rabszolgaság utánpótlása alighanem a pusztai népekkel, illetve azok

támadásaival volt összefüggésben. Az egyik országban rabszójra fűzött zsákmányt a másik országban értékesítették. A 10. század előtt működő rabszolgapiacok voltak szerte Európában. Nem kell tehát arra gondolnunk, hogy az ilyen rabszolgamunkával fenntartott földesúri üzem azért került volna válságba, mert nem volt elég utánpótlása.

A földesúr saját kezelésben tartott földjének középpontjában, ugyanúgy, mint a klasszikus antikvitásban az *urasági udvar* állott, amelyen nemcsak lakóház, de a gazdálkodáshoz szükséges tartozéképületek és létesítmények is voltak, házi zöldszésges és esetleg gyümölcsöskerttel együtt. Amíg voltak házi rabszolgák, itt voltak az ő szálláshelyeik a csűrökkel, aklokkal, istállókkal és színekkel együtt (*curtis*, *Fronhof*).

Az urasági udvarhoz tartozott a saját kezelésű föld a *villicus* felügyeletével. E földnek sokféle neve volt, a latin szóhasználatban többnyire *terra indominicata* vagy *dominicalis*, azaz az uraságnak fenntartott, kiszakított föld. A frankok szállásterületein nevezték *terra salicának*, később, a 11–12. századi Franciaországban elkülönített urasági földnek (*réserve seigneuriale*), Angliában *demesne*-nek, a német területeken *Hoflandnak*, *Sallandnak*.

A feudális birtokszervezet másik, többnyire terjedelmesebb részét a szolgáló népek használatában lévő földek alkották. Az itt élő szabad és szolga eredetű népek gazdaságának a neve a korai középkori latin-ságban *mansus* vagy *mansio*, a német nyelvterületen *Hobe*, *Hufe*, az angolszász időkben Angliában *hyde*. Az összes nem urasági kezelésben lévő földet együttesen *terra mansionatának*, *Hufenlandnak*, később helyenként *terra rusticának* nevezték, a francia nyelvterületen: *tenures*.

A *terra indominicata* és a *terra mansionata* együttesen a feudális gazdaság, az

Gabonaarátás sarlóval

angoloknál egyszerűen manor, a francia nyelvterületen Seigneurie, a németeknél a 19. századi tudományos elnevezéssel Grundherrschaft, a latin szóhasználatban domínium. Mindegyik kifejezés tartalmazza azt, hogy a gazdaságban az úri hatalom alatt lévő földek és emberek együtteséről van szó, ezért nem egyszerűen a földtulajdon vagy földbirtok kifejezései, hanem az úri hatalom összességéé. A domíniumban élők kötelezettségeinek összefoglaló neve a servitus (szolgálat).

A korai középkor századaiban a földesúri birtoküzem e két része között a legkülönbözőbb arányokat találjuk. Angliában a magánkezelésű föld az angolszász korszak végén és a normann hódítás idején elérte az összes föld egyharmadát is. Más európai területen lehetett jelentéktelen vagy a terra mansionatához képest csekély terjedelmű. Az mindenesetre bizonyos, hogy a birtok két része között nincs szoros kapcsolat. A paraszti gazdaságban keletkező, az uraság által elsajátítható felesleg nem volt nagy, sok paraszt tartott el kevés ka-

tonát és papot. Ha valahol nagy fogyasztási igény jelentkezett, ott terjedelmesebb – háziszolgákkal művelt – terra dominicalisra volt szükség, másutt kevesebbre. Figyelembe kell venni, hogy termelési költségként csak a szolgák ellátása jelentkezik, a szolgálatszám növelésével növekvő igényeket is ki lehetett elégíteni.

A korai középkorban, addig, amíg vannak háziszolgák, a birtok két fele között a termelési kapcsolatnál erősebb a fogyasztási. A kapcsolatot a terra indominicatán élők járadékai jelentik. Ha ez csak terményhányad, akkor a földesúri udvar népe, a família, a fegyveres kíséret tagjai a fogyasztói a paraszti termelésű javaknak. Ha a telken élők munkára is kötelezettek az uraság földjén, akkor a kapcsolat már termelési jellegű, az urasági üzemnek a robotoló jobbágy a termelési feltétele. Nem dönthető el pontosan, hogy e kapcsolat milyen kiterjedésű. Az, hogy a korai középkor a munkajáradék időszaka, csak elméleti feltételezés. A források zöme ugyanis már egy olyan időszakból származik, amikor a háziszolgák hiányoznak, de a földesúri magánkezelésű gazdaság még működik. Ez a helyzet a 10–12. században következett be a nyugati országokban. Kiváltója a népvándorlás utolsó hullámainak elcsendesülése, a normannok, magyarok, kunok, besenyők letelepedése, és ezáltal a rabszolga-kereskedelem lehanyatlása. Az utánpótlás nélkül maradt háziszolgaság meglepően rövid idő alatt eltűnik anélkül, hogy az urasági magánföldek megszűntek volna. Ahhoz, hogy a két elemből álló üzemi rendszer továbbra is működőképes legyen, szoros korrelációnak kellett kialakulnia a birtok két része között. A magánkezelésű gazdaság csak a telken élők munkájával volt fenntartható, a robot nagysága viszont attól függött, hogy mennyit kellett dolgoznia a parasztnak saját telkén ahhoz,

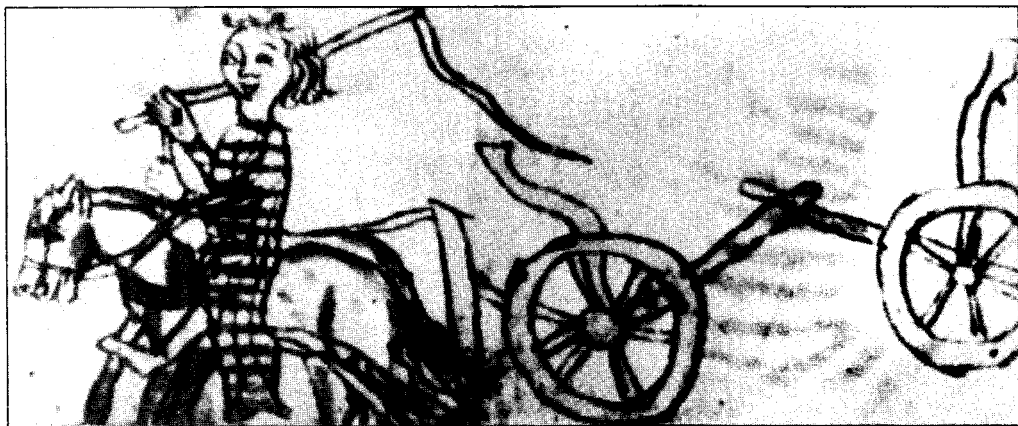
hogy gazdasága legalább a létminimum határán működjék. Ha az urasági földön végzendő robot nem több heti egy napnál, akkor 5–6-szoros többségben kell lenni a terra mansionatának ahhoz, hogy legalább olyan megművelést kapjon az uraság földje, mint a paraszttoké.

A feudális gazdaság fejlődésének leglényegesebb eleme a késői antikvitáshoz képest, hogy a két részből álló birtoküzem elemei között szoros kapcsolat jön létre, a magánkezelésű gazdaság függésbe kerül a telekföldön élők munkaszolgáltatásától. A kora középkori uraságok nehezen tanulták meg e szoros függés következményeit. A heti többnapos robotigények, amelyek időnként jelentkeztek, hosszú távon nem voltak kielégíthetők, és a parasztok szökését eredményezték. Új telepítésekkel, új telkek kialakításával, irtások engedélyezésével kellett a robotos kezek számát növelni, hogy arányosan a saját kezelésű gazdaság is növekedhessék.

E kölcsönös függésrendszer létrejöttének volt még egy fontos következménye. A munkaszolgáltatásra kötelezett parasztok saját eszközállománnyal rendelkeztek, nem volt szükségük az uraságéra. Az uraságok fel is számolják gazdaságuknak e

részét, rendszerint úgy, hogy a még megmaradó néhány háziszolgát látják el felszereléssel és ültetik földre. E változás következménye viszont az, hogy a technikai újítások most már nem az urasági, hanem a parasztgazdasághoz kapcsolódnak. Annak a nagy nekilendülésnek az európai agrárfejlődésben, ami a 12–13. században következett be, s amit egyesek középkori agrárforradalomnak neveznek, a gyökerei nem az urasági, hanem a parasztgazdaságokban voltak.

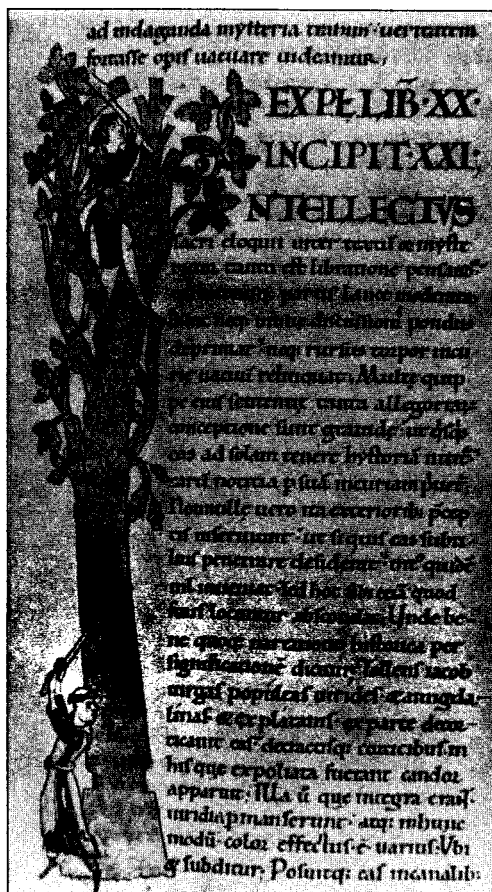
A magánkezelésű gazdaság és a telekföldek között volt még egy lényeges kapcsolat: a határhasználat közössége. Volt ugyan rá példa, hogy az urasági magánföldek elkülönülten, a paraszti használattól különváltan termeltek, de általánosabb volt az, hogy betagozódtak a paraszti használat rendszerébe. A közösséget a paraszti és úri földek között mindenképpen megteremtették azok a közföldek (allmende), amelyeket csak együtt lehetett használni (legelők, erdők, nádasok). Ha az uraság magánföldje a paraszti földek közé tagozódott, érvényesültek rajta is a földhasználat közösségi korlátai. Már a Karoling-korban kezdett terjedni, főleg Európa északi felén a nyomósos gazdálkodás, amelynek szükségsze-

Lőfogatolás. Terménybetakarításnál használt lovas szekér a 14. századból

rú következménye volt a vetéskényszer vagy nyomáskényszer, a tarlószabadulás, és még jó néhány olyan közösség által szabályozott termelési technikai elem, amely alól a földesúri gazdaság sem lehetett kivétel. Ha a telkeken még élt az úraosztás rendszere, akkor az uraság földje is az osztott földek közé tagozódott, legfeljebb terjedelme volt lényegesen nagyobb a paraszti földekénél. Ez az együttélés nem volt sűrűlódásoktól mentes, a szokás azonban erő és jelentős fegyver volt a parasztok kezében, tőle az uraságnak sem lehetett eltérni.

A szimbiózisban élő földesúri és paraszti gazdaság mellett a középkor világában nem lehet említés nélkül hagyni a kolostori gazdaságot, azért sem, mert a technikai haladás és a magasabb termelési színvonal igen gyakran a kolostori gazdaságokhoz kapcsolódott. Szent Benedek Regulájában előírásként szerepel a szerzetesek kétkezi munkája, mint a restség (otiositas) elhárítója. A regula előírásai azonban nem jelentették azt, hogy a bencés szerzetesek valamennyien kétkezi munkával szerzik meg eledelüket és ruházatukat. Nagy Szent Gergely pápa Moralia in Job című művének miniatúrái szerint a szerzetesek fejszével erdőt irtanak, parlagot törnek fel, szántanak. Ez azonban nem jellemzett minden bencés monostort s a monostorban sem mindenkit. A tudós szerzetesek számára a kétkezi munka előírása legfeljebb kertészkedést jelentett. Paraszti munkát azok végeztek, akik a tudományokra és a magasabb egyházi szolgálatra alkalmatlanok voltak (conversi). A fel nem szentelt laikus testvérek viszont a kolostori gazdaságnak olyan munkaerőforrást jelentettek, amivel sem a földesúri, sem a paraszti gazdaság nem vetekedhetett. A kolostori földek sajátos holtkézi birtokok voltak, sem az elidegenítés, sem az elaprózódás veszélye nem fenyegette őket. Valójában a birtok

Fát vágó szerzetesek ábrázolása egy kódexben

örökölte az egymást követő szerzetesi generációkat.

A benedeki regula fogyasztási előírásai miatt a szerzetesi gazdálkodás olyan fogyasztói gazdálkodás, amely nem a termelés függvénye, hanem az előre meghatározott szükségleteké. Ezek a szükségletek nem voltak magasak, így a kolostorok gazdálkodásában többször megismétlődött az ellentmondás, hogy a szükségleteken felül termelt javakat értékesítve, a kolostor elkezdett gazdagodni, ami ellentétes volt a regula szellemével. A gyakori „visszatérések az eredeti benedeki szellemhez viszont

újabb és újabb kiválóan működő szerzetesi gazdaságokat eredményeztek, hiszen a visszatérés eltávolodást jelentett a vadonba, erdőirtást, parlagtörést, szőlő- és gyümölcskultúra meghonosítását stb. Nem az volt tehát a szándék, hogy a bencések ma-

gasabb termelési kultúrát honosítsanak meg, csak az, hogy megvalósítsák a regulaválói szellemét. Az eredmény azonban – a szándéktól függetlenül – virágzó mezőgazdaság lett, a bencések pedig Európa agrárgazdaságának nagy tanítói.

4. Az új feudális társadalom

A nagy belső átalakulásban lévő kora középkori európai társadalom a Karoling-kor végére, a 10. századra összességében a fő erővonal, a jobbágy-földesúri viszony körül kristályosodott ki. A gazdálkodásnak keretet adó domínium, Seigneurie azonban nemcsak gazdasági, de társadalmi tartalmakat is hordozott. Az új feudális rend kulcsfigurái, a földbirtokosok sajátos kapcsolatban állnak az uralkodóval, egymással és alattvalóikkal, a jobbágyokkal.

Az uralkodóhoz és egymáshoz fűződő viszonyukat a 10. századtól kezdve a hierarchikus jelleg és a kölcsönös hűségkapcsolat szabályozza. A hierarchiában mindenki vagy dominus vagy homo (senior-vasallus). A seniort és a vazallust kölcsönös hűségkapcsolat fűzte egymáshoz, amely az egyenlő szabadságon alapult. Az úr és az ő embere a hierarchikus különbség ellenére is „pares”. A kapcsolatnak dologi és személyi alapjai voltak. A dologi azt jelentette, hogy a hűbérúr hűbéresének beneficium, később pedig feudum formájában földbirtokot adományozott, cserébe viszont – ez jelentette a viszony személyes oldalát – a megadományozott kötelezte magát, hogy a hűbérúr embere, vazallusa lesz. A hűbéres kapcsolat tehát két szabad embernek védelmi szövetsége, akik közül az egyik úr (dominus, senior, seigneur) védelmet és anyagi előnyöket (földbirtok) biztosít vazallusának, aki viszont kardjával és taná-

csaival köteles szolgálni az urat. A kapcsolat alá- és fölérendeltségi viszonyt hordoz, de mindig egyéni és egyedi jellegű. Nincs seniorok, hűbérurak csoportja vagy rendje, és egy alsóbb szinten vazallusok rendje. A vertikális kapcsolatok különböző relációkban átrendeződhetnek és átrendeződnek. Lehet valaki hűbérura vazallusainak, ugyanakkor vazallusa egy másik hűbérúrnak. A hierarchikus rend a királyhoz fűződő kapcsolatban jelenik meg, abban, hogy a király a legfőbb hűbérúr. Közvetlen hűségkapcsolatban csak néhány nagyhűbéresrel áll, akiknek vazallusai a hierarchiában egy fokkal alacsonyabban állván, már nem a király hűbéresei. Ugyanakkor a király autoritása révén minden alattvalója fölött gyakorolja hatalmát. Az ellentmondások feloldására öbbféle törekvéssel találkozunk. Az egyik normandiai Vilmosé, aki a kishűbéreseket (azaz hűbéresei vazallusait) úgy kapcsolta magához, hogy külön hűségesküt követelt tőlük. A másik a „homo ligius”-rendszer, amellyel a francia királyok igyekeztek az ellentmondásokat feloldani.

A kölcsönös hűségviszony, amely nemcsak a dominus, de a homo oldaláról is felbontható volt (diffidatio), ha kötelezettségei teljesítése során magasabbrendű joggal került összetűzésbe (pl. hűbérura oldalán a király ellen kellett volna támadnia), akkor kezdett válságba jutni, amikor eldologiasodott.

Láttuk, hogy a feudális földtulajdon kialakulása szempontjából fontos volt az öröktulajdon és a feudum közötti különbség megszűnése. Az így kialakult helyzet azonban átformálta a hűségkapcsolatokat. Amíg a feudum nem volt örökíthető, a hűség jutalma volt a birtokadomány. Most aki feudumot örökölt, annak kötelezően hűségesnek kellett lennie urához. A kiutat a hűségviszonyon belül nem lehetett megtalálni. Ezt csak a rendi átrétegződés során lehetett megoldani.

Az úri hierarchiától eltérő kapcsolatrendszer jellemezte az uraság és a jobbágyság kapcsolatát. Az úr a jobbágyság személyének és földjének ura, s az esetek nagy többségében bírói hatalmat is gyakorol alattvalója felett. Ezáltal a jobbágyság személyi és dologi jogai mindig csonkák. Állapota két végpont, a szabadság és a szolgaság között mozog. A szabadság a személyi szabadságot és a tulajdonosságot jelenti, valamint a jogi alávetettség hiányát. A szolgaság a személyiség elvesztését, a személyből dologgá válást. Természetes, hogy e két végpontot a jobbágyság soha nem érheti el, mert ha elérné, akkor szabad kistulajdonos vagy rabszolga lenne. Az sem kétséges azonban a korábban elmondottak alapján, hogy a 10–11. századi európai jobbágyság két nagy forrásból, a (lesüllyesztett) szabadokból és a (felemelkedő) szolgákból táplálkozott és jött létre. A jobbágyparasztokról szólva a középkori forrásokban gyakran szerepelnek a „paraszi szabadságok”. Ezek a libertások azonban nem jelentik a jobbágyság szabad állapotba kerülését, csak a társadalmi változások irányát. Az antik értelemben vett szolga bizonyos személyi jogok megszerzésével szabadságokhoz jut a teljes nemszabadság állapotából, így helyzetét a szabad nemszabadság (freie unfreiheit) jellemzi. A prekáriával vagy más formában feudális függésbe került

egykori szabad kistulajdonos viszont, mint jobbágyság a nemszabad szabadság állapotát éri el (unfreie Freiheit). A lényeg a társadalmi mozgások irányában van, ami a volt rabszolgák esetében emelkedő, a volt szabadoknál viszont süllyedő.

A 11. századi Európának magának is volt véleménye a társadalom belső rendjéről, amikor az oratores, bellatores (vagy pugnatores), laboratores hármasságát megfogalmazta, s ebben nemcsak a papok és lovagok, de a parasztok helyét is kijelölte. Ebben a kijelölésben a parasztok jól körülhatárolható foglalkozási csoportként jelennek meg. A jobbágyság azonban nem a mezőgazdasággal foglalkozók összessége, hanem társadalmi állapot, a feudális uraságnak alávetett szolgálónép, amely foglalkozását tekintve döntően természetesen paraszt.

Az alávetettség három oldala bizonyos esetekben nem is egyetlen földesúr személyében jelentkezik. A jobbágyság személyének ura, földjének ura és a felette joghatóságot gyakorló uraság különböző személy is lehet. A társadalmi eredet szerint különböző lehet a függés mértéke és ebből fakadóan a szolgáltatások rendje. Aki szabadból lett jobbágyság, annak a személyi függésből származó terhei enyhébbek, mint azoké, akik a rabszolgaságból emelkedtek fel. A szolga dolog jellegéből fakadt, hogy a személyiséghez fűződő jogokkal nem élhetett. Nem köthetett érvényes házasságot, teste sem volt az övé, hanem uráé, vagyona sem lehetett, hiszen mindenestől az úré volt. Személyesülésével egykori szolga állapotára a különböző (személyhez kapcsolódó) járadékok emlékeztetnek. Maritagiumot kell fizetnie, ha házasságot köt, mintegy megváltván magát. Capitagiumot fizetett testéért, amely így már sajátja és nem uráé (fejváltság). Manus mortua az az adó, ami a meghalt jobbágyság ingóságaiból

illeti meg a földesurat, hiszen a hajdani szolgának nem lehetett ingó és ingatlan vagyona, s végül foris fugere a költözési illeték, ha eltávozhat egy másik úrhoz, mivel szolgaként örökösen urához volt láncolva.

Mindezeket a szabad állapotból jobbagysorba kerülők nem fizették, mert alávetettségük alapvetően nem személyi, hanem dologi jellegű volt.

Az elmondottak szükséges magyarázatok ahhoz, hogy megértsük a 10–11. századi európai jobbagyság rétegződését, amelyben még erősen tükröződik az eredet. A gazdaságilag már egységesült jobbagyság elnevezésében is hordozza eredetének bélyegét. Így a rabszolgákból felemelkedőket Leibeigennek neveztek a német nyelvű területeken, az elnevezéssel is utalva arra, hogy a jobbaggyá emelkedett szolgának valaha a teste is ura tulajdonában volt. A latin servus (rabszolga) elnevezés őrződött meg a francia és az angol nyelvben (serf, serfdom). A szabadokból lesüllyedt jobbagyok neve németül Hörig, franciául vilain, angolul villain. E két utóbbi a latin villanus (falusi) szóból származik, s eredetileg minden falusi szabad megnevezésére szolgált. Az elnevezés tehát itt is őrzi e jobbagyréteg eredetét.

Gazdasági értelemben a szolgák felemelkedésével és a szabadok lesüllyedésével a jobbagyság egységes osztállyá vált. A szolgálereget nyomai azonban az egykori rabszolgákat olyannyira továbbkísérték, hogy a 12. századi Franciaországban sor került külön felszabadításukra.

A földesurakra és jobbagyokra polarizálódó társadalomban a papság (clerici) csak részben volt beilleszthető. A papság személyes szabadsága, sőt a nemességtől is különböző jogai a korai középkorban jól elkülöníthető csoporttá tették az egyházi rendet. Ugyanakkor az egyházi főméltóság-

ok (prelati) a világi földesurak (barones) módjára voltak nagybirtokosok, számtalan jobbagycsalád és jobbagybirtok urai. Sajátos társadalmi helyzetben csak a kolostorban élő laikus testvérek voltak, akiket nem tekinthetünk ugyanúgy szabadoknak, mint az itt élő klerikusokat, de azt sem állíthatjuk, hogy helyzetük a világi társadalom jobbagyaival volt azonos, noha a kolostor magángazdaságában ők végezték a kétkezi munkát.

A korai középkor utolsó századaiban nem lehetett besorolni a földesúr-jobbági viszonyba a kialakuló városok lakosságát. Európa gazdaságilag legfejlettebb körzeteiben; Észak-Itáliában és Flandriában már a 10–11. században megszülettek a városok, többnyire kereskedelmi központokként. A burgus, portus elnevezés arra utal, hogy a korai középkor kereskedői az erődítmények, útkereszteződések mellett piactereken kínálták áruikat a vevőknek, s e piachelyeken idővel meg is telepedtek. A kora középkori kereskedelem elsősorban távolsági kereskedelem volt, a kereskedők (mercatores) távoli vidékek – elsősorban Kelet – termékeivel szinte állandóan úton voltak, s fegyveres kísérettel védték magukat, hogy a rablólovagok támadásait ki tudják védeni. Az állandóan úton lévő vándorkereskedőket Angliában, igen jellemző módon: „poroslábúaknak” nevezték. A kereskedők telephelyei a fogyasztó piac, a vár, püspöki székhely, zárandokhely, kikötő stb. mellett voltak, többek között azért is, mert itt védelmet élveztek. A kereskedőkhöz sokféle marginális népelem is csatlakozott, jórészt a védelem miatt. A vár melletti, vár alatti települések (forisburgus, suburbium) kezdetben jogilag egyáltalán nem élveztek különleges helyzetet. A 9. században pl. e települések lakói is a földesúri hatalom alá tartoztak, bár aligha kezelték már ekkor is egyszerű job-

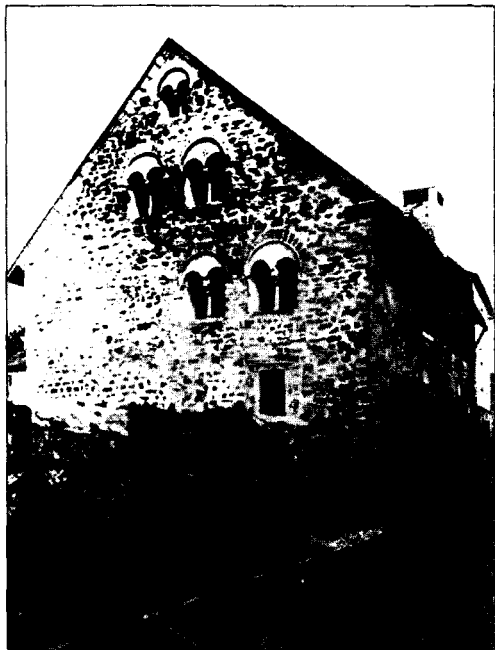
bágyként őket. A helyzet az ezredforduló táján kezdett megváltozni, amikor a városlakókat (burgensis) már nem kezelte az államhatalom sem egyszerű, sem szabad földesúri alattvalóként. A városok – legalábbis a legfejlettebb európai körzetekben, Észak-Itáliában és Flandriában – A 11–12. században váltak településből közösséggé. E változást jelzi a *civitas* megjelölés általánossá válása a városlakókra. A kereskedők mellett ekkor jelennek meg a piac vonzására az első iparosok a városokban, kezdetben inkább olyanok (ötvösök, aranyművesek), akik különleges luxusfogyasztási igényeket elégítettek ki. A városok „felszabadulása” a földesúri hatalom függéséből időnként része volt a politikai küzdelmeknek, Itáliában pl. az egyházi és világi hatalom harcának. A püspökök uralma alatt élő itáliai városok közül nagyon sokan a császári hatalom segítségével váltak szabaddá, szereztek meg az immunitást. Genua 958-ban II. Berengár „királytól”, Cremona 996-ban III. Ottó császártól, Savona 1059-ben a fiatal IV. Henrik császártól kapott privilégiumot. Milánó 1042–44 között a városba költözött kismanesekre is támaszkodva vívta meg fegyveres harcát Aribert érsek ellen, s szerezte meg saját erejéből a függetlenséget. A flandriai városok között Geerardsbergen 1063 és 1070 között, Henin-Lietard 1071 és 1111 között szerezett kiváltságokat, Gent, Ypern, Arras. Sain-Omer pedig a 12. század első felében.

A földesúri immunitáshoz hasonló privilégium lehetővé tette, hogy a városlakók a választott tanács (consilium) segítségével önigazgató közösséggé alakuljanak át, s kiszakadjanak a földesúri hatalom alól. Szabadságuk a rendi korszakban teljessé vált ki, amikor a városlakók összességé

Kereskedő kirablása és meggyilkolása
12. századi ábrázolásban

polgári rendként politikai képviselőt is szerzett az államéletben. E változások alapjai a 10–11. században teremtdtek meg.

Kőből épült polgárház a 12. századból

5. A kora középkori keresztény kultúra

A kereszténység emberről és világról alkotott felfogása – amint láttuk – alapjaiban különbözött a klasszikus antikvitástól. Ha az emberi élet legfőbb célja: az üdvösség megszerzése a földön túli világban valósulhat meg, akkor a keresztény embernek alapvetően transzcendens jellegűnek kell lennie, szemben az antikvitás emberének racionális, immanens magatartásával. A kereszténység teljesen új értékrendet alakított ki, de ez az értékrend csak fokozatosan, évszázadok alatt lett általánossá.

Az új értékrendnek megfelelően más volt az antikvitás és a keresztény Európa viszonya a művelődéshez is. A keresztény felfogás sajátosan, a megelőző korszaktól homlokegyenest eltérően értelmezte a történelmet, a világ dolgainak folyását. E felfogás két lényeges eleme a linearitás és az eszkatalogikus jelleg. Az ószövetségi próféták hagyományait átörökítve vallották, hogy a történelem nem körforgás, mint a görögök vélték, hanem egyenes vonalú előrehaladás a végcél felé. Ez a végcél a messianisztikus birodalom, az Isten országa. A földi világ történéseinek az üdvtörténet ad keretet, s az Isten országának eljövetele és megvalósulása egyben a történelem végét jelenti. A világ történései az Isten hatalma alatt vannak, az Úristen a történelemnek is ura, s az üdvösség felé vezető történelmi úton jutalmaz és büntet.

A kedvező vagy kedvezőtlen eseményeket a középkor embere hosszú évszázadokon keresztül Isten akaratával kapcsolta össze.

A történelem felfogásának eszkatalogikus jellege azzal állt kapcsolatban, hogy az első keresztények Isten országának eljövetelét és ezáltal a történelem végét hamarosan bekövetkezőnek vélték. Mivel azonban a világ vége nem jött el, egyre távolabbra tolódott el az „idők végezte”. Maga az eszkatalogikus felfogás azonban mindvégig benne maradt a keresztény tudatban, s időnként búvópatakként tört elő. Ilyen világvége hangulatban érte meg a keresztény világ a Krisztus utáni első ezredfordulót, s a kedélyek csak évekkel később csendesültek le. Voltak azonban a keresztény egyházatyák között olyanok is, akiket nem érintett meg az eszkatalogikus hangulat. Eusebius, az „egyháztörténet-írás atyja” például nem nagyon értette a bibliai eszkatalogiát, úgy vélte, hogy a kereszténységet engedélyező, majd államvallássá tevő Constantinus császár a második Mózes (Eusebius és Constantinus kortársak voltak). A szabaddá váló hitélet euforikus hangulatában Eusebius joggal gondolhatta, hogy a Constantinus által teremtet új helyzet azonos Isten országával.

A történelem új értelmezése mellett a keresztény világ gyakran szembetalálta magát azzal a pogányok által megfogalmazott váddal, hogy a kereszténység az

antikvitáshoz képest kulturális hanyatlást jelent, mert az antik művelődés sok elemét tagadja. Kelsos, a keresztények ellenfele már a 2. század végén úgy vélte, hogy a foltozóvargákból és egyéb „alja népségből” álló keresztény tanítók műveletlenek, tanaik csak az asszonyoknak, gyermekeknek és a rabszolgáknak szólnak, nem a tanultaknak, hiszen azt tanítják, hogy a bölcsesség rossz, az ostobaság jó. Origenes volt az első, aki hét évtizeddel Kelsos után, a 3. század derekán annak vádjait azzal utasítja el, hogy a kereszténység kulturális szempontból is a pogányság felett áll. Origenes előtt már a 2. és 3. évszázad fordulóján élt alexandriai Szent Kelemen (Clemens) egyházatya, a 4. században Nazianzi Szent Gergely vélekednek úgy, hogy a kereszténység és az antik kultúra összeegyeztethető. Ennek az összeegyeztetésnek azonban a hit által kijelölt határai voltak. Amikor Pelagius írországi szerzetes (360–425) a szabad akaratról kifejtett tanításában az emberi autarkia antik eszményét fogalmazta meg, legnagyobb ellenfele Szent Ágoston, az antik filozófia és a keresztény teológia ilyen összekapcsolását azért helytelenítette, mert általa kétségbe lehetett volna vonni az üdvösség elnyerésében az isteni kegyelem kizárólagosságát. A pelagianizmus eretnekséggé nyilvánítása jelzi az antik és keresztény eszmények összekapcsolhatóságának a korlátait. Voltak természetesen olyan helyzetek is, amelyekben az antik és keresztény szellemiség teljes harmóniában olvadhatott össze. Ez történt például Prudentius költészetében, aki a korai keresztény lírának és himnuszköltészetnek Szent Ambrus mellett a legnagyobb alakja volt.

Sem ekkor, sem a skolasztika előtti korszék későbbi századaiban nem jutott végső nyugvópontra a legproblematiku-

sabb kérdés, a hit és a tudás viszonya. A hit igazságai isteni eredetüknel fogva nem voltak a véges emberi értelem ítélőszéke elé utalhatók, magasabbrendűségük a kereszténységben ugyanúgy, mint más tételes vallásokban axióma. Ha a pogány világi kultúrát Athén, a keresztény hitet pedig Jeruzsálem szimbolizálta, a tudás és hit kérdéseiben legszükségesebben fogalmazó Tertullianus joggal kérdezhetette, mi köze van Athénnek Jeruzsálemhez, az Akadémiának (a tudomány csarnokának) az egyházhoz? Válasza egyértelmű volt: semmi. A Szentírás alapján állította, hogy Isten a világ bölcsességét (sapientia) bolondsággá (stultitia) változtatta, a hit és a tudás ezáltal ellentétbe került. Gyakorta idézik az értelem szerepét teljesen negligáló állítólagos felfogását a hitről: „credo quia absurdum”, hiszem, bár képtelenség. Athén és Jeruzsálem végleges szakítását Justinianus császár pecsételte meg, amikor 529-ben bezáratta az athéni Akadémiát, s örökre megtiltotta a pogány bölcsélet tanainak népszerűsítését.

Tertullianust és állítólagos mondását arról, hogy a képtelen dolgokat is hinni kell, tekinthetjük az átlagtól eltérő szélsőségeknek. A tudással kapcsolatos szkepticizmusát már csak azért sem oszthatta mindenki, mert tanításainak egy részét, mint montanista eretnekét, kiátkozták. A hit és tudás ellentéte azonban olyan egyházatyákban, mint a Bibliát latinra fordító (Vulgata) Szent Jeromosban is – akit nem lehetett eretnekséggel vádolni – belső feszültségeket teremtett. Úgy vélte, hogy Cicero követője (ciceronianus) nem lehet Krisztus követője is (christianus). Pedig a barbár világgal szemben nemcsak Szent Jeromos korában, de a későbbi évszázadokban is a rómaiak a latin ékesszólást (eloquentia) tartották egyetlen menedéküknek. Jeromos, aki megtanult héberül, a bibliafordí-

tás kedvéért Keletre, Jeruzsálembe költözött, s hite erősítése érdekében éveken keresztül vállalta az aszkézist és a remeteséget, nem tudott véglegesen szakítani Cicéróval. Nem tudta rászanni magát, hogy Rómában összegyűjtött könyvtárát elhagyja, s átböjtölt napját Cicero olvasásával fejezte be – „olyannyira behálózott engem amaz ősrégi kígyó” – írta. A világ bölcsessége és más hívságai ellen ajánlott orvosság; az aszkézis és a világtól elvonuló remete életmód, amelyből a későbbi századokban a szerzetesség rendszere nőtt ki, nem volt elégséges orvosság. A patrisztika legnagyobb alakja, Szent Ágoston azt ajánlja a hit erősítése érdekében: „redi in te ipsum”, vonulj vissza önmagadba! Vallja, hogy az üdvösséget Isten ingyen kegyelme által s nem érdemeink révén nyerhetjük el, s e transzcendens cél megvalósulása szempontjából az emberi bölcsesség indifferens. Az antik kultúra eredményeinek átmentésében oly nagy szerepet játszó bencés rend alapítója, Nursiai Szent Benedek is azt ajánlotta követőinek, hogy a hiú világi bölcsesség helyett inkább legyenek „scienter nescius et sapienter indoctus” (szándékosan tudatlanok és bölcsen műveletlenek).

Szerencsére a valóságban az egyház tudós tanítói más utakon jártak, s a barbár hódításokkal kialakult helyzetben Nyugaton szinte egyedül az egyház intézményei mentették át és ápolták a tudást és a kultúrát, s a kialakult káoszban képviselték a rendet és a barbárok erkölcsével szemben az emberségesebb morált.

A hódító barbárok és a meghódítottak között nemcsak az antik gyökerekből is táplálkozó keresztény erkölcs tett különbséget. Valójában az ariánus hit felvételével – amint láttuk –, a barbárok többsége már keresztény volt, de hagyományos kultúrájukat nemcsak azok őrizték, akiknek

megtérése a 8–10. századig váratott magára, mint a szászoké vagy Észak-Európa germán törzseié, hanem azok is, akik a birodalom területén alakították meg államaikat. A barbár hódítás után földbirtokossá váló germán arisztokrácia még hosszú évtizedeken keresztül folytatta ősi hagyományait, ragaszkodott korábbi eszményeihez; a személyes bátorsághoz, a leleményességhez, a vérbosszúhoz, s megvetéssel fogadta a keresztény életideál elemeit, az engedelmességet és alázatosságot, a türelmet és a megbocsátást. A szabad törzsek tagjainak magatartásformáit a továbbélő hősmondák; a Niebelung-ének és az Edda-dalok, a Beowulf-eposz vagy a finneké a Kalevala motiválják. Ebben az eszmekörben természetesen sokáig indifferensek voltak a római társadalom antik vagy keresztény kulturális értékei iránt.

Az Észak- és Közép-Itáliában államot alapító keleti gót király, Nagy Theoderik volt az első, aki magát új Traianusnak tekintvén érdeklődött a meghódítottak kultúrája iránt. Az első barbár államokban azonban nem az uralkodók, nem is a barbár arisztokrácia, hanem az egykori római szenátori arisztokrácia tagjai azok, akik identitásuk megőrzése érdekében ragaszkodtak a latin műveltséghez. Számukra nem az volt a fő kérdés, ami a birodalom bukása előtti egyházatyák számára, hogy össze lehet-e egyeztetni a keresztény tanításokat és az antik művelődést, rómaiságukat kellett valamilyen módon megőrizniük. Nagy Károly udvari tudósának később született kifejezése, a „translatio studii” (a tudományok átmentése), a megelőző két évszázadra is érvényes volt, a keresztény művelődés legnagyobb kérdéséént jelent meg.

Az átörökítés más jellegű volt a hajdani nyugati tartományokban, az új barbár államokban, Bizáncban és ismét más a 7.

században megszülető új, mediterrán világbirodalomban, a mohamedán arab államban.

Nyugaton a barbár hódításokkal többnyire elpusztult az az intézményrendszer is, amelyben a kultúra elemi ismeretanyagát, az írás-olvasást, a hivatalnoki működéshez szükséges egyéb elemi ismereteket el lehetett sajátítani. Összeomlott a közigazgatás rendszere is, a régi struktúrát csak a püspökségek őrizték. Ebben a helyzetben az egyházszerkezethez kellett kapcsolódnia az iskoláztatásnak, mivel a liturgiai feladatok ellátása miatt az egyház nem mondhatott le az írni-olvasni tudó papokról. A 6–7. században e területen is nagy lehetett a hanyatlás, számos panasz hangzott el a műveletlen papságról, akik nemcsak latinul nem tanultak meg, de problémát okozott számukra a szentmise szövegének egyszerű felolvasása is. Még több gondjuk volt ennek megfelelően az írással. A történelem firtorának is tekinthetjük, hogy ebben az időszakban, az 5. század végén a vandálok észak-afrikai államában alakult ki a tudományoknak az a köre, a „hét szabad művészet”, amelynek elsajátítását az egész középkorban a stúdiumok alapjának tekintették (grammatika, retorika, dialektika, geometria, aritmetika, asztronómia és musica). Martianus Capella rétor allegorikus regénye tartalmazza a középkori oktatásban oly nagy szerepet játszó szabad művészeteket.

Itália keleti gót uralkodója, Theoderik az 5. század végén és a 6. század elején még válogathatott a magasan képzett közhivatalnokokban, akiket udvarába fogadhatott. Közülük a két leghíresebb, Boëthius és Cassiodorus minden igyekezetükkel őrizni óhajtották a klasszikus hagyományokat. Boëthius közvetítette a görög matematika tanításait, lefordította latinra Arisztotelész Logikáját. A keresztény hit

és az antik kifejezésforma tökéletes összeolvadása tapasztalható főművében, a „De consolatione philosophiae”-ban (A filozófia vigasztalásáról). Cassiodorus állami hivatalnokként kellett, hogy belássa, az új barbár állam nem alkalmas a kultúra istápolására. Ezért alapított Apúlia félszigetén, Vivariumban olyan monostori iskolát, amely évszázadokra mintája lett a szerzetesek által irányított oktatásnak. Az oktatás segítésére nemcsak könyvtárt alapított, de összeállított két gyűjteményt is a teológiai jellegű és a világi ismeretanyagáról, amiről úgy vélte, hogy a műveltség elsajátításához feltétlenül szükséges. Valójában olyan enciklopédiákat állított össze, amelyek a hanyatló birodalom ismeretanyagát tartalmazták a keresztény igényekhez igazítva.

Kezdeményezéseit az iskoláztatás tekintetében Szent Benedek szerzetesei foly-

Kódexet másoló szerzetes.
Tipikus szerzetesi munka

tatták. Nursiai Szent Benedek 529 táján alapította meg szerzetesi közösségét Monte-Cassinón, s reguláival szabályozta az őt követő szerzetesek életmódját. A bencések a következő évszázadokban Nyugat-Európa legfontosabb (sokáig egyedüli) szerzetesrendjét jelentették: Benedek regulái fontosak voltak a kultúra őrzése és terjesztése tekintetében is. Bár a regulák az *Opus Dei*, az isteni szolgálat mellett előírták a kétkézi munkát is, ez utóbbi a tanult szerzetesek számára hovatovább csak a kertészkedésre korlátozódott. Így viszont több idejük maradt a tudományra, irodalomra és művészetekre. A monastorok hálózatával együtt sorra születtek az ún. scriptoriumok, ahol kódexek, oklevelek másolása folyt, olykor szalagszerűen szervezett munkában. A szentírás másolásán, szövegének tanulmányozásán kívül a klasszikus auktorokkal is foglalkoztak. A kolostori könyvtárak katalógusai bizonyítják, hogy csaknem minden apátságban voltak „pogány” klasszikusok is; Vergilius, Tacitus, Seneca, Ovidius és mások. Előszóval másolták azokat az auktorokat, akiket keresztény célok szolgálatába lehetett állítani, Tacitust, Vergiliust, a Sybilla-jóslatokat stb.

A szerzetesek monastoraiban eredetileg nem működtek iskolák. A művelt papok

azonban kezdettől fogva tanították azokat az ifjakat (oblát), akiket szüleik szerzetesnek szánva küldtek a monastorokba. Később olyanok is tanultak, többnyire arisztokrata családokból, akik végül nem váltak szerzetesekké. Már ebben a korai időszakban szerveződött néhány iskola püspökségek és káptalanok mellett, ahol a műveltség alapelemein túl a magasabb tudományok egy részét is el lehetett sajátítani.

Nursiai Benedek rendalapításakor a nyugati keresztény világ már elég sűrűn be volt hálózva monastorokkal. Ezek szervezésében elévülhetetlen érdemei voltak az írországi szerzetesi misszióknak.

Írország térítő apostola a hagyomány szerint Szent Patrik volt, aki a kelta papok, a druidák befolyása alól kivonta és kereszténnyé tette az íreket. Az ír kereszténységnek a társadalmi körülményekből fakadóan számos, a kontinenstől eltérő sajátossága volt. Nem lévén városok, nem szerveződhetek püspökségek sem, így az egyházszervezet alapegysége a monastor lett, amely viszont sajátosan egybefonódott a klánokkal, illetve nemzetségekkel. A monastorok joghatósága az egész országot átfogta, az apátok többnyire ellátták a püspöki kormányzással járó teendőket is.

Az ír monastorokban szigorú szerzetesi regula érvényesült, és igen magas volt a műveltség szintje. Egyik sajátos aszkétikus gyakorlatnak számított a peregrinatio (vándorlás), amelynek területe csak a kontinens lehetett. A kontinensen feltűnő ír szerzetesek legjelentősebbje (ifjabb) Szent Kolumbán volt, aki a 6. század végétől negyedszázad alatt szerzetestársaival együtt több, később nagy hírnévre szertevő monastort alapított, így Luxeuilt, Fontainest, utódai Bobbiót, Corbie-t. Szigorú regulái nem maradtak hosszú életűek, az általa és tanítványai által alapított

Monte-Cassinó, a bencés apátság épülete, rekonstrukció alapján

monostorok rövidesen átvették Szent Benedek enyhébb előírásait. Az ír szerzetesek ugyanolyan fontosnak tartották könyvtárak alapítását és scriptoriumok (másolóhelyek) létrehozását, mint a bencések.

A 6–7. század folyamán nagy hírű monostorok hálózata alakult ki a barbár királyságok területén, amelyek mind centrumai voltak a kora középkori műveltségnek. Ilyenek voltak Írországbán Kildare és Bangor, Angliában Lindisfarne, York és Canterbury, Neustriában Corbie, Jumièges, Burgundiában Luxeuil, Vienne, Aquitániában Limoges, Clermont, Allemanniában a Szent Kolumbán tanítványa által alapított Szentgallen. Itáliában a már említett Vivarium, a korán elpusztult Montecassino, Bobbio, Hispániában Braga, Toledo, Sevilla. E kulturális centrumok révén a szerzetességnek a 7–10. századokban meghatározó szerepe volt a nyugati kultúrában.

A *translatio studii*-ban játszott szerepük miatt még két jelentős, a 6–7. században szerepet játszó személyiségről kell szólni. Nagy Szent Gergely pápáról és Sevillai Isidorus püspökről. Az előkelő szenátori nemzetségből származó Gergely a családi hagyományoknak megfelelően klasszikus nevelésben részesült. Bár kortársaihoz hasonlóan, a szent iratok és tanítások ismeretét és tanulmányozását magasan a pogány latin és görög klasszikusok fölé helyezte, neveltetése révén nem volt ellensége az antik műveltségnek sem. Több monostort alapított, s egyik példaképe Nursiai Szent Benedek volt, akinek életrajzát is megírta Dialógusaiban. Igen elterjedt volt a későbbi századokban „*Moralia in Jób*” című munkája.

Sevillai Isidorus igazi tudós elme, a korai egyházatyák 7. századi utóda volt. Enciklopédikus munkában, szövejtésekkel kívánta kora tudományát összefoglalni (Eti-

mologiarum libri viginti). A húsz könyv legnagyobb érdeme jó néhány olyan antik auktor írásának vagy írása egy részletének átmentése, akik másutt nem találhatók meg (szövejtéseit mindig pogány és keresztény klasszikusok írásaival támasztotta alá). Óriási szakmai tekintély volt már a kortársak között is, még inkább az utókornál. Tekintélyét egyebek között a nevében hamisított későbbi írások tanúsítják.

Az antik kulturális hagyomány átörökítése más körülmények között ment végbe a Keletrómai Császárságban, illetve Bizáncban, mint Nyugaton. Bizánc sajátos helyzetét az biztosította, hogy itt nem dőlt meg a római államhatalom, huzamosan nem alakultak barbár királyságok, az egyház nem egyedüli őrzője volt a kultúrának és tudományosságnak, ennél fogva nem játszhatott olyan független szerepet, mint a barbár királyságokban. A fennmaradó római hivatalnokréteg és bürokrácia megkövetelte a hagyományos iskoláztatás megőrzését, hiszen biztosítani kellett az állami apparátus utánpótlását. A 7. századig ez az apparátus latin nyelvű volt, és császárkori hagyományokat őrzött. Maguk a császárok többnyire Illíriából, Pannóniából, azaz nem a görög nyelvű tartományokból származtak. Bizánc azonban nem tudta hosszú ideig őrizni a latinitást. A visszagörögösödés folyamata megállíthatatlan volt, ami egyrészt elválasztotta a keleti császárságot a nyugati területektől, amelyek birtoklásáról Nagy Károly császárságáig elvben soha nem mondott le, másrészt lehetővé tette, hogy az antik görög hagyománytól a bizánci művelődés ne távolodjék el, bár a középkorban beszélt görög nyelv természetesen nem volt azonos a klasszikussal.

E sajátos helyzet ellenére Bizáncban valójában ugyanazokat a tendenciákat ta-

paszthalhatjuk a művelődés alakulásában, mint Nyugaton. Nyugaton az újlatin nyelvek formálódásával a liturgia, a tudomány és költészet-irodalom nyelve fokozatosan eltávolodott egymástól. Gondolhatnók, hogy a keleti birodalom visszagörögösödése miatt ott ez a folyamat nem ment végbe. Ez azonban tévedés. Míg a beszélt nyelv a közép-görög lett, az irodalom és tudomány nyelvének megmaradt a koiné, a Septuaginta és az Újszövetség nyelve. Az a nyelv, amelyet a bizánci irodalom kifejező eszközeként használt a középkorban, ugyanolyan halott nyelv volt, mint a latin, s ezáltal ugyanúgy érthetetlen is a nem beavatottak számára.

Nem tudott függetlenedni a bizánci kultúra a korai középkorban a dominátus kora óta a despotikus jellegű császári hatalmat erősítő társadalmi-politikai kötöttségektől sem, amelyek maguk alá gyűrték az egyházat, és meghatározták a kultúrát. A részletesebb vizsgálatok arra utalnak, hogy ebből a szempontból a változó területű keleti császárság sem volt egységes, a görög tartományok az azonos tulajdoni elvek alapján időnként közeledtek az individuum önállóságát kiteljesítő nyugati részekhez, míg Egyiptom, Szíria, Mezopotámia szilárdan őrizték a keleti örökséget. Aligha véletlen, hogy a monofizita tanok itt voltak igazán erősek, s a keleti tartományok miszticizmusra hajló keresztény lakossága sem tudott mit kezdeni a görög filozófia kifinomult nyelvén folytatott teológiai vitákkal, és az antikvitás és a keresztény kultúra összeegyeztetési törekvéseivel. Az 5. században élt (Pseudo) Dionysiosz Areopagita ugyanúgy hiábavalóságnak minősítette az isteni bölcsesség emberi értelemmel való megközelítését, mint annak idején Tertullianus. Isten túl van minden emberi értelemmel felfogható kategórián – vallotta, ezért nincs értelme

az intellektus erőlködéseinek. Ebből az alapállásból közelítettek a keleti tartományok a krisztológiai vitákhoz is, ezért nem értettek egyet a Krisztus kettős természetét megfogalmazó dogmával, s ragaszkodtak a monofizita tanokhoz.

A 8. század első felében alkotó Joannes Damaskenosz viszont minden keleties misztikától távol álló racionális elme volt, aki a nyugati skolasztikusok előfutáraként nem a hit és a tudás ellentétét, hanem összekapcsolhatóságát hangsúlyozta. Kortársaihoz hasonlóan többre becsülte a nagy tudósok és a szent iratok tekintélyét az eredetiségnél. Állításainak helyességét például azzal igazolta, hogy semmi olyat nem állít, ami tőle származna.

A bizánci művelődés jellegzetes alakja a 9. században élt és hivatalából többször is leváltott Photiosz pátriárka, aki egy időben tanára volt a III. Mihály által alapított konstantinápolyi főiskolának. Photiosz kortársaitól és jó néhány nyugati teológustól eltérően meg volt győződve arról, hogy az ókori klasszikusok ismerete hasznára válik a szent iratok tanulmányozásának. Ez utóbbiak magasabbrendűségét természetesen nem vonta kétségbe, de ismeretüket nem tartotta elégségesnek a műveltség megszerzéséhez. E felfogása érvényesül Myrobiblion című művében, amely tulajdonképpen Isidorus etimológiáihoz hasonlóan kivonatokat és megjegyzéseket tartalmaz Photiosz olvasmányaiból. Több száz antik és bizánci író kivonatolt és kommentált, köztük olyanokat is, amelyek eredetije nem maradt ránk, így a „translatio studii” szempontjából műve felbecsülhetetlen érték.

A korábban említett körülmények, az államhatalom és az államapparátus fennmaradása, a hellenizmus megmaradó kontinuum kapcsolat miatt a kora középkori bizánci kultúra színvonala magasabb,

mint a nyugati barbár világé. Fejlettebb volt az oktatás rendszere, sokan olyanok is megtanultak írni és olvasni, akik nem készültek klerikusnak. A kortársi tudósítások szerint a bizánci városokban eléggé általános volt az írástudás, bár a magas hivatalok viselésével itt sem járt mindig együtt az írás-olvasás ismerete. Volt írástudatlan konstantinápolyi pátriárka is. Míg azonban Bizáncban az tűnt fel, ha egy főhivatalnok vagy egy katonai parancsnok nem tudott írni, nyugaton a fordítottja.

A világi jellegű kultúra fennmaradása eredményezte, hogy a bizánci műveltségben nem volt annyira egyedülálló a teológia, mint nyugaton. A dogmatikai viták természetesen igen magas színvonalú teológiai irodalmat teremtettek; a klasszikus görög filozófia nyelvezetével finom megkülönböztetéseket is tudtak tenni, amelyeket nemcsak arameus nyelven, de olykor latinul sem lehetett pontosan visszaadni. A viták egy része félreértésből és a fordítások pontatlanságából származott.

A teológia mellett fennmaradtak világi tudományok, köztük bizonyos természet-tudományok is. A színvonalbeli különbség Kelet és Nyugat között megmutatkozik a történetírásban. Az elemző, a múltat összefüggő rendszerben ábrázoló történetírás hagyományait nemcsak a 6. századi történetírók, Prokopiosz, Menandrosz, hanem a későbbiek; Theophenesz, Bölcs Leó, Bíborbanszületett Konsztantinosz, Kedrenosz is őrizték, míg Nyugaton a 8–10. századi krónikaírók hozzájuk képest csak száraz adathalmazt jelentenek.

Nem múlt el nyomtalanul a bizánci korszakban sem a klasszikus görög matematika hatása. A 9. századi Leó Mathematikoszról megtudhatjuk, hogy az arabokat is elkápráztatta tudásával. A nyugatinál lényegesen erősebb hagyományai voltak az orvostudománynak, a fővárosban speciális

orvosképző iskola működött. Mint minden más természettudomány a korai középkorban, az orvostudomány sem volt tapasztalati tudomány. Hippokratész volt az abszolút tekintély. Nemcsak a görög, de az arab orvosok is használták a 4. században élt Oreibasiosz 70 kötetből álló orvosi enciklopédiáját. A bizánci állam fejlett arab és távol-keleti kapcsolatai miatt kialakult valamelyes földrajztudomány, s megmaradtak az ókori asztronómiai ismeretek is. Nagy hatása volt Kosmas 6. századi utazó keleti útleírásának, s a földet lapos korongként elképzelő világképének.

Az ismeretek ellentmondásosságát tükrözi, hogy a valóság e korban békésen megfér a fantasztikummal, és a csodás legendákkal. Roppant népszerű „természettudományos” mű volt Keleten és Nyugaton egyaránt az a 2. vagy 3. századi Egyiptomban keletkezett munka, amelynek szerzője a természet ismerőjének, fiziológusnak (Physziologosz) nevezi magát. A valószínűleg görög származású szerző úgy írta le az állatok, növények és ásványok világát, hogy abból erkölcsi és dogmatikai tanulságokat lehessen levonni. A „Fiziológus” tele van fantasztikus lényekkel, szírényekkel, kentaurokkal, főnixmadárral stb. A középkori kultúra történetében ezek olykor fontosabb szerepet játszottak az érdektelen valódi világnál, s szimbólumokká válván, ma is részei életünknek.

Nyugat-Európa és Bizánc mellett az Arab Birodalom az a harmadik terület, amely az antik kultúra átörökítésében szerepet játszott. A Mohamed tanításai nyomán a 7. században megszülető iszlám vallás sem tekintette a tudományokat fontosnak az igaz hit szempontjából, a régi keleti kulturális hagyomány mégis hamarosan áttört az új birodalom fanatikus vallási burkán. A 751-ben uralomra jutó Abbaszidák az új fővárost, Bagdadot jelentős

kulturális centrummá fejlesztették. A 832-ben létrehozott „Bölcsesség házában” kitűnő tudósok és fordítók működtek, akik átültették arab nyelvre Platón, Arisztotelész és más görög bölcselek műveit. Az araboknál is tapasztalhatunk olyan törekvést, hogy összeegyeztessék a görög filozófiát és az iszlám vallási tanításait. Így alakult ki a mutaviliták szektája. Nem ez volt azonban az igazán lényeges, hanem az a hatás, amit az arab gondolkodók Avicenna és a cordobai egyetemen tanító, keresztény hallgatókkal is foglalkozó Averroës gyakorolt az európai tudományosságra.

Az arabok természettudományos érdeklődése a görögökénél is erősebb volt, így e területen hatásuk is számottevőbb az európai tudományosságra. Indiai előzményekre is építve, az arabok teremtették meg az algebrát, bevezették a nullát és a helyi érték fogalmát a számolásban, tőlük terjedtek el Európában az arab számok stb. Magas színvonalú volt az orvostudomány, amely sokkal gyakorlatiasabb jellegű volt, mint a görög. A fejlett kereskedelem eredménye volt a földrajztudomány magas színvonala. Az arab útleírások lényegesen kevesebb fantasztikus elemet tartalmaztak, mint a bizánciak vagy a nyugatiak. Ősi keleti hagyományokra épült az asztronómia, amely az arab világban gyakran asztrológiává változott.

Összefoglalóan annyit bizonyára megállapíthatunk, hogy az egykori Római Birodalom területén kialakult államok valamennyien részt vettek az antik kultúrjavarok átörökítésében, s nélkülük a kora középkori művelődést nem lehetne megérteni. A műveltség szintje az első évszázadokban kétségtelenül Nyugaton süllyedt a legmélyebbre. Bizánccal és az arab világgal szemben azonban társadalomszerkezetének voltak olyan elemei, amelyek a fele-

melkedést és a magasabb szintre jutást lehetővé tették. Az első lépést e felemelkedés útján a Nyugat az ún. „Karoling-reneszánsz”-szal tette meg.

Trónszéken ülő Krisztus.
Godescalc evangelium

A frank uralkodóvá emelkedett Karolingok a 8–9. században nemcsak Kis Pippin és Nagy Károly, de utódaik alatt is tudatosan törekedtek a műveletlenség felszámolására és a kultúra megújítására. A legnagyobb gondot az írás-olvasás is-

meretének fogyatékoságai jelentették. Már a frankok leghíresebb történetírója, a 6. században élt toursi Gergely is amiatt panaszkodott, hogy „kiveszett Gallia városaiban a szabad tudományokkal való foglalatosskodás”, nincsenek a dialektikában és a grammatikában járatos írástudók. Önmagát is „műveletlennek” tartotta. Ez utóbbi egyáltalán nem volt igaz, de az általános kép a 7–8. században rosszabb volt, mint toursi Gergely korában. A kódexeket másoló szerzetesek tudatlansága miatt „megszámlálhatatlan hiba hemzsegett” még a naponta használt szertartáskönyvekben is. A monostorok scriptoriumaiban műveletlen szerzetesek másoltak olvashatatlanra torzult írással érthetlenné torzított szövegeket. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a Karoling-kori megújulásban fontos szerepet kapott az írásreform, amelynek során a csaknem folyóírássá váló Meroving-kori írás helyét ismét a zárt erecta írás foglalta el, a Meroving maiuscula helyére a Karoling minuscula lépett. A döntő természetesen az

volt, hogy a másoló szerzetesek műveltsége is emelkedjék, s ehhez az iskoláztatás rendszerét kellett megreformálni. A 6. századhoz viszonyítva számos újabb szerzetesi rendház született mind az egykori birodalom területén, mind az újabban kereszténnyé lett világban. Aniane, Fleury, Auxerre, St. Denis, Laon, Cambrai, Liège, Hersfeld, Fulda, Lorsch, Freising, Reichenau, Salzburg, Cividale, Fiesole, Farfa és még sok más monostor jelzik az új kulturális centrumokat, a tanulás lehetőségeinek szélesedését. A Meroving-kor végén a mai Franciaországban mintegy 600 monostor működött. Nagy Károly legközelebbi munkatársa a yorki apátságából Frankhonba hívott Alcuin, nemcsak elméletileg alapozta meg a változásokat azzal a tanítással, hogy a „translatio studii” révén Galliának kell a tudományok központjává válnia, de sokat is tett ennek érdekében. Martianus Capella elképzeléseit felújítva a hét szabad művészetet tette az oktatás alapjává, pontosan elválasztva az alapozó „triviumot” a magasabb képzettséget nyújtó „quadriviumtól”. A számmisztikában is fontos hetes számot a tudás olyan lépcsőinek tartotta, amelyek révén el lehet jutni az isteni tudományok, a teológia tanulmányozásához. Károly udvarában megszervezte az udvari iskolát (schola palatina), amely jó terepnek bizonyult a két fokozatú rendszer megvalósításához. De megújultak a monostori, püspöki és káptalani iskolák is. Nagy Károly uralkodásának a végén a 813. évi mainzi zsinat rendelkezései értelmében sor került az első plébániai iskolák megszervezésére, amelyek legalább a trivium oktatásával szélesítették az iskolák hálózatát. Királyi utasítások és rendeletek írták elő azt a minimumot, amit a papságnak el kellett sajátítania (Admonitio generalis). A kolostoroknak és püspöki iskoláknak utasításba

adta, hogy ne hanyagolják el a tudományok tanulmányozását (De litteris colendis). Kulturális és egyházpolitikájának részét alkotta az a törekvés, hogy egysegesítse a liturgiát és romlatlan szövegű Vulgátát biztosítson a szertartásokhoz. A scriptoriumokban igen díszes, iniciálékkal és miniatúrákkal díszített kódexek, köztük a négy evangéliumot tartalmazó ún. evangeliáriumok készültek (Nagy Károly adott megbízást a híres Godescalc evangeliárium elkészítésére 783-ban), nem volt azonban lényegtelen, hogy a szövegük se legyen romlott. Alcuin küszöbölte ki azokat a másolási hibákat és elírásokat, amelyek a Biblia szövegében már szép számmal voltak találhatók. A liturgia egysegesítése során I. Hadrianus pápa juttatta el a frank államba a Rómában használt „Sacramentarium Gregorianum”-ot, a Nagy Szent Gergelynek tulajdonított szertartáskönyvet, amelyet a századforduló után, ugyancsak Alcuin közreműködésével, kötelezővé tettek. Az a politikai célkitűzés, amelynek során Nagy Károly újra meg akarta alapítani Nagy Konstantin „Imperium Romanum Christianum”-át, magába foglalta az egyház és a műveltség „renovatio”-ját is. A minta Nagy Konstantin keresztény állama volt és nem a pogány császárság. Ugyanakkor igyekeztek néhány olyan pogány antik szokást felleveníteni, amely Nagy Konstantin korában még élő hagyomány volt. Udvarában nemcsak udvari iskolát, de akadémiát is szervezett, a „translatio studii” ideológiájának megfelelően maga köré igyekezett gyűjteni korának legjelentősebb tudósait. Az udvari iskola vezetője az ír Alcuin volt, akit 796-ban megtett a toursi Szent Márton kolostor apátjának, s ezzel országa másik legfontosabb művelődési központját is rábízta. Az akadémia tagjai között Alcuin mellett igen fontos szerepet játszott a

lombardiai Paulus Diaconus, aki azután került Károly udvarába, hogy az legyőzte az utolsó longobárd királyt, Desideriust. Paulus Diaconus költő volt, hírnevet azonban történetíróként szerzett, mert megírta a „Longobárdok történeté”-t. Az udvari költő szerepét költeményei ellenére nem ő, hanem a nyugati gót államból átszábbított Theodulf játszotta. Theodulf képzettségét mutatja, hogy valószínűleg ő fogalmazta meg Károly választ 794-ben a pápának, és Iréne bizánci császárnőnek a kor fontos teológiai kérdésében, a képtisztelet ügyében (*Capitulare de imaginibus*). A „*Libri Carolini*”-nek is nevezett kapituláre valójában hibás fordítás eredményeként született meg. A nyugati egyház soha nem értett egyet az isauri császárok képrombolásával, de a képek imáadásával sem. A II. niceai zsinat 787-ben a nyugat számára is elfogadható módon úgy foglalt állást, hogy a képeket imádat (*latreia*) nem, de tisztelet (*proskünészisz*) megilleti. A zsinat latinra fordított aktáiban azonban mindkét kifejezést adoratióval fordították latinra (imáadás), ami természetesen nem volt elfogadható Károly számára.

Az akadémia tagja volt Einhard, aki járatos volt az építőművészetben. Ő volt az aacheni palota műhelyeinek felügyelője, ismertté azonban Paulus Diaconushoz hasonlóan történetíróként vált, amikor 830 körül hálából és királyokat buzdító példaként megírta uralkodója életrajzát (*Vita Caroli Imperatoris*). A keresztény Suetonius életrajzai adták a mintát írásához, igazolván, hogy a tulajdonképpeni reneszánsztól eltérően Nagy Károly hívei nem a pogány, hanem a keresztény antikvitáshoz nyúltak vissza. A mozgalom célja valójában a latin nyelvtudás erősítése volt, hogy a klérus tagjai ennek révén még jobban elmélyedhessenek a Szentírás tanulmányozásában. Nem volt lényeges, hogy

az akadémia tagjai antik nevekkal (Dávid, Flaccus, Homérosz) tisztelték meg egymást, s pogány antik írókat is tanulmányoztak.

A Karoling-reneszánsz nem tudott – valószínűleg nem is akart – változtatni azon a helyzeten, hogy a műveltség a klerikusok sajátja maradt, s csak évszázadokkal később kezdett laicizálódni. Az udvari és földesúri igények ugyanakkor megkövetelték, hogy az egyháziak, mint írástudók, világi igényeket is kielégítsenek. Einhard szerint Nagy Károly sem tanult meg írni, még kevésbé voltak járatosak a mesterségben udvarának világi előkelőségei. A feudális birtokok ügyintézése ugyanakkor bizonyos minimális írásbeliséget megkövetelt. Fontos volt a jogbiztosító jellegű oklevelek kiállítása, s bizonyos szerződéseket is írásba kellett foglalni. Ezt segítették elő a formuláskönyvek, amelyek valójában mintákat tartalmaztak különböző ügyletekre, s a kiállítónak csak a neveket kellett behelyettesítenie. Az ilyen világi feladatok ellátása a klerikus írástudók feladata volt.

A Karoling-reneszánsz nem korlátozódot Nagy Károly uralkodásának idejére, hanem felölelte a 8–9. századot, és térben is túlterjedt a Frank Birodalom határán. Nyomait elsősorban Britanniában találhatjuk meg, ahol a 9. század végén Nagy Alfréd udvara teremtett lehetőséget kulturális fellendülésre. Az uralkodó ösztönzésére erőteljes fordítói tevékenység kezdődött. Ennek eredménye volt Orosius és Boëthius művének lefordítása.

A kontinensen a Karoling-reneszánsz valójában Nagy Károly halála után, a második nemzedékkel érkezett el a csúcra. Einhard igazában e nemzedék tagja volt. Ide tartozott Alcuin tanítványa, Hrabanus Maurus fuldai apát, majd mainzi érsek, aki nemcsak teológiai kézikönyvet írt, hanem

gyönyörű himnuszokat is, amelyek közül a liturgiában a „Veni Creator Spiritus” kezdetűt ma is használják. Servatus Lupus, Feriérés apátja, a költő Walfred Strabo, Reichenau apátja tartozott még e nemzedékhez. A művészet- és kultúrabárát Kopasz Károly kegyeltje volt Johannes Scotus Eriugena, aki ugyanúgy ír származású volt, mint akkoriban igen sokan a kultúra jeles alakjai közül. Kortársaitól eltérően a latin mellett a görög nyelvben is járatos volt, s lefordította latinra Dionysios Areopagita műveit. Ő vezette a párizsi udvari iskolát, s az újplatonikus filozófia jegyében értekezett a „A természet felosztásáról” (De divisione naturae).

A 850–950 közötti „sötét évszázad” elelenére a Karoling-reneszánsz nem volt eredménytelen, megalapozta a 10. században a Cluny kolostor nevével fémjelzett reformmozgalmat, az Ottók korának új szellemi pezsgését, és távolabbi hatásaiban a skolasztika megszületését is.

Az elmondottakhoz az aránytévesztés elkerülése végett hozzá kell fűzni, hogy a korai középkorban tanulni és művelődni csak úgy lehetett, ha valaki latinul tudott. A liturgia latin nyelve viszont megkövetelte, hogy a klerikusok tudjanak latinul, azaz a művelt, litterátus és klerikus szinonímák voltak. Mindezzel azonban roppant leszűkült a műveltség köre, a középkori társadalom óriási többsége kívülrekedett az írásos kultúrán. Az analfabéta Európa azonban nem volt kultúra nélküli, mivel a szájhagyomány révén nemzedéken keresztül átörököltette azt a népi műveltséget, amely a nemzeti nyelvű irodalmak kialakulása után mutatkozik meg igazában. Nem lehet kétségünk felőle, hogy ez a népi kultúra létezik már a latin nyelv általános uralma idején, a tudós klerikusok létérdeke, hogy latin nélkül is megtalálják az utat az egyszerű hívőkhöz. Nagy

Szent Gergely például megtiltotta a szentképek megsemmisítését, mert úgy vélte: ezek a tudatlanok számára azt jelentik, mint a művelteknek az írott szöveg. Hinkmár, Reims érseke a 9. században Szent Remig életét két variációban írta meg, az egyiket a művelt embereknek szánta, a másikat az írástudatlan hallgatóság előtti felolvasásra. Az elitkultúra és a népi kultúra közötti kapcsolat azonban ekkor még nem kétoldalú, a klerikus elitkultúrának van szüksége arra, hogy eljusson a néphez, nem fordítva.

Az elmondottak más fényben tüntetik fel a kora középkori kultúra egyéb terrénumait; a képzőművészetet és az építészetet is. A középkori művészeteknek általános és közös jellemvonása, hogy „a műalkotást eszközként, a művészt gondolatok tolmácsaként alkalmazza”. Ebből fakad, hogy az alkotás mindig többértelmű, nemcsak azt jelenti ami, hanem megfogalmazója például teológiai tételeknek, s többnyire a kortársak által nagyon jól fel fogott szimbolikus tartalmakat hordoz. Következménye a képzőművészet egysége, a miniatúra ugyanúgy lehet többértelmű tartalmak hordozója, mint az ötvöstargy vagy a mozaik.

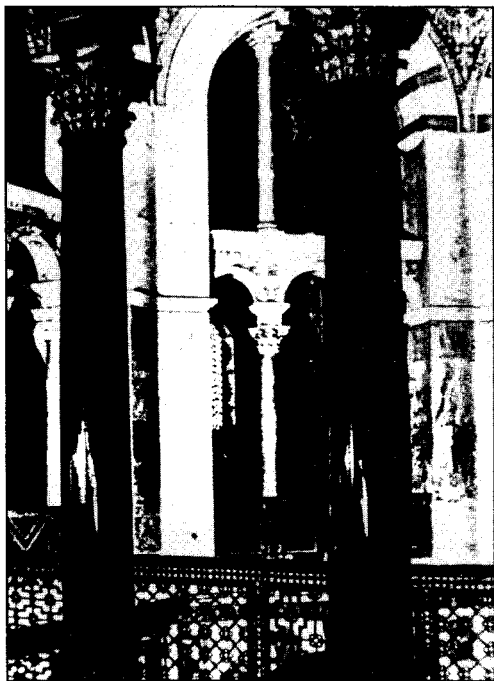
Az államvallássá váló kereszténység kijött a katakombákból, s diadalmas egyházként (Ecclesia triumphans) hatalmas belső terű templomokban fogadta be a liturgiában részt vevő, Istent dicsőítő híveket. A misztériumvallásokkal ellentétben, ahol az Isten házának küszöbét csak a beavatottak léphették át, a keresztények részesei a szertartásoknak, templomaiknak ezért tágasaknak kell lenniük. (A liturgia ugyanakkor összegzője a keresztények zenéjének, irodalmának, művészetének is.)

A korai középkor bazilikái pontosan megfeleltek a fenti céloknak. Építészeti szempontból a diadalmas új vallás templo-

mainak jellegzetességeit Nagy Konstantin nyolc bazilikájában találhatjuk meg. Szinte utánozhatatlan kivételt jelent a Hagia Sophia-székesegyház, amely a 11. századot megelőzően kétségtelenül az európai templomépítéssel csúcsát jelenti. A Hagia Sophia Justinianus császár korában épült a miletosi Isidoros és a trallesi Anthemios tervei szerint. A hatalmas, csigolyekkel alátámasztott kupolás templommal a romanika és a gótika előtti építészet szinte felülmúlta önmagát. A kupola „olyan levegős, olyan anyagtalan, mintha csak az ég-bolt maga volna”. A székesegyház nemcsak a diadalmas egyház emlékműve, de kifejezője is Justinianus nagyratörő terveinek, az Imperium Romanum Christianum teljes egységének visszaállítására. Arról, hogy milyen lehetett a Hagia Sophia belső díszítése, a ravennai nyolcszögletű, centrális elrendezésű San Vitale-templom mozaikjai alapján lehet elképzelésünk. A lenyűgöző harmóniájú templom apszisának bolt-hajtásában Christos Pantokrator trónol a földgömbön, alatta a paradicsom négy folyója, kezében a mennyei birodalom koronáját tartja. Ez a Krisztus azonban még életteli, szakálltalan ifjú, nem azonos a későbbi keleti ikonok merev, kortalanná és időtlenné váló Megváltóival. Az apszis északi oldalán Justinianus, a délin Theodóra császárné és kísérete látható. A templombelső egyetlen szó nélkül is kifejezi a keresztény tanítások lényegét, a hívőnek nincs szüksége hosszas magyarázatokra.

Európa nyugati fele a 10. század végéig Bizáncot és az ókeresztény Róma bazilikáit igyekezett követni templomépítéseiben, bár a stílus egysége megbomlott, s a visszatérések a stílus egység jegyében következtek be. Nagy Károly udvarában az aacheni palotakápolna, amely ma az egyetlen megmaradt épület a Karoling-palotából, Ravenna közvetlen hatását mutatja nemcsak

az alaprajz elrendezésében, de a középső falak tagolásában is. Aachen viszont, mint az uralkodói reprezentáció típusa, mintaképe volt a 10. századi Ottó-kori művészetnek, sőt a közép- és kelet-európai fejedelmi udvarok kerek templomainak is.

Az aacheni palotakápolna „oktagon”-jának karzata

A kora középkori templomépítészetet a nagyobb településeken, városokban általában az ókeresztény bazilikastílus jellemezte. Vidéken és a falvakban az egyszerű, osztatlan terű „doboztér”-nek is nevezett, vagy közvetlenül legfeljebb apszissal bővített templomtípus jelent meg.

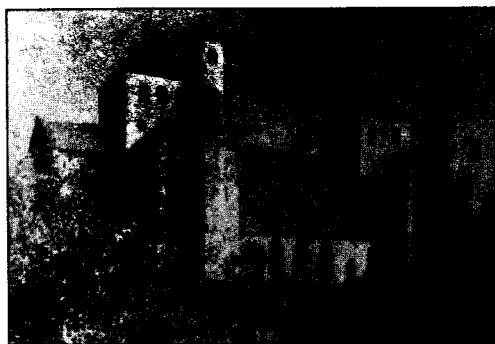
A Karoling-kori renovatio eszméjének megfelelően a 8–9. században a városi templomépítészetben is igyekeznek Róma város ókeresztény bazilikáit utánozni. A T alakú kereszthajó, mint ősi római hagyomány jelenik meg a 790–819 között épült

fuldai apátsági templomon. Kereszthajóra emlékeztető, de a főhajónál alacsonyabb toldaléktér jelenik meg az Einhard által építtetett steinbachi bazilikánál, amely 821–27 között készült el. A Karoling-kori építészet jellegzetessége az ún. Westwerk (előtemplom). Fő alkotórésze egy torony-szerű többszintes épület volt, alul kriptával. A Westwerk nemcsak építészetiileg vált el a templomtól, hanem használatával is. Minden bizonnyal Krisztus sírját és feltámadásának színhelyét jelenítette meg a liturgikus körmenetek alkalmával. Jellegzetességei jól tanulmányozhatók Corwey 873 és 885 között épült kolostortemplomában. A román stílus megszületése szempontjából jelentős az 1010 és 1022 között épült hildesheimi Szent Mihály-templom.

A kora középkori építészet – amint említettük – elválaszthatatlan egységben áll a művészetek egyéb területeivel. A 11. századot megelőző időszakban a festészet három legjellegzetesebb műfaja: a mozaik, az ikon és a miniatúra. A mozaikalkotás igen nagy felkészültséget, sok időt és pénzt igényelt, de csaknem örökéletű volt, így alkalmassá vált az örökkévalóság eszméjének dokumentálására is. A mozaik mellett a korai keresztény időszakban sokkal ritkábban jelenik meg a freskó, gyakrabban a kisméretű táblakép, az ikon. A képtisztelők és képrombolók közötti harc mutatja az ikonok társadalmi szerepét s fontosságát a keresztény hit szempontjából. Mind a mozaik-, mind az ikonfestészetben kialakultak az ábrázolás olyan szabályai és konvenciói, amelyekről szinte lehetetlen volt az eltérés. A műalkotás a legtöbb esetben teológiai tartalmakat hordozott, a változtatás e szimbolikus értelmezéseket torzította volna el. Vonatkoznak az elmondottak a kódexeket díszítő miniatúrákra is, bár ezek esetében nagyobb volt

Apátsági templom a 9. századból – Corwey

Szent Mihály-templom Hildesheimben,
11. század

a változtatások lehetősége, márcsak azért is, mert a művésznek jobban kellett alkalmazkodni az anyaghoz, a szöveg kezdőbetűjéhez stb. Konvenciók szabták meg az evangéliumos könyvekben, az evangéliáriumban a négy evangélista ábrázolását. Mégis a Karoling-korban már ezekben

az egész lapos ábrázolásokban is elindulnak olyan változások, amelyek egyéniségnek mutatják az evangélistákat, többnek mint isteni sugallatnak engedelmeskedő személyeknek. Kevesebb konvenció szabályozta az iniciálék miniatúráit az evangeliáriumban, a zsoltáros könyvekben (psalterium), vagy a kódexek egyéb formáiban.

A korai középkor iparművészetének legfontosabb ága az ötvösség, amely ebben a korban teremtette meg a bizánci rekeszes zománcot. A költséges és drága eljárással készült ötvösrecek azonban ugyanúgy elterjedtek Nyugaton is, mint a mozaikfestészet. Elvándorolt bizánci mesterek révén a rekeszzománc technikával dolgozó műhelyek egész sora alakult ki Európában. Palermóban arab fennhatóság alatt, Rómában, s a Karoling-korban Trierben, ahol a 10. század végén Egbert érsek volt megrendelője és bőkezű támogatója az ötvösöknek.

A templomok, mozaikok, ikonok, miniatúrák, a kelyhek és ereklyetartók egy nagy cél szolgálatában állottak: ébren tartották és erősítették a hitet. Hasonló funkciója volt a liturgikus feladatokat is ellátó költészetnek és zenének.

A középkori keresztény himnusz-költészetnek ugyanúgy antik gyökerei vannak, mint a kultúra sok más elemének. A 4. században élt galliai Szent Hilarius, a milánói Szent Ambrus és a hispániai Prudentius alakították ki azokat a formákat, amelyek között a himnusz, mint irodalmi forma évszázadokig virágzott. A formák kialakításában a keleti területek is részt vettek; a Te Deum-szerző Niketász vagy a szíriai Efrém, „a Szentlélek hárfája” ugyanúgy hatott a 6–10. századi himnusz-költészetre, mint az előbb említettek. A korai középkor fél évezredének legjelesebb himnusz-költői, a 6. századi Venan-

tius Fortunatus, aki a nagypénteki liturgiában máig szereplő Vexilla regis kezdetű himnuszt Poitiersben abból az alkalomból írta, hogy a kolostoralapító Radegunda szász hercegnőnek sikerült görög püspököktől Krisztus keresztjének néhány szilánkját megszerezni, s e szent ereklyét Poitiersbe hozatnia. Írt himnusztokat Sevillei Isidorus, a 7. század nagy angolszász történetírója, Beda Venerabilis, aki a teremtés hat napját és a hat világkorszakot énekelte meg.

A Karoling-reneszánsz nagy alakjai is szerepelnek a himnusz-költők sorában. Legfontosabb talán az udvari költő, Theodulf volt, akinek „Gloria laus et honor” kezdetű himnusza a virágvasárnapi liturgia része. Ugyancsak máig használatos Hrabanus Maurus már említett himnusza. A gregorián zene kérdéseivel vezetnek el bennünket a 9–10. századi szentgalleni himnusz-költők. Notker Balbulus (Dadogó) és Burgundi Wipo. Ők alakították a liturgikus dallamra írt, felelgetős szekvenciaköltészetet.

A himnuszok, szekvenciák, de a liturgia más elemei is elválaszthatatlanok a zenétől. A muzsika a hét szabad művészet egyike, liturgikus feladatai a kereszténység kialakulásától fogva kétségtelenek. A muzsika és az aritmetika Pythagoras által felvetett összefüggéseire még a kora középkor végén, a 9–10. században is hivatkoztak, a valóságban azonban a zene a gyakorlati oktatás tárgya volt. Rendszerint – bár a quadrivium része volt – nem követte a triviumot, hanem azzal párhuzamosan folyt éppen azért, hogy a tanulók, mint cantus részt vehessenek a liturgiában. Ennek már a kezdetek óta voltak recitáló olvasással előadott részei (máig megmaradtak: Oratio, Lectio, Evangelium, Prefatio, Pater noster stb.). Voltak énekeltek is: a himnuszok és az antifónák, a Glória, a

Kyrie eleison az Agnus Dei. A dallamok azonban nem voltak lejegyezve, azokat szájhagyomány útján tanulták el az egymást követő nemzedékek. Sevillai Isidorus a musica címszó alatt meg is állapítja, hogy a zene a dallamformálásban való jártasság, amely a hangszerjátékból és az éneklésből áll. Fontos hatása, hogy érzelmeket ébreszt, és a magatartást más viselkedésre ösztönzi, de azt is megállapítja: „ha csak emlékezetben nem tartjuk a hangokat, elvesznek, mert nem lehet őket leírni”. A dallamkincs, amelyet összefoglaló néven gregoriánnak nevezünk, azonban létezett lejegyzés nélkül is, összegyűjtését a hagyomány Nagy Szent Gergely pápának tulajdonítja. Első életrajzírói ugyan nem említik zenei tevékenységét, a 8. század végén azonban már úgy emlegetik, mint aki zenetani könyvet állított össze az énekeskolának (a római Schola Cantorumnak). A 9. század derekán IV. Leó pápa már azért feddi meg az egyik apátot, mert nem tartja tiszteletben a gregorián ének édességét. Valószínűleg ebben az esetben is az történt, mint a középkorban sok másnál. A hagyománytisztelet nem engedte meg az újításokat. Aki változtatni akart, az minden esetben valamilyen régebbi tekintélyre hivatkozott. Valószínű, hogy a római énekesiskola az egyházi énekek rendezésében játszott szerepét Gergely pápa auctoritásával

igyekezett alátámasztani. Aligha kétséges azonban, hogy a gregoriánnak nevezett dallamkincs részben Gergely pápa előtt, jórészt azonban az ő működése után keletkezett. A 10. századra, amikor megoldódott a dallamok lerögzítésének kérdése, már mindenképpen készen volt. A korszakhatárt, ha nem is a gregorián zene történetében, de lejegyzésében Arezzói Guido bencés szerzetes jelenti (995–1050), aki a vonalrendszer alkalmazásával megalapozta a hangjegyzést, és új alapokra helyezte az énektanulást (szolmizáció).

A kora középkori keresztény kultúra, bármelyik területét vizsgáljuk is, sajátos kettősséget mutat. Egyrészt transcendens jellegének megfelelően igyekszik elhatárolódni az immanens értékeket követő klasszikus antik kultúrától, s törekszik megtalálni a saját értékrendjének leginkább megfelelő kifejezési formákat. Másrészt viszont a legtöbb területen ragaszkodik az antik hagyományokhoz, abból a megfontolásból, hogy az Imperium Romanum Christianum, amely mindig is példa volt a korai középkorban, maga is az antikvitás folytatója volt a kultúra legtöbb területén. Azt is mondhatjuk, a középkor első századaiban az európai kultúra kereste a saját arculatát. Igazán önállóvá, egyedivé és sajátosan európaivá az ezredforduló után, a skolasztika jegyében vált.

IV.

A RENDI KORSZAK EURÓPÁJA

1. Kísérletek az egyetemes Európa fenntartására és kiterjesztésére

A 11–13. század, a középkor középső, „érett” szakasza, a nyugati világ második nagy struktúraváltása és a keresztény hit egyeduralma mellett egyúttal a császár és a pápa a keresztény világ feletti hegemon hatalomért vívott küzdelmének a kora volt. Az egymással rivalizáló univerzalizmus-törekvések eltérően képzeltek el az ideális keresztény világbirodalmat. A császárság a szász és a száli dinasztiák idején még késői Karoling-kori birodalmi egyházban gondolkodott, a Staufok korában azonban – a római jog újrafelfedezésével összefüggésben – megjelentek bizánci típusú cezaropapizmusra emlékeztető gondolati elemek is. A pápaság főhatalmi igénye viszont egy teokratikus berendezkedésű *Imperium Christianum*-mal fenyegetett. A pápaság és a császárság küzdelme, mely a VII. Gergely és IV. Henrik közötti investitúravízályból robbant ki, a wormszi konkordátummal – ami lényegében azt rögzítette, hogy egyik fél sem tudott döntő fölényre szert tenni –, 1122-ben átmenetileg nyugvópontonra jutott. A hamarosan újra fellángoló harchoz, mint korábban is, a német belháború adott új lökést: az 1125-ben kihalt száli dinasztia trónjáért háború tört ki a két legtekintélyesebb fejedelmi ház, a bajor-szász Welfek és a sváb Staufok között. A trónt végül 1138-ban választás útján III. Konrád (1138–1152), a Staufok feje foglalta el, de a két család ellentéte

egy évszázadon át újra és újra fellángolt, kedvező politikai helyzetet teremtve a pápaság törekvései számára. A két hercegi család hosszú ellentéte a pápa és a császár párthíveinek szélesebb körű elnevezésére is rányomta a bélyegét: a császár (és a Staufok) ellenfelei a Welf-család neve után *guelfn*ek nevezték magukat, párthívei pedig *gibellin*nek. (Ez utóbbi név valószínűleg a Hohenstaufok egyik svábföldi várának, Waiblingennek a nevéből származott.)

A pápaság és a császárság konfliktusa során mindkét hatalom folyamatosan teológiai és jogi érvekkel támasztotta alá törekvéseit. Az egyház intézményes tradíciójának kánonjogi rendezésével próbálkozott a maga javára billenteni a mérleget, a császári hatalom pedig az antikvitáshoz visszanyúlva, a római jogban keresett hatékony támaszt. De az egyház is érvelt római-antik elemekkel, mint például a hamisított „constantinusi adománylevéllal” (mely szerint Nagy Konstantin császár, miután székhelyét az általa alapított új fővárosba, Konstantinápolyba helyezte át, a birodalom nyugati részeinek kormányzását Róma püspökére bízta), vagy a császári és királyi hatalom korlátozott voltának kimutatása az antik népszuverenitás-felfogással (ez a társadalomszerveződés terén a rendiség fejlődésének irányába vezetett, az egyházon belül viszont a zsinat felsőbbbsé-

gének korlátozó erejével fenyegetett), s a császári hatalom is talált elsőbbségének igazolására teológiai érveket, amelyek kifejtésére könnyen akadt az uralkodóhoz kötődő klerikus szakértő. A 13. században, amikor a pápaság eljutott hatalma csúcsára, olyan szellemi és teológiai egyházi tekintélyek érveltek a Kúria főhatalma mellett, mint Thomas Becket püspök, vagy a skolasztika legnagyobb alakja, Aquinói Szent Tamás. Ezzel szemben a császári univerzalizmus hirdetői, mint például a bolognai legisták, azaz jogtudósok, vagy éppen Dante, a pápaság alávetésében látták Itália egységének előfeltételét. A két univerzális igény, a *Sacerdotium* és az *Imperium* közötti küzdelem a kereszténység ideális politikai egységéért végül is az eredeti célok szöges ellentétét, a politikai gondolkodás gyors ütemű laicizálódását eredményezte. Az érvek pro és kontra keresztelődésében, a fellendülő „publicisztika” nyomán előtérbe kerültek olyan problémák, hogy mi az „állam” és az „alattvaló”, mi a hatalom és a jog forrása stb. A problémakör nem maradt a kánonisták és a római jogászok, a glosszátorok és legisták ügye, hanem áthatotta a klérus és a lovagság műveltebb rétegét, s az államjogi traktátusokon túlmenően beleivódott a szorosabbra vett irodalom tematikájába is. Ez a korszak volt a reneszánsz előtt a középkori kultúra igazi intellektualizálódásának ideje.

A Hohenstaufok trónra lépésével és reformjai nyomán megnövekedett a császárság hatalma. I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) két évtizedes itáliai háborúi ugyan nem hozták meg a kívánt eredményt, de miután fia, VI. Henrik (1190–1197) házasságával megszerezte az addig a pápát támogató dél-itáliai normann királyság koronáját, harapófogóba került az egyházi állam. Itália déli csücskétől Dáni-

Barbarossa Frigyes

válságba került. Ez a helyzet tette lehetővé, hogy a pápaság III. Incével (1198–1216) és IX. Gergellyel (1217–1241) hatalma csúcsára érkezzon, s rövid időre valóban a kereszténység tényleges uralkodójának érezze magát. A Szentszék növekvő tekintélyét mintegy betetőzte Európa addig legnagyobb zsinata, az 1300 főpap részvételével 1215-ben összehívott IV. lateráni zsinat, amely megerősítette az egyház tekintélyét és pozícióját. Kötelezővé tette az eretnekek üldözését a világi hatóságok számára, pápai engedélyhez kötötte a jövőbeni új szerzetesrendek alapítását, a laikus társadalom egészének fokozottabb ellenőrzése céljából pedig elrendelte a világiak számára kötelező évi gyónást és a húsvéti szentáldozást.

A 11–13. század gyors gazdasági és társadalmi változásai a császárságot és a pápaságot egyaránt új kihívások elé állították, de elsősorban az egyházat, amely a *spirituális* és *temporális* szféra feletti ellenőrzést egyaránt magának vindikálta. A változásokhoz az egyház szervezeti-intézményi rendszerének reformjával próbált meg alkalmazkodni. A 11. század végén és a 12. század elején – a pápaság politikai egyetértésével – újabb szerzetesi reformhullám indult meg, melynek során a kihí-

ág és a Balti-tengerig terjedt ki a Stauf-ház fennhatósága, s a pápaság gyors bukása csak azért nem következett be, mert a császár fiatalon meghalt, s a Welf–Stauf háború kiújulásával a birodalom ismét komoly

vásokra többféle alapállásból válaszoló új rendek sora jött létre (ciszterciták, karthauziak, premonstreiek, lazarinusok, trinitáriusok, egyházi lovagrendek stb.). A szervezetség 12. századi sokszínűvé válása és „megpezsztülése” újjáélesztette az európai peremterületekre, a még megkereszteletlen földekre irányuló missziós tevékenységet, amelyben a „szómisszió” és a „kardmisszió” egymást kiegészítve jelent meg. Az elsőt döntően a ciszterciták és a premonstreiek, majd a 13. századtól a kolduórendek, a másodikat pedig világi lovagok vagy szerzetes katonarendek végezték. A térítések az egyházkormányzat szervezeti-területi kiterjedését (új püspökségek alapítása), és az egyház hatalmi presztízsének megnövekedését eredményezték.

A feudalizmus „második korszakának” új körülményeire nemcsak egyházi, hanem spontán laikus reagálás is történt: először remetemozgalmak, majd vándorprédikátorok, végül eretnokségek formájában. Ez utóbbiak közül a katharok még az önálló rituálékra s manicheista apokrif tradíciókra épülő „ellenegyház” létrehozásáig is eljutottak.

III. Ince pápa új egyházreformmal felérő egyházpolitikája a megegyezés és a részleges integráció alkalmazásával az új laikus jelenségek egy részét hozzá tudta illeszteni az egyházi szerkezethez, ezáltal megerősödve pedig képes volt közömbösíteni,

III. Ince mozaikképe

vagy akár fizikailag is megsemmisíteni az integrálhatatlan elemeket. A korábban eretneknek bélyegzett mozgalmak egy részét – szigorú engedelmesség fejében – visszafogadta az egyház kebelébe (például a humiliátusokat, vagy a Durand de Huesca vezette valdens csoportot, az ún. „szegény katolikusokat”). Az apostoli életüket most már pápai jóváhagyással folytató új rendek legfőbb feladata az lett, hogy kifogják a szellet az egyház eretnek riválisainak vitorlájából. E politika tette lehetővé az eretnek tiltakozás szelídebb formáihoz közelítő ferences mozgalom egyházi elfogadását, és a klérus elsőbbségét, hatalmát igazoló ideológia érdekében történő felhasználását is. Azzal, hogy a szegénységesszmét hirdető mozgalmak egy része a hivatalos egyház szervezetebe integrálódott és az eretneknek népszerű szimbólumait, érvelési rendszerét a pápaság szolgálatába állította, maguk lettek az eretnokség elleni küzdelem élharcosai. Ha az engedékenység politikája csődöt mondott, a „megrögzött eretnek” fizikai kiirtása, megsemmisítése következett (így például háború a dél-francia katharok és valdensek, meg a frízöldi stedingek ellen; vagy az inkvizíció megalapítása). Ezt az új egyházpolitikát, mely a megegyezés és a megsemmisítés alternatíváit egyaránt tartalmazta, mindenekelőtt a ferencesek és a domonkosok vitték sikerre.

Az egyházi szupremácia megteremtéséhez a laikus társadalmat, mindenekelőtt a hatalommal rendelkező társadalmi rétegeket kellett ellenőrzés alá vonni. A klérus elsőbbségét hirdető, egymást funkcionálisan kiegészítő „három rend” (*oratores, bellatores, laboratores*) teóriája lényegében ezt a célt szolgálta. Az *oratores* jelente a klérus egységén és a világi társadalom felett állóságán túl a pápának alárendelten egy közös csoportba integrálta a vallásosság eltérő típusait: a különböző

Eretnekek megégetése

szerzetesközösségeket, a hierarchikus világi papságot, majd a világi papságon belül is mindinkább önálló arculatot öltött, és szervezetileg is elkülönült középkori egyházi értelmiséget, a 12–13. században kialakult egyetemi klerikusokat. (Ez utóbbiak túlzott szekularizálódását a pápaság közvetlen fennhatósága alatt álló, az egyetemekre is bevonuló koldulórendek voltak hivatva megakadályozni.) A *bellatores* megnevezés közös kategóriába foglalta a felső katonai-nemesi és a lovagi-vazallusi réteget (*nobilis et miles*), hiszen az egyház szempontjából a kettő között nem volt különbség: azonos a hivatásuk – fegyverrel szolgálni és védeni Krisztust és az egyházat. A katonai tevékenység e felfogás következtében kezdett társadalmi rangtól függetlenül spirituális értékekkel gazdagodni. A 11. század második felében a

miles cím már magába foglalta az arisztokráciát is, és azonos jog gyakorlásában egyesítette a katonai társadalmat. Éppen az e harcos réteg legalján elhelyezkedőknek, a lovagoknak volt fontos, hogy határozottan elkülönüljenek a „néptől”, s az egyház által kidolgozott „három rend” modelljének elkötelezettjei legyenek. Ez azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy létrehozzanak egy sajátos, sokszor az egyház nemtetszését kiváltó, jórészt vulgáris nyelven művelt laikus kultúrát, amely keresztény volt ugyan, de mégis világi, a lovagi-udvari kultúrát.

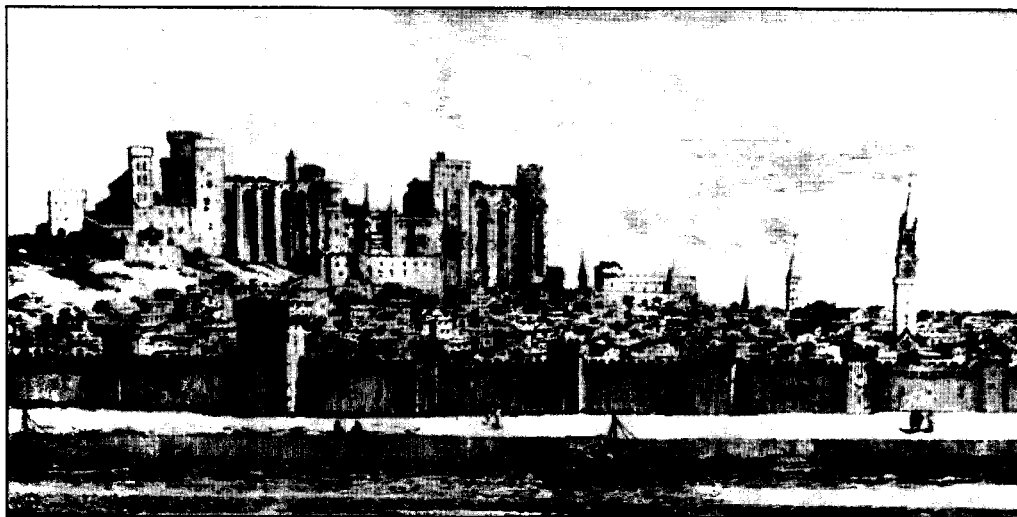
A 13. század első felében zajlott le a pápai és császári hatalom utolsó és egyben legnagyobb összecsapása, amely végül mindkettőt romlásba taszította, a keresztény világbirodalom illúzióját pedig felváltotta az önálló monarchiák realitása. A kor nagy formátumú császára, Barbarossa unokája, II. Frigyes (1212–1250) szicíliai királyságát olyan központosított mintaállammá fejlesztette, amelyből kizárt minden egyházi befolyást, fizetett és tanult hivatalnokrétegre támaszkodva gátlástalanul és széles államférfiúi látókörrrel a célszerűség elvei szerint kormányozta országát. Szaracén elitcsapatai lehetővé tették, hogy e nem keresztény haderő birtokában egyházi kiközösítés esetén is keresztülvhesse akarátát. A német nagyhűbéreseket adományokkal kívánta megnyerni vagy legalább semlegesíteni, így 1220-ban az egyháznagyok, 1231-ben pedig a birodalom hűbérurai nyertek tőle széles körű territoriális jogokat, majd több tucat, ún. szabad birodalmi város is. Politikája lényegében ugyanaz volt, mint Barbarossáé: maga osztotta meg a hatalmat a nagyhűbéresekkel, hogy felléphessen a pápa ellen, holott eredetileg mindketten a központi hatalmat akarták megerősíteni Németországban.

II. Frigyes itáliai hatalmának megerősödése alapjaiban fenyegette mind a pápaság világi hatalmát, mind pedig az egyház szabadságát, ezért a Szentszék minden erővel harcolt a császár uralmi törekvései ellen. A kor harcias pápái, IX. Gergely és IV. Ince (1243–1254) életcélul tűzték ki, hogy megszabaduljanak tőle. A Hohenstauf fenyegetés Frigyes halála után sem szűnt meg, ezért a pápaság a fokozatosan megerősödő monarchiákhoz fordult segítségért: IV. Sándor (1254–1261) Manfred és Conradino növekvő itáliai hatalmával szemben még angol segítséget kívánt igénybe venni, utódai azonban már egyre erősebb francia orientációjú politikát folytattak. Ennek eredményeként Anjou Károly (1268–1285) 1268-ban végérvényesen leszámolt a Staufokkal, s uralma alá vonta Dél-Itáliát. VIII. Bonifác (1294–1308) a pápaság középkori utolsó nagy képviselőjeként a francia befolyás visszaszorítására, az egyház univerzális hatalmának érvényesítésére törekedett. Politikája szükségszerűen összeütközésbe sodorta IV. (Szép) Fülöppel (1285–1314), Franciaország királyával. E küzdelemben azonban a pápaság már alulmaradt. A két univerzális igény, a *Sacerdotium* és az *Imperium* közötti harcból végül is nagy harmadik erő, a francia monarchia, általánosságban a nemzeti királyság került ki győztesen. Fülöp sikeres fellépését a Szentszék ellen az a nagy belső átalakulás tette lehetővé, melynek során a hűbéri, függőségi rendszert kezdte háttérbe szorítani a rendi-központi hatalomgyakorlás: a pápával vívott küzdelemben helyzetének megerősítésére, Franciaországban először, összehívta a rendek gyűlését. Mindennek ideológiai alátámasztását a legisták adták, akik a királyi tekintély új felfogását formálták ki. Eszerint a király „császár az országban” (*rex est imperator in regno*

suu), független minden más hatalomtól, kivéve Istent. Ez az elmélet a császárság, az utolsó Staufok és a pápaság hanyatlásával fogalmazódott meg és jutott diadalra. A legisták a 13. század végi, 14. század eleji felfogása egyaránt jelentette a pápai és a császári univerzalizmus elutasítását, a kereszténység egységének illúziójával való leszámolást.

A megerősödött Franciaországnak az egyház feletti diadala oly teljes volt, hogy V. Kelemen (1305–1314) már székhelyét sem Rómában, hanem Avignonban rendezte be. Vele kezdődött a pápaság hetvenéves, ún. avignoni fogsága, ami egyúttal az egyház gyökeres reformjának az igényét is felvetette. A Szentszék elvesztette a világuralomért vívott küzdelmet, de sikeresen megvalósította az egyházszervezet centralizálását. Ezzel szemben Pádúai Marsilius *Defensor pacis* (A béke védelmezője, 1324) című írásában, melyet Bajor Lajos császár (1314–1347) párthíveként fogalmazott meg, az egyházra is kiterjesztette a rendiség eszméit. A 14. század legjelentősebb filozófusa, a nominalista irányzat megalapítója, a ferences rendi William Ockham is hasonló nézeteket vallott. A radikálisabb reformokat követelő John Wyclif viszont mindenestől elutasította az egyház világi intézményeit, s magát a pápai méltóságot is fölöslegesnek ítélte. Az egyházi centralizáció ellen fellépő, mindenféle univerzalizmust elutasító mérsékelt és radikális reformelképzelések kudarcából, a szellemében és szervezetében megmerevedett egyházból a 15. század végére a dogma- és intézményrendszer oly súlyos és mélyreható válsága bontakozott ki, amely pár évtizeddel később a nyugati kereszténység egységét is megbontotta: a reformáció.

Az ún. „érett” középkor, a 11–13. század a nyugati kereszténység első nagy expan-

Az avignoni pápai palota

ziójának a korszaka, amely elsősorban a keresztes háborúkban, a Krisztusért hadakozó lovagseregek hősie, s gyakran fanatikus tetteiben nyilvánult meg. A 11. századra lényegében befejeződött a laikus társadalom krisztianizálása, s elkezdődött a keresztény kultúra laicizálódása, azaz merőben világi tendenciák nyertek, megfelelően spiritualizálva, egyházi jóváhagyást, többek között például a bátorság, vitézség, ha az a kereszténység védelmét szolgálta. A kereszténység első századainak pacifizmusát, a békétűrő evangéliumi tanítását tehát felváltotta az emberölés bocsánatos bűnének elve, amennyiben az a keresztény lovag szent ügyért folytatott küzdelmében történt. Az egyházi felfogás „militarizálódása” szoros összefüggésben állt a gregoriánus pápaság univerzális törekvésével. A „szent háborúk” meghirdetésével a Szentszéknek – átmenetileg – sikerült elérnie az európai lovagság egyházi vezetéssel történő összefogását, a *miles Christi* megteremtésével a katonai társadalomnak a pápai politika szolgálatába állítását. A

háborúhoz való viszony megváltozását a harcos szentek – elsősorban Szent Mihály és Szent György – kultuszának terjedése is jelezte.

A kereszténység érdekében vívott háború eszménye az egyházi megfogalmazást megelőzve, a keresztény és moszlim világ érintkezési pontján, az Ibériai-félszigeten, az arabok elleni harcok során kezdett kiformálódni, amelyben jelentős szerepet játszott a clunyi kongregáció.

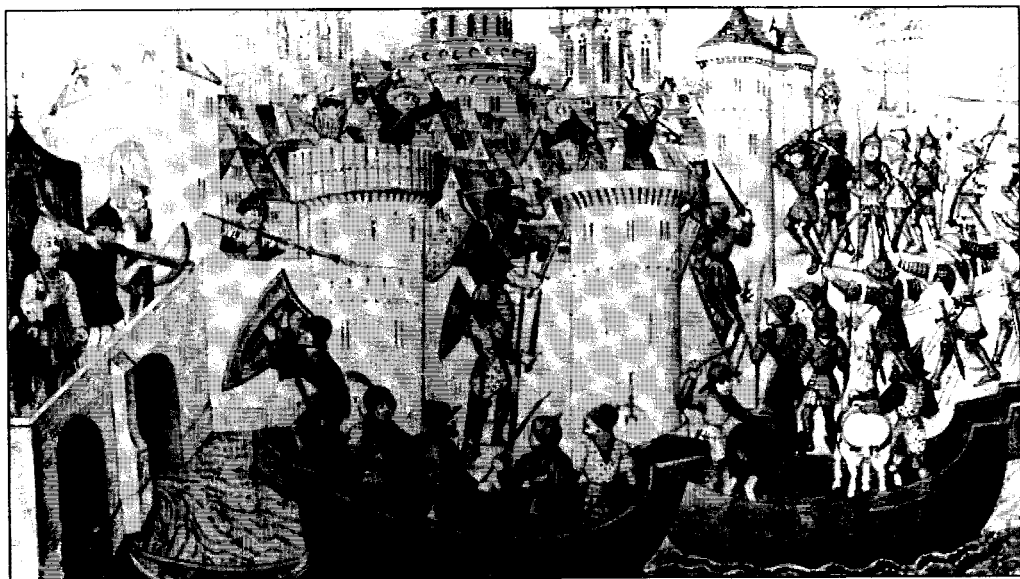
Keresztes háborúkról azonban ténylegesen csak 1095-től beszélhetünk, amikor II. Orbán pápa (1088–1099) Clermontban meghirdette a Szent Sír felszabadításának programját, a lovagság történetének legnagyobb vállalkozását. A felhívás váratlan erejű visszhangra talált a nyugati kereszténység körében, amelyet az ezredforduló óta – Krisztus második eljövételére várva – mély, rajongó vallásosság töltött el. Erre az érzületre nagy hatással volt az, hogy a szentföldi keresztes háborút a Jeruzsálembe vezető tradicionális zarándoklatok közvetkeztes továbbfejlesztésének is lehetett

értelmezni, de méginkább a résztvevőknek ígért bűnbocsánat szította fel a vállalkozókedvet. A mámoros állapotig izzított vál-lásos fantázia a német területeken nagyon hamar háborzongató zsidóellenes pogromokba, a muzulmánok ellen vívott harcok folyamán pedig véres orgiákba torkollott. Ekkehard von Aura német apát krónikájában például így számol be Jeruzsálem el-foglalásáról: „...a győztesek lovai Sala-mon előcsarnokában és a Templom belse-jében is térdig gázoltak a szaracénok vé-rében.” A vallási rajongás mellett a ke-resztény világ belső feszültségei is jelen-tős mértékben hozzájárultak a társadalom mozgásba hozásához. A demográfiai nö-vekedés és a családstruktúra változásai kö-vetkeztében – az öröklésben a primogeni-túra elvének általánossá válásával – min-den társadalmi rétegben kiéleződtek a bel-ső ellentmondások. Ezt Clermontban ma-ga II. Orbán pápa is elismerte, amikor az ott összesereglettek előtt ezt mondta: „A föld, atyáitok földje, amelyen laktok, nagy

számotok miatt nektek immár szűkké lett. Nincsenek itt kincsek, és a föld is alig ad kenyeret annak, aki megműveli. Ez az oka annak, hogy ti itt egymással hadakoztok. Itt az ideje, hogy megszűnjön a testvér-harc! Menjetek a Szent Sírhoz, ragadjátok azt ki a hitetlenek tisztátlan kezei közül! Igázzátok le őket, és aki itt bánatos és szegény, ott vidám és gazdag lesz!”

Az itáliai kereskedővárosok, különösen a 12. század második felétől, szintén je-lentős szerepet játszottak a keresztes hábo-rúkbán: üzleti érdekeik a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelmét kéz-ben tartó Bizánc monopóliumának meg-szüntetését kívánták. Nem véletlen, hogy 1204-ben a negyedik keresztes hadjárat – Velence ösztönzésére – Bizánc katonai meghódítását és a Latin Császárság meg-teremtését eredményezte.

A Szentföldön a nyugati lovagok lénye-gében az első hadjárat (1096–1099) meghódították azt a területet, amelyen mintegy 200 évre megvetették lábukat, il-

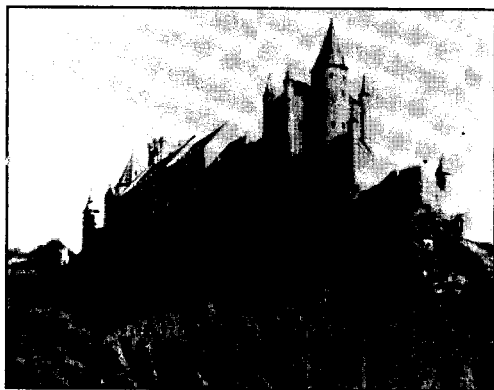
A keresztesek Bizáncot ostromolják

letve amelyet a muzulmán nyomás miatt fokozatosan kénytelenek voltak feladni. Az itt létrehozott négy keresztes állam csak a moszlim környezet megosztottsága miatt volt képes fenntartani magát a mohamedán országok többszörös túlerejével szemben. Ezt már az első hadjárat résztvevői is felismerték, mert I. Balduin (1100–1118) jeruzsálemi király halála előtt így figyelmeztetett: „Országunk addig állhat fenn, míg Szíria és Egyiptom nem egyesül.” A szentföldi keresztesek – a nagy távolság miatt – csak ritkán kaphattak segítséget Európából, évente legfeljebb néhány tucat buzgó, vagy kalandvágyó lovag érkezett, akik általában rövid időn belül – a fegyveres zarándokút után – hazatértek. A katonai védelem így alapvetően egy mélyen tagozott várrendszerre, a helyi, viszonylag kisszámú hűbéres csapatokra és a hitetlenek elleni fegyveres harcot élethivatásként valló egyházi lovagrendekre hárult, amelyek a korban a jól képzett, állandó hadsereg szerepét töltötték be. E rendek, különösen a templomosok és a johanniták, szinte államot alkottak az államban, és – Guillaume de Tyr krónikája szerint – „nem félték sem istent, sem embert”. A muzulmán világ nagyobb és koncentráltabb támadása esetén ez a katonai erő azonban mindig kevésnek bizonyult, így a moszlim sikerek újabb és újabb keresztes háborúkat gerjesztettek Nyugaton: 1135–1144 között Imán ad-din Zengi, moszuli bég meghódította az Antiochiai és Tripoliszi Fejedelemség keleti részeit és az Edesszi Grófságot; erre válaszként VII. Lajos francia király (1137–1180) és III. Konrád (1138–1152) német-római császár vezetésével és Clairvaux-i Bernát pártfogásával 1147-ben megindult a második keresztes hadjárat, de teljesen eredménytelenül ért véget 1149-ben. 1188-ban Szalah ed-din (Szaladin) egyiptomi szultán elfog-

lalta Jeruzsálemet, a szent várost. Felmérésére a kor három legnagyobb uralkodója, I. (Barbarossa) Frigyes császár (aki útközben Kis-Ázsiában fürdés közben belefulladt egy folyóba), II. Fülöp Ágost (1180–1222) francia, és Oroszlánszívű Richárd angol király vállalkozott (harmadik keresztes háború), de csekély eredménnyel. (Például Richárd 1192-ben néhány látványos, de nem igazán lényegi sikert hozó haditettét követően a jeruzsálemi zarándoklatokra vonatkozó egyezséget kötött Szaladinnal.) 1229-ben II. Frigyes inkább diplomáciai jellegű lépései egy időre ugyan lehetővé tették a keresztényeknek Jeruzsálem birtoklását, de 1244-ben a város ismét muzulmán kézre került. Konstantinápoly bevétele, illetve a 13. század további keresztes vállalkozásai célkitűzéseikben már mind azt jelezték, hogy az univerzalista politikával szemben a nyugati királyságok saját érdekeiknek megfelelően kívánnak cselekedni. IX. (Szent) Lajos (1226–1270) francia király második keresztes hadjárata 1270-ben Tunisz ellen már kifejezetten francia érdekeltségű mediterrán birodalom létrehozására irányult. Így a szentföldi keresztes államok és a Latin Császárság elbukása a 13. század utolsó harmadában mintha a kudarcot vallott pápai univerzalizmus politikájának is a jelképe lenne.

A nyugati keresztes háborúknak is nevezett *reconquista* a szentföldi hadjáratoknál jóval korábban, 1063-ban vette kezdetét. A Szentszék ugyanis ekkor bűnbocsánatot hirdetett azok számára, akik a muzulmánok ellen harcolnak Hispániában. A kezdeti gyors sikereket itt is az iszlám világ megosztottsága tette lehetővé: 1031-ben felbomlott a cordobai kalifátus, s a helyén egymással hadakozó arab fejedelemségek jöttek létre. A kereszténység térhódítását átmenetileg lefékezte ugyan,

hogy a félsziget iszlám területeit két ízben is észak-afrikai szultáni dinasztiák kebelezték be, Toledo bukása után (1085) az almoravidák, 1144-ben pedig utódaik, az almohádok, de a 12. század végére Hispánia északi fele már a keresztény királyok ellenőrzése alá került.

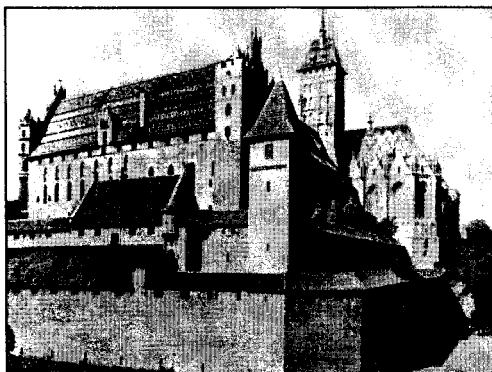
Keresztény vár Hispániában, a reconquista idejéből

Miként a Szentföldön, az utak és a határok védelmét itt is szívesen bízták egyházi lovagrendekre, mint például az Alcantara, a Calatrava, vagy a Santiagorend harcosaira. A 13. század végére a reconquista lényegében befejeződött, csak Granada kicsiny emirátusa maradt fenn továbbra is a félsziget délkeleti sarkában a mór uralomnak mintegy emlékeként, egészen a spanyol királyságok egyesítéséig, a katolikus királyok uralkodásáig, akik 1492-ben Granada erődjének elfoglalásával tettek végleg pontot a reconquista folyamataira.

Európa terjeszkedésének harmadik, nem kevésbé fontos színtere az Elbától keletre, a Balti-tenger mellékén élő pogány szláv és balti törzsek földje volt. A keleti irányú német terjeszkedés, a *Drang nach Osten* nem más volt, mint a palesztinai hódítás. Itt az egyházi szentesítésű (1147-

től) katonai előrenyomulás nagyarányú telepítőmozgalommal kapcsolódott össze, amely gyökeresen megváltoztatta e területek etnikai viszonyait. A keleti német terjeszkedés – a reconquistához hasonlóan – fokozatosan történt. A 12. században elsősorban a birodalom határszéli nagyhűbéresei vezették ezt a harcot, mint például a Welf Oroszlán Henrik, Barbarossa nagy ellenfele, aki 1158-ban megalapította a hamarosan a balti kereskedelem központjává váló Lübeck városát. A továbbiakban főleg az újonnan meghódított Brandenburg örgrófjai voltak a kezdeményezők (most már ők kerültek a határszélekre), többek között Berlin alapítása is hozzájuk fűződik. A 13. századtól egy, a Szentföldön alakult, de igen hamar az európai peremterületek felé orientálódó szerzetes lovagrend, a Német Lovagrend állt a *Drang nach Osten* élére. A latin kereszténység határszéli feudális urainak keresztes háborúként minősített, évente ismétlődő katonai segítségével a Német Lovagrend – amely 1226-ban Konrád mazóviai herceg hívására érkezett a Visztula partjára – a század végére leigázta a Visztula és a Nyeman folyó között élő porosz törzseket, és erőteljes kolonizációs tevékenységbe kezdett.

Északabbra, a Dvina folyó és a Finnöböl közötti térség alávetésében és megtérítésében a rigai érsek által a templomosok mintájára 1202-ben alapított Kardtestvérek rendje játszotta a vezető szerepet. A nagy távolság és a földrajzi-éghajlati adottságok miatt itt jóval kisebb volt a paraszti betelepülés aránya, mint az egykori porosz területeken. 1237-ben a két német lovagrend egyesült, s Marienburg központtal erősen centralizált, militarista jellegű szerzetesi államot hozott létre, amely a 14. század második felétől a pogány litván és az ortodox orosz területek

Marienburg (Malbork) vára, a Német Lovagrend központja, Észak-Lengyelországban

mellett a szomszédos keresztény lengyel földeket is egyre jobban fenyegette. Védekezéséppen 1386-ban dinasztikus házassággal és a litvánok megkeresztelkedésével létrejött a lengyel–litván unió, amely a Jagello-ház vezetésével 1410-ben Grünwaldnál nagy katonai vereséget mért a kereszties lovagrendre, a 13 éves háborúban (1453–1466) pedig végképp megtörte a rend erejét.

A Finn-öböl északi oldalán és a Néva folyó torkolatvidékén a nem is oly régen, az ezredforduló táján kereszténnyé lett svédek vezettek hódító kereszties hadjáratokat, s vetették meg lábukat évszázadokra a finn területeken. 1240-ben a Néva folyó jegén elszenvedett vereségük az oroszoktól azonban véget vetett további keleti terjeszkedésüknek. (Két évvel később a támadó Német Lovagrendet érte hasonló kudarc a Csúd-tó jegén.) A Nyugat első nagy expanziója (1000–1300) tehát déli, keleti és északi irányban tágította ki Európa Occidens kereteit.

A latin kereszténység délkeleti határain túl a térítés ügye nem igényelt katonai segítséget: a mongolok által egyre nyugatabbra szorított kun törzsek, különösen az 1223. évi kalkai csatavesztést követően, szükségképpen nyugati szomszédaik, különösen Magyarország irányába tájékozódtak, s a kereszténység felvételére is hajlottak, hogy szövetségeseiket szerezzenek a tatárok ellen. A kun missziót a domonkosok vállalták fel. Sikerüket jelzi, hogy 1227-ben Barc kun fejedelem népével együtt megkeresztelkedett és elismerte a magyar király főségét, 1229-ben pedig Róbert esztergomi érsek Milkó központtal felállította a kun püspökséget. A Magyarországot is sújtó mongol invázió azonban véget vetett a Kárpátokon túlra irányuló missziós kísérleteknek. A kunok végleges krisztianizációja a tatárjárást követően magyarországi megtelepedésükkel történt meg a 13. század végén, a 14. század elejére.

A pogányok elleni kereszties hadjáratok mellett a Szentszék más „szent ügyben” is igénybe vette a bűnbocsánat kilátásba helyezésével mobilizálható európai lovagság katonai segítségét: a kereszties háború a pápai politika minden ellenségével szemben alkalmazható ideológiává vált. Az egyház eretnek riválisainak megsemmisítésén túl egyre gyakrabban európai politikai érdekek érvényesítésére, keresztény uralkodók elleni fellépésre is szolgált. Mindez – a szentföldi muzulmán előrenyomulás okozta csalódottsággal és az univerzalizmusokat elutasító monarchiák felemelkedésével párhuzamosan – a 13. század végére a keresztény lelkesedés megcsappanásához vezetett.

2. Kézműipari „forradalom” és agrárátalakulás

a) A felemelkedés századai

A 11. század delelőjétől a nyugat-európai gazdaság virágzó századai következtek. Ezek az évszázadok emelték fel a szomszédos és a távolabbi nagy civilizációkhoz képest elmaradott Európát. A prosperitás egyik motorja – sok más tényezővel kölcsönhatásban – a technikai fejlődés volt.

A kézműves és kereskedő mesterségek a középkor korábbi századaiban sem haltak ki teljesen. A római városgazdaság lehanyaglása után az urasági gazdaságokban felállított műhelyekben (gynaecumokban), a földművesfalvakban és a kolostori gazdaságokban, a „grangiákban” éltek tovább.

A 11. század végétől a növekvő társadalmi szükségletek a mesterséget űző szolgákat, parasztokat és vándorkereskedőket arra ösztönözték, hogy a nagybirtok üzemszervezetéből valamint a falvakból kiszakadva, munkájukra nagyobb igényt tartó helyekre, a leendő városokba telepedjenek. A 12. században a város vált a kézműipari termelés fő hordozójává, s így a technikai fejlesztés központjává is.

Az európai technika részben az antik vívmányok újjáélesztéséből, részben más civilizációk találmányainak átvételéből táplálkozott. A találmányokat azonban sajátosan, többféleképpen, lényegesen széle-

sebb körben alkalmazta és új termelési eljárásokkal ötvözte.

Fönökerek középkori ábrázolása

A 11–14. század közötti technikai megújulás a munkaeszközök, az energiaátviteli eszközök (közlőművek) és az energiahasznosítás terén hozott minőségi változást. Mindez a legfontosabb közszükségleti cikkeket előállító textiliparban nyilvánult meg először. Az ember „lábenergiáját” hasznosító, a kéz és a láb munkáját összhangba hozó vízszintes síkú szinkronikus lábítószövőszék a posztó, a vászon, majd a selyem szövését „forradalmasította”. A talács sokkal többet és jobb minőséget tudott előállítani az új szövőszéken, mint a korábbi függőleges síkún. A kínai–indiai eredetű eszköz – több technikai módosítással – a 11–12. században terjedt el tömegesen.

Lábítós szövőszék a középkori Flandriában

zépkeori ipar „húzóágazatává” változtatta. Ezeknek az újításoknak köszönhető, hogy a 13. századra Flandriában, Észak-Franciaországban, Észak- és Közép-Itáliában, majd a 14–15. századra Dél-Németországban és Angliában az egész kontinens textiltermelését meghatározó ipari körzetek születtek, a középkori Európa legvirágzóbb városaival.

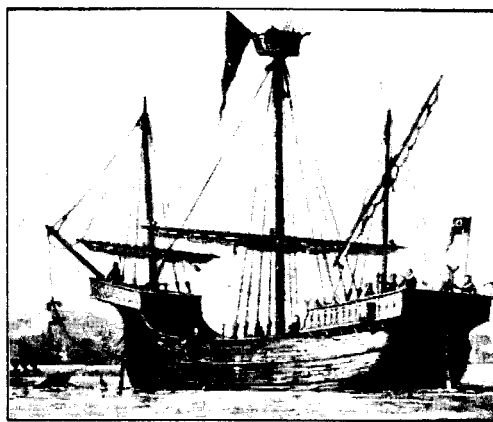
Kelmefestés a középkorban

nálás mennyiségi növekedésével jelentős szerkezeti változások párosultak. Az emberi energiával összehasonlítva az igavonó állatok, a fa- (fűtés, olvasztás), a víz- és a szélenergia felhasználása sokkal gyorsabb ütemben emelkedett. Európában aránylag sokkal több nem emberi eredetű energiát

használtak fel, mint Kínában vagy Indiában.

A középkor egyetemes erőműve már az ókorban is ismert vízikereké lett. A római korhoz képest ugyan kisebb teljesítményűek – átlagban 1–3 LE-sek – voltak, de sokkalta többet használtak belőlük. Gabonaőrésre ezeket már a Karoling-kori urasági gazdaságokban is alkalmazták, majd a karthausiak és a ciszterciák üremeiben fejlesztették tovább. A 12. században városokban és falvakban egyaránt elterjedtek. A malmot nemcsak lisztőrésre, hanem minden energiaigényes termelési ágazatban működtették. A textiliparon kívül fűrészelésre, köszörülésre, papírkészítésre, olajütésre, érczúzásra, kalapálásra és kohók fűjtatására egyaránt felhasználták.

Az európai gazdaság a 13. század végétől a termelés mellett a tengeri hajózásban koncentrált leginkább az energiafelhasználást. A 13. század végi genovai carracón, a Hanza koggján, és a 15. századi portugál karavellán az evező helyett a sokkal hatékonyabb, összetett vitorlarendszert vezették be, amelyhez új kormányművet szerkesztettek. A vitorlánhajó, a puskapor és az ágyú technikailag megalapozta Európa jövőbeni külső expanzióját.

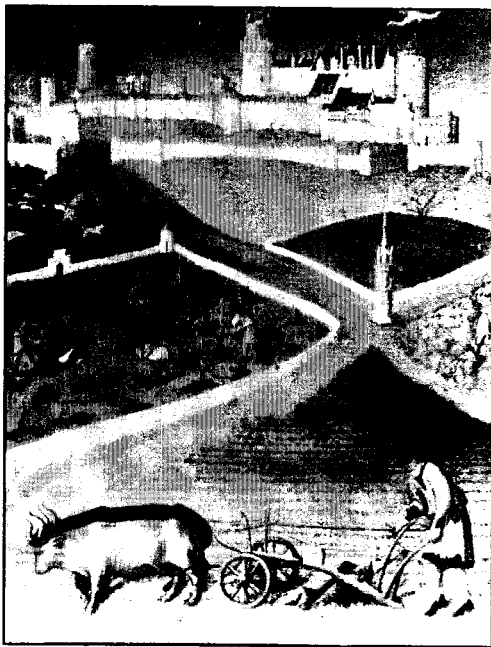
A kogge

Az iparral párhuzamosan a gazdaság fundamentumát képező mezőgazdaság technikája is megújult, hogy eleget tudjon tenni a megnövekedett élelmiszer- és nyersanyagszükségleteknek. A fejlődés legfontosabb eleme az aszimmetrikus ágyeke („nehézeke”) elterjedése volt. A már a római korban ismert, de széleskörűen nem használt carruca a szimmetrikus túró és károló ekéket váltotta fel. Azzal, hogy megforgatta a földet, a földművesmunka legfontosabbikát, a talajművelést javította meg és gyorsította fel. Megnövelte azonban az igaerő-szükségletet, így a földműveléshez szükségszerűen nagyállattartás (szarvasmarha, ló) kapcsolódott.

A megnövekedett szárazföldi szállítás igényei váltották ki a kelet-európai sztyep-pékről származó szűgyhám és patkolás bevezetését. A 13. században megjelenő csapos elsőtengetű kocsival a ló húzóereje három-négyszeresre nőtt. A modern ipari forradalom koráig a kocsi a szárazföldi szállítás meghatározó tényezője maradt. A középkori utak állapota viszont vajmi keveset javult. Az útépitésben Európa még a 14–15. században sem érte utol a római kort.

A szántás fejlődése, az állati és az emberi munkaráfordítás megnövekedése tette lehetővé, és az emelkedő népsűrűség kényszerítette ki a művelési rendszerek átalakulását. A 13. századra Flandriában legalább 50, Észak-Itáliában 40, Franciaországban és a Rajna-vidéken 35–40 fő élt egy négyzetkilométeren. A római eredetű kétnyomásos rendszert, a germán–szláv égetéses és legelőváltó művelést a jobb minőségű földeken a háromnyomásos gazdaság váltotta fel. Ez gondosabb talajműveléssel együtt a maghozamokat megduplázta, az eddigi 1:2–2,5-szörösről 1:4–5-szörösre növelte. A termelés belterjesebbé, sokoldalúbbá válását hozta a ró-

mai kor óta háttérbe szorult kert-, gyümölcs- és szőlőkultúra újbóli térhódítása.

Mezei munkák a 15. században. Berry herceg óraskönyve

A termelőeszközök tökéletesedése, a helyi és a távolsági piac kialakulása következtében a termelés eddigi kettős funkciója – a termelő eltartása és a járadékszolgáltatás – egy harmadikkal, az árutermeléssel bővült, amelyet azonban az első kettő határoz meg. A szárazföldi úthálózat fejletlensége sem tett lehetővé nagyfokú specializációt. A gabonafőlősleg – a tengerpartokat és nagyobb folyókat kivéve – csak kis tételeben és kis távolságra tudott útrakelni. A bor, a gyapjú és a „lábon hajtott hús” vált az árutermelés fő ágazatává.

Mindezen átalakulásból elsősorban a nyugat-európai mezőgazdaság profitált. A 12. században utolérte, majd túlszárnyalta a jóval több antik hagyományt őrző medi-

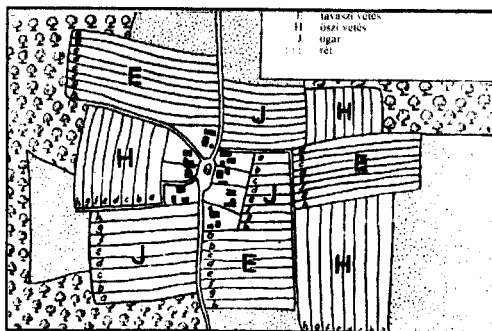

Étekezés a 15. században

terrán gazdálkodást. Észak- és Közép-Itália kivételével Dél-Európában az éghajlati adottságok és az alacsony népsűrűség miatt nem eresztett gyökeret a nyugati „agrárforradalom”.

A termelési technika megújításának a 11–12. századig az urasági gazdaságok és főleg a kolostori gazdaságok voltak a melegágyai. A laikus barátokkal termelő több ezer kolostori üzem az antik eljárások továbbfejlesztője és továbbadója volt. A 12–13. században azonban a paraszti gazdaságok zöme is átvette a vívmányokat, amelyek nélkül az új területek feltörése lehetetlen lett volna. Az új technika jelentőségét ugyanis nem annyira a hozamok emelkedése adta, mint inkább az, hogy lehetővé tette a nehezen művelhető, de termékeny földek birtokba vételét. A Karoling-kori társadalom könnyen művelhető folyóvölgyekben és meszes-homokos talajú vidéken élt. A növekvő népességet azonban a termelés intenzívebbé tételével is csak ideig-óráig tudta eltartani. Európa népessége az ezredfordulótól a 14. század elejéig kb. 40 millióról 80 millióra nőtt. A „túlnépesedettséget” csak az emberfőlétszám térbeli átcsoportosításával lehetett levezetni. Ezt szolgálta az aszimmetrikus „nehézeke”, s ennek is köszönhető a kolonizáció sikere. A sűrűn lakott vidé-

kekről kirajzó népesség műveletlen vidékeken hospesként (vendégként) telepedett le, leggyakrabban szervezett formában, a paraszti közösségek elöljáróinak és a fogadó földesuraságnak vagy kolostornak az együttműködésével. A telepések erdőt irtottak, mocsarakat csapoltak le és poldereket hódítottak el (termővé tehető területeket) a tengertől. Nyugat-Európa és Észak-Itália arculata a 13. századra teljesen átalakult. Új, kis- és közepes lélekszámú falvak sokaságából sűrű településhálózat alakult ki.

Falu és környéke

A prosperitás hullámai a 12. században az Elba folyón is átcaptak. A belső kolonizációhoz külső párosult. Nyugat-Európa a keletre településsel vezette le népességfölöslegét. Locatorok által irányított „hospesjárás” lepte el Szászországot, Thüringiát, Mecklenburgot, Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot. A külső kolonizáció a 13. században Kelet-Poroszorszáig és Litvániáig hatolt. A flandriai, valloni és főleg német telepések a bőségesen rendelkezésre álló területeken hazájukból hozott technikai eszközökkel, munkamódszerekkel és társadalmi viszonyokkal rendezkedtek be. A keletre település jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Közép-Európa és a Baltikum gazdasága nyugatias vonásokat nyerjen. A közép-eu-

rópai „agrárforradalom” azonban nem volt azonos a nyugatival. Meghonosodtak ugyan a nyugati munkaeszközök, de a szántóföldön az alacsony népsűrűség még nem ösztönözte a háromnyomásos gazdálkodás elterjedését.

b) Város és kereskedelem

Az európai város keletkezését a mezőgazdaság prosperitása, eltartóképességének kitágulása alapozta meg. Nem uralmi-adminisztratív centrumként, hanem a munkamegosztás, a rendszeres árucseré termékeként keletkezett és ezen folyamatok életetéséből táplálkozott. Így a piacviszonyoknak ha nem is kizárólagos, de kiemelkedő szerepük volt a városkeletkezésben.

A faluból és az urasági gazdaságból kiszakadt vándorkereskedők vagy iparosok olyan helyeken telepedtek le, ahol portékáik elkeltek, ahol fogyasztó rétegek – uraságok, lovagok, papok, szerzetesek – laktak. Fogyasztóréteggel a falusias Európában elsősorban az erődtímenyek, várak (burgusok, castrumok) és az egyházi központként fennmaradt római városok, a civitasok rendelkeztek. A kereskedők és iparosok önmaguk is képezhettek más kereskedők, iparosok számára fogyasztórétet. Így a vékonyka szálakon futó távolsági kereskedelem csomópontjai, lerakóhelyei, a portusok („kikötők”) is vonzóvá váltak. Kisebb kereskedelmi csomópontok azután a burgusok és a civitasok mellett, azok védelme alatt is keletkeztek, mint „alsóvárosok” (forisburgusok, suburbiák).

Északnyugat-Európában mindhárom városkezdemény megtalálható volt a 10–11. századtól. Keletebbre haladva egyre inkább a burgusok, dél felé pedig a civitasok váltak uralkodó magga. Az itá-

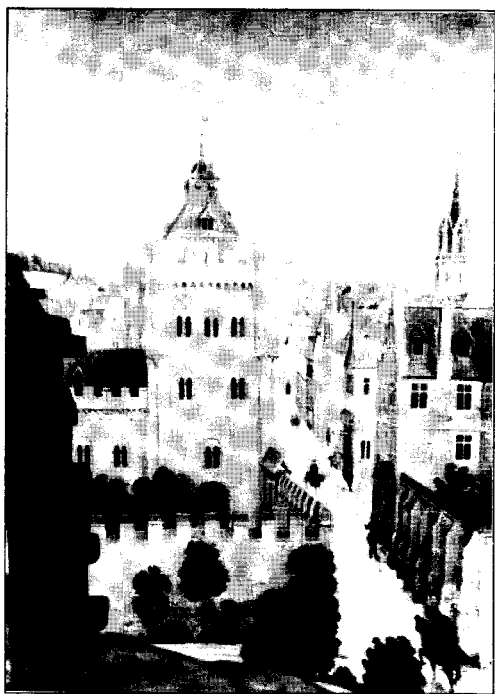

A Saint Denis-i vásár

liai városok egy részéből a régi nemesség sem halt ki teljesen, sőt Dél-Itáliában ittott a Bizánccal folytatott kereskedelem is városéltető tényező.

A városképződésnek voltak sajátos, piachoz eredetileg nem kötött körülményei is, mint a „mesterségesen” alapított városok, sűrűn lakott agrárvidékek falvaiból. A terület urasága által adományozott kedvező jogállás vonzotta a kereskedő és iparos népességet, hogy a környék agrárvilágával cserekapcsolatokat alakítson ki.

Az Elba folyótól keletre eső régiókban a 13–14. században a városképződést külső impulzusok indították el. Német kereskedők és iparosok keletre települve a már kiforrott városok mintájára új városokat alapítottak a helyi hatalommal együttműködve. Lübeckből például több városszervező vállalkozás (Rostock, Stettin, Danzig stb.) indult ki. A cseh, lengyel és magyar városok születésében és életetésében is

Középkori városbelső

nagy súlyuk volt a német telepéseknek. Közép-Európában az önálló városképződésnek a mezőgazdasági árutermelésből kinövő mezővárosi (oppidum) fejlődés volt a fő hordozója.

A város kialakulásában a gazdasági funkciókhoz sajátos jogviszonyok párosultak. Az iparos és kereskedő települések jogi önállóság elnyerésével váltak ténylegesen várossá. A középkori európai város létének a jogi-társadalmi státus éppúgy része volt, mint a gazdasági funkciók együttese. Elkülönülését a falutól és a nagybirtoktól a feudális függés alóli felszabadulás adta. Eredményeképpen az egyazon jog alatt élő városlakók, a polgárok közössége, „kommunája” autonómiát nyert. A város tulajdonjogot és az urasági hatalom alól való mentességet (immunitást) szerzett. Önmaga vált belső életének irányító-

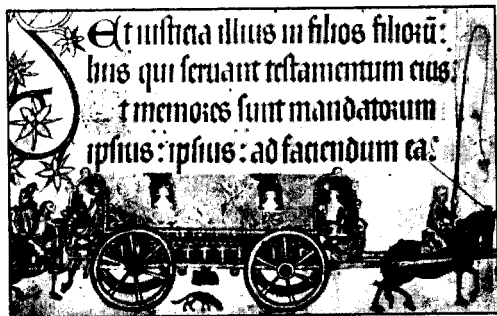
jává saját igazgatási, bíraskodási, gazdasági, olykor védelmi szervezetével. Ezt szimbolizálta a városfal, amelyen a kapuk viszont a világgal való szoros kapcsolat-tartást fejezték ki.

A város szakszerű, piacra termelő kézműiparával és kereskedelmével tartott kapcsolatot. A 11. század végétől a szélesedő piac, a mesterségek szaporodása és differenciálódása vezetett a kézművesek önkéntes társulásainak, a céheknek a kialakulásához. Az azonos ipart űző tulajdonos kismesterek a tisztas megélhetésért érdekvédelmi szervezetekbe tömörültek. A céh egyenlő érvényesülési lehetőséget igyekezett biztosítani tagjainak. Ezért, és a szakszerűség védelmében aprólékosan szabályozta a munkafolyamatokat és saját piacát, vagyis kizárta a versenyt, s az üzemek gazdaságosságának kiegyenlítődére törekedett.

A céh tipikus kisüzemi termelést fogott össze, amelyen belül nem volt munkamegosztás. Ez az egyes ágazatok között fejlődött ki. Kifelé monopolpolitikát, céhkényszerűt érvényesített, hogy a céhen kívüli mestereket kizárják a város piacáról. Azok a céhek azonban, amelyek termékeikkel európai jelentőségre tettek szert, a szokástól elütő termelési szervezetekké váltak. A firenzei céhek például a nagykereskedelemmel összefonódva valóságos vállalkozássá nőttek fel a posztótermelésben és -értékesítésben. Az utolsó munkafolyamatokat végző céhek ellenőrzésük alá vonták a szövést és a fonást, munkásokká változtatva a mestereket.

Bármilyen jellegű volt a város gazdasága, a közvetlen, kb. 30 km-es sugarú környezetével feltétlenül kapcsolatot kellett tartania. Több jelentős és apróbb terméket, főleg élelmiszert innét szerzett be, s kézműipari cikkeinek jelentős részét is itt értékesítette. A város és vidéke közötti helyi

kereskedelemben a közvetlen termelők érintkeztek egymással. Ezt szolgálta a város központjában a piactér vagy a csarnok, ahol hetente többször is árut cserélhetett az iparos és a földműves, a város által megszabott, de a kereslet-kínálathoz igazodó árakon.

Kereskedő, szekerével

A helyi piacokkal szemben a vásárok már a hivatásos kereskedők időszakos találkahelyei voltak, s a várost a távolsági kereskedelembe kapcsolták be. A jelentősebb városok évente rendeztek vásárokat, amelyek többségének kisugárzása legfeljebb egy-két régióra terjedt. Néhány vásár (dél-angliai, champagne-i) azonban európai jelentőségűvé vált a 12–13. században.

A 8–9. századi Nyugat-Európában az uralkodó rétegek különleges igényeit (fényűzési cikkek, fűszerek stb.) a normann kalóskereskedelem elégítette ki. A Bizánc-tól vagy az araboktól, vagy az ezek közvetítésével Indiából, Kínából és a Távol-Keletről vásárolt árut a Fekete-tengertől és a Káspai-tengertől az oroszországi vízi utakon felhajózva szállították a Balti-tengerre, majd a Frank Birodalomba. Ez a kelet-európai útvonal a 10. században a viking kalandozásokkal együtt lehanyatlott. Szerepét hamarosan az itáliai-levantei és a baltikumi – északi-tengeri kereskedelem bőségesen pótolta.

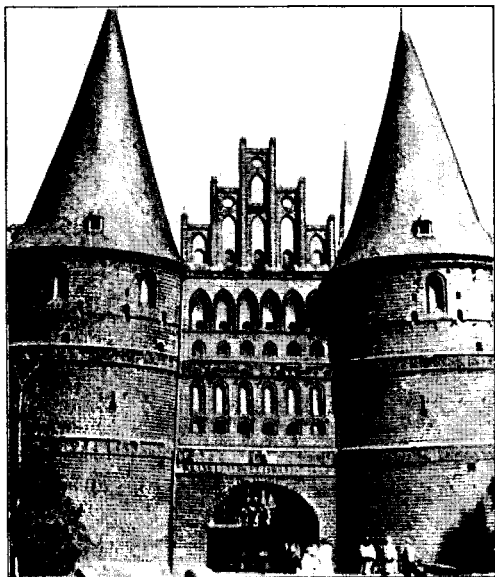
Először az itáliai városok kereskedelme éledt újjá. Velence, Genova, Pisa, Firenze stb. az arabokkal és Bizánccal kiépített kapcsolataival emelkedett fel: keleti luxustermékeket, fűszereket, festékeket közvetített Európa felé. A 12. században Itália már vezető pozícióval rendelkezett a keleti kereskedelem közvetítésében. Egyiptom, a Közel-Kelet és Bizánc városaiban az itáliai kereskedők fondacói (telepei) kiváltságos helyzetre tettek szert. A luxuscikkek és a fűszerek mellett a 13. században a posztó, selyem, gabona, timsó, nemesfém, réz- és vasárak kereskedelme is jelentőssé vált.

Firenze a 15. században

A másik nagy tengeri kereskedelmi rendszer, a baltikumi – északi-tengeri – atlantikumi a 11–12. századi kezdetek után a 13–15. században teljesedett ki. A kereskedők már korán védelmi és szakmai egyesületekbe, guildékbe tömörültek, amelyek az itáliai companiákhoz hasonlítottak. Itt azonban a kereskedők, majd a városok együttese városközi szövetséghez, a Hanza kialakulásához vezettek. Az ún. Hanza Liga 1369-ben alakult meg, amikor a baltikumi városokhoz a rajnai városszövetség is csatlakozott. Ez a laza, de átfogó Hanza a 14. században az északi kereskedelem legfontosabb lebonyolítójá-

vá vált. Novgorodtól Londonig és Brügge-ig egész sor kereskedelmi képviselőket, kontort épített ki. A rendszer legforgalmasabb zónáját London, a flamand – észak-francia és északnyugat-német városok alkották. A Hanza zömmel közszükségleti cikkekkel kereskedett: flamand-francia posztóval, vászonnal, angol gyapjúval, francia borral, sóval, északi-tengeri hallal, skandináv fával, baltikumi gabonával és orosz prémel.

Lübeck város kapuja

A két nagy kereskedelmi rendszert több szárazföldi kereskedelmi útvonal kötötte össze egymással. Közülük a 12–13. században a kelet-franciaországi volt a legjelentősebb. Itt, a híres champagne-i vásárokon találkoztak Európa legkülönbözőbb nációnak jű kereskedői. Az egész éves vásárok zavartalan működését és a kereskedők biztonságát a champagne-i gróf szavatolta.

A 14. század elején ezek a vásárok lehangyatlottak. Az itáliaiak a Gibraltári-szoroson át közvetlenül alakítottak ki Észak-

nyugat-Európával kapcsolatokat. Megszülettek a nagy kereskedőházak, amelyek az üzleteket egy-egy központból irányították fiókhálózat és ügynökök révén. A szárazföldi útvonalak közül a délnémet városokon (Augsburg, Nürnberg, Ulm) és a Rajna-vidéken áthaladók váltak a legforgalmasabbá.

A kereskedelem fellendülése szükségszerűen vonta maga után a pénzügyi rendszer átalakulását. A champagne-i vásárokon a lehető legkülönbözőbb pénzek cseréltek gazdát. Átváltásukhoz külön mesterségre, a pénzváltókra volt szükség. Pultjaikról, a banchákról a 12. század végétől a genovai pénzváltókat kezdték bankhíusoknak nevezni. A 14. századra Európa-szerte a genovai, firenzei és velencei bankházak finanszírozták a nagykereskedelmet. A 15. században a délnémet bankárok is komoly szerephez jutottak. Itáliából származott az aranypénz elterjesztése. A középkorban először, 1252-ben Firenze veretett arany fiorinót (forintot). A bankhitelek túlterjedtek a közvetlen határokon, a különféle váltók alkalmazása lehetővé tette az átutalást nagyobb távolságokra is.

A gazdasági fellendülés alakította ki véglegesen a középkori Európa városhálózatát. Észak- és Közép-Itáliában, valamint Északnyugat-Európában a 14. század végére minden eddiginél sűrűbb városhálózat született. Kelet felé ez a hálózat sokkal ritkább maradt. Flandria, Észak- és Kö-

A firenzei aranyforint két oldala

zép-Itália különösen városias régió lett: a 14. század elején az össznépeség 30–40%-a volt városlakó, míg másutt Nyugat-Európában legfeljebb 8–10%-a, Közép-Európában pedig csupán néhány százaléka.

A középkori városok többsége sosem nőtt pár ezer fősnél nagyobbra. Átlagosan évente száz falusi lakosból csak néhány költözött a városfalak közé. A több tízezer vagy még ennél is több lelket számláló városok különleges funkciók (távolsági kereskedelem irányítása, exportra termelő iparágak, uralkodó székhelyek) révén alakulhattak ki, mint Velence, Genova, Firenze, Milánó, London, Párizs, Brügge, Gent, Hamburg, Lübeck, Augsburg vagy Köln.

A számszerűség alapján tehát Európa a 14. század elején is vidékies maradt. A városnak azonban, lakóinak létszámánál sokkal jelentősebb szerepe volt. Gazdasági és jogi-társadalmi státusánál fogva a feudális rendszer átalakítójává vált.

c) Az „adóztató” nagybirtok

Az európai feudalizmus alapsejtjét képező nagybirtok az új gazdasági körülmények hatására egy olyan átalakulási szakaszba lépett, amely végső soron az urasági gazdálkodás, az urasági kezelésű föld felbomlásához vezetett.

A két részből álló feudális nagybirtok urasági kezelésű gazdasága, a terra dominica már a 12. századot megelőző időkben elveszítette gazdasági önállóságát, mert a rabszolga-munkaerő helyett robotot volt kénytelen használni és a telken ülő jobbágyok felszerelését vette igénybe. A két rész, a terra dominica és a terra mansionata (paraszti kezelésű föld) arányalakulását az igénybe vehető robot szabta meg. Az urasági gazdálkodás a rendelkezésre álló robot függvényévé vált. Ha az

uraság növelte a robotot és a saját kezelésű földeket, a paraszti gazdálkodás feltételeit rontotta, s ez hosszabb távon negatívan hatott vissza. A 11. század végéig – a paraszti gazdálkodás fejletlensége és a nagy népességű földesúri udvarház szükségletei miatt – azonban még volt értelme az urasági gazdálkodásnak.

A népességnövekedéssel járó kolonizáció, „hospesjárás” szükségszerűen a paraszti gazdaságok sokasodását és nem az urasági föld növekedését hozta. Az irtás, a szűzföldek feltörése, a falualapítás a szokványos termelésnél jóval nagyobb munkaráfordítást igényelt. A földesúr érdekelt volt jövedelme növelésében, kedvezett tehát a telepéseknek. Az új földek többnyire paraszti telkekké váltak. Az árnyok tehát az urasági kezelésű földek tényleges csökkentése nélkül is a paraszti földek javára tolódtak el a 12. századtól. A több paraszti telekről viszont több járadék járt az uraságnak, akinek így megnőtt a nem saját kezelésű földjeiről származó jövedelme.

Az urasági gazdálkodás teljes visszaszorulását Nyugat-Európában a senior-vazallus viszony felbomlása és a mezőgazdasági árutermelés kibontakozása hozta el. A telepítések elindulása előtti időszakban a saját kezelés jövedelmének elégtelensége miatt az úr kénytelen volt a família egy részét elbocsátani. A 13. századra pedig szinte teljesen eltűntek az udvarháznál élő vazallusok. Így végképp fölöslegessé vált a saját kezelés, s az uraság megszabadulhatott a gazdálkodás nyűgétől. A 14. századra Nyugat- és Közép-Európában az urasági földek az udvarház körüli, egy-két jobbágytelek nagyságú területre zsugorodtak össze. Közép-Európában viszont nem a família lecsökkenése tette lehetővé a gazdálkodás feladását, azt

Földesúri ispán felügyelete alatt dolgozó parasztok

a praediumokon (urasági földek) élő népességfeleslegnek a lakatlan területekre való elköltözése váltotta ki.

Az urasági gazdálkodás felbomlását különösen a város közelsége siettethette. Piacviszonyaival a paraszti társadalmat termelésbővítésre, árutermelésre serkentette. A paraszti árutermelésből származó földesúri bevételek bőségesen ellensúlyozták a gazdálkodásból kiesett jövedelmeket. A paraszti kisüzem családi munkaerő-gazdálkodásával kis mennyiségű, de sokféle termékével egyébként is könnyebben tudott alkalmazkodni a közeli város sokféle igényéhez, mint a többnyire gabonát kínáló urasági gazdálkodás. A helyi piacon a paraszti gazdaság fölénybe került az uraságival szemben. Ez a fölény is hozzájárulhatott az urasági saját kezelés feladásához.

Az urasági gazdálkodás sajátos körülmények közepette azonban fennmaradhatott és bekapcsolódhatott az árutermelésbe. Kelet-Délkelet-Angliában a flandriai piacokon mindig kelendő angol gyapjú termelésére specializálódtak a földesuraságok, a napszám és a robot kombinációját felhasználva. A Közép-Rajna-vidéken takarmánytermelésbe, juh- és marhatenyész-

tésbe kezdtek a közeli városok (Mainz, Trier, Koblenz) húspiacaira.

A lombard és a toszkán nagyvárosok környékén a 14. században nem egyszerűen az urasági kezelés tűnt el, hanem maga a feudális nagybirtok is felbomlott. Városi vállalkozók felvásárolták a földeket, tőkét ruháztak be és „nagybani” gazdálkodásba fogtak. Napszámosmunka felhasználásával rizst és festőnövényeket termesztettek, valamint selyemhernyótelepeket hoztak létre.

Ezen régiók kivételével azonban a nagybirtok átalakulása mindenütt a paraszti gazdaságok javára ment végbe. Az urasági földek sorsát illetően két lehetőség nyílt: vagy paraszti birtokká (sokszor örökbérlet formájában), vagy időbérletté vált. Nyugat- és Közép-Európában inkább az első változat terjedt el. Nyugat-Európában azonban a haszon- és részesbérleti gazdaságok is gyakoriak voltak. Az uraság a saját kezelésű föld birtoklási jogát megtartotta, de a gazdálkodást bérleti formában a paraszt vitte.

Dél-Európa felé haladva a részesbérleti gazdaságok egyre nagyobb arányban részesedtek a nagybirtokból. Olyannyira, hogy Dél-Itáliában az eredeti kettős szer-

kezetű nagybirtok szinte teljesen részbérleti gazdaságokká alakult át. Az ilyen nagybirtok, a latifundium tulajdonosa ugyan közvetlenül felhagyott a gazdálkodással, de a kisbérleti gazdaságok gyapjával és gabonájával továbbra is kereskedett az észak-itáliai városok felé.

Összességében tehát a 12–14. század folyamán a kettős szerkezetű feudális

nagybirtok járadékfizető paraszti gazdaságok együttesévé, „adóztató” nagybirtokká alakult át. A francia seigneurie, a német Grundherrschaft, vagy az angol Manor csupán járadékszedő szervezet maradt, amelynek tulajdonosa már nem termelt, s egyedül a járadékviszonyokon keresztül szabályozta az önálló munkafeltételekkel rendelkező paraszti gazdálkodást.

3. Rendi társadalom és rendi monarchia

a) Hűbériség és rendiség

A középkori gazdaság fejlődése lényeges változásokat hozó társadalmi és politikai folyamatokkal fonódott össze. A város megjelenésével a hűbéri társadalom hármas tagolódását – pap, lovag, földműves – a rendi átrétegződés, a széttagolt hűbéri államot az egységesülő rendi monarchia váltotta fel.

A társadalom átrendeződése a hűbéri viszonyok válságából fakadt. A 12. századra eldologiasodó senior–vazallus viszony a társadalom uralkodó rétegeit összetartó személyes kapcsolatok meglazulásához vezetett. Egyrészt a feudummal rendelkező vazallusok szilárd birtokjogot szereztek, másrészt a katonáskodó elemek létszámnövekedésével birtoktalan vazallusok keletkeztek, akiknek csak formálisan voltak uraik. Tényleges szolgálatot már egyikük sem teljesített. Félő volt viszont, hogy az immunitásjoggal rendelkező nagyobb tartományok fennhatósága alá kerülnek, és katonáskodó funkciójukkal együtt személyes szabadságukat is elveszítik. Ezért a tönkrement kisebb várurakkal és seniorokkal együtt az uralkodóhoz közeledtek, hogy csak az ő hatalma alá tartozzanak.

A hűbéri széttagolódás így lassan önmaga ellentétébe csapott át. Az uralkodó támogatását együttesen kereső katonáskodó elemek külsőségeken még a megújí-

tott hűbéri eszmény alapján kötődtek az uralkodóhoz, valójában azonban ez a viszony egyformává tette őket, s a lovagokból, mint egyénekből közösséget kezdett formálni. Az eddigi vertikális (függőleges) kapcsolatokat – senior és vazallus viszonyát – horizontális, megközelítőleg egy szinten álló társadalmi csoportok – mint például a lovagi csoportok – közötti kapcsolatok váltották fel. A seniorok és a lovagok ezen átrétegződését, közösséggé, renddé válását a hűbéri hierarchia bomlása mellett az egyház sajátos helyzete és a születő városi kommunák szerveződése váltotta ki.

A feudális rendszerben már eddig is a jogok csak Istennel szemben voltak mindenki számára egyformák. Az emberek egymáshoz való viszonyában eltérő jogok érvényesültek. A különböző szintű jogok hierarchiába tagolták a társadalmat. A különböző jogokat azonban egyének – egy-egy tartományúr, gróf stb. – gyakorolták. Az egyház volt a rendszer egyetlen intézménye, amely funkcióit és jogait közösen, testületben (corpusban, ordóban) bírta. Ezekkel mindig elkülönült a világiaktól. Kiváltságként megfogalmazott testületi jogai a világiak számára követendőnek bizonyultak a 13. században.

Az „ordo clericalis” (egyházi rend) tagjai csak saját előljáróiknak voltak alárendelve, csak egyházi bíróság ítélezhetett

A középkori társadalmi tagozódása

felettük. A klerikus személye a 12. századtól sérthetetlen volt a világiak részéről. Az egyház adómentességet élvezett, ugyanakkor Nagy Károly korától tizedet szedhetett. Birtokai elidegeníthetetlenek voltak, a rajtuk élő népesség felett földesúri jogokat gyakorolt. Végül az egyházban fogalmazódott meg a testületi lét, az „egyforma szabadság”.

Az egyházat követve a 12–13. századtól a földesúri függésből kiszakadó városok, lovagi csoportok, sőt a bárók is együttes jogok szerzésére törekedtek, hogy azokkal másoktól elkülönüljenek és elismertessék az uralkodóval. A születő városok kommunajogukkal a jobbágyoktól és a vazallusoktól egyaránt elkülönültek. A saját tulajdonukká váló terület feletti immunitásjogot szereztek, és ezt el is ismertették más rétegekkel. A városlakó nem volt sem jobbágya, sem vazallusa senkinek sem, csupán az uralkodótól függött.

A rendek kisebb társadalmi egységekből építkeztek, amelyek belső autonómiával rendelkeztek. A hasonló jogú és funkciójú egyedek egymással társulva communitasokat, corporatiókat (közösségeket, testületeket) hoztak létre, és egymáshoz való viszonyukat jogszabályokba foglalták, amelyeket más közösségekkel elismertettek. A céhek például tipikus corporatiók voltak. A volt lovagság gyakran területi közösséget hozott létre a tartományuraktól függetlenné vált bíráskodási és egyéb intézményekkel.

A különböző testületek egymással szövetségre lépve együttes előjogokat is szereztek, amelyek tartósan összefűzték őket. Az állandósult koalíciók, szövetségek pedig részvételt nyertek a politikai hatalomban, képviseleti jogaik alapján. Ezzel lényegében renddé váltak. Az egyes rendek (egyház, főrendek, nemesek, városok) az uralkodó által elismert különböző szintű

Gazdag polgár és neje a 15. században.
Jan van Eyck festménye

politikai képviseleti joggal rendelkeztek. Végül a rendek egymással is szövetséget kötöttek, hogy az uralkodóval rendi alkotmány formájában elismertessék együttes jogaikat.

A rendek tehát azonos jogállású, olyan örökletesen kiváltságolt társadalmi csoportokból születtek, amelyek együttes érdekeiket politikai síkon is érvényesítették.

A renddé szerveződött középkori társadalomban az egyes rétegeket rendi hovatartozásuk, sajátos privilégiumaik alapján lehetett elkülöníteni. A renddé válásban mintául szolgáló egyház társadalmilag különös képlet volt. Tagjainak léte más társadalmi csoportoktól függött. Az egyház nem tudta önmagát újratermelni. A felső papság zömmel a nemesség, az alsó papság a parasztság sorából töltődött fel.

A seniorokból és vazallusokból, vagyis a bellatoresekből (harcosokból) kialakuló

nemesség viszont zártabb rendet alkotott, képes volt részlegesen önmagát reprodukálni. Felfrissülése azonban a polgárság és a parasztság elemeinek betagozódásából történt. Kora feudális lovagi funkcióját a nemesség ugyan elveszítette, de a katonai kiválóság eszményét megtartotta. Rangját, presztízsét vagyoni állapota befolyásolhatta, de rendi hovatartozását személyes privilégiumai, „szabadságjogai” határozták meg. Az örökölt kiváltságok a vagyontalan nemest is fenntartották rendi státusában. A városi rend kialakulásával minden privilégiummal rendelkező szabad nemessé vált, ha nem volt polgár vagy nem lépett be a klerikusok közé.

Városi polgárnak az számított, aki a falon belül ingatlannal rendelkezett, és jogait a kommunán keresztül gyakorolhatta. A kifelé egységmenten érvényesülő városi rend belül igen megosztott társadalomból állt. A polgárok néhány százalékát kitevő patríciusok a leggazdagabb polgárok, a város privilégiumainak elsődleges élvezői és érvényesítői, a városi vagyon harmadával, felével is rendelkeztek. Rendszerint a körükből kerültek ki a főbb tisztségviselők (bírók, tanácsstagok stb.) A 14. századig a város legszélesebb rétegét a kistulajdonos iparosok és kereskedők, az egyszerű céhtagok alkották, akiknek a vagyoni helyzete is nagyjából azonos volt. A 14. századtól sok iparosvárosban a politikai hatalom is a kezükbe került. A város periferiális rétegeit a tulajdonhoz már nem jutott plebejusok és a vidéki bevándorlók alkották.

A rendek és egymáshoz való viszonyuk változó volt az évszázadok során. Kiváltságai közül egyesek (pl. a tulajdonjog, vagy a személyes szabadságjogok) megerősödtek, mások, mint például a politikai képviseleti jogok, meggyengülhettek. A 15. század végétől Nyugat-Európában meggyengülő politikai képviseleti jogok

azonban nem vezettek automatikusan a rendi társadalom felbomlásához. Kisebb közösségeikben, testületeikben a rendek továbbra is megőrizték autonómiájukat.

b) Állam és parlamentek

A 13–15. századi Európában a rendi átértégződésre és az árutermelésre alapozva új állami berendezkedés született. A hűbéri állam helyén a rendek és az uralkodó együtteséből létrejött a rendi monarchia, egyesítve az állam területét. Az uralkodó és a rendek állandósult kapcsolatai idővel intézményesültek.

A hűbéri államban a királyi tanács szolgált az uralkodó és a főhűbéresek érintkezésére. A kölcsönösség jegyében a király consilium (tanácsadás) segítségével kormányzott. Hatalmának gyakorlásához azonban a consilium nem volt elengedhetetlenül szükséges. A renddé szerveződéssel ez megváltozott. A kölcsönös szerződés hűbéri eszményét felhasználva a főhűbéresek a királlyal szemben az egész ország nevében kezdtek fellépni. Az uralkodók a bárók ellensúlyozására kénytelenek voltak a tanácsot kiszélesíteni (Magnum consilium) lovagokkal és városi követekkel. Angliában, Közép-Európában és a keleti német tartományokban ezekből az összejövetelekből született meg a rendi állam legfontosabb intézménye, a képviseleti országgyűlés. A szűkebb királyi tanácsok pedig államigazgatási szervekké váltak. Franciaországban ettől eltérő volt az országos rendi gyűlés kialakulása. Mivel az uralkodónak a főhűbéresek mellett a 13. századtól mindig voltak jelentős számú kisebb hűbéresei is, ezen társadalmi elemek egybehívása nem a királyi tanács keretében történt. Itt az országgyűlés tehát a királyi tanács mellett alakult ki. A királyi

tanácsból a legfelsőbb királyi bíróság (a parlament) és a központi államigazgatási tanácsok jöttek létre.

A 14–15. században rendszeressé váló rendi gyűlések a hatalom gyakorlásának színterévé váltak. Az uralkodó ugyanis csak a rendekkel együtt tudott országos jogköröket gyakorolni. A rendek és az uralkodó a rendi gyűléseken lényegében megosztotta a hatalmat. Ezért a rendi államot dualista monarchiának nevezhetjük. A hatalom megosztása leggyakrabban az adómegajánlásban és a törvényhozásban nyilvánult meg. Az állam fenntartásához nélkülözhetetlenek voltak a megajánlott országos adók. Az uralkodó a törvények végrehajtásában sem nélkülözhetette a rendek helyi intézményeit. Az angol grófságokban például a seriff egyaránt kifejezte a lovagok (közrendek) és a király helyi érdekeit.

A rendi képviseleti gyűlés a 13–15. századi Európa legtöbb monarchiájában kialakult. Ez közös vonást kölcsönzött az európai állam fejlődésének. Ugyanakkor a képviseleti rendszer igen eltérő módon működhetett, vagyis sokféle volt. A rendi gyűléseket ülésezési rendjük és jogkörük, a rendeknek a hatalomból való részesedésük alapján különböztethetjük meg.

A képviseleti berendezkedés egyik tipikus fejlődési variánsát az angol kétkamarás parlament testesítette meg, amely 1265-ben ült össze először, és a 14. század elején alakult ki végleges működési rendje. A felsőházban az egyház előkelőségei és a lordok foglaltak helyet, míg az alsóházban a grófságokból és a városokból választott követek, grófságokként és városokként kettő-kettő. A felsőház tagjait a királynak volt joga személyesen meghívni. 1297 után állandósult, hogy a király csak a rendek beleegyezésével vethet ki adót. A király és a parlament közös törvé-

nyalkotási szokásai a 15. század elején jelentek meg. Az alsóházban a követek szabadon szólhattak, és még a király főtisztviselőit is vád alá helyezhették. A parlament viszonylag széles jogköre azonban nem vezetett a rendeknek a királyi hatalom feletti uralmukhoz. A királyi praerogatívák (privilegiumok) sosem szenvedtek csorbát. A rózsák háborújáig (1455–84) ingadozó, de többé-kevésbé mégis érvényesülő hatalmi egyensúly volt jellemző az angol dualista monarchiára.

Anglián kívül az Elba folyótól keletre eső német államokban, Magyarországon (1608-tól), Lengyelországban, Csehországban, Svédországban és Kasztíliaiban is kétkamarás országgyűlések működtek, több helyi sajátossággal.

A rendi gyűlések működésének másik nagy típusát a három kúriás francia általános rendi gyűlés (*États généraux*) képviselte. A francia rendiség különös fejlődési jegyekkel rendelkezett. A rendi gyűlések tartományi és országos szinten egyaránt kialakultak. A rendi gyűlések megszületésével a királyi hatalom viszonylag független felemelkedése párosult. Az egységes francia rendi állam a rendi tartományok és a királyi területek konglomerátumából alakult ki. A rendi gyűlések először a tizenöt tartományban szerveződtek meg, a *languedoc-i* mintájára. A papok, a nemesek és a városok külön kúriában gyűltek össze, hogy döntsenek a tartomány ügyeiben.

Egy-egy tartomány rendjei külön-külön kötöttek szerződést a helyi hatalom megosztásáról a királlyal. Így a királyi hatalom, bár korlátozottan, de minden tartományban érvényesült. A király központi hatalmát pedig egy-egy tartomány önmagában nem tudta ellensúlyozni. Amikorra megszületett a rendi képviselet tartománytól független országos szintje, az uralkodói hatalom törvénytudó hivatalnokok

(legisták) alkalmazásával, fejlett állami-gazgatás kiépítésével és saját hadsereg felállításával már túlsúlyra tett szert.

Az 1302-ben Szép Fülöp (1285–1314) által összehívott első általános rendi gyűlés követeit nem a tartományi intézmények, hanem a királyi közigazgatási kerületekben választották. A három kamarában üléselő – papok, nemesek, polgárok – États généraux-nak ugyan sosem alakult ki olyan szabályos működési rendje és olyan széles jogköre, mint az angol parlamentnek, a 14–15. században mégis nélkülözhetetlen tényezője volt az ország működésének. A király csak a rendekkel együtt tudta kormányozni a centralizált monarchiát.

IV. (Szép) Fülöp megégetteti a templomosok vezetőit

Franciaországon kívül a nyugati német államokban és Dél-Itáliában is háromkamarás országgyűlések működtek. A 14–15. századi aragón országgyűlés (cortes) négy kamarájával egyedi volt Európában. Az egyház, a bárók, a lovagok és a városok külön rendként képviselték magukat a király előtt. Itt azonban, ellentétben Fran-

ciaországgal, a rendek hatalma fokozatosan túlsúlyba került a királlyal szemben. A mások ibériai államokban viszont a kétkamarás kasztíliai cortes a 15. században alulmaradt a királyi hatalommal szemben.

A német császárság területén a 13. század végétől kezdődő rendi fejlődésben – a franciától eltérően – a tartományi szintű rendi szerveződéshez nem párosult a császári hatalom erősödése. A centralizáció a fejedelemségek határai közé zárult, így nem egy, hanem sok német állam keletkezett. A birodalmi méretű végrehajtó hatalommal nem rendelkező császár csupán jogilag fogta össze a birodalmat. A 14. századtól mindig csak akkor hatalma volt, amennyit a fejedelmek lehetővé tettek számára. Egyetlen olyan rend sem volt – sem a városok, sem a lovagság –, amely birodalmi méretekben a császári hatalom támogatójává válhatott volna. Az egyes fejedelemségekben a fejedelmi hatalom ezt megakadályozta.

Ezt az állapotot fejezte ki IV. Károly (1347–1378) 1356-os bullája. A német aranybulla szabályozta a császárválasztást, szentesítette a fejedelmek uralkodói jogköreit, s a birodalom önálló fejedelemségeinek laza együttesét. A 15. századra kialakuló birodalmi rendi gyűlés, a Reichstag nem változtatott ezen az állapoton. A valóságos rendi képviselő, vagyis a hatalmi dualizmus az egyes fejedelemségeken belül, a Landtagokban (tartományi gyűlésekben) alakult ki.

A szomszédos Lengyelországban a 14. században kibontakozó rendi fejlődés formálisan több hasonló vonást hordozott a nyugat-európaival. Nagy Kázmér uralkodása alatt (1333–1370) a széttagolt lengyel állam egyesült, a királyi hatalom központosító törekvései sikerrel jártak. A lengyel uralkodók a pánokkal (főurakkal) szemben azonban csak a slachtákra, a hatalmas lét-

számúvá duzzadó köznemességre támaszkodhattak. A gyenge lengyel városok sosem tudtak részesedni az országos hatalomból, túlnyomó részük földesúri tulajdonban maradt. A köznemesség a támogatás fejében egyre szélesebb körű privilégiumokat szerzett magának. A megosztott hatalom így fokozatosan a rendek javára tolódott el. A kifelé sikeresen terjeszkedő lengyel államot a 15. század közepétől a királyi hatalom visszaszorulása jellemezte. Az uralkodó a hatalomért vetélkedő fő- és közrendek eszközévé vált a sejmben (az országgyűlésen). A rendek a 15. század végére lerakták a „nemesi köztársaság” alapjait.

Az északi államok (Dánia, Svédország) rendi rendszerének a parasztság politikai képviselési joga adta a sajátosságát. A 15. századtól ülésező Rikstagokban a klérus, a nemesség és a még gyenge városok mellett a paraszti közösségek követői is részt vettek. A dán, svéd és norvég társadalomban a paraszti népesség sosem süllyedt függő helyzetbe. Az „ősi” közszabadság elemei, intézményei – átalakulva – beépültek a rendi tagozódásba.

A rendiség a 13–15. században az európai fejlődés meghatározója volt. Csúpn Észak- és Közép-Itáliában, a Balkán-félszigeten és Oroszországban nem alakult ki rendi társadalom és rendi állam.

Észak- és Közép-Itáliában a város „túlfejllettsége” emelt gátat a rendi berendezkedésnek. A nagyobb városok a munkamegosztáson túl társadalmi-politikai befolyásukat is kiterjesztették a környező vidékekre, a contadokra. A patrícius rétegek a vidéki földek felvásárlásával a földesurakat városba költöztetésre ösztönözték, ahol betagozódtak az előkelő rétegekbe. Ezzel a nemesség önálló renddé szerveződésére nem nyílt lehetőség. A város tehát „elnyelte” környezete feudális társadalmát és állammá szerveződött.

Az európai rendiség korára lehanyagló bizánci rendszerben a császári hatalom sem az egyház sem a világi birtokos rétegek számára nem tette lehetővé a politikai privilégiumok kialakulását. A 15. századtól a Balkánon megjelenő oszmán-török rendszer pedig az európai feudalizmustól teljesen eltérő berendezkedést honosított meg.

A 13. században mongol fennhatóság alá kerülő orosz fejedelemségek társadalmában sem alakultak ki a rendi fejlődés feltételei. Az ortodox egyház fejedelmi befolyás alatt maradt, s nem szerzett a római egyházhoz hasonló testületi privilégiumokat. Az orosz társadalomban a fejedelmeken kívül csak a bojárság rendelkezett örökölhető földtulajdonnal. Hiányzott az autonómiát szerző város és a magánbirtokossá váló köznemesség is. Itt nem voltak meg tehát azok a társadalmi csoportok, amelyek renddé szerveződhetnek volna. A mongol fennhatóságot lerázó moszkvai állam a 15. század közepétől sikeres központosításba és területszerzésbe kezdett. A két folyamat a hatalmas kiterjedésű fejedelmi birtokokra és az örökölhető birtokokkal nem rendelkező, csupán szolgálati birtokban részesített szolgálónemességre (pomescsikekre) épült.

c) A parasztság a rendiségben

A rendekbe tagozódó feudális társadalomban a paraszti világ – néhány kivételtől (skandináv országok, Svájc, Tirol, egy-két észak-németalföldi és északnémet tartomány) eltekintve – kívülrekedt a privilégiumok rendszerén. Nem élvezett olyan személyes szabadságjogokat mint a nemesség, közösségei nem rendelkeztek autonómiával mint a városok, nem volt földtulajdonjoga, viszont minden rendnek járadékfizetéssel tartozott.

A népesség 85–95%-át alkotó paraszti társadalmat tehát a privilégiumok hiánya fogta egységbe.

A kora feudális nagybirtok szerkezeti átalakulásához a feudális járadékrendszer megváltozása, a jobbágyság személyi függésének eltűnése és a paraszti társadalom átrétegződése párosult. Az urasági gazdálkodás felbomlásával a robot fölösleges járadékformává vált, és helyét a fejlettebb termény- és pénzszolgáltatás foglalta el. A járadékrendszer fejlődésével, az ún. commutatioval szabadabb feltételek keletkeztek a paraszti munkaerő és munkaidő felhasználásához. A helyi szokásjogok által rögzülő új járadékformákkal a földesuraság leggyakrabban az évi termés meghatározott hányadát és a telek nagyságához mért véglegesen rögzített pénzmenyiséget (cenzust) sajátította el.

A 12–13. századi nagy hospesjárással tarthatatlanná, a robot visszaszorulásával fölöslegessé vált a személyileg kötött paraszti állapot. A 12–13. század Itáliában, Nyugat-Európában, majd Közép-Európában is a tömeges „jobbágyszabadítás”, és az uraság közreműködése nélkül végbemenő spontán felszabadulás korszaka. A volt szolga állapotú jobbágy (serf, Leibeigen) ezután szabadon költözhetett, és megszabadult a személyi függést kifejező fejadótól is, a földesuraság pedig egyúttal lemondhatott a szolga felett gyakorolt személyi jogairól.

A személyi felszabadulás vagy felszabadítás a jobbágy-földesúri viszonyt nem szüntette meg, csupán átalakította, „eldologiasította”. A termény- és a pénzjáradék fizetése megmaradt, és a földesuraság ezután is élt bírói-adminisztratív (úriszék, urasági monopóliumok) jogaival. A jobbágyság tehát nem tűnt el, hanem átrétegződött: a szabad költözés általánossá válásával, a járadékrendszer átalakulásával kiegyenlítődött

Francia paraszt
a 15. században

a jogi különbség a szolga és a szabad jobbágy között. A szolgák felemelkedtek a szabad előmenetelűek szintjére.

A felemelkedett szolgák – a szabadokhoz hasonlóan – a föld használatához birtokjogot (de nem tulajdonjogot) nyerhettek. Telküket némi illeték fejében örökíthették, egyes esetekben adhatták-vehették. Házukkal, ingóságaikkal és állataikkal viszonylag szabadon rendelkezhettek. A szokásjog értelmében a paraszt telkéből csak a járadékfizetés huzamos elmaradása miatt volt „kibecsülhető”.

A földhasználati jog azonban csak lehetőség volt. A szabad jobbágy egyszerűen időszakos bérlője is lehetett a volt urasági kezelésű földnek, amennyiben az uraság számára a járadékszedés így előnyösebb volt.

Angliában, Franciaországban, Németalföldön a nyugati német régiókban és az Ibér-félszigeten a 16. századig a többé-kevésbé szilárd birtokjogú Copyholder, censitaire és Zinsbauer paraszti rétegek voltak túlsúlyban az időbérletet művelő Leaseholder, fermier és Pächtbauer parasztokkal szemben. Észak- és Közép-Itáliában viszont a bérlők képezték a paraszti társadalom nagyobb hányadát. A jobbágyság viszonylag gyors eltűnését a 12–13. században a város ösztönözte azzal, hogy a függő jobbágyság helyett kifizette a megváltási díjat, de egyúttal a telkek tulajdonjogát is felvásárolta.

A 13. század végén és a 14. század első felében a közép-európai paraszti társadal-

mak szolgaretegeinek felemelkedésében a Nyugatról érkező hospesek (vendégek) is szerepet játszottak. A német jogon letelepedő hospesek a környező őslakos paraszti közösségekkel összehasonlítva szabadabb állapotot hoztak, amelyhez új földesuraik kedvezményei párosultak. Az őslakos népesség a vengédek jogainak elérésére törekedett. A német jogú telepítésektől függetlenül is érvényesülő felemelkedési folyamatot a „vendégek” érkezése tehát jelentősen felgyorsította.

A fő vonalaiban egységes európai agrárfejlődéstől a skandináviai és az oroszországi részlegesen, illetve alapvetően eltért. A kora feudális dán, svéd és norvég társadalomban az uraság nem tartott saját kezelést, ezért szolgákra, robotra sem volt szüksége. A skandináv parasztság sosem ismerte széleskörűen a szolgai állapotot, így jogilag nem egyenlítődhett ki. A rendiség korába személyében szabad állapot tal lépett.

Oroszországban a 12–15. század között a nyugat-európaihoz hasonló gazdasági átalakulás és rendi átrétegződés nem bontakozott ki, így a kora feudális jobbágyi társadalom különféle szolgaretegei (holopok, zakupok) sem emelkedtek fel a szabadon költöző parasztok (szmerdek) szintjére. A különböző jogállású rétegek közötti kiegyenlítődés folyamata a 15. században kezdődött el, ez azonban a következő másfél évszázadban a smerdek szolga szintre süllyedését eredményezte.

A 14. század elejétől a 15. század közepéig tartó időszak Nyugat-Európában válságokkal és társadalmi-politikai konfliktusokkal terhelt korszak volt. A feudális gazdaság átmenetileg kimerítette fejlődési lehetőségeit. A 14. századra a javak előállítása nem tudott lépést tartani a népességnövekedés ütemével. A mezőgazdaság arra kényszerült, hogy a rossz minőségű

földeket is művelés alá vegye, és az állattartás rovására a szántót növelje. Mindez megbosszulta magát: csökkentek a terméshozamok, s így csökkent az elfogyasztható javak mennyisége is. A paraszti telkek elaprózódtak, nőtt az elszegényedés, csökkentve a városi termékek iránti keresletet és a földesúri járadék mennyiségét.

Az élelmiszertermelés elégtelensége éhínségekhez vezetett, amelyek a járványok melegágyai voltak. Ráadásul 1348–49-ben a középkor legnagyobb pestisjárványa pusztított végig Európán, és még közel 250 évig ezután is mindig felütötte a fejét valahol. Európa népessége a 15. századra több mint egyharmaddal csökkent. A földesúri osztály és az állam a jövedelemkiesést hódítással próbálta ellensúlyozni. Az 1337-ben kitört százéves háború 1453-ig sújtotta Nyugat-Európát.

A válság nem volt általános európai jelenség. Németalföldön és Itáliában enyhébben jelentkezett, mint Franciaországban és Angliában. A délnémet és a balti-tengeri német városok, valamint a középeurópai gazdaság középkori fejlődése éppen a 15. században jutott el tetőpontjára, fejlettségi szintjét tekintve valamelyest közeledve Nyugat-Európához.

A csapásokból és megpróbáltatásokból szükségszerűen következett a társadalmi ellentétek kiéleződése. A 14–15. század Nyugat-Európában a nagy parasztháborúk kora volt. A személyi függés fellazulása és az ártermelés a korai feudalizmushoz képest kedvezőbb feltételeket teremtett a parasztmozgalmak szerveződésének. Résztvevőit általában nem a szegénység, a nyomorúság mozgatta. Leggyakrabban a módosabb paraszti rétegek lázadtak fel, miután eddig prosperáló gazdálkodásukban és életnívójukban valamilyen ok folytán hirtelen törés következett be. Szinte minden esetben részt vettek a felkelésekben a vá-

rosok, illetve a szegényebb városi polgárok is.

A földesúri társadalom a gazdasági válság miatt csökkenő bevételeit az egy gazdálkodó főre jutó járadék emelésével, a paraszti árutermelés feltételeinek rosszabbításával, és a régi személyi függőség visszaállításával próbálta ellensúlyozni. Az 1358-ban kitört észak-franciaországi Jacquerie, az 1381-es angliai Wat Tyler, az 1484–86-os Pedro Juan Sala vezette katalán és az 1437–38-as erdélyi parasztháborúkat többnyire ezen okok robbantották ki. A Jacquerie-nál az idegengyűlölet, az angolellenesség is szerepet játszott. Az 1434-es dél-svédországi Engelbrecht-Engelbrechtson vezette felkelésben a paraszti rendi képviseleti jogot veszélyeztető dán uralom ellen fogtak fegyvert.

A paraszti törekvéseket gyakran eretnek eszmék szőtték át. Az angol parasztháborúban a lollard eretnekek vettek részt, a csehországi huszita háborúban (1419–

1434), amelyeknek gerincét inkább városi népesség alkotta, a radikális taborita-tanok terjedtek el. A parasztfelkelések általában lojalisták voltak, a király zászlói alatt indultak harcba, az „ősi” szabadság védelmében a gonosz tanácsadók és földesurak ellen, hogy igazságosságot és egyenlőséget teremtsenek a rendi privilégiumok megszerzésével vagy éppen ellenkezőleg, felszámolásukkal.

A parasztháborúkat az állam és a nemesség, harcászati fölényével mindenkor vérbe fojtotta. A vereség azonban nem változtatta meg a feudális rendszer fejlődési tendenciáit. A röghözkötés nem következett be ismét, és a paraszti árutermelés sem roppant össze. A parasztháborúk csupán tünetei voltak a 14–15. századi feudális rendszer működési zavarainak. A kiutat majd a rendszer megváltozása hozta el. A nagy változásokhoz vezető úton Nyugat-Európa a 15. század végétől tette meg az első lépéseket.

4. Európai művelődés a skolasztika jegyében

A latin nyelv klasszikus formájának visszaállításáért folytatott küzdelem a Karoling-reneszánsz idején nem volt eredménytelen. A latin azonban csak a nagyon szűk intelligencia nyelve volt és maradt, az írástudatlan tömegek a birodalomban vagy valamely germán nyelvet (nyelvjárást), vagy a születő újlatin nyelvek valamelyikét beszélték. A germán alapú nyelveket nevezték *lingua theodiscának*, a latin alapúakat *lingua romanának*. Az új nyelvek születésének írásos dokumentuma a 842. évi strassbourgi eskü szövege. Az egyház által használt ún. középlatin nemcsak a liturgia nyelve volt egészen a legutóbbi időkig, de közvetítő nyelvként is szolgált a népnelvek között és természetesen a tudomány nyelve volt.

Mindezekon túlmenően a latin nyelvnek óriási szerepe volt az európai (nyugati) keresztény egység szempontjából. A keresztény művelődés közös nyelveként azonosságtudatot teremtett Barcelonától Uppsaláig, az ír szigetekről Erdélyig, Apúliától Gneznóig és Rigáig. A keleti egyháznak ilyen szerepe nemcsak azért nem volt, mert alá volt rendelve a császári hatalomnak, hanem azért sem, mert a görög nem volt egységes liturgikus nyelv. Círill és Metód térítése és írásreformja után az ógyházi szláv nyelven megteremtett liturgikus nyelv lett az alapja az újabban megtért ortodox szláv egyházaknak is.

Amikor szent Vlagyimir 988-ban tömegesen kereszteltette meg a kijevi Rusz népét a Dnyeperben, egyháza nyelvének ő is az ógyházi szlávot választotta. Ez a helyzet nem teremthetett olyan egységet, mint a latin nyelv nyugaton. Amikor 1054-ben végleg szakított egymással a keleti és a nyugati kereszténység, a nyugat egységével szemben a kelet nem tudott ugyanolyan felmutatni és fenntartani. A Kerullarios patriárkát és egyházát kiátkozó bulla a Hagia Sophia-székesegyház oltárán végérvényesen kétféle kereszténységet teremtett, s Európa határát a katolicizmus és az ortodoxia választóvonalánál húzta meg. Ez a vonal két területen nem volt éles; a normann uralom alatt álló Dél-Itáliában és a Magyar Királyságban, amelynek a 12. századi hódítások folytán a Balkánon és Észak-Keleten, majd a románok bevándorlásával Erdélyben is voltak ortodox alattvalói.

Azt az ellentmondást, hogy a latin liturgia nyelvét a hívők tömegei nem értették, a népnyelvű prédikációk oldották fel, amire 813-ban *capitulare* kötelezte a püspököket.

A klasszikus latinhoz való visszatérés pogány szerzők tanulmányozását is megkövetelte. Cicero művei (elsősorban a *De oratore*), Vergilius *Aeneise* és *Eclogái*, Ovidius *Metamorphoses* című munkája voltak azok a művek, amelyeken a 8–11.

század művelt írástudói a latin nyelvet megtanulták.

A latin és a népnyelvek éles elválása azonban nemcsak a germán, de az újlatin nyelvterületen is megkövetelte a fordítások megszületését. Láttuk Nagy Alfréd ilyen irányú törekvéseit, s az Ottók kora, a 10. század második fele a német területeken is hasonló törekvéseket eredményezett. Notker Balbulus, a szentgallen apátság szerzetese, a logika, a zene és a kalendáriumszerkesztés tudósa fordította németre Vergiliust, Terentiust és Martianus Capellát is.

A törzsi korszak hagyományaként még nagyon erős barbár gentilizmussal szemben (gentilizmusnak nevezzük a népvándorlás korának etnikai tudatát) a latin nyelven alapuló nyugat-európai keresztény összetartozás-tudatot, amelynek hirdetője az egyház volt, erősítette a nyugati liturgia egységesítése. Ez már Nagy Károly alatt megkezdődött, amikor a frank egyházban is a római misekönyvet, a Sacramentarium Hadrianumot kezdték használni. A liturgia egységesítésében szerepet játszott az ún. mainzi ordo, a Mainzban 954–964 között összeállított „Pontificale Romano–Germanicum” alapján. Az egységes ordo megszüntette pl. azokat a különbségeket, amelyek Itália és Hispánia között egészen a 10. századig fennmaradtak.

A fentebb említett gentilis tudat a vélt vagy valós közös származáson alapult, s a népkirályságok időszakában, de a későbbiekben is nagy összetartó erő volt.* Az egyház nem igyekezett lerombolni az etnikai tudatot, csupán arra törekedett, hogy a kereszténységhez való tartozást e fölé helyezze. A „populus christianus” volt a nagy integráló erő, Európát nemcsak Nagy Károly,

de a többi keresztény uralkodó számára is ez jelentette.

A 10–11. század a kompilátorok százada volt, mégis tapasztalhatunk néhány olyan jelenséget, amelyek nélkül a 12–14. századi skolasztika nagy szellemi felpozíciója nem lenne megmagyarázható. Ezek közül a legfontosabbak a görög filozófia tanainak terjedése nyugaton, a fellendülő fordítás-irodalom révén, s a hispániai keresztény–iszlám érintkezés hatására az arab tudományosság megismerése. A kultúrák egymásra hatása nem szűnt meg a nyugat karakterisztikusabb elkülönülése után. A normann uralkodók pl. Dél-Itáliában nemcsak a bizánci basileushoz hasonló hatalmat, de bizánci igazgatási rendszert is teremtettek. A 12. századi skolasztikusok keresték keleti őseiket is, így fordították le Joannes Damaskenos „De fide orthodoxa” című művét, ami nyugaton „De Trinitate” címmel terjedt el.

A görög filozófia megismerésében Platon és Arisztotelész műveinek latin fordítása volt a legfontosabb, de ismét hódítottak a patrisztika, a keresztény művelődés első nagy korszakának gondolkodói is; Augustinus, Cassiodorus, Boëthius. Az arab tudományosság megismertetésében fontos szerepet játszott a 10. század végén Gerbert d’Aurillac,

II. Ottó barátja, III. Ottó nevelője, 999–1003 között római pápa (II. Szilveszter), aki sokáig élt Rípoli városában a barcelonai örgrófság területén, amely fontos érintkezési területe volt a kereszténységnek és az iszlámnak. Itt sajátította el az arab asztrológia, zene, főként azonban a matematika eredményeit. Innen terjedt el pl. az „abakus” használata, amely megkönnyítette a számolást.

* Így nevezzük azokat a királyságokat, amelyeket nem a területi egység, hanem az etnikumi tartott össze.

Abból fakadóan, hogy a művelődés még a 11–12. században is főként az egyháziak, köztük is leginkább a szerzetesek ügye volt, a változások a szerzetesi életmódban következtek be. Szegénység, a közösségi élet erősítése és a kétkezi munka fontosságának szorgalmazása voltak a legfontosabb szerzetesi törekvések – egyelőre egyik sem olyan cél, amely a műveltség magasabb szintre emelését célozta volna. A 11. századi új szerzetesrendek, az 1012-ben Szent Romuald által alapított kamalduliak, az 1084-ben született karthauziak, a premontreiek, vagy a ciszterciták a szegénység ideálját tartották követésre méltónak. Szent Norbert, a premontreiek alapítója úgy vélte, Krisztus követésének igazi útja a krisztusi szegénység megvalósítása (*Veri pauperes Christi*). Clairvaux-i Szent Bernát, a ciszterciták egyik nagy alakja „Krisztus szegényei clairvaux-i szolgájának” nevezte magát. A közösségi élet erősítésében az ősegyház volt a példa. Az apostolok közösségi életét utánózták azok, akik az ige hirdetését és a keresztény tanítás terjesztését tartották a legfontosabbnak. Erre a 11. században Európa keleti felén még volt lehetőség, s a keresztes hadjáratokkal a hatósugár az arab világra is kiterjedt. A kétkezi munka kultusza, mint a restség elleni harc eszköze, különösen a cisztercitáknál volt erős. Az új monostorok lakatlan területeken, erdőirtás után születtek, s a kétkezi munka megszállottjai rövidesen virágzó kultúrtáját varázsoltak a cisztercita monostorok köré. Az eredeti cél ugyan a világtól való elvonulás volt, s szemben a megdagodott bencés monostorokkal, a szegénység hirdetése, az európai mezőgazdaság szerencséjére azonban az eredmény a cisztercita rend esetében sem felelt meg a kitűzött céloknak.

Az új rendek által propagált életforma irodalmi megjelenítése sem maradt el. A

magány, a meditáció, a misztikus egyesülés Istennel, a nyugalom voltak az igazi értékek a hit erősítésében. Különösen Clairvaux-i Szent Bernát, a „keresztény Szókratész” tett sokat a szerzetesi eszmények megújításáért. A misztika nemcsak a 11–12. században, de korábban és később is végigkísérte a kereszténység történetét. Az igazi választ azonban a keresztény világ új kérdéseire nem a tudással kapcsolatban közömbös misztika, hanem a városi iskolák új módszerével, a skolasztikával az egyetemeken kialakított új tudományosság adta meg. Ez tette a 13. századot a hit és értelem világosságának századvá.

A nyugati kereszténység a 12–13. század fordulóján hatalma tetőpontján volt. Megkezdődött a mórok kiszorítása Hispániából, nyugati keresztény államok születtek a Szentföldön, sőt 1204 után Bizánc területén is, eredményesen folyt a keresztény hit terjesztése Finnországban és a Baltikumban. Ugyanakkor olyan eretnekségek születtek, amelyek a késői antikvitással és a korai középkorral ellentétben nem egy-egy dogmát vitattak, hanem a kereszténység egész szociális rendjét és tanításának rendszerét tagadták. A katharok és valdensek Dél-Franciaországban és Itáliában, a 13. század derekán Segarelli és Dolcino követői, a fraticellik, Németalföldön és Németországban a beghardok és beginák e századokban olyan új helyzetet teremtettek, amely az egyháztól is új választ követelt.

Az ún. koldulórendek, az inkvizíció, de a tudás és a hit viszonyának új felvetése is a válaszok közé tartoztak.

A 12–13. század fordulóján a spanyol Szent Domonkos és az itáliai (assisi) Szent Ferenc rendalapítóként példát mutattak az igazi keresztény életre, amelytől nemcsak az eretnekek, de egyes egyházi főmúltóságok és világi hatalmasságok is messze el-

távolodtak. A domonkosok főként az igehirdetésben, a ferencesek a szociális gondoskodás területén jeleskedtek. Ez utóbbiak egyik ága, az ún. spirituálisok, olykor az eretnység határát súrolva igyekeztek a rendalapító szegénységi fogadalmát és istenes életét követni.

Az igaz tanítás hirdetése és a keresztény példamutatás azonban nem volt elégséges. Az egyház fegyverei között megjelent az inkvizíció, amely a herézis felkutatásával és a tévelygésben megátalkodottak világi bíróság kezére adásában és megégetésében jeleskedett. Az az irtóháború, ami a 13. század elején Dél-Franciaországban az albigeneseknek is nevezett katharok ellen folyt, akiket ráadásul a toulouse-i gróf támogatott, nemcsak egy szociális tanaiban a feudális rend ellentmondásait tagadó mozgalmat semmisített meg, de egy sajátos kultúrát is, s végérvényessé tette Észak uralmát Dél felett a Francia Királyságban.

Az európai kultúra fejlődése szempontjából a 12–13. századi szellemi élet legfontosabb új jelenségének a skolasztika tekinthető. A skolasztika az ismeretszerzésben a dedukciót előtérbe állító módszerként született meg, elsősorban a városi iskolákban. A 12–13. században a szellemi élet egészét átfogó keresztény ideológiává vált, amelynek igazi bázisát a kultúra és oktatás új fellegráirai, az egyetemek alkották. Az egyetemek a tanárok és a hallgatók testületeiként nem születhettek volna meg a városok, még kevésbé a társadalom új – rendi – tagozódása nélkül. Az egyetem, mint corpus, testület, privilégiummal rendelkezett, amit az alapító charta tartalmazott. Fontos rendi elem, hogy a kiváltság nem személynek, hanem közösségnek szólt. A privilégiummal együttjárt a városi és állami hatóságoktól való függetlenség, az oktatás és a tudományok művelése belső rendjének meghatározása, a diplomák

és a tudományos fokozatok (baccalaureatus, licentiat, magister, doktor) adományozása, és ami a legfontosabb, az oktatás szabadsága (licentia docendi).

A rendi „libertas”-ok által szabályozott társadalomba az egyetemek a maguk szabadságával illeszkedtek be. Klasszikusnak nevezhető négy fakultásuk, a művészeti-bölcséleti, jogi, orvosi, teológiai korán kialakult, s a képzési rend meghatározottá vált. A képzési idő meglehetősen hosszú volt, ezért a hallgatók többsége nem szerzett meg minden lehetséges fokozatot. Az egyetemek többségén a 13. században az „artes” tanulmányi ideje hat év volt, ugyancsak hat a jog és a medicina, míg az isteni tudományokat, a teológiát az 1215. évi párizsi statútum szerint nyolc évig kellett hallgatni. A teológián a tanulmányozandó alpmű természetesen a Biblia volt, de „kézikönyv”-ként használták Petrus Lombardus párizsi püspök „Liber sententiarum”-át is, amely a 12. század végén aforizmaszerűen gyűjtötte össze az egyházatyák tanításait a legfontosabb teológiai kérdésekről. A jogi fakultások kézikönyve Gratianus Decretum volt, de tanulmányozták a római jog gyűjteményét, a Digestákat (vagy Pandectákat) és Justinianus Codexét is. Gratianus bolognai szerzetes volt, s 1140 körül állította össze kánonjogi gyűjteményét (Concordia discordantium canonum). Az egyházjog és a római jog az ismeretszerzés két alappillére volt a jogi fakultásokon. Az orvosi karokon a tanulmányok alapjai Hippokratész és Galenus írásai voltak. A művészeti-bölcséleti karok (artes) mintegy bevezetést jelentettek a többiekhez, ahol már az említett klasszikus auktorok is sorra kerültek.

Az egyetemi tanulmányok során az ismeretanyagot a skolasztikus módszer szerint tanulmányozták. Ebben fő helyen állt az előadás, a szövegek ismertetése (lectio).

EGYETEMEK EURÓPÁBAN(XII-XV.sz.)

az egyetem alapítása: ● XI. sz. vége-XII. sz. ○
 ■ XIII. sz. □ megszűnt
 ▲ XIV. sz. △ egyetem
 ● XV. sz. ●

A hallgatók aktivitását az biztosította, hogy az előadó magiszternek kérdéseket lehetett és kellett feltenni (questio). Az előadás és a kérdések alapján folyt a vita (disputatio), aminek eredményét közös következtetésben vonták le (determinatio). A

jeles szerzők szövegeiből való kiindulás lényeges elem volt, de nem eredményezte a tekintélyek (autoritas) feltétlen tiszteletét, hiszen a szabad vitában végső következtetesként új nézetek is megfogalmazódhattak.

Az I. Frigyes császár által a bolognai egyetemnek adományozott privilégium (1154) után az egyetemek gyorsan terjedtek Európa nyugati felén. 1174-ben Párizs kapott kiváltságlevelet III. Celestin pápától, Oxford és Cambridge (1209–14), Pádua (1222), a II. Frigyes által alapított Nápoly (1224), Toulouse, Coimbra, Salamanca, Montpellier stb. folytatták a sort. Természetesen az oktatás színvonala nem volt mindenütt azonos, s a fakultások között is különbségek voltak. Bolognában különösen erős volt a jog, Párizsban a dialektika és a teológia virágzott, Salerno, Montpellier az orvostudományok fellegvára volt.

Az egyetemeken alkalmazott skolasztikus módszer és tudományos ismeretanyag azonban már készen állott az egyetemek megszületésekor. Ebben nagy szerepet játszott a már említett hispániai arab tudományosság, amelyek főbb eredményei Petrus Venerabilis Cluny apátja vagy Sevillai János fordításai alapján latinul is rendelkezésre álltak. A módszer kidolgozásában szerepet vállaltak magukra a 12. század olyan tudósai, mint Abelard, Hugo de Saint Victor, Canterbury-i Szent Anselm, John of Salisbury.

Az egész életével az autoritások és a tekintélyelv ellen tiltakozó Abelard szerzetes nemcsak Heloïse iránti tragikus szerelmével, de a skolasztikus módszer alapjainak kidolgozásával is beírta nevét az európai művelődés történetébe. Nemcsak kalamitásai történetét írta meg, de kézikönyvet készített a logika tanulmányozásához (*Logica ingredientibus*), s 1122-ben a nyugati világban az első könyvet írta a tudományos módszerről (*Sic et non*). Tanításai nem nyerték el a hivatalos egyház támogatását, még kevésbé tanítványa, Bresciai Arnold, a római felkelés vezetője. Abelard nagy ellenfele volt Clairvaux-i

Szent Bernát, aki a meditációt és a kételkedés nélküli hitet minden tudománynál fontosabbnak tartotta. Abelard teológiai nézeteinek egy részét is tévtanításnak minősítették, különösen sajátos bűnfogalma (a bűn nem több, mint a jó hiánya) volt elfogadhatatlan. A vitakozás, a dialektika „lovagja” a realisták oldalán kapcsolódott be abba a vitába, ami a skolasztika kezdetén arról a kérdésről folyt, hogy a fogalmak, az universaliák valós tartalmat hordoznak-e (realizmus) vagy csak az emberi elme termékei-e (nominalizmus). A realisták úgy vélték, hogy az általános fogalmak eszméje Istenben már létezik a dolgok megléte előtt is (*universalia ante rem*). A nominalisták szerint az elvont fogalmak csak nevek és nem valóságok, csak az egyes jelenségek és dolgok léte után születhetnek (*universalia post rem*).

Abelard hányatott és a középkori eszmények számára elfogadhatatlan élete ellenére hozzájárult a skolasztika alapjainak lerakásához, azokkal együtt, akiknek életszentsége a kortársak elismerését is kivívta. Hugo de Saint Victor a Didascalionban, Canterbury-i Szt. Anselm a „*Cur Deus homo*”-ba, a Prosologionban és a Monologionban, John of Salisbury a Metalogiconban, illetve a Policraticusban járult hozzá a skolasztika felvirágzásához a 12. század utolsó harmadában és a 13. században. Szent Anselm az egész skolasztika legfőbb problémáját és az arra adott választ is megfogalmazta a „*fides querens intellectum*” (az értelmet kereső hit) jelmondatában. Vallotta, hogy értelmünk révén fogjuk fel azt, amit hitünk által tudunk. A hit és tudás másféle felfogása ez, mint amivel a korai egyházatyák vívódtak. Nem az ellentét, hanem a kölcsönösség lett a fontos, s ez nagyon nagy előrelépésnek számított az európai művelődés továbbfejlődése szempontjából. Az intellek-

tus nem a kételkedés és tagadás kigyója, hanem a hit támogatója. Tertullianus „credo quia absurdum”-ára szinte válaszol Szt. Anselm: „credo ut intelligam” (hiszem, hogy megértsem). Anselm és a skolasztikus tudomány többi nagy alakja nem azért törekedett a megismerésre, hogy eljusson a hithez, de vallotta, hogy a hit révén az értelem is megvilágosodhat.

A skolasztika nagy százada kétségtelesen a 13. század, amelyben a hit és a tudás valóban együtt ragyogott, s megalapozódott az európai tudomány továbbfejlődésének útja. A század három legnagyobb skolasztikus tudósa Albertus Magnus (1206–1280), Aquinói Szent Tamás (1226–1274) és Roger Bacon (1210–1292).

Az új tudomány az enciklopédikus tudás, a nagy szintézisek, az ún. speculumok és summák korszaka volt. Ezt tükrözte Albertus Magnus élete, aki minden iránt érdeklődött, tanulmányozta Arisztotelészt, Platont, Szt. Ágostont, Dionysios Areopagitát, Averroest és az arab tudósokat, írt speculumot (enciklopédikus összefoglalást) az állatokról (*De animalibus*), a növényekről (*De vegetalibus libri VII.*), s összefoglaló teológiai, filozófiai műveket (*Summa theologica*, *Summa creaturis*). Tanítványa, a szintén domonkos-rendi szerzetes, Aquinói Tamás a „doctor angelicus” a monte-cassinói kolostorból került a nápolyi, a párizsi, majd a kölni egyetemre. A teológia magisztere fokozat megszerzése után tanított a párizsi egyetemen, Nápolyban, szolgált a pápai udvarban. Írt bibliakommentárokat, kisebb teológiai és filozófiai írások mellett államelméleti munkát (*De regimine principum*), vitairatokat a görögök és az averroisták tévedései ellen, „értékelméleti” művet az adásvételről (*De emptione et venditione*), mindezekelőtt azonban két nagy összefoglalást:

a „*Summa contra gentiles*”-t és a „*Summa theologica*”-t. Az előbbi a pogány tanítások elleni vitairat, a másik teológiai összefoglalás a hittudományok alapkérdéseiről.

Kétségtelesen ő volt a skolasztika legmélyebb gondolkodója s legnagyobb hatású tudósa. A metafizikában is következetesen alkalmazta a skolasztikus módszert. Világképében, mint egy gótikus székesegyházban, harmonikus egységet alkot a világot teremtő és kormányzó Isten, az angyalok és üdvözült lelkek, az élőlények és az élettelen dolgok királysága az emberrel, aki halhatatlan lelkével az angyalok, halandó testével a dolgok világához tartozik. Az ember meghatározottságának lényegi elemeit a lélek közvetíti, de más gondolkodókkal szemben a halandó testet is az ember lényegéhez tartozónak véli. Filozófiájában Arisztotelész realizmusa volt a mintája. A pogány Arisztotelész az ő értelmezésében katolikussá lett – vélik egyesek. Bár ez túlzás, az bizonyos, hogy nemcsak számára, de a skolasztika más követőinek is Arisztotelész volt a „Filozófus”. Aquinói Tamás Szt. Ágoston mellett a nyugati kereszténység legnagyobb teológusa, noha bizonyos kérdésekben, így a szabad akaratról vallott felfogásában nem követte Ágostont. A hívő ember számára a jó és a rossz közötti választás lehetőségének meghagyása, a cselekedetek érdemszerző szerepének elismerése nemcsak teológiai volt fontos, hanem az emberi szellem emancipálódása szempontjából is. Aquinói Tamás soha nem vonta kétségbe a hatékony isteni kegyelem egyedüli üdvözítő szerepét, de elismerte az emberi akarat közreműködését.

Az értelem, ugyanúgy, mint Szt. Anselm, az ő számára sem ellentéte a hitnek, éppen ellenkezőleg, hitünk segítheti értelmünk megvilágosodását (*ratio fide illustrata*). Vallotta, hogy a természetes ész

útján történő megismerés, és a hit által szerzett tudás egy és ugyanazon igazságra vonatkozóan az emberben egységet alkot. A hit által megvilágított értelem nem kerül ellentétbe a hit igazságaival.

A skolasztika korának tudománya, eltérően a modern kortól, nem volt tapasztalati tudomány. Olyan nagy összefoglaló művek, mint Albertus Magnusnak az állatokról szóló enciklopédiája, nem a megfigyelt és leírt állatvilágból vont le következtetéseket. A Párizsban és Oxfordban tanult Ferenc-rendi Roger Bacon, a „doctor mirabilis” (csodálatos doktor) kortársaitól eltérően főként a természet iránt érdeklődött, de tapasztalati alapon, s nem aszerint, mit mondtak róla a tudós elődök. Ebben az oxfordi hagyományok is segítettek. Egyik tanítómestere az oxfordi egyetemen Robert Grosseteste, a kiváló matematikus fogadtatta el vele, hogy a természettudományok alapja a matematika. Elsőként tanulmányozta a mágnesességet (*Epistola de magnete*) kísérletezett tükrökkel, fő művében az „*Opus maius*”-ban elítélte a méltatlan tekintélyek bálványozását).

A hit és a tudás egységét Roger Bacon experimentális tudománya sem bontotta meg, bár ő igyekezett a filozófiát és a teológiát különválasztani. E különválasztást nem tartotta indokolatlannak Aquinói Tamás sem, de másokkal együtt úgy vélte, hogy a tudományoknak a teológiát kell szolgálni (*ancilla theologiae*). Általános volt az a felfogás, hogy a hit által megvilágított értelem határai nem korlátlanok, s bizonyos hitbéli tanítások, pl. a Szentháromság titka a ráció eszközeivel megközelíthetetlenek. A fontos azonban az volt, hogy a ráció – bár a hit szolgálatában – a keresztény Európában is beiktatódott jogába. Ez a skolasztika maradandó érdeme.

A ráció és a fides összekapcsolásával a keresztény Európa történetében a skolasztika új tradíciót teremtett. Az ellentétes hagyomány a misztika volt, amely visszavisszatért, vagy inkább mindig is jelen volt a kereszténység történetében, s időnként ugyancsak közel került az eretnekséghez. A 13. század tudósai közül a ferences Szt. Bonaventúra volt az, aki nemcsak a hitet és a tudást, de a misztikát és a skolasztikát is igyekezett összeegyeztetni. Jellemző művét, az „*Itinerarium mentis in Deum*”-ot (A lélek útja Istenhez), azon a hegyen írta, ahol rendalapító mestere, Szt. Ferenc stigmatikus lett, s elnyerte Krisztus öt sebhelyét.

A skolasztika, mint tudományos módszer, és mint a világot rendszerező elmélet a 14. században kezdett kiüresedni és válságba jutni. Aligha függetlenül attól a megrázkódtatástól, amit 1270 után Európa népei átéltek. A skolasztikus dialógusok öncélúvá váltak. Arról is lehetett vitatkozni, hány angyal fér el egy tű fokán. Talán ez is magyarázza azt az ádáz dühöt, amivel a 15–16. század humanizmusa a nagy eredményeket felmutató skolasztikát támadta.

Természetesen a válság időszakának is megvoltak a nagy alakjai; Duns Scotus, William Ockham vagy Pádúai Marsilius. Ők azonban már másként fogalmazták meg kérdéseiket és más válaszokat is adtak rá, mint elődeik. A hit és tudás kapcsolatán túl mások lettek az új korszak fő kérdései. A nagy szintézisek időszaka lezárult, a kritika és a kételkedés korszaka kezdődött el olyan kérdésekről, mint az isteni kegyelem, emberi szabad akarat, causalitás, indeterminizmus stb.

Duns Scotus az „elmés doktor” (*doctor subtilis*) ferences szerzetesként élt és tanított Oxfordban, Cambridge-ben, Párizsban és Kölnben. Igyekezett következetesen

szétválasztani a hitet és a tudást. Hirdette, hogy Isten minden létező ősoka, de úgy vélte, hogy a hit igazságai bebizonyíthatatlanok. Az emberi lét legfontosabb egyedi elemének nem az értelmet, hanem az akaratot tartotta. William Ockham (1290–1348) ugyancsak franciskánus volt, de nem skót, hanem angol. Rendjével és a pápával összetűzésbe került, s ezért 1328 után a pápa ellenfele, Bajor Lajos császár környezetéhez csatlakozott. A tapasztalatok fontosságát hirdette az ismeretszerzésben, s a fogalmi megismerést egyenesen tagadta. Teológiai nézeteiben az Isten „abszolút hatalmá”-ból indult ki, de a pápai univerzalizmust, amely a pápát Krisztus földi helytartójának vélte és ezért a keresztény világ feletti főhatalmat is a pápának igényelte, tagadta. Pádúai Marsilius ugyanúgy Bajor Lajos környezetéhez tartozott, mint William Ockham. „Defensor pacis” című művében (1324) ugyancsak tagadta a pápai univerzalizmust, s az Imperium és a Sacerdotium egyetemes elvével szemben az önálló államok szükségességét hangsúlyozta.

A 11–14. században a műveltség döntően egyházi jellege nem változott meg, de kialakult egy sajátos lovagi és városi kultúra, s a társadalom mélyén ott élt a népi műveltség is.

A skolasztika időszakában még tovább él a megelőző korszak himnuszalkotásának. A tudós és költő személye egyáltalán nem válik külön. Abelard és Aquinói Tamás ugyanúgy költő is, mint Clairvaux-i Szt. Bernát. Aquinói Tamás szekvenciája, a „Pange lingua gloriosi” részévé lett a nagycsütörtöki liturgiának, a „Lauda Sion Salvatorem” pedig az úrnapinak, de a 13. század más gyönyörű himnuszai is értékei az egyetemes európai költészetnek. Szt. Ferenc követője, Celanói Tamás írta a „Dies irae” kezdetű éneket a halottak ün-

nepének szekvenciáját, az „Isten bolondja” Fra Jacopone da Todi a „Stabat Mater”-t, amely a hétfájdalmas Mária-ünnepi miséjének része. A Mária-kultusz kialakulásával a gótikus kor himnuszai legszívesebben Mária szépségét ünneplik, vagy bánatát szólaltatják meg.

A vallásos irodalomnak a himnuszok mellett másik fő műfaja a legenda, amely valamely szent csodás élettörténetét adja elő példázatos formában. Jellemző, hogy Beckett Tamás 12. századi angol mártírérek legendája már halála után néhány évvel megszületett. A 13. század terméke a „Legenda aurea”, a legendák nagy összefoglalása. A szentek élettörténetét nehéz különválasztani az egyéb példázatoktól, amelyek nagy gyűjteménye a „Gesta romanorum”, a 14. század derekán született meg. A skolasztika korszaka tehát nemcsak a tudományban, de az irodalom bizonyos műfajaiban is a nagy gyűjtemények, összefoglalások időszaka.

Az egyházi jellegű művelődéstől és irodalomtól függetlenedő világi kultúra legfontosabb középkori termékének a lovagi kultúrát tekinthetjük. A lovag a 11. században lett a középkori társadalom egyik meghatározó elemévé, amikor a vitézi életmódot és a katonáskodást azonosították a nemességgel. A lovagi életforma megteremtette a maga sajátos eszményeit is, amelyek természetes módon különböztek az egyház és a szerzetesek eszményeitől. A hét szabad művészet mellett a hét lovagi erény is fontos volt azok számára, akik nem a tudományt, hanem a katonai vitézséget tartották fontosnak. Bizonyos területeken természetesen érintkezett a két nézet, s a lovagi kultúra vallásos tartalmakat is hordozott. Szent Mihály arkangyalt többnyire lovagként, pallossal ábrázolták, de a lovagok őseinek tartották a sárkányölő Szent Györgyöt is.

A hősiesség és bátorság kultusza mellett nagyon nagy szerepet játszott a lovagkorban a nőkultusz. Az előbbi kapcsolatban volt a kereszteshadjáratok megindulásával a 11. század végén, de a lovagi harcmóddal is, amely az egyéni bátorságon és küzdenitudáson alapult. A hősiesség és bátorság összekapcsolódhatott bizonyos aszkézissel. A 11–12. században alakult egyházi lovagrendek valójában a két életideált, a szerzetesit és a lovagit egyesítették. A johanniták, a templomosok, vagy a német lovagrend tagjai eredetileg a hit védelmezésére és terjesztésére szerveződtek, megerősített kolostorszerű építményekben laktak, s szerzetesi fogadalmat tettek. Az egyházi lovagrendek tagjainak cölibátusa egyébként nem ellenkezett a lovagság nőkultuszával, amelynek lényeges eleme volt a beteljesületlen szerelem. A lovagi nőkultusznak bizonyára volt erotikus tartalma is, a hős a megpróbáltatásokat és a harcot többnyire imádott hölgye szerelméért vállalta. (A hölgy azonban többnyire házas volt, s ezáltal ugyanolyan reménytelenül szerelmes, mint lovagja.)

A lovagi nőkultusz szintén elválaszthatatlan attól a Mária-kultustól, amely az egyházi irodalomban időben párhuzamosan bontakozott ki.

A lovagi eszményekhez hozzátartozott a tökéletességre törekvés (summa perfectio). Ez különösen azokat a zárt rendeket jellemezte (Aranygyapjú rendje, Térdszalagrend), amelyek a világi elitet, a legnagyobb birtokosokat és főtisztviselőket tömörítették.

A lovagok cselekedeteit gyakran meghatározták és irányították a fogadalmak és eskük. Ha a fogadalmak teljesítése, és az eskü megtartása lovagi erénynek számított, akkor be nem tartásuk szégyenteljes bűn volt. A fogadalmak között igen sok volt a mai szemlélettől idegen, de a lovag-

kornak nagyon is megfelelő. III. Edward angol király arra tett fogadalmat, hogy addig nem nyitja ki a szemét, amíg ellenfelével, a francia királlyal, IV. (Szép) Fülöppel meg nem vív. A párviadal a lovagi életforma legfontosabb eleme, mintegy összesűrítője az erényeknek, a hősiességnek, a nőtiszteletnek (a lovag többnyire szerelméért vív), a legyőzött ellenféllel kapcsolatos nagylelkűségnek stb.

Mindezek természetes kellékei egy korszak fontos társadalmi csoportja magatartásának, kialakításukban azonban nagy szerepet játszott a lovagi irodalom, a vitézi énekek, dalok, mondák.

A vitézi énekek hosszú sorát a Roland-ének nyitja meg, amelynek történései Nagy Károly udvarába vezetnek vissza, s 778. évi hispániai hadjáratával vannak kapcsolatban, maga az eposz azonban leg hamarabb a 11. században született, első kéziratai csak 1170 tájáról maradtak fánk. A Roland-éneken kívül mintegy 80 chanson de geste maradt ránk, értékük azonban nem ér fel a Roland-énekével. A spanyol nemzeti hőssé vált lovagról. Cidről is az első vitézi ének a 12. századból maradt ránk (Cantar del Mio Cid).

A lovagi költészet fontos részét alkotó lírai dalok az udvari költészet kellékei voltak, s akkor alakultak ki, amikor a királyi hatalom a mélypontra süllyedt, így nem a királyi udvar, hanem egyes tartományurak, bárók udvarai váltak a művészetek központjává. Az udvari élet részévé váltak a dalnokok, s szolgáltatásuk a szerelmi dal, amelyet többnyire le sem írtak. A formákat a konvenciók szabták meg, ennek ellenére az udvari költészet nem vált tartalmatlanná. A francia nyelvterületen troubaduroknak nevezett udvari költők különösen Dél-Franciaországban voltak kedveltek, valószínűleg az albigenes eretnekséggel is kapcsolatban álltak s vallási ta-

naikat szerelmi allegóriákban fogalmazták meg. Az eretnekek kiirtása után a trubadúr-költészet is lehanyatlott.

A trubadúrokéhoz hasonló lovagi dalköltészet Európa más országaiban is virágzott. A Német-római Birodalomban minnesängerekenk nevezték őket. Akadt közöttük jelentős költő, pl. Walter von der Vogelweide, aki életének egy részében II. Frigyes császár udvarában élt. A kifinomult udvari dalköltészettel szemben egy másik német minnesänger Neidhart von Reuenthal vaskosabb népi stílusú dalokat írt, hősei falusiak voltak.

A lovagi mondák között voltak antik tárgyúak, mint a nagy karriert befutó Nagy Sándor-monda, vagy a trójai háború története. A lovagregény vagy regényes monda azonban a középkori hősök ábrázolásában talál igazán önmagára. A német népeposztról, a Nibelung-énekről, az angol Artus-mondaköréről. A Trisztán-mondáról és a Szent Grál kereséséről kell e helyen szólni.

A lovagi irodalom nagy előnye az egyházzal szemben, hogy nyelve nem a latin, hanem a népnyelv volt. A lovagi költészet bizonyította először, hogy a barbárnak tartott népnyelveken is lehet magas szintű irodalmat alkotni. Hatása nemcsak a fejedelmi udvarokra, de a városokra és a lovagi irodalommal vetélkedő polgári költészetre is kiterjedt.

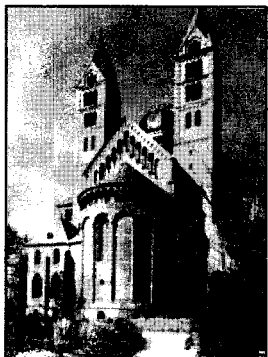
A középkori városok megszületésével együtt ugyanis sajátos városi művelődés született, amely részben összekapcsolódott, részben elkülönült az egyházi és lovagi műveltségtől. A városok egyetemei mindenképpen kapcsolatot jelentettek az egyházi műveltséggel, hiszen az egyetemek még évszázadokig egyháziak vezetése alatt állottak. A lovagi kultúra nemcsak a városiak kritikájának volt tárgya, de egy kicsit a városi művelődés utánzandó példája is.

Az utánzás még tettenérhető a 13. századi Rózsa-regényben, de már itt is megjelenik a városok profán szelleme, ami igazában az ún. fabliau-kban mutatkozott meg. E komikus versek valójában trágár történetek, többnyire rászedett férjekről, a cölibátust áthágó papokról. A fabliau-k valóságot torzító naturalizmusával szemben a 14. századi angol Chaucher „Canterbury mesé”-inek legnagyobb értéke valóságábrázolásának hitelessége.

Sajátos módon a 12–13. századtól kezdve a városi művelődéssel kapcsolódik össze az ún. misztérium-dráma, amelynek előzményeit már a 10–11. században megtalálhatjuk. A keresztény ünnepek között főleg a karácsony volt alkalmas a drámai megjelenítésre, el lehetett játszani, hogyan jöttek a jászolhoz a pásztorok, hogyan imádták a kisded Jézust a három királyok stb.

A misztérium-játékok köre a 12–13. században kiszélesedett és profanizálódott. A városokban nemcsak a szentek életét jelenítették meg, de időnként világi témákat is feldolgoztak. Ez utóbbira talán legjellemzőbb a 12. századi Adam de la Halle színműve, amelyben saját élettörténetét mondja el a nézőnek.

A skolasztika korának irodalmát mintegy betetőzi, egyben azonban a reneszánsz felé vezető utat is megnyitja Dante alkotóművészete. Életének 56 éve (1265–1321) elég volt számára a középkori szellem nagy szintézisének megalkotására. A Divina Comediában nemcsak a skolasztikus tudomány minden eredménye bennefoglaltatik, de az eszményi szintre emelt udvari költészet hagyományai, sőt a napi politika is, a mögötte meghúzódó nagy küzdelemmel, az Imperium és a Sacerdotium között. Olasz nyelve pedig végérvényesen jogaiba iktatta a népnyelvet a latinnal szemben.

A speyeri császári dóm

szetben látvánnyá és kézzelfogható valósággá tárgyiasul. A 11–14. századot két egymást követő stílus uralja: a romanika és a gótika. A romanika azáltal vetkőzte le a kora középkori római és bizánci építészeti hagyományokat, hogy szabadabb szerkezeteket teremtett. Ugyanakkor azonban szigorú rendbe is foglalta az átmeneti korszak egységes stílust nélkülöző építészetét. Ennek eredménye lett a szilárd (kereszt)boltozat, a négyzethálós alaprajz, a vízszintes tagolás, a súlyos formák monotonitását feloldó díszítés (párkányok, vakárkádok, galériák). A négyzethálót, mint betartandó kötöttséget a boltozás kényszerítette az építésre. A gótika, amely az első igazán európai építészeti stílus volt, már teljesen megszabadult az antik építészet kötöttségeitől, sőt a román stílus négyzethálójától is. A román stílus legszembetűnőbb külső jele a félköríves áthidaló vonal, akár ajtó vagy ablaknyílásról, akár bolthajtásról van szó. Azonos méretű félköröket pedig csak négyzetalaprajz fölé lehet keresztbe feszíteni, így a négyzetháló szükséges kötöttsége maradt a romanika építészetének. A gótika legszembetűnőbb ismertetőjegyei: a csúcsívek, a csúcsíves bordás keresztboltozat és a külső támfalak rendszere. Mindezek olyan szabadságokat engedtek meg az építésnek, amelyeneket korábbi korszakok

Dante csaknem matematikai szigorral szerkesztett Isteni színjátéka akár a középkori képzőművészek legfontosabbikát, az építészetet is eszünkben juttathatja, hiszen a szerkesztés az építés-

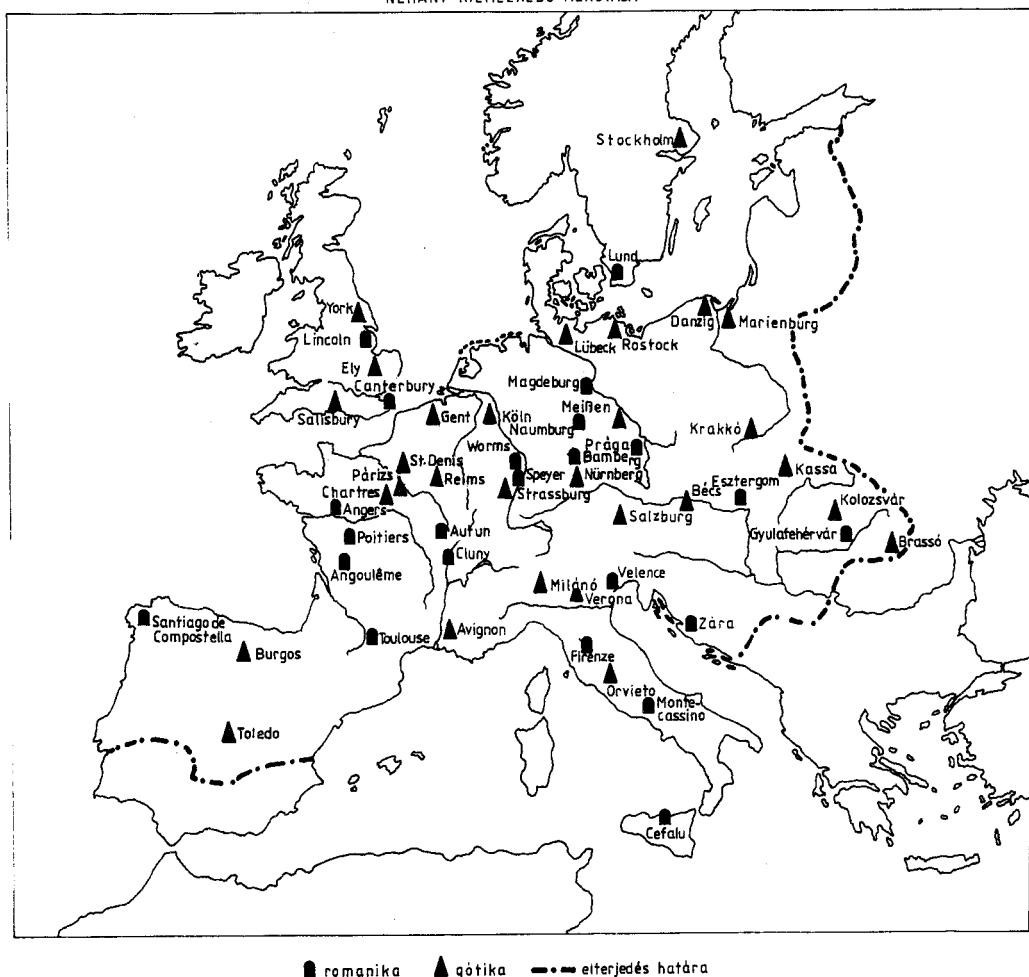
nem ismertek. Szinte korlátlanul növelhető volt a magasság, s mivel a falat is oszlop- és pillérkötegek helyettesítették, hosszú ablakokkal volt megbontható, s ezáltal a gótikus építészet a hit és az értelem világosságának századában a fény, a világosság művészetévé válhatott. Ahogy a skolasztikus teológiában az ember úgy jelent meg, mint a halhatatlan lélek és az általa uralt halandó test egysége, úgy uralta a súlyos épületesetet a gótikában is valamilyen csodálatos harmónia, amelyben az épület már szinte elveszítette anyagszerűségét. Először vált nyilvánvalóvá, hogy nem az anyag uralkodik az építőn, hanem fordítva.

A romanika nagy általánosságban a 10. század végétől a 13. század közepéig jellemezte az európai építészetet, a gótika innen kezdve szintén mintegy két évszázadon át.

A feudális széttagolódásnak megfelelően a román stílus számtalan helyi variációban jelenik meg előttünk. Más hagyományokból nő ki az itáliai, általában a dél-európai román építészet és ismét másból az északi. A korai romanika legjelesebb emlékei Itáliában a pisai dóm, Franciaországban a Saint Benoît sur Loire kolostortemplom, Németországban a hildesheimi Szent Mihály-székesegyház. Az érett román jellegzetes alkotásai az autuni székesegyház Franciaországban, a worms-i dóm Németországban és a ferrarai székesegyház Itáliában. A román építészet a normann hódítással 1066 után átkerült Angliába, elterjedt északon Skandináviában, délen Hispániában. Elterjedésének keleti határai Csehországban, Ausztriában, Lengyelországon és Magyarországon voltak. Ják és Gyulafehérvár példázzák a középeurópai romanika magas színvonalát.

A gótika és a romanika között nincs akkora különbség, hogy az új stílus ne épülhetett volna rá a régire. A gótika fel-

A ROMANIKA ÉS A GÓTIKA Néhány kiemelkedő alkotása

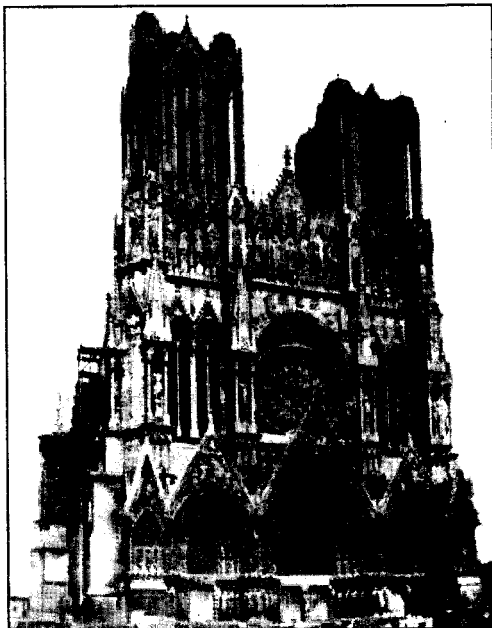
oldotta ugyan a román stílus zártságát, s ezáltal a szerkezetek és formák felbontásának művészete, de szervesen rá is épült, mert alapelemeik közösek voltak. Megmaradt pl. a templomépítészetben az alaprajz latin kereszt formája stb.

Az új művészet Franciaországban született meg, már a 13. században, úgy, hogy a gótika egyes elemei, pl. a csúcsíves boltozás ráépült román elemekre. Ez történt az 1140-re elkészült St. Denisi apátsági

templomban, amelyet Suger apát építtetett. Ebbe a sorba tartozik a párizsi Notre Dame is, amely 1173 és 1218 között épült, bár tornyai ekkor még nem készültek el (s valószínűleg máig befejezetlenek). A franciaországi gótikus építészet csúcsát minden bizonnyal a reimsi székesegyház, a francia királyok koronázó temploma jelenti. Építését 1211-ben Jean d'Orbais építőmester kezdte el, de kívülre időben egymást követve még négyen vettek részt az építésben. A

A pisai székesegyház

A reimsi katedrális

templom méretei imponálóak, belső hosszúsága 139 méter, az öt hajó szélessége 14,65 méter, a kereszthajók 49,5 méterresek. Az építés egészen a 15. századig tartott. Németországban a Franciaországgal szomszédos Rajna-vidéken tűntek fel az első gótikus épületek, legfontosabb közülük a strassburgi és a kölni székesegyház. Ez utóbbi, amelynek belső magassága 45 méter, arra is példa lehet, hogy a végtelenség érzését a hívőben a gótikus templomok magassága kelthette. A gótika egyébként Németországban igen hosszú életű volt, még a 16. században is építettek ilyen templomokat és más épületeket. Német jellegzetesség a főleg északra jellemző, ún. téglagótika, ahol nem volt elégséges faragott és faragható kő, ezért téglából készültek a templomok, míg délen a gótika legfontosabb építési anyaga a faragott kő.

A gótika hatásköre valamelyest szélesebb, mint a romanikáé. Németalföld,

Anglia, Itália, Spanyolország mellett magába foglalja az északi államokat, s Közép-Európában Csehországot, Lengyelországot, Ausztriát és Magyarországot. Ez utóbbi területen jellegzetes emléke a gótikus építészetnek a prágai Szent Vitus-székesegyház vagy a bécsi Szent István-dóm. Különleges építészeti megoldásokkal e határterületeken is találkozhatunk. Ebből a szempontból feltétlenül meg kell említeni a kassai Szent Erzsébet-templomot, ahol a szűk tér lehetőségeit maximálisan kihasználta az építőmester. A gótikus építészet határa egybeesett a római egyházzal. Brassó székesegyháza vagy a Baltikum templomai jelentették a legkeletibb határt. A gótikus építészet a románál sokkal inkább jellemezte a világi épületeket is. A firenzei Palazzo Vecchio, a lübecki városháza, a velencei Doge-palota, a roueni igazságügyi palota, Zsigmond császár budai, ún. friss palotája vagy a prágai vár

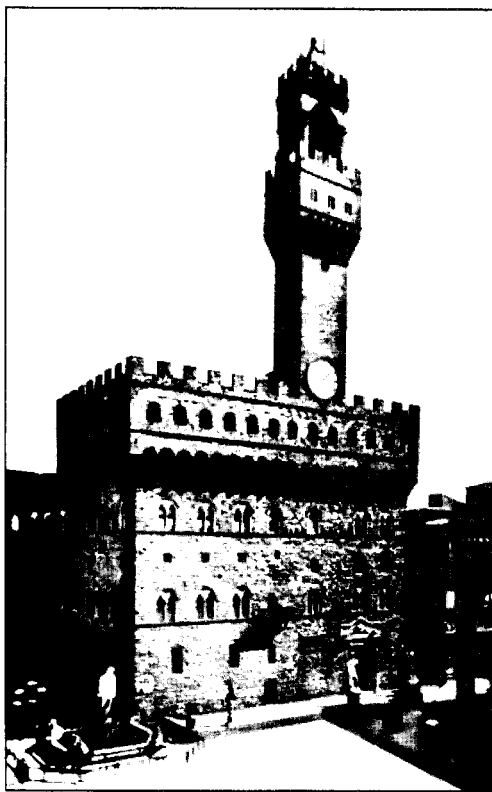
Ulászló-terme, s Európa számtalan lovagvára mutatja a gótika egyetemes jellegét.

Lényeges különbség van a két stílus között az építők társadalmi helyzete és szervezete tekintetében. A romanika mesterei többnyire névtelenségbe burkolóztak, s a megrendelő mindig fontosabb volt, mint az építő. Ez a gótikában fokozatosan megszűnt. A romanika kis vándorló építész kollektívái a gótikában hatalmas építőpályolyokká szélesednek nagy regionális hatáskörrel.

A romanikához képest a gótikában megváltozott a művészeti ágak egymáshoz való viszonya is. Az előbbiben az építészethez képest a szobrászat vagy a festészet csak az alkalmazott művészet szere-

pét játszotta, míg a gótikában az építészet mellé azonos rangúvá emelkedett mindkettő. Az elmondottaknak megfelelően a román kori szobrászat csak az építészet keretei között kaphatott helyet, s legfontosabb anyaga a kő. A festészet is elsősorban falfestészet, illetve üvegfestészet.

Az építészettől elkülönülő iparművészet, illetve könyvfestészet nagy virágzását tapasztalhatjuk, főként a korábbi századokban kifejlődött alapokon. A romanika korában alig volt olyan kolostor, ahol ne működött volna jelentős könyvfestő műhely. Az iparművészetben megtartotta vezető szerepét az ötvösség. A megrendelők továbbra is elsősorban az egyháziak voltak.

A Palazzo Vecchio, a firenzei városháza

58. kép: Gótikus lakóház terme Budán

A gótika kezdetén a szobrászat még egybefonódott a templomépítéssel. Teljes elválása az építészettől nem is következik be, csak kivételes esetekben, a szobrok dinamikája azonban megnő, az ábrázolás életszerűvé válik, mint a regensburgi Szent György-szoborban, vagy a Kolozsvári testvérek prágai Szent György-lovaszobrán. A gótikus szobrászat jellegzetes alkotásai a szárnyasoltárok. Ennek a művészeti ágnak első ismert mestere a mindenki Bertram mester 1379-ből. Jeles alkotói Peter Parler, illetve Veit Stoss.

Giovanni Cimabue:
Krisztus a keresztfán (részlet)

A szárnyasoltárok szobrai többnyire festettek voltak. A murális festészet lehetőségei csökkentek, mert a gótikus templomok falfelületei az oszlopsorok, ablakok miatt lényegesen kisebbedtek. A gótikus festészetet egyébként olyan alkotóművészek jellemzik, mint az itáliai Cimabue, a németalföldi van der Weyden, Jan van Eyck, Hans Memling, vagy a magyarországi M. S. szignóval jelzett mester. Az oltárképek festészetében elszakadás tapasztalható a bizánci konvencióktól, ami egyébként az ortodox egyház területén még évszázadokig kötelező érvényű volt. A gótika korában élt az itáliai festészet óriása, Giotto, művészete azonban már a reneszánsz festészet nyitányát jelenti. A gótika utolsó szakaszával megjelenik a világi jellegű festészet is, amelynek legszebb emléke van Eyck kettős arcképe Arnolfini bankárőről és feleségéről.

A gótikus festészetnek ezt az utolsó, 1400 körüli szakaszát egyébként internacionális gótikának szokták nevezni, mert Európa nagy részén ekkorra egységes stílus jött létre, de nem úgy, mint korábban, hogy egy adott területen kialakult művészi ábrázolásmód terjedt el a kontinens egészén, hanem olyan feltételek mellett, hogy

nem lehet megállapítani azt a részét Európának, ahol az internacionális gótika festészete megszületett. Jellegzetességei között nem hagyhatjuk említés nélkül a falusi élet és a parasztság szinte idilli, bukolikus ábrázolását, ami szöges ellentétben állt a 14. század véres parasztfelkeléseivel (Wat Tyler, Jacquerie). A veszélyhelyzetben lévő nemesség talán kedvét lelta a magáéval ellentétes világ művészi megjelenítésében. A vallási élet hagyományos formáinak hitelvesztése és a skolasztika kiüresedése magyarázhatja a keresztény vallási témák ikonográfiájának változásait. A bensőségebb hit iránti vágyakozás is megjelenik a keresztről levétel újtípusú ábrázolásában, amely a későbbiekben nagyon népszerűvé válik (Pietà), vagy a szenvedő Megváltó megjelenítésében. A pietákhoz hasonlóan az internacionális gótika korában kezdődik a „hortus conclusus”-ok népszerűvé válása, amelyben Mária fallal elzárt virágoskertben jelenik meg angyalokkal és szentekkel körülvéve.

Villeneuve d'Avignon: Pietà

A festészet mellett számottevő fejlődés tapasztalható a gótika korában a kisművészetekben. A céhekbe, konfraternitásokba szerveződött mesterek (ötvösök, asztalosok, lakatosok, elefántcsont-faragók stb.) termékeiken szívesen utánozzák és alkal-

mazzák a gótikus építészet stílusjegyeit. Az aranyművesség remekeinek tekinthető ereklyetartókat gyakran gótikus épületnek formálták meg, árkádokkal, támpillérekkel. A gótikus formavilág összetéveszthetetlenül jelentkezik a remekművű szentségmutatókon (monstrancia) is.

A kora középkori könyvművészetnek is van gótikus folytatása. Párizsban a 13. században már 13 könyvfestő műhely dolgozott. A Psalteriumokat, Sacramentariumokat és Breviariumokat ugyanolyan előszeretettel díszítették pompás iniciálékkel, mint a korábbi századokban. A miniatúrafestészet azonban ugyanúgy életszerűbbé vált, mint a táblaképek festészete. Jellegzetesnek tekinthetjük ebből a szempontból Jean Pucelle Belleville Breviáriumát.

Arezzói Guido korszakos jellegű újításai a szolmizációval és a hangjegyírással kapcsolatban alapot szolgáltatottak a zene fejlődéséhez a 11–14. században. E fejlődés legfontosabb elemei: a polifónia megjelenése és a világi dalkultúra kifejlődése. A gregorián zenében a többszólamúság megjelenése nem köthető egyetlen centrumhoz. Valószínűleg a 9–10. században több nyugati város schola cantorumában próbálkoztak a párhuzamos vagy ellenirányú szólamokból polifon éneklést kialakítani (Reims, Winchester, Santiago di Compostella). A fokozatosan kialakuló 3-4 szólamú szerkezeteket a párizsi mesterek (Leoninus, Perotinus) iskolája foglalta össze 1200 körül. A költészet és zene a gótika korában is elválaszthatatlanul összefonódik nemcsak az egyházi, vallásos művészetben, de a világiban is. Ez jellemzi Adam de Saint Victor (+1192) sequentia énekeit ugyanúgy, mint azokét, akiket a költészet tárgyalásakor említünk (Aquinoi Tamás, Celanoi Tamás stb.). A motetta, a zenei gótika legfőbb képviselője, valójában a sequentiából fej-

lődik ki, amikor „az alleluja-énekek koloratúrás szavaihoz, mint mottókhoz ellenszólamokat csatol és ezeket önállóan szövegesíti” (Szabolcsi Bence). A gótikus zeneművészetet később „Ars antiquának” nevezték a reneszánsz korban kialakult „Ars novával” szemben.

Minnesänger a 14. század elejéről

Az egyházi jellegű többszólamú motettairodalom kialakulása mellett a világi ének megjelenése a korszak legfőbb sajátossága, ez a troubadour–minnesänger-költészettel kapcsolódott össze. Nagy alakjaira korábban már utal-

tunk. A világi dalokat is jellemzi a többszólamúság, olykor páratlan szépségben és teljesen kifejlett formában, mint John Fornsete híres, 1250 körül keletkezett „Sumer-canon”-jában, de a forma sokfélesége is a pásztori daloktól a táncdalokon keresztül, a zenés színjátékokig (pastourelle, estampida, jeu). A korszak végén a világi zenében megjelenik a városi dalköltészet is.

A skolasztika a művelődés minden területén a nagy szintézisek, összefoglalások időszaka. Európa hosszú útkeresés után ekkor talál igazán önmagára, nem utánoz, hanem eredetit alkot, elszakítja azokat a szálakat, amelyek a megelőző korszakokhoz fűzték. A művelődés alapvetően keresztény szellemisége még nem nyűg, hanem a kiteljesedés kerete, az új alkotás feltétele. Nélküle az európai kultúrtörténet későbbi szakaszai érthetetlenek és megmagyarázhatatlanok lennének.

V.

A MODERN EURÓPA HAJNALA:
1500–1789

1. Abszolút monarchiák és hatalmi törekvések a kora újkorban

A 16. század bevezetője annak a korszaknak, amelyben Európa uralkodóvá vált a világ többi részén. Az új korszak előnyeiből azonban a kontinens különböző területei nem egyenlő mértékben részesültek. Európa szerencsésebb régióiban az újkor kezdetét olyasféle sikerdátumokkal lehet kijelölni, mint 1492 – Amerika felfedezése. Kevésbé szerencsés régiókban az újkor katasztrófadátumokkal kezdjük, mint 1526 – Mohács évszáma. A szerencse azonban ebben az esetben nem a vak véletlen ajándéka volt, hanem az erősekhez pártoló segítség. Nyugat-Európában nem sokkal korábban törték meg a mohamedán világ hatalmát (1492: a Granadai emírség elfoglalása az araboktól), s e térségben sikerült a Magyarország, s tágabban az egész Délkelet-Európa sorsát beárnyékoló oszmán-török támadásokat is visszaverni (1529: Bécs megvédése, 1571: tengeri győzelem Lepantónál).

Nyugat-Európa felemelkedését országainak belső megerősödése segítette elő. A 15. század második felét – végét a kontinens nyugati felén eredményes felszabadító háborúk, sikeres országegyesítések, hatékonyabbá váló kormányzatok jellemezték, megannyi lehetőséget kínálva a sikerdátumokra. Franciaországban 1453-ban az angolok kiűzésével lezárult a százéves háború kora. Ezt követően az ország uralkodói fokozatosan terjesztették ki hatalmu-

kat az addig nagy önállósággal bíró tartományokra, míg végre 1491-ben Bretagne elfoglalásával gyakorlatilag egész Franciaországot jogaruk alá kényszerítették. (A kivételt jelentő Calais városát 1558-ban szerezték vissza az angoloktól.) Spanyolország csak 1479-ben született meg Aragónia és Kasztília egyesüléséből, amit újabb sikerdátumként követett 1492. Ekkor került sor a Granadai Emírség elfog-

Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd,
Spanyolország egyesítői

lására, majd néhány hónap múlva Amerika felfedezésére. Anglia története 1485-ben fordult kedvezőre, amikor lezárult a

Rózsák Háborúja, hatalomra került a Tudor-ház, s a szigetország megmenekült a szétesés veszélyétől.

Persze akad sikerdátum Európa ellentétes végén is. Oroszországban ekkor folyik az „orosz földek gyűjtése”, amelynek során a moszkvai fejedelmek (majd cárok) legyőzték riválisaikat, és elfoglalták tartományukat (1487: Novgorod, 1514: Szmolenszk, 1520: Rjazany, 1552: Kazany, 1556: Asztrahány). Lengyelország 1466-ban terjesztette ki hűbéri fennhatóságát a Német Lovagrend tartományaára. Végül ezek az évtizedek hozták történetük legnagyobb területi gyarapodását a Habsburgoknak is (1477: Burgundia, 1490: Tirol, 1516: Spanyolország, 1526: Magyarország és Csehország). S abban a korban, amelyben az etnikai hovatartozást nemigen vették figyelembe az országhatárok kialakításánál, a sikeres államok hamarosan hódításba fogtak. 1494–1559 között franciák és spanyolok folytattak hosszadalmas háborút Itália birtoklásáért. A 16. században indította hódító szándékú háborúit Írország és Skócia ellen Anglia. Oroszország cárhoja, IV. Rettegett Iván (1533–1587) pedig Lengyelország és a balti népek ellen viselt hadat, s alatta kezdődött el Szibéria hódoltatása is.

Néhány nagy múltú ország ugyanakkor kimaradt a fenti sikerekből. Az itáliai városállamok rivalizálása idegen hatalmak kapzsiságának szolgáltatta ki a félszigetet. Németországban – miután kudarcba fulladt I. Miksa császár (1493–1519) reformkísérlete – a tartományi fejedelmek növelhették hatalmukat a császárral szemben, amihez új ösztönzést kaptak az 1517-ben meginduló lutheri reformációtól. Széthullt az egész Skandináviát egyesítő dán állam is. 1523-ban a svédek kivívták függetlenségüket. Az már a történelem groteszk fordulatai közé tartozik, hogy az addig

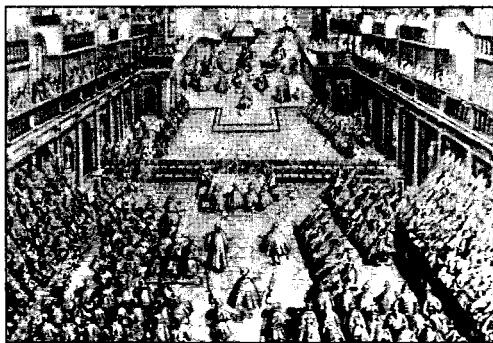

I. Miksa családja körében

ugyancsak dán uralom alatt álló Finnországot ettől fogva a saját szabadságát kiharcoló Svédország vetette alá. Elbukott a középkori Magyarország is, 1526-i katonai vereségét, a közismert katasztrófadátumot hamarosan három részre szakadása követte (1541). Vereségét nem valamely rivális európai hatalomtól szenvedte el, hanem a térségben megjelenő iszlámtól, amely addig legalább fél tucat balkáni államot kebelezett be (1393: Bulgária, 1453: Bizánc, 1459: Szerbia, 1463: Bosznia, 1482: Hercegovina, 1528: Montenegro). E kis népeket tekinthetjük a késő középkor igazi veszteseinek, mert míg Németország és Olaszország néhány évszázad múlva egyesülhettek, s a török alól felszabaduló Magyarországnak is megadatott, hogy európai típusú fejlődést járjon be, addig a Balkán társadalmát és gazdaságát a 20. századig hatóan deformálta az ázsiai hatás.

Az országegyesítésekkel, hódításokkal rendszerint párhuzamosan folyt az államhatalom belső megerősödése. A 15–16. század fordulóján indult meg az a folyamat, amely az abszolutizmus kialakulása-

hoz vezetett. Az uralkodóknak sikerült hatalmukat egyrészt területileg kiterjeszteni addig sokszor szinte teljes önállóságban élő tartományokra, másrészt elmélyíteni azáltal, hogy befolyásukat az állami élet egyre több területén és egyre tökéletesebben igyekeztek érvényesíteni. Közismert, hogy az abszolút uralkodók a törvényhozásban igyekeztek mellőzni a rendi gyűléseket. Franciaországban ezt a szervet a 15. században egyébként is ritkán, többnyire csak különleges alkalmakkal hívták össze. 1484–1560 között a rendi gyűlés egyszer sem ülésezett, 1614-től pedig végleg el-elűnt az állam életéből. Igaz, ennek fejében az uralkodóknak le kellett mondaniuk

Hosszú ideig ez volt az utolsó rendi gyűlés Franciaországban (1614)

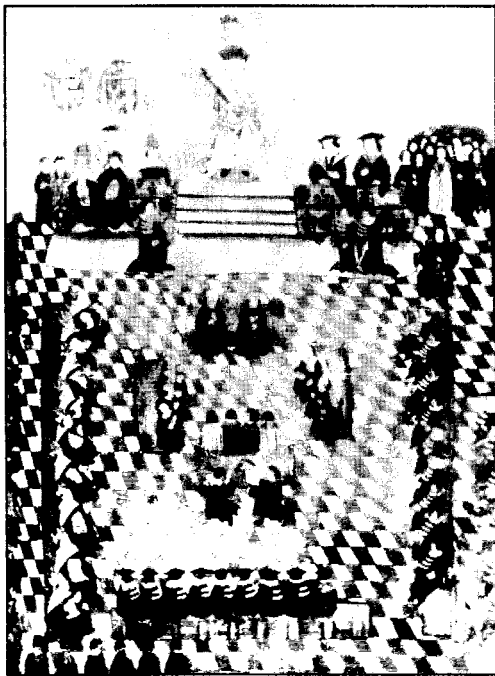
újabb adófajták kivetéséről. (A rendi gyűlés fél évszázados átmeneti „feltámadása” a vallásháborúknak és a királyi hatalom ideiglenes meggyengülésének volt köszönhető.) Angliában VII. Henrik (1485–1509) a Tudor-ház első uralkodója trónra lépte után azonnal megritkította az addig évente összehívott testület üléseit. VIII. Henriknek (1509–1547), majd I. Erzsébetnek (1558–1603) többé-kevésbé sikerült saját akaratát rákényszeríteni a parlamentre, a Stuartok alatt azonban újabb konfliktusokra, s a parlament szüneteltetésére ke-

rült sor (1611–1621, majd 1629–1640 között). Az egységes Spanyolország autonómiáját megőrző két országrésze közül Aragóniában II. Fülöp (1556–1598) évtizedekig mellőzte a cortes összehívását, míg Kasztíliában a rendi gyűlés általában visszaszorult a központi hatalommal szemben. A rendi gyűlések szüneteltetése esetén a „lex rex” (a király a törvény) állapota érvényesült, a törvényhozás tehát döntő mértékben az uralkodó befolyása alá került.

A hagyományos törvényhozó testület elsorvasztásával szemben az államigazgatás egyéb területein a királyt képviselő intézmények kiépítésére és megerősítésére került a hangsúly. Szaporodtak a központi intézmények a közigazgatás és az igazságszolgáltatás területén. Megkezdődött az átmenet a középkor bizonytalan jogállású és hatáskörű, sokszor rendi vagy partikuláris érdekeket kifejező szervezeteitől a modern kor ésszerű, rendszerileg szabályozott hivatalai felé. Az igazságszolgáltatásban az uralkodók egyrészt a központi bíróságok hatáskörét szélesítették, másrészt a középfokú bíráskodást igyekeztek ellenőrzésük alá vonni. [Az előzőre jó példa Angliában a VII. Henrik által létrehozott Csillagkamara, amely a leghatalmasabb főurak felett is ítélezhetett, az utóbbira a II. Henrik (1547–1559) által megerősített középfokú francia királyi bíróságokat említhetjük.] Az új típusú hivatalok szakértő hivatalnokokat igényeltek, csökkentve ezzel a nemesség és az egyház közvetlen irányító szerepét. Megnőtt az állam befolyása a hadsereg felett. A zsoldosseregek parancsnokai eddig tulajdonként kezelték egységeiket, amelyeket a legtöbbet kínálónak ajánlottak fel. Most az állam az állandó hadsereg felállításával hivatalnoki pozícióba kényszerítette őket. Ugyanakkor ugyá-

ma. A 16. században II. Fülöp spanyol király nemzetközi méretekben is jelentős serege 60 ezer főt számlált, a 17. század végén XIV. Lajos francia király (1643–1715) már nagyjából 300 ezres hadsereggel rendelkezett. Az állandó hadsereg fenntartása komoly anyagi megterhelést okozott. Az abszolutizmus így újfajta adókat vezetett be. Franciaországban a 15. század második felében a lakosságra kivetett első általános érvényű adó, a *taille* a hadsereg fenntartását szolgálta. A spanyol állam a 16. század közepén bevételei 80%-át fordította katonai kiadásokra.

Az államhatalom megerősödésének folyamatába illeszkedett az egyház fokozatos alárendelése az államnak. Erre többféle lehetőség kínálkozott. Ha az uralkodó megmaradt a katolicizmus keretein belül, akkor főkegyúri jogát igyekezett messzeemenően érvényesíteni, s fokozottan beszólni az egyházi méltóságok odaítélésébe, illetve bizonyos egyházi jövedelmek sorsába. Mások viszont szakítottak az egyetemes (katolikus) egyházzal, esetleg magával a katolikus vallással is. Franciaországban I. Ferenc (1515–1547) a pápával kötött 1516-i bolognai konkordátumban szerzett magának jogot a püspökök személyének kijelölésére. Angliában 1529–36 között a parlament mondta ki a szakítást a pápával, s tette meg a hazai egyház fejévé az uralkodót. Vallásilag az ún. „gallikán egyház” (Franciaországban) megmaradt katolikusnak, I. Ferenc a konkordátum értelmében még a pápának járó adók kivételét is engedélyezte az országból. az anglikán egyház számára azonban hamarosan új, a mérsékelt reformációs irányzatokhoz hasonló szabályokat dolgoztak ki. Több európai uralkodó, mint a skandináv országok királyai, s a német fejedelmek többsége, a reformáció valamely ágához csatlakozva biztosította független-

Az angol parlament ülése 1523-ban

ségét Rómától, s egyúttal az állam hatalmát a reformált egyház felett. Az új körülmények között még a hagyományos egyházi szerkezetre is jobban lehetett támaszkodni, mint korábban. Franciaországban – az általános rendi gyűlés szünetelése ellenére – az egyházi rend I. Ferenc uralkodásától a forradalomig minden öt évben egyszer összeült, hogy megszavazza a maga „önkéntes adományát” (*donum gratuitum*) a királynak (miközben a francia nemesség a forradalomig őrizte adómentességét). Az egyháznak szánt politikai szerep magyarázza a korabeli kormányzatok vallási türelmetlenségét, a más vallásúak üldözését. A korban ritka jelenség a vallási türelem olyan megnyilvánulása, mint Franciaországban a nantes-i edictum (1598), amely bizonyos korlátok között engedélyezte a protestánsok (hugenották) vallásgyakorlatát valamint hivatalviselésüket. Az a fajta

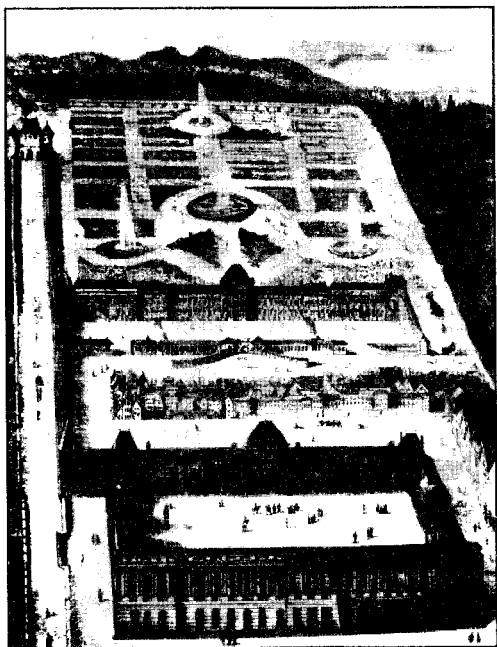
megértés pedig, amely Erdély valláspolitikáját jellemezte (négy „bevett” vallással: református, evangélikus, unitárius, katolikus) egyedülálló maradt.

Az államhatalom növekedése látszólag nehezen egyeztethető össze azzal a tendenciával, amely Európában a társadalmi jogok szélesedésével járt, különösen ha tudjuk, hogy a nyugat-európai abszolút uralkodók hatalmát jogilag szinte semmi nem korlátozta. Azokat az isteni és természeti törvényeket, amelyekre a kortársak, mint az uralkodói önkény akadályára hivatkoztak, soha nem fogalmazták meg. Az abszolutizmus kialakításában mégis találkozott a központi kormányzat és a társadalom igénye. A korlátlan hatalmat igazoló politikai értekezések nem egyszer a valódi abszolutizmust is megelőzhatték. Machiavelli „A fejedelem” című könyve 1513-ban jelent meg, Jean Bodin „Az állam” című munkáját 1576-ban adták ki, olyan időszakban, amikor éppen nem az erős uralkodói hatalom volt a jellemző. Machiavelli az 1494 óta folyó itáliai háborúnak szeretett volna véget vetni egy erős fejedelemség kialakításával, Bodin műve pedig – négy évvel a Szent Bertalan-éji vérengzés után – a franciaországi vallásháborúból kereste a kivezető utat. A jogi szabályozatlanság ellenére a megvalósult abszolutizmus a nyugat-európai országokban mégsem vált a keleti despotizmusához hasonló önkényuralommá. A központi hatalom elé a társadalom korábban megszerzett jogai állítottak korlátot. A rendi gyűlés mellőzése nem jelentette a különféle autonómiák, a társadalmi, gazdasági vagy jogi önállóság (városok, céhek, közigazgatási egységek) felszámolását. Az állami bürokrácia rájuk támaszkodott s egyúttal védte is őket. A képviseltek ellenőrizték az állam működését, és kivédhették a hatalom túlzott koncentrációját.

A nemesség előjogainak korlátozása sem jelentette minden jog megszüntetését. Így hiába fenyegette alkalmanként az államhatalom a történelmi kötöttségeket, azokat teljesen szétörni nem tudta. Persze az is igaz, hogy az állam a hagyományos nemesi kiváltságok többségét tiszteletben tartotta. Hiába szorították kordába a nemesség politikai tevékenységét, fékeztek meg mozgalmait, a nemesség a társadalom vezető ereje maradt.

A polgárság ezzel szemben nemigen jutott új jogokhoz. Gazdasági erejét a kormányzat felhasználta, társadalmi megbecsülést azonban alig biztosított számára. Gyakran előfordult, hogy egyes polgárcsaládok jövőjüket az uralkodóknak adott kölcsönökkel kívánták biztosítani, kedvezményeket, monopolhelyzetet nyerve ezzel a gazdaság valamely területén, ugyanakkor kockáztatva a bukást, a kölcsön vissza nem fizetése esetére. De a polgárság hétköznapi tevékenységével is kivívhatta az uralkodók neheztelését. A Habsburgoknak nyújtott hitelek vissza nem fizetése tette tönkre a Fuggereket a 16. század első harmadában. XIV. Lajos a nantes-i edictum visszavonásával (1685) polgárok tízezreit kényszerítette menekülésre Franciaországból. Nemeseket ritkán ért ilyen súlyos támadás. Az abszolutizmus ellen irányuló legveszélyesebb fellépések mégis tőlük indultak ki, mint az I. Erzsébet angol királynő (1558–1603) elleni összeesküvések (1569: észak grófjainak felkelése, 1572: Norfolk grófjának összeesküvése, 1601: Essex grófjának összeesküvése), vagy Franciaországban a Richelieu és Mazarin elleni főúri összeesküvések (1632, 1643), majd később a „hercegek Fronde-ja” (1650–53).

Az abszolutizmus az egyes országokban természetesen helyi sajátosságokkal jelent meg.

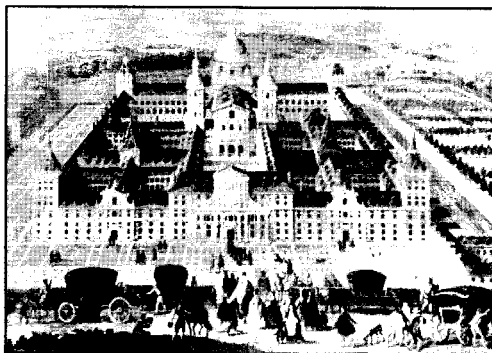
A versailles-i kastély a francia abszolutizmus jelképévé vált

A mintaképnek tekintett francia változatot hivatalnokai magas szaktudásával szokták jellemezni. A jól bejáratott gépezet azután fölébe került az egyéni kezdeményezésnek, az abszolutizmus további sikere immár személyektől, akár az uralkodótól is függetlenné vált. A tehetséges király (IV. Henrik, 1589–1610) és tehetséges miniszterek (Sully, Richelieu, Mazarin) által megalapozott francia abszolutizmusnak XIV. Lajos, a Napkirály már elsősorban jelképe lehetett és nem mozgatója. Amit ő önállóan kezdeményezett (háborúk sorozata, vallási türelmetlenség, az államadósságok növelése), az inkább ártott mint használt országának.

Anglia abszolutizmusában – ha összehasonlításra törekszünk – a képviselői rendszer továbbélését és erejét, valamint a vagyon társadalmi mérceként való elfogadását kell kiemelnünk. A Rózsák Háború-

jában (1455–1485) megfogyatkozott angol főnemesség nem tudta érdemben veszélyeztetni a központi hatalom erősödését, a politikában a helyére lépő köznemesség és polgárság pedig vitte magával társadalmi érdekeit, s a helyi testületekben megszerzett igazgatási gyakorlatát. A rendi befolyást VII. Henrik azzal kívánta korlátozni, hogy az arisztokrata főtisztviselők és a helyi igazgatás állami vezetői csak csekély fizetést kaptak, így pozíciójuk nem vonzotta a jelentkezőket. A tényleges munkát velük szemben egyre inkább jól fizetett kishivatalnokok, valamint választott helyi tisztviselők (békebírák és seriffek) végezték. Folytatódott az a középkori gyakorlat, amely a nemességet adófizetésre kötelezte, így a birtokososztály továbbra sem válhatott el élesen a társadalom más osztályaitól. A társadalmi hierarchia kategóriáit a kiváltságok helyett egyre inkább a vagyoni állapotnak megfelelően határozták meg.

Spanyolország abszolutizmusa éppen ellenkezőleg, a szokásosnál erősebben rendelte maga alá állampolgárait, és őrizte a társadalom hagyományos hierarchiáját. Az ország egyesítése alkalmat adott arra, hogy a kormányzat háttérbe szorítsa a csak országrésznyi összefogásra képes arisztokráciát. I. Károly (1516–1556, német-római császárként V. Károly, 1519–1556) gyakran ültetett idegeneket országai fontos kormányzati pozícióiba (Spanyolországban németalföldieket és itáliaiakat). Az Újvilágból beáramló óriási tömegű nemesfém a 16. század közepétől azután szinte függetlenné tette az uralkodói hatalmat a helyi bevételi forrásoktól. A hatalmas hadsereg és flotta lehetővé tette, hogy az ország – II. Fülöptől a 17. század közepéig – szinte minden európai konfliktusba beavatkozzon, s vezető szerepet igényeljen a kontinens katolikus hatalmai között.

Az Escorial. A Madrid közelében álló hatalmas kolostorpalotát II. Fülöp építtette

Ahogy nőtt Spanyolország politikai befolyása, úgy csökkent a másik Habsburg-államé, Németországé. A császárok kísérlete, hogy birodalmi szinten hozzák létre az abszolutizmust, kudarcot vallott. Ehelyett az egyes tartományokban ún. kisállami-fejedelmi abszolutizmus alakult ki. A fejedelmek önállósulási kísérleteikhez kiváló eszközt nyertek a reformációban, amely territoriális harcaiknak vallási színezetet adott. Vallási alapon kötötték meg császárellenes szövetségüket (schmalkaldeni szövetség, 1531), vallási alapon vívták meg császárellenes harcukat is (schmalkaldeni háború, 1546–1547). Az augsburgi vallásbéke (1555), amelyet a „cuius regio, eius religio” elve alapján kötöttek („akié a föld, azé a vallás”, a meg egyezés azonban végül csak a fejedelmeknek adott jogot a választásra a katolicizmus és a lutheri – evangélikus – vallás között, a földesuraknak nem), valójában a császári hatalom megroppanásának fontos mérföldköve lett. A fejedelmek a béke alapján politikailag is függetlenültek a császári hatalomtól. V. Károly, akinek – Spanyolország és a spanyol gyarmatok birtoklása révén – „birodalmában sohasem nyugodott le a nap”, Németországban alig rendelkezett bármiféle hatalommal. Az ún.

birodalmi kormányzati szervek (kancellária, tanács, kamarai bíróság stb.) fokozatosan elveszítették befolyásukat a fejedelmek által kormányzott területeken. A Habsburgoknak meg kellett elégedniük azszal, hogy a közvetlenül alájuk tartozó tartományokban (osztrák és cseh területek, Magyarország) építsenek ki tartományi-fejedelmi hatalmat.

Még inkább eltérő a keleti peremvidék központosítása. Oroszországban a külső jelek a nyugati abszolutizmusra emlékeztetnek. III. Iván alatt (1462–1505) számos új hivatal kiépítésével találkozunk. A központi igazgatás szervei az ún. prikázok lettek, rendeletekkel korlátozták a helyi igazgatást irányító helytartók önállóságát, a jogi viszonyokat az 1497-ben kibocsátott törvénykönyv (Szuzyebnik) egységesítette. A politika szolgálatába állították az egyházat. Visszaszorították az egyház nagyobb önállóságáért küzdő reformmozgalmakat, a „harmadik Róma” elmélettel ösztönözték az expanziós törekvéseket. A hadseregben a korábbi bojárcsapatok mellett egyre nagyobb szerephez jutottak a szolgáló nemesek (pomescsikek). Az orosz fejlődés azonban nem tudta elleplezni, hogy hiányzott belőle a társadalom alkotóelemeinek autonómiája. A szolgálai szerepre kényszerített egyház, a képviseleti rendszert nem ismerő városok nem lehetettek veszélyesek a cári hatalomra, amely az önkényre hajló uralkodók kezében könyörtelenné vált. Amikor 1487-ben III. Iván – akit először neveztek cárnak – az „orosz földek gyűjtése” egyik első lépéseként elfoglalta a novgorodi városköztársaságot, az egész vezető réteget, bojárokat és kereskedőket deportáltatta, javaikat elkoboztatta, a városállam fölé cári kormányzót rendelt. Az orosz központosítást így inkább a keleti despotizmusokhoz kell hasonlítaniunk, mint a nyugati abszolutizmushoz. Számos elemé-

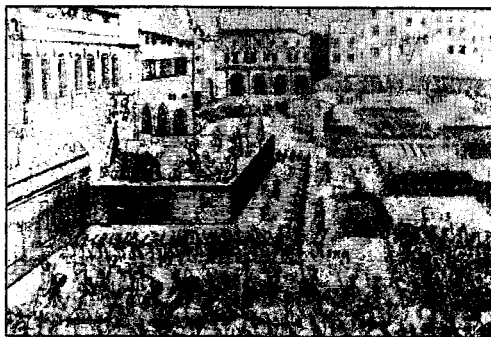
Az orosz seregek
Kazany ellen vonulnak

ben hasonlít hozzá az Európában igazi ázsiai despotizmust meg-honosítani próbáló oszmán-török berendezkedés. Az oszmán államban is a korlátlan szultáni akarat érvényesült, itt is hiányoztak az au-

tonóm testületek, az egyház – amelynek feje a kalifai méltóságot is megszerző szultán volt – szinte beleolvadt az államba. A birtokososztály (szpáhik) katonai szolgálata fejében valójában nem földbirtokot kapott, hanem csupán annak járadékát, korlátozott időtartamra. Ez a despotikus uralmi forma tört be Magyarországra is a 16–17. századi hódoltsági területen, de mivel nem volt jellemző, hogy keresztények a török birtokososztályba emelkedjenek, a magyarság ezt a szerkezetet lényegében csak a társadalom aljáról tapasztalhatta.

Annál közelebb került Magyarország a közép-kelet-európai Habsburg-monarchiához, amely a 16–17. században nagyjából egyharmadát, a 18. században már egészét magába foglalta. Ez az együttélés – mint tudjuk – korántsem volt problémamentes. Az abszolút kormányzatok sehol sem vettek figyelembe a helyi sajátosságokat, politikájuk többnyire ütközött a részérdekkel. Ez már önmagában is feszültségekhez vezetett volna a magyar rendekkel. A Habsburgok abszolutizmusa azonban mindezen túl, sokáig eredménytelenül szembesült az olyan feladatokkal is, mint országának, illetve népeinek védelme, az anyagi erőforrások ésszerű felhasználása. Ez a nehézkesség újabb okot szolgáltatott az ellenállásra. Történelmünk tanúsítja, hogy

mennyi konfliktus alakult ki a 17. század elejétől a 18. század elejéig az udvar és a magyar (vagy a velük szövetséges cseh, osztrák) rendek között. Bécs esetenként különös, de nyugaton nem ismeretlen szigorral próbálta leszerelni az ellenállást (az 1618–20-i cseh felkelés leverése után 27 felkelőt végeztek ki, s körülbelül kétezer főt ítéltek el, Magyarországon a Wesselenyi-összeesküvés 5 vezetőjét végezték ki, s 221 személyt fogtak perbe). Az akut megtorlás ellenére itt a helyi autonómiákat

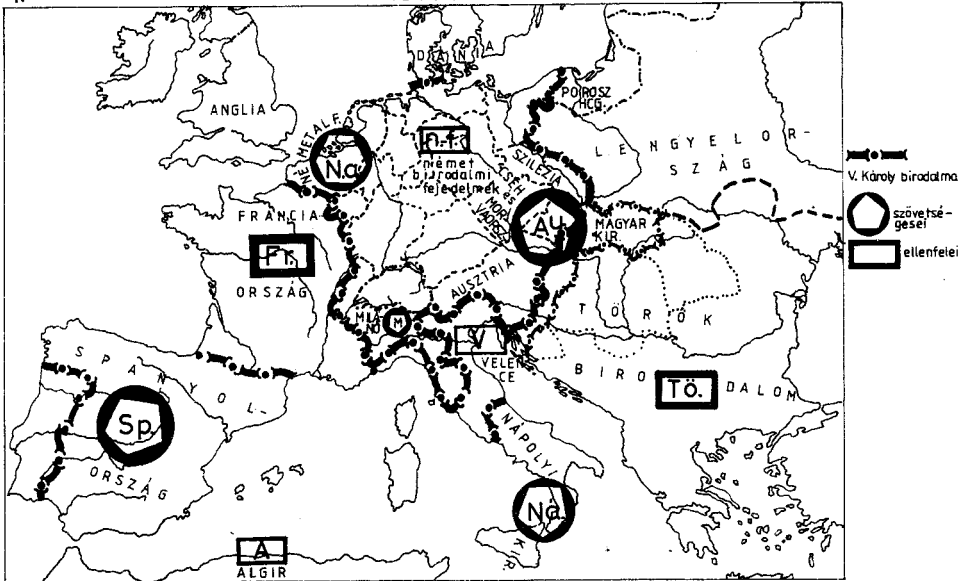
A cseh felkelők kivégzése Prága főterén

nem sikerült teljesen megtörni, a konfliktusok jelentős része kompromisszummal végződött (az 1671-i megtorlás az 1681-i országgyűléssel, a Rákóczi-szabadságharc a szatmári békével). Végül a másik nagy közép-kelet-európai államban, a Lengyel Királyságban (amely Litvániát, s jelentős keleti szláv területeket is magába foglalt) nem jöhetett létre az abszolutizmus. A „nemesi köztársaság” önpusztító politikája itt azt eredményezte, hogy az országot a 18. század végén szomszédai felosztották egymás között.

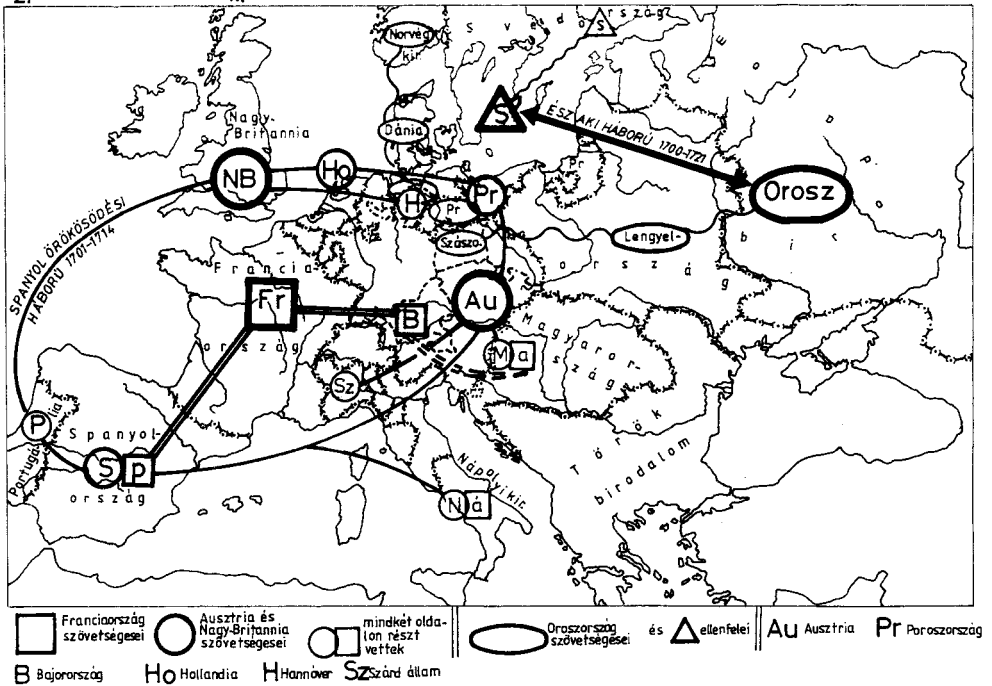
Az európai országok a 17–18. században sem egyenlő mértékben osztottak a siker- és katasztrófadátumokon. A politikai megmérettetés eszköze továbbra is a háború maradt. A sikeres országegyesítések többnyire hódító háborúkba csaphat-

EURÓPA HATALMI MEGOSZTOTSÁGA

1. 1550 körül

2. a „párhuzamos háborúk” korában

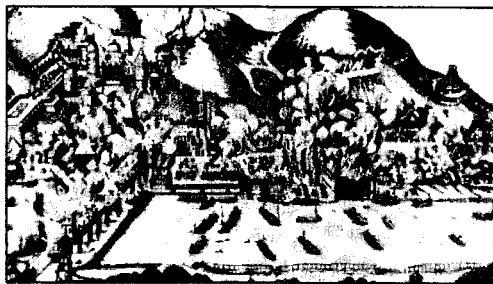
tak, míg a balszerencéseknek saját területüket kellett megvédeniük. Háborúra ürügyet szolgáltatott a vallás vagy az a sajátos diplomácia, amelyben még mindig a dinasztikus elvek játszották a legfőbb szerepet. Míg a 16. században alig 25 év telt el nagyobb nemzetközi konfliktus (háború) nélkül, addig a 17. században a békés évek száma hétre csökkent. Az évszázad legismertebb összecsapása természetesen a harmincéves háború (1618–1648) volt. A Habsburg-ellenes cseh rendi felkelés a birodalom belháborújának ígérkezett, a protestáns fejedelmek azonban hamar segítséget kaptak külföldről. Előbb (1625-ben) a dánok, ezután (1630) legendás királyuk, Gusztáv Adolf vezetésével a svédek, végül (1635) a franciák léptek be a háborúba a Habsburgok ellenfeleinek oldalán. Ez utóbbi tény önmagában is cáfolja, hogy a háborút elsősorban vallási célokért vívták volna, hiszen a franciák katolikusok voltak. A győztesek szándékát leginkább a vesztfáliai béke (1648) igazolhatja, amely a fejedelemségek önállóságának véglegesítésével Németország széttagoltságát erősítette.

Közép-Kelet-Európában a 17. századot a Habsburgok két nagy törökellenes háborúja fogta keretbe: 1591–1606 között zajlott a tizenöt éves háború, 1683–1699 között a törökök kiűzése Magyarországról. A Habsburg-háznak azonban a század utolsó harmadában egyre nagyobb problémát okozott, hogy kétfrontos háborúra kényszerült. XIV. Lajos 1667-től fogva területszerző háborúkat indított Spanyol Németalföld (Belgium) és nyugati német területek ellen, évszázados francia–német ellentét magvait hintve el ezzel. Az új századot bevezető spanyol örökösödési háború (1701–1714) a Habsburgok újabb súlyos vereségét hozta, amelyben elveszett számukra Spanyolország. Nagyjából ugyanekkor (1700–1721)

A hadvezér, Savoyai Jenő

zados angol–francia ellentét: a gyarmatszerzések felé forduló Anglia szövetségesek megnyerésével igyekezett lekötni Franciaország katonai erejét, míg a maga szerepét egyre inkább arra korlátozta, hogy a

A francia csapatok feldúlják Heidelberget

mérleg nyelve legyen az európai hatalmak között. A 18. század nevezetes háborúinak többsége érintette a Habsburg-monarchiát is, mint Bécs újabb három törökellenes háborúja (1716–18, 1737–39, 1787–92), az osztrák örökösödési háború (1740–48), majd a hétéves háború (1756–1763). Ez utóbbi háborút az angol–francia ellentét Indiára és Kanadára is kiterjesztette. A francia forradalmat megelőző néhány évvel, újra egy távoli földrészen folyó összecsapás keltette fel Európa érdeklődését, az amerikai gyarmatok függetlenségi háborúja (1776–1783).

folyt az északi háború, Svédország háborúja Dánia, Lengyelország és Oroszország ellen. Összességében véve nem sok békés éve volt a 18. századnak sem. Az angol forradalom után új szakaszába lépett a sok évszáz-

A sorozatos háborúk egyre újabb és újabb anyagi megterhelést róttak a kormányzatokra. Amikor a szokásos jövedelmek (adók, illetékek) már nem tudták fedezni a kiadásokat, az államok kölcsönfelvételekkel pótolták a hiányt. Az európai hegemoniára törekvő Franciaország kormányzatának eladósodása a század végére az állam cselekvőképességének megbénulásához vezetett. A pénzügyi csőd döntő szerepet játszott a forradalom kirobbanásában.

Európa országainak többségében azonban a feudális rend válsága nem mélyülhetett el annyira, hogy alapvető változások következhetek volna be. A gyenge polgárság nemhogy a politikában, de sokszor még a gazdaságban vagy a kultúrában sem tudott volna irányító szerepet vállalni. Ahol az abszolút uralkodók vagy vezető politikusaik képesek voltak felismerni országuk elmaradottságát Európa fejlettebb régióival szemben, ott maguknak kellett a javításokhoz hozzáfogniuk. Mindez szükségszerűen a kormányzás elveinek és gyakorlatának megváltoztatásához vezetett. A 18. század második felében sok európai országban találkozhatunk a felvilágosult abszolutizmussal.

A felvilágosult abszolutizmust leggyakrabban a felvilágosult filozófiának az egyes uralkodókra gyakorolt hatásából szokták levezetni. A meglévő viszonyok visszásságainak felismerése, a kritikai szellem megerősödése, az állam társadalmi (néha jóléti) feladatainak megfogalmazása nélkül az egyes uralkodók reformpolitikája valóban aligha fordult volna Európa nagy részén hasonló irányba. Az ún. felvilágosult abszolút uralkodók tehát számos jó ötletet nyerhettek a kor gondolkodóitól. A reformpolitika mégis sok vonatkozásban függetlenül lehetett a filozófia elveinek tételes elfogadásától, néha még is-

meretétől is. Nem csoda, hiszen alapvetően más volt a célkitűzése. Míg a filozófusok a feudális rend felszámolásával egy teljesen új társadalmi és politikai rendszert kívántak bevezetni, addig az uralkodók és a vezető államférfiak aligha akarhattak többet, mint a régi rendszert hatékonyabbá, működőképesebbé tenni. A filozófusok mintaképe a polgári forradalom utáni angol társadalmi berendezkedés, és az angol típusú „korlátozott” (mai elnevezéssel élve: alkotmányos) monarchia volt. Mivel ellenezték az erőszakot (s ezáltal a forradalmat), úgy vélték, hogy mintaképükhöz az átmenetet „a filozófus uralkodók felvilágosult despotizmusa” biztosíthatja a legjobban. A francia filozófusok elsősorban saját országuk kormányzatát kívánták meggyőzni a változtatások szükségességéről, de a 18. század két francia királyában (XV. Lajos, 1715–1774; XVI. Lajos, 1774–1792) nem találtak partnert javaslaikhoz.

A felvilágosult abszolutizmus tehát Európa viszonylag elmaradott országaira korlátozódott. Kimaradtak belőle mind a legfejlettebb, mind a legkevésbé fejlett államok. Megjelenési területe nagyjából három régiót érintett. A Mediterraneumot ebből a szempontból két további alrégióra oszthatjuk. A Hispániai-félszigeten, Spanyolországban III. Károly (1759–88) miniszterei (többek között a kitűnő politikus, Aranda) próbálkoztak határozott gazdasági reformokkal, de igen mérsékelt sikerrel. Portugáliában ezzel szemben Pombal márkinak, I. József (1750–1777) miniszterelnökének katonái, pénzügyi és iskolareformjai révén sikerült felfrissítenie mind az állami életet, mind a gazdaságot. Az itáliai fejedelemségekben (Toscana, Piemont, a Milánói hercegség) a felvilágosult politika ugyancsak a gazdaság megélénkülését, az államigazgatás modernizá-

lását eredményezte. Északon a skandináv államok közül Dániában VII. Keresztély (1766–1808) neves politikusa (eredetileg udvari orvosa), Struensee a paraszti szolgáltatások csökkentésével a társadalom átalakítása felé tett fontos lépést. Svédországban III. Gusztáv (1771–1792) reformpolitikája is elsősorban az agrárszférára szorítkozott.

A kelet-közép-európai térségben a felvilágosult abszolutizmust II. Frigyes porosz király (1740–1786) és II. József császár, a Habsburg-monarchia uralkodója (1780–1790) jelképezi. Mindketten következetes reformpolitikát folytattak, amelybe belefért a gazdaság ösztönzése, a kultúra szolgálatba állítása, de még bizonyos társadalmi átalakítás is (a parasztság védelme a földes-

úri önkénnyel szemben, a birtokos nemesség háttérbe szorítása). Egyéniségükben persze igen eltérőek voltak. Amíg II. Józsefben emberileg is őszinte segítőnívágys munkálkodott, addig II. Frigyes politikáját a hideg számítás irányította. Velük együtt szokták emlegetni II. Katalin orosz cárnőt

II. József császár, a felvilágosult abszolutizmus legőszintébb uralkodói képviselője

(1762–1796) is, aki francia nyelvtudása révén kitartóan levelezett a felvilágosodás legkiválóbb képviselőivel, sőt Diderot-t Szentpétervárott vendégül is látta. Gyakorlati politikájában mindezek ellenére kevés nyomát találjuk a valódi reformszándéknak. Rendeletei egyrészt megvédték a társadalom kiváltságos osztályait (Oroszországban a birtokos nemesség csak a 18. században kapott igazi tulajdonjogot földjére), de ugyanakkor ezek a rendeletek egyúttal meg is akadályozták, hogy a birtokosok létrehozzák autonóm testületeiket, vagy önálló kezdeményezésekkel lépjenek fel. A cárnővel ellentétben Mária Terézia (1740–1780), aki ugyan nyilatkozataiban elítélte az általa vallásellenesnek és erkölcsileg szabadosnak bélyegzett filozófia nézeteit, politikájával – nem kis mértékben az udvarában tevékenykedő felvilágosult államférfiak, Kaunitz, Martini, Sonnenfels hatására – mégis megelőlegezte fia felvilágosult reformjait.

A felvilágosult reformkísérletek kora nagyjából a francia forradalomig tartott. Ezután az abszolút uralkodók politikája újra konzervatívabb irányba fordult. Kénytelenek voltak belátni, hogy intézkedéseik nem kívánt átalakulás felé vihetik országukat. De betöltötte szerepét a klasszikus abszolutizmus is. Ahogyan korábban, a gépezet tökéletes működése idején, rendszerét nem lehetett elrontani, most eljött az idő, amikor szerkezetén belülről javítani sem lehetett többé.

2. Expanzió és új jelenségek a gazdaságban

1492 igazi sikereseményét, az európai ember partraszállását egy távoli földrészen, tulajdonképpen meglepőnek ítéljük. A világtörténelem addigi alakulása ugyanis nem kontinensünk fölényét látszott igazolni a többi földrésszel szemben. Amíg Afrikában, Amerikában, de mindegyiknél is Ázsiában jelentős birodalmak alakultak, amelyekben a korlátlan hatalmú uralkodó szilárd államiséget épített ki, ahol az idegent óriási városok, virágzó kézműipar kápráztatta el, addig Európát politikai határok szabdalják kisebb-nagyobb egységekre, az uralkodók hatalmát a keleti birodalmakhoz képest bonyolult, nehézkes intézmények közvetítették, a városok pedig az összehasonlításban szűköseknek, szegényesnek bizonyulhattak. Európa elmaradottságát látszott igazolni a technika és a kultúra világa is. A középkorban kontinensünk inkább befogadó volt, mint kisugárzó. Pompás fegyverek, kimunkált luxuscikkek mellett Keletről jutott el hozzánk a lőpor, az iránytű, a papírkészítés titka csakúgy, mint a matematika és a geometria alapjai, csillagászati ismeretek vagy – bármily furcsán is hangzik – Arisztotelész bölcsellete, amit az arabok hívebben tudtak megőrizni, mint a nyugati keresztény tudósok. Magától értetődik a kérdés, hogy miért nem az ázsiaiak vagy afrikaiak hatoltak be Európába, miért nem ők formálták a ma-

guk képére a 16. századtól az egész világot.

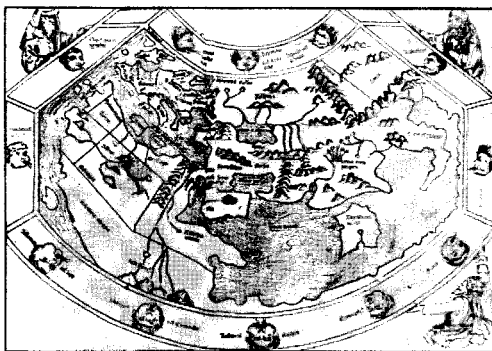
A magyarázatot az európai gazdaság fejlődési vonalában találhatjuk meg. Az Európán kívüli kontinensek nagy birodalmaiban a gazdaság a politika alávetettje lett, ellátta az államot, igényeihez alkalmazkodott. A gazdaságirányítás így a keleti despota (és kormányzata) kötelességévé vált, kevés teret engedve a helyi kezdeményezéseknek. Ezen országok hódításait rendszerint nem az elfoglalt területekkel kiépítendő gazdasági kapcsolatok motiválták, hanem csupán az innen származó jövedelmek megszerzésének reménye. Európát ezzel szemben gazdasági fejlődése kényszerítette expanzióra. A keleti kereskedelem akadályainak elhárítása egyik ösztönzője volt a keresztes hadjáratoknak, az útvonalak használatának biztosítása után azonban Európa a 13. század vége felé feladta ekkori hódításait. A növekedés 1300 körül került először komolyabb konfliktusba a gazdaság meglévő kereteivel. A lakosság szaporodása, a városok számának emelkedése a feudális struktúra korlátaiba ütközött, a kisgazdaságokon alapuló mezőgazdaság és a monopollhelyzetüket védelmező kiskárutermelő céhek nem tudták kielégíteni a fellépő igényeket. Súlyos következményekkel járt az európai gazdaság kiszolgáltatottsága: a keleti áruk számtalan közvetítón keresztül érkeztek

Európába, idegenek kezére juttatva a haszon oroszlánrészét, ugyanakkor – mivel a keleti birodalmak alig igényelték Európa termékeit – kiszívták a kontinens fizetőeszközét, a nemesfémeket.

A 13. század ígéretes gazdasági fejlődését a 14. században a „feudalizmus első válsága” törte meg: jelei az élelmiszerhiány, éhínség, járványok, a lakosság drasztikus csökkenése, falu-pusztásodás, pénzválság, politikai anarchia és végül a háborúk. E válság csak 1450 körül ért véget, a bekövetkező fellendülés azonban újra a régi korlátokba ütközött. A feudális struktúra eltávolítása még nem bizonyult időszerűnek. Európa számára a gazdasági tér kiszélesítése mutatkozott a megfelelő megoldásnak. Amikor a portugálok a 15. század kezdetétől expedíciókat indítottak Afrika nyugati partvidékének megismerésére, mozgatóik között egyaránt szerepeltek gazdasági célok és vallási indítékok (feltételezett afrikai keresztény államok felfedezése). Amikor a század utolsó negyedében (1487) Bartolomeo Diaz a Jóreménység fokának elérésével bebizonyította Afrika körülhajózhatóságát, már elsősorban

Ferdinand van Olmen az ismeretlen óceánon annak az útnak, amely öt év múlva Kolumbuszt oly híressé tette. A bátor tengerész és két hajójának legénysége azonban nem bizonyult szerencsésnek, ők soha nem tértek vissza. Az amerikai út mégis hamarosan megnyílt, s 1498-ban Vasco da Gama Afrika körülhajózásával az Indiába vezető utat is megjárta.

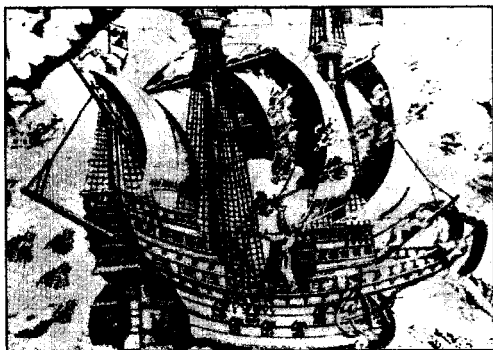
Azt a kapcsolatrendszert, amely a felfedezések nyomán létrejött, „európai világ-gazdaság”-nak szokták nevezni. Hasznát elsősorban az európai kereskedők fölőzték le. Végre saját kezükbe vehették Kelet irigylt fűszereinek, luxuscikkeinek forgalmát, amiért európai áruval fizettek, visszatartva a nemesfémeket a további kiáramlástól. Még szerencsésebbek voltak az Újvilág azon hódítói, akik gyakorlatilag semmit nem adtak az elrabolt ezüstért, aranyért. Az új kereskedelmi útvonalakon jó ideig a régi árukat szállították: fűszerek, festéknövények, luxuscikkek áramlottak be, textíliákért, ipari cikkekért cserébe. Megváltozott azonban a legnagyobb forgalmat lebonyolító kereskedők nemzetisége: az itáliaiakat, északnémeteket portugálok, spanyolok, később hollandok és angolok váltották fel. Itália kiszorulását a nemzetközi forgalomból a kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével szokták magyarázni. Hanyatlását a valóságban ennél sokkal összetettebb okokra kell visszavezetnünk. A félsziget városállamaiban a tőkefelhalmozás új képviselői, a kereskedők, bankárok a gazdasági társulásnak még primitív formáit sem hozták létre. Az egyéni tőkék nem vállalhatták a felfedezések kockázatát, majd az első kereskedelmi vállalkozások hosszú, néha évekig tartó megtérülési idejét. (Így adódhatott az a furcsaság, hogy egy – minden bizonnyal – itáliai hajós, Kolumbusz, egy itáliai hajótípus, a karavella felhasználásával, egy itáliai tudós

Térkép 1495-ből: ilyen alapján indult felfedező útjára Kolumbusz

a gazdasági motívum, az Indiába vezető hajózható út felfedezése vezérelte. Ugyanabban az évben vágott neki a flamand

– Toscanelli – útmutatása alapján spanyol szolgálatban indult az Újvilág felfedezésére.) Nem maradhatott Itália a keleti cikkek közvetítője sem. A fejlett nyugati országok igyekeztek lehetőleg minden közvetítőt kikapcsolni kereskedelmükből, s közvetlen kapcsolatot létesíteni a tengerentúli eladókkal. Itália jó minőségű, de drága luxustermékei különben sem voltak keresettek a tengerentúlon, s lassan háttérbe szorultak az olcsó tömegcikkeket kereső európai piacokon is. A földközi-tengeri forgalom egyébként nem szűnt meg, mé-

Az új hajótípus, a karavella

reteiben alig csökkent, csak a 16–17. században kibontakozó, még hatalmasabb világforgalomban periferikussá vált. Itália vagyonos polgárai egy ideig még Európa bankárainak szerepét töltötték be, hogy később a tőkét földvásárlásra fordítva, az itáliai refeudalizálódást segítsék elő.

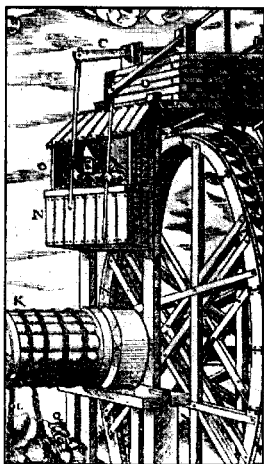
Az óceáni kereskedelem persze maga is csak lassan vette fel a modern világpiac jellegét, amelyben az egyes kontinenseket valamiféle munkamegosztás kapcsolja össze. Csak lassan növekedett a szállított áruk mennyisége. Az első kereskedők kis mennyiségben, jelentős értékkel bíró fűszerekkel, luxuscikkekkel kereskedtek. Csak a 17. század közepétől formálódott ki az a sok évszázadig tartó munkamegosztás, amelybe Európa iparcikkeivel,

Amerika és Ázsia mezőgazdasági termékeivel, Afrika rabszolgáival kapcsolódott be. A 16. század inkább Európa belső forgalmában hozott jelentős változást, munkamegosztást teremtve Európa két fele (pontosabban Nyugat- és Kelet-Közép-Európa) között. Az újra túlnépesült Nyugat-Európa egyre több mezőgazdasági cikket igényelt, amit Németország keleti tartományaiából, Lengyelországból importált gabonával, Észak-Németországból, Magyarországról és Lengyelországból származó szarvasmarhával lehetett fedezni. Kelet-Közép-Európa pedig a Nyugat iparának egyik felvevőpiacává vált, bár e kereskedelem mérlege még sokáig az elmaradottabb térség hatalmas aktívumát mutatta. Az itteni lakosságnak kevesebb iparcikkre volt szüksége, mint amennyi élelmiszert és más mezőgazdasági terméket a nyugatiak igényeltek.

A 16. század gazdasági változásai közé tartozott az ún. „árforradalom” is. Ennek során arányeltolódás következett be a nemesfémek és a többi áru értéke között, így rövid idő alatt felszöktek az árak, elértekteleenedett az arany és az ezüst. A hagyományos felfogás azzal magyarázza ezt a jelenséget, hogy az Amerikából beáramló nemesfém, (elsősorban ezüst) hatalmas mennyisége inflációs folyamatot váltott volna ki. Bár az 1521–1620 közötti száz évben valóban mintegy 12 millió kg ezüst és 20–25 ezer kg arany került be Európába, ma már ezt a magyarázatot kevésnek tartjuk. Az árak (elsősorban az élelmiszer-, azon belül is a gabonaárak) emelkedésében sajátos európai belső tényezők játszottak szerepet, mindenekelőtt az, hogy a megnövekedett lakosságnak Nyugat-Európában a korábbinál jóval több élelmiszerre volt szüksége. A kelet-közép-európai gabona oda- szállítása önmagában is árfelhajtó szerepet játszott. Nyugaton emellett az átlagosnál

rosszabb minőségű földterületeket is művelésbe vontak, ahol a termelés drágább volt. Végül a 16. században Európában is új ezüstitűnyőket tártak fel (pl. Svédországban), az ezüstöt pedig új módszerrel (amalgámozással) tudták kivonni a nyersféméből, ami az európai nemesfém értékét csökkentette. Mindezek együttesen vezettek az árak erőteljes emelkedéséhez.

A gazdaság két termelőága közül – úgy látszott – az ipar felsejegeti jobban a strukturális korlátokat. Nőtt a termelés, az iparcikkek széles skáláját kínálva eladásra, míg az európai vásárlók köre nem növekedett a termeléssel arányosan, s a kereslet sem mindig felelt meg a kínálatnak. A legtöbb problémát a céhes termelés jelentette. A városokban továbbra is monopolhelyzetet élvező céhek termékeik magas minőségi színvonalával tudtak vásárlókat szerezni áruiknak, mindenekelőtt a nemesség, valamint a gazdag polgárok körében. Az olcsó tömegtermékek iránt mutatkozó piaci igényt ezzel szemben a céhes kereteken (s egyúttal a városfalakon) kívül tevékenykedő iparosok elégítették ki. Elszegényedő falusiak próbáltak így maguknak megélhetést biztosítani, termékeik értékesítését rendszerint kereskedőkre bízva. A kereskedő idővel nyersanyagellátást, még később a munkaeszközök biztosítását is magára vállalta, de eközben értékesítő partnerből gyakorlatilag munkaadójává vált a terme-

Vízzel hajtott emelőkerék bányában

lőnek. Az út az ún. bedolgozói rendszeren (Verlag-system) keresztül az új, immár tökéletes üzemforma, a manufaktúra felé vezetett. A bővülő termeléssel persze szemben állt az a tény, hogy falun a legfontosabb iparcikkek – mint a ruházat, lábbeli, a legfontosabb használati cikkek – esetében a parasztság továbbra is önellátó maradt. A falusi piacra tehát bármilyen iparnak betörnie igen nehéz volt. Régi és új együttélésében az utóbbi inkább csak a hagyományos termelés által kihasználatlanul hagyott területekre tudott betelepülni.

Nem véletlen, hogy a legerőteljesebb átalakulást azokban az iparágakban találhatjuk, amelyeknek nem voltak céhes hagyományai. A bányászat és a fémfeldolgozás előrehaladását a hadsereg igényei sietteték. Magas tőkeigénye miatt ebben az iparágban amúgy sem valósulhatott meg kisvállalkozás. Számos új üzemmű hallunk a könyvnyomtatás és az üveggéskészítés területén. Utóbbi fejlődését az újonnan feltalált optikai eszközök (távcső, mikroszkóp) készítése is sürgette. A kor vezető iparágának mégis a textilipar számított. Az öltözködésben valósulhatott meg a királyi udvarok, nemesek, polgárok luxusa, tekintélyes fogyasztót jelentett a hadsereg, s általában a megnövekedett népesség. A különböző szintek persze különböző minőségű terméket igényeltek.

A textildolgozás számos bonyolult munkafolyamatból állt (a fonás és szövés mellett a finomítás, festés különféle munkái tartoztak ide), jelentős volt a munkaerőigénye, ugyanakkor egyes részletfolyamataiban nem kívánt nagyobb tőkebefektetést. Az egyes munkafolyamatokat kézzel végezték, egészen az ipari forradalom első, 18. századi találmányainak megszületéséig (repülő vetélő, jenny-fonógép).

Nyugat ipara először a kontinensen belül tudott kitörni zártságából. Elősegítette

A bedolgozói rendszer: lakásán dolgozó holland takácsmester

ezt Európa szemmel látható kettéválása. A bekövetkezett változások éppen azon iparágak hagyományos művelőit sújtották, amelyekben Kelet-Közép-Európa eddig lépést tudott tartani a Nyugattal. Erősen lehangyatlott a magyarországi nemesfémhányászat, mivel az arany- és ezüstérc megfogyatkozása miatt drágábban termelte a nemesfémeket, mint azt Amerikából, vagy az új bányákból meg lehetett szerezni. Nehezen tudott versenyezni a nyugati termékekkel a régió textilipara, így saját piacán is háttérbe szorult. Eltérő módon tudtak élni a lehetőségekkel Nyugat-Európa országaiban is. A posztóipar alapanyagát, a gyapjút szolgáltató Dél-Itália és Spanyolország teljesen kimaradtak a feldolgozásból, s más országok szállítóivá váltak. A kontinens ipari termelésében évszázadok

óta vezető szerepet játszó Észak-Itália, Németország és Flandria helyére a 16–17. század fordulójától fokozatosan Anglia, Hollandia, Franciaország és Svédország lépett.

Míg az iparban a Nyugat termék kínálata feszegette a korlátokat, addig a mezőgazdaságban a kereslet készített változásokra. A feudalizmus „első válságából” kilábaló Nyugat-Európa növekedésnek induló népességét belső erőforrásokból szinte lehetetlen volt ellátni. A kontinens a késői középkorból ugyanis meglehetősen alacsony hatékonyságú mezőgazdaságot örökölt. A földművelésben a nyomásos gazdálkodás élt tovább (fejlettebb vidékeken a három, kevésbé fejlett, illetve több legelőt igénylő állattenyésztő vidékeken a két nyomás), amelyben a talajerő-vissza-

pótlást elsősorban a pihentetés biztosította (a szántó egyharmada vagy fele ugaron maradt). A nyomáskényszer megakadályozta, hogy a szántón a gabonafélék mellett más növényeket is műveljenek, a ter-

Szántás a 18. században

melés növekedésének megszokott módját a művelt földterület kiterjesztése jelentette. A szántóról a jószág nem jutott takarmányhoz, így ellátását a rétek, legelők füve biztosította. Az állandó legeltetés miatt viszont nem képződött elég istállótrágya, ami volt, annak egy része veszendőbe ment (a szárított marhatrágyával sokfelé fűtöttek, vagy építkezésnél az anyagba keverték). Legfeljebb a kerteket, és ahol volt, a szőlőt trágyázták.

Ilyen körülmények között természetesen alacsonyok maradtak a hozamok, kevés felesleg képződött. A hagyományos gazdálkodásban kilenc embernek kellett dolgoznia ahhoz, hogy egy tizedik megválhasson a mezőgazdasági termeléstől. Ez az arány Európa viszonylag fejlett or-

szágaiban is csak a 18. század vége felé módosult 1:5, 1:4-re. A 16–18. században tehát egyes városiasodottabb vidékeket (Észak-Itália, Flandria) leszámítva a lakosság 80–90%-a, Oroszországban és a Balkánon 95%-a a mezőgazdasági termeléssel foglalkozott.

A mezőgazdasági termelés, bármennyire megnőtt az igény termékei iránt, fáradságos, kevés hasznot hozó foglalkozás maradt. A kereskedelemben felhalmozódott tőke jó ideig nem érdeklődött utána. Nyugat-Európa nagy részén – ahol a megelőző korszakban felszámolták a földesúri saját kezelésű gazdaságokat – nem jöttek létre új nagybirtokok. A tipikus üzemforma a paraszti kisgazdaság maradt, amelyben a munkát a család és esetleg néhány alkalmazott (béres, cseléd) látta el. A termelés elsősorban a saját szükségletet biztosította, a mérsékelt paraszti termelés célja nem a haszonszerzés, hanem az adó- és földesúri járadékkötelezettségek, továbbá a csekély vásárlási igények fedezése volt. Az olcsó paraszti termelés a városi polgárság és az állam érdekeinek egyaránt megfelelt, a kisgazdaságok létét így Nyugat-Európában alig fenyegette veszély. Kivételt Anglia jelentett, ahol a juhtenyésztés nagy haszna miatt a birtokosok egy része a Tudor-korszaktól kezdve igyekezett a parasztok földjeit kisajátítani, és azt legelővé alakítani. Az ún. „bekerítések” valóban a tőkés gazdálkodás részét képezték, méretüket azonban nem szabad túlbecsülnünk. A forradalom előtt (1455–1637 között) a bekerített földek nagysága kb. 300 ezer hektárt tett ki (a művelt terület 2,3%-át). A bekerítések nagyobb hulláma csak a 18. században indult meg.

Egészen más háttere és következménye volt a birtokosok földkisajátítási gyakorlatának az Elbától keletre. Azokon a területeken, amelyek mezőgazdasági cikkeket

exportáltak Nyugat-Európába, a birtokosok igyekeztek ezt az exportot saját kezükbe kaparintani. Ahol nem volt exportlehetőség (Magyarország bizonyos részein, Oroszországban, a román vajdaságokban) a földesúr saját birtokán alakított ki kényszerpiacot: magához ragadta a szesz italok árusításának, a húskimérésnek, a gabonaőrletésnek a jogát, hogy parasztjaitól többletjövedelemre tegyen szert. Exportra vagy helybeli viszonteladásra először csak a paraszti termékeket vásárolta fel, majd – a 16. század közepétől-végétől – visszaalakította saját kezelésű gazdaságát (majorság), s azt paraszti (jobbágyi) robotmunkával műveltette. Itt nem voltak erős városok, amelyek – megfelelő piacot kínálva – megvédhették volna a parasztságot és földjét, és az államhatalom is csak jóval később, a 18. században (elsősorban „felvilágosult abszolút” szakaszában) kapcsolódott be a parasztság védelmébe. A földesúri árutermelés Kelet-Közép-Európában különben olyan jelenségekkel kapcsolódott össze (a termény-, majd a munkaszolgáltatás visszaállítása a pénzjáradék helyett, jobbágyi röghözkötés), amelyek a feudalizmus megerősödését tanúsították. A jobbágyi technika átvitele az újonnan kialakított majorságokra természetesen nem a fejlődést segítette elő. Rögzült a maradiság, az érdektelenség a fejlesztésben.

Persze igazságtalanok lennének, ha a 16–18. században a mezőgazdaságban semmiféle új vonást nem akarnánk észrevenni. A problémát inkább az jelentette, hogy az újra törekvő próbálkozások elszigeteltek maradtak, s legfeljebb kisebb területek gazdálkodását tudták megváltoztatni. Németalföldön, amely úgysem tudta volna önmagát ellátni élelmiszerekkel, hamar háttérbe szorult a gabonatermelés, s helyére több munkát igénylő, de nagyobb hasznot

biztosító gazdálkodási ágak léptek. Fokozott takarmánytermesztéssel javították a szarvasmarha-állományt, amely a híres holland tejgazdaságok (és a sajt kivitel) alapját adta. Számos haszonnövény került az intenzíven művelt kertekbe, és amikor az európai piac vevő lett rá, a virágkertészetet futtatták fel. Jelképe ennek a tulipán, amely persze egyfajta ízlésváltozást is feltételezett. A 17. században szorították ki a nagyvirágú, illattalan virágfajták a korábban oly közkedvelt illatos, de apró virágú, többnyire Keletről (nem egyszer török közvetítéssel) Európába származott fajtákat. A 18. században a mezőgazdasági javítások területén Anglia került az élre. A népesség gyarapodása növelte a keresletet, az emelkedő árak a nagybirtokosok számára lehetővé tették a németalföldi parasztok kísérleteinek bevezetését az angol nagybirtokokon (majd ennek nyomán a paraszti gazdálkodásban is). A 18. századi reformerek fő célja tehát az élelmiszert biztosító agrárágak felkarolása lett. Fokozott trágyázással, hatékonyabb műveléssel (pl. lókapa alkalmazásával) igyekeztek a szántó termőképességét fokozni, aminek nyomán eltűnhetett az ugar.

A gabonafélék mellett takarmánynövények, kapások és ipari növények is a szántóra kerülhettek. Többféle vetésforgót dolgoztak ki, amelyekben a gabonaféléket pillangósok és répafélék váltották (az előzőek nitrogént juttattak vissza a talajba). Elterjedt az alagsóvezés, s a talajjavítás számos más módja is (pl. a márgázás). Javult az állattenyésztés, terjedt az istállózás, megtörténtek az első lépések egy-egy fajta nemesítésére. Nyugat-Európa más országaiban (Franciaország északi részén, Németország nyugati tartományaiban) az ugar bizonyos részét vagy egészét kezdték bevetni, mintegy átmenetként a vetésforgóhoz. Régi és új egymás mellett élése így

Aratás Hollandiában a 16. század végén

– ha nem is olyan élesen, mint az iparban – a 16–18. századi Európa mezőgazdaságában is létrejött.

Mit tudott kihasználni a kora újkor embere a gazdaság változásaiból? A fejlődés előnyeivel – úgy tűnik – elsősorban a társadalom régi típusú kiváltságoltjai, a feudális urak élhettek. Nagyobbak, fényesebbek lehettek palotáik, színesebbek, finomabbak ruháik, kényelmesebbek bútoraik. Az abszolút uralkodók szinte hihetetlen fényűzéssel vették körül magukat. Ezzel próbálták kifejezni megingathatatlan hatalmukat. Komoly szerepet kaptak az ipari termelésben az egyház és a helyi nemesiség megrendelése is. Rómában egyedül a 16. században 54 templomot, 60 palotát, 20 nyaralót, 3 vízvezetékét és 35 közutat

építettek (amellett, hogy 50 ezer ember számára épült lakás). Javultak a polgárság életkörülményei is. Ha az egyes mesterségekben a céhek ellenezték is az újításokat, a polgár munkájában nem nélkülözhetette a tökéletesebb szerszámokat, mindennapi életében a kényelmet biztosító berendezést, ruházatot. A baj talán inkább az volt, hogy a városiak sokszor a nemesi életmód és viselet utánzóivá váltak. A kor gyakori öltözködési előírásai (uralkodói vagy helyi rendeletek formájában) alig győzték tiltani az alsóbb társadalmi rétegek tagjainak, hogy a csak a kiváltságosok részére engedélyezett ruhadarabokat viseljék.

A társadalom java része azonban valószínűleg semmit sem profitált a változá-

sokból. A lakosság jelentős része könnyen úgy érezhette, hogy nincs rá szükség abban a világban, amely alig tudja megélhetését biztosítani. Európa népessége a korokban nem tudott látványos növekedést elérni (1500 körül 80–85 millió fő, 1600 körül 100–110 millió, 1700 körül 110–120 millió), fellendüléseit háborúk, éhínségek, járványok okozta megtorpanások törték meg. 1571–74 között a hosszú, hideg telek és a csapadékos nyarak vezettek rossz terméshez és éhínséghez, de hasonló jelenséggel még 1771–72-ben is találkozhatunk. Gyakran söpört végig Európán a pestis (1596–1602, 1647–1652, 1708–1711) de sok áldozatot szedtek más betegségek, így a himlő is. Nem volt könnyű az életbenmaradottak sorsa sem. A parasztság jó része szinte soha nem tudott iparcikkeket vásárolni, ami luxusnak minősült

számára. A bémunkások helyzetén az rontott, hogy az árforradalom idején a bérek emelkedése elmaradt az árak növekedése mögött. Modern számítás szerint 1600 körül az európai lakosság egyharmada a létminimum határán élt. Elszaporodtak a csavargók, koldusok, akik csapatokba verődve járták az országot, hogy megélhetést találjanak. Szegényesebbé vált a táplálkozás. Az Újvilág által felkínált olcsó táplálékot nyújtó növények, a kukorica és a krumpli csak lassan terjedtek (a lakosság különösen az utóbbi művelésétől idegenkedett), a kései középkor nagyobb hús fogyasztását egyelőre a gabonafélék új terjedése váltotta fel.

Európa gazdasági expanziója és a gazdaság új jelenségei a kontinensen egyelőre nem jártak együtt döntő fordulattal a belső fejlődésben.

3. Társadalom és társadalmi konfliktusok

A 16–18. században folytatódott a korábbi évszázadok átalakulása, erősödtek a régi struktúrát feszegető folyamatok, amelyek helyenként nyílt konfliktusban törtek ki. Még a régi társadalomszerkezet áttörésére is találunk példát (Hollandia, Anglia). Európa nagy részén azonban e folyamatok nem jutottak el alapvető változásokig. A társadalmi tagozódást továbbra is elsősorban a kiváltságok (előjogok) határozták meg és nem a vagyon. Az egyén egész életsorsát, esélyét a boldogulásra eldöntötte, hogy milyen családba született. Együttal eldőlt megélhetésének sajátos formája (munkája), politikai-társadalmi tevékenységének lehetséges színtere, s az, hogy milyen megbecsülésre számíthatott. A korábbi évszázadok rendi társadalmá élt tovább, amelyben a lakosság rétegei következetesen elhatárolódtak egymástól. Talán még nehezebb volt az átlépés egyik csoportból a másikba, mint korábban. Az alulról induló áttörési törekvéseket a hatalomnak eddig jórészt sikerült megghiúsítania, ugyanakkor védte azokat is, akiket a lesüllyedés veszélye fenyegetett. Azok a modern jelenségek tehát, amelyek vagyoniilag differenciálták a lakosságot, Európa nagy részén egyelőre nem tudták döntő módon befolyásolni a társadalmi fejlődést. Ezt a mozdulatlanságot igyekezett támogatni az abszolutisztikus államhatalom is, mivel a társadalmi rétegek szí-

gorú elkülönültsége csökkentette a konfliktusveszélyt.

A társadalom legnépesebb csoportját továbbra is a parasztság alkotta. Számbeli fölénye ellenére ez az osztály nem tudott magának megbecsülést kivívni. A társadalom aljára szorult, politikai képviselete nem volt, törekvéseit a törvényes keretek között nem tudta nyilvánosan kifejteni. Az új korszakban hagyományos közösségei is bomlásnak indultak, a faluközösségek összetartó ereje csökkent. A felsőbb rétegekben számos előítélet élt vele szemben, azok a források, amelyekben róluk írtak, ostobának, lustának vélték tagjait. A társadalom nem méltányolta a kevés szakértelmet és alacsony technikát igénylő munkát. Művelőjét szellemileg alacsonyabb rendűnek vélték, a hosszú téli napok erőgyűjtését pedig lustaságnak.

Európa parasztsága ígéretes tendenciákkal lépett be a korai újkorba. A jobbágy-ság a kontinens országainak jelentős részében már a korábbi évszázadokban felszabadult személyi kötöttsége alól, s a pénzjáradék fizetésére áttérve mentesült a munka- és a terményjáradék terheitől. Mivel jobbágyként telkére használati joggal rendelkezett, földesura örökbérlőjévé alakult át, aki a Nyugat egyes országaiban (Franciaország, Németország nyugati tartományai, Lombardia) később tulajdonjogot is szerezhetett földjére. Kedvező ha-

tást gyakorolt a parasztságra az árforradalom, mivel az általa fizetett pénzjáradék reálértéke a mezőgazdasági árak növekedése következtében csökkent. A jogi helyzet javulása ugyanakkor erős vagyoni differenciálódással kapcsolódott össze. A paraszti munka termelékenységének alacsony szintjéről, és az időjárás okozta kockázatairól korábban szoltunk. A parasztnak többsége mindennapos megélhetési gondokkal küzdött, napszámosmunka vagy háziipari tevékenység vállalásával próbálta ellensúlyozni elszegényedését.

A piaci viszonyokhoz alkalmazkodni nem tudó kisgazdaságok közül sok tönkrement, gazdáik akár földjüket is elveszíthették. Ugyanakkor egy – nyilván szűkebb – középparaszti réteg szerencsésen tudta kihasználni a piaci viszonyokat, s az árforradalom során emelkedő gabonaárak kedvező hatását. Ez a réteg feleslegét cselédek, napszámosok foglalkoztatásával tudta növelni. Ők szerezték meg az elszegényedettek földjét, s vagyonukat az örökösödés szigorú szabályozásával, valamint céltudatos házassági politikával is védelmezték, növelték. A legvagyonosabb parasztnak szinte monopolizálták a falu vezető tisztségeit, s mind kevesebb beleszólást engedélyeztek a falu ügyeibe a közösség többi tagjának.

Az európai régiók fejlődési különbségei persze a parasztság sorsában is eltérő tendenciákra vezettek. Franciaországban és Németország nyugati tartományaiban a parasztság gazdaságilag megerősödve került ki a korai újkor századaiból, sorsába a földesurak már nemigen szólhattak bele. Franciaországban kötelezettségeinek java részét sem a földesúrnak, hanem az államnak teljesítette (pl. útépités formájában). Ezzel szemben Spanyolországban az arisztokraták által létrehozott nagyhatalmú juhtenyésztő társaság, a Mesta kiszorította

földjükről a parasztnak, amivel általános elszegényedést okozott. Angliában a forradalom utáni száz év bekerítéseinek hatása felmorzsolta a parasztnakot mint osztályt. Az újonnan kialakuló nagybirtokokat bér munkával művelték. Ezzel éppen ellentétes a kelet- és kelet-közép-európai fejlődés, amelyben a parasztság jobbágyi függése erősödött meg. Németország keleti tartományaiiban („az Elbától keletre”), ahol a személyében függő jobbágy (Leibeigene) a 12–14. században már egyszer megszabadult a személyi függés kötelékeitől, a „második jobbágyosság” jelensége figyelhető meg. Azokban az országokban, ahol a jobbágyi függés a korábbi századokban folyamatosan fennmaradt, így Kelet-Közép-Európa országaiban, hazánkat is beleértve, az „örökös jobbágyosság” állapotában maradt a parasztnak. A robothoz való visszatérés, a robot mértékének fokozása, a költözés megnehezítése vagy éppen tilalma, szinte rabszolgaként kezelt függőségbe kényszerítette a keleti német tartományok, Lengyelország és – részben – Csehország parasztnakot. Oroszországban ez a fajta függés folyamatos volt, az enyhülés 12–14. századi szakasza nélkül. Magyarországon a jobbágyi alávetés és a szolgáltatások növelését szabályozó szigorú törvényeket (1514, 1608, 1715) időnként a személyi függésen lazító periódusok váltották fel.

A társadalom legtekintélyesebb osztálya továbbra is a nemesség maradt. Számbeli aránya persze aligha indokolta volna ezt a szerepet. Néhány periferikus országot kivéve összlétszáma legfeljebb a társadalom 1%-át érte el (a kivételek közül Lengyelországban a lakosság 8–10%-a, Spanyolországban és Magyarországon 5–5%-a volt nemes). A nemesség befolyását kiváltságainak és földbirtokainak köszönhette. E kiváltságok legfontosabbja az

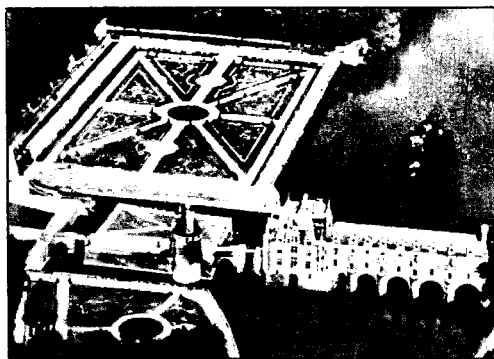
volt, hogy a birtokososztály Európa legtöbb országában egészen a 18. század végéig nem fizetett adót. A nemesi születés hivatali tisztségekre, katonatiszti pályára, egyházi méltóságokra jogosított, a nemes megélhetését ugyanakkor a birtokon élő parasztoktól (jobbágyoktól) szedett járadékból igyekezett biztosítani. Előjogai folytán részesült a birtokán folytatott mestersek és az ott átmenő kereskedelem hasznából.

A 16–18. század nemessége mégis több vonatkozásban különbözött a megelőző évszázadok megfelelő osztályától. Az abszolút államhatalom kiépítése csakis a nemesség politikai befolyásának rovására mehetett végbe. Nemcsak a birtokosok korábbi territoriális majd rendi törekvéseinek szabott gátat, hanem – a rendi gyűlések mellőzésével – akadályozta bármilyen politikai törekvéseiket is. A nemes, ha állami szolgálatba lépett, hivatalnokká vált, aki az állam érdekeinek képviselőjére kényszerült, akár saját osztályával szemben is. Megváltozott katonai feladata is. Az új hadviselés képzett tiszteket igényelt, ennek mesterségét a nemesifjúnak külön iskolában kellett elsajátítania. Végül: a saját kezelésű gazdaságok korábbi felszámolásával elveszett a nemesség gazdaságirányító funkciója, meg kellett elégednie az árforradalom óta csökkenő értékű pénzjáradék begyűjtésével. A kifejezetten polgári jellegű tevékenységek – iparúzés, kereskedelem – felvállalását sok országban törvény tiltotta a nemesség számára (Franciaországban még birtokának termékeivel sem üzletelhetett). A funkciók összeszűkülése következtében meglehetősen bizonytalanra váltak a nemesi jövedelmek. A nemességet – ha lehet – még erősebb differenciálódás sújtotta, mint a parasztságot. A teljesen elszegényedett vidéki nemesek öntudatát már csak kiváltságaik él-

tették. A főnemesség növekvő fényűzését saját jövedelmein túl állami támogatásból (segélyekből, járadékokból) tudta fedezni. Az államtól függővé vált arisztokrácia tényleges hatalmi igények helyett megelégedett a reprezentációval. A feudális korból átöröklött látványos lovasünnepek, vadászatok mellett ebben a kultúra: a színház, a zene és más művészetek támogatása is helyet kaphatott.

A kor nemessége ennek ellenére nem volt nevezetesen műveltségéről, néhány kiemelkedő képviselőjén kívül a többség iskolázatlan, életmódjában, szórakozásaiban is meglehetősen bárdolatlan maradt.

Számos helyi jellegzetességgel találkozhatunk a nemesség esetében is. Franciaországban az eredeti nemesség (a „vér” vagy a „kard” nemessége) az újonnan felkapaszkodottak („talárosok” vagy a „ruha” nemesei) csoportjától is igyekezett elkülönülni. Ezért is tiltották a nemest a polgári foglalkozástól. Angliában ezzel szemben a köznemesség (gentleman) rétege nyitott volt, az ide való bekerülés elsősorban vagyoni feltételhez volt kötve, s az újnemesség (gentry) földbirtokosként kezdeményezőjévé vált a bekerítéseknek. Spanyolországban és Lengyelországban a főnemesség (grandok, illetve mágnások)

Főúri kastély és parkja Franciaországban,
a 16. század első felében

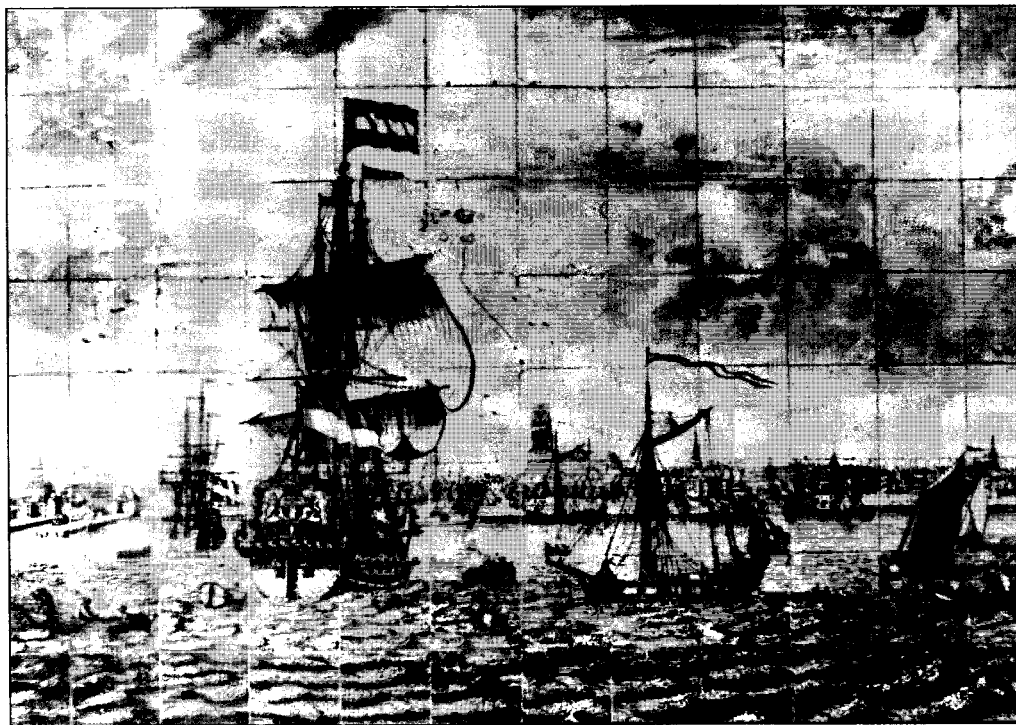
teljesen kiszorította a hatalomból a köznemesi réteget (hidalgók, illetve a szlachta), az utóbbi helyen az államhatalmat is befolyása alá kényszerítve. Az ún. „nemesi köztársaság” voltaképpen a főnemesi csoportosulások okozta rendi anarchiát konzerválta. (A lengyel országgyűlés összejövetelei rendszerint határozatképtelennek bizonyultak, mert egyetlen ellenszavazat – vétó – elegendő volt bármely döntés megsemmisítésére. E rendszert „liberum veto”-ként szokták emlegetni, jelentése: szabad ellentmondás.) Oroszország nemessége, a nagybirtokos bojárok és a katonáskodó-szolgáló nemesek ezzel szemben az uralkodói hatalom kiszolgáltatójai lettek, nélkülözve mind a képviseleti formát, mind a politikai befolyást.

Politikai szerepének visszaszorulását a nemesség nem mindenütt tűrte békésen. A 16. század rendi gyűlésein sokfelé szembe került az államhatalommal, míg a 17. században szaporodó nemesi felkelésekről hallunk (1601 Anglia, 1618 Csehország, Ausztria, 1626 Katalónia, 1650–53 a Fronde Franciaországban). A 17. század közepétől azonban ezek a mozgalmak megszűntek, mintegy azt tanúsítva, hogy a nemesség beletörődött a funkcióváltásba.

A feudális társadalomnak mindig is sajátos rétege volt a polgárság. Kiváltságosok, akik kiváltságaik ellenére termelőmunkát végeztek, ugyanakkor termelők, akik nem húzódhattak vissza az önellátás azon szintjére, amely a parasztságot jellemezte. A piacra voltak utalva, hiszen az egyes polgár saját mestersége művelésével az ipari áruskálának csak szűk szeletét állította elő, ezen kívül mindent – mezőgazdasági és ipari termékeket – a piacról kellett beszereznie. A polgárságot a középkor gazdálkodásának változásai is jobban érintették, hiszen azoknak részben kezdeményezője volt. E változások a városi lakos-

ság különböző rétegeire eltérően hatottak. A céhes iparosok termelési monopóliumuk megőrzésére törekedve ellene voltak az átalakulásoknak. Akadályozták a városban a céhen kívüli termelést, megnehezítették a felvételt testületükbe, s ezáltal összeütközésbe kerültek a céhbe bejutni akaró öreglegényekkel, akik lassan bér munkásokká váltak. A régi keretek szétterésére a kereskedő-patríciusok törekedtek leginkább. A kereskedelem, pénzkölcsönzés kevésbé volt kitéve a középkori város szigorú szabályozásainak, így több lehetőséget nyitott az egyéni kezdeményezéseknek.

Kereskedők vették fel a kapcsolatot a vidék háziiparával (s lettek kezdeményezői a születő manufaktúráknak), közülük kerültek ki a pénzkölcsönzők-bankárok, akiknek haszonszerzését semmiféle gazdasági előírás nem korlátozta. A patríciusréteg igyekezett magához ragadni az egyes városok irányítását is. Ahol ez eredménnyel járt – éppen a legnagyobb kereskedővárosokban – ott sikerült a középkori kötöttségeken (így a céhmonopóliumon is) enyhíteniük. A gazdagodó patríciusréteg vagyona messze meghaladta az átlagos nemesekét. Kölcsöneiket uralkodók, arisztokraták is szívesen fogadták. Ehhez a gazdasági tevékenységhez a patríciusoknak mégsem sikerült megfelelő társadalmi és politikai befolyást szerezniük. Az abszolutizmus, amely ebből a szempontból háttérbe szorította a nemességet, nem adott lehetőséget a polgárság bekapcsolódására a politikai életbe. A polgárság érvényesülésének legjárhatóbb útja a nemesség megszerzése volt. Hivatali tisztségekkel, az uralkodóknak nyújtott kölcsönökkel, de akár közvetlen vásárlással lehetett nemesi címet szerezni. A polgári foglalkozás tilalma azonban ezekre az újnemesekre is vonatkozott. A nemessé vált egykori polgár

A rotterdami kikötő

így visszavonult a gazdasági tevékenységtől, pénzét föld- és házvásárlásba fektetve igyekezett hasonlítani a régi nemesekhez.

A polgárság másik részét ez a passzivitás nem elégítette ki. Szorította az a feszültség, amely közte és az elszegényedett, de kiváltságokkal rendelkező kismanesség között fennállt, kényelmetlennek érezte, ha városa magánföldesúri vagy egyházi fennhatóság alatt állt, s csak bizonyos ideig elégedett meg azzal a támogatással, amelyet az abszolút állam nyújtott számára. Idővel tehát csatlakozott azokhoz a mozgalmakhoz, amelyek a régi struktúra lazítására, esetleg teljes felszámolására törekedtek.

A korai újkor társadalmi feszültségei először néhány nagy parasztfelkelésben törtek a felszínre. Ezek szerves folytatását

jelentették a 14–15. század nagy parasztháborúinak (Jacquerie 1358, Wat Tyler 1381, Engelbrecht Engelbrechtson 1434, Juan Pedro Sala 1484). Kirobbantóik nem a legszegényebb falusi rétegekből kerültek ki, hanem azon paraszti rétegekből, amelyek korábban bekapcsolódtak a mezőgazdasági árutermelésbe, s most ennek védelmére kényszerültek a birtokosokkal szemben. Magyarországon a 15–16. század fordulóján több intézkedés sújtotta a paraszti árutermelést. 1492-ben törvény állította vissza a kilenced terménybeni lerovását ott, ahol azt már pénzzel váltották meg. Ugyanettől az évtől kezdve több fokozatban szigorították a jobbágyköltözés feltételeit. 1493-ban a Délvidéken Kinizsi Pál, ekkor Alsó-Magyarország főkapitánya, átmenetileg teljesen felfüggesztette a job-

bágyköltözést. Egy 1498-i törvény teljes vámmentességet biztosított a nemességnek azon cikkekre, amelyeket saját szükségletükre szállítottak. Tiltották, hogy paraszti származásúak részt vegyenek a királyi bíróságok munkájában, később azt is, hogy peres ügyben nemesek ellen tanúskodjanak.

Nem csoda, ha a magyar parasztság kapva kapott azon az alkalmon, amely 1514-ben a török elleni keresztes hadjárat céljából fegyverbe szólította. A felkelés vezető erejét a parasztság árutermelő rétegei, elsősorban a mezővárosok alkották, katonai ütőerejét pedig a hajdúk képezték. (A hajdúság a mezővárosok szarvasmarha-kivételében volt érdekelt. Ők biztosították a lábön hajtott jószág fegyveres védelmét.) A Dózsa György által vezetett főserg alföldi mezővárosokon keresztül (Cegléd, Nagytúr, Békés) haladva érte el az ország akkor még egyetlen földesúri allodiumát, Brandenburgi György gyulai uradalmát. A mellékserg kevésbé ismert hadműveletei az Alföld peremvidékein (Hegyalja, Kárpátalja, Bihar, Délvidék) és a Dunántúlon (Középhegység, Tolna, Baranya) folytak, olyan vidékeken, amelyek részben ipari környezetük (pl. bányavárosok) élelmiszer-ellátásában, részben a szőlőtermesztésben és a borkereskedelemben voltak érdekelték. A parasztháború veresége a birtokosok számára kedvező törvények bevezetését eredményezte (jobbágysági költözés tilalma, új földesúri szolgáltatások, a heti 1 nap robot, évi 1 aranyforint bevezetése, különféle ajándékok kötelezővé tétele). Magyarországon tehát nem sikerült megvédeni a paraszti árutermelést a birtokosokkal szemben. Az ország – elsősorban a 18. századtól – a majorságok kiépítésének útját járta.

Bonyolultabb társadalmi konfliktust jelentett a német parasztháború. 1524 nyara

Parasztkok vasvillával és kaszával küzdenek a lőfegyverekkel felszerelt katonák ellen

és 1526 nyara között Nyugat- és Dél-Németország több tartományában kelt fel a parasztság földesurai ellen (Svábföld, Frankföld, Tübingia, Szászország, Tirol, Stájerország), célkitűzéseiket több írott program foglalta magába (12 cikkely, heilbronni program, meranói cikkelyek), rávilágítva a paraszti érdekek eltéréseire. A vezető erőt itt is a parasztság árutermelő rétege jelentette, amely földjét és mozgási szabadságát kívánta megvédeni, de helyenként – pénzbeli megváltás ellenében – a jobbágysági függőség teljes felszámolásának követeléséig is eljutott. Sokfelé támogatták a mozgalmat az elszegényedett kislovagok, továbbá a városi plebejusok és bányászok, nagymérvű polgári részvételről azonban nem beszélhetünk. A német parasztháború is teljes vereséget szenvedett, következményei azonban eltértek a magyarországi mozgalométól. Németország azon területein, ahol a parasztháború folyt, nem került sor a jobbágyság röghözköltésére vagy a majorságok kiépítésére. A parasztháború megakadályozta a földesúri törekvések korlátlan érvényesülését.

Európa nyugati felén a 16–18. században többé nem robbant ki jelentősebb parasztfelkelés. A falusi lakosság nagyfokú

differenciálódása, az összetartó közösségek bomlása nem tette lehetővé a korábbiakhoz hasonló nagy, spontán megmozdulásokat. A mozgalmak jellege az Elbától keletre is megváltozott. Igaz, hogy Oroszországban még találkozunk véres, sok áldozatot követelő parasztháborúkkal (Bolotnyikov 1606–1607, Sztepan Razin 1667–71, Pugacsov 1773–74), ezek azonban mit sem változtattak az orosz parasztság végletes kiszolgáltatottságán. Az 1680-i csehországi és az 1765–66-i magyarországi (dunántúli) parasztmozgalmak azonban már inkább nagyszabású tömegdemonstrációk, amelyekben a parasztság elsősorban kérésekkel, petíciókkal akarta célját elérni, s nem véres ütközetekkel. Naiv uralkodótiszteletükben az uralkodótól vártak segítséget földesuraikkal szemben. Az udvar pedig e két esetben a szolgáltatások maximálására (úrbéri rendelet kibocsátására) használta fel a mozgalmakat. A 18. század végének véres erdélyi parasztháborújában (Horea-Closca 1784) már egy új elem nyomta el az osztályellentéteket: a román parasztság magyarellenessége, amelyet a földesurakon kívül a magyar jobbágyokra is kiterjesztettek.

Nyugat-Európában a parasztháborúk helyére a 16. század közepétől új típusú konfliktusok léptek, amelyekben immár a polgárság vállalt jelentős szerepet. 1566 nyarán – a baltikumi gabonaszállítmányok elmaradása és az élelmiszerárak gyors emelkedése miatt – Dél-Flandria iparosai, bér munkásai és parasztjai lázadtak fel. Hamarosan csatlakoztak hozzájuk egész Németalföld kereskedői és polgárai, akiket hátrányosan érintett a spanyol uralom, II. Fülöp megkülönböztető politikája velük szemben. A feszültséget növelték a vallási ellentétek: Németalföld lakosságának jelentős része a kálvini reformációhoz csatlakozott, amit a spanyolok az inkvizíció

kegyetlenségével próbáltak megakadályozni. Válaszul a felkelők összetörték a katolikus templomok berendezését, megsemmisítették a képeket és szobrokat („képromboló mozgalom”), ugyanakkor elpusztították a telekkönyveket és az adósságleveleket is. A kormányzat elkésett az engedményekkel (pl. az inkvizíció tevékenységének megszüntetésével), az egyházellenesség és a feudális szerkezet felszámolásának kísérlete itt spanyolelles szabadságharccal kapcsolódott össze. A mozgalom politikai története az arisztokrata vezetőkhez kapcsolódott: Egmont és Hoorn grófok kivégzése (1568) után Orániai Vilmos herceg állt a mozgalom élére.

Orániai Vilmos

A háttérben azonban lényeges társadalmi-politikai átalakulást találunk. A felkelők a városokban szétkergették a régi magisztrátusokat és a céhőrségeket, s helyükre új – a lakosság nagyobb ré-

szét képviselő – vezető testületeket s harcos milíciákat szerveztek. Nemesek és polgárok együttesen hozták létre a Staten Generaalt (rendi gyűlés), amely középkorias hangzású neve ellenére egy új típusú államszervezet irányítója lett. A forradalom-szabadságharc végül csak Németalföld északi részén (Hollandia) tudott győzedelmeskedni, délen (a későbbi Belgium területén) maradt a spanyol uralom.

A szétválás okát abban kell látnunk, hogy dél iparosai és szerény vagyonú tőkései nem tudtak elegendő erőt bevetni a spanyol hadsereg ellenében, míg észak te-

A spanyol zsoldosok kifosztják Antwerpent 1576-ban

kintélyes kereskedelmi tőkéje a katonai hatékonyságban is kifejeződésre jutott. Észak számára az 1609-ben elnyert függetlenség a gazdaság nagyarányú felvirágzását hozta, Hollandia a 17. század tőkés mintanemzetévé vált. A szabadságharcral párhuzamosan lezajlott polgári forradalom itt eredményesnek bizonyult. Szakadás következett be vallásilag is: dél lakosságát a spanyolok visszatérítették a katolikus hitre, míg észak protestáns maradt. A kor sajnálatos vallási türelmetlensége miatt azonban a változások az északi katolikusok számára is kedvezőtlen következményekkel jártak. A protestáns Hollandiában ezúttal őket zárták ki a politikai életből, valamint a hivatalviselésből.

Saját uralkodói abszolútizmusával szemben kellett kivívnia jogait az angol polgárságnak. Ennek ellenére az angol forradalmat sem tekinthetjük tipikusnak. Itt ugyanis a nemesség egy része – az „újnemesség”, gentry – is érdekelt volt az abszolútizmus elleni fellépésben, ugyanakkor ez

a mozgalom közömbösen hagyta a parasztság zömét. Nem alakult ki önálló forradalmi ideológiája sem, a résztvevők megelégedtek a puritán eszmék felkarolásával. A kálvinizmus elemeit felhasználó puritán mozgalom (az elnevezés a latin „purus”, „tisztaság” szóból származik) vallásilag az anglikán egyházat kívánta megtisztítani a katolikus maradványoktól. Az államot megtestesítő anglikanizmus elleni fellépés azonban óhatatlanul szembekerült az abszolút hatalommal. Az egyház megreformálására vonatkozó elképzelései alapján nevezte magát a forradalom híveinek két csoportja presbiteriánusnak, illetve independentsnek. (Az előző a világiak részvételére törekedett az egyház vezetésében, az utóbbi a püspöki szervezettől független egyházközösségeket kívánt kiépíteni.) Valójában azonban a két pártot erősen eltérő politikai célkitűzések mozgatták.

Az ellentétek akkor robbantak ki, amikor I. Károly (1625–1649) 12 évi szünet után 1640-ben összehívta a parlamentet,

Ahonnán az angol forradalom kiindult.
A parlament épülete Londonban

hogyan adót szavazzasson meg skóciai háborújára. A képviselők ezt megtagadták, sőt bejelentették igényüket a hatalom ellenőrzésére. Elérték a leggyűlöltebb királyi tanácsadó, Strafford lord kivégzését, s néhány népszerűtlen hivatal (így a csillagkamara-bíróság) felszámolását. A király elmenekült Londonból, s felvette a harcot a parlamenttel. Pártján az angol társadalom kisebb hányada állt – arisztokraták, régi típusú városok lakói, az elmaradottabb vidékek parasztsága – a polgárháború első éveit mégis az ő győzelmeit hozták. Csak azután fordult a kocka, miután Oliver Cromwell átszervezte a parlamentiek seregét (New Model Army, új mintájú hadsereg). Sorozatos győzelmeik (1644 Marston Moor, 1645 Naseby, 1648 Preston) után a parlamentiek kivégezték a fogságukba esett királyt (1649), s kikiáltották a köztársaságot. A forradalom híveit azonban egyre inkább megosztották politikai és társadalmi ellentéteik. A hadseregben többségben lévő independentsek előbb a mérsékelt álláspontot képviselő presbiterianusokat szorították ki a hatalomból (1648 végén a presbiterianus képviselőket eltávolították a parlamentből, amely így vált „hosszú parlamentből” „csonka parlamentté”), majd a radikális levellerek (egyenlősítők) mozgalmát verték le. A hadsereg így

Oliver Cromwell

mindinkább elszigetelődött, s vezetői Cromwell halála (1658) után kénytelenek voltak kiegyezni a kivégzett király fiával, II. Károlyval (1660–1685). A Stuartok visszatérése azonban újra kiélezte a régi ellentéteket. Amikor II. Jakab (1685–1688) a katolikus egyház uralmát kívánta visszaállítani, anglikánok és más protestánsok egyesült erővel fordultak vele szembe, s űzték el az országból. A trónt Orániai III. Vilmos, II. Jakab veje, a németalföldi szabadságharc vezéralakjának dédunokája foglalta el, aki Hollandia „helytartójaként” az európai protestáns országok szövetségét nyerhette meg Angliának (angol királyként uralkodott: 1689–1702). Anglia az alkotmányos monarchia korszakába lépett. Az állam irányításában ettől fogva a választott parlament játszotta a döntő szerepet.

Az abszolutizmus végső bukása mellett Angliában átalakultak a tulajdonviszonyok is. Az arisztokratáktól a forradalom idején elkobzott birtokokat ugyan a Stuart-

restauráció alatt visszaadták eredeti tulajdonosaiknak, azok a birtokok viszont, amelyeket az eladósodott tulajdonosok maguk bocsátottak áruba, gentry vásárlóik kezén maradtak. A forradalom alatt került sor a nemesi földbirtok hűbéri kötöttségeinek végleges megszüntetésére. 1646–56 között több törvényben számolták fel a földbirtokosok szabad tulajdonát korlátozó királyi jogokat. A birtokossal szemben a parasztok is elveszítették telkiállományuk feudális alapon bírt földhasználati jogát. Azok a gazdag parasztok, akik korábban meg tudták váltani földjüket a földesúri fennhatóságtól, természetesen az új rendszert támogatták. (Ezért került ki közülük Cromwell hadseregének zöme.) Azok viszont, akiket a korábbi bekerítésekkel megfosztottak földjüktől, vagy akiket az új törvények szolgáltattak ki ennek a folyamatnak, természetesen közömbösen nézték királypártiak és parlamentiek polgárháborúját. Európa első következetes polgári forradalma nem járt nagy társadal-

mi lelkesedéssel, nem tudott maga mögött igazi tömegmozgalmat. Tény viszont, hogy addig nem ismert távlatokat nyitott meg az angol gazdaság fejlődése előtt.

A 18. században azután a polgári mozgalmak terén is valamiféle apálliával találkoztunk. A kontinens országaiban a polgárság még nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy nyíltan felvegye a harcot az abszolutizmussal szemben. Hollandia és Anglia ugyan mintaképévé vált a reformereknek, példájuk ösztönzőleg hatott az új struktúrát felvázoló eszmék (mint pl. a felvilágosodás) kibontakozására, a két ország gazdasági versenye azonban nem kedvezett a tényleges fejlődésnek. A holland és az angol polgárság egymást is vetélytársnak tekintette (1651, angol hajózási törvény a holland kereskedelem korlátozására, 1652–1674 között három angol–holland tengeri háború), nemhogy a kontinens polgárságát próbálta volna segíteni. A kontinensen érlelődő feszültségek alapvető megoldása egy új korszakra várt.

4. Reneszánsz, reformáció

Az univerzális hatalmi törekvések elbukásával felgyorsult a középkori kultúra és gondolkodás intellektualizálódásának és szekularizálódásának folyamata, amely egyre fokozódó mértékben támaszkodott az antikvitásbeli előzményekre. Az egyház már a középkorban igen sok elemet magába olvasztott az antikvitásból, hiszen a skolasztikában például Aquinói Szent Tamás *Summa*-jával polgárjogot nyert az arisztotelészi filozófia. A 12–13. századi világi kultúrában szintén hangsúlyos szerepet kaptak az ókori motívumok, elsősorban a lovagivá varázstolt Nagy Sándor-egény és a trójai történet témaköre.

Az individualizálódás és elvilágiasodás térnyerését nagymértékben elősegítették az egyház- és hitélet 14. századi zavarai: avignoni pápák, a nyugati schisma – 1378-tól az európai uralkodóházak vetélkedésével összefüggően a latin kereszténységnek egyszerre kettő, majd 1410-től három pápája is volt –, az európai pestisjárványok okozta sokkos viszonyok stb., a 15. században újra felmerülő egyházreform-igényhez kapcsolódó zsinatmozgalom, a konciliarista-papalista küzdelmek hullámai, az egyházat elutasító radikális új eretnekségek (Wyclif, Husz), és a pápaság belebonyolódása a kusza itáliai politikába. Az alkotóerejét elvesztő lovagi kultúra helyébe a 14. században még keresztény középkorias városi kultúra lépett, s ez utób-

ból organikusan bontakozott ki később a reneszánsz, amely már az antik kultúra, művészet és tudományosság újjászületéséről beszélhetett, sőt új szellemben, a középkortól idegen öntudattal értelmezte az ember világban való helyét s szerepét.

A reneszánsz időbeli határait igen nehéz megállapítani, mert állandóan szembeesülünk azzal a ténnyel, hogy a kultúra egyes aspektusai még kifejezetten középkori jellegűek, más rétegei viszont már gyökeresen megváltoznak. Az irodalom, a színház, a filozófia, a zene, a természettudomány vagy a festészet történetének kutatói más és más periodizációt tartanak elfogadhatónak. A művészettörténész számára a reneszánsz a korai Quattrocento (15. század) firenzei mestereivel veszi kezdetét. Ezzel szemben az irodalomtörténész a Quattrocentóval úgyszólván már be is fejezi a reneszánsz tárgyalását, a tudománytörténész számára viszont a Trecento és a Quattrocento kora még nem sok érdekességgel szolgál, hiszen a természettudományban az igazi fordulatot Galilei munkái jelentették. A gazdaság dinamikája sem esett egybe a politikatörténet menetével, a kultúra fejlődési ritmusa pedig nem követte pontosan a társadalmi viszonyok mozgását. Tovább nehezíti a kérdést a reneszánsz tér- és időbeli sokfélesége, az itáliai, a francia, az angol vagy a spanyol egyedi jegyek változatai. Johann Huizinga

meghatározása szerint – éppen emiatt – a reneszánsz „a parthoz ütődő hullámok hosszú sora: mindegyik más helyen és más-más pillanatban törik meg. Mindenütt másképp rajzolódik ki a határvonal régi és új között..., s a változás sohasem vonatkozik a műveltség egész összességére”.

A keresztény középkorból kinövő reneszánsz kultúra, az antikvitáshoz fordulása ellenére – már csak keresztény gyökerei miatt – sem volt „vallástalan” vagy „pogány” jellegű, de kétségtelen, hogy a középkort minden vonatkozásban átható kereszténység racionalizáltabb és individualizáltabb formában jelent meg: a világegyetem újplatonikus matematikai felfogásában, nem megszüntetve, csak rugalmasan értelmezve a keresztény ideológiai rendszer korlátait. A reneszánsz az Arisztotelészre támaszkodó, tekintélyelvű skolasztikával szemben a platonikus és gnosztikus filozófiához nyúlt vissza, azaz az ókor szellemiségéből nem a jellegzetesen antik elemeket vette át, hanem főleg azokat, amelyek a kereszténységet készítették elő vagy a korai kereszténységgel egy időben léteztek. A tekintélyelv elutasítása megteremtette annak az önállóan gondolkodó és kutató tudósnak a típusát, aki nem állt meg az antik klasszikusok megismerésénél, hanem az egyházi dogmarendszer forrásait (elsősorban a Bibliát) is filológiai, szövegkritikai vizsgálat alá vetette. Az „ad fontes”, azaz „vissza a forrásokhoz” elve lett az irányadó, amely a latin nyelv pontos ismerete mellett az ókor egyéb nyelveinek ismeretét is szükségessé tette, hiszen pl. az eredeti szent iratok héber, arameus és görög nyelveken íródtak. Az egyház egyedül a Hieronymus-féle bibliafordítást ismerte el kanonizált Szentírásnak, amelyről azonban a humanisták bizonyították, hogy a régi szövegek latinra való átültetése pontatlanul történt. A kuta-

tás és a szellem szabadságát valló reneszánsz filológusok eme tevékenysége nyomán – elsősorban szűk intellektuális körökben – maga a kinyilatkoztatás vált relatívvá, ami sok humanista esetében a hit egyfajta kríziséhez és gyakran erős antiklerikalizmushoz vezetett. A humanisták gondolkodásában Krisztus mint a tökély és a harmónia lényege került annak a Krisztusnak a helyébe, aki az emberiséget szenvedett a kereszten, így az ember, mint Isten képmására teremtetett lény, ugyancsak a világmindenségnek ezt a tökéletes-ségét testesíti meg.

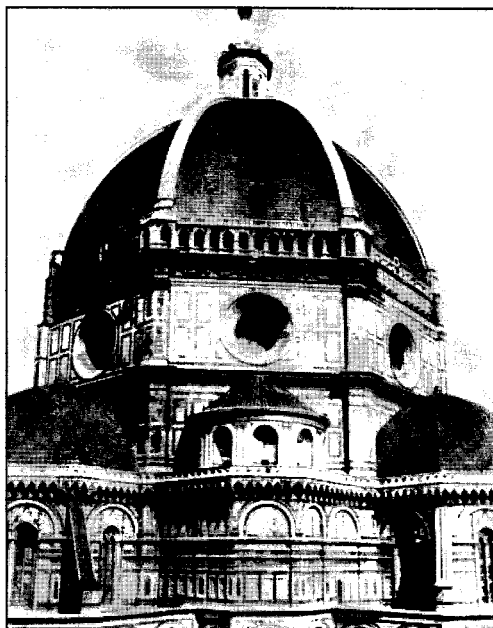
A reneszánsz individualizmus a *fortuna*, *virtus*, *libertas*, *dignitas* fogalmak négyes rendszerében gondolkodott. A *fortuna*, azaz a szerencse vagy a sors az, ami az ember életére hat, s nem annyira a középkori *gratia* (kegyelem), de nem antik végzetszerűségként, hanem úgy, hogy az embernek van manőverező lehetősége, képes a maga javára fordítani a szerencsét, és „okosan tud ülni Fortuna szekerén”. Ez a felfogás áttételesen az isteni gondviselésbe vetett hit megrendülését mutatta. A *virtus* az önmegvalósító ember szerepét helyezte az előtérbe, a *libertas* pedig a szabadságot. Ez utóbbi nem a középkori ember különböző privilégiumokra épülő szabadságfogalma volt, hanem egy elvonatkoztatott, emberi tulajdonsággá váló szabadságot hordozó tartalom. A *dignitas*, az emberi méltóság gondolata is a reneszánszban nyert először konkrét megfogalmazást. Így azonban csak egy szűk intellektuális elit, a humanista körök gondolkodtak. A társadalom általános mentalitása és gondolkodása még alig változott.

A reneszánsz gondolkodók egyedül a szabad akarat elvét fogadták el a skolasztikából, amelynek következetes végiggondolása az isteni mindenhatóság elméleti megkérdőjelezéséig vezethetett. Lorenzo

Valla a szabad akaratról elmélkedve ezt a dilemmát például így fogalmazta meg: Isten vagy nem látja a jövőt előre, s akkor nem mindenható, de van emberi szabad akarat, vagy pedig nincsen szabad akarat, de akkor Isten nem igazságos, mert az emberek cselekedetei szükségképpen követik Isten előretudását.

A reneszánsz uralkodó alapvonása a rendíthetetlen optimizmus és racionalizmus, eszménye pedig minden téren az arány és a mérték volt. A képzőművészeti és építészeti alkotások rendezőelvét is a geometrikus és szimmetriára törekvő komponálás jellemezte. Még a templomépítés is elfordult a hossz- és kereszthajóból álló hagyományos középkori kereszt alaprajztól – amely Krisztus keresztrefeszítésének volt szimbolikus kifejezése – s a centrális alaprajzot helyezte előtérbe. Ez a kör és a négyszög geometriai teljességéhez hasonlóan a tökélyhez való közelítést célozta. A művészi normák alapjául az általános érvényűnek és ideálisnak elképzelt antik minták szolgáltak. A harmóniára és az arányra összpontosító, a középkori elemekkel szakító új építészet megteremtése Filippo Brunelleschi (1377–1446) nevéhez fűződött.

A reneszánszsal jelentős formaváltás vette kezdetét a művészetekben. Giotto di Bondone (1266?–1337) firenzei festő volt az, aki először tört ki a merev hagyományok bűvköréből, s a gótika szoboralakjait átültette a festészetbe. A művészet témája továbbra is alapvetően vallásos maradt, de az ábrázolás módja jelentősen átalakult. A 15. század végéig Európa minden országában többé-kevésbé azonos irányú volt a művészet fejlődésének iránya, ezt követően azonban Brunelleschi nemzedékének újításai olyan jelentős változásokat hoztak a művészet történetében, és az itáliai művészetet olyan magasra emelték, hogy Itá-

A firenzei dóm kupolája

lia ezáltal különvált Európa többi országától. A perspektíva felfedezése és következetes alkalmazása forradalmasította a festészetet (például Masaccio 1401–1428, vagy Mantegna 1431–1506 művészete). Az új művészet diadala Európa északibb területein Jan van Eyck (1390?–1441) nevéhez fűződött, aki a gondosan kidolgozott részletek egymás mellé rakásával a valóság tükörképévé tette a festményt. Az új művészi törekvések ellenére az Itálián kívüli Európában a 15. században még a késői gótika stílusjegyei uralkodtak, noha az északi művészek közül a 15. században (s majd a 16.-ban is) sokan megfordultak Itáliában, például Jean Fouquet (1420?–1480?); Rogier van der Weyden (1400?–1464), vagy akár Albrecht Dürer (1471–1528).

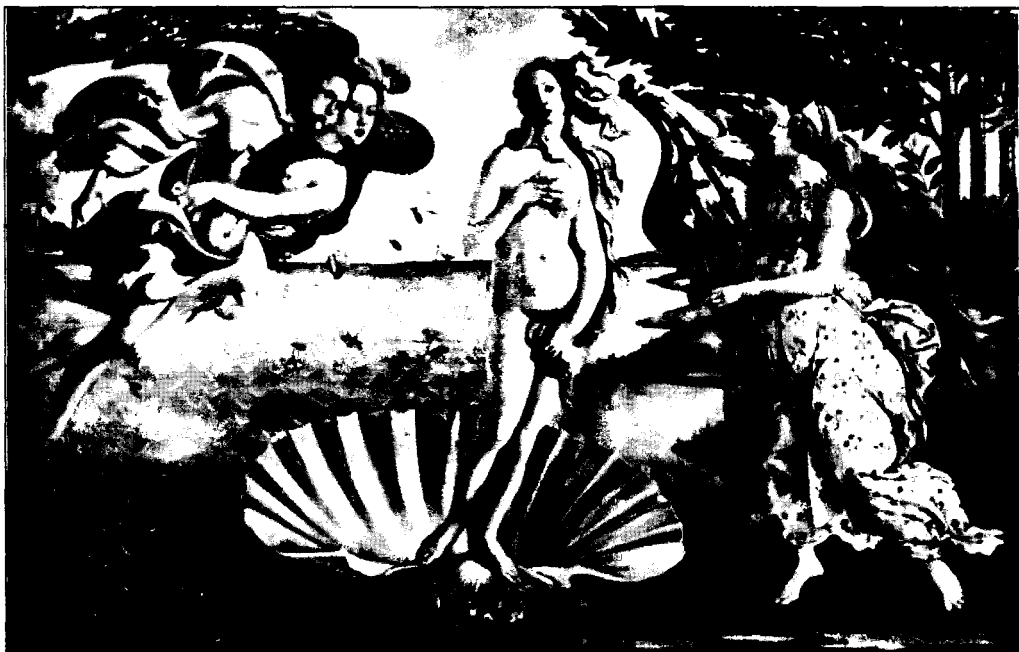
A Quattrocento mesterei mind Masacciót tekintették példaképüknek, és abban is hasonlóak voltak hozzá, hogy alak-

jaik rajza kemény, kicsit olyanok, mintha fából volnának faragva, s nem képesek maradéktalanul visszaadni az élő ember képzetét. Az érett reneszánsz, a harmónia diadalának, a Cinquecentónak (16. század) művészei azonban már megoldották ezt a problémát. Míg Botticelli (1446–1510) a „Vénusz születése” című képén még csak lobogó hajakkal és köntösökkel próbálta feloldani a kontúrok keménységét, addig Leonardo da Vinci (1452–1519) már helyenként árnyékba vagy ködbe rejtette, lágyan egymásba mosta a kontúrokat és a képzeletre bízta ezek kiegészítését.

A reneszánsz korában szabaddá vált a művészet, társadalmi megbecsülésre tett szert, s ezzel párhuzamosan önállósodtak a világi témák, s az egyházi-vallásos téma is világi elemekkel telítődött. Különösen az antik mítoszok tárgyköréből merített történetek váltak a vallásos tárgy mellett témává. például Botticelli: Vénusz szüle-

tése, vagy Raffaello (1483–1520): Galaeta nimfa című festménye. A 15–16. századi festészetben ledőltek a meztelen, sőt erotikus test ábrázolására vonatkozó tilalmak, s a Vénuszok előbb fenséges ártatlansággal, majd később egyre bujább érzékiséggel teregették ki bájaikat. A szépség mindenekfeletti követelményéből következően háttérbe szorult a középkori népi groteszk testábrázolás, mely – különösen a karneváli mulatságokon – szabadosan közszemlére tette az anyagi-szexuális funkciókkal kapcsolatos testnyílásokat. Ezzel szemben a reneszánsz festészet bezárta, majdhogynem eltüntette a test nyílásait.

A szépség és harmónia elve mellett a Cinquecento nagy mesterei emberi feszültségeket, érzelmeket, drámai pillanatokat is képesek voltak arányos rendbe komponálva megjeleníteni (például Leonardo „Utolsó vacsora” című festményén). Arcot és

Botticelli: Vénusz születése

testet adtak a temporális szférától távol álló mennyei alakoknak. Míg Michelangelo (1475–1564) egyszer s mindenkorra megteremtette az Atya, az Úr képét („Ádám teremtése” című képe), addig Raffaello Szűz Mária, a Madonna arcát fogadtatta el kortársaival és a következő nemzedékekkel.

A természet felfedezése és önnön szépségeért való tisztelete, szeretete ugyancsak a reneszánszhoz fűződött, s ez a képzőművészetekben is megjelent: Giorgone (1478–1510) például nem azért rajzolt tárgyakat és embereket (ellentétben elődeivel és kortársaival), hogy azután behelyezze őket a természetbe, hanem maga a természet lebegett a szeme előtt, amely valódi egységet alkot az emberrel és az emberi tárgyakkal (például „A vihar” című képe). Északon Lucas Cranach (1472–1553) fedezte fel a festészet számára a táj szépségét. Az ő nyomdokaiba lépve Albrecht Altdorfer (1480?–1538) már kifejezetten tájképeket is festett.

A reneszánsz művészet a valóságghűség elve mellett tág teret kínált a fantáziavilág mind szélesebb körű megjelenítésére is. Dürer vagy Hieronymus Bosch (?–1516) víziói ily módon érthetők meg, s válnak a kor festészetének szerves részévé.

A 16. század második felében zavar és válság jelentkezett a művészeteknél. Míg délen egy új, hatásosabb festészeti nyelvet akartak találni (amelyet majd a barokk fog megteremteni), addig északon a reformációval magának a festészetnek a létjogosultsága forgott kockán. Itáliában megtörtént a szigorú szimmetrikus komponálástól való elszakadás, valamint a színek és fények szerepének hangsúlyosabb kihasználása, különösen Tiziano (1477–1576) és Correggio (1489–1534) festészetében. Európa északi területeinek jelentős részén a reformáció kedvezőtlenül hatott a festé-

szetre, s így egyedül az arcképfestési ág virágzott [lásd Hans Holbein (1497–1543) művészetét]. Németalföld festészete jelentett csak kivételt ez alól. Jan van Eyck nyomdokait követve a Bruegel-család, különösen Pieter Bruegel (1525?–1569) a környezet ábrázolása, a flamand paraszti életből vett jelenetek, a „zsáner”-festészet mesterévé vált.

A humanistáknak a klasszikus normákhoz való szigorú ragaszkodása – paradox módon – a magasra helyezett követelmények miatt (a 16. századtól a reformáció anyanyelv-központúságával párhuzamosan) az univerzalisztikus középkori rontott latinság szerepének fokozatos csökkenéséhez vezetett, s ténylegesen a „holt” nyelv irányába taszította a latint. A középkori kultúra egyházi és világi megosztottsága a reneszánsz korától még differenciáltabbá vált: a világi szférán belül fokozatosan elvált egymástól az udvari-elit kultúra és az ún. népi kultúra.

A reneszánsz ember felfokozott öntudata az önerőből elért sikerekből táplálkozott, ami azonban a gyakorlati élet terén szükségképpen számítást, színlelést, amoralitást szült. A fejedelmek, uralkodók új típusú abszolutisztikus hatalmuk tudatában sokszor a végletekig vitték a középkori keresztény értékrenddel berzenkedő normaszegést, a szabados udvari erkölcsök pártolását. A reneszánszban elhalványult a testiséghez tapadó büntudat. Az önálló, kutató szellem megjelenése megteremtette a kora újkori tudomány fellendülésének előfeltételét. A felfedezés és megismerés felfokozott vágya nélkül nem érthetők a kor nagy földrajzi felfedezései, az udvari tudósok okkultizmusba hajló természetvizsgálatai, az asztrológiai, hermetikus és mágikus írások, vagy az alkimisták sikerei. A humanista gondolkodók a hatalom és a politika természetét is elemzés tárgyá-

Bosch: Paradicsom és Pokol. Egy triptichon szárnyképei

vá tették, s annak kifejezetten világi, cél-
elvű működési törvényeit hangsúlyozták.
Machiavelli szinte bántóan nyílt megfo-
galmazása szerint például a politikában a
leghatékonyabb módszer az erőszak: „A
próféta fegyverrel kezében mindig diadalt
arat, de a fegyvertelent elpusztítják”. Úgy
vélte, hogy az államügyekben az igazság-
nak és az erénynek nincs sok keresnivaló-
ja, a siker pedig minden eszközt igazol. A
célszerű, racionális és etikai, morális tar-
talmak harmonikus együttesének, az ide-
ális, rendezett társadalomnak a vágyát a
kor gondolkodói ún. utópiákban fogalmaz-
ták meg. Ezek közös sajátossága azonban
éppen a központi hatalom, az állam min-
denhatósága, a közösségi tulajdonra épülő
egyenlőség és a mindenki számára kötele-
ző munka volt. Érdekes módon az eszmé-
nyi világ elképzelésében – feltehetően az
ókori ideális állam utópiáiból következő-
en, de az emberi méltóságot hangsúlyozó
reneszánsz szellemmel nehezen egyeztet-
hetően – az alantas munkák elvégzésére
újjáéledt a rabszolgaság intézménye is.

A szigorúbb értelemben vett reneszánsz
– amely a 14. század közepétől a 16. szá-
zad közepéig két évszázadot ölelt fel, va-
gyis attól fogva, hogy tendenciái kellő-
képp konkretizálódtak és tudatos kifeje-
zést nyertek, addig a pontig, amíg e ten-
denciák még kétségszövegként túl-
súlyban maradtak a művelt elit körében –
a szellemi tevékenység szinte minden faj-
táját és a kultúra minden ágát átfogta. Jel-
legéből következően, hogy a kor nagy sze-
mélyiségei általában polihisztorok voltak
s nem szigorúan csak tudósok, művészek
vagy filozófusok.

A humanizmus és a reneszánsz pártolá-
sában és részben művelésében nagy szere-
pet vállaltak az ún. reneszánsz pápák (a
Kúria elvilágiasodásának ez az egyértelmű
bizonyítéka tovább rontotta a pápaság te-

kintélyét), a fejedelmi udvarok és világi
mecénások, különösen a firenzei Me-
diciek.

Az egyház gyökeres megreformálásának
elmaradása a humanisták szűk intellektu-
ális körének antiklerikalizmusa és hitbéli
krízise mellett egy sokkal szélesebb társa-
dalmi mozgalmat is életre hívott, amely az
egyház elvilágiasodásával szemben az el-
mélyültebb hitéletre helyezte a hangsúlyt:
a reformációt. Ez nemcsak az egyetemes
középkori egyház egységét bontotta meg,
hanem szorosan összefonódott a kora új-
kori államok kialakulásával, és tartós ha-
tást gyakorolt a politikai, társadalmi fejlő-
désre, az intellektuális kultúrára, az euró-
pai társadalom különböző rétegeinek min-
dennapi életére. A reformáció mozgalma
széles spektrumú vallási erőket bontakoz-
tatott ki, számos kisebb-nagyobb, egymás-
sal is konkuráló radikális csoport és fele-
kezet szerveződött meg, de Európában va-
lójában három nagy új egyház létrejötté-
hez vezetett, amelyek a társadalom meg-
határozó erőinek – a nemességnek és az
uralkodóknak – a támogatását is élvezték:
a lutheri, a kálvini és az anglikán egyhá-
zéhoz. A különböző felekezetek határai
még sokáig képlékenyek voltak, a 16. szá-
zadban elsősorban politikai okokból igen
gyakori volt a vallásváltoztatás. A refor-
máció bevezetése és a felekezeti egyházak
kialakulása különböző módon valósult
meg. Ebben az új egyházi elitek rátermett-
sége, a nép hajlandósága és a világi hatal-
masságok szerepvállalása játszott a fő
szerepet. A végérvényesnek mondható
vallási-területi megoszlás csak a 17. szá-
zad közepén alakult ki.

A reformációs mozgalom Németország-
ban kezdődött, ahol a 15. századtól meg-
jelenő birodalmi reform gondolatához az
egyház reformjának ügye is hozzákapcso-

lódott. A világi fejedelmi méltóságokat is betöltő német egyháznagyok körében politikai szuverenitásuk erősítése miatt továbbra is élt a konciliarista eszme, és erősen sérelmezték a pápai centralizált egyházkormányzatot.

A Reichstagban újra és újra megjelentek a pápasággal szemben emelt kifogások, az ún. gravamenek.

Luther fellépése először még ebbe a folyamatba illeszkedett bele. 1517-ben csak azt javasolta,

hogy a felmerült kérdéseket teológiai

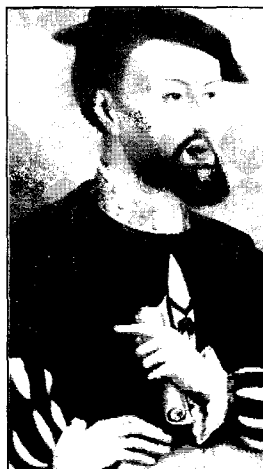
vitában rendezzék. Nem új egyházat akart, hanem csak a régi egyház reformját a Szentírás alapján. A merev és elutasító pápai álláspont hatására Luther nézetei fokozatosan radikalizálódtak, s eljutott a gyökeres szakítás gondolatáig. Teológiai alapelvei négy pontban foglalhatók össze. A *solus Christus* (egyedül Krisztus) gondolata elvetette a szentek tiszteletét és a szentek Krisztusnál közbenjáró funkcióját (amiből logikusan következett a szentek ünnepnapjainak munkanappá nyilvánítása); a *sola fide* (egyedül a hit) kiiktatta a jócselekedetek szerepét az üdvösség elnyeréséből; a *sola gratia* (egyedül a kegyelem) szükséges csak a feltétlen hit mellé az üdvözüléshez; a *sola scriptura* (egyedül az írás) pedig – elvetve a szentek legendáit és az egyházi szájhagyományt – egyedül a Szentírást tekintette az isteni igazság megnyilatkozásának. Szembefordult a skolasztika korlátozott racionalizmusával is, mert keresztényietlennek tartotta a katolicizmus és a pogány Arisztote-

Luther Márton

lész összekapcsolását. Míg a katolikus egyház elsősorban Aquinói Szent Tamásra hivatkozott, Luther s a későbbi reformációs irányzatok – Kálvinnal az élen – Augustinushoz nyúltak vissza.

A reformáció kiteljesedése és érvényre jutása tulajdonképpen az anyagi és politikai érdekeik által motivált világi fejedelmek támogatásának volt köszönhető. 1521 és 1530 között komoly ellentét bontakozott ki a Német Birodalom legfőbb hatalmasságai között. Az egyházi és világi fejedelmek egyhangúlag szemben álltak V. Károlynak (1519–1556) a régi császárságot feltámasz-

V. Károly

tani akaró univerzális hatalmi elképzeléseivel s az ehhez kapcsolódó, a császárnak alávetett egyházszervezet tervével, amely természetesen Rómával is összeütközésbe sodorta. De maguk a fejedelmek is megosztottak voltak: a világi hatalmasságok központi hatal-

mának erősítését szolgáló magánegyházi törekvésekkel szemben az egyházi fejedelmek – a Szentszéknek csak névleges főségeivel – lényegében szuverén, püspöki felépítésű egyházat akartak. A Habsburg–francia ellentét, először VIII. Károly itáliai hadjárata, majd V. Károly és I. Ferenc francia király ellentéte hosszú ideig megakadályozta a Habsburg-hatalmat abban, hogy erőszakkal fojtsa el a német hitújítási mozgalmat. 1530 után ugyan rövid időre megerősödött a császár helyzete, s fegyveresen akart leszámolni a reformációval (schmal-

kaldeni háború). Éppen katonai győzelme s az, hogy azt követően abszolutisztikus kormányzat bevezetése fenyegetett, kényszerítette kompromisszumra a protestáns és katolikus rendeket, amelyek gyorsan egymásra találtak, s létrehozták az első vallási-felekezeti kiegyezést, az augsburgi vallásbékét (1555), amely egyúttal az V. Károly központosító hatalmi törekvései feletti győzelmük volt. *Acuius regio eius religio* elvének kimondásával Németországban a fejedelmek kezére került a vallás és az egyház ügye. Az augsburgi békekötésig lényegében befejeződött a lutheri egyház teológiai és szervezeti kiépülése, sőt területi kiterjedése is, elsősorban Észak-Európa felé. Expanziós lendülete ezt követően megtorpant, a kálvinizmus és a katolikus ellenreformáció előrenyomulása következtében.

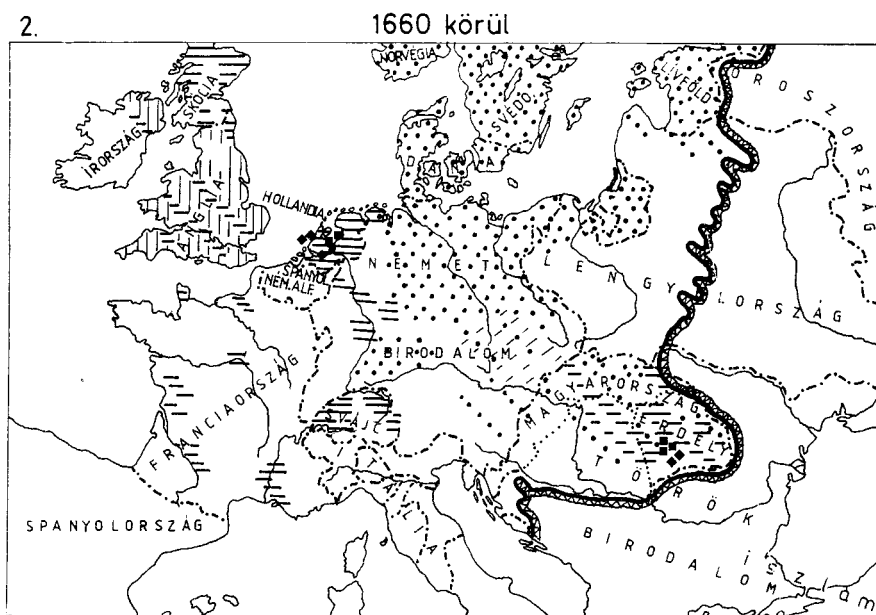
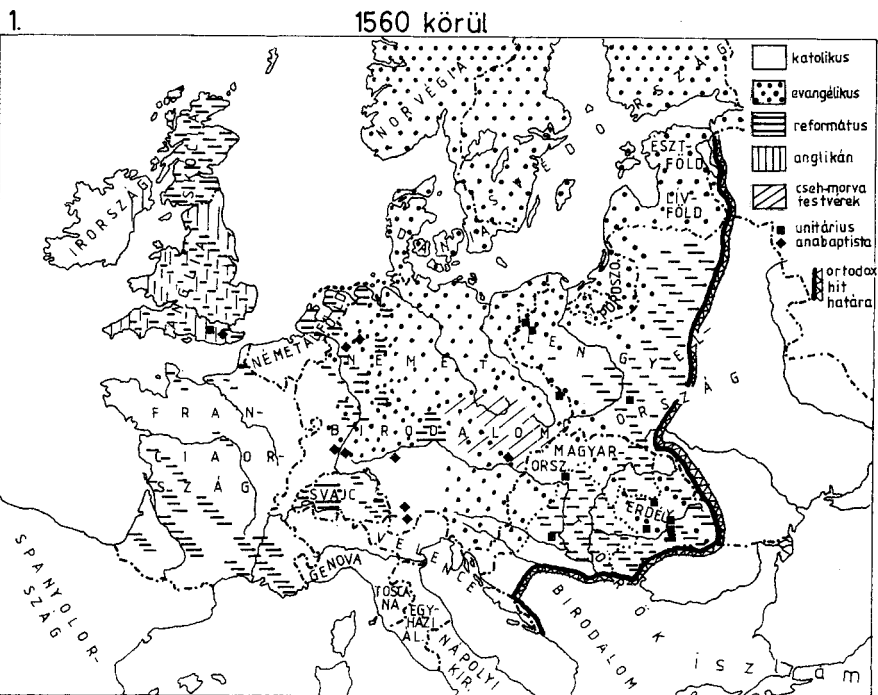
A lutheri reformáció ugyan szűk kerektek között mozgott, de szétszakadáshoz vezetett, újabb és újabb irányzatok kibontakozásához. A reformációnak az a dinamikája, amely tartósan átformálta és megváltoztatta az európai társadalmakat, nem a lutheranizmusban fejlődött ki, hanem a kálvinizmusban, amely Genf centrumból kiindulva egykori lutheránus területeken, Svájcban és a Rajna-vidéken, sőt egész Nyugat- és Közép-Európában tért hódított. Terjedése elsősorban ott volt gyors, ahol relatíve gyengébb volt a központi hatalom és erősebbek a rendek. Egyes kálvini tanok ugyanis kifejezetten rendi érdekeket artikuláltak teológiai megfogalmazásban. Kálvinnál a hit nemcsak egyfajta intellektuális hitvallást jelentett, hanem a mindennapi élet teljes átkrisztianizálását, moralizálását is olyan mértékben, amelyet a középkor nem ismert, s beavatkozást a nyilvános és privát élet alakításába. A kálvinizmus új embertípust teremtett a predesztináció tanával. Az az elv, miszerint „úgy kell élni, mintha Isten

Kálvin János

a kiválasztottságra teremtett volna”, felfokozott öntudatot eredményezett. Autonóm közösségekre alapozódott – az élet minden területén aktív és mélyreható közösségi életet fejlesztett ki –, nem hierarchikus egyházszerkezetre. Az egyház irányításába a presbiteri intézménnyel a laikus hívők is beleszólást nyertek. Sokkal erőteljesebben koncentrált a hit gyakorlati megvalósítására mint a lutheri irányzat, s minden ezzel szemben álló megnyilvánulásra sokszor szélsőséges türelmetlenséggel reagált. Intellektuális és morális szigorúsága miatt általában alacsony volt a vidéki népesség befogadókészsége, egyházi tanai – miként a lutheréi is – a legtöbb esetben csak a klerikusok ügye maradt, mert nem feleltek meg a népi hitbeli elképzeléseknek, a népi vallásosság tradicionális babonavilágának. Egyetlen téren, a népi hiedelmek és babonák elleni ke-

EURÓPA VALLÁSI MEGOSZTOTSÁGA

mény fellépés szükségességében kölcsönös egyetértés volt a reformáció irányzatai és a Trident utáni katolicizmus között. A 16–17. században szinte szisztematikus hadjárat folyt – többek között a boszorkányüldözésekkel is – a népi kultúra tradicionális megnyilvánulásai ellen. A válságokban és krízisekben gazdag 16–17. században ugyanis relatívvá váltak az egyházi vallásos kötődések, s az így keletkezett úrt mágikus-babonás elemek töltötték ki, melyek felerősödésével együtt a reneszánsz „tanult” mágiája (okkultizmus, alkimia stb.) is egyre szélesebb körben hódított.

A lutheri és kálvini egyház átlépte az országhatárokat, az anglikán irányzat viszont megmaradt csak Anglián belüli államvallásnak. A VIII. Henrik (1509–1547) által felülről véghezvitt angol egyházreformot alapvetően politikai és hatalmi érdekek motiválták. Az anglikanizmus egyfajta kompromisszum volt a katolicizmus és a protestantizmus között: az új egyház feje az uralkodó lett, aki szekularizálta ugyan a kolostori birtokokat, de az egyházon belül megtartotta az episcopialis kormányzatot és a legtöbb katolikus elemet és rítust is megőrizte. Tanaiban természetesen a protestáns formákhoz is közelített (nemzeti nyelvű igehirdetés, papi házasság engedélyezése stb.). Sajátos formáját és tartalmát I. Erzsébet (1558–1603) alatt nyerte el 1571-ben a 39 cikkelyből álló ún. anglikán hitvallással. Az anglikanizmus

sokkal erősebben összefonódott a királyi hatalommal mint a lutheranizmus, így az ellene való fellépés egyenlő volt az állam támadásával. A protestáns oldalról kiinduló bírálókat (puritánok) átmeneti sikere is csak a monarchia megdöntésével és Cromwell katonai diktatúrájának bevezetésével vált lehetségessé.

A reformáció nagy irányzatai mellett számos kisebb felekezet is kialakult. Közülük a legviharosabb hatást kiváltó, s a társadalmi szervezkedés terén is a legtöbb sikert elérő mozgalom az újrakeresztelést, közeli világvéget, kommunisztikus vagyonközösséget hirdető anabaptizmus volt, amelyhez sok szempontból Münzer is közel került. A Szentháromságot tagadó spanyol Servet fellépése még hevesebb ellenkezést váltott ki protestáns és katolikus részről egyaránt: őt magát Kálvin tűzhálálra ítélte Genfben (1553), híveit, az anti-trinitáriusokat pedig mindenhol kegyetlenül üldözték. Csak Lengyelországban és Erdélyben tudtak átmenetileg egyházszervezetet kiépíteni. Ulrich Zwingli harcos és a racionalizmust leginkább elfogadó helvét irányzata vezéralakjának halála után idővel beolvadt a kálvinizmusba. A 17. században az állam, illetve a tartományurak által integrált protestáns egyházakkal szemben új mozgalmak bontakoztak ki a protestanizmuson belül (pietisták, kvéke-
rek stb.), amelyek vallási önállóságot propagáltak, s explicit módon szemben álltak a kialakuló abszolutizmusokkal is.

5. A katolikus megújulás és a barokk

Európában csak Itália és az Ibériai-félsziget maradt mentes a reformációtól. A protestantizmus nagyarányú előretörése hatékony reformokra és sürgős ellenlépésekre készítette a katolikus egyházat. A katolikus megújulás nemcsak az egyház belső reformját jelentette, hanem azt is, hogy a felső rétegek megnyerésével visszatérítsék a népet a katolikus hitre, ami azért sem tűnt lehetetlennek, mert a protestánsok lett területen a mindennapi gyakorlatban tovább éltek a régi hagyományok, a tradicionális katolikus hiedelmek.

A fejedelmek és főurak többségének rekatolizálását nagymértékben elősegítette az, hogy a 16. század végén már kibontakozott a kora abszolutisztikus rendszerek stabilizálódása, melyben a katolicizmus volt az egyik legfontosabb tényező [mint például IV. Henrik (1589–1610) Franciaországban]. Ennek az egyháznak azonban már korántsem volt akkora önállósága, mint korábban. A katolikus egyház rá is volt szorulva a világi hatalom pártfogására, s alárendelődött – ha nem is olyan mértékben mint a protestáns egyházak – az uralkodók hatalmának. A pápaság a püspöki karokon keresztül sem tudott például befolyást gyakorolni Spanyolországra vagy Franciaországra. A római egyháznak a reformációra megfogalmazott választát nem lehet csak az „ellenreformáció” fogalmával illetni. Ez egyúttal egy vallásilag

A tridenti zsinat

is megújult katolicizmus volt. Szinte új egyház született, amely – a hagyományokra, a tradíciókra való folyamatos hivatkozása ellenére – éppúgy már csak nagy felekezeti egyház lett, miként a protestáns egyházak. Már nem a középkori egyetemes egyház volt. A katolikus reform politikája felülről kezdeményezve és irányítva ért el sikereket. Az új pápai egyház jelentős mértékben támaszkodott a szociális, karitatív és prédikáló tevékenységű újszerű szerzetesrendek sorára, elsősorban a jezsui-

itákra, akik egész Európában vallási-ideológiai vezető pozíciót vívtak ki maguknak. Lengyelország, Franciaország és Németország több területének rekatolizálása lényegében ennek a rendnek volt a műve, továbbá jelentős missziós tevékenységet folytattak a tengerentúli gyarmatokon is. A reformáció és a katolikus megújulás fontos bázisait és központjait egyaránt az oktatási intézmények alkották. Ezt felismerve a jezsuiták létrehozták Európa ekkor legmagasabb szintű képzési rendszerét, amelynek nemcsak a klerikus utánpótlást kellett szolgálnia hanem egy új katolikus világi elitet is kívántak kiképezni, kinevelni. II. Ferdinánd (1619–1637) császár például jezsuita iskolában tanult, és olyan hírességek, mint Descartes vagy Corneille szintén jelentős indíttatást kaptak a jezsuitáktól. Mint gyóntatóatyák és általában az örökösök nevelői közvetlenül is jelentős befolyást gyakorolhattak a fejedelmi és főúri házakra.

A békés visszatérítés és a nevelés mellett az ellenreformáció erőszakos eszközöket is igénybe vett a megrögzött „eretnekek”, azaz a protestáns vezetők megsemmisítése érdekében (ilyen volt például a hugenotta elitet lefejező Szent Bertalan-éj Párizsban), de nem mindenhol volt olyan véres és szigorú, mint Franciaországban. Lengyelországban például háború nélkül zajlott le a rekatolizáció.

A protestánsok művészettel szembeni szigorával ellentétben a tridenti zsinat után megújuló katolicizmus propagandaeszközként is fel kívánta használni a művészeteket, így minden katolikus országban uralkodó jellegűvé vált a új művészeti irányzat: a barokk, amely elsősorban az érzelemre hatott.

A protestáns egyházakhoz hasonlóan az abszolutizmusok szolgálatába álló megújult katolicizmus is kitermelte a maga

belső ellenzékét. Az ellenreformáció katolikus oldalról jövő janzenista bírálataival szemben sokszor még maga az államhatalom is fellépett, mint például Franciaországban XIV. Lajos.

A reformáció és ellenreformáció európai küzdelmeitől, amelyek széttrótták a régi hit egységét, s helyébe a hitbeli elképzelések sokféleségét és egymással konkuráló tanok sokaságát állították, az egyetemes egyházat több egyházzal, hitgyakorlattal váltották fel, egyedül Oroszország és az ortodox egyházterület maradt mentes. A protestáns és katolikus irányból egyaránt érkező vallási megújulás egy intellektualizáltabb vallásosságot eredményezett a régi katolicizmus ritualizáltsága helyett.

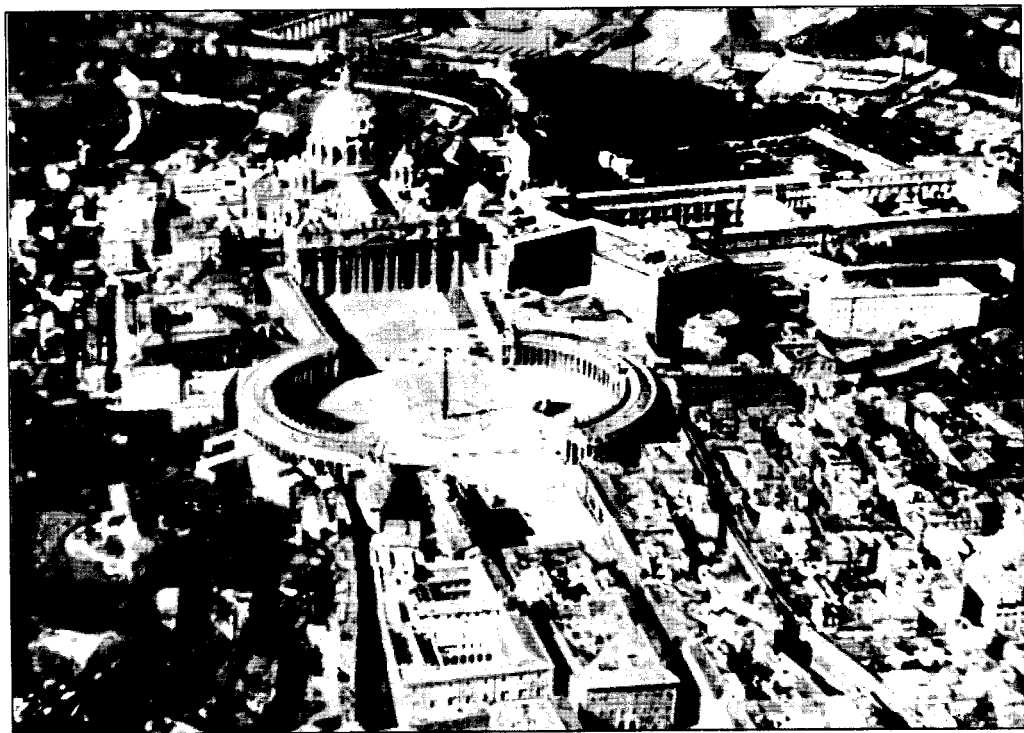
Sem a katolikus megújulás, sem a megnövekedett hatalmú állam képviselőit nem elégtette ki a reneszánsz művészeinek közönyös higgadtsága. Mind a katolikus egyház, mind az abszolút állam olyan művészetet igényelt, amelyben egyaránt kifejeződésre juthat rendíthetetlen hatalmuk és végtelen gazdagságuk. A reneszánsz technikai tökéletessége után persze nem lehetett visszatérni a politikai vagy szellemi indíttatású torzítások világába. A barokk művésznek úgy kellett túlzó elragadtatást ébresztenie a valóság bizonyos elemei iránt, hogy közben ne tegye kockára az alkotás hihetőségét. Ezért kerülhetett előtérbe a méretek fokozása, a jelképes (szimbolikus) mondanivaló nagyon is valószínű, képi megjelenítése, az alakok érzelmeikkel, sőt indulatokkal való megtöltése. A díszítőelemek egyre gyakoribb használata, a pompa kifejezése csak kiegészítették a fenti eszközöket.

Bár a barokk születését pontos évszámhoz szoktuk kötni [1568: Giacomo Vignola (1507–1573) elkezdte építeni a római II. Gesú-templomot], a barokk mégsem

vált el olyan élesen a reneszánsztól, mint az utóbbi a gótikától. Az építészet formanyelvében megmaradtak az antik eredetű oszlopok, háromszögű oromzatok, kupolák. A reneszánsz kiegyensúlyozott nyugalma, arányosságát, szimmetriáját azonban a kortársakat meghökkentő szabálytalanságok váltották fel: a négyszögű alaprajz helyére kör vagy ovális alakzat léphetett, az egyenes vonalú homlokzat ívben elhajolhatott, a felfelé törekvő oszlopok csavarba fordulhattak. (A legvalószínűbb magyarázat szerint a barokk szó eredetileg *szoikatlant, különlegeset* jelentett, amit kezdetben gúnyos értelemben használtak.) Itáliában a barokk formák a 17. század templom- és palotaépítészetében törtek maguknak utat. Barokk stílusban fejezte be 1629-ben a római Szt. Péter-templomot

Lorenzo Bernini (1598–1680). A templom előtti hatalmas tér kiképzése azt bizonyítja, hogy a barokk az épületet és környezetét egységnek tekintette.

A templomépítéset elsősorban Európa katolikus országaiban alkalmazkodott a barokk stílusjegyeihez (Spanyolország, Bajorország, Ausztria, Lengyelország, Magyarország), de – valamivel kiegyensúlyozottabb, a túldíszítést kerülő formában – épült néhány barokk templom protestáns országban is [pl. a Szt. Pál-székesegyház Londonban (1675–1710), Christopher Wren (1635–1723) alkotása]. Az abszolút uralkodók kastélyépítészete nem ismert vallási korlátokat. Versailles-tól Szentpétervárig, Potsdamtól Schönbrunnig épültek a kastélyok, formálták körülöttük a hatalmas parkokat, sétányaikkal, mester-

A Szent Péter-székesegyház és tér Rómában

ségesen nyírt sövényeikkel. A barokk stílus meghatározója lehetett a nemesség vidéki kastélyainak s városi palotáinak, egyes polgárházaknak, de akár egész városrészeknek, sőt a stílus egyes díszítőelemei a paraszti építészetig eljuthattak.

A szobrászatban a barokk dinamikus, nyugtalan alakokat formált, akiknek mozgása lelkiállapotuk kifejezésére szolgált. A témaválasztásban keveredtek a mitológikus és vallási tárgyak. A korszak legnevezetesebb szobrai az építész Bernini készítette: ifjúkori Dávidja mind testtartásával, mind arckifejezésével a feszült lelkiállapot mintaképe. Szt. Teréz extázisában kiáltó az ellentét az angyal szinte gyermekes öröme és a szent mélyen átélt elragadtatása között. A barokk plasztika kevés kiemelkedő alkotásán túl óriási tömegű, de kevésbé értékes alkotást hozott létre, hiszen épületei mind belül, mind kívül igényelték a szobordíszítést.

A festészetben megnőnek a méretek, az alakok beállítása gyakran színpadias, a részletek sokszor szinte vad naturalizmusba csapnak. A téma ugyanakkor lehet irreális, az ég felé emelkedő szentek vagy angyalok éppen úgy hozzátartoznak ehhez a művészethez, mint a vizekből kiemelkedő sellők. Az épületeket díszítő freskók – látszatperspektíva teremtésével – szinte megnyitották a falakat és a mennyezetet, hogy így teremthessenek kapcsolatot a tapasztalaton túli világgal [első példája Andrea Pozzo (1642–1709), Loyolai Szt. Ignác megdicőülése a római Szt. Ignác-templomban, 1685]. A hatalmas olajfestmények csakis a paloták termeiben érvényesülhettek. A flamand Pieter Paul Rubens (1577–1640) IV. Henrik francia király és Medici Mária házasságkötését örökítette meg 21 képből álló sorozattal. De a barokk végül nem tudott kitérni a mindennapok realitásai elől sem. Az itáliai

Michelangelo Caravaggio (1574–1610) vallásos tárgyú képein is a népi környezetből ismert alakokat találunk, a spanyol Diego Velazquez (1599–1660) udvari festőként sem adta fel a népi témák megfestését. A kor legnagyobb festője, a holland Rembrandt van Rijn (1606–1669) a valósághoz való ragaszkodása miatt nem tudta megtartani a gazdag megrendelők bizalmát, s végül elhagyottan, szegénységben halt meg.

A zenében a barokk új műfajok megteremtését hozta: az operát, a zenekari kíséretes misét, a hangszerszólókét. A színpadot is bevonó zene új lehetőségeket nyitott művelői előtt, s szinte országonként emelt fel kiemelkedő tehetségeket: Itáliában Claudio Monteverdit (1567–1643), Franciaországban Jean Baptiste Lullyt (1632–1687), Angliában Henry Purcellt (1658–1695). Témáik között a mitológikus tárgyak mellett történetiek is megjelennek. Az Alpoktól északra, Németországban ezzel szemben továbbra is a vallás adott elsődleges ösztönzést a nagy barokk zeneszerzők, Heinrich Schütz (1585–1672), Johann Sebastian Bach (1685–1750) és Georg Friedrich Händel (1685–1759) oratóriumai számára. A barokk stílus a zenei díszítések elburjánzásában, a hangszeres virtuozításban, a többszólamúságban jutott kifejezésre (a korban született 96 szólamú kánon is, s megszokottak a 9–24 szólamú művek).

Az irodalom is élt a túlzás, a meglepetés-re törekvés eszközeivel. A forma ebben a művészeti ágban is a tartalom fölé kerekedhetett: a retorikai eszközök bőséges használata, a titkos szimbolikára utaló folytonos célzások jellemzik e műveket, amelyek szerkezetileg lazák maradtak, elvetették az arányosságot, nélkülözték a szilárd középpontot. Ugyanazon műben egymástól elválva, de ugyanakkor egymásba fonódva több téma is jelen lehetett. A legelőkelőbb iro-

dalmi alkotások az eposz, a tragédia arisztokratikus műfajoknak számítottak, de nem tudták háttérbe szorítani a vígjátékot, a pásztorjátékot és a bontakozó prózai regényt, annak ellenére, hogy a prózát nem is tekintették igazi irodalomnak. A barokk irodalom első remeke Torquato Tasso

(1544–1595) „Megszabadított Jeruzsálem”-e (1581) volt, talán legnagyobb alkotása John Milton (1608–1674) „Az elveszett paradicsom”-a (1667), de büszkén illeszthetjük a sorba Zrínyi Miklós (1620–1664) eposzát, a „Szigeti veszedelmet” (1651) is.

6. Az Ész évszázada

Az angol „dicsőséges forradalom” korától a francia forradalom évtizedéig olyan új eszmerendszer született és terjedt el Európában, amely megszabadítva az emberi gondolkodást eddigi béklyóitól, a tapasztalatra épülő ész mindenhatóságát hozta magával.

Az embernek saját értelmére való támaszkodása, a *felvilágosodás* már kialakulása korában próbálta önmagát meghatározni. Szülői, a dolgok okát kereső gondolkodók, a „filozófusok”, korukat a „felvilágosítás”, vagyis a szabadon terjesztett gondolatok századának nevezték. Vallották, hogy a felvilágosítás a társadalom tökéletesítésén keresztül az ember végső céljához, a boldogsághoz vezet. Nem egyszerűen a józan ész állították a kinyilatkoztatás, a szabad vizsgálódást a dogmák helyébe, hanem a haladást a tradíció, a toleranciát a fanatizmus, a szabadságot a zsarnokság és a társadalmi kötöttségek helyébe. Így vált a felvilágosodás komplex, sokrétű eszmei mozgalommá, új világképpé.

Kétségtelen, hogy a felvilágosodás a polgárosodás hordozója, de korántsem egyszerűen a polgárság eszmerendszere. „Filozófussá” és eszméinek követőjévé, ismerőjévé értelmiségi szakmát folytató polgár, hivatalnok, pap, arisztokrata, nemes vagy kereskedő egyaránt válhatott. A felvilágosodás Nyugat-Európában a városi élethez kötődött. Legfontosabb közegei az angol klu-

bok, a francia salonok, a szabadkőműves páholyok és a tudományos társaságok voltak. Németországban, de különösen Közép-Európában – a városi civilizáció fejlettebb szintjéből adódóan – fejedelmi udvarok, hivatalnokok és iskolázott nemesi csoportok művelték.

Az új eszmék terjedését a könyvkiadók, az időszaki kiadványok gyarapodása, a postahálózat kiépülése és nem utolsósorban az olvasni tudók táborának gyarapodása tette lehetővé. A faluban azonban így sem nagyon tudtak a fennkölt gondolatokról.

Vidéki iskola a 18. században

A felvilágosodás gyökerei a korábbi évszázadok fejlődéséből táplálkoztak. Az európai gondolkodás már a középkortól, de különösen a kora újkortól magában hordozta azokat az elemeket, amelyek átértékelésével, megőrzésével és egyben megtagadásával kialakulhatott a felvilágosodás.

A Bibliára és az antik hagyományokra épülő középkori világgépet tagadó újszerű gondolkodás módszerei a természettudományban születtek meg.

A 16–17. századi természettudományos fejlődést Isaac Newton (1642–1727) angol tudós koronázta meg, az egységes fizikai világgép megalkotásával. Kimutatta, hogy a világmindenség nem kifürkészhetetlen, hanem feltárható törvényszerűségek alapján működik, egy mechanikus gépezethez hasonlíthatóan. Az embernek arra kell törekednie, hogy feltárja és összhangban éljen a természet törvényeivel. Ezek az új tanok alapozták meg a felvilágosodást.

A racionális kritikai módszerek Newton korában indultak hódító útjukra. A kis számú tudós szobáját elhagyva sokkal szélesebb közegbe lépett ki, és fokozatosan hatalmukba kerítették az irodalmat és a társadalmi-politikai gondolkodást. Lényegében ezzel a kiszélesedéssel kezdődött a felvilágosodás a polgári forradalmat már átélte Angliában.

Az új eszmék első kiemelkedő alkotója John Locke (1632–1704) volt. A természetjogon alapuló szabadság- és alkotmányeszmény, valamint a szenzualizmus kidolgozásával az egyik legnagyobb hatású gondolkodóvá vált Európában. Az emberi társadalom – vallotta Locke „Két értekezés a kormányatról” című művében – eredeti, természeti állapotából kilépve a szabadság és a tulajdon megőrzése érdekében önkéntes szerződésben kormányzatot (államot) hozott létre. A társadalmi szerződés (pactum unionis) útján létrejött hatalom nem lehet abszolút, vagyis nem lépheti át a természeti törvényekből fakadó jog határát. Az uralkodói hatalom megbízás útján keletkezett, s nem Isten kegyelméből származott, ezért vissza is vonható. Az ember természetes eredetű szabadságjogainak biztosítására a hatalmat megosztó alkotmá-

nyos képvisleti monarchia a legmegfelelőbb.

Locke másik nagy alkotásában – „Értekezés az emberi értelemről” – a szenzualizmus alapjait vetette meg, amely különösen a francia felvilágosodásra hatott. Szerinte az embernek nincsenek veleszületett eszméi, az ember érzékelés, tapasztalat és nevelés útján tesz szert azokra.

Locke munkásságát követően a felvilágosodás súlypontja a kontinens leginkább polgárosodó, a kultúra terén élenjáró, ugyanakkor intézményeiben, társadalmában még a régi rendszert hordozó országába, Franciaországba tevődött át. A francia civilizáció nagy presztízséből adódóan a kontinens a francia filozófusok műveiből ismerte meg a felvilágosodást.

Voltaire

Az egyre gyorsuló „filozófusok” táborából a 18. század első felében Voltaire (1694–1778) és Charles-Louis Montesquieu (1689–1755) munkássága emelkedett ki. A rendkívül sokoldalú Voltaire teremtette meg a

kor új irodalmi műfaját, a filozófiai elbeszélést. Szellemes, ironikus hangvételű, olykor „gyilkos” humorú műveivel elsőként indított általános támadást minden hagyományos értékrend ellen. A newtoni filozófia eszményesítése mellett szabad kritikai szellemével az egyházat ostromozta leginkább, mint az ancien régime egyik tartóoszlopát. Nem a hitet, a vallást, hanem az egyház rendi-világi hatalmát utasította el. A tolerancia hirdetésével a lelkiismereti szabadság elvét alapozta meg.

A francia államszemléletet a 18. században végig a sokféleség jellemezte, de Montesquieu „A törvények szelleméről” (1748) című műve így is különös sikert ért el. Az angol alkotmányos rendszer

Montesquieu

hatékony működését látva, Franciaország számára is az alkotmányos képviselői monarchiát vélte a legmegfelelőbb államformának. Annak ellenére, hogy alkotmányos államát a „mérésékelt” (rendi) monarchia köntösébe öltöztette, a hatalom megosztásának elvével alapvetően újat alkotott. Az egyén természetes szabadságjogai ott érvényesülnek, ahol a hatalommal nem lehet visszaélni. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a hatalomnak maga a hatalom szab határt, vagyis ha egymástól független törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomra oszlik. A legfőbb a törvényhozó, mert nélküle a végrehajtó hatalom nem működhet.

Az alkotmányos képviselői monarchiát sok filozófus – köztük Voltaire és Diderot is – csak egy átmeneti államforma, a „felvilágosult abszolutizmus” közbeiktatásával vélte megvalósíthatónak. A fiziokraták által megfogalmazott „törvényes despotizmus” (felvilágosult abszolutizmus) eszménye olyan politikai rendszert takart, amely abszolút, de nem zsarnoki hatalmú uralkodóval az élen, ésszerű, a természet törvényeinek megfelelő reformokat hajt végre a tulajdon és a személyes szabadság érvényesülése érdekében. Turgot fiziokrata miniszter bukása (1776) után a felvilágoso-

dás kiábrándult ebből az állameszményből és vagy az alkotmányos monarchia igényéhez tért vissza, vagy még radikálisabb berendezkedés hívévé vált.

Az 1750-es évektől egymást követték a francia felvilágosodás nagy alkotásai. Közülük is különös jelentőséggel bírt az „Enciklopédia”. Denis Diderot és nem kevésbé neves munkatársai (d’Alambert, Holbach, Helvétius stb.) az összes jelentős filozófus közreműködésével 1751–1780 között megalkották az ismeretek eddigi legnagyobb rendszerezett tárá.

Diderot

ellenére, hogy a gazdasági tevékenység legfőbb színterének a mezőgazdaságot tekintették. A gazdaságban működő örök törvényszerűségek – mint a tulajdon, a vállalkozás és a konkurrencia szabadsága – érvényesülése elé – vallották – semmilyen gátat nem szabad állítani. A gazdasági szabadság eszményéből származott a fiziokratáknak tulajdonított híres jelmondat: „Laissez faire, laissez passer” („hagyjátok, hogy a dolgok menjenek a maguk rendje szerint”). A fiziokrata elveket az angol A. Smith és D. Ricardo fejlesztette tovább, megreemtve a klasszikus közgazdaságtant.

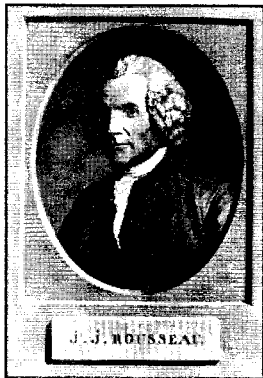
A francia felvilágosodás sokrétűségét fejezték ki Jean-Jacques Rousseau és Condorcet márki radikális eszméi a hatalomról. Rousseau olyan új társadalmi szerződést javasolt, amelyben a nép megtartja

A felvilágosodás a gazdaságról is újszerűen gondolkodott. A fiziokraták – Quesnay, Turgot és társai – alkották meg a klasszikus tőkés termelés első rendszerezett elgondolását, annak

eredeti, természetadta szabadságát és hatalmát. A népszuverenitás antik köztársaságra emlékeztető államában nincs szükség sem képviseleti, sem ellenőrző rendszerre, sem pedig a hatalom megosztására. A törvényekben kifejezett néphatalom egy és oszthatatlan. A törvény abszolút, nem az egyén, hanem a köz érdekét fejezi ki. Az egyén szabadságjogait, hitét a közakarat szabja meg.

Rousseau erős államot hirdető eszménye nem terjedt el széles körben. A szintén köztársasági berendezkedést és népszuverenitást óhajtó Condorcet is elutasította. Szerinte a népszuverenitásnak és a köztársasági berendezkedésnek az ember veleszületett (természetes) jogainak, a személyes szabadságjogoknak a teljes érvényesítését kell szolgálnia. Ezen eszményi rendszerhez a tudomány fejlődése és a gazdasági-technikai haladás vezet. Condorcet-val lényegében lezárult a francia felvilágosodás.

A francia határokon túl először a nagy múlttal rendelkező, de igen egyenlőtlenül fejlett Itáliában és Németországban jelent meg a felvilágosodás, majd az 1760–70-es évektől Közép-Európában is számottevő szellemi irányzattá vált. A Rajnától keletre haladva egyre nagyobb szerephez jutott a nyelvújítás, a modern irodalmi nyelv kialakítása. Az új gondolatok befogadására és kifejtésére a „nemzeti” nyelveket is alkalmassá kellett tenni. Ez a folyamat egyúttal a nemzeti ébredés kezdeti lépéseit is magában foglalta. Ezen régiókban a fel-

Rousseau

világosodás ugyan nem alkotott olyan nagy műveket és elterjedése is szűkebb volt, mint Nyugat-Európában, de a nyugati eszmék átvételével és átértékelésével mégis jelentősen hozzájárult az európai gondolkodás polgárosodásához.

Az itáliai szellemi megújulás már az 1730–40-es években érezte hatását. A nápolyi Giambattista Vico a történelmi körforgás elméletét alkotta meg. A törvények által működő társadalom fejlődése egy nagy körforgás: a gyermekkorból (ősállapot) az ifjúkorba (arisztokratikus államalapítás) majd az érett, a szabadság, a „természetes igazságosság” korába lép, hogy ezt követően hanyatlásnak induljon és visszazuhanjon az őszállapotba. A milánói Il Caffé folyóirat köréhez tartozó Cesare Beccaria a modern jogtudomány kialakulásához járult hozzá. Törvény előtti egyenlőséget hirdetett és elvetette a halálbüntetést. Fiziokrata közgazdászként is ismert volt: a tulajdon és a gazdálkodás szabadsága érdekében reformokat sürgetett.

A Német Birodalomban a természetjogra alapozott gondolkodás képviselői (Pufendorf, Thomasius, Leibniz) a 17–18. század fordulójától jelentek meg, de a felvilágosodás igazán csak az 1750-es évektől terjedt el. Az elmaradottabb viszonyok miatt a felvilágosodás eszméi csak úgy találhattak befogadókra, ha eredeti értelmüket módosítva a körülményekhez igazodtak. Különösen a politikai tanokra volt ez jellemző. Samuel Pufendorf és Christian Wolf elfogadta a társadalmi szerződés eszméjét, de elvetette a felbonthatóságot, vagy a hatalomnak való ellenállás lehetőségét. Az Istentől származó értelem alapján kötött társadalmi szerződésben a nép végleg és teljesen az uralkodóra ruházta a hatalmat.

A bécsi Karl A. Martini és Joseph Sonnenfels „a nép kiskorúságának” elvével a

felvilágosult abszolutizmusnak szolgálta szellemi érveket. A nép ön maga képtelen felismerni saját javát, ezért a jót rá kell kényszeríteni. Sonnenfels szerint a társadalmi szerződés ugyan felbonthatatlan, de a társadalomnak lehetnek jogos elvárásai az állammal szemben.

A közgazdasági nézetek is sajátos átfomálódáson mentek keresztül. A fiziokratizmus csak a nyugati német területeken talált feltétlen befogadásra. Keletebbre viszont a még uralkodó merkantil tanok mellett csupán egyes elemei találtak visszhangra, mégpedig úgy, hogy beépültek a merkantilizmusba.

A német felvilágosodás a magyarországi gondolkodásra számtalan területen befolyást gyakorolt. Politikai eszméit azonban csak igen szűk körben tették magukévá a magyar felvilágosodás hívei. Ezzel szemben sokkal inkább a felvilágosult rendiség vert gyökeret. A rendi-nemesi államot megújítani kívánó irányzat Montesquieu és részben Rousseau tanait egybeolvastva, a hatalom felosztásának és egy új társadalmi szerződésnek a szükségességét vallotta.

A magyar felvilágosodáshoz társadalmi körülményeit illetően a lengyel állt a legközelebb. A művelt lengyel nemesi csoportok azonban többnyire „első kézből”, Franciaországból ismerték meg a felvilágosodást. Politikai reformeszméiknek pedig egyedülálló vonásaik voltak. Mivel a lengyel uralkodó semmilyen tényleges hatalommal nem rendelkezett, a felvilágosult rendiség alkotmánytanában a hatalom megosztásához nem csökkenteni, hanem növelni kellett az uralkodói hatalmat az országgyűléssel szemben. A polgári szabadságjogok érvényesítését is sajátosan képelték el: a nemesi szabadságjogokat nem megszüntetni kell, hanem kiterjeszteni más társadalmi rétegekre.

A felvilágosodás Európa egyéb fejlettebb régióiban is hatott: a skandináv országokban, az Ibériai-félszigeten, Oroszországban, sőt a román és a szerb fejedelemségekben sem hiányoztak a szellemi megújulás jegyei. A 18. század végétől modernizálódott a nyelv, megjelentek a nemzeti irodalom első nagy alkotásai, nyugati mintára tudományos társaságok és egyetemek alakultak. Az elmaradott Oroszországban a tudós-polihisztor Lomonoszov az önálló tudomány, az író Ragyiscsev a polgári szabadságesszményen nyugvó gondolkodás alapjait vetette meg. A születő orosz „magas kultúra” elindult a Nyugathoz való felzárkózás útján.

Ahogy az abszolutizmus és a katolikus megújulás nem tudott mit kezdeni a reneszánsz művészetének szenvedélymentes bensőjével és kiegyensúlyozott formáival, ugyanúgy a felvilágosodás racionalizmusa is szembekerült a barokk szertelenségével. Míg az uralkodói és arisztokrata udvartartásokban tobzódott a késő barokk, majd annak egyre öncélúbbá váló változata, a rokokó, addig a mecénások és megrendelők új köre, a városok, a polgárok, nyugalmat, áttekinthetőbb formákat vártak el a művésztől. Eszményképpé ismét az antikvitás műveltsége vált, a klasszicizmus művészete ezért az antik elemek felhasználására törekedett. (A „klasszikus” kifejezést a 18. században „mintaszerű” értelemben használták.) A kor műveltségében elengedhetetlen követelménynek számított az ókor ismerete, a kontinens művészei, de az egyszerű utazók is tömegesen keresték fel Itáliát, hogy a helyszínen ismerhessék meg az antikvitás emlékeit. A művészi elismertetéshez ettől fogva tartozott hozzá a szervezett tanulás a művészi akadémiák valamelyikében, s a tanulmányút Itáliában (amihez viszont ösztöndíj is járulhatott). Az új stílus

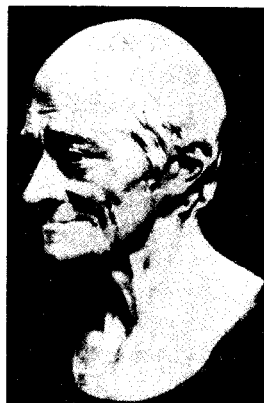
első alkotásait ezúttal nem Itáliában találjuk meg, hanem azokban az országokban, ahol a felvilágosodás gyökerezett.

A klasszicizmus a rendet, a nyugalmat elsősorban az arányok tudatosan mérlegelt alkalmazásával, valamint a szimmetria helyreállításával kívánta biztosítani. A barokkhoz hasonlóan itt is rendelkezünk egy kezdő évszámmal: 1732-ben a párizsi Saint Sulpice-templom homlokzatának pályázatán a barokk tervezetekkel szemben egy, a szimmetriát, az oszlopsorok szabályosságát, az egyenesvonalúságot követő tervet fogadtak el. A stílusjegyek alapján azonban ezúttal nem olyan könnyű elkülöníteni az új irányzat első műalkotásait, ezek a stílusjegyek ugyanis sokszor csak lassan, fokozatosan, bizonyos átmenettel váltak uralkodóvá a műalkotásokban.

A városokban hatalmas köz- és magánépítési láz indult meg, szinte verseny tört ki az egyes családok, a városok, az országok között. A feltörekvő polgárság részéssülni akart azokból a státus megkülönböztetésekből, amelyek eddig csak a kiváltságosoknak jártak. A városrendezési terveket a lakosok érdekeihez igyekeztek szabni. A fantázia azonban végül a realitások fölé kerekedhetett. A hasznos középületek (közigazgatási központok, múzeumok, könyvtárak), a templomok mellett sokféle emeltek diadalíveket (Brandenburgi kapu Berlinben, Milánó, Párizs diadalívei). Az építészek vázlatkönyvei pedig megteltek soha meg nem valósult (s többnyire kivitelen) mértani formájú (kocka, gömb alakú) emlékművekkel. A magánépületek inkább csak ismételtették a középületek formai elemeit.

Az építészet azonban fokozatosan elvesztette domináns szerepét a művészetek között. A kötött formák kevés kibontakozási lehetőséget nyújtottak a művészek számára, nem úgy, mint a képzőművészetek. A

szobrászatot persze korlátozta a megrendelő kedv mérséklődése. A plasztika kiszorult az épületdíszítésből, háttérbe szorult a síremlékek készítése. Az alakformálásban a szoborportré honosodott meg. A francia Jean Antoine Houdon (1741–1828) könnyed kézzel tudta kifejezni az ábrázolt személy jellemét. (Voltaire-t mintázó

Houdon: Voltaire.
A nagy filozófus
mindenkit kigúnyolt

mellszobrai ékes bizonyítékai a nagy filozófus tekintélyt nem ismerő egyéniségének.) A festészetben a művészek az egyszerű, áttekinthető szerkezetet és a világos vonalvezetést keresték. Témáik változatosak, a szokásos portrék mellett sok a különféle allegori-

kus, valamint a történelmi ábrázolás. A francia Jacques Louis David (1748–1825) tisztelete az antik és saját kora hírességei iránt (Napóleon kedvelt festője volt) a tekintélyt biztosító hűvös ünnepélyességben nyilvánult meg. A spanyol Francisco Goya (1746–1828) udvari festőként sem szakított a valóság gyakran kritikus ábrázolásával. „A királyi család csoportképe” szinte karikatúrája IV. Károly spanyol királynak és családjának. (A rendkívül sokoldalú, állandóan megújulni képes Goyát egyébként nehéz egyetlen művészeti stílus keretei közé besorolni.)

A zenében a klasszicizmus által megkívánt tiszta kiegyensúlyozottságot a bécsi klasszikusok teremtették meg. Christoph Willibald Gluck (1714–1787) olasz stílusú sablonoperák komponálása után találta

IV. Károly spanyol király és családja. Goya képe szinte karikatúráját adja az uralkodó családjának

meg a szöveghez alkalmazkodó világos zenéhez vezető utat. Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) nemcsak az operában tudta a maga tiszta formavilágát mély gondolatisága kifejezőjévé tenni, hanem a zene szinte minden más műfajában: a hangszeres kamarazzenében, a zenekari művekben, de mélyen átélt egyházi zenéjében is. Joseph Haydn (1732–1809) elsősorban a zenekar komponistája, míg Ludwig van Beethoven (1770–1827) fékezhetetlensége már a klasszicizmus zenéjének formanyelvét feszegette: szimfóniáiban széttörnek a kötelezőnek számító keretek, szonátaí előadására alig alkalmasak a kor törekény hangszerei. A bécsi klasszicizmus kisugárzása egész Európára kiterjedt (Gluck és Haydn pályájának jelentős része Párizs-

hoz, illetve Londonhoz kapcsolódott, ez utóbbi igen termékeny éveket töltött az Esterházy-hercegek szolgálatában), de mire a követők megtalálták saját művészi hangjukat, addigra ez már nem a klasszicizmus, hanem a romantika részét képezte.

Elterjedését tekintve a klasszicista zenéhez hasonlít az irodalom is: egy központból sugárzott ki, és sohasem tudott kizárólagos uralomra jutni a párhuzamos barokk művekkel szemben. A klasszicista irodalom elméleti megalapozása Franciaországban szinte megelőzte magukat a műveket. Az írókkal, elsősorban a drámaírókkal szemben olyan szigorú követelményeket támasztottak, amilyenekkel egyetlen más korszakban sem találkozunk. (Ek-

kor alakul ki a dráma hármas egységének követelménye.) A francia drámaírók Pierre Corneille-től (1606–1684) kezdve arra kényszerülnek, hogy alkalmazkodjanak e követelményekhez. A tragédiához és az eposzhoz, mint előkelő műfaj, az óda és az elégia csatlakozik, a stílus azonban megengedi a szatírárt is, akár a színpadon (Molière vígjátékaiban – igazi neve Jean Baptiste Poquelin, 1622–1673), akár a prózában (Jonathan Swift – 1667–1743 – Gulliverében). A német klasszicizmus ke-

vesebb kötöttséggel és gazdagabb humánummal dolgozott. Nyitott a természet felé, a szépségben a természet törvényeinek megnyilvánulását kereste, a művészetet emberi jelentéssel gazdagított természetnek tekintette. Mindez megóvta a túlzott spekulációtól. Így válhatott Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) nemcsak az irodalmi műfajok, az irodalom- és művészetelmélet kiemelkedő alakjává, hanem a természettudományok jeles művelőjévé is.

VI.

A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI
ÁTALAKULÁS
ÉS A POLITIKAI FORRADALMAK.
A MODERN EURÓPA

A 18–19. század fordulójának évtizedeiben, 1770–1830 között formálódtak ki a modern európai gazdaság, társadalom és a politikai élet alapformái. Hatalmas, soha nem látott méretű és mélységű átalakulás történt ekkor. Nagy-Britanniában, amely már több mint száz évvel volt korai polgári forradalma után (ne felejtsük, itt végeztek ki törvényes uralkodót első ízben forradalmi körülmények között), sok körülmény együttes hatására, segítségével megindult a gazdasági élet, s nyomában a társadalom viharos ütemű átformálódása.

A korai angol polgári forradalom jóval több mint száz évvel ezt megelőzően zajlott le, éppen ezért a történetírás sokszor nem veszi figyelembe, hogy az angol forradalom szinte pontosan ugyanannyi ideig tartott, mint a későbbi francia, hasonló szakaszokon ment keresztül, s azt sem, hogy az angol polgári forradalom ugyanúgy szakaszosan zajlott le, mint a francia. A valási forma, amelyben ez a forradalom lezajszódott, alkalmas arra, hogy elfedje a lényegét: az angol polgári forradalom végeredményében megtörte az abszolút királyi hatalmat, s alkotmányos monarchiát hívott életre (a király uralkodik, de nem kormányoz). A francia forradalom sorozata 1789, 1830 s végül 1848 eljutott ugyan a köztársaságig, mint kormányzati formához, de ez nem jelent minőségi különbsé-

get az angollal összehasonlítva. A lényeg a polgári társadalom viszonyainak létrejötte, győzelme a régi, feudális társadalmi szerkezet fölött.

Ha ebből a szempontból hasonlítjuk össze a két forradalmi korszakot, ugyanazokat a szakaszokat ismerhetjük meg: a forradalom, a forradalmat lezáró katonai diktatúra (amely egyúttal garantálja a régi társadalom erőinek távoltartását is!), s a kiegyezés korszakait. 1640–1688 között majdnem ötven év telt el, alig kevesebb, mint 1789–1848 között. Ennek a forradalomnak meg kellett történnie ahhoz, hogy a polgári életideálok áthassák a társadalmat (a nemességet is) – más kérdés, hogy Nagy-Britanniában még 100 évnek kellett jönnie, amíg a technikai találmányok sorozata ki nem robbantotta az ipari forradalmat, míg Franciaországban csak fele ennyi időre volt szükség, hiszen a technikai-technológiai vívmányokat készen kapták az angoloktól, csupán alkalmazniok kellett.

Az angol ipari forradalom látszólag tehát békés körülmények között történt, legalábbis annyiban, hogy nem járt együtt forradalmi viszonyokkal, de azoknak a generációknak a számára, amelyek átéltek, mégis forradalmi erejű megrázkódtatást jelentett. Addig soha nem látott gazdagság halmozódott fel az egyik oldalon, s soha nem ismert társadalmi nyomor a másikon

(az első tömegméretű civilizációs-urbani-zációs betegséget azóta is angol kórnak nevezik!). Éppen ezért nevezhetjük az egész folyamatot teljes joggal ipari forradalomnak. Ezen az áron formálódott ki az új gazdaság, s nyomában egy új szerkezetű társadalom. Anglia száz éven át az átalakuló Európa mintaállamává vált.

Ezzel egyidejűleg a kontinens másik gazdaságilag legfejlettebb, bár az angol gazdaság fejlettségéhez nem mérhető országában az egész 19. századi Európa számára minta értékű politikai forradalom zajlott le: a nagy francia forradalom. Hatásában, következményeiben legalább olyan jelentőségű, mint az angol ipari forradalom. A francia forradalom alakította ki a modern Európa új politikai viszonyait, s vált mintegy etalonjává a modern,

kapitalista Európa politikai és társadalmi berendezkedésének. A francia forradalom Nyugat-Európában elsöpörte a feudális társadalom még létező maradványait, Közép- és Kelet-Európában pedig eszméi mozgósító erővé válva járultak hozzá az e területeken elhúzódó, de feltartóztathatatlán erejű átalakuláshoz.

Az angol ipari forradalom és a francia forradalom tehát együttesen zárta le Európa történetének egyik leghosszabb korszakát: a feudalizmusét. Az a folyamat, amely a 3–4. században kezdődött a Római Birodalom keretei között, s melynek nyomán létrejött az az Európa, amely rányomta bélyegét az egész világra, e kettős forradalom segítségével lépett fejlődésének új lépcsőfokára. A 19. századi Európa néhány évtizedre a világ ura lehetett.

1. Az angol ipari forradalom

Az előfeltételek

Amerika felfedezését követően átrendeződött a világ gazdaság. A világpiac súlypontja a mediterrán térségéről fokozatosan az Atlanti-óceán partvidékére tevődött át. A spanyol és portugál gyarmatosítók megjelentek „az Indiákon”, megkezdődött Amerika gyarmatosítása. Rengeteg kincs áramlott Európa, főleg Spanyolország és Portugália felé. A beáramló nagy mennyiségű arany és ezüst váltotta ki az úgynevezett árforradalom folyamatát. Hirtelen leértékelődött a nemesfém, amely pénzként funkcionált, és magas árak alakultak ki. Különösképpen azokon a területeken, amelyek a gyarmatosító hatalmak szükségleteit jelentették. Ilyennek számított a posztógyártás, a fegyvergyártás és természetesen a hajóépítés is. Mindez nagy változásokat idézett elő az észak-atlanti országok gazdaságában. Ezek az országok hatalmas megrendeléseket kaptak, kibontakozott az eredeti tőkefelhalmozás folyamata. A klasszikus példa erre Anglia.

A 15. századvég, a 16. század első gazdasági átalakulásai Angliában a bekerítési mozgalmak kibontakozásához vezettek. A bekerítési mozgalom nevét abból a tényből eredeztethetjük, hogy a földbirtokosok és a bérlők (yeomen) a szántókat bekerítették és juhlegelővé alakították, mert a

gyapjú igen nagy mennyiségben értékesíthető volt a németalföldi piacon. A tőkés bérleti rendszer a tőkés mezőgazdaság egyik leghatékonyabb formája volt, amely elősegítette nagy mennyiségű szabad munkaerő átáramlását a gazdaság más szféráiba. Megvolt a lehetőség egy bér munkás réteg kialakulására. Nagyon kevesen tudtak a volt parasztság soraiból megmaradni az angol mezőgazdaságban. A megmaradó, földeket vásárló parasztságot free holdereknek nevezzük. Az angliai parasztság jó része bér munkássá vált, „kőborrá”, és megpróbált lehetőségeket keresni a gazdaság más területein. VI. Edward törvényei, az úgynevezett „véres törvények” elő is segítették a kőborok kényszerű munkavállalását. Dologházak létesültek azok számára, akik semmiképpen sem tudtak elhelyezkedni, vagy akiket „csavargáson” kaptak.

Ilyen körülmények között semmi sem gátolhatta az angol ipar fejlődését. Megvolt a lehetőség a „nekilendülés előkészítésére”. Manufaktúrák sora létesült. A London környéki grófságok közül Kent emelkedett ki. Valamivel északabbra York grófság területén is nagyon jelentős manufaktúraipar létesült. Természetesen az angol városokban, így például Londonban is nagy feldolgozó kapacitás jött létre. A 16. századi Angliában más területen is üzleti vállalkozások sora alakult. A Penine-hegy-

ségben főleg Sheffield környékén jelentős középkori, kora újkori vasgyártás jött létre. A sheffieldi pengék, kardok, hadiipari termékek híressé váltak. Lent, Dovern nyugatra a déli angol dokkokban kitűnő minőségű hajókat építettek.

Mindezt kiegészítette az angol kereskedelem fejlődése. Anglia egyre nagyobb szerepet töltött be a kor kialakuló, fejlődő kereskedelmében. Néhány lényeges állomása van ennek a fejlődésnek. Feltétlenül említésre érdemes 1584, amikor megszületett az első amerikai gyarmat, Virginia az óceánon túl. 1588-ban pedig Drake admirális legyőzte a nagy armadát, a spanyol flottát. Ezzel Anglia számára megnyíltak a világtengerek. Az angol kereskedelemnek egyre inkább csak a holland kereskedelemmel kellett megmérkőznie. A világkereskedelemből hatalmas jövedelmek származtak, amelyek angliai ipari befektetésekben csapódtak le. Az igazi nekilendülésnek egyetlen gátja volt: a feudális abszolútizmus. Az 1640. évtől 1689-ig kibontakozó angol polgári forradalom elsöpörte a feudális korlátokat, s ezzel megnyílt a lehetőség egy soha nem látott ipari átalakulás, az ipari forradalom kibontakozására.

A sajátos körülmények miatt Anglia lehetett az az ország, amely saját belső felhalmozásából volt képes e folyamat kibontakoztatására. Összeadódott az angol fejlődésben a kereskedelmi tőke, a mezőgazdasági tőke, illetve az ipari tőke, és olyan mértékű felhalmozódást teremtett, amely a gazdasági nekilendülés kibontakoztatására adott lehetőséget.

Az ipari forradalom fogalma

Az ipari forradalom fogalmát számos szerző kísérelte meghatározni. Néhányan

arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az iparban bekövetkező nagy arányú átalakulást, a gyáripár születését tekinthetjük ipari forradalomnak. Mások ennél számottevően komplexebb folyamatként értelmezik, komplex nemzetgazdasági és társadalmi átalakulásnak nevezik. Utóbbi meghatározás azért látszik pontosabbnak, mert érzékelteti, hogy az ipari forradalom átalakította a nemzetgazdaság, a társadalom és a közgondolkodás, tudományok, művészetek egészét is. Az ipari forradalom folyamatában a gazdaságnak és a társadalomnak legalább 6–8 területe gyökeresen megváltozott, lezajlott az ipar forradalma, ezzel párhuzamosan az agrárforradalom, az infrastrukturális forradalom, a népesedési, demográfiai forradalom, az urbanizációs forradalom. A gazdasági, társadalmi élet minden területe modernizálódott.

Az ipar forradalma valóban a gyáripár kialakulását jelentette, azonban van néhány sajátos vonása ennek a történelmi átalakulásnak. Az angol ipari forradalom történetében, mint később más országok ipari forradalmában is vezető szektorok kialakulására került sor. Angliában leginkább a textilipar egy új ága, a pamutipar jelentette a vezető szektort. Ez egy olyan húzó ágazat volt, amelyben a legtöbb beruházás történt az ipari átalakulás kezdeti szakaszában, és amely éppen emiatt húzó hatást, úgynevezett multiplikátor hatást gyakorolt a gazdaság többi területére, ágazatára.

Az agrárforradalom legalább négy folyamatot jelentett. Egyfelől megtörtént a tulajdonformák átalakulása, a feudális tulajdont fokozatosan felváltotta a tőkés tulajdon, a föld piaci áruvá vált. Adható, vehető, birtokolható volt bárki által. Másfelől megtörtént a mezőgazdaságban a technológiai átalakulás. Egyre korszerűbb mezőgazdasági szerszámokat, eszközöket

használtak. Másfelől új művelési eljárások születtek. Az angol agrárforradalom hozta nagyobb méretekben először a vetésforgó elterjedését, amely a feudális korszak háromnyomásos gazdálkodásával szemben gyökeresen új technológiának volt minősíthető. Harmadsorban megtörtént a mezőgazdasági termelés strukturális átalakulása. A növénytermeléssel szemben előtérbe került az állattenyésztés, egyre feldolgozottabbá váltak a mezőgazdaság termékei. Másfelől a növénytermesztésen, illetve az állattenyésztésen belül is állandó szerkezeti átalakulást lehetett megfigyelni. A gabonafélékkel szemben megnőtt a takarmány- és az ipari növények termelése, illetve az állattenyésztésben egyre inkább a tej-, illetve a hústermelés irányába történt eltolódás. Megindult továbbá az agrárforradalom további vívmányaként a rendszeres növekedés. Egyre nagyobb terméshozamok betakarítását lehet az ipari forradalom korától megfigyelni. Ennek hátterében a fajtanemesítés, kémiai anyagok alkalmazása állt.

Infrastrukturális forradalomnak a termeléshez szükséges járulékos beruházások megnövekedését nevezzük. Megjelenőben volt a bankrendszer, megalakult az Angol Bank, majd ezt követően bankhálózat jött létre Angliában. Kialakulóban volt a modern iskolarendszer, kórházak, egészségügyi intézmények létesültek. Fejlődött az úthálózat, majd pedig a gőzhajók, illetve a vasút elterjedése jelentette a közlekedés igazi forradalmát, a nagy infrastrukturális átalakulást.

Az ipari forradalom a népesség létszámának alakulására is hatással volt. A népesség radikálisan növekedni kezdett. Angliában a feudalizmus alapvető osztályait (a nemességre, illetve a jobbágságra tagolódó társadalmat) kezdte felváltani az ipari forradalom korától kezdve a modern

társadalom. A modern társadalom leglényegesebb osztályait a burzsoázia és a munkásság alkotta. A társadalmi-szerkezeti átalakulásnak van egy más vetülete is. A társadalmi osztályok mikroszerkezete is átalakult, differenciálódtak a társadalmi osztályok, és megindult egy középosztályosodási folyamat. Egyre szélesebb középosztály kialakulását hozta az angol modell. Ez azt jelentette, hogy a tőkés bérlők, a parasztok, a fehér-galléros munkásság, az értelmiség, a vállalkozók széles tömegei egy középosztályban egyesültek. A középosztály képződésében kereshetjük annak okát, hogy az angol társadalmi fejlődés nem hozott létre éles osztályellentétet.

Angliában az ipari forradalom jelentős városfejlődést eredményezett, falvak váltak több százezres városokká, átrendeződött a településszerkezet. Manchester vagy Birmingham példája a legjobb talán ezek érzékeltetésére. Kialakulóban voltak nagy városiasodott körzetek, és áramlott a lakosság a falvakból a kialakuló ipari központok felé.

Természetesen az ipari forradalom hatással volt a tudományok, művészetek, a közgondolkodás fejlődésére is. Megjelenőben voltak új eszmék, eszmerendszerek, ideológiák. Az ipari forradalom jellemző ideológiai változásait három lényeges ideológia kibontakozásával lehet jellemezni. Egyfelől megszületőben volt a liberalizmus és ennek ellentétpárja a konzervativizmus. Más vonatkozásban születőben voltak szocialista jellegű ideológiák. Ezek a folyamatok azt bizonyítják, hogy az ipari forradalom feltétlenül komplex jellegű nemzetgazdasági és társadalmi átalakulás. Hozzá kell azonban tenni azt is, hogy noha az angol ipari forradalomról állapítottuk meg mindezeket, egyetemes történeti átalakulás is. Az angol ipari forradalom ab-

ból a szempontból jelentős, hogy az első ipari forradalom a világtörténelemben.

Az ipari forradalma

Az ipari forradalom Angliában a 18. század közepétől jelentős változásokat hozott. Az angol ipari fejlődésben az amerikai Dél gyarmatairól, Virginiából, Georgiából, Észak- és Dél-Karolinából, valamint egyre inkább az Indiából érkező gyapotszállítmányok forradalmasították az angol textilipart. Ilyen körülmények között születtek a nagy technikai találmányok. 1733-ban John Kay repülő vetélője indította el a vezető szektor kifejlődését. A szövést gyorsító találmány fokozatos alkalmazása „fonáléhséget” teremtett. Egy sor feltaláló – többnyire kitűnő mesterember – szerkesztett újabb és újabb fonógépeket. Hargreaves volt az első jelentős gép feltalálója, gépét leányáról – Fonó Jennynek – (Spinnig Jenny) keresztelte. Fonógépet szerkesztett Arkwright, Crompton és Roberts is. Crompton gépét „mule” (öszvér) gépnek nevezték, mert egyesítette magában a kor főbb géptípusainak előnyeit. Igazán elterjedté azonban Roberts mérnök „selfactor” (önműködő) fonógépe vált. A fonásban bekövetkezett változások eredményezték a szövés forradalmának elindulását. A legnevesebb, legelterjedtebb szövőszékek a Cartwright-félék voltak. Franciaországban egy Jacquard nevű feltaláló mintás szövésre alkalmas gépet szerkesztett.

A pamutiparban, mint vezető szektorban lezajlott átalakulást szokták az angol ipari forradalom első szakaszának tekinteni. A 18. század közepétől már érzékelhetőek voltak további szükségletek. Láncreakciószerű továbbgyűrűzés következett be a technika és a technológia fejlődésében.

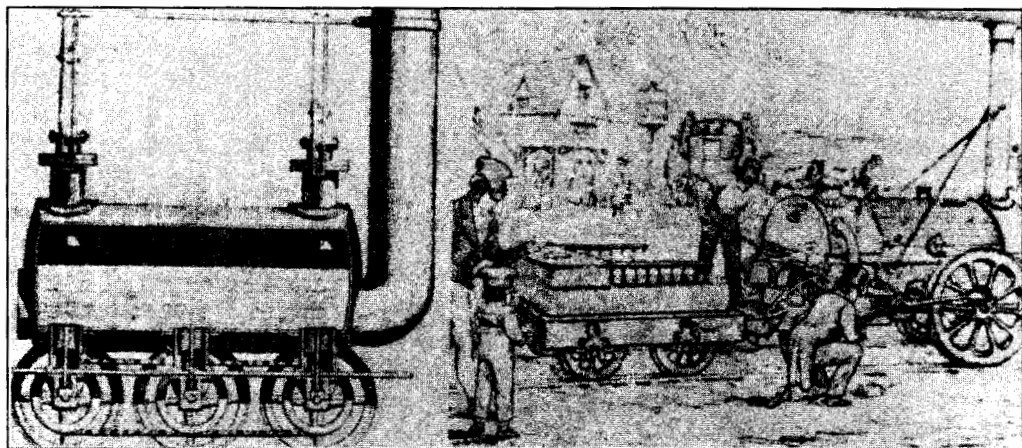
Kibontakozott a „gőz forradalma”. A 18. század végére már működött Newcomen gőzgépe, amelyet bányaszivattyúzásra használtak. A gőzgép igazi feltalálójának James Wattot (1769) tekinthetjük, aki megoldotta az erőátvitel problémáját. A gőzgépeket több célra lehetett használni, részben meghajtógépként a születő gyáriparban, részben a bányákban. Hamarosan közlekedési eszközök meghajtására is igénybe vették. Fulton 1809-ben megépítette az első gőzhajót, többen mozdonyok építésébe fogtak. 1825-re teljesen elkészült az első vasútvonal Stockton és Darlington között. A számos feltaláló legendássá vált mozdonyversenyét, amelyet ezen a pályán tartottak, Stephenson Rocket nevű mozdonyra nyerte meg.

Ezzel a közlekedés új korszaka kezdődött.

A gőzgépek, sínek, mozdonyok stb. gyártása új eljárásokat követelt a bányászatban és a kohászatban is. Fejlődtek a bányagépek, megjelent a szállítószalag, a Davy-lámpa. A kohászat e hőskorának csúcspontja a Henry Cort nevéhez köthető keveréses eljárás volt. Később jelentek meg a múlt század derekától a konverteres eljárások. Ezek közül a Thomas-, illetve a Bessemer-eljárás vált legelterjedtebbé.

Az ipari átalakulás harmadik szakaszának a gépgyártó gépek elterjedését tekinthetjük. Maudslay feltalálta az esztergagépet, majd megjelent a fűrő-, gyalu-, marógép, amelyek a fémek megmunkálásában mérföldes átalakulást hoztak.

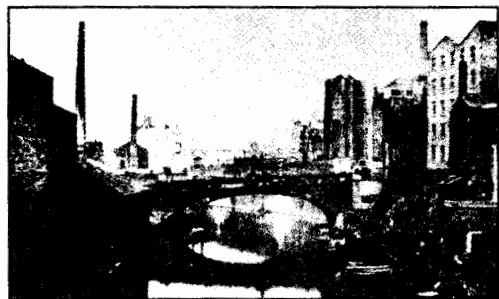
Az iparosodás átalakította az angol ipar területi szerkezetét is. A korábban jelentős iparral rendelkező régiók lemaradtak az átalakulás sodrában. A Manchester, Liverpool és a Birmingham körül elhelyezkedő „Black Country” (Fekete Ország) lett az új korszak szíve, de London is hatalmas metropolisszá növekedett. Új korszak, új

Stephenson első gőzmozdonya, a „Rakéta”

világ, új életforma köszöntött a Brit-szigetekre. Anglia a 19. század közepén több évtizedre a világ ipari műhelye lett.

E fényes korszak méhében azonban már értek az újabb változások, a kontinensen jelentős ellenfelek alapoztak. A század közepén lecsökkent az angol ipari forradalom lendülete. A 19. század második felében Anglia már nem állt azoknak az ipari folyamatoknak az élén, amelyek a vilá-

Manchester látképe 1859-ben

got meghatározták. Az angol ipari forradalom 1850 körül befejeződött. Ettől kezdve a tőkekivitel felgyorsult. Az angol tőke egyre nagyobb méretekben áramlott ki Angliából és talált kedvezőbb befektetési lehetőségeket. Az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Latin-Amerika éppúgy

kedvező terület volt a tőkebefektetés számára, mint az európai kontinensen Nyugat- vagy Kelet-Európa. A világszerte kibontakozó ipari forradalom előnyösebb tőkebefektetési lehetőségekkel kecsegtetett, mint az ipar tőkeigényes megújítása Nagy-Britanniában. Az újabb fellendülés csak 1900 után következett el ismét. A brit gazdaság az 1870-es évektől fokozatosan felémésztette azokat az előnyöket, amelyeket az ipari forradalmat létrehozó kezdeti találmányok kínáltak. A kiépült iparágak természetesen nem merevedtek meg. A változás elemévé vált a rendszernek. A feltalálás gyakoribb lett, mint addig bármikor. Új eljárások pótlólagos előnyöket hoztak, azonban a lendület visszaesett. A lassulást a századfordulón egy új beruházási hullám fordította meg. Ezek az évek olyan beruházásokat hoztak a szigetországban, mint az elektromos energia, az elektromotor, a szerves kémia, műanyagok, belső égésű motorok és gépjárművek, a nagy pontosságú gyártósorok és a futószalag alkalmazása. A felfedezések olyan tárháza jött létre, amelyek a második ipari forradalom nevet érdemelték ki.

A második ipari forradalom vívmányai

tehát már Angliában is teret hódítottak. A múlt század hetvenes éveitől kibontakozásban volt az „acél kora”. A 19. század utolsó harmadának talán legjellemzőbb vonása volt a vasnak acéllal történő helyettesítése, amely az egy főre jutó fémforgasztás növekedésével párosult. Új fémfeldolgozási eljárások születtek és honosodtak meg az angol iparban is. Ezek közül kiemelkedik a Bessemer-féle eljárás. Az 1850-es évek elején, olyan ágyúlövedéket eszelt ki Henry Bessemer, amely igen hosszú és ellenálló csövet igényelt. Ehhez olcsó acélt kellett előállítani, amely ilyen hatalmas darabok előállítását is lehetővé tette. Még a katonák is elhűltek a várható költségek láttán, Bessemer azonban meglepően egyszerű megoldást dolgozott ki. Levegőt fúvatott az olvadt vasba, és a felszabaduló hőt használta fel a vas folyékonyan tartására. A széntelenítés nagyon felgyorsult ezzel a módszerrel. A frissítési eljárásnál, amelyet korábban alkalmaztak, 5 tonna acél széntelenítésére 24 órára volt szükség. Az új eljárással ez az idő negyedórára csökkent. A Bessemer-eljárásnak azonban volt egy nagy hibája. A szennyeződésekkel együtt a foszfort nem tudta a vasból kivonni. Foszfor nélküli vasércnek azonban egyedül az óceánon túl álltak rendelkezésre nagyobb mennyiségben. Egy Thomas nevű feltaláló megoldotta a foszfor kivonását az acélból. A korai acéliparnak és az ebből kifejlődő gépgyártásnak ilyen módon hatalmas távlatai nyíltak. A másik, Angliában is alkalmazott jelentős előrelépés a Siemens–Martin-eljárás volt, amelyhez egyébként szintén foszformentes vasat kellett használni. Az új típusú kemencében a korábbinál jóval magasabb hőfokot lehetett létrehozni. Az igazi üzleti eredményeket az új módszer a múlt század 60-as éveinek végétől hozta, amikor már ócskavasat

kezdték adagolni a nyersvasához, csökkentő az acéltermelés költségeit.

Megszületőben volt a 19. század második felében az új vegyipar is. Olyan termékek jelentek meg, mint az üveg, a papír, a cement, a gumi vagy éppen a kerámia, valamint az 1860-as évek második felétől az alumíniumgyártás. A vegyipar kiépülésének első lépését a mosószódagyártás jellemezte. A textíliák kikészítése miatt volt szükség ezen vegyi anyagok alkalmazására. Az új vegyipar igazi központja azonban nem Angliában jött létre. Két hatalmas vetélytárs jelentkezett a világban, az Egyesült Államok, amely az olajvegyészet kifejlesztésével hatalmas vegyipart hozott létre. A másik pedig Németország, amely a szénvegyészet hazájának mutatkozott. A szódagyártás viszont Angliában is fellendült. Alkalmazták az 1870-es évektől a Leblanc-féle eljárást, majd a Solvay-féle szóda hódított teret. A vegyipar második jelentős előrelépését a szerves vegyipar jelentette. Perkin 1856-ban dolgozta ki az anilin festékgyártás technológiáját. Az 1880-as és 1890-es években nagy fellendülés következett be, sok jelentős találmány alkalmazásával, például megjelent a viszkóz eljárás, a celofánfeldolgozás, a műgyanták alkalmazása stb.

Az 1870-es évektől egyre nagyobb területen építik ki az elektromos erőműveket, távvezetékek kezdenek épülni. És valamennyi jelentős város létrehozza a saját erőművét. Megindult a gázszolgáltatás, ami jelentős előrelépést hozott az iparban.

A robbanómotorok elterjedése az 1870-es évek végétől figyelhető meg. Két német mérnök dolgozta ki a motorok működési elvét. A négy ütemben működő benzínmotor alapelvét 1876-ban Nicolaus Otto német mérnök fejlesztette ki, ezeket a kor csendes motoroknak nevezte. Elterjedésük rendkívül gyors, hamar megjelentek

Nagy-Britanniában is. Számos előnyt jelentett a gyáriparban a stabil motor a gőzgéppel szemben. Könnyebben volt indítható, energiatakarékosabb erőforrás volt. Üzemeltethető volt földgázzal és olajból készült benzinnel is, bár az utóbbi ára még a századfordulón is többszöröse volt a szénének. Hamarosan elterjedt az olaj üzemanyagként való használata. Ezt különösképpen Rudolf Diesel találmánya, a dízelmotor tette lehetővé. Kezdetben borneói olajat használtak üzemanyagnak finomsága miatt. Majd a századfordulótól a texasi olaj előretörése is bekövetkezett. Anglia távol-keleti olajforrásokat használt a századfordulótól, és egyetlen évtized alatt kifejlesztette egész világra kiterjedő raktárhálózatát.

A múlt század végétől számíthatjuk az autók tömeges megjelenését. Angliában is számos autógyár alakult ki. Lényeges különbség az Egyesült Államok és Németország autóiparával szemben, hogy Anglia a kisebb autógyárak tucatjait fejlesztette ki.

A századfordulón megindult a gyáripar új típusú gépesítése. Kidolgozták a gépgyártás alapgépeit, marógépeket. Kibontakozóban volt a tömegtermelés, megindultak az első futószalagok.

A kereskedelem bővítésének feltételei is jelentősen megváltoztak a század utolsó harmadára. Anglia már nem volt többé a világ egyedüli ipari műhelye. A századfordulóra egyre jobban felfejlődött a gyorsan iparosodó Amerikai Egyesült Államok, amely az 1890-es évektől kezdve megelőzte Angliát, és Németország, amely szintén elébe vágott az egykori ipari óriásnak.

Az 1870-es évektől a gyáriparban szervezeti forradalom is zajlott: megjelentek a monopóliumok. A folyamat az USA-ból

indult, ott alakultak ki megfelelő feltételek a vállalatok szervezeti forradalmához. Azonban elterjedően volt a monopóliumok jó néhány más formája, a kartell és a szindikátus Németországban és a kontinensen is. Az egyesüléseket a brit iparban kezdetben korlátozták, az úgynevezett Common Law tiltotta a kartellek szerveződését. A vállalatok felépítése sem volt alkalmas arra, hogy Angliában nagyobb monopóliumok szerveződjének. Még a nevükben nem magánvállalatok, az úgynevezett public vállalatok is magáncéggként viselkedtek és önállóak voltak. Mindezek következtében Anglia a lazább egyesüléseket választotta. A fémgyártásban, a vegyiparban, az üvegyártásban, a malomiparban a kartellek kevésbé voltak merevek, kényszerítő jellegük csekélyebb volt. Válságok idején kevésbé bizonyultak hatékonyak, és nem is voltak annyira tartósak mint a kontinensen. A kartellek, mint független vállalatok társulása mellett számos egyesülés, monopolista szervezet alakult ki, amely egy-egy szakma termelőegységeinek jelentős hányadát tömörítette. Voltak olyan cégek, amelyek valódi egyesüléssé váltak, mint pl. 1888-ban a Salt Union, illetve United Alkali Company, amely a Leblanc-eljárással termelők összefogása volt, az 1891-ben megjelenő Solvay-módszerrel dolgozók versenyének megállítására. Angliában is kibontakozóban volt az első világháborúig terjedő időszakban a második ipari forradalom, új anyagok és a régiek új feldolgozási módja jelentkezett, új energia- és erőforrások igénybevételére került sor. Felgyorsult a gépesítés, szélesedett a munkamegosztás, és megváltoztak a vállalatok szervezeti keretei. Egy organizációs forradalom körvonalazódott az angol gyáriparban is.

Az agrárforradalom

Az angol tulajdonviszonyokat a nagybirtokrendszer széles körű fennmaradása jellemezte. A nagybirtokok megtartották birtokaikat, azonban ezeket tőkés mezőgazdasági üzemekké szervezték át elsősorban a tőkés bérleti rendszer alkalmazása révén. A tőkés bérlők hatékony gazdálkodásra törekedtek a bekerítési mozgalmaktól kezdve, és egyre kisebb ráfordítással, kevesebb munkaerővel minél nagyobb termelés, profit elérésére tettek kísérletet. Ugyanakkor a városok körüli övezetekben kibontakozott a freeholder-gazdaságok sokasága. Ezek mezőgazdasági árutermeléssel, növénytermesztéssel, kistermeléssel, tej és tejtermékek előállításával foglalkoztak. Bizonyos fokú szakosodás látszott körvonalazódni a nagybirtok és a freeholder-gazdaságok között.

Az agrárforradalom a 18. század közepétől egyre jelentősebb technikai újításokat hozott. A mezőgazdasági technika fejlődését találmányok sorával jellemezhetjük. Egy sor korszerű gép jelent meg, tökéletesítették az ekéket (Ransome, Fowley) megjelent a gőzeke (Fowley), a vetőgép, majd az aratógép is. E találmányok elterjedtek Angliában és aztán szerte a kontinensen is, valamint az óceánon túl, Észak-Amerikában. A mezőgazdaságban alkalmazott technológiák is változtak. Elterjedt a háromnyomásos gazdálkodást felváltó vetésforgó, és terjedőben volt a beltérjes istállózó állattartás.

A termelési szerkezet is radikálisan átalakult. 1846-ban eltörölték a gabonavámokat. A verseny érvényesülése a mezőgazdaságban a gabonatermelés felszámolásával, a szántóföldek újból legelővé változtatásával járt. Nőtt az állattenyésztés súlya a mezőgazdaságon belül. Megjelentek a nemesített hússertések (yorkshire-i,

berkshire-i), a nagyobb tej- és húshozamú marhák is elterjedőben voltak. A növénytermelésen belül összezsugorodott a gabonafélék és növekedett az ipari és takarmánynövények termelése. A föld jobb kezelése, művelése, trágyázása, öntözése egyre nagyobb terméshozamok kialakulásához vezetett. Rendszeressé vált a termelés növekedése. Az istállózó állattartás lehetővé tette a trágyázás, majd a 19. század második felében a műtrágyák elterjedését, ezzel a mezőgazdaság kemizálását, ami a terméshozamok növekedéséhez vezetett. Az agrárforradalom átalakította, módosította az étkezési szokásokat, nőtt a kalórfogyasztás, de különösképpen a fehérjék kaptak nagyobb szerepet a táplálkozásban. Mindez természetesen kihatott a lakosság átlagos életkorára is.

Az infrastruktúra fejlődése

Az infrastruktúra fejlődése részben előfeltétele, részben következménye a gazdaság más területein bekövetkezett változásoknak. A világ országai jelentős részében a bankoknak döntő szerepe volt az ipar vagy a mezőgazdaság korszerűsítésében, egyedül Angliát lehet olyan modellnek tekinteni, ahol a belső felhalmozás elégséges volt a nekilendülés megindítására és a bankrendszer csak később kapcsolódott be az ipari forradalom beruházásainak finanszírozásába. Az ipari korszak Nagy-Britanniában is a követelményekhez alkalmazkodó, „credit mobilier” bankok (hitelbankok) kifejlődését követelte meg, amelyek aktívan részt vettek a tőke összegyűjtésében és befektetésében, gazdasági szolgáltatásokat végeztek, értékpapírokat, hiteleket bocsájtottak ki. A bankok mellett a tőzsde szerepe is felvirágozott. Az áruk nagybani adásvétele (árutőzsde) mellett ki-

alakult az értéktőzsde is, mely különböző részvények, értékpapírok értékesítésével foglalkozott. Jelentősebb szerepet kapott az ipari forradalom korában a szakképzés, valamint előtérbe került az elemi iskolázás. Angliában pl. 1860-as évek végétől oktatási törvények szabályozzák a szakképzés különböző szintjeit, illetve az elemi és középfokú képzést. A 19. század közepére gyakorlatilag felszámolódott az analfabétizmus.

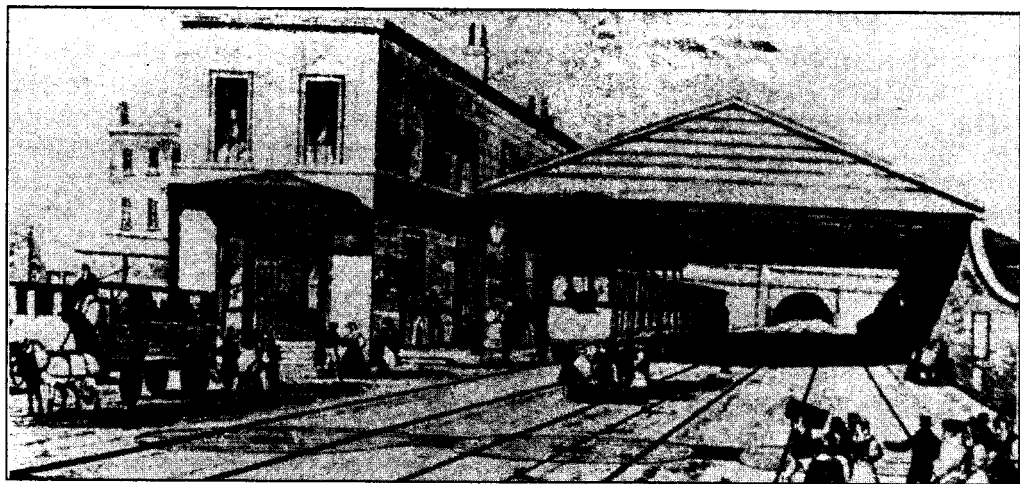
Javult a szállítás lehetősége a szárazföldön és tengereken egyaránt, Mac Adam tervei alapján új típusú úthálózat létesült. A közlekedés igazi forradalmát azonban a vasút jelentette 1825 után. A makadám-utak először Angliában épültek, majd egyre sűrűbben hálózta be a kontinens országait is. Fel-feltűnt a vasutak sín párja, és a sűrű füstöt eregető lokomotív is. A múlt század 70-es éveig Nagy-Britanniában több mint 27 ezer km hosszúságú vasút épült. Anglia a múlt század közepére, 60–70-es éveire túljutott az infrastrukturális forradalom időszakán.

Természetesen számos más tényező is része a modern infrastruktúra kialakulásá-

nak. A postai szolgáltatások felgyorsulása előfeltétele volt az üzleti élet kibontakozásának, a kereskedelmi hálózat kiépülése, a nagykereskedelmi lerakatok, a kiskereskedők boltjai mellett a 19. század végén bekövetkezett e téren is az igazi fordulat: megjelentek az áruházak, sőt áruház-lán-cok. Más tekintetben is javultak a lakosság életkörülményei (kórházak stb.), javult a szociális gondoskodás rendszere.

Társadalmi változások

A gazdaság különböző területein bekövetkezett átalakulás kihatott a társadalomra, és jelentős társadalmi folyamatokat indított el. Ezek közül a legszembevetőbb a demográfiai forradalom kibontakozása. A növekedés legfőbb oka a védőoltások elterjedése volt. Az élveszülések száma növekedett, az egy évnél fiatalabb népesség halálozási aránya fokozatosan csökkent. Ez eredményezi elsősorban az átlagos életkor igen jelentős változását, emelkedését. Az ipari forradalom előtt Angliában is 27 év körül volt az átlagos életkor. Az ipari

A liverpooli pályaudvar

forradalom ebben jelentős változást hozott. A 19. század közepére 46,5 év körülre emelkedett a várható átlagos életkor. Természetes, hogy mindez a lakosság létszámának jelentős növekedését hozta. Néhány évtizeden keresztül nagyon intenzív népességnövekedés figyelhető meg, a lakosság lélekszámának emelkedése meghaladhatja a 2–2,5%-ot is. Néhány évtized múltán azután visszaállt a kezdeti kb. 1%-os, 1% alatti népességnövekedés. A népesedési fékek azonban csak azokon a területeken hatottak, ahol jelentős gazdasági növekedéssel párosult a demográfiai robbanás. A gyors demográfiai növekedés mellett egy másik számottevő és pontosan mérhető társadalmi jelenség is lezajlott. Átalakulóban volt a településszerkezet. A tradicionális társadalom felbomlott, a falvak népessége egyre jelentősebb számban áramlott a városok felé. Új ipari körzetek voltak születőben, jelentősen nőtt a főváros, London lakosságszáma. Délkelet-Anglia városiasodott övezetté vált, a tengerparti városok lakossága jelentősen nőtt. Lent délen, az angol partvidék benépesedett. A legjelentősebb változás azonban feltétlenül Északnyugat-Angliában, a Penine-hegység északnyugati oldalán következett be. Itt született meg az angol nehézipar és az új textilipar fellegvára. A „fekete országnak” nevezett nehézipari körzet központja, Birmingham hatalmas várossá terebélyesedett. A leglátványosabb növekedést azonban Manchester városa mutatta, mely jelentéktelen településből több százezres várossá fejlődött a 19. század közepére. Liverpool növekedése is számottevő volt. A városi lakosság a 19. század közepére meghaladta az 50%-ot. Ezzel Anglia a világ legvárosiasabb országa lett. Ez a nagyszabású változás az angol társadalom települési, településszerkezeti átrétegződését jelentette. Teljes körzetek

elnéptelenedtek, ugyanakkor néhány területen a lakosság jelentős része összpontosult. Ez vezetett az 1832. évi parlamenti reformhoz is, amely az új viszonyokhoz igazította a választási körzeteket. A harmadik társadalmi változás a társadalmi mobilitás felgyorsulása volt. A feudális korszakra jellemző társadalmi osztályok jelentősen veszítettek szerepükből. Különösképpen a parasztság száma csökkent számottevően. Az ipari forradalom korában a parasztság jelentős rétegei átáramlának más területekbe: ipar, kereskedelem, a tengerhajózásba, közlekedés és szállítás területére stb. A mezőgazdasági népesség számának gyors csökkenésével is számolni lehetett. Az 1840-es évek második felében a mezőgazdasági népesség aránya az össznépességből Nagy-Britanniában kb. 26% volt (az iparosodott Angliában csak 15%), a 19. század végére pedig nem haladta meg a 10%-ot. Anglia lett a történelemben az a modell, ahol a leggyorsabban és leghatározottabban csökkent a parasztság aránya, mígnem a 20. század közepéig a társadalomnak mindössze 1%-ára esett vissza.

A tőkés viszonyok következtében differenciálódás következett be a földbirtokosok számában is. A szabadversenyessé válások kora nagyon sok vállalkozó tönkremenéséhez vezetett, a tőkés bérlők egy része feladta ezt a küzdelmet és a gazdaság más területein talált helyet. Valamegyest csökkent a földbirtokosság társadalmi aránya is.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a feudális korszakra jellemző osztálystruktúra felbomlóban volt Angliában és átadta a helyét egy új osztályszerkezetnek. Az új osztályszerkezet számos ellentmondását érdekes megvizsgálunk. Részben növekedett a vállalkozók száma, nőtt a burzsoázia társadalmi aránya. Ugyanakkor a

munkásság hatalmas karrierjét is eredményezte az ipari forradalom. A munkásság társadalmi aránya eléri, elérheti a társadalom 1/4-ét. Az ipari forradalom végére kialakult az új osztályszerkezet, amelynek főszereplői a burzsoák és a proletárok. Ez az egysíkú kép határozta meg az angol ipari forradalomról alkotott nézeteket. A múlt század közepének Angliája kétségtelenül egy létszámában gyorsan növekedő és sok esetben pauperizálódó munkásság világa. A társadalmi osztályképződés mellett azonban jelentős az osztályon belüli rétegképződés felgyorsulása. Egyfajta „stratifikáció” zajlott a társadalomban. A társadalmi osztályokon belül rétegek különültek el, és ezek a rétegek egy középhelyzet irányában fejlődtek. A társadalom fokozatosan középrétegekből álló középosztály-társadalom irányába fejlődött. A parasztság mellett a kisebb birtokokkal rendelkező földbirtokosságot is a középrétegekhez sorolhatjuk. Feltétlenül itt kell helyet keresni az értelmiség különböző csoportjainak. Ide kell sorolni az ipari, kereskedelmi vállalkozók zömét, akik közül nagyon kevesen tudtak kiemelkedni, és a gazdasági elit, a felsőbb körök részévé válni. Differenciálódott a munkásosztály; különböző, egymástól helyzetében, gondolkodásában és mentalitásában élesen eltérő csoportja rajzolódott ki: a fehérgalléros munkásság születése, a kékgalléros proletarizálódott, szegényebb sorsú, munkahelyét könnyebben elvesztő munkásrétegekkel szemben. A fehérgallérosok közé a szakmunkásokat, munkahelyi vezetőket, úgynevezett előmunkásokat lehet sorolni. Ezek száma a szakképzés és az ipar szükségletei következtében a munkahelyi képzés során számottevően növekedett. A munkásosztály Angliában jelentős fehérgalléros munkásréteget tudott kitermelni. Megszokott szóhasználatával élve erős

A munka arisztokratái: művezetők csoportja az 1862. évi nemzetközi kiállításon

munkásarisztokrácia alakult ki. Ezzel magyarázható, hogy a hajlam a szocialista ideológiák befogadására meglehetősen csekély volt. Az angol munkásosztály zöme éppen azért, mert középosztályi meghatározottságú volt, nem mutatott számottevő érdeklődést baloldali, marxista forradalmi munkásideológiák iránt. A középosztályok a liberalizmusnak, a konzervatív eszméknek voltak társadalmi hordozói.

A középosztályhoz kell sorolni azt a szélesedő réteget is, amely a 19. század folyamán kiépülő gyarmatbirodalom igazgatásának, kormányzásának feladatait vállalta. Ide tartoztak a hivatalnokok, a hadsereg legénysége és tisztikara mellett a munkásság különböző rétegei, szakemberek stb. is. Ezek a gyarmatokon az iparo-

A középosztály: dr. Worsley és neje cambridge-i szalonukban

sodás első lépéseinek megtételében működtek közre.

A társadalmi átalakulás gyümölcsei igazán a 19. század második felében értek be. 1849 után, a nagyarányú társadalmi mozgalmak (pl. chartizmus) hatására megkezdődött az életszínvonal fejlődése. A burzsoázia felismerte, hogy a tömegek fogyasztásának növekedése táguló piacot jelent. Nőtt az élelmiszer-fogyasztás, a tömegtermékek fogyasztása, s így a tömegek is növekvő mértékben élvezték az ipa-

rosodás előnyeit. A 19. század második felében az angol munkásság jelentős rétegei, elsősorban a szakmunkások életszínvonala a legmagasabb volt a világon.

Az angol ipari forradalom példa értékű volt, eredményes, a társadalom mélyebb rétegeit is átjáró gazdasági-társadalmi átalakulás zajlott le Nagy-Britanniában. Klasszikus formában bontakozott ki a modernizáció, amely ebben a változatában széles középosztály kifermálódására támaszkodhatott.

2. A francia forradalom és Európa (1789–1814)

I. A győztes forradalom

1. A gátszakadás előzményei

A 18. század második fele az ancien-régimek válságának és megújulási kísérleteinek kora Európában. A válságot társadalmi-politikai robbanások, népi lázadások és rendi felkelések sorozata kísérte az amerikai angol gyarmatoktól Írországon, Németalföldön, valamint Lengyelországon át Franciaországig bezárólag. A mozgalmak zöme elbukott, vagy lokális jelentőségű sikert ért el csupán. Az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom azonban győzött. Az európai fejlődés szempontjából különösen jelentős francia forradalmat döntően a belső körülmények robbantották ki.

A francia királyság Európa második legnépesebb (28 millió fős) és Anglia után a legfejlettebb gazdaságú országa volt. Abszolutista állama a 17. században „mintául” szolgált a kontinens koronás főinek. A 18. századtól azonban hosszú, válságos periódus követte a virágzást, amely az 1760-as évektől mélyült el. A gazdaságban, társadalomban és a politikai gondolkodásban bekövetkező változásokhoz az állam képtelen volt igazodni. Ebből az ellentmondásból származott az 1789-es gátszakadás legtöbb oka.

A francia gazdaság az 1730–80-as években ugyan kisebb válságokkal tarkítva, de jelentős fellendülést élt át. A gazdasági növekedés alapvetően a korai kapitalizmusra jellemző jegyeket hordozott, s nem a 19. századi ipari kapitalizmusra emlékeztetett. A megélhetés és a vagyonszerzés legfőbb forrása a mezőgazdaság maradt.

A gazdasági fejlődés természete a polgárosodásra is hatott. A 18. század végének tipikus polgára a tulajdonos kispolgár. Létszáma a század folyamán gyarapodott, viszont anyagi helyzete differenciálódott. A vállalkozó iparos (a 19. századi értelemben vett tőkés vállalkozó) csupán egy rétege volt a polgárságnak. A módos polgárságot zömmel a föld-, ház-, hajótulajdonos és adóbérlő polgárok alkották, akik a járadékok élvezete mellett ügyvédi vagy köztisztviselői foglalkozást is űzhettek. Jövedelemszerzésükben és életmódjukban igen közel álltak a módos nemességhez.

A gazdasági fellendülés gyümölcseiből korántsem részesedett minden társadalmi réteg olyan mértékben, mint a módos polgárság és nemesség. A vidéki kisnemesség, a városi plebejusrétegek és a kisparasztok inkább a hátrányait szenvedte. A népi rétegeket a hagyományos mezőgazdaságra oly jellemző „rossz termésű évek” különösen sújtották.

A javak rendkívül egyenlőtlen megosz-

lása mellett a társadalmi megosztottság legfőbb hordozója a kiváltságok bonyolult szövevénye volt. Az urasági jogok gyakorlása – ha nem súlyos formában is –, az egyház tizedszedési joga, az adómentesség különböző fokozatai, a tisztségek betöltésének előjogai, a testületek, céhek privilégiumai mind valóságként éltek.

A kiváltságok ellen az 1750-es évektől a felvilágosodás és az abszolutizmus ésszerűsítő törekvései indítottak támadást. Nemcsak a felvilágosodás modern szabadságesezményének, hanem az állam jó működésének is ellentmondtak.

XVI. Lajos (1774–1792) trónra lépésétől a központi hatalomban mindig voltak hívei a részleges reformoknak, de politikájuk mindig zátonyra futott, mint például Turgot-é, Neckeré és Calonne-é. Az abszolutizmus elbizonytalanodott: hol a reformok felé tett bátortalan lépéseket, hol pedig visszatáncolt, de ezt is következtelenül tette. Az államhatalomban ugyanis a papság, az arisztokrácia és a parlamenti talárosok konzervatív csoportjainak mindig sikerült fölénybe kerülniük, s megakadályozni a reformokat.

A királyság bármit tett, minden rosszul sült el. Franciaország Anglia világhatalmi súlyával szemben az amerikai függetlenségi háborúban a „rebellisek” oldalára állt. A siker ára az amúgy is eladósodott állam teljes pénzügyi csődje lett.

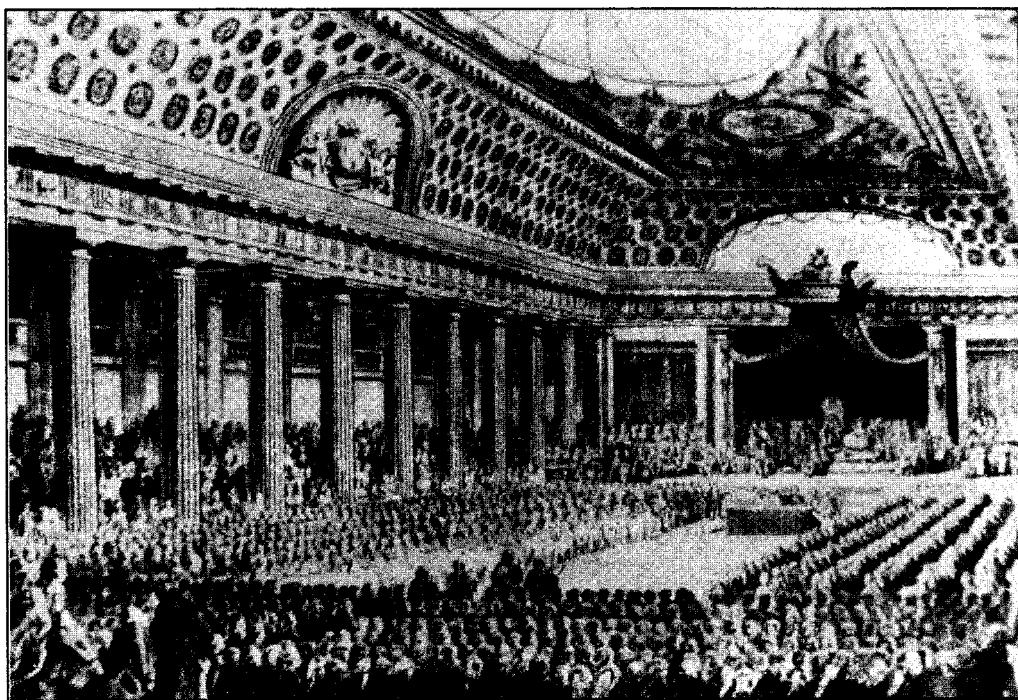
A pénzügyi összeomlás az állam működésképtelenségéhez vezetett. 1787-re a társadalomtól elkülönült állammal szinte minden réteg – korábbi bázisa is – szembefordult. A rendszerre egyre nagyobb nyomást gyakorló ellenzék eljutott az abszolutizmus tagadásához, és helyette egy sokféleképpen értelmezett, „ellenőrzött monarchiát” kívánt teremteni.

2. A jogi forradalomtól az alkotmányos monarchia bukásáig (1789–92)

A szembenállást a legkonzervatívabb intézmények, az előkelők gyűlése és a párizsi parlament (legfelsőbb királyi bíróság) változtatták át nyílt politikai ellenállássá, s ezzel elindították az ún. *előforradalmat*.

1787 februárjában mindkét intézmény elutasította a királynak a pénzügyek megreformálására tett javaslatát, és az országgyűlés összehívására bírta rá a királyt. Az előkelők gyűlése az 1789-ben összehívandó rendi gyűlést a régi hagyományoknak megfelelően kívánta működtetni, vagyis a három rend (papság, nemesség, polgárság) egyenlő arányban egy-egy szavazattal képviseltetné magát. A kiváltságokhoz való ragaszkodás azonban az ellenzék gyors felbomlásához vezetett, mivel többsége az abszolutizmuson túl a kiváltságokat is fel akarta számolni. Az abszolutizmus tagadása kevésnek bizonyult az ellenzéki egység fennmaradásához. A harmadik rend, a polgárság – haladó szellemű nemesekkel és papokkal együtt – a rendszer elleni harc önálló útjára lépett és elérte, hogy a leendő országgyűlésre annyi követet küldhet, mint az első és második rend együttesen. A siker viszont a királyhoz közelítette az első és második rend konzervatív többségét.

Amikor 1789. május 5-én összeült a rendi országgyűlés, már nemcsak az abszolutizmus és a három rend, hanem a harmadik rend és az egész rendszer között feloldhatatlan ellentét feszült. Elkezdődött az ún. *jogi forradalom*. A király, az első és második rend kiváltságokhoz ragaszkodó csoportjai csupán a pénzügyek rendbekerítését várták a rendi gyűléstől. A dön-

A rendi gyűlés

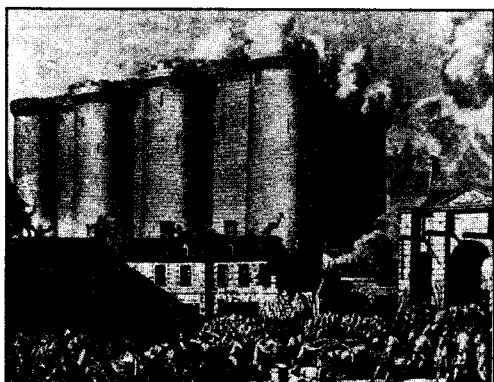
tően ügyvédek, jegyzők és köztisztviselők, álló polgári követek viszont a három rend együttes ülésezését, személyenkénti szavazást követeltek, vagyis nemzetgyűléssé való alakulást, amelynek az alkotmány elkészítése lenne a fő feladata.

A király előbb berekesztette az ülést, de a labdaházi eskü hatására a polgárság minden követelését elismerte. Július elején összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés és úgy tetszett, hogy a jogi forradalom („az ügyvédek forradalma”) győzött. A királyt azonban környezete visszavágásra bírta: Párizs köré hadsereget vonatott össze vele, és elbocsáttatta reformer minisztereit.

A királyi „államcsíny” akkor következett be, amikor az 1788-as szűkös termés miatt a nagyvárosok radikális politikai változásokat kívánó kispolgári-plebejus tö-

megei, a sans-culotte-ok (térdradrág nélküliek) élelmiszerhiánnyal küszködtek. Egy lázadás kitörése bármikor várható volt. A párizsi polgárság már július elején új, autonómiát kifejező községtanácsot választott, és La Fayette márki vezetésével nemzetőrséget állított fel. A nagy megmozdulásra július 14-én került sor: a felfegyverzett tömeg bevette a zsarnokság szimbólumát, a Bastille-t. A valaha rettegett börtön elfoglalása az ancien-régime bukásának jelképévé vált. Párizst a többi város is követte, s július folyamán országszerte lezajlott a *városok forradalma*: leváltották az abszolutizmus helyi képviselőit, és önkormányzati testületeket választottak. A király – nem először és nem utoljára – ismét meghátrált. A városok forradalma megmentette a jogi forradalmat.

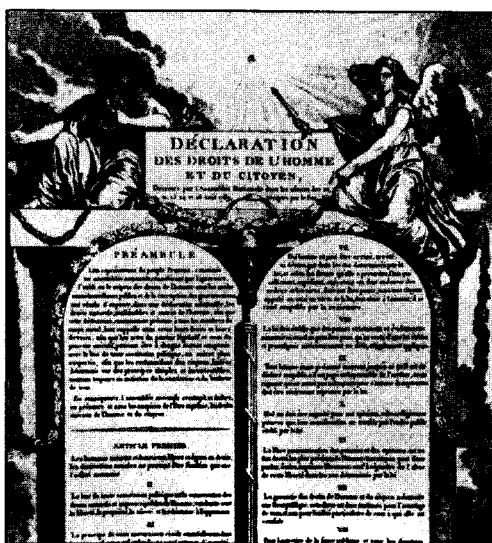
A régi rendszer felbomlási folyamatát a

A Bastille ostroma

vidék nem várt forradalma, a július végi „nagy félelem” terelte új mederbe. Az előző szűk esztendő, a vidék túlnépesedettsége, a „földéhség” a falvak népét a kastélyok és az abszolutizmus intézményei ellen fordította. A parasztmozgalmak kényszerítették ki augusztus 4-e éjszakáját az alkotmányozó nemzetgyűlésben. Az egyház lemondott a tizedről, a három rend együttesen a privilégiumairól, a papok, nemesek és polgárok az összes urasági jogukat megszüntnek nyilvánították. Az ún. urasági dologi jogokat (járadékszedési jogok) azonban csak megváltás fejében lehetett felszámolni.

Augusztus 26-án került sor az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* elfogadására, amely kimondta, hogy az ember jogilag egyenlőnek és szabadnak született. Deklarálta a személyes szabadságjogokat, a zsarnokságnak való ellenállás jogát, a köztelherviselést, a törvény előtti egyenlőséget, a népszuverenitás elvét stb. Egy olyan polgári berendezkedés körvonalait fektette le, amelyben a vagyon és a tehetőség birtokosai gyakorolják a hatalmat. Az amerikai ihletésre született tizenkét pontos deklaráció joggal tekinthető az ancien régime „halotti levelének”. Az utókorban a francia forradalom egyik legnagyobb,

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata

időt álló alkotásának bizonyult. A kontinens polgári mozgalmainak nélkülözhetetlen kiindulópontjává vált a 19. században.

Nem véletlen, hogy a király és az abszolutizmus hívei először elutasították a nyilatkozatot, s csak az október 5-i párizsi forradalmi megmozdulás kényszerítette őket elfogadására. A királyi szentesítés egyben a vereséget szenvedett régi rend hívei és a forradalmat vezető, hatalomra került új rétegek átmeneti megbékélését is kifejezte.

A kompromisszum lehetővé tette, hogy az ancien régime helyére a felvilágosodás eszméiből kiinduló „liberális” vezetőréteg létrehozza az új alkotmányos rendszert. 1791 szeptemberéig a nagy építkezés, a *forradalom alapvető korszaka* következett. 1789 őszétől kiárusították az egyházi javakat (a művelt földterület kb. 10%-át tették ki). Lebonyolításához bocsátották ki az assignátákat (kötvényeket), amelyek hamarosan pénzként funkcionáltak, s átmenetileg hozzájárultak az állami pénzügyek stabilizálásához. 1790-ben az egyház

polgári alkotmányt kapott, amelyre a papságnak fel kellett volna esküdnie. A klérus fele és a püspökök zöme azonban elutasította ezt.

1790-ben került sor az egységes megyerendszer (département), a decentralizált közigazgatás és az új igazságszolgáltatás bevezetésére. Kidolgozták az új, jól áttekinthető mértékrendszert, megszüntették a céheket, a belső vámokat, a közvetett adókat és a termelés állami ellenőrzését. 1790 őszén bevezették az új jövedelemadózást.

Franciaország újjáépítését az 1791. szeptember 3-i alkotmány tetőzte be. Alapelveit bevezetője, az Emberi és polgári jogok nyilatkozata tükrözte. Franciaország alkotmányos monarchia lett, amelyben a főhatalmat a választott képviselőkben álló egykamarás törvényhozó nemzetgyűlés gyakorolta. A végrehajtó hatalom ugyan a király kezében maradt, de miniszterei már a törvényhozásnak voltak felelősek. A viszonylag igen alacsony cenzusú választójoghoz a képviselővé választhatóság igen magas cenzusa párosult.

A sikeres újjászületés ellenére az alkotmányos monarchia mégsem tudott megszilárdulni. A városi forradalmat, s azon belül is a sans-culotte-ok mozgalmait életető, az ancien régime-től örökölt szociális feszültségeket a rendszer nem tudta feloldani; sőt újak keletkezését (az 1792-től felgyorsuló infláció miatt) sem volt képes megakadályozni. A királlyal és a konzervatív erőkkel kötött kompromisszum – különösen a király 1791. júniusi szökési kísérlete után – sem volt hosszú távon tartható, mivel ezek az erők mindig felrúgták a megegyezés lehetőségét. Az alkotmányos monarchisták táborra két tűz közé szorult, miközben maga is gyorsan differenciálódott. Az 1791 ősztől összeülő törvényhozó nemzetgyűlésben már kisebbségbe került a „függetlenekkel” és a köz-

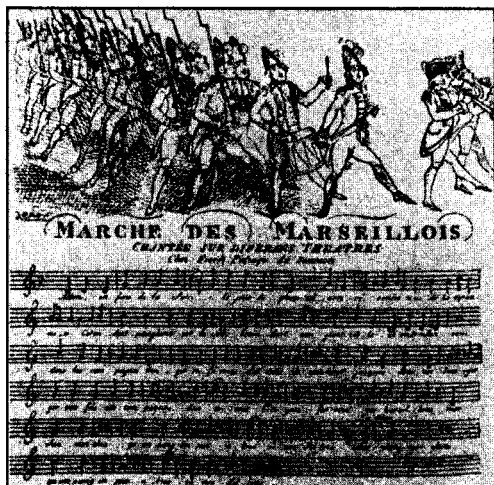
társaságot óhajtó girondisták (nevüket Gironde megyéből származó politikusaikról kapták az utókortól) vezette „baloldallal” szemben.

A belpolitikai küzdelmek 1792 tavaszára újabb konfliktusforrást termeltek ki a háború képében, amely eredetileg nem adódott szükségszerűen a forradalomból, hisz a feudális Európa nem akadályozta meg a forradalom győzelmét. Az intervenció lehetőségével azonban veszélyeztethette létét.

1792 tavaszán az udvar, a belső és az emigráns konzervatív királypárti erők a háború szorgalmazásától a vereséget és a forradalom bukását várták, míg a mérsékelt radikális polgári irányzat, a girondisták épp ellenkezőleg, győzelmet reméltek, s így a forradalom konszolidációját. Az alkotmányos monarchia hívei és a radikális polgári csoportok a jakobinusok (az elnevezés a dominikánus szerzetesek Szent Jakab utcai székházában ülésező klubjukról ragadt rájuk), akik elleneztek a háborút, alulmaradtak. Franciaország hadat üzent Poroszországnak és a Habsburg Birodalomnak, holott katonailag nem volt felkészülve.

Amikor a határon felsorakozott a porosz hadsereg – francia támadástól tartva –, az országon háborús hangulat lett úrrá. A háború palackból kiszabadított valóságos szellemmé vált, amely 1792 nyarától meghatározta a forradalom sorsát és történetét, egy negyedszázadra Európa történetévé is változtatta.

A háború, az elszabaduló infláció, a közellátás nehézségei a radikális népi mozgalmak felerősödését váltották ki. A lelkes népi nacionalizmushoz – „Meghalni a hazáért!” – azonban önálló politikai – szociális program párosult: a hazaáruló király felfüggesztése, az ellenforradalom

A Marseillaise címlapja

erélyes leverése, általános választójog, közvetlen beleszólás a nép részéről a hatalom gyakorlásába, a nagytulajdon korlátozása, az árak maximálása, jobb élelmiszer-ellátás stb. A sans-culotte mozgalmak önálló, a nemzetgyűlésen kívüli politikai erővé váltak, s fokozatosan vezető szerephez jutottak az események irányításában. Ettől egyetlen polgári politikai irányzat sem tekinthetett el. Mivel a royalista konzervatív erőkkkel nem lehetett egyezsége jutni, befolyásuk megtartása érdekében arra kényszerültek, hogy a népi mozgalmak felé közelítsenek, s részlegesen felvállalják követeléseiket. A forradalom ezzel letért eredeti útjáról és új irányt vett, amely egy újabb forradalomba torkollott.

3. A „második forradalom” (1792–94)

A felhalmozódott feszültségek 1792. augusztus 10-én széles körű felkelésbe torkolltak. Párizsban a hatalmat új, sans-culotte befolyású községtanács vette át, a királyt letartóztatták, a monarchia össze-

omlott. Többnyire girondistákból és mérsékelt jakobinusokból (Danton) álló kormány alakult, de a hatalmon meg kellett osztzkodnia a párizsi községtanácssal. Ezt tükrözték a szeptemberi események: a porosz támadás hírére ostromállapotot hirdettek ki, a hadsereghez biztosokat küldtek, az ellenforradalmárokkal és a gyanúsítottakkal szemben népi törvényszékeket állítottak fel. Kiszélesedett azonban a spontán, vizsgálat nélküli népi ítélkezés, az önbíráskodás is, amely a forradalmat ezután 1795-ig elkísérte. Első jelentős megnyilvánulása a szeptemberi mészárlások voltak.

A radikális fordulatot igazolta az első katonai siker: szeptember 20-án az új francia hadsereg Valmynál megállította a poroszokat. A győzelem napján ült össze általános választójog alapján a konvent, az új törvényhozó gyűlés. Tagjai a korábbi nemzetgyűléshez hasonlóan többnyire a járadékos – ügyvéd – és szabad foglalkozású polgárság köréből kerültek ki, de sokkal radikálisabb politikai nézeteket vallottak.

1792 őszén a konvent mérsékelt köztársaságpárti (girondista) szárnyának és a kormánynak a szerepe nőtt meg a kisebb katonai sikerek (Belgium elfoglalása) következtében. A girondista politika lényege a „szabadság szent háborújának”, a forradalmi háborúnak a hirdetése volt. A francia forradalom arra hivatott, hogy egész Európát megajándékozza a szabadsággal. A szabadság terjesztésének messianisztikus eszménye azt is vallotta, hogy a forradalom belső konszolidációja csak a feudális Európa leverésével lehetséges. A háború egyúttal a belső társadalmi feszültségeket is levezeti.

A forradalom külső terjesztése azonban az európai hatalmak ellenállásába ütközött. Franciaországban a hódító nagyhatal-

XVI. Lajos kivégzése

mat, a vetélytársat látták. Ezért Anglia vezetésével létrehozták az első koalíciót (1793–97), amely 1793 tavaszától megfordította a katonai erőviszonyokat. A vereségek a girondista politika összeomlásához vezettek. Egyrészt nyílt fellépésre ösztönözték a különböző színezetű ellenforradalmi szervezkedéseket, másrészt a konvent „hegypárti” (jakobinus) ellenzékének és a sans-culotte politikai mozgalmak szövetségét váltották ki. A sans-culotte követelések egy részét átvevő hegypárti politika egyre inkább érvényt szerzett magának a konventben. Ezt tükrözte a király kivégzése, az assignáták kényszerárfolyama, a gabonaárak maximálása, az éberségi bizottságok felállítása stb. Mindezt betetőzte a Közjóléti Bizottság létrehozása, amely fokozatosan a hegypárt irányítása alá ke-

rült, és a végrehajtó hatalom letéteményesévé kezdett válni.

A belpolitikában a mérsékelt alkotmányos köztársasági berendezkedéshez ragaszkodó girondisták 1793. június 2-án teljesen elvesztették hatalmukat, és vezetőik hamarosan a vérpadra kerültek. A forradalom legellentmondásosabb szakasza, a *jakobinus kormányzás* esztendeje következett.

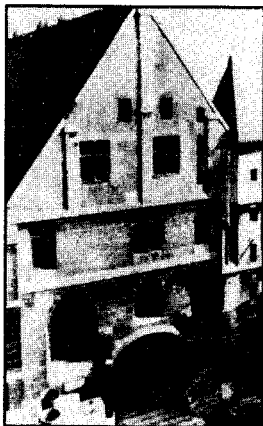
A jakobinus köztársaság egyszerre volt a modern kori politikai demokrácia megvalósításának első félbeszakadt kísérlete és a bukásra ítélt diktatórikus rendszer első kiépítője. A 19–20. században mindkét arca modellé vált Európában. 1793–94-ben azonban elsődlegesen diktatórikus funkciója formálta Franciaországot és Európát.

A hegypárti hatalom polgári-kispolgári származású vezérkára (Danton, Marat, Robespierre, Saint-Just) a súlyos szociális –

közellátási – problémák megoldását, az ország megyéinek többségét uraló ellenforradalom leverését, a forradalmi háború folytatását és a politikai demokrácia megteremtését tűzte zászlajára.

A rendszer stabilizálódását szolgálta a kisparaszti-plebejusi szociális követelések részleges teljesítése. A júniusi agrártörvények kártérítés nélkül eltörölték az urasági dologi jogokat, felparcellázták az emigránsok birtokait, engedélyezték a községi földek felosztását. A három intézkedés gazdasági hatása minimális volt, a földbirtokviszonyokon ugyanis alig változtatott. Politikai jelentősége volt csupán. A sansculotte követeléseket és a háborús erőfeszítéseket szolgálta az irányított gazdaság részleges bevezetése (árak-bérek maximálása, kereskedelem szabályozása, ipari üzemek állami ellenőrzése stb.). A nagytulajdon felosztásának, a „szükségleteket szolgáló tulajdon” megteremtésének múltba tekintő népi eszményét azonban a jakobinus rendszer sosem tette teljesen magáévá. Hasonlóan ellentmondásosan viszonyult a keresztényellenes mozgalmakhoz is. Egyrészt vallásszabadságot hirdetett, másrészt viszont a Legfelsőbb Lény kultuszának erőltetésével maga ellen hangolta a zömében istenhívő társadalom többségét.

A hegypárti politika végső céljaként hangoztatott politikai demokrácia megíté-

A Cordelier Klub háza

lése a legproblematiszababb. Az utókor számára eldönthetetlen, hogy a demokráciaeszményt hordozó jakobinus alkotmány deklarálása (1793. június 24.) haladó polgári rétegek megnyerését szolgáló taktikai fogás volt-e csupán vagy valóban magáévá kívánta tenni a rendszer. Az alkotmány bevezető jognyilatkozata a társadalom céljának a „közös boldogságot” tekintette. Kimondta a népnek a munkához, a művelődéshez, az elemi oktatáshoz és a közsegélyhez való jogát. Népszuverenitást, általános választójogot és a fontosabb törvényeknél népszavazást hirdetett. Ugyanakkor a tulajdon és a gazdaság szabadságát is kinyilvánította. A cédrusfa ládába zárt alkotmány azonban sosem kerülhetett bevezetésre.

A jakobinus kormányzat két területen bizonyult hatékonynak célkitűzéseiben: a belső ellenforradalom, valamint a polgári ellenzéki csoportok (föderalisták) kemény megtorlásokkal – például Vendée-ban – kísért leverésében és a forradalmi háború megvívásában. 1794 júniusára a katonai erőviszonyok Franciaország javára billentek a gyökeres hadügyi reformok következtében. A katonai győzelmekkel azonban a jakobinus kormányzat teljesítette a forradalom legfontosabb feladatát, s ezzel fölöslegessé vált a terror, a diktatúra, a hatalom végletes koncentrációja.

1794 tavaszától a rendszer társadalmi bázisa is felbomlott. Robespierre először a népi mozgalmakkal kötött szövetséget számolta fel, majd a baloldali polgárságot fordította szembe magával. Hatalmát ideig-óráig csak az öncélúvá vált terrorral tudta fenntartani. 1794. július 27-én, a forradalmi naptár szerint thermidor (bőség hava) 9-én a konvent a mérsékelt republikánus polgárság oldalára állt, és a terror eszközével visszavette a hatalmat a forradalmi kormányzattól.

4. A konszolidáció és korlátai (1794–1799)

Robespierre bukását követően a politikai hatalom átmenetileg a mérsékelt köztársaságpartí többségű ún. *thermidori konvent* – nevét a hatalomátvétel dátumáról, thermidor 9-ről kapta – kezébe került, amelynek jelszava „Se királyságot, se diktatúrát” volt. Legjelentősebb tette a népi mozgalmak politikai befolyásának felszámolása volt az 1795. májusi (prairiali) felkelés leverésével. Ezzel lezárult annak a lehetősége, hogy a forradalom ismét radikális pályára álljon. Egyúttal a királypartí (jobboldali, mérsékelt) politikai erőkkkel sem kívánt kiegyezni.

A szélsőséges politikai ellentétek lecsendesedése átmenetileg utat nyitott az eredeti polgári törekvések érvényesülésének, amely törekvések a politikai hatalom gyakorlásának a tulajdonra való épülését hozták. Ezt a polgári konszolidációs folyamatot tükrözte az 1795-ös liberális alkotmány. Megvalósítására a *direktórium* – szó szerint öttagú kormány – *rendszere* (1795 októbere–1799 novembere) tett kísérletet. A republikánus közép- és baloldali erők épülő rendszer ugyan az újonnan felemelkedett módos polgári csoportoktól is vértömlesztést kapott, de ez nem szélesítette ki annyira társadalmi bázisát, hogy a parlamentáris rendszer hosszú távon zavartalanul működhessen. A liberális politikai berendezkedés a rendkívül megosztott francia társadalomban egyelőre nem szilárdulhatott meg.

A direktóriumnak a konszolidáció érdekében hozott sikeres pénzügyi és adóügyi reformjai nem bizonyultak elegendőnek. A katonai győzelmek (a „természetes határok” elérése) és a külpolitikai befolyás (a „testvérköztársaságok” születése) erősödése nem a direktórium, hanem a hadsereg

szerepét erősítette, s a tábornokoknak hozott népszerűséget. A hadsereg egyre inkább önmaga finanszírozójává vált, s így fokozatosan függetlenítette magát az államtól. Ugyanakkor a népszerű tábornokok jelentős politikai befolyásra tettek szert. Lassan nem a politikai rendszer irányította a hadsereget, hanem a hadsereg vált politikai tényezővé.

Napóleon államcsínye

A rendszernek hol a baloldali, hol a jobboldali politikai ellenzék fellépésétől kellett tartania. A szélsőségeken a direktórium több alkalommal csak az alkotmány megsértésével és a hadsereg felhasználásával („államcsínyekkel”) tudott úrrá lenni. Az alkotmányt úgy próbálta betartani, hogy módosítja a végrehajtó hatalom javára, a törvényhozással szemben. Magát a módosítást azonban csak összeesküvés-sel lehetett megvalósítani. Az összeesküvés élére a tehetséges és népszerű fiatal tábornok, Bonaparte állt, aki 1799. november 10-én (a forradalmi naptár szerint brumaire 18-án) katonáival szétkergette az ötszázak tanácsát (törvényhozást). A végeredmény azonban nem egyszerűen az al-

kotmány módosítását, hanem a becsvágyó Bonaparte Napóleon diktatúráját, egyeduralmát hozta. Franciaországban újabb rendszerváltás következett.

II. A francia hegemonia kísérlete

1. A konzulátus és a császárság

Napóleon brumaire tizenharmadikája egy olyan sajátos határ volt, amely elválasztotta, de össze is kötötte a forradalom évtizedét az új egyeduralmi rendszer korával. A konzulátus a forradalom vívmányai részleges megőrzésével zárta le a forradalmat, a háborúval pedig csak folytatta azt a terjeszkedő politikát, amely 1794-től vette kezdetét, s egy évtizedre stabilá tette Napóleon rendszerét.

A konzulátus időszakát (1799–1804) elsődlegesen a belső konszolidáció és a második koalíció felbomlását lezáró győztes békék (1800, 1802) határozták meg. Napóleon mind a legerősebb ellenfelével, Angliával, mind pedig a kontinens hatalmaival elismertette a természetes határokat, sőt a „testvérköztársaságok” (vazallus államok) gyűjűje is fennmaradt.

A konszolidáció jellegét már az 1799-es alkotmány előrevetítette. Napóleon a törvényhozó hatalmat négy részre darabolva az egyszemélyi végrehajtó hatalom alá gyűrte. Bevezette az általános választójogot, de magát a választást csak formálisan hagyta meg. Így a hatalom ellenőrizetlen maradt. A legális ellenzéki politika lehetetlenné vált. Ugyanakkor az államot felülről – felvilágosult uralkodó módjára – ésszerűen és hatékonyan szervezte át.

Az egyeduralmi forradalom idején hatalomra jutott polgári rétegekkel kormányzott. Az 1789 utáni törvényhozó gyűlések képviselőinek (royalisták, girondisták, ja-

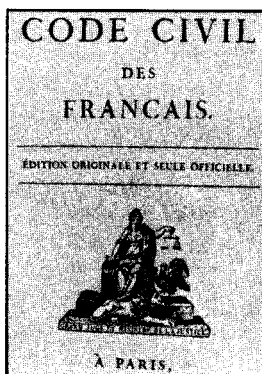
Joseph Fouché
hadügyminiszter

kobinusok) jelentős része Napóleon alatt is magas funkciót töltött be. A hatalmi elit egységét a császár szolgálata fejezte ki. Az elit szemében a császár nemcsak a forradalom végére tett pontot, hanem az ancien régime restaurációjának lehetőségét is ki-zárta.

A rendszer kétségtelen népszerűsége a dicsőséges háború mellett a belső béke megteremtésén és a gazdasági helyreállításon nyugodott. Az 1802-es konkordátum tartós vallási nyugalmat, az 1803-ban bevezetett új aranyfrank 1814-ig stabilan működő pénzügyi rendszert hozott. A forradalom korához viszonyítva a napóleoni éra 1810/11-ig gazdasági prosperitást biztosított. Méreteit azonban nem szabad eltúlozni. A francia gazdaság többnyire – néhány ágazatot kivéve – csupán az 1792 előtti szintet termelte újjá. A protekcionista gazdaságpolitika és a kontinentális blokád (1806-tól) sosem tudta a külkereskedelem 1780-as évek előtti sikereit megismételni. Az Angliával szembeni gazdasági lemaradás jelentősen megnőtt, s hosszú időre behozhatatlannak tűnt.

A felülről vezényelt polgári berendezkedés kiépítését a polgári törvénykönyv (Code Napóleon, 1804) zárta le, szentesítve a törvény előtti egyenlőséget, az államvilági jellegét, a lelkiismereti szabadságot, a tulajdon és a vállalkozás szabadságát. Európában a polgári jogalkotás mintaképévé vált a 19. században.

A rendet és belső békét hozó rendszer jellegén a császárság népszavazás útján történő bevezetése (1804) lényegesen nem változtatott. Nem történt más, mint hogy Napóleon, a konzul helyett „a köztársaság kormányzását örökletes császárra bízta”, s Európával is érzékeltetni kívánta felsőbbbségét.

A Code civil

2. A francia birodalom és bukása

A papírforma szerint a polgári Anglia és a kontinens abszolút monarchiái mindig erősebbnek látszottak, mint Franciaország. 1812-ig mégis a franciák győztek a szárazföldön. A Nagy Károly nyomdokaiba lépő Napóleon hat koalíciót „fogyasztott” el, s csak a hetedik tudott végezni vele. A tartós dicsőség titka a hadseregben és a hadvezér képességeiben rejlett.

A „nagy hadsereg” a társadalmi felemelkedés és az érvényesülés legfőbb intézményévé vált. Felszívta a fölös paraszti népességet, a tönkrement kézművest, a korábban politikai ambíciókat tápláló sansculotte-ot. Tehetséggel mindenki karriert futhatott be, s a tábornokká előlépett nép fia éppúgy betagozódhatott a társadalom előkelő köreibe, mint a vagyonos polgár. Ez tette a hadsereget a rendszer tartóoszlopává. A legfényesebb karriert maga a császár futotta be, akit kizárólag tehetsége és becsvágya emelt a kontinens urává.

A forradalomtól örökölt 400–700 ezer fős hadseregben Napóleon szigorú fegyel-

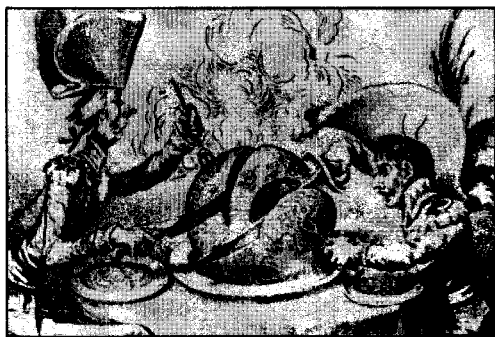

Napóleon császári díszben

met és szakképzettséget honosított meg, s egyúttal magas szintre emelte a forradalom kifejlesztette hadművészetet. A francia hadsereg gyorsaságával, kezdeményezőkézségével, a csapattestek kitűnő mozgásával uralta a hadművelleti területet. A győzelem Napóleon számára nem annyit jelentett, hogy az ellenfél feladta a csatateret. Az ellenséget addig üldözte, amíg hadszervezetét teljesen szét nem zilálta. A gyorsaságot azonban csak a tartós és jelentős hadtáputánpótlást nem igénylő, sűrűn lakott vidékeken lehetett érvényesíteni, ott, ahol a hadsereg képes volt önmagát eltartani.

Franciaország legkövetkezetesebb ellenfele az ipari forradalom korába lépő polgári Anglia volt. A franciától eltérő parlamentáris rendszere, politikai berendezkedése ugyan nem működött hibátlanul, de a franciaellenes hosszú háborúk-

ban sosem roppant meg. Az angol politika mindenekelőtt a nagyhatalmi vetélytársat látta Franciaországban, s a kontinens országaitól eltérően nem a francia forradalmi eszmék bomlasztó hatásától tartott. A hódító francia nagyhatalom viszont veszélyeztette világpiaci uralmát és fennállt a lehetősége, hogy elszigeteli a kontinensről. Ebből adódott, hogy minden anyagi erejét összeszedte és minden diplomáciai erőfeszítést megtett a kontinentális országok (Ausztria, Poroszország, Oroszország) többszöri talpraállításaért.

Napóleon és Pitt osztozkodik a világon
(angol gúnyrajz)

Nem véletlen tehát, hogy Franciaország is Angliában látta a legveszélyesebb ellenfelét. Legyőzése azonban álmoknak bizonyult. Azok a tervek, hogy elfoglalják Angliát, az 1805-ös tráfalgari tengeri vereséggel végleg szertefoszlottak. A kontinensen viszont bőven kárpótolta magát Napóleon. 1805-ben az osztrák (austerlitzi csata), 1806-ban a kiválóan képzett porosz hadseregére mért csapást (jénai, austerládti csata). 1807-ben az orosz hadsereg szenvedett vereséget, és így a császár és a porosz király után a cár is kénytelen volt területeket átengedni a „nagy birodalomnak”. Oroszország azonban nem szenvedett döntő vereséget, s viszonylag független erő maradt a kontinensen. 1809-ben az

Osztrák Császárság próbálkozott a francia hegemonia megtörésével, de Wagramnál ismét Napóleon bizonyult erősebbnek. Az újabb győzelemmel úgy tűnt, hogy Franciaország Skandinávia, a Balkán-félsziget és Oroszország kivételével biztosan kézben tartja a kontinentst. Az 1808-ban kitört spanyol felkelés csak kisebb foltot ejtett ezen a hegemonián.

A kontinens birtokában a kontinentális zárlat bevezetésével (1806) próbálta Napóleon Angliát meggyengíteni és térdre kényszeríteni. A kereskedelmi blokádnak a francia politika nagy tévedésének bizonyult. Azon túl, hogy Angliának nem tudott tetemes kárt okozni, a kontinens nem tudta nélkülözni a tengeri kereskedelmet és az angol gazdasági kapcsolatokat. A szerves gazdasági kapcsolatok felrúgása jelentősen hozzájárult a kontinens lázadásához. Először a legkedvezőbb katonai feltételekkel rendelkező Oroszország fordult szembe Napóleonnal.

A dicsőség mámorában úszó császár 1806 után elveszítette realitásérzékét. A józan, racionális politikust legyőzte a sikeres hadvezér. 1806-ig a császár és kiváló külügyminiszterének, Talleyrand-nak a külpolitikája feltétlen bizalmat élvezett az uralkodó eliten belül. A francia nemzeti érdekek a természetes határok és a csatlós köztársaságok (majd királyságok) gyűréjének megtartásáig terjedtek. Ez még reális cél, amely Európával elfogadtatható. Európa teljes meghódítása azonban meghaladta Franciaország erejét és katasztrófa lett a vége. Napóleon azonban nem érzékelte azt a határt, ameddig hódításai elmehetnek. 1806-tól a francia külpolitika már csak a császárt szolgálta. Ezt fejezte ki Napóleon és Talleyrand szakítása, s így kerülhetett sor az 1812-es végzetes oroszországi hadjáratra. A kudarc teremtette meg a feltételeit Európa lázadásának,

A győri csata 1809. június 15-én

amely az 1813-as lipcsei „népek csatájához”, majd a Francia Császárság teljes összeomlásához vezetett. 1814. március végére a koalíciós csapatok elfoglalták Párizst, és a nagyhatalmak Napóleont lemondásra kényszerítették, majd Elba szigetére száműzték. A párizsi béke (május 30.) Franciaországot 1792-es határai közé szorította vissza.

A francia hódítások – a „természetes határok” elfoglalása, a Rajnai Szövetség, az itáliai királyságok, a Varsói Nagyhercegség stb. létrehozása – tehát mulékonynak bizonyultak. A háború két évtizede és a napóleoni éra mégsem tűnt el nyomtalanul Európa életéből. Napoleon nemcsak a „háború gonosz Istensége”, hanem a „megkoronázott forradalom” is volt az ancien régime-ek Európájában. Németországban és Itáliában megszüntetett egy csomó törpeállamocskát, amelyek inkább egy-egy „feudális” birtokhoz hasonlítottak, mintsem modern államokhoz. A tartós francia megszállás régióiban – Németalföldön, Vesztfáliában, Észak-Itáliában –, bár kívülről és felülről irányítva, de mégis a polgári forradalommal felérő változások mentek végbe. Megho-

nosodtak a modern intézmények és eltűnt a rendi kiváltságok, urasági jogok jelentős része.

Másutt – Németország nagy részén, Dél-Itáliában, a Varsói Nagyhercegségben – viszont tiszavirág életűnek bizonyul-

A száműzött császár Szent Ilona-szigetén

tak a francia reformok. A helyi sajátos tradíciók hamar ledobták magukról a rájuk erőszakolt francia köntöst.

A változások másik csoportját a mindig megújuló szembenállás váltotta ki. Napóleon – akarata ellenére – reformokra kényszerítette a megvert Európát. Spanyolországban a franciák ellenfelei éppúgy a francia forradalom liberális reformjait vetették át, mint hívei. Poroszországban a katonai kudarcok után Stein és Hardenberg vezetésével agrár-, jogi és oktatásügyi reformokra került sor. Itáliában liberális eszméket hirdető carbonari mozgalom született Napóleonnal szemben.

Az elnyomó francia nacionalizmusnak

„köszönhető” az európai nemzeti eszmék fejlődésének felgyorsulása. Különösen a német nemzetté válás eszmei gyökereinek kihajtását provokálta a francia hegemonia, sőt a sikertelen kontinentális blokád a német gazdasági nacionalizmus gondolatához (Zollverein eszméje) is adalékokkal szolgált.

A forradalom és a háború negyedszázada szerves részévé vált az európai tudatnak. Kevés olyan változás zajlott le a modern Európa történetében, amelyre többször hivatkoztak volna, mint erre a negyedszázadra, hol azért, hogy kitöröljék a múltból, hol azért, hogy misztifikálják. Utóélete napjainkig fennmaradt.

VII.
A SZENT SZÖVETSÉG
EURÓPÁJA

1. A bécsi kongresszus (1814–15): új európai erőegyensúly

Bécs látképe a 19. század elején

Oroszország, Anglia, a Habsburg Birodalom, Poroszország, a Napóleon bukását követő Bourbon-Franciaország és más európai királyságok, hercegségek és fejedelemségek urai, illetve vezető államférfiai 1814 szeptemberében Bécsben ültek össze, hogy kongresszuson vitassák meg a kontinens jövőjét és saját képükre formálják át – vagy inkább vissza – politikai térképét. Az itt élő Ludwig van Beethoven csodálatos kantátával – „A dicsőséges pillanat” – köszöntötte az eseményt, de alig ha kétséges, hogy a nagy zeneszerző és a bemutatón megjelent előkelő közönség mást-mást értett a dicsőséges történelmi pillanaton.

Mindenesetre a kongresszus résztvevői, különösképpen fő hangadói – I. Sándor

orosz cár és a magyar történelemből is jól ismert Metternich osztrák herceg – nem a nemzeti és polgári szabadságmozgalmak diadalát ünnepelték a napóleoni zsarnokság felett, még csak nem is a várva várt európai béke beköszöntét, hanem a társa-

A bécsi kongresszus résztvevői

dalmi és politikai restauráció lehetőségét. Hiszen a Franciaország feletti győzelem szerte Európában, vagy legalábbis a kontinensen (Angliát ebből a szempontból kivételnek kell tekintenünk) azoknak a társadalmi erőknél a helyzetét szilárdította meg, amelyek érdekeltek voltak abban, hogy visszaállítsák és konzerválják az 1789 előtti társadalmi-politikai viszonyokat.

A restauráció és a legitimizmus volt a bécsi kongresszus két alapelve, ennek nevében és szellemében hozták meg az uralkodók területi és politikai döntéseiket, egyeztették hatalmi érdekeiket. S bár a kongresszus a két alapelvet maradéktalanul nem tudta érvényre juttatni, olyan új nemzetközi erőviszonyokat rögzített és foglalt rendszerbe, amelyek a később végbement forradalmi megrázkódtatások, sőt társadalmi, nemzeti és területi változások ellenére évtizedeken át fenntartották az európai kontinens hatalmi egyensúlyát. Háborús konfliktusokra 1815 után is számos alkalommal sor került ugyan, s 1871-re gyökeresen átalakult Európa politikai térképe annak következtében, hogy létrejött a császári Német Birodalom, továbbá az olasz királyság, és megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia, de a napóleoni korszakhoz hasonló, évekig tartó és az egész földrészt lángba borító háborúra egészen 1914-ig nem került sor, s olyan, szinte kontinentális méretű hegemoniára, amelyet Franciaország 1815 előtt több mint egy évtizeden át élvezett, a második világháborúig egyetlen hatalom sem tudott szert tenni.

Mindez persze elsősorban nem a bécsi kongresszusnak köszönhető, hanem annak az objektíve létező hatalmi egyensúlynak, amely 1814/15-re Európában kialakult. Létezését és szilárdságát mi sem bizonyította meggyőzőbben, mint Napóleon hata-

lomvisszaszerzési kísérletének gyors és csúfos kudarca még 1815-ben. A száműzött francia császár ez év márciusában megszökött Elba-szigetéről, partra szállt Dél-Franciaországban, és a Bourbon-restauráció ellen lázadó országot maga mögé állítva ismét elfoglalta helyét Párizsban. A bécsi kongresszuson ülésező ellenfelei azonban újabb, ezúttal már hetedik alkalommal, koalíciót hoztak létre, s a Brüsszel melletti Waterloo falunál immár végleges vereséget mértek rá. Ezt követően a távoli Szent Ilona-szigetére száműzték. 1821-ben Napóleon ezen a szigeten hunyt el.

A bécsi kongresszus 1815 júniusában, néhány nappal a waterlooi csata előtt fejezte be tárgyalásait. Abban a meggyőződésben, hogy a napóleoni kaland kudarcával zárul, és mit sem változtat az ekkorra már egyezményekben rögzített európai erőviszonyokon. Egyetlen nagyhatalom képviselői sem állhattak fel a tárgyalóasztal mellől a teljes siker és megelégedettség érzésével. Mindenekelőtt azért nem, mert csak részben sikerült Anglia és Oroszország érdekeit feloldani, s ez bizonyos fokig labilissá tette az összeurópai erőviszonyokat. Oroszország túlzottan megnőtt befolyásának (Franciaország részbeni megszállásában az orosz hadsereg is részt vett) gátat akarván emelni, Anglia érdekelt volt abban, hogy Európa közepén erős Habsburg Birodalom és vele együttműködő, szintén erős Poroszország biztosítsa az ellensúlyt. Oroszország viszont – magától értetődően – szívesebben vette volna, ha a kontinens középső részét kis és gyenge államok foglalják el, mert ez megkönnyítette volna terjeszkedését nyugat felé.

Végül is inkább az angol kívánság teljesült, mivel abban nemcsak London, hanem Bécs és Berlin törekvései is kifejezés-

Jelenet a waterlooi csatából, 1815. június 18-án

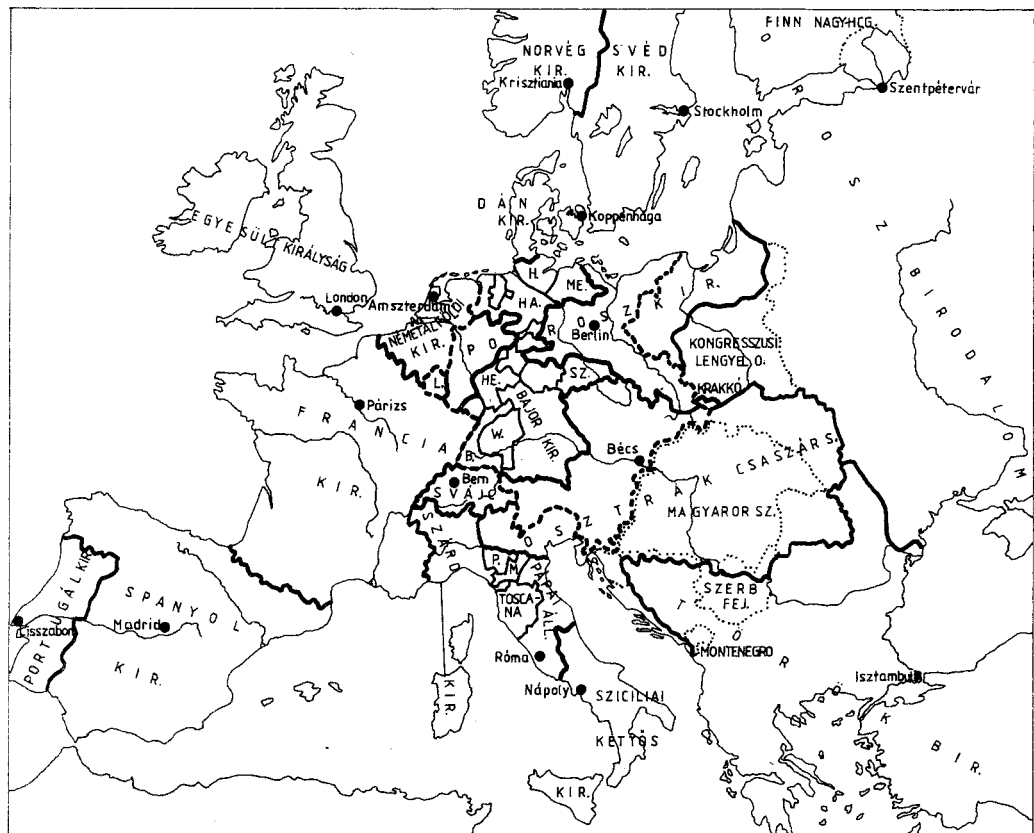
re jutottak. Ausztriának le kellett ugyan mondania Belgiumról, amely Hollandiával közösen megalapította az Egyesült Németalföldi Királyságot, örökre elzárva a Habsburgok elől az Atlanti-óceánhoz vezető kijáratot. Ám Bécs jórészt kárpótolva érezhette magát azáltal, hogy a kongresszus visszaállította észak-itáliai befolyását, ideértve Velencét is, valamint az Adria másik partján Dalmácia, keleten pedig Galícia feletti uralmát. A Habsburg Birodalom visszanyerte korábbi, a francia forradalom előtti pozícióját Európában, de figyelmeztető jel volt, hogy súlypontja már ekkor némileg keletebbre tolódott. Poroszország ezzel szemben nemcsak visszakapta, hanem meg is növelte hatalmi helyzetét Közép-Európában. Az övé lett Szászország nagyobb része, s birtokába kerültek a rajnai tartományok. Nemcsak jelentős területnagyságobódást ért el ezzel, hanem – amit akkor még nem lehetett látni – a néhány évtizeddel később elkezdődő ipari forradalom legfontosabb kontinentális bázisaira is szert tett.

Európa közepének átrendezéséhez tar-

tozott, hogy a bécsi kongresszus a Napóleon által szétvert Német Nemzet Szent Római Birodalma helyére felállította a Német Szövetséget, amely – Frankfurt am Main központtal – összefogta a német államokat és szabad városokat. A vezető szerepet Metternich Ausztriája játszotta benne, de a második helyen egyértelműen Poroszország állt, s befolyása a szövetségben belül nőttön-nőtt, mindenekelőtt dinamikusabb gazdasági fejlődése következtében. Ez erősödő vetélkedésre vezetett a két hatalom között, anélkül azonban, hogy 1866-ot megelőzően háborús konfliktust váltott volna ki. Így a Német Szövetség fél évszázadon át be tudta tölteni a kontinens hatalmi egyensúlyának fenntartásában rá háruló szerepet: lezárta Oroszország előtt a Nyugat irányába vezető utakat.

A hatalmi egyensúly stabilizálásának fontos feltétele volt Franciaország kordában tartása, amelyet már az 1814-ben megkötött első párizsi béke megtett. Napóleon említett 100 napos uralmának összeomlását, azaz waterlooi vereségét követően pedig a győzők újabb, az előbbinél is kemé-

A BÉCSI KONGRESSZUS EURÓPÁJA

— NÉMET SZÖVETSÉG határa autonóm terület H. HOLSTEIN ME. MECKLENBURG HA. HANNÓVER HE. HESSEN W. WÜRTEMBERG
B. BÁDEN SZ. SZÁSZORSZ. P. PARMA M. MODENA

nyebb békefeltételeket írtak elő a hatalmába ismét visszahelyezett XVIII. Lajos számára. Kisebb mértékben módosították Franciaország rovására a korábban megszabott 1792-es határokat, súlyos hadisarcot róttak ki rá, s időlegesen megszállták az ország északi és keleti részeit.

Poroszország mellett a cári Oroszország nyerte a legtöbbet 1815-ben. Ebben az esetben sem egyszerűen a régi hatalmi pozíciók visszaszerzéséről, illetve megszilárdításáról volt szó, mint – mondjuk – a Habsburg Birodalom, vagy Anglia eseté-

ben, hanem arról, hogy – mint később kiderült – a cárizmus közel kerülve Európa szívéhez, egy egész évszázadon át jelentősen befolyásolhatta a kontinens alapvető gazdasági, társadalmi és politikai folyamatait. Északon ugyan kénytelen volt tudomásul venni, hogy Svédország megkapta a Dániától elvett Norvégiát, de vigasztalódhatott azzal, hogy övé maradt az 1809-ben megszerzett Finnország. Délén továbbra is birtokában maradt Besszarábia, amelyet még 1812-ben hódított el a töröktől, s ami ennél sokkal jelentősebb,

kiterjeszthette, illetve állandósíthatta befolyását nyugaton, a Visztulán és Varsón túli térségeken. E lengyel területeken, az ún. kongresszusi Lengyelországban állították fel a Lengyel Királyságot, elvileg alkotmányos alapokon, amelyben sajtó- és vallásszabadság volt, és liberálisabb politikai szellem érvényesült, mint általában az Orosz Birodalomban. De perszonálunió formájában a cárizmushoz kapcsolódott, s a cár – egyben lengyel király – minden eszközzel gondoskodott arról, hogy ez a „szabadság” ne váljék nemzeti függetlenséggé.

Lengyelország közös birtoklása révén Európa három retrográd nagyhatalma több mint egy évszázadra egymás közvetlen szomszédai lettek, közös határokkal, s egymás befolyásolásának, sőt fenyegetésének állandó lehetőségével. Ki-kiütköző ellentéteik dacára 1914-ig háborús konfliktusra mégsem került közöttük sor – tekintve most az 1866-os porosz–osztrák összeütközéstől, amely a két érintett hatalom kapcsolatait átrendezte ugyan, de véglegesen nem rontotta meg azokat, sőt távolabbi hatásaként a minden addiginál szorosabb együttműködést készítette elő.

A három nagyhatalmat nemcsak a lengyel területek feletti uralom közös érdeke tartotta egymás mellett, hanem az az általános egyetértés is, amely mindenféle Európában jelentkező nemzeti és szociális mozgalom elnyomásában, továbbá az 1815-ben rögzített status quo fenntartásában, nem utolsó sorban pedig az alkotmányosság tagadásában és az abszolutista monarchiák konzerválásában jutott kifejezésre. Ez az érdekegyezés nyilvánult és pecsételődött meg a Szent Szövetség 1815 szeptemberi megkötésében. Anglia ugyan – más európai országoktól, köztük Franciaországtól eltérően – kívül maradt rajta,

de az alapító, illetve résztvevő hatalmakkal többnyire együttműködött. Így maga is hozzájárult ahhoz, hogy a Szent Szövetség Európájában nemcsak a hatalmi egyensúly, hanem a szigetországgal ellentétes feudális társadalmi és politikai struktúra is megmerevedett.

A Szent Szövetség uralkodói:
III. Frigyes Vilmos porosz király,
I. Ferenc osztrák császár, I. Sándor orosz cár

Végül az új európai hatalmi egyensúllyal kapcsolatban meg kell említenünk, hogy összességében nézve a kontinens – ideértve természetesen Angliát is – világhatalmi pozíciója, illetve befolyása 1815 után tovább erősödött és szélesült. Legalábbis Ázsiában, Afrikában, valamint a Csendes-óceán térségében. Az amerikai földrészen azonban más volt a helyzet. Azok a változások, amelyek az USA-ban és Latin-Amerikában a francia forradalom, valamint a napóleoni háborúk éveiben mentek végbe, nem voltak többé visszafordíthatók. 1812–1814 között háború folyt az Egyesült Államok és Anglia között, amely kezdetben ugyan angol fölényt mutatott, de végül is az USA függetlenségének megszilárdítását és az államok közötti politikai kapcsolatok megerősödését eredményezték. Anglia kénytelen volt lemondani arról, hogy – mit sem törődve a 13 észak-amerikai gyarmat függetlenségé-

nek 1783-as elismerésével – az USA-t saját uralma alá helyezze. Kanada viszont továbbra is a kezében maradt, s önállósodási törekvései csak 1867-ben vezetnek majd el a domíniumi státusz elnyeréséhez.

Nem kevésbé volt látványos és eredményes az európai hegemonia összeomlása Latin-Amerikában. Az 1810-ben kirobbant függetlenségi háború eredményeként 1826-ig az egész hatalmas térség lerázta a gyarmati igát, s nemcsak a spanyol területek önállósodtak, hanem 1822-ben Brazília is különvált Portugáliától. A felszabadulási folyamatot a Szent Szövetség beavatkozási kísérlete sem tudta megakasztani. 1823-ban, amikor spanyol–francia intervenciót tervezett a gyarmati rendszer restaurálása céljából, nemcsak Latin-Amerikával, hanem az USA-val is szemben találta magát. James Monroe elnök meghirdette az „Amerika az amerikaiaké” elvet, szolidaritást vállalt a dél- és közép-amerikai népekkel Európa expanziós törekvéseivel szemben.

Miközben az európai hatalmak Amerikából csaknem teljesen kiszorultak, Ázsiában és Afrikában – mint említettük – tovább tartott terjeszkedésük a Szent Szövetség korszakában is. Természetesen elsősorban Angliáról volt szó, amely gazdasági, valamint tengeri fölényére támaszkodva újabb és újabb területeket hódított meg. Megvetette lábát Afrika déli csücskén, előretört Indiában, s a század közepére lényegében befejezte gyarmatosítását. Erre az időre Kínát is jelentős engedményekre kényszerítette, egyebek közt megszerezve tőle 1842-ben a gazdasági és stratégiai szempontból egyaránt nagy fontosságú Hongkongot.

Nemcsak Spanyolország és Portugália, hanem a modern gyarmatosító hatalomnak számító Hollandia és Franciaország is hát-

térbe szorult Angliával szemben a tengerentúlon. Azokat a veszteségeket, amelyeket 1789 és 1815 között szenvedtek el közvetve vagy közvetlenül a gyarmatosítás terén a szinte állandó európai háborúskodás következményeként, egyik ország sem volt képes később teljesen kompenzálni. Hollandia korábbi befolyásának jelentős részét az indonéz szigetvilágban ugyan meg tudta őrizni, de fontos gazdasági pozíciókról és stratégiai pontokról volt kénytelen lemondani Anglia javára. Franciaország pedig legyengülten, nemzetközileg elszigetelten nagyobb aktivitást Európán kívül sem fejthetett ki. Csak 1830-ban tette meg az első lépést új gyarmatbirodalom megteremtéséhez: megvetette lábát Marokkóban, s lerakta a későbbi „francia Afrika” alapjait.

Európa világhatalmi befolyásának kiterjesztésében óriási szerepe volt a cári Oroszországnak. Jelentős részben az 1815-öt követő évtizedekben alakult ki többé-kevésbé végleges formában Oroszország hatalmas, 1867-ig Alaszkát is magában foglaló, tehát az amerikai földrészre is átnyúló eurázsiai birodalma. Hozzávetőleg a 19. század közepére fejeződött be Szibéria hosszan elhúzódó meghódítása.

A másik fő terjeszkedési irány a kaukázusi és Kaukázuson túli területek, valamint a kazah térségek voltak. Az előbbi esetben az orosz előretörést mindenekelőtt az Oszmán Birodalom gyengülése segítette elő, amely egyúttal megkönnyítette a cárizmus befolyásának növekedését Délkelet-Európában, közelebből a Balkánon is. Grúzia meghódítása már a 19. század első éveiben megkezdődött, de az egész szóban forgó térség bevonása az Orosz Birodalomba csak az 1860-as években fejeződött be. Ezzel párhuzamosan folyt a nagy kazah területek meghódítása, amelynek eredményeképpen a század dereka tá-

Az Orosz Birodalom terjeszkedése Turkesztánban
(Verescsagin „Váratlan támadás” című festménye)

ján a cárizmus uralma Közép-Ázsiában is megszilárdult.

Európa világhatalmi befolyása az elmondottak értelmében egyrészt – és elsősorban – Anglia gyarmati pozícióinak erősödésében és gyors terjedésében fejeződött ki, ideértve a távoli Ausztrália és Új-Zéland fokozatos betelepítését, „fehér gyarmatokká” alakítását is, másrészt a cári Oroszország ázsiai terjeszkedésében. Az európai hatalmi, valamint társadalmi és politikai viszonyokra ennek természetesen jelentős hatása volt. Mindkét hatalom esetében növelte európai pozícióik szilárdságát, de

egymással ellentétes tendenciákat erősített fel. Amíg az angol befolyás a feudalizmus bomlását, majd az ipari forradalom kibontakozását, a politikai és szellemi életben pedig a liberalizmus térhódítását segítette elő, az orosz befolyás a polgári átalakulás legfőbb kerékkötőjévé vált a kontinensen. Európa nyugati és keleti térségeinek évszázadok óta tartó távolodási tendenciája, vagy legalábbis meglévő távolsága ezáltal a 19. század folyamán is fennmaradt, amelyet azonban nemcsak Oroszország, hanem a Habsburg Birodalom és Poroszország uralmi rendszere is elősegített.

2. Alkotmányos és nemzeti mozgalmak az 1820-as években

Bármilyen eltökéltek is voltak a Szent Szövetség alapítói abban a szándékukban, hogy minden forradalmi megmozdulást csírájában fojtanak el egész Európában, a rendszer erodálása már szinte a megalakulás pillanatától elkezdődött, s a következő évtizedekben egyre nagyobb, egyre nehezebben áthidalható repedések keletkeztek benne. A restauráció sem területi, sem társadalmi vonatkozásban nem volt teljes, de még a politikai rendszer, s vele összefüggésben a politikai gondolkodás terén sem. Rövidesen kiderült, hogy a polgári szabadságjogokért és a nemzeti önállóságért folytatott küzdelemnek legfeljebb csak ideig-óráig lehet elejét venni, azok ugyanis végső soron feltartóztathatatlan történelmi folyamatoknak, a feudalizmus bomlásának, a társadalom kapitalista átalakulásának voltak szükségszerű politikai kifejeződései.

Mindez még Metternich hatalmi-politikai rendszerére is vonatkozott, pedig Oroszország után az abszolutizmus elnyomó gépezete a Habsburg Birodalomban és Poroszországban működött a legszigorúbban és legeredményesebben. A Napóleon elleni háború során tett reformígéretnek Németország-szerte megvalósulatlank maradtak, s nem mozdult előre a német nemzeti egység ügye sem. A gomba módra elszaporodó „német társaságokat” és a diákmozgalmat, a „Burschenschaftokat” a

Metternich-gépezet rövid időn belül felszámolta vagy illegálisba kényszerítette.

Az „egy Németország van, egy Németországnak kell lennie, egy Németországnak kell maradnia” követelés, amelyet 1817 októberében, a reformáció 300. és a lipcsei „népek csatája” 4. évfordulóján hirdettek meg a Wartburgban tüntető diákok, titkos vágy és gondolat maradt csupán. A német államok Metternich kezdeményezésére és Poroszország támogatásával sietve lecsaptak a szárnyait éppen csak bontogató mozgalomra: Karlsbadban 1819-ben határozatokat hoztak, amelyek betiltották a diákegyesületeket, elbocsátották a haladó szellemű tanárokat és szigorú cenzúrát vezettek be. A „karlsbadi határozatok” megszilárdították Metternich rendszerét és a Habsburg Birodalom vezető pozícióját német földön, s növelték befolyását a nemzetközi politikában is.

Metternich herceg

Aligha érvényesült volna azonban Európa közepén a metternichi politika szinte akadálytalanul több mint három évtizeden át, ha nem lel biztos és megingathatatlan támaszra a Szent Szö-

vetség másik alappillére, tulajdonképpeni vezető ereje, a cári Oroszország részéről. A cárizmusnak nem kellett olyan politikai ellenzékkel számolnia, amely alááshatta volna despotikus politikai rendszerét, s a siker reményével zászlajára írhatta volna – a Német Szövetség mozgalmaihoz hasonlóan – az alkotmányos monarchia jelszavát.

Mindamellettt volt „szabadság a hó alatt” is, miként erről később ezen a címen Jókai Mór egyik kitűnő írása is beszámolt, de amelyről az európai közvélemény már az 1820-as évek közepén tudomást szerezhetett. A francia forradalom eszméi elől ugyanis még Oroszországot sem lehetett teljesen elzárni. Annál kevésbé, mivel a Napóleon elleni hadjáratok során orosz tisztek és katonák ezrei jutottak el Közép- és Nyugat-Európa országaiba, s közülük sokan nemcsak hazájuk elmaradottságára döbbsentek rá, hanem felismerték annak a feudális társadalomban és a cári önkényuralomban rejlő okait is.

1815-től titkos társaságok jöttek létre Oroszország-szerte, hasonlóan Európa más országaihoz, de ezek a gazdasági-társadalmi fejletlenség következtében táma-

szaikat nem kereshették polgári rétegekben, hanem csak a liberálisan gondolkodó nemesség, szinte kizárólag a hadsereg tisztikarának szűk csoportjaiban. E társaságok készítették elő, illetve hozták létre az ún. dekabrista mozgalmat, amely 1825. december 14-én (a név az orosz dekábr, december szóból származik), fegyveres felkelést kísérelt meg az akkor trónra lépő I. Miklós ellen. A legradikálisabb cél a cárizmus megdöntése, ideiglenes kormány és népképviselői rendszer bevezetése, a jobbágyság felszámolása, valamint a sajtó-, vallás- és más alapvető emberi jog kivívása volt.

A felkelést azonban, amely lényegében a cári testőrcsapatok belügye maradt, még ugyanaznap vérbe fojtották. Tulajdonképpen a néptömegek tudta és részvétele nélkül zajlott le. Eszméi, kiáltványban rögzített követelései mindazonáltal tovább éltek az orosz progresszív politikai gondolkodásban, s újabb földalatti szervezkedésekben, sőt megmozdulásokban. Mégis, egészen 1905-ig, azaz kerek 80 esztendőn át kellett várakozni arra, hogy ütőképes tömegerevé váljanak, olyan forradalom-

A dekabrista felkelés leverése

má, a cárizmust alkotmányos engedményekre kényszerítő politikai erővé érlelődjenek, mint amilyent Angliában, majd Franciaországban, végül Európa középső részein már évtizedekkel, sőt évszázadokkal korábban lehetővé tett a gyorsabb társadalmi fejlődés.

Bármilyen eredményesen működött is azonban a Szent Szövetség rendszere a német államokban és Oroszországban, hatalma a perifériákon, közelebbről a Pireneusi-félszigeten, Dél-Itáliában és Görögországban csak részben és időlegesen tudott érvényre jutni. Erodálódási folyamata voltaképpen itt kezdődött el, s ehhez az első lépést a Spanyolországban 1820-ban bekövetkezett liberális fordulat jelentette. Az itt kirobbant katonai felkelés hatására VII. Ferdinánd kénytelen volt visszaállítani az 1812-es liberális alkotmányt, amely antifeudális és egyházellenes intézkedéseket hozott. Felkelés robbant ki – még ugyanebben az évben – Portugáliában is, amelynek célja szintén az ország politikai rendszerének liberalizálása, az alkotmányos monarchia bevezetése volt. Az 1822-ben elfogadott alkotmány a spanyolhoz hasonló elveket, illetve intézkedéseket fogalmazott meg: a feudális privilégiumok felszámolása, az inkvizíció megszüntetése, az egyházi földtulajdon részbeni kisajtítása stb.

Tekintettel arra, hogy két olyan országról volt szó, amelyekben Anglia befolyása a Napóleon elleni háború során különösen megerősödött, s ezt az alkotmányos monarchiára való áttérés tovább növelhette, a régi rendszer újbóli restaurálása bonyolult, hosszabb időt igénylő feladat lett. Annál is inkább, mert a megvalósítás csak külső katonai intervencióval lehetett eredményes, márpedig ehhez fel kellett használni a még mindig megbízhatatlannak tartott, de a Pireneusi-félsziget és a Szent Szövet-

ség bázishatalmai (a Habsburg Birodalom és Poroszország) között fekvő Franciaországot.

A spanyol és a portugál fordulat – s ezt is figyelembe kellett venni – nemcsak közvetlenül gyengíthette a Szent Szövetség rendszerét, hanem közvetve is, mivel elősegítette Latin-Amerika függetlenné válását, ami viszont együtt járt a köztársasági gondolat erősödésével, a monarchikus rendszer teljes kiszorulásának a lehetőségével az egész amerikai földrészről. Félő volt tehát, hogy egy ilyen nagy horderejű változás – az egykori angol gyarmatok nem is régi függetlenségi háborújához hasonlóan – visszahat Európára, ösztönzést ad az abszolutizmus elleni illegális szervezkedéseknek. A veszély leginkább Franciaországot, XVIII. Lajos uralmát fenyegette, hiszen adott esetben a köztársasági gondolat minden bizonnyal éppen itt talált volna a legnagyobb támogatásra.

Franciaország következképpen késznek mutatkozott a spanyolok elleni intervencióra, azért is, mert attól hatalmi befolyásának növekedését remélte. Ez viszont mindenekelőtt Anglia érdekeit sértette, amely azonban nem akadályozta meg a Szent Szövetséget abban, hogy – 1822-ben, a veronai kongresszuson – az intervenció mellett döntsön, s a végrehajtással a francia királyságot bízta meg.

A döntés ára szükségszerűen az lett, hogy a Szent Szövetséghez amúgy sem kapcsolódott szigetország elvetette a külső beavatkozás elvét, s bár Spanyolország le-rohanását megakadályozni nem tudta, a függetlenné vált latin-amerikai államok elismerésével gyakorlatilag illuzórikussá tette a spanyol és portugál uralom tervezett visszaállítását Közép- és Dél-Amerikában. Emellett az angol álláspont és befolyás hozzájárult ahhoz, hogy – Spanyolországtól eltérően – Portugáliában nem

sikerült teljes mértékben visszaállítani az abszolutizmust. Azt a repedést, amelyet a Szent Szövetség rendszerében az 1820–23 közötti évek okoztak a Pireneusi-félszigeten, Portugália esetében az évtizedekig elhúzódó, fegyveres összeütközésekkel teli és váltakozó szerencsével folyó küzdelem ellenére sem lehetett már megszüntetni.

Ezzel szemben Dél-Itáliában, ahol a spanyol és a portugál fordulattal csaknem egy időben – 1820. július 2-án – szintén felkelés tört ki, gyors és eredményes volt a másodszori restauráció. A Szent Szövetség itt sokkal kedvezőbb katonapolitikai helyzetben volt. A Nápolyi Királyságban kiobbant megmozdulás közvetlen fenyegetést jelentett az egész rendszer számára, hiszen a Szicíliát is magában foglaló királyság Itália területileg legnagyobb állama volt, s a felkelést szervező-irányító carbonári mozgalom titkos csoportjai egész Itáliát behálózták. Ez elvileg a félsziget középső és északi részeinek a lángba borítására is lehetőséget nyújtott. Ennek alapvető feltétele azonban az lett volna, hogy a mozgalom sikeresen kapcsolja össze a társadalmi-politikai haladás és a nemzeti felszabadítás ügyét, mivel egyik sem vezethetett sikerre az Észak-Itália túlnyomó részét kezében tartó Habsburg Birodalom uralmának felszámolása nélkül.

A nápolyiak híres jelszava: „dicsőség Istennek, éljen a király és az alkotmány” elégnék bizonyult arra, hogy az alkotmányos monarchiát Délen kikényszerítse, de Észak, közelebről Piemont csak akkor mozdult meg, amikor az osztrák csapatok már Nápoly felé masíroztak, azaz 1821 márciusában. Az alkotmányos monarchia hívei azonban itt még gyengébbeknek mutatkoztak, mint a Nápolyi Királyságban, az a forradalmi elképzelés, amely szerint Itáliát az alkotmányos monarchiák föderációjává kell átalakítani, megvalósíthatat-

lannak bizonyult, akárcsak Piemont és Lombardia közös Habsburg-ellenes fellépése. A Piemontra is kiterjesztett intervenció gyors sikere 1821 áprilisában így nemcsak a politikai liberalizációra mért csapást, hanem a még csupán kezdeti stádiumban levő olasz nemzeti törekvésekre is.

Bár az abszolutizmus könnyű győzelme Itáliában a Szent Szövetség stabilitását bizonyította (és megkönnyítette a Spanyolország és Portugália elleni fellépést), ekkor mutatkozott meg első ízben, hogy a nagyhatalmi érdekellentétek képesek korlátozni azokat az expanzív törekvéseket, amelyek veszélyeztetik az 1815-ben rögzített európai erőegyensúlyt. Metternichnek már ahhoz is nagy erőfeszítéseket kellett tennie, hogy partnereivel elfogadtassa a Nápoly elleni katonai beavatkozást, mivel sem Anglia, sem Franciaország nem nézte jó szemmel a Habsburg Birodalom megjelenését Dél-Itáliában, hiszen ez a Földközi-tenger egész térségére hatással lett volna. És bár ezt végül is elérte, arról a tervről le kellett mondania, amely Itáliát osztrák irányítású államszövetséggé alakította volna át.

Míg azonban Itália és a Pireneusi-félsziget példája voltaképpen azt mutatta ki, hogy a Szent Szövetség és az ún. négyes szövetség (az előbbi megalapító három nagyhatalom és Anglia) egymás mozgásterét feltételezik, egyúttal korlátozzák, Görögország esete már magán a Szent Szövetségen belüli érdekellentétekre is fényt derített. Pedig ez az eset különösen alkalmas lett volna arra, hogy demonstrálja a szövetségi rendszer ideológiai és politikai egységét. Mindenekelőtt azért, mert az 1821 tavaszán előbb Moldvában és Havasalföldön, majd Görögországban kiobbant felkelés az egyetlen olyan, Európában is pozíciókkal rendelkező nagyhatalom ellen irányult, amely semmiképpen sem számít-

hatott arra, hogy része lehessen a Szent Szövetség rendszerének, ti. az Oszmán Birodalom ellen. Másrészt viszont azért, mert életre hívta a filhellenizmust, az első olyan szolidaritási mozgalmat a francia forradalom után, amely szinte egész Európában mozgósította és összekapcsolta a liberalizmus erőit.

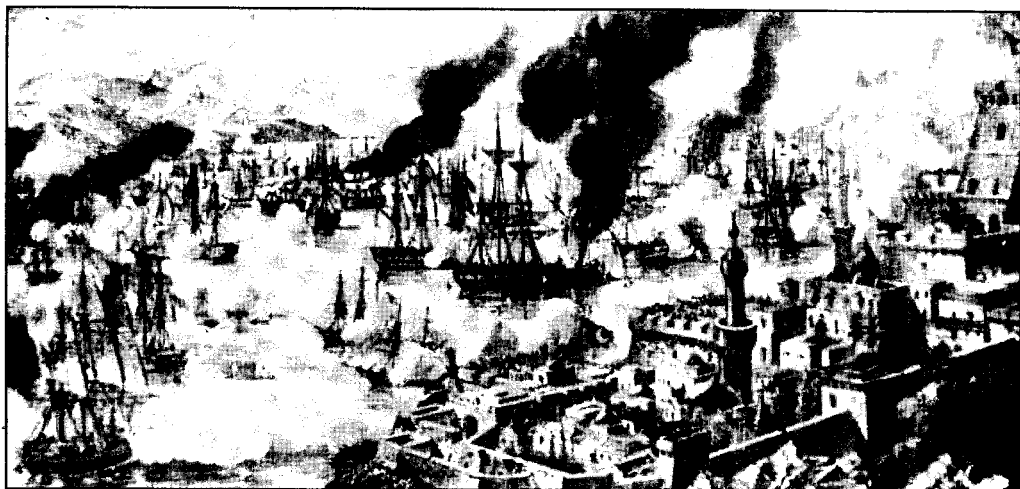
A görög szabadságharc.
Delacroix: „Görögország haldoklása
Missolonghi romjain”

Az ideológiai-politikai következetesség azt követelte volna meg, hogy a Szent Szövetség feláldozza Görögországot. Nemcsak a liberalizmus elleni harc miatt, hanem azért is, mert az Oszmán Birodalommal és az iszlám vallással szembeni fellépés ideológiai indokoltságának ellentmondott a legitimizmus elve (a görög nép saját törvényes uralkodója, a szultán ellen lázadt fel). Ennek a – mint láttuk: ellentmondásos – ideológiai álláspontnak is sze-

repe volt abban, hogy az európai és keresztény nagyhatalmak éveken át ölbe tett kezekkel nézték a görög nép hősiességét, ám kilátástalan szabadságharcát és tömeges lemészárolását. Időközben teljesen nyilvánvalóvá vált az is, hogy az összeomlást a filhellének szolidaritási akciói, az önkéntesek százainak és ezreinek önfeláldozása nem akadályozhatja meg, ehhez a nagyhatalmak magatartásának megváltozására és katonai erejének bevetésére van szükség.

A döntő lépést a leginkább érintett Oroszországtól várták. Nemcsak azért, mert a cárizmus terjeszkedési törekvéseinek fő vonalába esett Görögország, hanem azért is, mert a kereszténység védelmében a Balkánon a leghitelesebben most is – akárcsak a múltban, s végig a 19. század folyamán – a pravoszláv Oroszország léphetett fel. De I. Sándor kivárt, s 1825-ben bekövetkezett haláláig nem szánta el magát a cselekvésre. Csak I. Miklós (1825–1855) trónra lépésével hárult el az akadály egyfelől Oroszország törökellenes irányba fordítása, másfelől a görög kérdés nemzetközi rendezése elől.

Ezzel a görög felkelés újabb fázisába lépett. Dél- és Közép-Görögországnak a török uralom alóli felszabadítása (1821. márc.–1823 vége: a polgárháború kezdete), a súlyos belső harcok a polgári-paraszti és a nagybirtokos irányzat erői között (1823 vége–1825 eleje: a polgári erők győzelme), végül a török–egyiptomi invázió elleni harc (1825 eleje–1827 októbere: az egyiptomi–török flotta megsemmisítése Navarinónál az egyesült angol–orosz–francia flotta által) után eljött a nemzeti függetlenség végleges győzelmének és nemzetközi biztosításának időszaka (1827. okt.–1830. febr.: Anglia, Oroszország és Franciaország elfogadja a londoni jegyzőkönyvet Görögország függetlenségéről).

A török flotta megsemmisítése a görög szabadságharc idején, 1827 októberében

De még ez a periódus sem zárta le teljesen a görög kérdést. Az országot ehhez belpolitikailag kellett konszolidálni, ami már az 1830 utáni évekre esett, s ugyancsak a nagyhatalmak közreműködésével, egymás közötti rivalizálása és kompromisszumos egyetértése mellett valósult meg. Végül is az ő nyomásukra, a francia csapatok aktív segítségével alkotmányos királysággá alakították Görögországot, s trónjára a közvetlenül egyik érintett hatalomnak sem lekötölezett Ottó, bajor herceget ültették. Az új politikai rendszerben az irányítás a kereskedelmi burzsoázia, a hajótulajdonosok, a nagybirtokosok, s kezdetben a bajor származású állami hivatalnokok kezébe került. Mégis megőrizte azt a viszonylagos népszerűségét a parasztság körében, amelyet a vezető társadalmi rétegek a török elleni harc és kedvező gazdasági (főleg a korábbi török birtokok bérletére vonatkozó) intézkedések révén szerzett.

De nem záródott le 1830-cal a görög szabadságharc ügye sem véglegesen. Jelentős, főleg északi területek, és számos égei-tengeri sziget – így például Kréta – maradt továbbra is török uralom alatt, s ez hozzájárult ahhoz, hogy a későbbiekben,

voltaképpen egészen az I. világháború végéig, újabb és újabb görög–török összecsapásokra kerüljön sor. Ennek következtében a görög mozgalmak nemzetközi kisugárzó ereje – legalábbis a Balkán térségében – továbbra is fennmaradt, bár persze kisebb mértékben, mint 1821 és 1830 között. De nemcsak azért, mert Görögország – ha nem is vezető, de mindenesetre aktív – szerepet töltött be a balkáni népek törökellenes küzdelmeiben, hanem azért is, mert szabadságharca követendő és politikailag aktualizálható példaképpé vált az utókor szemében. Részben azért, hogy a Szent Szövetség légkörében és a gyengülő, de még mindig hatalmas Oszmán Birodalom ellenében ki tudta vívni az alkotmányos királyságot, különösen pedig azért, hogy – ami sem Itáliában, sem a Pireneusi-félszigeten nem sikerült – a görög liberális erők maguk mögé tudták állítani a paraszti tömegeket, össze tudták tehát kapcsolni a szociális és nemzeti törekvéseket. Márpedig e példa sikeres követése nélkül nemzeti függetlenséget és polgári átalakulást nemcsak a törökhöz tartozó Balkánon, de a Habsburg Birodalomban sem lehetett elérni.

3. Az 1830-as júliusi forradalom Franciaországban és a Szent Szövetség rendszere

Európa egysége, vagy legalábbis annak meggyőző látszata 1815-ben, a Napóleon felett aratott diadal mámorában még örök-érvényűnek tűnhetett, másfél évtized elmúltával azonban azokat a repedéseket, amelyeket az alkotmányos és nemzeti mozgalmak nyitottak meg és tágítottak egyre szélesebbre, már a nagyhatalmak közötti kényszerű kompromisszumok sem leplezhették el. A Szent Szövetség és Anglia anakronisztikus összefogása arra még alkalmas volt, hogy egyensúlyban tartsa a kontinentális erőviszonyokat, de arra már nem, hogy végleg konzerválja a társadalmi és politikai restaurációt, amely a legtöbb helyen amúgy is csak félig-meddig sikerült.

Bár az ipari forradalom a kontinensen késett, s a gazdasági életet még Franciaországban is a pangás, nem pedig a dinamikus előrehaladás jellemezte, az Angliához igazodás gazdasági tekintetben, a társadalmi átalakulás terén és a liberális politikai törekvésekben, gondolatokban és megmozdulásokban lassú, de egyre láthatóbb folyamatként volt jelen Nyugat-Európában, s itt-ott a kontinens középső vagy akár északi és déli végein. A Szent Szövetséghez tartozás nem fedhette el az évszázadok óta meglévő szakadást Európa keleti és nyugati része között, amely igazán látványos formát majd csak a 19. század második felében fog ölteni. Az 1820-

as és 30-as években ez a legészrevehetőbb módon a népképviselői rendszerek és abszolutizmusok szembenállásában jelentkezett.

Az 1830 júliusában Franciaországban, a Szent Szövetség egyik alapvetően fontos tagállamában lezajlott háromnapos forradalom nemzetközi jelentőséget mindennek előtt e folyamat felerősítése és az európai politikai rendszerek közötti szakadás visszafordíthatatlanná tétele következtében kapott. A forradalom gyors győzelme a francia alkotmányos fejlődés feltartóztatatlanságát, az abszolutizmus restaurálásának végső kudarcát bizonyította.

Együttal kifejezte a hagyományos Bourbon-ellenességet, amelyet felfokozott X. Károly politikája, aki az engedékenyebb XVIII. Lajossal ellentétben kérlelhetetlen erőszakkal próbálta érvényre juttatni a restaurációt. Ez még a royalistákat is megosztotta, az orléanisták előretöréséhez és Lajos Fülöp királyságához vezetett.

Bár a Bourbonok Napóleon bukása után főleg kül-, de részben belpolitikai szempontból is kedvező helyzetben voltak ahhoz, hogy lebontsák azokat az intézményeket, amelyek korlátozhatták uralmukat, a forradalomban fogant és megszilárdult parlamentarizmus időtállóan bizonyult. Törvényhozó szerepét az idők folyamán gyakran formálissá tették, az országgyűlést a végrehajtó hatalom függvényévé

degradálták, s nemcsak a Bourbonok és az orléans-i Lajos Fülöp, hanem I., majd jóval később III. Napóleon is, de maga a parlamenti szisztéma – a második világháború alatti német megszállástól eltekintve – mindmáig fennmaradt, miközben persze funkcióját és struktúráját az evolúciónak, vagy éppen a revolúciónak engedve, ismét és ismét a társadalmi változásokhoz igazította.

Igaz, a francia példát megelőzte az angol és az észak-amerikai, a Szent Szövetség Európájában a polgári átalakulás hívei „szemeiket mégis Párizsra vetették”, s nem tévedtek, mert a legerősebb impulzusok, a kontinens belsejét is magával ragadó forradalmi megrázkódtatások valóban Franciaország felől jöttek. A példakép Európa-szerre az 1791-es alkotmány volt, a széles választójogra épült egykamarás törvényhozás a király korlátozott hatalmával, minisztereinek parlamenti felelősségével. A jakobinus alkotmány továbbra is tabunak, maga a köztársasági gondolat pedig 1848-ig periferikusan ugyan létező, de irreális célkitűzésnek számított.

Az 1814-es alkotmány, amelyet már XVIII. Lajos „adományozott népének”, s többszöri változtatásokkal lényegében 1830-ig megszabta a francia politikai élet kereteit, a királyi hatalom primátusa mellett kétkamarás törvényhozást vezetett be. A felsőház, a „pairek kamarája” sok tekintetben az egykori rendi gyűlésre emlékeztetett: maga a páiri cím, amelyet a francia forradalom eltörölt, s most visszaállították, vagy az, hogy a felsőház tagjait a király nevezte ki, ami meghatározta szociális és politikai összetételét. Abba ugyanis túlnyomórészt nagybirtokosok, a felső papság és a tisztikar vezető képviselői, a királyi udvar hívei, sőt tagjai kerültek be. Az alsóház, a képviselőház tagjait ezzel szemben választották. Ám a választójog –

a magas vagyonú cenzus, az egy helyben lakás, az életkori és egyéb kötöttségek következtében – még a polgárság, sőt a nemesség középrétegeit is kizárta a parlamentbe jutás lehetőségéből, nem szólva az alacsonyabb néprétegekről. A két kamara összehívása és feloszlata a király joga volt, őt illette meg a törvényhozói kezdeményezés, valamint a külpolitika, továbbá a hadsereg és a flotta irányítása. A miniszterek is neki voltak felelősek, nem a képviselőháznak.

Mindamellet a parlament hatalmi tényező volt, a demokrácia és nem a monarchia intézménye, amely véleménynyilvánítási fórumot jelentett és beleszólást biztosított az ország irányításába. Nem volt tehát közömbös, hogy milyen a politikai és társadalmi összetétele. Ezt részben a választójog módosításaival, részben pedig a választások manipulálásával lehetett szabályozni. Így az 1814 utáni évtizedek politikai küzdelmeinek központjában a parlamenti jogkör, valamint a szabadságjogok kiszélesítése mellett a demokratikusabb választójog kivívása állt. Olyan feladatok és célkitűzések tehát, amelyek minden alkotmányos monarchiában – így Angliában és a skandináv országokban is – megfogalmazódtak és programot adtak Európa-szerre a liberális mozgalmaknak.

Az 1810-es évek második felében a francia képviselőházban az alkotmányos monarchisták voltak fölényben, de a 20-as évek elejétől jobbratolódás kezdődött – összefüggésben többek között a spanyol felkeléssel, majd annak Franciaország általi leverésével, valamint a carbonári szervezkedésekkel, illetve azok felgöngyölítésével –, amely aztán X. Károly trónra lépését, azaz 1824-et követően egyre súlyosabb politikai válságot idézett elő.

A két fő tábor – egyfelől a királyi ud-

var, a klérus és a royalista nagybirtokosság, másfelől a liberális nagyburzsoázia és a mellette álló néptömegek – közötti erőviszonyokat az általános felháborodást kiváltó királyi rendeletek az emigránsok kártérítéséről, a vallás és az egyház elleni vétségek szigorú megtorlásáról („szentségtörési törvény”), vagy a sajtó korlátozásáról 1830-ra egyértelműen a liberálisok javára tolták el. Még hozzá olyan mértékben, hogy a hatalom megragadásához csupán háromnapos barikádharcra volt szükség, mert még a királyi hadsereg egy része is a felkelők oldalára állt.

Az 1830-as júliusi forradalom Párizsban.
Delacroix: „A szabadság vezeti a népet”

Mindamellett 1830. július 26. és 29. között Párizs utcáin olyan néptömegek harcolták ki a győzelmet a királyi csapatokkal szemben, amelyeket a nyomor, a szociális elégedetlenség hajtott ki a barikádokra. Itt nem katonai felkelésről volt szó, mint Spanyolországban, Portugáliában, vagy Nápolyban, hanem nincstelen, esetleg saját műhelyében éhségszínvonalon küszködő dolgozókról. Továbbá munkanélküli, gyakran faluról menekült szegényekről, nem utolsó sorban pedig műhely- és manufaktúramunkásokról, akiket az ipari proletariátus közvetlen előfutára-

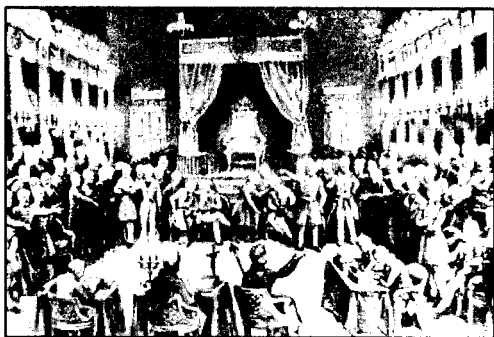
inak tekinthetünk, vagy akár oda is számíthatunk.

De e néptömegeknek nem volt önálló szervezetük és elvi-politikai platformjuk, a liberális polgárságtól szociálisan ugyan elkülönültek, politikailag azonban nem, annak jelszavaival és célkitűzéseivel lényegében azonosultak, szociális helyzetük jobbra fordulását ezek megvalósulásától remélték. Határozatlanságukat és céltalanságukat jelzi, hogy ezúttal nem jutottak el a köztársaság követeléséig, mint girondista elődeik és 1848-as utódaik: a barikádok így abban a pillanatban elvesztették értelmüket, amikor a nagyburzsoázia, pontosabban annak ekkor legbefolyásosabb rétege, a pénzarisztokrácia elérte politikai célját, trónra ültette az orléans-i herceget, azaz Lajos Fülöpöt, és döntő befolyást nyert a törvényhozásra és a végrehajtó hatalomra, megteremtette tehát az ún. júliusi monarchiát.

Ily módon az 1830 augusztusában hozott új alkotmány, amelyet már maga a parlament dolgozott ki, szélesítette a képviselőház jogkörét, eltörölte a pári cím öröklését, lejjebb szállította a választójogi cenzust, korlátozta a katolikus klérus jogait, eltörölte a cenzúrát. Mégsem jelentett gyökeres változást, mert a királyi, s általában a végrehajtó hatalmat nem rendelte a törvényhozó hatalom alá. Intézkedései mégis óriási nemzetközi hatást gyakoroltak, s nemcsak azért, mert háttérbe szorult a nemesi arisztokrácia és a klérus, hanem mindenekelőtt azért, mert világossá vált, hogy Franciaországban végleg megszűnt annak a lehetősége, hogy visszaállítsák a feudális abszolutizmust. A fejlődés fő iránya ennek következtében a politikai rendszerek tekintetében az európai kontinens, a cárizmus, a metternichi, vagy a porosz szisztéma helyett egyértelműen az Anglia mellett immár Franciaország által is mar-

kánsan képviselt alkotmányos monarchia felé mutatott.

Így értelmezték ezt a belga felkelők, akik – miután 1830 augusztusában kivívták szabadságukat, Hollandiától való elszakadásukat – monarchikus alkotmányt dolgoztak ki, így értelmezték a svájci kantonok, amelyeknek jelentős részében liberális (sajátos történelmi fejlődése miatt azonban nem monarchikus) alkotmányt vezettek be, elindítva ezzel egy súlyos összeütközésektől terhes folyamatot, amely végül is – 1848-ban! – a liberális erők győzelmével fejeződött be. És egyértelműen az alkotmányosság, valamint a nemzeti függetlenség elvének győzelmeként értelmezték a francia és a belga eseményeket a kongresszusi Lengyelországban, ahol 1830 novemberének végén szabadságharc kezdődött a cári uralom megdöntése és a nemzeti függetlenség megteremtése céljából.

A lengyel szejm detronizálja I. Miklós cárt,
mint lengyel királyt
az 1830–31-es szabadságharc során

Bár a királyi hatalomnak csupán az adiginál nagyobb korlátozásáról volt szó 1830-ban Franciaországban, nem pedig eltörléséről, a Szent Szövetség rendszere mégis megrendült. Ahhoz ugyanis, hogy működőképessége változatlan maradjon, egyrészt biztosítani kellett volna Francia-

ország bennmaradását a rendszerben, másrészt elejét kellett volna venni annak, hogy a júliusi forradalom hulláma átcsapjon a francia határokon. Az előbbire biztosítékot jelentett az a körülmény, hogy a fordulat nem jutott túl a dinasztia- és a királyváltáson, és az új vezető politikai erők – ide értve az ideiglenes kormány élére került Laffitte bankárt és a legendás híró La Fayette tábornokot – rövidesen bizonyoságot tettek arról, hogy a külpolitikában sem óhajtják követni a nagy francia forradalom példáját: nem elevenítik fel a terjeszkedés politikáját, megelégednek az új rendszer nemzetközi elismerésével.

Azt azonban senki sem garantálhatta, hogy a júliusi forradalom francia belügy marad. Hiszen bármennyire elszigetelődött is Franciaország 1814 után, belpolitikai küzdelmeit élénk figyelemmel kísérte egész Európa, de különösen a német és az olasz államok haladó közvéleménye.

A Szent Szövetség Európája a polgári forradalmak és függetlenségi háborúk Európájává kezdett átalakulni, s úgy tűnt fel, hogy csak egy Franciaország és Belgium ellen indított gyors katonai intervencióval lehet ezt a folyamatot megakadályozni. A cári udvarban mindenesetre így ítélték meg a helyzetet, s a lengyel felkelés által Keletről, a francia és belga fordulat által Nyugatról fenyegetett porosz királyi udvar osztotta ezt a helyzetmegítélést. Katonai intervencióra mégsem kerülhetett sor, mert – mint rövidesen kiderült – a forradalmaktól való féelmet elnyomták a nagyhatalmi érdekellentétek.

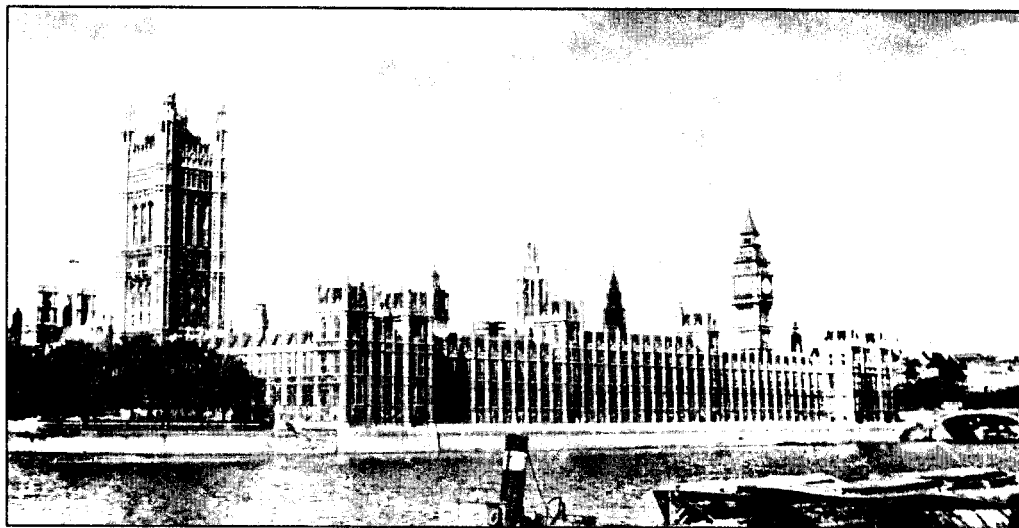
A Habsburg Monarchia figyelmét elsősorban az itáliai államokban 1831 elején kitört felkelések kötötték le, csapatait ezért ebbe a térségbe akarta koncentrálni, nem pedig a Rajna vidékére. Tekintettel kellett lennie arra is, hogy a Német Szövetség államaiban szintén fellendültek a polgári

oppozíciós mozgalmak, megerősödtek az alkotmányok bevezetésére irányuló követelések, továbbá szolidaritási mozgalom alakult ki a lengyel szabadságharc, majd annak leverése után a lengyel emigránsok mellett stb. A mozgalom csúcspontját 1832. május 27-én érte el, amikor a pfalzi Hambach várhegyén közel 30 000 ember tüntetett a tulajdonképpen a német nemzeti egység és a köztársaság megvalósítása mellett. Metternichnek és a Német Szövetség uralkodóinak nagy erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy elfojtsák a mozgalmat, miközben ügyelniük kellett arra, hogy a lengyel szabadságharc át ne csapjon az osztrákok, illetve a poroszok által megszállva tartott lengyel területekre.

Ami pedig Angliát illeti, a brit kormány – mint láttuk – már 1815-ben igyekezett távol tartani Oroszországot Nyugat-Európától (Közép-Európa erősítésével), s 1830-ban sem fűződött semmi érdeke ahhoz, hogy a kozák lovasok ismét megjelenjenek Észak-Franciaországban, illetve Belgiumban. Az éppen szétrobbantott németalföldi királyság ugyan jórészt angol kívánságra

született meg 1815-ben, mert ütközőállamként nemcsak a Német Szövetséget, hanem a szigetországot is védte egy esetleges francia agresszióval szemben, de az azóta eltelt másfél évtized, s – mint említettük – a júliusi monarchia megszületése sem adott okot ilyen vonatkozásban aggodalomra.

Az angol külpolitikai aktivitást, egy esetleges franciaellenes fellépést emellett belső nehézségek is gátolták volna. A régóta folyó hatalmi harc a whigek és a toryk között 1830-ban és az azt követő években különösen kiéleződött. Mögötte tulajdonképpen az állt, hogy az ipari burzsoázia az egyre nagyobb méretekből kibontakozó ipari forradalom ellenére politikai téren alárendelt helyzetben volt a földbirtokos arisztokráciával szemben. A whigek parlamenti reformot („Reform Bill”-t) követeltek, hogy csökkentsék az iparosodás következtében elnéptelenedett agrárkörzetek képviselőtét a parlamentben és növeljék a városi-ipari körzetekben megválasztható képviselők számát, egyúttal a census le-
szállítással szélesítsék a választójogot.

A londoni parlament

Az 1830-ban tartott parlamenti választásokon – nem utolsó sorban a francia forradalomról szóló hírek pezsdítő hatására – a whigek arattak győzelmet, ami megkönnyítette a polgárkirálysággá vált Franciaországgal az együttműködést. A reformtörvény elfogadtatásához azonban még kétévi kemény küzdelemre volt szükség. 1832-ben végül megszületett a Nagy-Britannia politikai rendszerét a további demokratizálódás irányába módosító „Reform Bill”, amely ettől kezdve újabb szempontokat és ösztönzéseket adott egész Európának az alkotmányosságért folyó harchoz.

Önmagában véve már azáltal is, hogy 1832-ben Angliában rakták le első ízben a modern pártok és pártrendszer alapjait. Létrejött ugyanis a tory hagyományokat követve a Tory Carlton Club, amely a későbbi (1867-es) Konzervatív, valamint a whigek elveit hirdető Reform Club, amely pedig a végleges formában 1877-ben megalapított Liberális Párt előpártja lett. Az elnevezés ellenére itt már nem egyszerűen klubokról, szervezett bázis és irányítás nélküli csoportokról volt szó mint korábban, vagy mint amilyenekkel a kontinensen – így magában Franciaországban is – találkozhattunk, hanem olyan pártokról, amelyek tekintetbe vették a választásra jogosultak számának megnövekedését, helyi szervezeteket hoztak létre a választói körzetekre építve, munkájuk összehangolására pedig központi irányító pártszerveket állítottak fel.

A vázolt politikai átrendeződés Angliában – ideértve a vele járó nagy tömegmozgalmakat is –, továbbá a Habsburgok említett itáliai, részben dél-németországi nehézségei, végül Oroszország cselekvési lehetőségeinek összeszűkülése a lengyel szabadságharc miatt, a már ugyancsak érintett nagyhatalmi ellentétekkel együtt okozta

azt, hogy nem kerülhetett sor a Szent Szövetség, még kevésbé a négyes szövetség közös fellépésére a forradalmi mozgalmakkal szemben. Ez a kudarc újabb bizonyítékkal szolgált az európai hatalmi rendszer működőképességének korlátozott voltára, de nem volt elég e mozgalmak sikeréhez. Franciaországot és Belgiumot kivéve a felkeléseket mindenütt vérbe fojtották. Erre a sorsra jutott 1831 szeptemberében a lengyel szabadságharc, s a bukás egyúttal az 1815 óta megőrzött alkotmányos jogok végérvényes eltörlését jelentette. Vereséget szenvedtek az itáliai, 1832 után pedig a délnémet mozgalmak is.

Ha közös és együttes fellépésre tehát képtelenek voltak is az európai nagyhatalmak, elég erőseknek bizonyultak ahhoz, hogy külön-külön úrrá legyenek saját belső nehézségeiken. Arról viszont nem lehetett többé szó, hogy a Szent Szövetséget az eredeti formában és az eredeti szellemben vissza tudják állítani. Annak ellenére sem, hogy 1833-ban erre határozott kísérlet történt. Az ekkor kötött münchengräzi és berlini konvenciók Oroszország, a Habsburg Birodalom és Poroszország politikai alapelveinek nyilvánították az európai „védelmi rendszer” fenntartását, következésképpen a forradalmi mozgalmakkal szembeni közös fellépést. Ám a többi európai hatalom ekkor már nem volt hajlandó a restauráció és a legitimizmus kudarcot vallott elveit (amelyeket jórészt maguk is megsértettek, élükön Franciaországgal) ismét bel- és külpolitikája irányvonalává tenni.

A Szent Szövetség, amely születését követően Anglián, Törökországon és a pápaságon kívül egész Európát átfogta, az 1830-as évek közepére a három alapító hatalomra szűkült. De mivel e három hatalom tartotta kezében a kontinens nagyobb részét, Európa politikai kettészakí-

tottsága ténylegessé vált, s újabb másfél évtizedre állandósult. Közép- és Kelet-Európára ismét ráborult az abszolutizmus sötétsége, miközben a kontinens nyugati felén, a Norvégiát is magában foglaló Svédországtól Hollandián és Belgiumon át Franciaországig és persze Nagy-Britanniáig, sőt az éppen évtizedes polgárháborúba bonyolódott Spanyolországig, valamint Portugáliáig, megszilárdultak az alkotmá-

nyos monarchiák. Mi több, egyre inkább ezek – különösképpen Anglia és Franciaország – határozták meg a nemzetközi politikát, egyúttal Európa jövőjét, mert nemcsak politikai téren nyújtottak növekvő mértékben mozgási szabadságot, hanem a gazdasági és társadalmi aktivitás terén is, zöld utat adva a kapitalizmus fejlődésének, az ipari forradalom kibontakozásának.

4. Európa tavasza.

Az 1848/49-es forradalom előtörténete

A tavasz Európára, vagy legalábbis annak jelentős részére, 1848 februárja–márciusa folyamán köszöntött rá, de előszelét már az 1830-as évek végétől, 1840-es évek elejétől érezni lehetett. Gyökeres szociális és nemzeti átalakulást, sőt felszabadulást vártak tőle Európa népei, s – mint tudjuk – ismét csalódniuk kellett. A tavaszt nem nyár követte, hanem – ha átmenetileg és változott formában is – a tél tért vissza 1849-ben. A forradalom csupán jelét adta azoknak a történelmi folyamatoknak, amelyek immár évtizedek óta zajlottak Európa gazdaságában, társadalmában és politikai életében. Mint később kiderült, az utolsó nagy kísérlet volt a 19. században arra, hogy forradalmi erőszakkal ültesse át a valóságba 1789, sőt – Franciaország esetében – 1793/94 eszméit. Bukása ebben az értelemben több mint fél évszázados történelmi korszakot zárt le az európai kontinensen. Szétzúzta a Szent Szövetség rendszerét, meggyorsította végső soron a társadalmi és nemzeti átalakulást, de nem valósította azt meg. Ehhez még évtizedekre, reformok sorozatára, sőt véres háborúkra volt szükség.

A hosszan tartó, többnyire az egész évszázadot átívelő történelmi folyamatok közül mindenekelőtt azokat a gazdasági változásokat kell kiemelnünk, amelyekről már volt és még lesz szó, s amelyek kínos lassúsággal és igen súlyos szociális ellentmon-

dásokkal ugyan, de a kapitalista átalakulás, sőt az ipari forradalom irányába vezettek. A társadalom egész struktúrája átalakult: a pénzarisztokrácia, az ipari és kereskedelmi burzsoázia, valamint a proletariátus megjelenésével párhuzamosan bomlásnak indult, miközben átrétegződött a feudális földbirtokosság és maga a parasztság is, végül növekvő, sőt meghatározó szerepet kapott mind az iparosítás terén, mind pedig a társadalmi átalakulás szellemi és politikai vezénylésében az értelmiség.

A gazdasági fejlődéssel és a társadalom átstrukturálódásával szoros kapcsolatban volt a nemzeti államok kialakulásának folyamata, amely a század derekán elemi erővel a Német Szövetség, a Habsburg Birodalom és Itália területén tört felszínre, s amely a forradalom bukása ellenére tovább erősödött, az európai politika előterébe került, míg 1879-ben be nem teljesült. Az átalakulás Nyugat-Európában is nemzeti keretek között valósult meg, s nem lehetett ez másként Közép- és Dél-Európában sem, sőt – mint Görögország esetében láttuk – a Balkánon sem, bár itt a folyamat elhúzóódott, s csak a század utolsó harmadában, illetve a 20. század elején bontakozott ki.

A nemzeti keretek megteremtése a Német Szövetségben, valamint Itáliában az állami szétaprózottság felszámolását, a Habsburg Monarchiában – ideértve az

uralma alatt álló itáliai területeket is – nemzetállami önállóságot követelt meg. Ebből következően a nemzeti átalakulás nem mehetett végbe a Szent Szövetség rendszerén belül, megkívánta a Habsburg Birodalom szétesését, vagy legalábbis gyökeres átszervezését, valamint Poroszország liberalizálását és de facto kiszakítását a rendszerből. Európa liberálisai és demokratái, az Ifjú Itália, az Ifjú Németország, és más csoportosulások lelkes hívei természetesen tudatában voltak ennek, de 1848 előtt még élt bennük a remény, hogy a nemzeti célokat a népmozgalmak maguk is elérhetik, külső segítségre és saját, a társadalmi-nemzeti átalakulásban többé-kevésbé érdekelt feudális uralkodó körök támogatására nem szorulnak rá. A forradalom során és elbukása következtében szerzett keserű tapasztalatok szükségeltettek ahhoz a felismeréshez, hogy a Habsburg Birodalmat csak sikeres háborúkkal lehet meghátrálásra és kompromisszumra kényszeríteni.

A gazdasági fejlődés, a társadalom növekvő differenciálódása és a nemzeti kérdés mind erőteljesebb jelentkezése összefonódott az európai politikai gondolkodás átalakulásával. Új, az irodalomra és a művészetekre is ható, illetve azokban is kifejeződő eszmék születtek, s a többnyire az angol, még inkább a francia forradalomban, részben pedig az amerikai függetlenségi háborúban fogant eszmék újraértelmezett vagy éppen továbbfejlesztett formában az 1830-as, 40-es évek folyamán markáns politikai irányzatokká szélesültek.

Nem célunk a kor eszmetörténetének tárgyalása, s a politikai irányzatokkal kapcsolatban is csupán néhány szempont megfogalmazására vállalkozhatunk. Mindezekelőtt annak kiemelésére, hogy a 19. és 20. század három nagy ideológiai-politikai áramlata, a liberalizmus, a konzerva-

tivizmus és a szocializmus elméleti, de főként szervezeti megalapozása jórészt az 1848-as forradalom előkészítése és megvalósítása során ment végbe.

A liberalizmus esetében az elméleti előzmények visszanyúlnak messze a 18. századba, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a feltörekvő burzsoázia gazdasági és politikai szükségleteihez alkalmazkodva ez vált az egész 19. század irányadó ideológiai-politikai áramlatává. Ám a Thomas Hobbes, Jeremy Bentham, James Mill, a közgazdaság terén pedig Adam Smith, David Ricardo és mások nevével fémjelzett klasszikus liberalizmus az általunk most tárgyalt időszakban már bomlófélben volt. 1830 után ugyanis meglazult az az összetartás, amely a restauráció – Angliában a toryk – elleni küzdelemben jött létre a liberális táboron belül, s a radikális irányzatok fokozatosan elszakadtak a hatalomba került (Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium stb.), vagy a hatalommal kompromisszumot kereső (főleg a Német Szövetség és Itália államai) mérsékelt liberálisoktól. Cenzusos választójog, a liberális elit uralma és alkotmányos monarchia az egyik, általános választójog, valószínű népképviselő és köztársasági államforma a másik felfogásban, ez volt az alapvető ellentét politikai vonatkozásban, amely liberálisokra és demokratákra osztotta az európai progresszív erőket. Ez egyúttal szociális megosztottságot is jelentett, egyfelől az ún. pénzarisztokrácia, a bankárok, liberális nagybirtokosok, bányatulajdonosok, másfelől az ipari burzsoázia és a köréje csoportosuló kistulajdonosok szembenállását, miként az a francia júliusi forradalom napjaiban is megfigyelhető volt már.

A gazdasági liberalizmus sem volt ekkor már egységes, a két fő irányzat, a szabad kereskedelem és a protekcionizmus,

mind határozottabban került egymással szembe, különösen Anglia és a Poroszország által vezetett Vámunió érdekelletéi következtében. A szigetországban hosszú harc után 1846-ban törölték el a gabonavámokat, s ezzel megnyílt az út a szabad kereskedelem általános érvényesülése előtt. A gabonát exportáló országokat, köztük az 1834-ben másfél tucat német állam által létesített Német Vámszövetséget ez kedvezően érintette, az érte fizetett ár, az angol iparcikkek szabad beáramlása és konkurenciája azonban egyre elviselhetlenebb terhet jelentett. Ez az ellentmondás szülte a protekcionizmus koncepcióját, amelynek legismertebb, a magyar reformnemzedékre is nagy hatást gyakorló képviselője Európában a német Friedrich List volt korszakunkban. Nézetei szerint a fejlődés fő iránya a Német Szövetség számára is az iparosítás, amely mindenekelőtt gazdasági egységet követel meg. Ez viszont csak akkor valósulhat meg, ha eltörlik a belső vámokat, egyúttal védelemben részesítik a vámunión belüli ipar fejlődését mindaddig, amíg az a bel- és külpiacokon egyaránt versenyképesé válik.

A liberalizmussal kapcsolatban végül ismételtén utalnunk kell a nemzeti gondolatra, pontosabban a nacionalizmussal való összefonódására. Legalábbis Közép- és Dél-Európa vonatkozásában, mivel itt az 1848-as forradalmak és az azokat követő események ennek figyelembevétele nélkül érthetetlenek lennének. Az a természetes „nemzetköziség”, amely a carbonari mozgalmat és általában a Szent Szövetség ellen szervezkedő liberálisokat 1830 előtt jellemezte, egyre inkább háttérbe szorult azzal összefüggésben, hogy a liberális és demokrata irányzatok szervezkedése nemzeti alapokra helyeződött.

A Franciaországban, Svájcban, Angliában, részben az Egyesült Államokban mű-

ködő, mind nagyobb számú német, olasz vagy lengyel emigráció mutatott erre saját nemzeti mozgalmainak (Ifjú Itália, Ifjú Németország stb.) életre hívásával példát politikai téren. Az irodalom és a művészetek, különösen a zeneművészet terén pedig a romantika kiteljesedése, a hangsúlyozottan nemzeti irodalom és nemzeti zeneművészet kibontakozása, valamint a népköltészet és a nemzeti múlt glorifikálása és kutatásának fellendülése jelezte a leglátványosabban a nemzeti gondolat előtérbe kerülését. Ez a liberális nacionalizmus ekkor még nem járt együtt, vagy legalábbis nem feltétlenül a gondolat abszolutizálásával, más népekkel szembeni ellenséges érzelmek felszításával. Nacionalizmus és nemzetköziség ekkor még nem zárta ki egymást, a Petőfi által megénekelte világszabadság fogalmába a liberálisok és demokraták minden nép és minden nemzet szabadságát beleértették.

Szemben a liberalizmussal, a konzervativizmusra 1848-ig lényegében csak az ideológiai formálódás és az első csoportok jelentkezése, útkeresése volt a jellemző. Kivételt képezett Anglia, ahol – mint már említettük – 1832-ben a konzervativizmus párttá szerveződése is elkezdődött. Az alkotmányos monarchiákban, ahol tehát parlamenti keretek között folyt a politikai irányzatok küzdelme, főleg royalista és klerikális csoportok képviselték vagy késztették elő a későbbi konzervatív pártokat. A Szent Szövetség országaiban viszont ekkor még többnyire sürgősségnek tűnt, és gyakorlatilag lehetetlen volt a királyi hatalom és a feudális rendszer parlamenti-politikai védelme. Az ideológiai védelem feladatát pedig továbbra is az uralkodó egyházak végezték el.

Mindamellet a liberalizmus eszméivel szemben már a nagy francia forradalom hatása alatt megszülettek azok a világi te-

óriák, amelyek megalapozták a konzervativizmus ideológiáját. Különösen a korábban liberális elveket valló angol Edmund Burke, valamint a francia Chateaubriand és de Maistre írásaira gondolunk, amelyek Európa többi országában is nagy hatást keltettek, ösztönzést adtak konzervatív iskolák, elméleti műhelyek létrehozásához.

Tekintettel arra, hogy a konzervativizmus esetében a vallásos ideológiával szoros kapcsolatban álló eszme-, illetve politikai áramlatról volt szó, annak alakulása és befolyása nem kis részben a szekularizáció előrehaladásától, a vallási és világi ideológiák közötti erőviszonyoktól függött. A szekularizáció folyamata a 19. században – elsősorban annak utolsó harmadában – igen erőteljes volt, az egyház szerepe a polgári élet szinte minden területén, különösképpen az oktatásban, jelentősen csökkent. Ideológiai befolyása azonban továbbra is rendkívül erős maradt, annak ellenére, hogy a liberalizmus, a demokrácia szélesülése, de főként a szocializmus kibontakozása megtépázta a vallás és az egyház tekintélyét.

A konzervativizmus lassította a vallásos ideológia térvesztését, de az a túlzottan szoros kapcsolat, amely indulásától kezdve, végig a 19. század folyamán az egyházakhoz fűzte, két fő irányzat kialakulását eredményezte: a katolikus és a protestáns irányzat létrejöttét. (A pravoszláv egyházhoz kapcsolódó, főleg orosz politikai konzervativizmus a cárizmus ekkori viszonyai következtében olyannyira embriónális állapotban volt, hogy kiemelésétől el kell tekintenünk.) A katolikus konzervativizmus bölcsőjének Franciaországot, a protestáns konzervativizmusénak pedig Angliát jelölhetnénk meg. De a két irányzat egymás melletti, sőt szembeni indulása, majd kibontakozása a legmarkánsabban a vallási szempontból dualista Német

Szövetség államaiban történt meg. A katolikus konzervativizmus központja Bajorország, München volt, ahol Joseph Görres iskolája lerakta a későbbi katolikus Centrum Párt ideológiai alapjait. Ezzel párhuzamosan, főleg a porosz királyi udvarra és a junker földbirtokosságra, vallási tekintetben pedig az északnémet területeken uralkodó evangélikus (lutheránus) egyházra támaszkodva alakult ki a protestáns konzervativizmus. Azon az ideológiai bázison, amelynek megteremtésében vezető szerepet Friedrich Julius Stahlnek tulajdonítanak, jött létre később a porosz–német, valamint a Bismarck által elindított Birodalmi Konzervatív Párt.

Egész Európát tekintve a 19. században, de már annak első felében is a dinamikusabb, befolyásában gyorsabban előretörő, főleg pedig a jóval nagyobb társadalmi-politikai kezdeményező erővel rendelkező politikai áramlat a liberalizmus volt. A konzervativizmus a század közepéig nem tudott kilépni sem a kialakulás stádiumából, sem a liberalizmussal szembeni defenzív helyzetéből. Az a körülmény azonban, hogy a kontinens két leghatalmasabb egyháza túlnyomórészt mögötte állt, kiszámíthatatlanul nagy potenciális lehetőségeket nyitott meg előtte. Ehhez jött a mindkét irányzatot ideológiailag és politikailag veszélyeztető szocializmus fellépése, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a liberalizmus konzervativizmusellenessége már 1848 előtt, a konzervativizmus liberalizmusellenessége pedig a század második felében egyre észrevehetőbben gyengült.

A konzervativizmushoz hasonlóan a szocializmus esetében is inkább csupán elméleti elő- és felkészülésről beszélhetünk a 19. század első felében. Tömegeket átfogó, ütőképes szervezetek létrehívását nemcsak a még Nyugat-Európára is jel-

lemző ellenséges politikai légkör, de a kapitalista fejlődésben elért viszonylagos alacsony szint, ebből következően a munkásság, a proletariátus kialakulatlansága sem tett lehetővé. Ennek nem mond ellent az, hogy Anglia ezen a téren is megtette már az első jelentősebb lépéseket, sőt más nyugat-európai országokban is létrejöttek az 1830-as, 40-es években olyan szervezetek, amelyek az ipari proletariátus céljait és érdekeit fogalmazták meg.

Mindez arra mutatott, hogy a szocializmus az 1830–48 közötti időszakban már nemcsak ideológiai, hanem szervezeti-politikai vonatkozásban is elszakadóban volt a liberalizmustól és a polgári demokratizmustól. Az ideológiai alapok az 1830-as évekre már készen álltak, mindenekelőtt az ún. kritikai utópista szocializmus megalapítóinak – a francia Saint-Simonnak és Charles Fourier-nak, valamint az angol Robert Owennek, illetve követőiknek – elméleti-propagandisztikus tevékenysége nyomán.

Az első munkásgyűlések egyike az 1830-as évek Franciaországában

Az utópista szocialista nézeteket részletesebben természetesen nem ismertethetjük, csupán három olyan szempontra utalunk, amely mindegyik említett teoretikus munkáiban fellelhető, túlélte szerzőjét, s befolyásolta a szocializmus későbbi elméleteit, Marx és Engels társadalomfelfogá-

sát is. Az egyik a kritikai szempont, a kezdeti polgári fejlődés – mai szóval: vadkapitalizmus – gazdasági-társadalmi ellentmondásainak, a szegénység és gazdagság kiáltó ellentéteinek, s a kizsákmányolás megannyi formájának és következményének – tömegnyomor, a beteg-, a balesetbiztosítás, a nyugdíj teljes hiánya, a korlátlan munkaidő, a női és gyermekmunka stb. – éles bírálata. A másik szempont a radikális egalitarizmus, amely egyfajta vagyonszövetséget, vagy legalábbis vagyoni egyenlőséget jelentett, valamint a termelt javak egyenlő elosztását, a munkában, a termelésben való részvétel mindenkire érvényes kötelezettségét, nem utolsósorban pedig a művelődés és oktatás egyenlő lehetőségét írta elő. Végül a harmadik szempont az industrializmus, azaz egy olyan szemlélet, amely a jövő társadalmát ipari társadalomként fogja fel, s amely szerint annak felépítése is követné a gyárak, manufaktúrák munkamegosztáson alapuló szerkezetét.

E szempontokból következően az utópista szocialisták jövőképe a „munka társadalma” volt (Saint-Simon), amelynek alapját a munka helyes megszervezése képezi, s amelyben a termelés három eleme, „a tőke, a munka és a tehetség” harmonikusan egyesül (Charles Fourier). Egy ilyen társadalom megszüntetné a magán- és közérdek szembenállását, és lehetővé tenné a munkaidő minimálisra csökkentése mellett közösségi, egymást megértő-támogató emberek kinevelődését (Robert Owen).

A 19. század elejétől elterjedő (Itáliából elindult) szocializmusfogalom mellett az 1830-as évek Franciaországában megjelent a kommunizmus fogalma is. A kettő között tartalmi, sőt néha szervezeti téren is elmosódtak a határvonalak. De a kommunizmus hívei, különösen Babeuf követői – Étienne Cabet, Louis Blanc, August

Blanqui, vagy a német Wilhelm Weitling – radikálisabbak voltak követeléseikben és módszereikben egyaránt. Az ő szemükben a korabeli szocializmus nem a munkásmozgalmat szolgálta, hanem egyfajta polgári demokratikus irányzat volt. (Ezt az álláspontot a más alapról induló Marx és Engels is osztotta.) A radikalizmus mindekelőtt a termelés, a fogyasztás és a szükségletek maximális egyenlősítését jelentette. Cabet például, akinek 1840-ben megjelent nagyhatású könyve – „Utazás Ikáriában” – tette tulajdonképpen általánossá a kommunizmus fogalmát, a magántulajdont semmilyen formában nem ismerte el, a termelés és az Egyesült Államokban általa létesített kommunista közösség irányítását a szigorú centralizáció elve alapján valósította meg.

Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a kommunizmus hívei tudatosabban keresték az utat a városi munkássághoz, mint az osztályszempontból meglehetősen közömbös utópista szocialisták. Különösen Louis Blanc esetében láthatjuk ezt. Az 1848-as francia forradalom munkügyi minisztere az állam segítségével akarta a munkásságot emancipálni, amelyhez a fő eszköz a „nemzeti műhelyek” intézménye lett volna. E műhelyek az egyenlő bér fizetése mellett magukba foglalták volna a munkásságot, s – felszámolva a magántulajdont – fokozatosan kezükbe vették volna az egész gazdaságot.

Ez az osztályálláspont nemcsak az utópista, hanem az ún. kispolgári szocializmus elvetését is jelentette. Az utóbbit az 1840-es években a proudhonizmus fejezte ki a legmarkánsabban. A francia Proudhon lopásnak nevezte ugyan a magántulajdont, a jövő társadalmát mégis a kisárutermelők önkéntes és állam nélküli közösségeikben képzelte el. Marx éles bírálatban részesítette ezt az álláspontot *A filozófia nyomora*

című művében, ami önmagában véve is arra mutatott, hogy – Engelsszel együtt – közelebb állt a korabeli kommunizmus-hoz, mint a szocializmushoz. Elsősorban azért, mert az előbbi az ipari proletariátusban kereste azt az erőt, amely létre tudja hozni a jövő társadalmát. Ám a radikális egalitarizmustól mindketten elhatárolódtak, mivel az nem a termelés dinamikus fejlődésétől, hanem inkább a termelt javak egyenlő elosztásától várta a kapitalizmus meghaladását.

Ezzel a vázolt ideológiai átalakulással párhuzamosan ment végbe a szocializmus, majd a kommunizmus szervezeti-politikai önállósodása. Az első lépést az angol chartista mozgalom jelentette. Programja (People's Charter) 1838-ban voltaképpen az 1832-es Reform Bill továbbfejlesztését akarta elérni. Így – többek között – általános választójogot, titkos szavazást, képviselői fizetést követelt, hogy a népből választottak is részt vehessenek a parlament munkájában. A „Nép Okmányát” közel 1,3 millió ember írta alá, valódi tömegmozgalomról volt tehát szó, s bár az 1840-es évek végére elhalt anélkül, hogy céljait elérte volna, működése nem volt hiábaváló. Amellett, hogy történelmi példát mutatott a munkásság burzsoáziától független szervezkedésére, az akkor már működő trade-unionokkal közös erővel kikényszerítette a munkakörülmények javítását: a bányászatban betiltották a nők és a 10 éven aluli gyermekek foglalkoztatását.

Franciaországban a lyoni (1831 és 1834), valamint a párizsi (1832 és 1839) felkelések jelezték a legmeggyőzőbben, hogy a munkásmozgalom kezd különválni a polgári demokratikus mozgalmaktól. Azokban ugyanis a kismesterek mellett a manufaktúra, esetenként már a gyári munkások nemcsak döntő szerepet játszottak, hanem önálló, többnyire szociális követé-

Az utolsó chartista megmozdulás, 1848. április

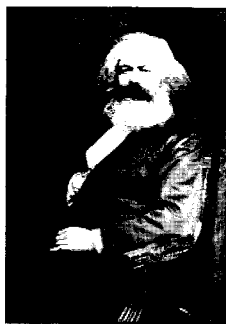
léseket is támasztottak. E megmozdulásokkal párhuzamosan, vagy éppen összefüggésben titkos szervezetek jöttek létre, amelyek közül kiemelkedett az 1837-ben alapított Évszakok Társasága, az 1839-es párizsi felkelés irányítója. Élén Auguste Blanqui állt, akinek neve és személye a 19. században a leginkább összeforrt a forradalom fogalmával, mert – bár fél életét börtönben töltötte – újabb és újabb összeküvéseket szervezett a fennálló rendszer puccsszerű megdöntésére, s egyfajta forradalmi diktatúra bevezetésére. A blanquizmus, az általa képviselt forradalmi cselekvés és diktatorikus törekvés nemcsak a korabeli kommunizmusra, hanem a vele elvileg szembenálló Marxra és Engelsre, valamint a későbbi marxista munkásmozgalomra is maradandó hatást gyakorolt.

Végül a szervezeti önállósodás útjára lépett a német munkásmozgalom is. Előbb Párizsban, majd – az 1840-es években – Londonban, miközben egyre inkább nemzetközivé szélesült, német jellege háttérbe szorult. De mindvégig ösztönző hatást gyakorolt rá a német, főleg poroszországi munkásság számszerű erősödése és növekvő szociális elégedetlensége. Különös jelentősége volt a sziléziai takácsok 1844-es felkelésének, amely egész Nyugat-Európában figyelmet keltett. A szervezkedés terén az

Auguste Blanqui

első fontosabb eredmény a Számkivetettek Szövetségének 1834-es párizsi megalakulása, ezt követte két évvel később az Igazak Szövetsége, amelyet az előbbiből kivált szocialista-blanquista csoport hozott létre. Miután a Szövetség részt vett az 1839-es párizsi felkelésben, Londonba volt kénytelen áttenni székhelyét, s 1847-ben itt vette fel a Kommunisták Szövetsége elnevezést. Programjának elkészítésével a szervezetben amúgy is irányító befolyással bíró Marxot és Engelst bízta meg. Így jött létre, s jelent meg 1848 februárjában a 19. század egyik legismertebb műve, *A Kommunista Párt Kiáltványa*.

Karl Marx 1867-ben, a „Tőke” megjelenésének évében

Friedrich Engels

A kiáltvány megjelenése pillanatában nem gyakorolt különösebb hatást a történelmi eseményekre, az 1848-as forradalomra sem. Csak igen szűk körben volt ismert, mégis a modern, a társadalmat tudatosan formálni akaró szocialista mun-

kásmozgalom kezdetét jelezte, amelynek kibontakozására csak az 1860-as évektől került sor, s nemzetközi méretekben és

külön-külön az európai országokban a politikai rendszereket lényegesen befolyásoló tényezővé csak a század vége felé vált.

5. Az 1848/49-es forradalmak fő kérdései

Az 1848-as forradalom – mint említettük – a polgári átalakulásnak, az általunk tárgyalt áramlatoknak, illetve irányzatoknak a terméke volt. De természetesen nem volt véletlen, hogy egyáltalán sor került rá, s hogy Európa nyugati és középső részeit ragadta magával, még hozzá pontosan ugyanabban az időben. A közvetlen kiváltó ok országoként más és más volt, de általános okát abban a fáziseltolódásban jelölhetjük meg, amely az ún. kettős forradalom között a 19. század első felében voltaképpen mindenütt ismét és ismét kisebb-nagyobb robbanásokhoz, vagy legalábbis súlyos társadalmi feszültségekhez vezetett.

Az ipari és a politikai forradalom nem tudott egymással lépést tartani, a gazdasági-társadalmi fejlődés útjából a politikai akadályokat reformok útján csak Angliában, a németalföldi és a skandináv országokban sikerült eltávolítani. A kontinens nagyobb részén viszont – mint láttuk – ehhez véres megmozdulásokra, felkelésekre, vagy éppen forradalomra volt szükség. Az akadályok országoként és régiókként nemcsak nagyságukat, hanem jellegüket tekintve is különbözőek voltak, s ez természetesen az angol és a kontinentális fejlődés mellett a forradalmi térség országai közötti eltérésekre is vonatkozik.

Tekintettel arra, hogy a kettős forradalom a legmesszebbre Franciaországban ha-

Párizsban győz a forradalom.
A köztársaság kikiáltása

ladt, a megoldandó fő feladat itt nem az alkotmányos monarchia megteremtése és a feudális korlátok lebontása volt, mint a legtöbb forradalmi országban, hanem a köztársaság kivívása és az időközben megerősödött, főleg számában, de gazdaságilag is egyre jelentősebb ipari burzsoázia hatalomba juttatása. Az, hogy a forradalom első szakaszában (1848. február 22. és június 22–23. között) a francia munkásság két képviselője – Louis Blanc és Alexandre Albert – bejutott az ideiglenes kormányba, s kísérlet történt a munkáskérdés, pontosabban a szociális nyomor állami segítséggel való kezelésére, rendkívül figyelemre méltó és történelmileg tanulságos próbálkozás volt, de nem tartozott a forradalom tulajdonképpeni feladatához.

Inkább azt jelezte, hogy Franciaországban a forradalom nem a feudalizmus váltságának, hanem már a korai kapitalizmus politikai és szociális ellentéteinek következtében robbant ki. A szociális köztársaság követelése – szemben a demokratikus köztársasággal –, a „nemzeti műhelyek” felállítása és más szociális intézkedés, illetve program, különösen pedig az 1848. júniusi munkásfelkelés kétségtelenül a munkásság önálló fellépésének készségét és képességét, valamint politikai erejét demonstrálta, de abból a kapitalizmus életképtelenségére és a szocializmus közeli győzelmének lehetőségére, diadalára következtetni elhamarkodott dolog volt mind a korabeli, mind pedig a későbbi szocialista-kommunista teoretikusok részéről.

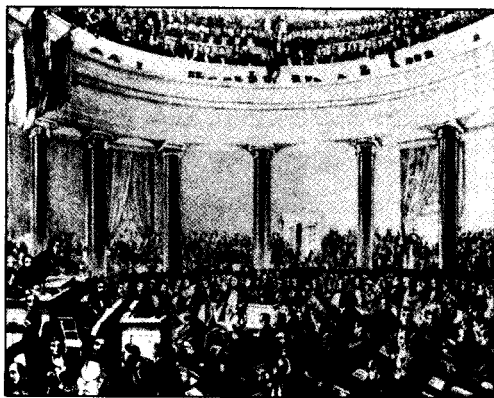
Berlinben is kitört a forradalom

A gazdasági, társadalmi és politikai szempontból Franciaországnál jóval heterogénebb Poroszországban, valamint a többi német államban (Ausztriát ebből a szempontból szintén ideértve) viszont a nagyobb részt még uralmi helyzetben levő feudalizmus és a kialakuló kapitalista viszonyok válsága összefonódottan jelentkezett. A tradicionálisan porosz területeken, valamint az elmaradottabb északnémet tartományokban azonban inkább az előbbi, a Rajna-vidéken, Szászország egyes részein, s néhány délnémet állam-

ban ezzel szemben inkább az utóbbi volt a jellemzőbb. De ha az egész német régiót tekintjük, s figyelembe vesszük a liberális és demokrata programokat, a tartományi gyűlések, különösen pedig a frankfurti össznémet nemzetgyűlés vitáit, arra a megállapításra juthatunk, hogy a forradalom fő feladata minden német államban a polgári szabadságjogok kivívása vagy kiszélesítése és az egységes Németország megteremtése volt.

Csakhogy a sokállamiságból következően széttöredezett a forradalmi folyamat. A politikai rendszer átalakításának és a feudális társadalmi viszonyok felszámolásának az egyes államokban kellett megvalósulnia, miközben létre kellett hozni a birodalmi, tehát össznémet alkotmányt, s annak alapján a megfelelő intézményeket: a birodalmi parlamentet, birodalmi kormányt stb. Ezt a feladatot a Frankfurtba összehívott nemzetgyűlés végezte el 1848 májusa és 1849 márciusa között. A forradalom sorsát a továbbiakban jórészt az döntötte el, hogy a német államok – mindekenélőtt Poroszország elfogadja-e ezt a kifejezetten liberális, de az alkotmányos monarchia keretein belül maradó alkotmányt. (A koronát a porosz királynak ajánlotta fel a nemzetgyűlés.) A választ természetesen a forradalom és ellenforradalom közötti erőviszonyok alakulása adta meg.

Ám ugyancsak a sokállamiságból következően a forradalmi folyamat 1848 márciusa után nem volt képes egységesülni, több gócpont alakult ki – Bécs, Berlin, a Rajna-vidék, Baden stb. –, amelyek hatást gyakoroltak ugyan egymásra, lényegében azonban izoláltak maradtak. Ez megkönnyítette az ellenforradalmi erők reorganizálását, a katonai felkészülést a fordulat kiereszkedésére. Bécsben már 1848 októberében megtörtént ez a fordulat, Berlinben pedig

A frankfurti parlament

ennek az évnek a végére kerekedtek felül – bár véglegesen még nem győztek – az ellenforradalmi erők. Ezzel szemben a délnémet államokban 1849 tavaszán és nyarán újabb fellendülésre, sőt fegyveres felkelésre került sor a frankfurti alkotmány bevezetése érdekében, és az ide benyomuló porosz csapatok megállítása céljából. 1849 júliusában végül is a németországi forradalom is intervenció áldozata lett, de – Olaszországtól és Magyarországtól eltérően – nem külső, hanem „belső” intervenció végzett vele.

Végül, ami a Habsburg Birodalmat illeti, itt az egyes régiók közötti különbségek még a német államokhoz képest is nagyobbak voltak, s ez az általános liberális irányzaton belül több, egymástól eltérő politikai programhoz, még inkább cselekvéshez vezetett, egységes, összbirodalmi fellépést kilátástalanná téve. Hiszen más volt a helyzet az osztrák örökös tartományokban, ahol a német liberálisok és demokraták Frankfurthoz kapcsolódtak, azaz be akartak lépni a jövődöbéli egységes Németországba, mint e tartományokon belül Cseh- és Morvaországban, ahol viszont a cseh progresszív erők – szemben az itt élő német polgársággal – elutasították ezt a csatlakozást, és többségükben

egy ún. ausztrioszláv megoldás mellett szálltak síkra: a Habsburg Birodalom fennmaradását, de föderatív alapon való átszervezését hirdették meg. Az osztrák örökös tartományokban (ideértve Cseh- és Morvaországot) emellett jóval előrehaladottabb állapotban volt a feudális rendszer lebontása, mint a birodalom egyéb területein.

Sajátos helyzete volt a birodalom olasz tartományainak. Amikor a bécsi forradalom – 1848. március 13-án – megdöntötte Metternich gyűlölt rendszerét, a délolasz államok már elérték legfőbb céljukat, alkotmányos monarchiákká alakultak át. Forradalmi impulzusok tehát Észak-Itáliát nemcsak Bécs, Pest-Buda, vagy még ezt megelőzően Párizs felől, hanem a korábbi évtizedekhez hasonlóan a déli testvérállamok felől is érték. Ezért itt a forradalom azonnal szabadságharcra kezdődött, elmentétben Magyarországgal, ahol az utóbbira csak a Habsburg-intervenció miatt és után (1848 szeptemberétől) került sor. Észak-Olaszországban tehát az állami önállóság kivívása vált a polgári átalakulást szolgáló forradalom elsőrendű feltételévé és céljává. Mivel pedig a Habsburg Birodalom rendkívül szorongatott helyzetben volt, s kívülről ekkor még nem számíthatott segítségre, a siker jórészt az olasz államok – különösen a szabadságharchoz csatlakozó, önálló hadsereggel rendelkező Piemont – elszántságától és összefogásuk erejétől függött. A széthúzás és határozatlanság már 1848 nyarán katonai vereséghez vezetett, de ez nem vetett véget az újabb és újabb felkeléseknek, lokális forradalmaknak, amelyek csak 1849. augusztus 23-án, a velencei köztársaság bukásával haltak el végleg.

A magyar királyságnak is megvoltak természetesen a maga sajátosságai. A részletezés minden igénye nélkül hadd utal-

junk arra, hogy a többi említett forradalmi gócponthoz képest nagyobb önállósággal rendelkezett a birodalmon belül, kedvezőbb közjogi helyzetéből eredően nagy

Garibaldi, Mazzini, Kossuth a felszabadult népek élén. Klasszicizáló allegória 1848 emlékére

történelmi tradíciókkal bíró intézményei (vármegyerendszer) voltak; a reformmozgalom ereje, országos mérete és sokrétűsége ellenére viszonylagos egysége az alapvető kérdésekben (Csehországhoz vagy Olaszországhoz viszonyítva) jórészt ezekből az általános feltételekből következett. E tényezők alapján – szemben a német és olasz államokkal (Csehországot rendkívül kedvezőtlen feltételei miatt ebben a vonatkozásban nem is érdemes megemlíteni) – a forradalom győzelme, azaz 1848. március 15. után igen rövid idő alatt sikerült kiépíteni az ország önálló államiságát, s mechanizmusát nemcsak a központban, hanem a vármegyékben és városokban is biztosítani. Így magyar részről – az olasz államoktól eltérően – nem vált szükségessé a birodalomból való kiválás, illetve az önálló államiság megteremtéséért folytatott fegyveres harc. Erre csak a forradalom vívmányainak megvédése kényszerítette az országot.

Meg kell azonban emléíteni, hogy a feudalizmus társadalmi pozíciói jóval erősebbek voltak a magyar királyságban, mint

az osztrák örökös tartományokban. Az ipar, a kereskedelem, az urbanizáció szintje itt volt a leggyengébb – Galíciát, Bukovinát és a délszláv területeket nem számítva – a birodalmon belül. Ennek megfelelően a polgárság és a munkásság társadalmi-politikai jelentősége viszonylag gyenge volt, etnikai összetétele (főleg a németek és a zsidók nagy aránya) kevésbé tette alkalmassá a nemzeti érdekek képviseletére, mint az az olasz vagy a cseh területeken tapasztalható volt. A feudalizmus lebontásában azonban a magyarországi polgárság és munkásság is érdekelt volt, ezért a magyar nemzeti törekvésekkel nem került – legalábbis összességében – ellentétbe.

Más volt a helyzet a magyarországi nemzetiségekkel, amelyek magyarellenos fellépéseikkel kedvezőtlenül befolyásolták a Habsburg Monarchia elleni küzdelmet. A feudális kötöttségek felszámolásában ugyan szintén érdekeltek voltak, de nemzetiségi céljaik megvalósítását a bécsi udvartól várták, nem pedig Magyarországtól. Annál kevésbé, mivel a magyar kormány, illetve képviselőház elkésve, csak a forradalom és szabadságharc vége felé kísérelte meg az együttműködést velük.

Erős polgárság híján a polgári átalakulás és a szabadságharc vezető társadalmi ereje Magyarországon a liberális kis- és középnemesség volt, amely nagy száma és gyakran a parasztsággal való közvetlen kapcsolata révén jelentős erőt biztosított ugyan, de területi szétszórtsága miatt a forradalmi és szabadságharcos erők összpontosítását hátrányosan befolyásoló decentralizáltságot eredményezett.

Külön kiemelendő sajátosság volt végül az, hogy Magyarország, a magyar királyság a birodalom legnagyobb területi egysége volt, s lakosainak száma is megközelítette a nyugati tartományok összla-

kosságának számát. (Hozzávetőleg 31 millióból közel 14 milliót tett ki.) Esetleges kiválása így a birodalom összeomlását eredményezhette volna. Az önállósodási folyamatnak azonban fegyveres erővel útját állni jóval nagyobb feladat volt, mint a bécsi és a prágai felkelés vérbefojtása, vagy akár az olasz függetlenségi mozgalom leverése. Ezzel a feladattal a Habsburg Monarchia egyedül nem is tudott megbirkózni, s kísérletei a harctereken kudarcba fulladtak. Támadásai végül olyan lépésre kényszerítették Magyarországot, amelyre Franciaországon kívül 1848–49-ben nem volt példa: a magyar képviselőház 1849. április 14-én felszámolta az addigi államformát, megfosztotta trónjától a Habsburg–Lotharingiai-házat, s helyébe egyfajta, de facto prezidenciális köztársaságot állított. Ezzel a lépéssel, elsősorban azonban Magyarország birodalmon belüli erőfölényével függött össze, hogy a magyar forradalom és szabadságharc volt az egyetlen az európai forradalmak között, amelyet a Szent Szövetség rendszeréből és legitimizmusra hivatkozó elvéből következően külső (orosz) intervenció segítségével számoltak fel.

Bármekkoraak voltak is a különbségek a nagy európai forradalmi gócpontok – Franciaország, a Német Szövetség, a Habsburg Birodalom – között és azokon belül, a kontinens egész forradalmi térségében általános és bizonyos fokig nivelláló hatást gyakorló jelenség volt a szociális nyomor, amely – mint már más összefüggésben említettük – évtizedek óta növekvő tendenciát mutatott és együtt járt a feudalizmus bomlásával, és a kapitalista termelési-társadalmi viszonyok lassú, ellentmondásokkal terhes kialakulásával. Mindenütt, ahol megszűnt a jobbágyi függőség (vagy legalábbis jelentősen meglazult), a falvakban amúgyis meglevő nyomor a városokba, fő-

leg a nagyvárosokba űzte a parasztokat, de jóval nagyobb számban, mint amennyinek az itt összpontosuló ipar, kereskedelem, egyes régiókban bányászat munkalehetőséget és lakást tudott nyújtani. A szegénység s a vele járó kilátástalanság és elégedetlenség, a letargiára és lázadásra egyaránt kész tömegelő így nemcsak nőttön-nőtt, hanem koncentrált is, méghozzá elsősorban éppen ott, ahol a gazdaság, a burzsoázia, valamint az állami intézmények összpontosultak. Így váltak a nagyvárosok, amelyek pedig még a 19. század derekán is csupán szétszórt szigeteket képeztek a falvak tengerében, a forradalmak motorjaivá. Sorsuk jórészt Párizsban, Berlinben, Frankfurtban, továbbá Bécsben, Prágában, vagy éppen Milánóban és Velenicében dőlt el, a vidék, a parasztság lokális megmozdulásai alárendelt jelentőségűek voltak, bár szociális elégedetlensége nagy szerepet játszott a forradalmi válság előidézésében. Kétségtelenül más volt a helyzet ott – így az olasz államokban vagy Magyarországon –, ahol a társadalmi-politikai forradalom és a fegyveres szabadságharc összefonódott. De az európai összképen, a városok központi szerepén ez nem változtatott.

Ezzel a sajátossággal magyarázható, hogy a forradalmak egyik kiváltó oka egy Angliából kiinduló és a kontinensre is átcsapó gazdasági válság, illetve annak szociális következménye volt. Az ipari termelés Franciaországban és a Német Szövetség nagyvárosaiban is visszaesett, s az amúgyis nagy, most hirtelen megugró munkanélküliség katasztrófálissá tette a nincstelen néptömegek helyzetét. Annál is inkább, mert 1845–1847 között egész Európában aszályos évek voltak, következképpen óriásira nőtt a városokban a drágaság és a spekuláció, ami tüntetések és éhséglázadások sorozatát váltotta ki.

Ebben a kontinens egész nyugati és közép-ső részét magával ragadó gazdasági krízisben és társadalmi következményeiben jelölhetjük meg a tulajdonképpeni okát annak, hogy gyakorlatilag egy időben lobbant lángra a forradalom a különböző nagyvárosokban, illetve országokban, de természetesen csak ott, ahol a politikai feltételek lehetővé tették a szociális robbanás felhasználását a fennálló hatalmi rendszer megdöntésére vagy átalakítására. Az emberiség történetében ezért nevezhetnénk ezt a forradalmat az első, s mind ez ideig utolsó „világforradalomnak”, annál is inkább, mert hatása kisebb-nagyobb mértékben kimutatható a forradalmi térségen kívüli területeken is: Angliában, Svájcban, a román fejedelemségekben, különösen pedig Lengyelországban, főleg Poroszországhoz tartozó területein, és más országokban. Nemcsak kirobbanása, hanem bukása is szinte egy időben következett be, ami ha nem is meghatározó, de jelentős mértékben összefüggött azzal, hogy 1849 második felében már érezhetően enyhült Nyugat-Európában a gazdasági válság, s lassú ipari fellendülés kezdődött.

A forradalom bukásában külön kiemelendő jelentősége volt annak a szerepnek, amelyet Nagy-Britannia, Franciaország és a cári Oroszország töltött be 1848/49-ben.

Angliában ezernyi jele volt annak az őszinte szimpátiának, amelyet a lakosság, a közvélemény érzett, illetve tanúsított az európai forradalmárok és szabadságharcosok iránt. Az angol külpolitikai érdekek viszont már korántsem voltak ilyen egyértelműek. Külgazdasági szempontból megfelelt ugyan a szigetországnak a polgári, s részben a nemzetállami átalakulás is, mert ez várhatóan növelte volna a kontinens felvevőképességét és exportlehetőségeit. De a Német Vámszövetség protekcionista politikája, valamint az a kilátás, hogy egy

új, Franciaországnál nagyobb és erősebb versenytárs jelenik meg az egységes Németország révén a csatorna másik oldalán, ellentmondott az angol külgazdasági érdekeknek.

Ehhez járult, hogy a hagyományos európai egyensúlypolitika is veszélybe került. Hiszen az osztrák örökös tartományokat is felölelő jövődöbeli Németország, továbbá Magyarország és az északolasz tartományok elszakadása megsemmisítette volna a Habsburg Birodalmat, s ezzel azt a hatalmat, amelyre angol megítélés szerint szükség volt az orosz és a francia expanziós törekvések fékentartásához.

London mindezek következtében a status quo fennmaradásában volt érdekelt – legalábbis 1848/49-ben –, ezért határozott, szavakon, liberális szólamokon és politikai menedékjogon (Metternichtől Lajos Fülöpön keresztül Kossuth Lajosig és Marx Károlyig) túlmenő támogatást minden remény és várakozás ellenére sem kaptak tőle a forradalmak, nemzeti egységmozgalmak és szabadságharcok.

Franciaország esetében a legfontosabb a belpolitikai átrendeződés volt, amely nemzetközi álláspontját is döntően meghatározta. Alapvető változást jelentett, hogy a forradalom – a lényegét tekintve – egész Európában egyedül itt, Franciaországban győzedelmeskedett. Annak ellenére, hogy a radikális szociális és politikai törekvések hosszú időre elhamvadtak Cavaignac ágyúinek tűzében a sorsfordító 1848. júniusi felkelés napjaiban. A köztársaság azonban megmaradt, ha szociális tartalma változott is. A szocialisták, a párizsi munkástömegek képviselői kiszorultak a hatalomból (sőt már korábban börtönbe kerültek, mint például Auguste Blanqui), de az ipari burzsoázia előtt tágra nyíltak a kapuk. Az 1848 őszen elfogadott alkotmány általános választójogot biztosít

tott, továbbá szólás-, sajtó- és gyűlekezési szabadságot, s a népnek adta meg a jogot arra, hogy a köztársasági elnököt megválassza. A legitimizmus elve ezzel végleg megbukott Franciaországban, ám kezdetben senki sem tudhatta, hogy a Bourbonok és az orleanisták után ki következik, s milyen bel- és külpolitikát fog képviselni.

A válasz – legalábbis részben – már 1848 decemberében megérkezett, amikor az elnökválasztásból óriási fölényrel Louis Bonaparte (I. Napóleon hasonnevű testvérének a fia) került ki győztesen. Az elsöprő és meglepetést okozó siker egyrészt arra mutatott, hogy milyen hatalmas vonzereje van a Napóleon névnek (a nagy császár hamvait Lajos Fülöp idején, 1840-ben Franciaországba szállították Szent Ilna-szigetéről) és az általa nemcsak képviselt, hanem meg is valósított „grandeur és gloire” (nagyság és dicsőség) eszméjének. Másrészt viszont tanulságos bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy bármekkora is Párizs és a többi francia város szerepe a barikádokon, népszavazás esetén a döntő szót még mindig a falu, a többnyire konzervatív és egyházi befolyás alatt álló parasztság mondja ki.

1848 decemberétől ily módon gyakorlatilag prezidenciális köztársasággá alakult át Franciaország államformája. Három évvel később, 1851. december 2-án Bonaparte államcsínyt hajtott végre, amelynek eredményeképpen az alkotmányban előírt 4 év helyett 10 évre hosszabbították meg elnökségét. Kezébe véve a teljes végrehajtó hatalmat, egy évvel később, 1852. december 2-án III. Napóleon néven egy újabb népszavazás eredményeként Franciaország császára lett. Ezzel végleg összeomlott a második köztársaság, s elkezdődött a második császárság 1870-ig tartó időszaka.

A nagy belpolitikai fordulatok Franciaországban nem jártak együtt hasonló méretű és jelentőségű külpolitikai változásokkal. 1848-ban – ellentétben 1789-cel – a

III. Napóleon francia császár

kontinens maga is forradalommal, nem pedig katonai intervencióval válaszolt Párizs szavára.

Franciaország biztonsága tehát nem került közvetlen veszélybe, annál kevésbé, mert nem adta hivatalos jelét annak, hogy ter-

mészetes szövetséges társait kívülről segíteni akarná, s így okot sem szolgáltatott egy esetleges megtorlásra. Lamartine, a kiváló költő és ismert politikus, az ideiglenes kormány külügyminisztere az első pillanattól kezdve igyekezett meggyőzni a nagyhatalmakat, hogy Franciaország nem fogja támogatni az európai felkeléseket, s mivel valóban így is cselekedett, végül is jelentősen hozzájárult 1848/49 bukásához.

Louis Bonaparte köztársasági elnökké választása kedvezett a francia nacionalista álmoknak, nagyhatalmi ábrándoknak, de a nemzetközi realitások szűkre szabták az ország mozgásterét. A természetes határok ismételt megteremtéséről, a Rajna irányába terjeszkedésről szó sem lehetett: nemcsak Anglia, Belgium és Hollandia, de a Német Szövetség is útjában állt ennek. Viszont az ugyancsak hagyományos, a nagy Napóleon által egykor oly sikeresen képviselt itáliai expanzió lehetősége nem szűnt meg teljesen. IX. Pius pápa ugyanis éppen Franciaországtól kért segítséget a Rómát is magával ragadó forradalmi mozgalom ellen. 1849 áprilisában így francia

csapatok jelentek meg az Itália közepén levő pápai állam területén, leverték a római köztársaságot, s beékelődve az olasz államok közé, III. Napóleon bukásáig, 1870-ig ott is maradtak.

Mindamellet Franciaország egyelőre – hosszan elhúzódó belpolitikai csatározásai miatt – sem gondolhatott nagyobb külpolitikai aktivitásra. De stratégiai érdekei sem sarkallták erre. A 30 milliós ország a kontinensen meghatározó szerepre számíthatott, de csak akkor, ha nem jön létre szomszédságában egy nála nagyobb és erősebb hatalom. Nem volt hát érdeke a német nemzeti egység megvalósulása, amely versenytársként is felléphetett és biztonságát is veszélyeztethette. Ennek megfelelően – és Angliához hasonlóan – a Habsburg Birodalom szétesésében sem volt érdekelt, hiszen ez növelte volna a német egység esélyét és együtt járt volna Oroszország európai befolyásának jelentős kiterjedésével. Következésképpen Franciaországban 1848/49-ben sem a képtesség, sem a készség nem volt meg ahhoz, hogy megkísérelje az európai status quo felborítását vagy nyíltan támogassa az erre irányuló erőfeszítéseket.

Végül, ami Oroszországot illeti, „Európa csendőrének” – Angliától és Franciaországtól eltérően – nem kellett belső ellenállással számolnia abban az esetben, ha fellép a Szent Szövetség elveit lábbal tipró forradalmakkal szemben. Csakhogy erre 1849-ig nem kérték fel, önálló cselekvésre pedig nem vállalkozhatott. A nagyhatalmak várható ellenállása mellett azért sem, mert saját külpolitikai érdekei is ellentmondások voltak.

A cári Oroszország egyik neuralgikus pontja Európában, a lengyel kérdés (a másik a Balkán térsége volt, ide értve a tengerszorosokat is) most is a status quo fenntartására ösztönzött. 1831-et követően

újabb lengyel felkelésre 1846-ban Galíciában, illetve Krakkóban került sor. Ezzel az osztrák csapatok véresen leszámoltak ugyan, de két évvel később – 1848 tavaszán – a berlini forradalom győzelmének hatására újabb felkelés robbant ki, ezúttal Porosz-Lengyelországban. A gyorsan idevont porosz katonaság azonban gyors győzelmet aratott, s így útját állta egy 1831-hez hasonló, szélesebb körű szabadságharc kibontakozásának. A sorozatos felkelések és a lengyelek – emigránsaik által is ébren tartott – izzó szabadságvágya mégis arra figyelmeztetett a cári udvart, hogy Lengyelország függetlenné válásának és ezzel a „kongresszusi” (1815-ben odaítélt) Lengyelország Oroszországtól való elszakadásának megakadályozásához továbbra is szükség van az együttműködésre Poroszországgal és a Habsburg-monarchiával.

De Pétervárnak azt is figyelembe kellett vennie, hogy a tervbe vett egységes Németország végleg elzárja majd a Nyugat-Európa felé vezető utat Oroszország elől, még akkor is, ha az Poroszország vezetése alatt jön létre. A német egység megvalósulása tehát nem volt kívánatos a cári udvar számára, miközben Poroszország erősödése önmagában véve nem volt ellenére, mert megkönnyíthette a lengyelek kézben tartását. Az viszont, hogy a német egység felbomlasztotta volna a Habsburg Birodalmat, kedvezőbb külpolitikai feltételeket teremthetett Oroszország balkáni expanziója számára. Ám ez is elősegítette volna Lengyelország függetlenedését, és önállósította volna Magyarországot, amelynek forradalmasító hatása az oroszok által saját érdekszférájuknak tekintett román fejedelemségekben amúgyis érződött.

1848 márciusában, illetve áprilisában ugyanis Moldvában, júliusában pedig Havasalföldön, közelebbről Bukarestben került sor forradalmi megmozdulásra. Alkot-

mány bevezetését, a miniszterek felelősségét, polgári jogegyenlőséget követeltek a román felkelők a fejedelmektől, sőt a havasalföldiek még a jobbágyság eltörlését is tervbe vették. Moldvában hamar felszámolták a megmozdulást, Bukarestben viszont ideiglenes kormány jött létre, amely hozzákezdett a reformok megvalósításához. A kormányba forradalmi demokraták is bekerültek, köztük a magyar forradalommal együttműködni kész Nicolae Bălcescu. 1848 szeptemberében azonban a havasalföldi forradalom is elbukott a török, majd a cári csapatok intervenciója következtében.

Így Oroszország végül – Anglia, s részben Franciaország példáját követve, de persze lényegesen más indokokból – elősegítette a status quo megőrzését: jóindulatú semlegességet tanúsított a forrongó, s ezért aggodalmat keltő Poroszországgal

szemben, és segítséget nyújtott a magyar szabadságharc leveréséhez, s ezáltal a Habsburg Birodalom fennmaradásához.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az 1848-as forradalom – 1789-es nagy elődjétől eltérően – nem vezetett hosszú és európai méretű háborúskodáshoz. Másfél év alatt összeomlott, pedig Magyarországot és részben Olaszországot kivéve külső intervenció nem érte. Az országokon, valamint a Habsburg Birodalmon belüli osztály- és nemzeti erőviszonyok kedvezőtlen alakulása, a mérsékelt, saját osztályellenfeleivel, a feudális uralkodókkal és arisztokráciával kompromisszumot kereső, a néptömegek radikalizmusától visszarettenő, sőt azzal szembe forduló liberális burzsoázia és nemesség ingatagsága, végül pedig Poroszország, Ausztria és Oroszország fegyveres ereje végzett vele.

VIII.
AZ IPARI FORRADALOM
EURÓPÁJA
(1849–1914)

1. A gazdaság és a társadalom átalakulása

Az ipari forradalom az európai kontinensen – Nagy-Britanniával összehasonlítva – jó fél évszázaddal később indult, s már a kezdetektől olyan nehézségekkel kellett megbirkóznia, amelyeknek következményeit még Nyugat-Európa is csupán egy évszázad folyamán volt képes megoldani. Nem technikailag. Az angol találmányok gyorsan megjelentek a kontinens nyugati felén, amiként Nagy-Britannia is számos olyan technikai megoldást alkalmazott, amelyeket a kontinensen dolgoztak ki. A lényeges különbség elsősorban a társadalomban az ipari forradalmat megelőző szakaszban felhalmozott tőke nagyságában mutatkozott meg. Míg Nagy-Britanniában, elsősorban Angliában az ipari forradalom találmányainak bevezetése a gyakorlatba folyamatosan történt, mert a társadalomnak megfelelő nagyságú tőke állt a rendelkezésére, a kontinensen ez még a legfejlettebb régiókban is csak elvétve valósulhatott meg. Csupán az európai történelemben szerepet korábban alig játszó Svájc és részben a belga tartományok rendelkeztek annyi tőkével, hogy ezzel a nehézséggel nem kellett szembenézniök. Nem véletlen, hogy éppen e két ponton, Svájcban és Belgiumban indult meg a legkorábban az ipari forradalom. Ennek előzményeihez tartozik, hogy a svájci parasztnak már nagyon korán ipari tevékenységekhez kellett folyamodniuk megélhetésük biztosítása

céljából. A középkori fegyvergyártás, majd később az órapar Svájcban paraszti tevékenységként jött létre és bontakozott ki. A belga tartományokban pedig a középkori céhes textilipar s a kereskedelem révén halmozódott fel a szükséges tőke. A kontinens más országai, még a leggazdagabbak sem rendelkeztek ilyen lehetőségekkel a beruházások terén.

Az ipari forradalom kibontakoztatásához a kontinens országaiban tehát elsősorban a tőkehiányt kellett leküzdeni. Az angol tőke ugyan sokat segített, főleg az első évtizedekben, de a nehézségeket valójában az egyes társadalmaknak maguknak kellett megoldaniuk. Az ehhez szükséges megoldások ugyan már a 17. században kialakultak, a gyakorlati élet mindennapjaiban azonban még nem voltak elterjedve. Évtizedek kellettek ahhoz, hogy ez megtörténjen.

Nagyjából a 19. század 20–30- éveiben indult meg Nyugat-Európában a társadalom különböző rétegeiben, az egyes egyének kezén felhalmozódott pénzösszegek társadalmasításának folyamata. A megvalósítás legelterjedtebb formája a részvénytársaság volt, ami lehetővé tette az olyan beruházásokat is, amelyekhez az egyes egyéneknek külön-külön nem volt elegendő tőkéjük. Az ipari vállalkozások mellett azután viszonylag hamar megjelentek a részvénytársasági tőkével működő ban-

kok, amelyek nem csupán hagyományos bankári tevékenységgel foglalkoztak, hanem maguk is részt vettek az ipari forradalom beruházásainak finanszírozásában. Ugyanez történt a kereskedelemben, bár valamivel később, a részvénytársaságok, majd e formát felhasználva a különféle szövetkezetek hasonló folyamatot jelentettek. Ide sorolhatjuk majd a szakszervezeteket is, amelyek – igaz, jóval később – a tagdíjából jelentős tőkét halmoztak fel és fektettek be a gazdaságba (bérházak, takarékszövetkezetek, biztosítótársaságok stb. formájában).

Önmagában azonban ez sem volt elegendő. Jelentős szerepet kellett vállalnia az államnak is az ipari forradalom kibontakoztatásában. Kezdetől fogva sokkal erőteljesebben kellett beavatkoznia a kontinensen a gazdaságba, mint Angliában, ahol kellő volt a tőkeellátás a különféle beruházásokhoz, s ezért az államnak csupán az alapvető játékszabályok betartatására kellett ügyelnie. Angliában a kereskedelem szabályozása volt a legerősebb állami eszköz, amelyet igénybe vettek, részben a vámvédelem (gabonavámok), majd pedig annak teljes lebontása után az abszolút szabadkereskedelem elveinek érvényesítésével. Ez tökéletesen megfelelt az angol gazdaság érdekeinek, amely hatalmas technikai és pénzügyi fölényre építhetett, s egyúttal elegendő is volt.

A kontinens országaiban azonban ennél sokkal többet kellett tenni az államoknak. Legfőbb eszközük a vámvédelem és a kamatgarancia volt. A vámvédelemmel az angolnál később meginduló ipari forradalom bontakozó ágazatait igyekeztek védeni a konkurrenciával (elsősorban az angol versennyel) szemben. A kamatgarancia pedig a különösen tőkeigényes beruházásoknál (vasútépítés, s a vele összefüggő ágazatok fejlesztése) tette vonzóvá a ki-

sebb tőkések számára a hosszú távra történő beruházásokat.

Nyugat-Európában ezek az állami megoldások elegendőeknek bizonyultak. Azokban a régiókban azonban, ahol a nyugat-európainál kevesebb tőke halmozódott fel, az állam szerepe ennél sokkal több volt. Egyes területeken, elsősorban Közép-Európában (Osztrák–Magyar Monarchia, Észak-Olaszország, kisebb mértékben Németország) iparpártoló törvényekkel segítették a folyamatot. Ezek hosszabb időre szóló adómentességet, s más olyan kedvezményeket jelentettek (pl. az állami vasúthálózatok létrejötte után tarifakedvezmények az ipar különféle ágazatainak), amelyek révén a gazdaság egyes ágai gyorsabban fejlődhetek a többiekénél. Az iparpártoló törvények a 19. század második felében többnyire elérték céljukat.

Kelet-Európában, Oroszországban és a balkáni államokban az államnak még ennél is sokkal erőteljesebben kellett beavatkoznia a gazdaságba. Itt nem csupán a kellő tőke hiányzott, hanem sokszor a szakértelem mellett a vállalkozásokat létrehozó és működtető vállalkozók, sőt a kockázatot vállaló tőkések is. Az államnak ezért ezeken a területeken addig, amíg ezek a rétegek létre nem jöttek, magának kellett betöltenie a tőkés és a vállalkozó szerepét is. Ezekben a régiókban az államok ipari üzemeket létesítettek, s tartottak fenn mindaddig, míg később eladhatták a bontakozó magántőkének. Mintegy 2–3 évtizeden át az államnak ez a szerepe az orosz vagy a balkáni népek iparának fejlődésében meghatározó jelentőségű volt. Természetes, hogy az állam elsősorban a stratégiai ágazatokat fejlesztette, így főleg a közlekedést, s az azzal összefüggő ipari tevékenységeket.

Ezek azok az általános keretek, amelyek között a 19. század közepén az euró-

pai kontinensen megindult az iparosodás folyamata. Mint említettük, Svájcban kivételesen korán, már a 18. század végén megkezdődött, s viszonylag gyorsan, 1815-től követték a belga tartományok is. Franciaországban azután az 1830-as évek végén, a német államokban, elsősorban nyugaton az 1840-es évektől, hasonlóképpen Ausztriában, Csehországban és a skandináv államokban is. A mediterrán területeken, Spanyolországban, Portugáliában, Itáliában (és Magyarországon) az 1850-es évek hozták meg a fordulatot, míg Oroszországban az 1860-as évektől vette kezdetét. A Balkánon valamivel később, az 1860-as évek végén (Görögországban és Romániában), meg az 1870-es évek végétől (Szerbiában és Bulgáriában).

Maga a folyamat nagyjában-egészében azonosan indult. Mindenütt a vasútépítéssel vette igazán kezdetét, az azt megelőző szakaszban általában nem alkalmazták a gőzgépeket, még az ún. „gyárakban” sem. A vasúti hálózat kiépítése nemcsak óriási beruházásokat, tehát hatalmas tőkék koncentrációját jelentette, hanem egyúttal elkerülhetetlenül megindította mindazoknak az iparágaknak a gyors fejlődését, amelyek vele kapcsolatban álltak. Még ott is, ahol kezdetben Angliából vagy Belgiumból vásárolták az első síneket, mozdonyokat és szerelvényeket, a gépgyártás különféle ágazatai hamar kibontakoztak.

A vasútépítés hatalmas formáló ereje azonban nem csupán ebben jelentkezett, hanem elsősorban abban mutatkozott meg, hogy mindenütt megindult az addig részben a hagyományos nyersanyagok (faszén) és gyártási eljárások olcsósága, valamint az új nyersanyagok előállításához szükséges jelentős tőkeberuházások következtében visszamaradt nyersanyag-kitermelés (bányászat) és a modern fémfeldolgozás (kohászat). Különösen Franciaországban,

de máshol is a 19. század elején még eleendő fa állt rendelkezésre, másrészt a kőszénkitermelés megindításához általában mély bányák nyitására volt szükség (Angliában a kőszén felszíni előfordulása már a középkorban megismertette az emberekkel annak fűtőértékét), ami megdrágította a kitermelést. Ez a két körülmény együtt a vasútépítés megindulásáig a legtöbb helyen meggátolta a bányászat és a kohászat fejlődését. A vasútépítés kibontakozásával elhárultak ezek az akadályok. A vasutak óriási tömegű vasat és szenet igényeltek. Ezek az ágazatok tehát szerte Európában gyorsan fejlődtek. Ott is, ahol magára a vasútépítésre csak később került sor (pl. Spanyolországban), hiszen a vasérc és a kőszén kitermelése az igények általános növekedésével egyszerre itt is rentábilissá vált.

A 19. század közepén a vasútépítés kibontakozásával, a bányászat (kőszén, vasérc) fejlődésével, a gépgyártás megjelenésével egyidejűleg megindult a település-szerkezet átalakulása. Maga a vasúti hálózat óriási átalakulást hozott magával e téren, hiszen néhány évtized lefolyása alatt átformálta a hagyományos településrendet. A középkorban gazdag városok elszegényedtek, míg néhány tucat családdal rendelkező települések hirtelen gyors fejlődésnek indultak, városokká nőttek ki magukat, mert vasútállomást kaptak. A közlekedési csomópontok általában vonzották az ipart és a kereskedelmet. Azoknak a városoknak a szerkezete is megváltozott, amelyek továbbra is megőrizték gazdasági erejüket. A vasútállomások meghatározták e városok továbbfejlődésének irányát, az állomások körül kialakult új városrészek váltak a modern városi élet központjaivá.

Az ipari fejlődés megindulása, a városépítés igényei hamarosan felfejlesztették

az építőipart, ami a nagy tömegű tanulatlan kisegítő munkás foglalkoztatásával át-
tételen kihatott a parasztságra is. Általában az ipari forradalom első évtizedei a vasútépítések, útépítések, az ezekkel együtt járó folyamatszabályozások, s természetesen a kibontakozó városépítési kon-
junktúra révén jelentős paraszti tömegek számára biztosítottak munkát, hiszen nagy tömegű, képzetlen munkaerőt igényelt, illetve olyan építőipari munkát ajánlott, amelyet a parasztok többnyire a faluból ismertek.

A kontinens ipari forradalmában – az angol fejlődéssel összehasonlítva – viszonylag alárendelt szerepet játszott a textilipar. Egyes területeken ugyan jelentős volt a szerepe, de olyan általános nemzetgazdasági jelentőségre, mint Angliában, nem tehetett szert. Az egyetlen kivétel Svájc, ahol a pamutipar igen korán, még a 18. század végén, tehát az angollal egy időben kifejlődött. Másutt erre éppen az angol konkurrencia következtében, nem kerülhetett sor. Az angol textilipar, különösen a pamutipar a 19. század első évtizedeiben olyan óriási technikai fölényre tett szert, ami lehetővé tette számára azt, hogy az egész világon háttérbe szorítsa a helyi textilipari fejlődést. Az 1830-as években a francia textilipar került válságba (1831, 1834: a lyoni textilipari munkások felkelései), majd a német területek is (1844: a sziléziai takácsok felkelése). Az angol pamutáruk rendkívül olcsók voltak, s egyúttal jobb minőségűek, mint a helyi termékek. Egyes helyeken, így Franciaországban, Észak-Itáliában, Csehországban, bizonyos német körzetekben, vagy Lengyelország keleti részén ugyan létrejött a modern, már gőzgépeken alapuló textilipar, de ezek csak regionális jelenségek lehettek. A textiliparnak a kontinens ipari forradalmában nem jutott vezető szerep.

Az európai ipari forradalom tehát közvetlenül megindulásakor az angol fejlődés útját járta – kisebb módosulásokkal (pl. a textilipar vezető szerepének hiánya). A vasútépítés felfuttatta a szén- és vasércbányászatot, s a gépipar különféle ágazatait. Ugyanakkor az angolnál 50–60 évvel később induló európai ipari forradalom elkerülhetetlenül önálló vonásokat mutatott fel. Az egyik legfontosabb éppen az volt, hogy az ipari forradalom már kibontakozásakor egybeesett annak tulajdonképpeni második hullámával, legalábbis e második hullám kezdeteivel. Ezt a szakaszt olyan új energiaforrások felhasználása jellemzi, amelyek a továbbiakban az ipari termelés irányát jelentősen befolyásolták.

Az új energiaforrások két legfontosabbika az elektromosság és a kőolaj volt. A technikai fejlődés éppen a 19. század közepén tette lehetővé mindkét energia gyakorlati alkalmazását. Ha eleinte nem is, de az 1888-as évektől kezdve mindkét energiaforrás fokozódó mértékben alakította át az ipari forradalmat a maga képére. Az elektromosság először a vasutak felszerelésében, majd a távírótechnikában jelentkezett, a mindennapi életben, a városi közlekedésben, a lakások energiaellátásában, majd később a motorok működtetésében inkább a 19. század végén jutott fokozatosan növekvő szerephez. Ettől kezdve annál gyorsabban alakította át a közlekedést (villamos, villanyvonat), a kohászatot, s jelent meg a vegyiparban, majd a gépiparban, általában az ipari termelésben. A kőolaj pedig meghatározó szerephez a robbanómotor megjelenésével, alapvetően a közlekedésben jutott. A 19. század végén rohamosan meginduló autóforgalom, a motorkerékpár, a teherautó s az autóbusz megjelenése gyorsan átalakította a közlekedést. Új utakat építettek, új megoldáso-

kat alakítottak ki a városi közvilágításban, a lakások világításában.

Az autó elterjedésével megszületett az ipari forradalom második hullámának új húzóágazata, amely legalább akkora vonzerőt gyakorolt az egész termelési folyamatra, mint korábban a vasútépítés. Az autógyártás a gépipar szinte teljes egészét befolyásolta, új ágazatokat fejlesztett ki, jelentősen átalakította az infrastruktúrát, s nem utolsósorban nagymértékben befolyásolta az ipari termelés üzemi módszereit. Hatással volt a fémfeldolgozásra, az acélöntésre s a vegyiparra. A kaucsuk- majd a műgumigyártás kifejlődése érintette ez utóbbit, amiként a kőolaj feldolgozása is jelentősen hozzájárult a vegyipar fejlődéséhez. A vegyipar új területeket nyitott a műtrágya- és a festékgyártásban, s a kőolaj mellett a barnaszén felhasználásával. A 19. század végén lehetővé vált a vízi energia átalakítása villamos energiává ipari méretekben, s ez a jelzett iparágakat kivétel nélkül átformálta. Az olcsó energiaforrás korábban alig iparosodott európai régiók számára jelentett fejlődési lehetőséget (Skandinávia, Franciaország, Észak-Itália). A 20. század elejétől mind nagyobb helyet kapott egy új fém, az alumínium.

Az eddig nem említett ágazatokban is jelentős átalakulással járt együtt az iparosodás második hulláma. Az acél és a beton összekapcsolódásával megszülettek a vasbeton szerkezetek, ami lehetővé tette az építési technika gyökeres átformálását. A század végére átalakult a tengeri közlekedés, a gőzhajó végleg kiszorította a vitorláshajókat. A nagy teljesítményű (olajjal hajtott) erőgépek alkalmazása a haditengerészet lehetőségeit tágította ki. A drót nélküli távíró, majd az első világháború után a rádió, új lehetőségeket nyitott a hírközlésben, a telefon, a hangrögzítés (gramo-

fon) mellett a fototechnika is átalakult, megjelent a mozgókép, a film.

A nagy teljesítményű robbanómotorok a 20. század elejére lehetővé tették a repülést. A repülőgép hosszú távon teljesen átformálta a 20. század közepének, második felének közlekedését, s óriási hatással volt már megjelenése után röviddel az új, modern iparágak kialakulására, fejlődésére.

Az egész technikai fejlődés különös erővel érvényesült a modern haditechnikában, amelyben radikális átalakulás ment végbe. A 19. század közepén megjelent az ismétlőfegyver (colt), majd a különféle gyorstüzelő technikák terjedtek el (géppuska). Jelentősen megnőtt a fegyverek hordtávolsága és a lövedékek hatóereje. Azonnal fokozott erővel indult meg az új gyarmati területek meghódítása. A világ felosztása a 19. század végére befejeződött. Valamivel több mint fél évszázadra a technikai fejlődés következtében a nagy európai gyarmati hatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország) a világ nagy részének uraivá váltak. Az olyan haditechnikai létesítmények, mint a páncélozott csatahajók, a modern technika minden vívmányát egyesítették. Az első világháborúra kialakult a tank, majd a két világháború között a repülőgép-anyahajó, amely egyesítette a csatahajót és a harci repülőgépet.

Mindez csupán felvillantja azokat a távlatokat, amelyeket az ipari forradalom a gazdaság átalakításában jelentett. A modern nagyvárosi fejlődés, a gyorsvasutak, villamosok, autóbuszok, majd a földalatti vasút alkalmazásával gyökeresen átalakította az emberek mindennapi életét. Már ezt megelőzően, a 19. század közepétől megkezdődött a városokban a csatornázás, a vezetékes ivóvíz bevezetése, majd a városi gáz felhasználása a közvilágításban, s a lakások világításában és fűtésében. Idővel az új infrastruktúra elemei a falvak

mindennapjaiban is jelentkeztek. Falu és város között megkezdődött a különbségek fokozatos felszámolódása, bár ennek eredményei igazán csak az 1945. utáni évtizedekben mutatkoztak meg (elsősorban Nyugat- és Közép-Európában).

Természetesen modernizálódott a mezőgazdasági termelés, bár az egész folyamat lassabban érintette. A termelés technikája és technológiája átalakult, új növények és új állatfajták jelentek meg, új eszközök, gépek kaptak helyet a termelésben. Különösen sok fizikai munkát szabadított fel a cséplés gépesítése, majd a különféle kisgépek (darálók stb.) alkalmazása. A nagyüzemek sikeresen használták fel a gépi technikát a mélyszántásban. A tejszeparátor lehetővé tette nagy tömegű tej feldolgozását és a tejtermékek szállítását nagyobb távolságokra. A mezőgazdaságban is megjelentek tehát a modern eszközök és gépek s a műtrágya. Az eredmény a paraszti kisüzem fokozatos felszámolódása, a szükséges beruházásoknak megfelelő nagyságú családi üzemek kialakulása lett. Amikor a falun is megjelent az elektromos energia, különféle új gépek terjedtek el a termelésben. Elsősorban a fejőgép alakította át a mezőgazdasági termelést, bár Európában ez főleg 1945 után jelentkezik.

A nyugat-európai ipari forradalom sikerei a 19. század utolsó harmadában fokozatosan átalakították a gazdasági erőviszonyokat. Az ipari forradalom második hulláma különösen a német és az amerikai gazdaságnak kedvezett. Az új találmányok túlnyomó része amerikai és német eredetű, de nem csupán ebben mutatkozott meg az angol gazdaság korábbi erőfölényének fokozatos elapadása. Az alapvető okokat az jelentette, hogy a brit tőke külföldön igen kedvező beruházási lehetőségekre lelt, az USA-ban, Közép- és Dél-Amerikában, az angol gyarmatokon, s persze Európában

is. Ugyanakkor az angol ipar átállása, alkalmazkodása az új követelményekhez hosszú távú, s viszonylag alacsony jövedelmezőségű beruházásokat tett volna szükségessé (pl. mélyművelésű bányák nyitása az elapadó felszíni bányászat helyén). Az angol gazdaságpolitika jelentős hibát követett el a hagyományos szabadkereskedelmi politika fenntartásával s azaz, hogy nem avatkozott be erőteljesebben a gazdaságba, hagyta a brit tőkét külföldön beruházni. Az angol fejlődés így lefékeződött, az új termelési technikát és technológiát az angol gazdaság csak nehezen, megkésetten, s csupán részlegesen alkalmazta. Az angol gazdaság e stagnálása a századfordulón nagymértékben hozzájárult a német technikai fölény érzetének kialakulásához, s ezzel ahhoz a politikához, amely az első világháborúhoz vezetett.

Az ipari forradalom útja, iránya mindehnytt attól függ, hogy a megelőző időszakban a gazdaság és a társadalom miként fejlődött. E téren az európai kontinens igen különböző viszonyokat jelentett, s így az iparosodás is más-más hangsúlyokkal jutott érvényre. Különösen Franciaország déli részein, általában a mediterrán országokban a mezőgazdasági termelés megőrizte igen nagy súlyát az ipari forradalom első szakaszaiban. Ennek az az oka, hogy már korábban létrejött ezeken a vidékeken a kettős gazdaság: a mezőgazdasági üzemek egy része egyúttal ipari termeléssel is foglalkozott. Különösen a szőlőtermelő vidékeken jelentkezett a két lábbon állás. Az ipari üzemek túlnyomó része kis családi műhely volt, amely akkor működött, amikor a mezőgazdasági termelés nem igényelt sok munkaerőt. Ezek az ipari üzemek (így működött a divatszakma minden ágazata, a textilipar, de a vasöntődék meg a gépgyártó műhelyek) sem rendelkeztek

sok tőkével, ezért technikai fejlődésük igen lassú volt, növekedésük alig észlelhető. Viszont biztos életkörülményeket biztosítottak a család egészének. A francia ipari fejlődés tehát nagyrészt családi keretek között haladt, a munkás-tőkés viszony patriarchális jelleget öltött. A nagyobb gyárak viszonylag későn jöttek létre, a francia nagyipar csak a 19. század végén, az autógyártással bontakozott ki.

Németországban viszont elsősorban a koncentráció a jellemző az ipari fejlődésre. Aránylag korán megjelentek a nagy tömegű munkást foglalkoztató gyárak, bár egyes körzetekben itt is jellemző a kis családi üzemek fennmaradása. Különösen a Ruhr- és a Rajna-vidék nagyipari centrumai formálódtak ki viharos gyorsasággal. A nyugatnémet ipari fejlődés üteme meghaladta Angliáét, a kőszén- és vasércbányászat, a vas-, majd az acélolvasztás, a gépgyártás hatalmas gyárak kialakulásával járt együtt. A német fejlődésre tehát a nagyipar kialakulása, vele a gyorsan szerveződő nagyipari munkásság és szakszervezeteinek megjelenése elsősorban a jellemző. A kisipar megmaradt ugyan, de szerepe relatíve csökkent. A nagyipar kezdetől fogva jelentős számú kisüzemet foglalkoztatott. A nagyüzemek a gépgyártásban, különösen a századfordulón kibontakozó autógyártásban elsősorban a karosszéria gyártását és az összeszerelést végezték, az egyes alkatrészeket és részegységeket kis- és középüzemek állították elő.

Az ipari forradalom nemcsak a gazdaságot formálta át, hanem a társadalmat is. A hagyományos társadalmi szerkezet gyorsan felbomlott. Az általános tendencia az, hogy a korábban a társadalom túlnyomó részét kitevő parasztság felbomlik, jelentős része, majd nagy többsége foglalkozást változtatott, ipari vagy egyéb tevé-

kenységet művel. Az ipari fejlődés a másik oldalon nagy tömegű munkásrétegek megjelenését idézte elő. Ezt az általános képet azonban árnyaltabbá kell tenni. Az európai kontinensen a parasztság szerepének összezsugorodása sehol sem jelentkezett olyan gyorsan, mint korábban Angliában. A 19. század közepén meginduló európai iparosodás még a leggyorsabban fejlődő ipari régiókban sem volt képes azonnal felszívni a parasztságot. Nagyjából az első világháborúig a paraszti népesség még ezekben az országokban is csak mintegy a népesség 30–40%-ára esett vissza, s csak a második világháború után gyorsult fel ez a folyamat (1. táblázat). Másrészt igaz ugyan, hogy a parasztság aránya az össznépességből mindenhol csökkent, abszolút száma azonban, különösen a kevésbé iparosodó régiókban még sokáig nőtt. Az igazi fordulat rendszerint akkor következik be, amikor a paraszti népesség abszolút számban is csökkenni kezd.

1. táblázat

A munkaerő megoszlása a főbb ágazatok között (%) 1920–1940*

	1920	1930	1940
Mezőgazdaság	27	24	22
Ipar	44	44	44
Szolgáltatás	29	32	34

* Nagy-Britannia, Írország, Franciaország, Németország, Belgium, Hollandia, Svájc, Svédország, Norvégia, Dánia, Finnország és Ausztria adatai alapján.

1/a. táblázat

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az aktív népességből

	A legkorábbi statistikai feldolgozáskor Időpont	%	1920 körül %
Ausztria	1869	68	40
Belgium	1846	51	19
Bulgária	1910	82	
Csehszlovákia	1921	40	
Dánia	1850	60	
Finnország	1754	82	
Franciaország	1856	54	42
Németország	1882	47	31
Nagy-Britannia	1841	26	8
Görögország	1920	69	
Magyarország	1857	74	
Írország	1841	53	52
Olaszország	1871	64	56
Hollandia	1849	53	
Norvégia	1891	57	37
Lengyelország	1897	70	
Portugália	1890	65	62
Románia	1913	80	
Spanyolország	1860	72	57
Svédország	1860	67	41
Svájc	1880	42	26
Szovjetunió	1926	82	
Jugoszlávia	1921	82	

Az iparosodás az igazi társadalmi fordulatot az iparban és a szolgáltatásban foglalkoztatott népesség számának és arányának gyors növekedésével hozta meg. A munkásság létszáma mindenütt hirtelen növekedésnek indult, különféle rétegei alakultak ki. Emellett azonban kezdettől fogva jelentős számú alkalmazotti népesség foglalkoztatása is kimutatható. Félreértés lenne tehát csupán a munkásság kialakulására korlátozni ezt a hatást. Az alkalmazottak létszámának gyors növekedé-

se ugyanezen fejlődés másik oldala. Természetesen megnőtt a vállalkozói népesség létszáma is.

Az ipari forradalom szükségszerűen megnövelte a szolgáltatási ágazatot, különösen kiszélesítette a kereskedelmi hálózat és a bankok, pénzüzetek szerepét. A forgalmazás jelentős népességet foglalkoztatott, szerepe meghatározó az ipar működésére. Így tehát sehol sem jut az iparosodás nyomán a népesség létszámában abszolút többségre az ipari munkásság. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne meghatározó a társadalmi szerepe az iparosodás első évtizedeiben, akár egész első évszázadában. Szervezetei, még a legkevésbé organizáltak is, meghatározóak, különféle eszközei a jobb élet eléréséért vívott harcában (sztrájkok stb.) más rétegek számára is iránymutatók voltak. A munkásszervezetek küzdelmei a magasabb életszínvonalért nem utolsósorban hatalmas tényezője volt az iparosodás további fejlődésének azzal, hogy a vásárlóerő megnövelésével fokozatosan kiszélesítette a belső piacot.

Az iparosodással a társadalom minden tekintetben megváltozott. A feudális társadalmi viszonyokat a kapitalizmus jellegzetes vonásai cserélték fel. A jogegyenlőség, a nemesség és előjogainak eltörlése felgyorsította ezt a folyamatot (ebben van az 1848-as forradalmak érdeme). A felbomló parasztság tömegei új szakmákba tódultak. Hamar kialakult a munkások, alkalmazottak, kis- és középtulajdonosok, nagytőkések hierarchiája. Ugyanakkor természetesen még sokáig megmaradt a korábbi uralkodó rétegek hol szélesebb, hol keskenyebb rétegeinek dominanciája. Az arisztokrácia fokozatosan helyet kapott a társadalom új szerkezetében, s noha alapjában megváltozott, megőrizte hagyományos életformáját.

A társadalom átalakulása, összefüggésben a gazdaság egészének gyors változásával, egyúttal a régi településrend felbomlását jelentette. Falvak néptelenedtek el, egyes települések felszámolódtak. A népesség tömegei a gyorsan növekvő városokba tódultak. A városi lakosság aránya hirtelen megugrott, s a legfejlettebb régiókban hamar meghaladta a falusi népességet (2. táblázat). A kis-, közép- és

2. táblázat

*Németország népességének
megoszlása (%)*

	falusi	városi
1871	63,9	36,1
1890	57,5	42,5
1910	40,0	60,0

nagyvárosok szerepe a gazdaságban egyszerre megnőtt, a közlekedési viszonyok átalakulása ezt a folyamatot erőteljesen elősegítette. Az ipari forradalom társadalmában tehát a városé a vezető szerep.

A falu fejlődése az első évtizedekben megtorpant. Az elektromos energia megjelenésével indult meg újra a megmaradt falvak fejlődése. Különösen a második világháború utáni évtizedek járultak hozzá ahhoz, hogy a fejlett ipari régiókban falu és város között megszűnjön minden lényeges különbség. A városi környezet megromlása újabban vonzóvá teszi a falusi életet, egyes falvak újból életre keltek azzal, hogy a környék városi népessége kiköltözött (vállalva akár a mindennapi utazást nagyobb távolságokra).

A gazdasági fejlődés nyomán kialakuló kapitalista társadalmak jellegzetességeit egyrészt meghatározzák azok a tendenciák, amelyeket a gazdasági-társadalmi fejlődés már az ipari forradalmat megelőző szakaszban felmutat. Ezért kell – amennyi-

re lehetséges – még Európán belül is pontos határvonalat húzni a különféle fejlődési típusok között.

Nyugat-Európában az a gazdasági-társadalmi átalakulás zajlott le, amelyet vázoltunk. Franciaországban, Németországban, a skandináv országokban és a Benelux államokban, Svájcban és Észak-Itáliában a kapitalizmus fejlődése az ipari forradalom megindulása után nagyjából zavartalan volt. Az iparosodáshoz szükséges tőke részben külföldről (elsősorban Angliából, de később Franciaországból, majd Németországból), nagyrészt azonban belső társadalmasítás eredményeként rendelkezésre állt. E társadalmak már az igazi forradalmat megelőző szakaszban alkalmassá váltak az új körülmények befogadására, s saját soraikból rekrutálták azokat, akik az iparosodás igényelte új feladatokat (szakmunkás, mérnök, kereskedő, vállalkozó stb.) betöltötték. Ezekben a társadalmakban tehát nem volt szükség szakemberek behozatalára nagyobb tömegben. Kisebb mértékben természetesen mindenütt jelen volt az idegen etnikum, angol vállalkozók, szakemberek jöttek Franciaországba, Belgiumba, Németországba, Skandináviába (még Magyarországra is), németek, svájciak és franciák hasonlóképpen más területekre. A zsidóság is részt vett mindenütt a társadalom átalakulásában, ha nem is egyforma mértékben. A zsidókérdés azonban éppen azért nem ölthetett nagyobb méreteket (megmaradt középkori vallási jellegűnek), mert a meghatározó alapfunkciókat ezek a társadalmak mindenütt maguk látták el.

A kontinens kevésbé fejlett részein mindez sok vonatkozásban másként alakult. Lengyelországban, a Baltikumban, Magyarországon, Horvátországban, Szlovéniában és a mediterrán országokban (legalábbis egy bizonyos vonaltól délre) az

iparosodás vagy lassabban bontakozott ki, vagy időben később jelentkezett. Sem a tőke, sem a megfelelő szakértelem nem állt elegendő mértékben rendelkezésre, s jelentős szerepet játszott az is, hogy e társadalmak vezető rétege, a nemesség többnyire elutasította, vagy legalábbis nem alkalmazkodott az ipari forradalom igényelte új viszonyokhoz. Az arisztokrácia egy része ugyan mindenütt részese lett az átalakulásnak, de ez nem volt elegendő. Amikor megindult az iparosodás e régiókban, az ipar szerkezete is jórészt más módon alakult, a gazdaság egésze torz formában épült ki. Ezeken a területeken a nehézipar (bányászat, kohászat, gépgyártás) bizonyos ágazatai mellett elsősorban az élelmiszeripar fejlődött. Jó példa erre Magyarország, ahol néhány nehézipari üzem mellett a malomipar, cukoripar, szeszipar, húsipar játszott nagyobb szerepet. Ezekben az ágazatokban (s a hozzájuk kapcsolódó gépiparban, l. a Ganz gyár kéregöntésű vasúti kerekeit és hengermalmait) a fejlődés helyenként elérhette akár a világ színvonalát is. Ugyanakkor az ipar egésze fejletlen maradt, a népesség nagyobbik része egészen 1945-ig a mezőgazdaságból élt. Az ipari forradalom második hulláma azonban már érezte hatását a századfordulótól, kifejlődött a villamosgépipar, a villanymozdonygyártás s néhány más, modern iparág (rádiógyártás, optika, vegyipar stb.).

Hasonló típusú, bár nem azonos fejlődést járt a felsorolt országok mindegyike. Spanyolországban a bányászat különféle ágazatai voltak a legfejlettebbek, amelyek elsősorban angol tőkével működtek. Itáliában az északi régió kivételével, amely a nyugat-európai fejlődés útján haladt, s az acéliparban, gépgyártásban, vegyiparban, autógyártásban az élen volt, az ország többi részén az élelmiszeripar játszott vezető

szerepet, egyes körzetekben a textilipar, a bőripar, a cipőgyártás, helyenként a hajógyártás. A Baltikumban az élelmiszeripar és a szeszipar volt a meghatározó.

Ezeknek az országoknak a társadalmiában is jelentkeztek a fejlődési nehézségek. Az ipari kapitalizmus sokfelé azzal járt együtt, hogy kezdetben a szakemberek különféle rétegeit (szakmunkások, mérnökök, vállalkozók, de pl. erdészek is) külföldről importálták, Magyarországra pl. az osztrák–cseh területekről, Németországból, Svájcból, Észak-Itáliából. A zsidóság mindenütt fontos szerepet játszott, különösen a kereskedelem, a pénzüzetekben, s bizonyos értelmiségi-alkalmazotti ágazatokban (orvos, mérnök, ügyvéd stb.). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az első évtizedek után a társadalomban fokozatosan kialakultak azok a rétegek, amelyek a szükséges funkciókat betölthették. Pár évtized után a nemesség is elfogadta az új életformát. Az idegen eredetű népesség körében pedig mindenütt megindult az asszimilálódás. Így annak ellenére, hogy ezekben a régiókban a népesség jelentős részét tették ki az etnikailag idegen elemek, mégsem alakultak ki kettős társadalmak. Az asszimilálódás, az összeházasodás hamar érezte hatását. Csupán néhány olyan területen figyelhető meg kettős társadalom, ahol az idegen etnikum túlságosan nagy számban volt jelen, s más, pl. vallási okok is gátolták az asszimilációt (Délkelet-Lengyelország zsidó lakta területei).

Más volt a helyzet Oroszországban és a Balkánon. Oroszországban az ipari forradalom megindításához a szükséges tőke minimuma sem jött létre, így elsősorban állami garanciák révén, külföldi tőkeberuházással indulhatott meg az iparosodás, eleve leszűkített keretek között, s az állam mint vállalkozó közvetlen gazdasági részvételével. A vasútépítés itt is kiváltotta a

nehézipar (bányászat, kohászat, gépgyártás) fejlődését. Egyes körzetekben a textilipar is komolyabb szerepet játszott. Az ország egészének átalakulása azonban rendkívül lassan, vontatottan indult meg, s hamar elakadt. A megtorpanásban szerepet játszott, hogy a jobbágyság felszabadítása (1861) fenntartotta a sokfelé még mindig újraosztásos faluközösséget, amelyből kilépni, s az egyéni gazdálkodás útjára térni csak a többség hozzájárulásával volt lehetséges, s a paraszti gazdaságokat a megváltási összegekkel évtizedekre jelentősen megterhelte. A parasztok ezeket a terheket az 1870-es évek közepétől, az olcsó tengerentúli gabona versenyének következtében nem tudták elviselni. Ezzel a belső piac összeszűkült, a modern nagyipar gyakorlatilag külső piacokra kényszerült. A lakosság túlnyomó része, a parasztság vásárlóként alig volt jelen a piacon, körében a pénzforgalom minimális volt, amit lehetett, maguk állítottak elő. A megváltást a parasztok kezdettől fogva kénytelenek voltak földjük egy részének feláldozásával, s a ledolgozás rendszere révén biztosítani. A népesség túlnyomó részének távolmaradása a belső piactól eleve behatárolta az ipari fejlődés lehetőségeit. Így bár Oroszország a világ ötödik ipari „nagyhatalma” volt a századfordulón, ipari termelése összességében és egy főre vetítve is mélyen az európai átlag alatt volt (nem is szólva arról, hogy az ipari termelés nagy részben kivitelre került).

A Balkánon még kiélezettebb volt a helyzet. Sem tőke, sem megfelelő termelési tapasztalat nem állt rendelkezésre. Ezért a régió nagy részén, Szerbiában, Bulgáriában, Montenegróban minimális volt a fejlődés. Romániában még a jobbágyszabadítást is az európai nagyhatalmak kényszerítették ki. Ezek a hatalmak erőltették – stratégiai okokból – a

vasútépítést a Balkánon, állami kölcsönök és garanciák, s állami vállalkozások révén. Néhány vasúti járműjavító üzem mellett helyenként a nyersanyagbázis formálta a fejlődést. Romániában a ploesti-i olajmező, másutt a bányászat játszott szerepet. Általában mindenütt a mezőgazdasági kiviteli feleslegekre épült a gazdasági fejlődés, ami rendkívül labilissá tette azt. Romániában a közeli Erdély vállalkozói, szakemberei a 19. század végétől jelentősebb szerepet játszottak a gazdasági életben. A formálódó román gyáripár szakemberei (munkások, mérnökök stb.) az erdélyi szászokból, magyarokból, zsidókból verbuválódtak. Így itt valóban megfigyelhető egy kettős társadalom (Bukarest a két világháború között a második legnagyobb magyar város), amely 1945-ig gyakorlatilag meg sem kezdte az összenövést.

Hasonló kettős társadalmat találunk a Balkán nagy részén, hiszen egymás mellett éltek ortodoxok, muzulmánok, római katolikusok, a helyi népesség mellett örmények, zsidók, görögök, magyarok, s az etnikai-vallási különbségek hosszú évtizedekre megakadályozták a társadalom egységesülését. Az egész folyamat akadályai között itt is a legnagyobb szerepet az játszotta, hogy a parasztság túlnyomó része vásárlóként mindenütt kimaradt a belső piacból, amely gyakorlatilag csupán néhány nagyobb város népességének egy részére korlátozódott.

Európában mindenütt, ahol viszonylagos tőkehiány akadályozta az ipari forradalom megindulását (mediterrán országok, Közép- és Kelet-Európa, Balkán) a mezőgazdasági kivitelre épült a fejlődés. Akarva-akaratlan a mezőgazdaságot kellett állami eszközökkel lefölözni ahhoz, hogy az ipari fejlődés alapjai kiépülhessenek. Még Görögországban, ahol egyrészt olyan agrártermékeket állítottak elő, amelyeknek

alig volt versenytársuk (olajbogyó, bor, déli gyümölcs, olívaolaj, dohány), s ahol a kereskedők kezén számottevő tőke halmozódott fel, sem történhetett másként. De különösen így volt Oroszországban s Romániában. A gabonaárak 1878 utáni esése a világpiacon ezekben a régiókban mindenütt katasztrofális következményekkel járt. A parasztok jövedelme csökkent, kötelezettségeik azonosak maradtak. Megnőtt az uzsora szerepe. A parasztok saját fogyasztásuk csökkentésével vittek több gabonát a piacra. Ezért egyes területeken időszakonként az éhhalál szélére kerültek (Oroszországban 1892–1914 között 12 rossz termésű év volt, amikor több kormányzóságra kiterjedő éhínségeket regisztráltak). A parasztok helyzete tehát az elviselhetőség határáig rosszabbodott. Az 1880-as években Olaszországban, Spanyolországban törtek ki aratósztrájkok, 1887-ben és 1907-ben Romániában véres parasztfelkelés robbant ki, amelyet a hadsereg vert le, 1906-ban pedig egész Oroszországot megrázta a parasztság sorain végighullámnzó felkeléssorozat. Magyarországon is megjelentek másfél évtizedre az agrárszocialista mozgalmak. Ez a válság-sorozat jelzi, hogy ezeknek a régióknak a fejlődését különösen megterhelte az iparosodás. Az első világháború kitörése ugyan elodázta a válság további elmélyülését, de csak egy időre. S a legnagyobb régióban, Oroszországban egyidejűleg a háború végén a bolsevik forradalom kirobbanásához és megszilárdulásához vezetett.

Az alapkérdést az jelentette, hogy a népesség száma mindenütt megnő, ugyanakkor az ipari fejlődés hiányában ezekben a régiókban a népesség túlnyomó része továbbra is a mezőgazdaságban rekedt. Így mind több embert kellett ugyanakkora földnek ellátnia. Tőke hiányában a mezőgazdasági termelés stagnált, a föld kiuzso-

rázása a termés csökkenését eredményezte. A paraszti népesség elszegényedése mindennapos volt. A kivándorlás helyileg és időlegesen jelentett csak megoldást, általában azonban alig hozott enyhülést. A társadalmi elégedetlenség nyomása mind nagyobb lett, ami ideiglenesen a világháború utáni forradalmakban, ellenforradalmakban, diktatúrák létrejöttében oldódott fel.

A két világháború közötti évtizedek tehát a technikai fejlődés továbbhaladása ellenére, egész Közép- és Kelet-Európában válságjelenségek sorozatát hozták. Ehhez járult a régi gazdasági kötelékek felbomlása az első világháború utáni békekötések során végrehajtott területátrendeződések révén. Délkelet- és Kelet-Európa kis államain a gazdasági autarchiára törekvés lett úrrá, amelyet jelentősen felerősített a nacionalizmus mindenütt érvényesülő politikai hulláma.

A megtorpanás jelei mutatkoztak Nyugat-Európában is. Az ipari forradalom új hulláma az 1920–30-as években újabb jelentős beruházásokat, az átállás időt követelt, s még ezek az államok sem voltak képesek ezeknek a kihívásoknak teljes mértékben megfelelni. Mindehhez járult az 1920–30-as évek fordulójának nagy gazdasági világválsága (1929–1933), amely a nyugat-európai gazdaságokat is megrázta, de különösen felerősítette a válságjelenségeket Közép- és Kelet-Európában. E térség kisállamainak gazdaságai, amelyek egyébként is legyengültek az egymás gazdaságait megbénító autarchiás, elzárkózó gazdaságpolitika következtében, az összeomlás szélére kerültek. Ebből a mély gazdasági és természetesen társadalmi válságból a második világháború idején voltak képesek az európai gazdaságok kilábalni – amíg a háború pusztítása a kontinens nagy részén az egész gazdaságot tönkre nem tette.

2. A nemzetközi erőviszonyok 1849 után. A krími háború (1853–56)

1849 után Európa sorsa – akárcsak 1815-öt vagy 1830-at követően – elsősorban ismét az orosz cártól (I. Miklós), az osztrák császártól (Ferenc József) és a porosz királytól (IV. Frigyes Vilmos) függött. Franciaország – az akkor még friss köztársasági elnökkel, Louis Bonaparteval az élén – fontos szerepet töltött be a kontinens stabilizálásában, erejéből belső nehézségei miatt többre nem is futotta volna. Anglia pedig lényegében megelégedett azzal, hogy az európai egyensúly ismét helyreállt, s így az addiginál is nagyobb figyelmet fordíthat gyarmatbirodalma kiterjesztésére és fokozhatja gazdasági expanzióját.

Az önkényuralom, a dermedt mozdulatlanság évei következtek ismét, de ez csak a politikai és részben a szellemi életre vonatkozott. A gazdasági életben véget ért a forradalom előtti évtizedek pangása, s rendkívül gyors, dinamikus, meg-megbicsaklása ellenére is hosszan tartó prosperitás kezdődött el. Angliát követve, tőle még sokáig lemaradva, végre maga a kontinens is belépett az ipari forradalom korszakába. A gazdasági liberalizmus olyan régiókban is tért nyert, amelyben a politikai liberalizmus jó ideig nem, vagy alig juthatott szóhoz.

Mindez arra mutatott, hogy a „kettős forradalom” belüli fáziskülönbség, amely már a 19. század első felében is állandó-

sította a társadalmi-politikai feszültséget, 1849 után is jellemző maradt. De a vele járó feszültségek a század második felében már nem születtek újabb forradalmakat, feloldásukra vagy enyhítésükre reformok útján került sor. Nemcsak a gazdasági fellendülés konfliktuscsökkentő hatása ad erre magyarázatot, hanem – s talán elsősorban – az a körülmény is, hogy a polgári átalakulás legnagyobb korabeli akadályá, a kisállami szétaprózottság, illetve az állami függetlenség az 1848-as forradalom elvetélése következtében csak a nemzetközi erőviszonyok átrendeződésétől volt várható.

A nemzetközi erőviszonyok átrendeződésének vagy restaurálásának alternatíváját a magyar szabadságharc leverése után elsősorban az döntötte el, hogy a Habsburg birodalom képes lesz-e visszaszerezni hegemoniáját a német államok között. A bécsi udvarnak ugyanis egy ideig nem kellett tartania az olaszoktól vagy a magyaroktól, de még a német nemzeti egységtörekvésektől sem. Poroszországtól azonban igen, mivel az 1849-es év eseményei egyértelműen bizonyították, hogy bár a porosz királyi udvar szintén elutasítja a liberális alkotmányosságra épített Össznémetországot, de a német államok közötti vezetést ki akarja vívni magának. A cél nem volt új, s a század derekán már volt bizonyos realitása. Az 1848-as forra-

dalom jobban megingatta a Habsburgok, mint a Hohenzollernek uralmát, ugyanakkor 1815 után Poroszország súlya és befolyása a Német Szövetségen belül jelentősen megnőtt.

A Német Szövetségen belül a porosz lakosság számbeli túlsúlyban volt a Habsburg Birodalommal szemben. A Szövetséghez ugyanis csak német területek tartoztak, így abból a birodalomból az osztrák örökös tartományokon kívüli területek – Magyarország, az északolasz tartományok stb. – nem vettek részt, a korabeli Poroszországból viszont csupán a lengyel területek maradtak ki. A század közepén a mintegy 40 millió német lakosság hozzávetőleg a következőképpen oszlott meg: 15 millió porosz, 10 millió osztrák és cseh-morva, 4,5 millió bajor, 10 millió egyéb, azaz szász, tübingiai, badeni, württembergi stb., stb.

A porosz befolyás erősödésének másik és fontosabb oka az volt, hogy a kapitalizmus fejlődése számára Poroszországban kedvezőbb lehetőségek voltak, mint a Habsburg Birodalomban. Részben földrajzi fekvése folytán, különösen Westfália, a rajnai tartományok, Szilézia, a Keleti-tenger hosszú partvidékének birtoklása, méginkább az Északi-tenger közelsége révén, részben pedig azért, mert korábban és radikálisabban számolta fel a kapitalista fejlődés feudális akadályait, mint vetélytársa.

Növekvő gazdasági és hatalmi pozícióinak birtokában a porosz politika már az 1820-as években több kisebb német államot bekapcsolt, vagy inkább bekényszerített a porosz vámrendszerbe, 1834-ben pedig létrehozta a már többször említett Német Vámszövetséget (Deutscher Zollverein). Ebben – többek között – olyan fontos államok vettek részt, mint Bajorország, Württemberg, Hessen, Szászország

vagy Thüringia, de az osztrák örökös tartományok kimaradtak belőle. Ám a Vámszövetség enélkül is már 1848 előtt magában foglalta a későbbi Német Birodalom területének és lakosságának mintegy 3/4-ét, bár végleges kialakulása – főleg Hamburg és Bréma elzárkózása miatt – 1888-ig elhúzódott.

A viszonylag gyors gazdasági fejlődés természetesen együtt járt a polgárság számának és jelentőségének növekedésével, s a mezőgazdasági ártermelés bővülésével párhuzamosan a junker földbirtok érdekeltisége is nőtt a kapitalista átalakulásban. Következésképpen a liberalizmusnak a német államok közül Poroszországban alakult ki a legszélesebb társadalmi bázisa. A porosz liberálisok 1848/49 alatt és előtt a délnémeteknél általában megalkuvóbb álláspontot képviseltek a szociális és a nemzeti kérdésekben, de a frankfurti nemzetgyűlésben mégis ők voltak a legbefolyásosabbak.

Ez tükröződött abban, hogy a frankfurti össznémet parlament 1849 márciusában többségi szavazattal a porosz királynak ajánlotta fel a császári koronát, illetve az új Németország uralkodói posztját. De a korábban liberálisnak hitt IV. Frigyes Vilmos elutasította az ajánlatot, annak ellenére, hogy saját országgyűlése, a porosz Landtag az elfogadás mellett szállt síkra, s hogy az ajánlat növelte a porosz vezetésű német egység megteremtésének esélyét. A nemzeti gondolatot azonban a porosz királyi udvar és az arisztokráta ekkor még több okból elutasították. Mindenekelőtt persze azért, mert azt a forradalom helyezte előtérbe, s együtt járt volna a liberális frankfurti alkotmány elfogadásával.

Mindez nem jelentette, hogy IV. Frigyes Vilmos Poroszország tervezett hegemóniájáról lemondott volna. Kihasználva egyrészt a Habsburg Birodalom nehéz

helyzetét, lekötöttségét Magyarországon és Olaszországban, másrészt azt a körülményt, hogy a frankfurti nemzetgyűlés szétverése és a délnémet forradalmi mozgalmak leveréséhez nyújtott segítség révén katonai befolyása alá vonta a Poroszországtól délre eső területek jelentős részét, merész lépésre határozta el magát. 1849 májusában Poroszország, Szászország és Hannover létrehozta a három király szövetségét azzal a céllal, hogy a forradalom által megszüntetett Német Szövetség helyébe, és persze a Habsburg Birodalom nélkül, unióba tömörítse a német államokat.

Néhány hónap alatt mintegy 20 német kormány csatlakozott a porosz tervhez, az unió megvalósítására mégsem került sor. Az ellenforradalom győzelme ugyanis lehetővé tette a Habsburg Monarchia határozott fellépését a német kérdésben, s ezt elősegítette, hogy Oroszországra ebben a vonatkozásban is számíthatott a bécsi udvar. Habsburg nyomásra a német államok hátat fordítottak a porosz uniónak, s így lehetővé vált – 1850 szeptemberében – a Német Szövetség visszaállítása. A restauráció győzelmét e tekintetben betetőzte az, hogy két hónappal később a nemzetközileg izolálódott Poroszország feladta tervét, és csatlakozott a Szövetséghez.

A Habsburg-ház hegemoniájának visszaállítása német földön és hatalmának konszolidálása saját birodalmán belül azonban nem jelentette azt, hogy európai jelentősége és szerepe is restaurálódott volna. Erejét a metternichi korszakhoz képest sokkal nagyobb mértékben kellett a birodalmon belülre összpontosítania, külső expanzióra nem maradt lehetősége, külpolitikai téren egyetlen többé-kevésbé reális célja még rövid távon is csak az 1849–50-ben kialakult status quo fenntartása lehetett. S mivel egyelőre Poroszország ere-

jéből sem futotta többre, mint meglevő pozícióinak megőrzése, Kelet-Európa, sőt egy ideig az egész kontinens legerősebb, az 1815-öt követő időszakhoz képest is nagyobb befolyású hatalma a cári Oroszország lett.

A hatalmas eurázsiai birodalom, amely előtt az Urálon túl végtelen és kiaknázatlan, viszonylag könnyen megszerezhető, vagy már meg is szerzett térségek álltak nyitva, az európai kontinensen a korábbi évszázadokhoz hasonlóan továbbra is bezárt és izolált maradt. Elsősorban nem földrajzi okok miatt, nem azért, mert kevés és a nagy tengeri utaktól távol eső kikötővel rendelkezett, még hozzá csupán a Fekete- és a Balti-tengereken, amelyeket szigorúan őrzött szorosok zártak el még Európa déli és nyugati területeitől is, hanem gazdasági és társadalmi elmaradottsága miatt. Önkényuralmi rendszere és az általános elmaradottság 1849 után sem tette lehetővé, hogy Európa óriási keleti síkságai is bekapcsolódjanak a kibontakozó ipari forradalomba, s így a világkereskedelem és világgazdaság részeseiként feloldódjék izoláltságuk.

Maradt tehát a hagyományos terjeszkedő külpolitika, amely azonban Európában továbbra is súlyos akadályokba ütközött. Azzal, hogy Oroszország hozzájárult a Habsburg Birodalom és a Német Szövetség restaurálásához, sikerült ugyan európai túlsúlyát megőrizni, s így saját politikai rendszerének külső feltételeit ismét biztosítani, de ez szükségszerűen azzal járt, hogy két szövetségese a Nyugat felé terjeszkedésnek – Lengyelország kellős közepén – továbbra is útját állta. A Balkán és a török tengerszorosok, a Boszporusz és a Dardanellák irányába viszont a megnövekedett európai befolyás birtokában járhatóbbnak mutatkozott az út, mint korábban.

A nemzetközi helyzet az 1828/29-es orosz-török háború óta most mutatkozott a legkedvezőbbnek a cári expanzió számára. Ausztriától és Poroszországtól nem kellett tartania, Franciaországot lekötötték belső gondjai, Anglia pedig teljesen egyedül aligha vette volna fel a harcot a hatalmas Oroszországgal, méghozzá az angol liberalizmus számára oly idegen török birodalom védelmében. Szárazföldön egyébként is legyőzhetetlennek számított Oroszország 1812 óta (s valóban az is volt), s bár flottája nem kelhetett versenyre az angol vagy akár a francia hajóhaddal, de a Boszporuszhoz és a Dardanellákhoz orosz területről a román fejedelemségeken, Bulgárián, illetve Rumélián keresztül szárazföldön is el lehetett jutni.

Ezek a területek török fennhatóság alatt álltak, de a szultán hatalma egyre erőteljesebbé, hovatovább névlegessé vált ebben a térségben. Különösen vonatkozott ez Moldvára és Havasalföldre, mivel mindkét román fejedelemség a drinápolyi béke értelmében, tehát 1829 óta részleges autonómiával rendelkezett, s a Prut folyón túl fekvő orosz birodalom növekvő befolyást gyakorolt rá. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy I. Miklós csapatai 1848 augusztusában azonnal átlépték a határfolyót, mihelyt Pétervár tudomására jutott, hogy a román fejedelemségekben, főleg Bukarestben is felütötte fejét a forradalom, s hogy a törökök ennek leverése céljából fegyveres erőket küldtek ide. A status quo gyorsan helyreállt, a törökök könnyű győzelmet arattak, de az orosz befolyás nem esett vissza, sőt megnövekedett: a cár csapatai Erdély előzönlésére, a magyar szabadságharc elleni intervenció során felvonulási területnek használták a román területeket.

Mindezek alapján úgy tűnt fel, hogy véglegesen megoldható a „keleti kérdés”.

Legalábbis Pétervárott így ítélték meg a helyzetet, sőt kezdetben a célt diplomáciai úton is elérhetőnek vélték. Ajánlatot tettek Angliának Törökország felosztására, amelynek értelmében Oroszország megkapta volna Konstantinápolyt és a Balkán nagy része feletti protektorátust, a szigetszág pedig Krétát és Egyiptomot. Ez azt jelentette volna, hogy az orosz hadiflotta bármikor kifuthatott volna a Földközi-tengerre, szemben az 1841-ben Londonban megkötött öthatalmi (Anglia, Franciaország, Oroszország, az Oszmán és a Habsburg Birodalom) egyezményvel, amely a török tengerszorosok használatát minden ország hadiflottája számára megtiltotta. Ugyanakkor Angliát Egyiptom birtoklása konfliktusba sodorhatta volna Franciaországgal, az egyiptomi alkirály – Mohamed Ali – törökellenes akcióinak egykori támogatójával, miközben Kréta miatt görögországi befolyását is veszélyeztette volna. A balkáni orosz befolyás szentesítése gyengítette volna a Habsburg Birodalom nemzetközi pozícióját is, közvetve tehát az 1849 után úgy-ahogy helyreállt európai erőegyensúlyt.

London így az elutasítást választotta, s ez felbátorította a nagy nyomásnak kitett Törökországot. A Portától ugyanis az oroszok azt követelték, hogy ismerje el Pétervár jogát a pravoszláv lakosság védelmére, ami gyakorlatilag a Balkán túlnyomó részében az orosz védnökség akceptálásával lett volna egyenértékű. A szultán inkább a fegyveres ellenállást választotta.

I. Miklós csapatai a visszautasítást követően – 1853 júliusában – azonnal megindultak, és megszállták a román fejedelemségeket. Ezzel elkezdődött a krími háború. Törökország ugyanezen év novemberében megsemmisítő vereséget szenvedett Szinopénál az orosz flottától, ami hoz-

zárult ahhoz, hogy a következő év tavaszán Nagy-Britannia és Franciaország is hadba lépett a cárizmus ellen. Végül 1855 elején a kérdésben közvetlenül nem érintett szárd–piemonti királyság is csatlakozott a szövetségesekhez.

Rövid időn belül kiderült tehát, hogy a cári udvar tévesen mérte fel a nagyhatalmak várható reagálását. Az alapjában véve helyi méretű konfliktus összeurópai jelentőségű lett, mivel minden országot érintett – közvetve legalábbis – nagy részüket pedig állásfoglalásra kényszerítette. Különös jelentősége volt az utóbbi szempontból a Habsburg-monarchiának, amely a cár lekötelezettje volt ugyan, de hatalmi érdekeit az oroszok előrenyomulása a dunai fejedelemségek területén súlyosan veszélyeztette. Némi habozás után Bécs végül is fenyegetően lépett fel, csapatösszevonásokat hajtott végre Erdélyben, Bukovinában és Galíciában, s a kérdés rendezése céljából kapcsolatba lépett Törökországgal, valamint Angliával.

A konfliktus elmélyedésének megelőzése érdekében 1854 nyarán az oroszok kivonultak a dunai fejedelemségekből, s helyüket a Portával való megegyezés alapján a háború végéig az osztrákok foglalták el. Bécs barátságtalan magatartása ellenére így megmaradt a Habsburg Birodalom semlegessége. Annál is inkább, mert Poroszország, s hatására a Német Szövetség elzárkózott az aktív oroszellenesség elől, s ez természetesen messzemenően korlátozta az osztrák politika lehetőségeit. Közép-Európa semlegessége a hadműveletek szempontjából szabad kezet adott ugyan az Oroszországgal szemben kialakult koalíciónak, de kizárta egy nagy méretű szárazföldi háború lehetőségét. A küzdelem a két fél között elsősorban a tengereken, a Fehér-, a Balti- és mindenekelőtt a Fekete-tengeren folyt, mindenütt azzal a céllal,

hogy megsemmisítsék az orosz flottát és kikötőit.

A Krím-félszigeten fekvő Szevasztopol városa, illetve kikötője volt a fekete-tengeri orosz flotta bázisa, amelynek szétzúzása, vagy elfoglalása nélkül nem lehetett volna megszüntetni a törökellenes tengeri manővereket. Ezért 1854 szeptemberében brit és francia csapatok szálltak partra a félszigeten, nem messze Szevasztopoltól. A továbbiakban mindkét részről nagy emberáldozatot követelő összecsapások zajlottak le, s október közepén elkezdődhetett a város ostroma. S bár az oroszok saját földjükön harcoltak, kimeríthetetlen emberi és anyagi erőforrásokkal rendelkeztek, Szevasztopol végül mégis a messze távolról jött szövetségesek kezébe került. A védők hősiességéhez és áldozatkészségéhez nem férhetett kétség, hiszen éppen ez magyarázta, hogy a küzdelem a városért 11 hónapon át tartott.

Valójában a technikai fölény és a hatalmas hajóhad, az invázió, a folyamatos utánpótlás kitűnő működése győzedelmeskedett itt a műszaki-technikai elmaradottság és az erők országos mozgósítására, illetve összpontosítására alkalmatlan önkényuralmi bürokratikus államgépezet felett. A Kaukázuson túl viszont, ahol Oroszország a nála is elmaradottabb török birodalommal külső beavatkozás nélkül állt szemben, a cári hadsereg sikereket ért el, bevette Kars városát. A háború végeredményén azonban ez mit sem változtatott.

Szevasztopol eleste 1855 szeptemberében egyet jelentett a háború elvesztésével. A nemzetközileg magára maradt Oroszország nem folytathatta tovább a háborút, értelme sem lett volna, hiszen az eredeti terjeszkedési célok elérése teljesen kilátástalanná vált. Rákényszerült tehát a békekötésre, amit megkönnyített, hogy az újkori orosz történelem legmerekvebb autok-

A britek és a franciák Szevasztopolt
ostromolják 1855-ben

ratája, I. Miklós, 1855 márciusában elhunyt. Fia, II. Sándor cár – bár egy ideig még folytatta a háborút –, kész volt a kompromisszumra, s nemcsak a külpolitikában, hanem a társadalmi kérdésekben is nagyobb hajlékonyságot mutatott, mint elődje.

A háborúban részt vett, illetve közvetlenül érintett hatalmak 1856 márciusában Párizsban kötötték meg a békét. Mindekelőtt garantálták Törökország területi sérthetetlenségét, visszaállították a dunai fejedelemségekben és a Kaukázuson túl a szultán fennhatóságát. A korábban Oroszországhoz került Délnyugat-Besszarábiát Moldvához csatolták, ami azt jelentette, hogy Pétervár közvetlen befolyása a Duna deltája felett megszűnt. Ez nyilvánvaló összefüggésben volt a Fekete-tenger demilitarizálását előíró intézkedéssel. Az erre vonatkozó határozat különösen sértette Oroszország nagyhatalmi érdekeit, annak ellenére, hogy a török hadiflottát és tengeri erődtímenyeket is kitiltotta a térségből.

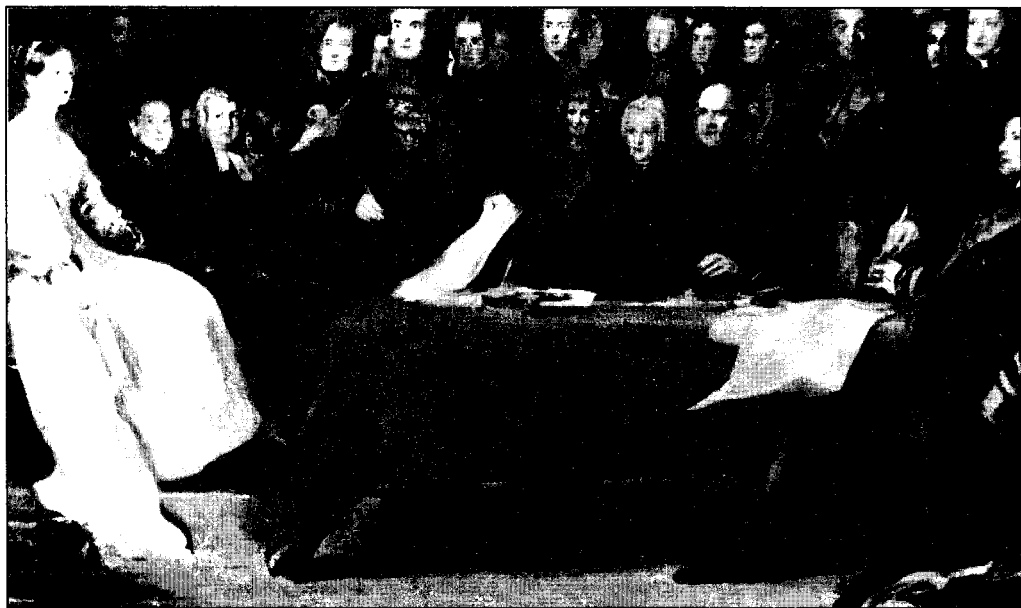
A békeszerződésnek ez a pontja a cárizmus számára gyakorlatilag formálissá tette azt a döntést, amely visszaállította a tengerszorosokról szóló 1841-es egyezményt, azaz elzárta azokat valamennyi ország hadiflottája elől: az előírás betartatását csak a győztes szövetségesek biztosít-

hatták, Oroszország saját fekete-tengeri hajóhad nélkül erre nem lehetett képes. Végül Pétervár ellen szólt a békeszerződés azon pontja is, amely a keresztyének feletti védnökséget a nagyhatalmak kollektív ügyévé tette. Ezzel megfosztották a cári udvart a balkáni terjeszkedés legfőbb ideológiai érvétől, hiszen a pravoszláv Oroszország a török fennhatóság alatt élő pravoszlávok érdekében, védelmében, vagy annak ürügyével ettől kezdve nem léphetett fel. Sovány vigasz volt számára, hogy a döntés súlyosan sértette Törökország szuverenitását is.

A párizsi béke által megpecsételt háborús vereséget – az elmondottak ellenére – nem az előírások, hanem a következmények tették összeurópai jelentőségűvé. A kontinentális erőviszonyok voltaképpen nem borultak fel, de azokon belül fontos súlyponteltolódásokra került sor.

Nagy-Britannia nemzetközi befolyása tovább erősödött, különösen a Földközi-tenger keleti medencéjében, s expanziós törekvései újabb lendületet kaptak a világ más térségeiben is. Az angol kormányok, amelyeknek vezető alakja az 1860-as évek közepéig a liberális Palmerston, a korszak talán legnagyobb európai államférfija volt, újabb és újabb sikereket értek el. Háborút folytattak Burma, majd Kína ellen az 1850-es évek során és a 60-as évek elején, s mindkét térségben megnövelték befolyásukat. 1860-ban közvetlenül az angol korona uralma alá helyezték Indiát (1877-ben Viktória királynőt India uralkodójává proklamálták), s egyre több és nagyobb területeket hódítottak meg Afrikában is, jó pozíciókat szerezve a földrész 80-as, 90-es években bekövetkezett teljes gyarmatosításához.

A külpolitikai expanziót a kedvező nemzetközi feltételek mellett a belpolitikai stabilitás is megkönnyítette. A mun-

Viktória, Nagy-Britannia és Írország királynője (1837–1901). 1877-től India császárnője

káskérdés, egy újabb parlamenti (választójogi) reform ügye és a részben bel-, részben külpolitikai kérdésnek tekinthető ír kérdés állt az angol belpolitika központjában az 1850-es, 60-as években, sok vonatkozásban a korábbi és a későbbi évtizedekhez hasonlóan. Megoldhatatlannak bizonyuló ellentéteket azonban csak az ír kérdés váltott ki. A chartista mozgalom 1848 után fokozatosan elhalt, az újjászervezésére és politikai irányzattá formálására irányuló kísérletek eredménytelenek maradtak. Az 1850-es évektől kibontakozó szakszervezeti mozgalom (trade unionizmus) számos nagy erejű sztrájkot robbantott ki, de az érdekvédelem kereteit és céljait nem lépte túl.

A társadalmi-politikai konszenzust erősítette az 1867-ben elfogadott ún. második parlamenti reformtörvény, amely kiszélesítette a választók körét, módosította a választókörzetek beosztását az időközben elnéptelenedett területek rovására, a váro-

sok, iparvidékek javára. Ezáltal a munkások jelentős része is választójoghoz jutott, s szélesebb és szilárdabb társadalmi bázisra helyeződött az angol kormányzati rendszer.

Az ír kérdés hagyományos tehertétele volt az angol politikának, de a gabonavámok 1846-os eltörlése után különös erővel jelentkezett. A szabad kereskedelem ugyanis tönkretette az ír mezőgazdaságot, tömegnyomor lépett fel, ami egyfelől a kivándorlás rendkívüli megnövekedéséhez, másfelől elkeseredett angolelleses szervezkedésekhez, főleg az ún. féniek anarchista jellegű összeesküvéseihez, akcióihoz vezetett. Mindemellett az ír kérdés minden destabilizáló hatása ellenére nem rendítette meg ezekben az évtizedekben sem az angol politikai rendszert.

Visszatérve a krími háború nemzetközi következményeire, kiemelendőnek tartjuk azt is, hogy a háború Anglia utáni másik nagy győztese a császári Franciaország

lett. Mint majd részletesebben is látni fogjuk, III. Napóleon Franciaországa az 1856-ot követő másfél évtized során központi szerepet vívott ki magának az európai hatalmi politika alakításában. Nem lebecsülendő – bár Angliához képest szerény – sikereket ért el a gyarmatosítás terén is. Az 1850-es évek végén, 60-as évek elején hosszú, Kína-ellenes háborúskodás eredményeként befészkelte magát Indokínába, s előrenyomult a másik fő terjeszkedési irányba, Észak-Afrika irányába is. Folytatta Algéria 1830 óta tartó birtokba vételét, miközben egyiptomi pozícióit is igyekezett kiszélesíteni. Az 1869-re megépített Szezei-csatorna jelezte e törekvést, az elsőbbségért folyó küzdelemben azonban a következő évtizedekben meg kellett hátrálnia még Egyiptomban is az erősebb Anglia elől. A gyarmatosítás terén elért sikereket végül beárnyékolta a francia expanzió kudarca Mexikóban. Francia katonaság is részt vett az 1860-as években a közép-amerikai köztársaság elleni intervencióban, de a kezdeti sikerek után megsemmisítő vereséget szenvedett a mexikói felkelők elleni harcban.

A krími háborúban aratott győzelem nemcsak a külpolitikai mozgásteret szélesítette ki Franciaország számára, hanem hozzájárult a második császárság politikai rendszerének a konszolidálásához is. Az 1851. december 2-án végrehajtott államcsíny ugyanis viharos belpolitikai összeütközések során ment végbe, s bár népszavazás döntött arról, hogy Louis Bonaparte 10 esztendőn keresztül betöltheti a köztársaság elnöki funkcióját, a feszültségek továbbra is nagyok voltak. Az elnök új alkotmányt vezetett be, amely korlátozta a parlamenti intézmények jogkörét, s miután – 1852. december 2-án – császárrá kiáltotta ki önmagát, sajátos, bonapartistának nevezett diktatúrát alakított ki.

Elsősorban a birtokos parasztságra, a hadseregre és az állami bürokráciára támaszkodott, de nem számolta fel a parlamentet, a két kamarára – törvényhozó testületre és szenátusra – oszló törvényhozást, sőt még az 1848-ban kivívott általános választójogot is fenntartotta. A diktatúra nyomása és a parasztság részéről élvezett támogatás azonban lehetővé tette a kormányjelöltek győelmét a választásokon, s így azt is, hogy a parlament két háza lojális maradjon a császárság iránt. A gazdasági prosperitás és a külpolitikai sikersorozat ugyanebbe az irányba hatott.

Mindebből következően a császárság első időszakában – hozzávetőleg az 1850-es években – sem a polgári ellenzéki mozgalom, sem a munkásmozgalom nem jutott szóhoz. Az 1860-as évek során azonban fordulatra került sor, egyre inkább tért nyert a liberalizálódás folyamata. Ez összefüggésben volt azzal a növekvő társadalmi elégedetlenséggel, amelyet az 1857–59. közötti gazdasági válság, részben pedig a háborús terhek váltottak ki. III. Napóleon politikai reformokra kényszerült, annál is inkább, mert a 60-as évek választásain a köztársasági erők egyre több szavazatot szereztek, s 1869-ben már a választók több mint egyharmadát maguk mögött tudhatták. Megerősödtek a munkásszervezetek is, mind érdekvédelmi, szociális, mind pedig politikai kérdésekben egyre nagyobb szerepet vállaltak.

A napóleoni reformok növelték a parlament két kamarájának a hatáskörét, meghatározták a miniszterek felelősségét a parlamenttel szemben, és szélesítették a sajtó-, valamint a szervezkedési szabadságot, a munkásoknak megadták a sztrájkjogot (nem törölték el ekkor még, de hatályon kívül helyezték az ezt megtiltó 1791-es ún. Le Chapelier-törvényt). 1870 májusában népszavazás erősítette meg a reformo-

kat, de ennek már nem volt jelentősége. Néhány hónappal később, a porosz–francia háború tüzeiben a „liberális császárság” egész politikai rendszere összeomlott, s 1870. szeptember 4-én átadta helyét a köz-társaságnak.

Az 1856-os párizsi béke végül módosította Poroszország, még inkább a Habsburg Monarchia, különösen pedig Oroszország Európában elfoglalt helyét. Poroszország számára elsősorban a francia túlsúly volt aggasztó. Más okok mellett – mint majd látni fogjuk – ennek ellensúlyozása céljából közeledik majd az 1860-as évek során Oroszországhoz. A Habsburg Birodalom számára viszont ez az út járhatatlan volt, a párizsi békét követően egyetlen nagyhatalomra sem számíthatott. Nemzetközi elszigeteltséggel kellett fizetnie azért, hogy szakított az Oroszországgal való együttműködés metternichi politikájával. Elszigeteltsége az 1850-es években gyengítette pozícióját a Franciaország által támogatott olasz nemzeti törekvésekkel szemben, az 1860-as években pedig hozzájárult ahhoz, hogy a Német Szövetségben belül Poroszország előretörhetett, s végül diadalt arathatott felette.

Oroszország vezető hatalmi pozíciója általában is, s a Balkán térségében is meggyengült a krími háború után. Mivel pedig szembekerült a Habsburg Birodalommal és – bár kisebb mértékben – a szigorú semlegesség elvét valló Poroszországgal, végleg szétesett az 1848/49 óta amúgyis agonizáló Szent Szövetség rendszere. De a háború során az is bebizonyosodott, hogy Oroszországra halálos csapást mérni a közép-európai hatalmak semlegessége

mellett, tehát nem szárazföldön, hanem a tengerek felől, nem lehetséges. Így Oroszország a Szent Szövetség felbomlása, a nemzetközi elszigetelődés és háttérbe szorulás dacára továbbra is Európa sorsát döntően befolyásoló nagyhatalom maradt.

Annál is inkább, mert – bár megkéscs és ellentmondásosan – Oroszország is a modernizáció útjára tért, vagy inkább kényszerült. A háború meggyorsította a feudalizmus felbomlását a hatalmas Oroszországban. Ahhoz hasonló szerepet töltött be ebből a szempontból, mint az 1848-as forradalom Közép-Európában. A vereség leleplezte ugyanis az orosz hadsereg műszaki-technikai színvonalának elmaradottságát, amelyet végső soron az orosz ipar fejletlensége idézett elő, továbbá a jobbágyrendszer tarthatatlanságát, amely bilincsben tartotta az ország egész gazdaságát, és legfőbb akadályává vált a társadalom modernizálásának.

A háború során és azt követően a társadalmi elégedetlenség elemi erővel tört felszínre, magával ragadva a nemesség jelentős rétegeit is. A cári udvar ezért társadalmi reformok bevezetésére kényszerült. Öt évvel a párizsi béke után – 1861-ben – Oroszországban is eltörölték a jobbágyrendszert. Az erről szóló rendeletet polgári reformok sora követte, amelyek – bár felemás módon – végül is utat nyitottak a kapitalista átalakulás felé. Nyugat-Európához képest erőltlen, s csak lassú fejlődést biztosító fordulatról volt itt szó, de mivel az a kontinens legnagyobb birodalmában ment végbe, egész Európa gazdasági-társadalmi fejlődésére pozitív hatást gyakorolt a későbbi évtizedek során.

3. A nemzetállamiság győzelme: Olaszország, Ausztria–Magyarország és a Német Birodalom (1859–1870/71)

A 19. század második felének legnagyobb jelentőségű európai eseménye az olasz és a német egység megvalósulása, azaz a nemzetállamiság győzelme volt a kontinens középső és déli részén. A Szent Szövetség bukása, Oroszország meggyengülése és a Habsburg Birodalom elszigetelődése ugyanis kedvező lehetőséget teremtett Piemont és Poroszország számára ahhoz, hogy ezt a törekvést a saját hatalmi céljaik szolgálatába állítsák. Esélyüket növelte, hogy a nemzetiegység-gondolat liberális és demokrata erői – 1848/49 bukásából okulva – maguk is készek voltak az együttműködésre a legerősebb és a polgári átalakulásban leginkább érdekelt olasz, illetve német államok uralkodó köreivel.

A kompromisszum annak akceptálását jelentette, hogy a nemzetállamok megvalósításának fő eszköze a háború, nem pedig a forradalom lesz, s hogy az új politikai rendszerekben ebből következően egyeztetni kell a liberális alkotmányosságot és a háborúkat megvívó monarchák uralkodói jogait. Más szóval a politikai fejlődés továbbra is az angol típusú alkotmányos monarchia irányába mutatott, a köztársasági államformának 1870-ig nem volt realitása, s akkor is csak Franciaországban teremthették meg a feltételei. Ez a körülmény szabta meg az egyes országokon belül a politika mozgásterét, adott keretet a fő politikai mozgásoknak, a párt-

alakulásoknak és programoknak, a parlamentek hatáskörének és a demokratikus szabadságjogok érvényesülésének.

A nemzetállami folyamatnak itt csak a két legfontosabb eredményét emeljük ki, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy összeurópai, sőt Európán kívül is megfigyelhető, általános nemzetközi jelenségről volt szó. Sokan – joggal – e folyamat részének tekintik Észak és Dél háborúját 1861 és 65 között az Amerikai Egyesült Államokban, mondván, hogy a polgárháború tette lehetővé az amerikai nemzet egységének fennmaradását. Ugyanígy Japán modernizálása, a meidzsi társadalmi és politikai reformok időszaka az 1868-at követő két évtizedben, egyfajta sajátos nemzeti megújodásnak is tekinthető.

Mindezt figyelembe véve, a nemzetállami folyamatba illeszthetjük az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttét is. Nemcsak azért, mert alapvető belső feltétele az évszázados magyar különállás és az annak szélesítésére, vagy a teljes önállóságra irányuló függetlenségi mozgalom kielégítése volt, hanem azért is, mert az 1867-es kiegyezés olyan gazdasági, társadalmi és politikai modernizálódás kiindulópontja volt, amely a Monarchia nemzetei és nemzetiiségei számára is biztosította a fejlődést. Mindamellettt lényeges különbség volt Olaszországgal vagy Németországgal szemben, hogy a dualista állam megalapí-

tását elsősorban nem a belső, hanem a külső körülmények kényszerítették ki, azok a vesztes háborúk, amelyeket a Habsburg Birodalom az olasz és a német egységért küzdő, illetve az azt támogató hatalmakkal szemben szenvedett el.

A nemzetállami törekvések ellen harcolva ő maga nem válhatott nemzetállammá, hanem azoknak a népeknek osztrák és magyar vezetés alatti összefogása lett belőle, amelyek az olaszok kiválása után megmaradtak a birodalmon belül. Így a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia már születésekor magában hordozta későbbi pusztulásának csíráit: a nemzeti-nemzetiségi ellentéteket, amelyek egyfelől fokozatosan destabilizálták a dualista államrendszert, másfelől ösztönzői lettek a délkelet-európai nemzetállami törekvéseknek. Különösen a délszláv és a román törekvésekre gondolunk, amelyek – az olasz példa alapján – már létező és kiteljesedésre törekvő nemzetállamokhoz, Szerbiához és Romániához kapcsolódtak.

Moldva és Havasalföld országgyűlése megszünteti a két román fejedelemség egyesítését

Végül soron azonban a lengyel, sőt a cseh vagy a szlovák nemzeti törekvések is a centralizáltan működő soknemzetiségű államok életképtelenségét bizonyították, miközben a nemzetállamiság tendenciáját erősítették és vitték – 1918-ban – diadalra.

Az az általunk már ismert körülmény, hogy a történelem a „felülről” megvalósított és a legerősebb nemzet hegemoniájára épített nemzetállamiság életképességét is megkérdőjelezte a 20. század folyamán, mit sem változtat azon a tényen, hogy a 19. század második felében uralkodó politikai tendencia volt Európában. Olyan tendencia, amely elválaszthatatlan volt a kapitalizmus fejlődésétől, korabeli fejlettségi szintjétől, amely az ipari forradalom feltételei között bontakozott ki, s pozitív hatást gyakorolt ezekre a feltételekre.

A nemzetállam megalapításának gazdasági-társadalmi feltételei a német államokban érettebbek voltak, mint az olasz államokban, a kezdeményezést mégis az utóbbiak ragadták magukhoz az 1850-es években. Poroszország és a német egység ügye csak az 1860-as évek közepe táján kerül az európai politika központjába. Az egyik oka ennek az a már említett kedvező nemzetközi helyzet volt, amelyet a krími háborúban való részvétel Piemont számára biztosított. A másik okot pedig abban jelölhetjük meg, hogy Itáliában – mint korábban láttuk – a néptömegek aktivitása a 19. század első felében erőteljesebb és radikálisabb volt, mint a német államokban. Ez természetesen abból következett, hogy az önállóságért és a polgári átalakulásért, egyúttal a néptömegek szociális felemelkedéséért itt egyfajta nemzeti felszabadító küzdelmet kellett megvívni. Északon a Habsburg Birodalom, középen a franciák által támogatott pápai állam, délen pedig az 1735 óta uralkodó spanyol Bourbonház ellenében.

Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi, Camillo Benso Cavour. Három név, három kortárs, mindegyik az olasz egység egy-egy fő irányzatát vezeti és jelképezi. Mazzini az egységes, független és demokratikus olasz köztársaság híve volt, ennek

érdekében összeesküvő felkelések soroza-
tát szervezte meg az 1830-as, 40-es és 50-
es években, amelyek azonban rendre el-
buktak. Garibaldi mazzinistaként indult,
köztársasági volt, és részt vett több felke-
lésben. 1848/49 során vált legendás híró
forradalmárrá és szabadságharcossá: a
népre támaszkodás carbonári-mazzinista
elvét senki nem tudta Olaszországban olyan
mesterien megvalósítani, mint ő. Önkén-
tesei, kitűnő hadvezéri képességeinek és
gerilla harcmódorának köszönhetően,
mindenekelőtt persze saját hősiességük
következtében, feltűnő sikereket értek el
már ekkor is. Olyannyira, hogy Garibal-
dival és népszerűségével nemcsak ellenfe-
leinek kellett számolniuk, hanem az olasz
egység híveinek, magának a piemonti kor-
mánynak is.

1849 után Mazzini és Garibaldi útja fo-
kozatosan elvált egymástól. Mazzini a ku-
darc ellenére tovább erőltette az akciókra,
felkelésekre épített taktikát, és ragaszkod-
ott eredeti köztársasági programjához.
Garibaldi ezzel szemben egyre világosab-
ban felismerte, hogy a piemonti monarchi-
ával való együttműködés nélkül, csak a
népi megmozdulásokra támaszkodva nem
lehet kivívni az olasz államok független-
ségét és a nemzeti egységet. Politikailag
közeledett tehát a harmadik fő irányzat-
hoz, amelynek feje Cavour gróf volt.

Cavour radikális demokrataként ismer-
kedett meg a politikával, de végül is mér-

sékelt liberális lett. 1848-ban ő alapította
meg az *Il Risorgimento* (*A Feltámadás*)
című újságot, amelyről mindmáig risor-
gimentónak nevezik az olasz egység
komplex történelmi folyamatát. Ebben a
folyamatban Cavour Piemontnak szánta a
vezető szerepet, s nemcsak azért, mert ez
volt az egyetlen olyan olasz állam, amely-
nek élén olasz uralkodóház – a Savoyai-
dinasztia – állt, hanem mert gazdasági és
politikai szempontból is alkalmasnak tar-
totta erre a szerepre.

Mint árutermelő nagybirtokos és tőkés
vállalkozó, az ország első bankjának a
megalapítója, nagyra értékelte a földműve-
lés javítására, a Pó-vidék felvirágoztatásá-
ra, továbbá a vasútépítésre és az ipar (főleg
a textil-, valamint a kohászat és a gépipar)
fejlesztésére irányuló erőfeszítéseket, ame-
lyeket az állam az 1850-es években – külö-
nösen az ő miniszterelnöksége (1852–59 és
60–61) idején – igen erőteljesen felkarolt.
Mint liberális politikus, pedig méltányolta,
hogy Piemontban 1849 után is fennmaradt
az alkotmányos rendszer, amely biztosítot-
ta a kor színvonalán a polgári szabadságjo-
gokat és háttérbe szorította az egyház min-
denre kiterjedő hatalmát, nem riadva vissza
az egyházi földek egy részének a szekura-
lizálásától sem.

Piemont gazdaságilag ugyan hozzáve-
tőleg csak olyan fejlettségi szinten állt,
mint a lombard–velencei királyság, de
nem volt idegen uralom alatt, és belpoli-
tikáját is maga szabta meg. Ez tette szá-
mára lehetővé a krími háborúba való be-
kapcsolódást, majd 1858-ban – a Francia-
országgal való szövetségekötést, amely
egyértelműen a Habsburg Birodalom ellen
irányult. Cavour kész volt átengedni III.
Napóleonnak Savoyát és Nizzát, lehetővé
téve ezáltal, hogy Franciaország kiegé-
szítse természetes határait ebben a térség-
ben. A Szardínia szigetét és Északnyugat-

Giuseppe Garibaldi

Camillo Cavour

Itáliát – Torinóval és Genovával – magában foglaló szárd–piemonti királyság viszont ígéretet kapott arra, hogy osztrák támadás esetén francia katonai segítséget kap, s hogy Franciaország támogatni fogja egy északolasz királyság létrehozását, amely Piemont „kiterjesztésével” valósul majd meg.

Oroszország semlegességet vállalt, sőt kilátásba helyezte fellépését Ausztria ellen abban az esetben, ha a Német Szövetség támogatná a Habsburg Birodalmat. Az angol kormány ellenezte ugyan Franciaország tervét, de miután abba a gyanúba keveredett, hogy közvetve részese volt a III. Napóleon elleni sikertelen merényletnek, válságba került (Palmerston, aki 1830-tól irányította az angol külpolitikát, lemondott), s határozottabb lépésre nem szánhatta el magát.

Mindezek következtében az 1859. április végén kitört háború a három szóban

forgó hatalom között regionális keretek közt is igen rövid idő alatt folyt le. Június 24-én került sor a döntő csatára Solferinónál, amelyben az osztrákok súlyos vereséget szenvedtek. (A csatatér, a mintegy 40 000 halott, haldokló, illetve sebesült szörnyű látványa ösztönözte Henri Dunant-t arra, hogy megalapítsa a Nemzetközi Vöröskeresztet.) Az olaszok előtt megnyílt az út Velence felé, de Franciaország a német államok közbeavatkozásától és az olasz népi mozgalmak megerősödésétől tartva, meglepetésszerűen fegyverszünetet javasolt. Az 1859 novemberében megkötött zürichi béke csak Lombardiát juttatta Piemontnak, Velence, amely akkor csaknem az egész Északkelet-Itáliát jelentette, továbbra is osztrák uralom alatt maradt.

A népi mozgalmak nélkül ezzel egy időre befejeződött volna az olasz egyesítés. E mozgalmak, amelyeknek jelenlétét már az is mutatta, hogy a piemonti kor-

A császári huszárezred támadása a solferinói csatában, 1859. június 24-én

mány engedélyezésével Garibaldi önkéntesei kezdettől részt vettek a háborúban, előbb Észak-Olaszországot, majd – a zürichi béke után és ellenére – Közép-Itáliát is magukkal ragadták. Modena, Romagna, Párma, Bologna, Toscana – megszabadulva a térségben volt osztrák katonai erőktől, illetve a pápai kormányzattól – egymás után csatlakoztak a Lombardiával megnövekedett Piemonthoz.

Az egyesülési folyamat újabb lendületet kapott azzal, hogy 1860 áprilisában felkelés robbant ki Szicíliában, amelynek megsegítése céljából Garibaldi az „ezer fő” élén – Cavour alig titkolt támogatásával – egy hónappal később partra szállt a szigeten. A spanyol Bourbonok hatalma, a nápolyi királyság, néhány hónap alatt összeomlott – előbb Szicíliában, majd Dél-Olaszországban – a parasztság által támogatott Garibaldi-önkéntesek és az északról előrenyomuló piemonti reguláris erők csapásai alatt. 1860. november 7-én Garibaldi és II. Viktor Emánuel együtt vonult be Nápolyba, amelynek népe előzőleg már népszavazáson nyilvánította ki csatlakozási szándékát az egységes Olaszországhoz.

A közös bevonulás az együttműködési készséget fejezte ki, és aláhúzta a népmozgalmak különleges erejét az egyesülési folyamatban. Ez azonban nem kérdőjelezhette meg az új Olaszország jövődöbéli államformáját, már csak azért sem, mert – mint említettük – Garibaldi és hívei korábbi köztársasági elveik megvalósíthatóságát irreálisnak tartván, elfogadták az alkotmányos monarchiát. Így sem belső, sem külső erők nem akadályozták II. Viktor Emánuel kikiáltását olasz királlyá, amelyre 1861. március 17-én került sor a csatlakozott tartományok képviselőivel együtt ülésező torinói parlamentben.

Velence, valamint a pápai állam, azaz Róma városa és a tőle északra és délre elterülő, a Tirrén-tenger felé eső területek kivételével 1861-ben megvalósult Olaszország egyesítése. Újabb lépésre csak a nemzetközi helyzet lényeges változása adhatott lehetőséget. Erre az 1860-as évek közepén, a porosz-osztrák ellentétek háborúvá fajulása következtében került sor.

Az 1850-es években a Német Szövetség államaira – főleg Poroszország nyugati és középső területeire – a gazdaság prosperitása, az ipari forradalom kibontakozása, különösen a vasútépítés, s vele összefüggésben a szén-, a vas- és az acéltermelés rendkívül dinamikus fejlődése volt a jellemző. Politikailag viszont az ellenforradalmi reakció uralma és a liberális erők bénultsága. A Habsburg Birodalomban önkényuralom volt, a Német Szövetség államaiban megmaradtak ugyan az alkotmányos monarchiák, de a politikai szabadságjogokat, főleg a választójogot és a parlamentek hatókörét, 1848-hoz képest mindenütt korlátozták. Munkásmozgalomról nem lehetett beszélni, legfeljebb emigrációs csoportokról, valamint Marx és Engels egyre jobban kibontakozó elméleti tevékenységéről. A forradalmat 1849 után is erőltetni akaró Kommunisták Szövetsége 1852-ben feloszlott, s a német munkásmozgalom csak jó tíz évvel később hallatott újra magáról, de ekkor már szinte azonnal belpolitikai tényezővé vált.

A fordulatot a német politikai életben az 1858-as év vezette be. A porosz választásokon – a forradalom óta először – a liberálisok győztek, s a királyi udvar (a betegsége miatt visszalépő IV. Frigyes Vilmos helyét ekkor foglalta el régensként Vilmos főherceg, aki 1861-ben porosz király, 1871-ben pedig német császár lett) is módosította politikáját. Menesztette az addigi szélsőszélesen antiliberális kormányt,

és „új érárt” vezetett be, a liberálisokkal való együttműködésre törekedve.

A Habsburg Birodalom 1859-es veresége következtében kedvezőbbé vált Poroszország nemzetközi, különösen pedig Német Szövetségben belüli helyzete. Ennek kiaknázása érdekében az uralkodó körök a porosz hadsereg gyors fejlesztése mellett döntöttek. A liberálisok azonban elutasították ezt a politikát, hiszen a német egység katonai erővel való kikényszerítése a politikai konzervativizmus és a militarizmus uralmával fenyegetett. Német földön – mint említettük – nem volt az olaszhoz hasonló erős népi mozgalom, amely a porosz uralkodó köröket győzelem esetén kompromisszumra tudta volna kényszeríteni a liberális erőkkal.

A porosz kormány, amelynek élén 1862-től Otto von Bismarck állt, a liberálisok oppozíciója ellenére hozzákezdett a hadsereg fejlesztéséhez. Ez alkotmányos konfliktust szült, a nemzeti egységet – Bismarck szavai szerint – „vérrel és vassal” ugyan, de mégis megvalósítani akaró porosz kormány és a nemzeti egységet ugyancsak megvalósítani akaró, de a porosznál demokratikusabb politikai rendszerért síkra szállt liberalizmus egymás elleni küzdelmét. Olaszországgal ellentétben tehát együttműködés helyett oppozíció, majd – 1866 után – a liberálisok nagy részének lényeges elvi fenntartások nélküli behódolása, a Nemzeti Liberális Párt megalapítása mellett jött létre a Német Birodalom.

A katonai erő növelése, a hadsereg fejlesztése önmagában nem lett volna elegendő ahhoz, hogy Poroszország a maga javára aknázza ki az 1859 következtében módosult nemzetközi erőviszonyokat. A Habsburg Birodalom ellen a siker reményében fellépni csak abban az esetben volt lehetséges, ha sikerül semlegesíteni Orosz-

Otto von Bismarck
herceg, birodalmi
kancellár

országot és Franciaországot, nem utolsósorban pedig Angliát. Mivel az utóbbi hatalom érdekelve volt abban, hogy Franciaország növekvő kontinentális befolyását egy erős Németország ellen-súlyozza (erre a

Habsburg Birodalom 1859 tanúsága szerint már nem volt képes), a porosz politika számíthatott a szigetország jóindulatára.

Nehezebb feladatnak látszott Oroszország megnyerése, hiszen – mint láttuk – az orosz külpolitikának már szinte hagyományos céljai közé tartozott annak megakadályozása, hogy Európa közepén erős, a Nyugat felé vezető utak lezárására képes hatalom jöjjön létre. A megoldást Poroszország számára az 1863-as lengyel felkelés hozta meg. Az oroszországi jobbágyfelszabadítás után két évvel kitört felkelés Ukrajnában is visszhangot keltett, s ez megnövelte veszélyességét a cárizmus számára. III. Napóleon – követve korábbi oroszellenes politikáját – támogatta a lengyel megmozdulást, a porosz kormány viszont közvetve segítséget nyújtott a felkelés leveréséhez, s az így már 1863 végén elbukott.

Bismarck magatartása, amelyet egyébként a liberálisok szerte Európában, magában Poroszországban is felháborodással bélyegeztek meg, a német egység szempontjából hasznosnak bizonyult, mert biztosította Oroszország semlegességét. Világossá tette ugyanis, hogy Poroszország megerősödése nem jelent közvetlen veszélyt Oroszországra, sőt ellensúlyozhatja az oroszellenes külpolitikát folytató Franciaországot.

Az 1863-as lengyel felkelés

Porosz-osztrák konfliktus esetén a legkönnyebbnek Franciaország semlegesítése látszott. III. Napóleon ugyanis – s tulajdonképpen egész Európa – meg volt győződve arról, hogy egy ilyen konfliktusból a Habsburgok kerülnének ki győztesen. Ezért nem volt érdeke Poroszországgal szemben fellépni, saját ellenségének az ellenségét gyengíteni. Sőt erősíteni akarván azt, azon munkálkodott, hogy létrejöheszen a Bismarck által szorgalmazott szövetség Poroszország és Olaszország között. S miután maga mögött tudhatta Franciaországot, az olasz kormány sem zárkózott ez elől el, mert azt remélte, hogy az újabb háború Ausztria ellen biztosíthatja számára Velencét.

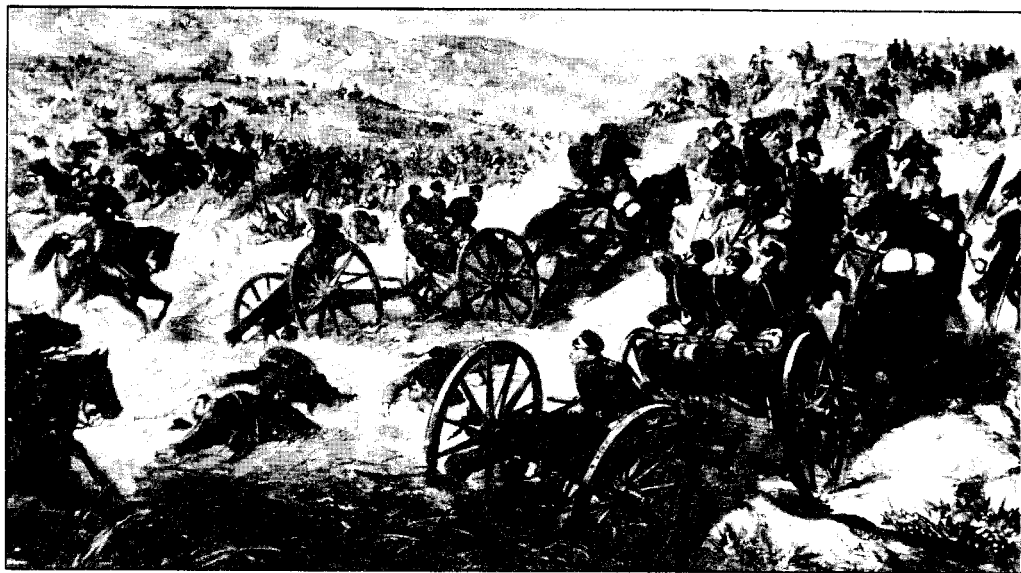
III. Napóleon azonban mégsem csupán azért vállalta a semlegességet, mert egyik fél győzelmében sem volt igazán érdekelt, hanem azért is, mert semlegessége fejében Ausztria ígéretet tett arra, hogy támogatni fogja a francia igényeket a Rajna balparti területeinek megszerzésére. Ezeket az igényeket Poroszország sem utasította el 1866 előtt, így lehetségesnek tűnt a „természeti határokról” szőtt régi francia álmok megvalósítása ebben a térségben is.

A nemzetközi feltételek javítása érdekében Bismarck Európa progresszív erőivel is kész volt együttműködni. Piemont politikáját követte e tekintetben, amely 1859-ben lehetővé tette a Magyar Légión felállítását, s a későbbiek során is támogatta a Kosuth-emigrációt. Bismarck szintén a magyar mozgalmat igyekezett megnyerni, de felkarolta a cseh ellenzékiet is, sőt még attól sem zárkózott el, hogy kapcsolatba kerüljön Garibaldival, ha az olasz kormány elutasította volna szövetségekötési javaslatát. A Német Szövetségen belül azonban csak a kisebb jelentőségű észak- és közép-német államokat tudta megnyerni. 12 német állam, köztük Bajorország, Szászország, Württemberg és Hannover a Habsburgok mellett szállt síkra.

A hadsereg modernizálása és a Habsburg Birodalom nemzetközi elszigetelése azonban mégis meglepően gyors katonai győzelmet hozott Poroszország számára. 1866. június közepén robbant ki a háború, július elején zajlott le a döntő ütközet Königsgrätznél (Hradec Králové), s augusztus végén már meg is kötötték Prágában a porosz-osztrák békét, amely megerősítette az 1815-ben alapított Német Szövetség korábban kimondott felosztását.

Olaszországgal is sor került a békekötésre: Ausztria kénytelen volt lemondani Velencéről, annak ellenére, hogy az olasz fronton – a szárazföldön és a tengeren egyaránt – győzelmet aratott.

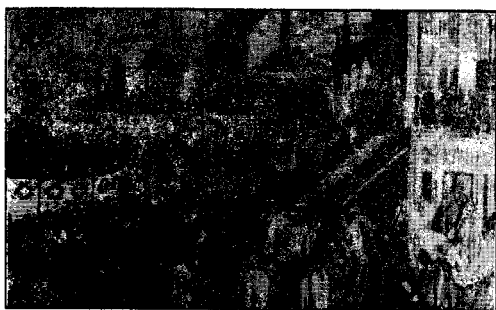
A porosz győzelemnek két igen fontos nemzetközi következménye volt. Az egyik, amelyre már utaltunk, hogy kikényszerítette a Habsburg Birodalom belső átalakítását. A bécsi udvar kiegyezett a Deák Ferenc által vezetett magyar politikai erővel, s egy évvel Königsgrätz után – 1867-ben – létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia.

A königgráti csata, 1866. július 3.

Ez Ausztria kiszorulását jelentette, és a porosz befolyás kiterjesztését segítette elő a német államok területén. „Kisnémet” alapon, azaz az osztrák örökös tartományok kizárása mellett megteremtődött tehát a német nemzeti egyesülés legfontosabb belső feltétele. Ennek megfelelően a Majnától északra fekvő német államokból létrehozták az Északnémet Szövetséget, amely 1867-ben elfogadta az új államalakulat alkotmányát, s ezzel megvetette a későbbi Német Birodalom politikai rendszerének az alapját.

Königgrätz másik fontos nemzetközi következménye az volt, hogy Franciaország feladta semlegességi politikáját, s 1866 után minden lehetővé tett annak érdekében, hogy megakadályozza egy nagy német állam megszületését a maga szomszédságában. Mindenekelőtt az Északnémet Szövetségből még kimaradt, de azzal gazdasági és diplomáciai kapcsolatban levő délnémet államok – Bajorország, Württemberg, Baden és Hessen–

Ferenc József magyar királlyá koronázása a kiegyezés évében, 1867-ben

Darmstadt – Poroszországhoz csatlakozását kellett megakadályoznia. Ehhez azonban háború kellett, amelyre 1870 nyarán – francia kezdeményezésre – sor is került. A harcok ugyan a következő év elejéig elhúzódtak, a porosz hadsereg azonban már 1870. szeptember elejére döntő győzelmet aratott a franciák felett.

Franciaország katonai veresége előidézte politikai rendszerének az összeomlását is. A császárság megszűnt, maga III. Napóleon is porosz fogságba került, és kény-

A sedáni csata 1870. szeptember 1-jén

telen volt lemondani trónjáról. 1870. szeptember elején Párizsban kiáltották ki a harmadik köztársaságot, amely az előbbi kettőhöz képest meglepően hosszú ideig – 1940-ig – tartott. Mivel a köztársaság folytatta a háborút, a poroszok egészen Párizsig nyomultak előre. 1871. január 18-án a francia királyok versailles-i tükörtermében került sor – mit sem törődve a franciák nemzeti önérzetével – a német császárság proklamálására: az itt összegyűlt német királyok és fejedelmek I. Vilmos porosz királyt ünnepélyesen német császárrá nyilvánították. Ezt megelőzően a délnémet államok csatlakoztak az Északnémet Szövetséghez, amely nevét Német Birodalomra változtatta.

A köztársasági Franciaország 1871. január végén kért és kötött fegyverszünetet.

1. Vilmos porosz királyt Versailles-ben német császárrá kiáltják ki. 1871. január 18.

Erre elsősorban természetesen kilátástalan katonai helyzete kényszerítette, de az egyre súlyosabbá váló belpolitikai küzdelmek is szerepet játszottak. Különösen az a körülmény, hogy a fővárosban – szinte a jakobinus diktatúra és az 1848-as szociális köztársaság megismétlődéseként, vagy inkább folytatásaként – a hatalmat a szélsőbaloldali irányzatok ragadták magukhoz. Blanqui hívei, az új jakobinusok és a proudhonisták 1871. március 18-án kikiáltották a Párizsi Kommünt, amelyet némi hezitálás után elvileg az 1864 óta működő és marxi–engelsi befolyás alatt álló I. Internacionálé is támogatott. A kísérlet hosszan tartó elkeseredett harc után végül is 1871. május végén elbukott, de intézkedései és tanulságai révén nemcsak a 19., hanem a 20. századi nemzetközi munkásmozgalomra is maradandó hatást gyakorolt.

A Párizsi Kommun kikiáltása.
1871. március 18.

1871. május 10-én kötötte meg a francia köztársaság a békét az újdonsült Német Birodalommal. Franciaországnak le kellett mondania Elzászról és Lotharingiáról, s rövid időn belül igen jelentős hadisarcot kellett fizetnie. A két tartomány erőszakos elcsatolásáért, más megfogalmazásban azért, mert a német egyesítés már a megvalósulás pillanatában átlépte a nemzeti kereteket (különben nemcsak nyugaton, hanem keleten is, mivel Porosz-

Lengyelországot is bekapcsolták a Német Birodalomba), Németországnak is, Európának is nagy árat kellett fizetnie: a francia–német hatalmi ellentétek állandósultak, folyamatos fegyverkezésre vezettek, s a 20. században két világháború kirobbanásában is szerepet kaptak.

Franciaország összeomlása lehetővé tette Olaszország egyesítésének a befejezését is. Az olasz kormány ugyan a porosz–francia konfliktusban semleges volt, de III. Napóleon veresége után – 1870. szeptember 20-án – csapataival elfoglalta Rómát, amelyet az ország fővárosának nyilvánított, s véget vetett a pápai államnak. A pápa székhelyét a Vatikánban jelölte ki, biztosította egyházi hatalmát, személyének sérthetetlenségét, s a jogát arra, hogy diplomáciai képviselőket létesítsen. Végül a Vatikán állam fenntartási költségeire meghatározott, rendszeresen folyósítandó összeget ajánlott fel.

IX. Pius azonban korábbi álláspontjá-

nak megfelelően elutasította az olasz nemzetállamiságot és általában az olaszországi társadalmi átalakulást, nem fogadta el az olasz kormány ajánlatait. A Vatikán foglyának nyilvánította magát, s megerősítette korábbi bulláját, amely a katolikus híveket eltiltotta az olasz állam politikai életében való részvételtől. Állásfoglalásának súlyát növelte, hogy ebben az időben – 1869/70-ben – zajlott le az általa összehívott I. Vatikáni Zsinat, amely akceptálta a kor modern irányzataival és törekvéseivel kapcsolatos elutasító álláspontokat és elfogadta az Európa-szerte sok félreértésre, nézeteltérésre vezető dogmát a pápa csatlakozhatatlanságáról. S bár 1878 után, IX. Pius halálát követően, a pápaság feladta elutasító álláspontját, s a polgári társadalom szövetségese, támogatója lett, kezdeti szembenállása befolyásolta egyes országok politikai erőviszonyait, pártalakulását és a szekularizáció érdekében lefolytatott küzdelmeit, az ún. kultúrharckokat.

4. Európa a 19. század utolsó évtizedeiben. A fél évszázados béke első szakasza (1871-től a századfordulóig)

a) Gazdaság és társadalom

Csaknem fél évszázad, pontosan 43 év telt el a porosz–francia és az első világháború, azaz 1871 és 1914 között. Ennek nagyobb és nyugalmasabb időszaka a 19. századra esett. Szemben a század első évtizedeivel, valamint az 1848–71 közötti évekkel, Európában jóformán drámai fordulatok nélkül zajlott le ez az újabb negyed évszázad.

A hosszan tartó béke, amely – mint majd látni fogjuk – nem zárta ki a nemzetközi feszültségeket, sőt a háborús konfliktust sem, nagyarányú fejlődést tett lehetővé gazdasági, társadalmi és politikai vonatkozásban egyaránt.

Gazdasági téren a fejlődést az 1873-as nagy, nemzetközi méretű válság átmenetileg ugyan megszakította, Európa centrumországaiban lefékezte dinamizmusát, de végül is csupán megtorpanást jelentett. A fejlődés folytatódott, s a század utolsó másfél évtizedében különösen felgyorsult.

A tőkés termelés teljes kibontakozása jellemezte ezt a korszakot. A század utolsó évtizedei során az ipari termelés nagyfokú koncentrációja következtében több ezer, sőt tízezer munkást foglalkoztató mamutvállalatok jelentek meg, amelyek egymással együttműködve, a gazdasági élet egyes területein monopóliumra tettek szert. Európán belül Németország e te-

kintetben a vezető szerep (világviszonylatban az USA-é), ahol főleg a szénbányászat, valamint a vas- és acélttermelés terén kezdődött el a monopolizálódás (Krupp-művek például). Angliában a gyarmatok kiaknázását – főleg bányászati téren – szolgáló, továbbá hajóépítő és hadiipari konszernek (Vickers, Armstrong, az angol–holland érdekeltségű Royal Dutch Shell stb.) szerveződtek, hasonlóan Franciaországhoz, ahol a luxus- és a kisipar hagyományos jelentősége ellenére, a nehézs- és a hadiiparban (Schneider-Creusot vállalat) szintén előrehaladt a monopolizálódási folyamat.

Korszakunk vége felé a banktőke területén is nagyarányú koncentráció ment végbe. A fináncoligarchia uralkodó pozícióra tett szert szinte minden európai ország gazdasági életében, s egyre erőteljesebben befolyásolta a politikát is.

A 19. század utolsó harmadában a gazdasági fejlődés következtében az országok, sőt a kontinensek között nemcsak növekvő és egyre kíméletlenebbé váló versengés volt megfigyelhető, hanem az egymástól való függés, interdependencia erősödése is. A világ mindinkább globálissá vált, s nemcsak a gazdaság, hanem a politika területén is. A század végére kialakulóban volt annak potenciális lehetősége, hogy az önmagukban véve jelentéktelen konfliktusok nemzetközi méretűvé széle-

süljenek, adott esetben világháború okaivá váljanak. Ezt a veszélyt különösen megnövelte az a körülmény, hogy eltolódóban voltak az erőviszonyok mind a világgazdaságban, mind pedig az ezzel csaknem ekvivalens európai gazdasági életben.

A legszembeütőbb jelenség az volt, hogy Nagy-Britannia fokozatosan elvesztette azt a vezető és meghatározó szerepet, amelyet a 19. század első kétharmadában betöltött. 1870-ben a világ ipari termelésének 1/3-át még a szigetország adta, a másik 1/3-át Európa többi országa, a harmadik 1/3 pedig az Európán kívüli országokból, elsősorban persze az USA-ból jött. 1913-ban viszont már Anglia, Franciaország és Németország csak együttesen tudta megtermelni a világ ipari termelésének az 1/3-át, Anglia korábbi helyét az USA foglalta el – ugyancsak 1/3-dal –, s a többi európai, valamint Európán kívüli országra jutott a harmadik harmad. A számok egyértelműen mutatják a kontinens csökkenő jelentőségét a világgazdaságban, de ez mégsem volt annyira szembeütő, mint Anglia háttérbe szorulása.

Ami az európai gazdasági életben bekövetkezett erőeltolódásokat illeti, a legszembeütőbb változást a nagyhatalmak közötti sorrendben lehet megjelölni.

Az egy főre jutó termelés volumenét nézve 1880-ban az első helyen Anglia állt, ezt követte Franciaország, Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, s az ötödik helyet foglalta el Oroszország. 1913-ig ez a sorrend csak annyiban változott, hogy Németország került a második, Franciaország pedig a harmadik helyre, s hogy a különbség az első helyen álló Anglia és az utolsó helyen álló Oroszország között valamelyest csökkent.

De ez a különbség még ekkor is mintegy két és félszeres volt, ami arra mutatott, hogy a hatalmas, össztermelését tekintve

első helyre került Oroszország gazdasági szempontból nem tudott kitörni periferiális pozíciójából és felzárkózni a centrumhoz. Oroszország ebben a tekintetben nem állt egyedül: a felzárkózás a periféria térségei közül lényegében csak a skandináv országoknak sikerült, Európa déli részét – Spanyolországot, Portugáliát, Dél-Olaszországot, nem utolsósorban pedig a Balkánt – a leszakadás veszélye fenyegette.

A vázolt gazdasági fejlődés és átalakulás a társadalom képét is átrajzolta egész Európában. A legjellemzőbb ezekben az évtizedekben, a 19. század utolsó harmadában már nem az a folyamat volt, amelynek során a tőkés vállalkozók – rendszerint a liberalizmus zászlaja alatt – politikai irányzatokba tömörültek, osztállyá szerveződtek, kialakították antifeudális programjaikat, polgári szabadságköveteléseiket az ugyancsak irányzatokba tömörülő, osztállyá szerveződő, programokat képviselő monarchisztikus-konzervatív erőkkel, jórészt a földbirtokos nemességgel, még inkább arisztokráciával szemben. A legjellemzőbb társadalmi-politikai folyamat ebben a korszakban a munkástömegek osztállyá szerveződése, az európaiságtól elválaszthatatlan, azaz elsősorban az európai kontinensen érvényre jutó politikai munkásmozgalom jelentős társadalmi tényezővé válása volt.

A társadalmi átalakulás, modernizálódás legszembeütőbb jele volt továbbra is a század első feléhez képest jóval nagyobb méretű urbanizálódás, s vele összefüggésben a migráció megnövekedése országokon belül, de országok, sőt – főleg Európa és Amerika vonatkozásában – kontinensek között is.

Példaként hadd említsük meg, hogy Európa fővárosai túlnyomórészt a 19. század második felében váltak milliós világváro-

sokká. Az élen természetesen London járt. Már 1801-ben 1,1 millió ember lakta, de ez a szám száz év alatt – 1901-re – 6,5 millióra emelkedett. Párizs – a második helyen álló főváros – világvárosi arculata sugárútjaival és körútjaival, jórészt III. Napóleon idején alakult ki. Lakosainak száma már ekkor meghaladta az egymilliót, a század végére pedig csaknem elérte a 3 milliót.

Berlint, Poroszország fővárosát, 1871-ben a Német Birodalom fővárosává nyilvánították. Egyúttal az ország vezető ipari-kereskedelmi és pénzügyi központjává vált, amely népességének alakulásában is tükröződött. Az 1870-es évek vége felé érte el az egymillió lélekszámot, s ez a szám a századfordulóra megduplázódott. Bécs nemzetközi jelentősége ugyan – Berlinnel ellentétben – csökkent 1867 után, de vezető pozíciója a monarchián belül minden tekintetben vitathatatlan maradt. Lakosainak száma 1850 és 90 között 430 ezerről egymillió 300 ezer fölé emelkedett, 1913-ban pedig már 2 milliónál is többet tett ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia többi nagyvárosa ennél jóval szerényebben fejlődött. A második fővárosnak számító Budapest például csak a századforduló után érte el az egymillió lakosságát.

Végül ütemében is, méreteiben is elmaradt a nyugat-európai metropoliszoktól Oroszország fővárosának, Szentpétervárnak a fejlődése. A többihez hasonlóan itt is az ország egyik ipari körzetéről volt szó, nem csupán politikai irányító központról. 1850 és 1890 között a lakosság száma megduplázódott, félmillióról egymillióra emelkedett. Érdemes megjegyezni, hogy a másik orosz nagyváros, a későbbi főváros, Moszkva, ugyancsak az ország egyik vezető ipari központjává vált ezekben az évtizedekben. Fejlődése az ütemet tekintve

gyorsabb volt, mint Szentpéterváré, de a 19. század folyamán még nem vált milliós világvárossá, noha megközelítette azt.

Az urbanizációs folyamat és a munkásság létszámának, valamint társadalmi jelentőségének növekedése egymással összefüggött. Angliában, Németországban és Franciaországban a munkásság összlakosságán belüli aránya a századforduló táján 40% körül mozgott. Kelet-Európában azonban jóval kedvezőtlenebbek voltak az arányok. (Magyarországon mintegy 18%-ot számítottak a munkássághoz.) Oroszországban az 1897-es népszámlálás szerint 125,6 millió lakos élt, amelyből 21,7 millió foglalkozott iparral és kereskedelemmel. Ez még abban az esetben sem éri el a 15%-ot, ha minden ide sorolt embert azonosnak veszünk a munkássággal. Oroszország – s ide sorolhatjuk a kontinens többi perifériális régióját is, különösen a Balkánt – alapvető agrárjellegűt ekkor még nem tudta áttörni az ipari fejlődés.

Szociológiai tekintetben a nagy munkástömegek – bármely ország esetében vizsgáljuk is azokat – nem voltak egységesek, s differenciáltságuk egyenes arányban nőtt a gazdasági fejlődéssel. A szakmunkások, betanított munkások és a segédmunkások (az idénymunkásokat is ide sorolva) képezték a három legfontosabb réteget. Emellett azonban mindegyik réteg esetében figyelembe kell venni az országokon belüli regionális különbségeket, továbbá az iparágak sajátosságaiból következő eltéréseket (a gépgyártás vagy a hajóépítés például jóval több szakmunkást igényelt, mint mondjuk a textilipar), nem utolsósorban azokat az életszínvonalbeli és kulturális különbségeket, amelyek a gyáriparban, a kisiparban, luxusiparban, a kereskedelemben, közlekedésben és más

termelési ágakban foglalkoztatottak között voltak.

A munkásság differenciáltságát növelte, szakmai és politikai szervezkedését bonyolította az a körülmény is, hogy a migrációs folyamatok következtében sok helyütt változott az etnikai összetétel. Még hozzá minél keletebbre megyünk Európán belül, annál szembetűnőbbben. A Német Birodalomban különösen a lengyel munkások száma volt jelentős, a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában és az ugyancsak soknemzetiségű Oroszországban pedig a kialakuló munkásság szükségszerűen vegyes etnikumú volt. Más kérdés persze, hogy az arányok az etnikumok között régiók szerint lényegesen különböztek egymástól, s az „uralkodó” etnikum előbb-utóbb a maga képére formálta a többi etnikumot. (Budapest munkássága például éppen a századforduló tájára vált egyértelműen magyarrá.)

b) A munkásmozgalom és az uralkodó politikai rendszerek

A munkásság városokba, ipari körzetekbe tömörülése a 19. század utolsó harmadában érte el azt a szintet, amely nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette a politikai szervezkedést. Annál is inkább, mert számának növekedésével együtt nőtt – egyes esetekben gyorsabban növekedett – szociális nyomora és kiszolgáltatottsága. A 19. század első kétharmadában gyakorlatilag ismeretlen volt a szociális törvényhozás. A század utolsó évtizedeiben azonban már megszülettek az első jelentősebb eredmények, főleg Angliában és Németországban. Kötelező beteg- és baleset-biztosítást vezettek be, előírták a gyermekek és nők munkaidejének csökkentését, a vasárnapi munkaszünetet stb. Munkásbérka-

szárnyák építésével próbáltak segíteni az általában mindenütt katasztrofális lakásinségen, de ekkor még ezen a téren – figyelembe véve a városokba áramlás nagy méreteit – nem sikerült szociális és egészségügyi szempontból egyaránt elfogadható eredményt elérni.

A nagy gazdasági és társadalmi átrendeződés következményeként és a politikai szabadságjogok kivívása eredményeként minőségileg új szintre emelkedett a korábbiakhoz képest a munkásság politikai szervezkedése a 19. század utolsó évtizedeiben. Az 1871-es Párizsi Kommün után közvetlenül azonban Európa-szerte fokozódott a munkásszervezkedések üldözése, amely egyfelől bénító hatást gyakorolt, másfelől elősegítette az összeesküvő taktikát alkalmazó anarchizmus befolyását a gyakran emigrációba vagy illegálisba kényszerített szervezetek között. Végül soron ez a befolyás vezetett az 1864 óta működő I. Internacionálé irányításának áthelyezéséhez az USA-ba 1872-ben, majd a nemzetközi szervezet felosztatásához 1876-ban. A nemzetállami átrendeződés egyébként is a nemzeti keretek közötti szervezkedésre ösztönzött, és megkérdőjelezte az I. Internacionálé által képviselt világpart jellegű, egyoldalúan a nemzetköziségre építő szervezkedés életképességét.

Maga a – Marx és Engels által érthetően különös figyelemmel kísért és erősen befolyásolt – német munkásmozgalom mutatta a legmarkánsabb példát a nemzeti jellegű szervezkedésre. Már a Ferdinand Lassalle által 1863-ban alapított Általános Német Munkásegylet is kifejezte a szociális és a nemzeti törekvések összekapcsolásának szándékát. A kor liberálisaival szemben a szervezet Bismarck egyesítési politikája mellé állt, s kivívta az általános választójog bevezetését. (A „vaskancellár” a munkásképviselekkel is a liberálisok

parlamenti befolyását akarta ellensúlyozni.) S bár Bismarck később szembefordult a német szociáldemokráciával (1869-től használták ezt az elnevezést), sőt 1878. és 90. között, azaz 12 esztendőn át működését is betiltotta, befolyásának növekedését nem tudta feltartóztatni. Ha nem a mandátumok, hanem a szavazatok számát tekintjük, az 1890-es választásokon a párt az első helyre került, s ezt a helyét 1932-ig (!) (Hitler pártja előzte meg ekkor) meg is tartotta.

Hasonlóan dinamikus, bár kisebb méretű fejlődésen ment át a francia munkásmozgalom is, s a szociáldemokrácia megjelent Belgiumban, Hollandiában, Svédországban csakúgy, mint például Ausztriában vagy Magyarországon. Ezzel párhuzamosan és összefüggésben erőteljesen fejlődött a szakszervezeti mozgalom. Az élen a nagy hagyományokkal rendelkező angol trade unionok álltak, de – mint Franciaország példája is mutatja – az 1880-as évek végéig a különböző helyi és szakmai szervezetek a kontinens számos más államában is országos szövetségekbe tömörültek. A szociáldemokrácia jórészt a tőlük kapott támogatásnak köszönhetette politikai sikereit.

A nemzeti pártokra építve 1889-ben alakult meg a II. Internacionálé, amelynek alapító kongresszusán 21 ország munkáspártja vett részt. Ez az Internacionálé már nem törekedett centralizációra, a részt vevő pártok laza szövetsége volt csupán, s feladatát a pártok közötti információcseré lebonyolításában, valamint közös taktika kialakításában látta. E feladatok megoldására valóban szükség volt, márcsak azért is, mert a nemzetközi munkásmozgalom – akárcsak korábban – ekkor sem volt egységes, több irányzat lépett fel benne.

Köztük a legjelentősebb a marxista, az anarchista és a trade unionista irányzat

volt. Az utóbbiak ebben az időben még nem látták szükségesnek a politikai harcot, csak a szakmai érdekképviselői és természetesen a szociális törekvések indokoltságát ismerték el. (Az angol Munkáspárt létrehívása a századfordulón ennek az álláspontnak a feladását jelentette.) Sok tekintetben hasonló nézetek voltak az ún. possibilisták, a francia Szociális-Forradalmi Munkáspárt tagjai. Ők ugyan nem tagadták a politikai szervezkedés szükségességét – ezért tömörültek pártba –, de a „lehetőségek politikáját” (ami tehát poszszibilis) követték, a kapitalista társadalmon belül kompromisszumok segítségével akarták céljaikat elérni. Elvetették tehát a II. Internacionálé stratégiai célját, a szocialista társadalom megvalósítását. Mindkét esetben olyan irányzatról volt szó, amely állásfoglalása miatt kimaradt az Internacionáléból, de nemzetközi jelentősége ennek ellenére nagy volt, s a századforduló után – az amerikai szakszervezeti mozgalom kibontakozása és az ún. reformista munkásmozgalom megjelenése következtében – tovább nőtt.

A hasonlóképpen régi múltra visszatekintő anarchisták természetesen nem tagadták a politikai harc fontosságát, de másként értelmezték azt, mint a marxisták. Nem arról volt szó, hogy maradéktalanul fenntartották volna korábbi összeesküvő taktikájukat, de elvetették, nem tartották célravezetőnek a marxisták által javasolt és alkalmazott pártpolitikai munkát, a tömegek állandó szervezését, informálását, a parlamenti csatározásokat. Azt gondolták, hogy politikai harc nélkül, a szakszervezetekre támaszkodva, a sztrájkok, demonstrációk fegyverével élve lehet csak a fennálló társadalmi és állami rendet megdönteni. Ezt az irányzatot nevezték el anarchoszindikalizmusnak.

A II. Internacionálé sorsa, jövője a meg-

alakulást követő években – az I. Internacionáléhoz hasonlóan – jórészt attól függött, hogy e két irányzat közül melyik kerül ki győztesen a küzdelemből. Ezúttal a marxisták bizonyultak erősebbeknek. Irányzatuk szinte minden országban, még az anarchizmus felé hajló latin országokban is előretört, nem utolsósorban a német példa meggyőző hatása alatt maga mellé tudta állítani a pártokat és a szakszervezetek jelentős részét. A II. Internacionálé 1896-os kongresszusa végül is kizárta az anarchistákat a nemzetközi szervezetből. Ez fordulatot jelentett, ettől kezdve a marxista irányzat dominanciája érvényesült a II. Internacionálében.

A munkásmozgalom megerősödése, belépése a parlamenti küzdelmekbe, azonban az első világháborúig nem rendítette meg a liberalizmus és a konzervativizmus politikai uralmát. A munkáspártok különben is csak azokban az országokban válhattak parlamenti tényezővé, amelyekben általános, vagy legalábbis széles körű választójog volt érvényben. De kormányképességétől még itt sem kellett tartani, mert a szocialista kormány gondolatát nemcsak az uralkodó erők, hanem maguk a szocialisták is elvetették a századforduló előtt. Az 1871 utáni politikai rendszerek egyetlen országban sem kerültek veszélybe, sőt még állóképességük sem rendült meg. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a béke közel fél évszázadon keresztül fennmaradt Európában. Ha ebből az általános politikai fejlődést legmeggyőzőbben demonstráló szempontból, a politikai rendszerek szempontjából vizsgáljuk meg az európai kontinenst, illetve legfontosabb hatalmait, a következő vázlatos képet kapjuk:

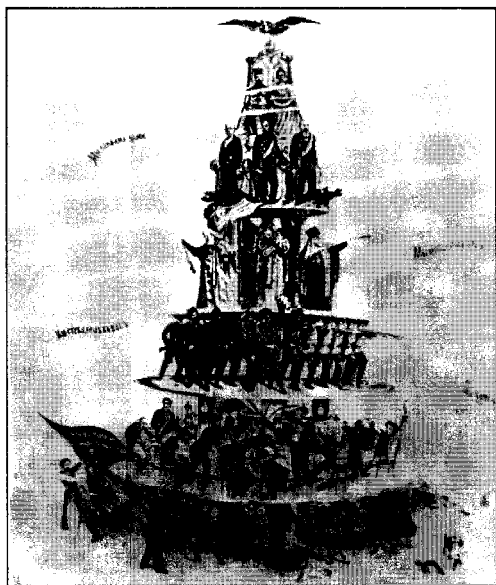
Oroszország volt az egyetlen az öt meghatározó jelentőségű nagyhatalom között, amelyben 1871 után is fennmaradt az ön-

kényuralmi rendszer. Az alkotmányosság és a polgári szabadságjogok terén a 19. század utolsó harmadában sem volt előrelépés, noha az önkényuralommal, sőt az egész társadalmi rendszerrel való elégedetlenség egyre elkeseredettebbé és a súlyos megtorlások ellenére szinte tömegméretűvé vált.

Az elégedetlenség hívta életre a narodnyik mozgalmat, majd az emigrációban és – a birodalmon belül – illegalitásban szervezkedő munkásmozgalmat. De az orosz önkényuralom makacs életképessége nemzetközi hatást is gyakorolt: a liberalizmus, a demokratizmus, a szocializmus összefonódott a cárizmusellenességgel, különösen Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában, ahol ennek már történelmi hagyománya volt, és fékezte a militarizmusellenességet, majd megkönnyítette ezeknek az országoknak az első világháborúba való beléptetését.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában ezzel szemben megszilárdult és részleteiben továbbfejlődött a parlamentáris politikai rendszer. Gyakran – nem alaptalanul – félabszolutisztikus rendszernek nevezik ezt, mivel nagy hatalmat biztosított az udvarnak, s általában a végrehajtó hatalomnak, kevés beleszólást biztosított az osztrák, illetve a magyar parlamentnek a közös ügyek intézésébe, a külpolitika irányításába, a hadsereg kérdéseibe stb. Ezen túlmenően választójogi rendszere lehetetlenné tette, vagy legalábbis akadályozta a néptömegekre építő pártok, mindenekelőtt a munkáspártok, valamint a nemzetiségek bekerülését a parlamentbe.

Németországban sok tekintetben hasonló volt a helyzet. A német politikai rendszernek is voltak anakronisztikus, arisztokratikus, félabszolutisztikus vonásai. A birodalmi parlament (Reichstag) képviselőit azonban kezdettől az általános választ-

Az orosz társadalom szerkezete 1900-ban egy szocialista plakát szerint

tójog alapján (természetesen itt is, mint mindenütt a világon, kizárólag a férfiakra vonatkozóan) választották meg. Ez – mint már említettük – a szociáldemokrácia számára is lehetővé tette a parlamenti képviseletet. Viszont a Reichstag hatalmát szűkítette, hogy a birodalmi kormány a császárnak volt felelős, ő nevezte ki és váltotta le. A kormány ebből következően összetételében teljesen független volt a Reichstag pártérőviszonyaitól és a választások eredményeitől. A törvényhozás során azonban a Szövetségi Tanács (a tartományokat képviselő szervezet) mellett meg kellett szereznie annak támogatását is, a birodalmi parlament összetétele és a választások eredményei tehát befolyásolták a kormánypolitikát.

Bár a politikai rendszer sajátosságából következően az uralkodó hatalmi pozíciója igen erős volt, ami a politikai irányzatok közül elsősorban a konzervativizmusnak kedvezett, mégsem állíthatjuk, hogy a li-

beralizmus háttérbe szorult volna Németországban, vagy akár az Osztrák–Magyar Monarchiában. Parlamenti befolyása a liberális irányzatoknak ugyanis jelentős, egyes időszakokban domináns volt, ami megmutatkozott a törvényhozásban is: évtizedről évtizedre egyre inkább azt a programot kodifikálták, amelyet eredetileg a liberális irányzatok fogalmaztak meg. (Választójog, szociális kérdések, de még a gazdasági expanziót elősegítő külpolitikai lépések is.)

Bizonyos fokig a liberalizmus pozícióját erősítette az adott korszakban, egyúttal mindkét birodalomban igen fontos változást jelzett a politikai katolicizmus megjelenése. Konzervatív jellegű politikai nézetei ellenére ugyanis progresszív szociális programot képviselt és felkarolta a nemzeti törekvéseket is. Németországban a poroszosítás ellen, Ausztria–Magyarországon pedig a monarchia egysége, azaz fennmaradása mellett szállt síkra. A katolikus Centrum Párt Németországban már az 1870-es években, az osztrák Keresztényszociális Párt pedig a 80-as évek végén, főleg azonban a 90-es években vált országos politikai irányzattá. Jelentős részben azért, mert XIII. Leo pápa 1891-ben kiadott Rerum novarum kezdetű, a szociális ellentétek feloldását kereső és főleg a munkáskérdést taglaló enciklikája elvi alapot és zöld utat adott a kereszténydemokrácia és keresztényszocializmus kibontakozása számára.

A politikai liberalizmus igazi hazája a 19. század utolsó harmadában is Franciaország volt. Az európai nagyhatalmak között egyedül itt volt köztársasági államforma. Alkotmánya, az általános választójogra épített parlamenti rendszere minden politikai irányzat számára – ideértve a más vonatkozásban már érintett szocialista pártot is – biztosította a működést, magának

a parlamentnek pedig a megfelelő jogokat a végrehajtó hatalom ellenőrzésére.

A császárság összeomlása után a pártalakulásokra és a politikai erőviszonyokra elsősorban az a küzdelem nyomta rá a bélyegét, amely az államformáért folyt a köztársaságiak és a monarchisták között. Az 1870-es évek végére a liberális köztársaságiak nemcsak döntő fölényre tettek szert a konzervatív monarchistákkal szemben, hanem állandósítani is tudták ezt a fölényt, egyszer s mindenkorra konszolidálták tehát a köztársaságot. A győzelmet mindenekelőtt az tette lehetővé, hogy a bonapartizmusból kiábrándult francia parasztság, azaz a lakosság túlnyomó többsége, a liberális köztársasági képviselőkre adta le szavazatait az 1876-os választásokon, s így lehetővé vált a monarchisták kiszorítása a vezető pozíciókból.

A munkásmozgalmi szervezkedések újbóli – azaz a Párizsi Kommünt követő – megerősödésével párhuzamosan, az 1880-as évek elején a köztársasági irányzatból George Clemenceau vezetésével (neve a trianoni békekötéssel összefüggésben a magyar történelemből is ismert) kiváltak a radikálisok, akik egy új, a szociális kérdésekre is fogékony, a 20. század első felében központi szerephez jutó irányzatot hoztak létre. Fellépésük nemcsak színebbé tette a francia politikai életet, hanem a politikai rendszer demokratizmusát is erősítette. Erre szükség is volt, mert a 80-as, majd a 90-es évek egy-egy drámai eseménye arra figyelmeztetett, hogy egy jobboldali, diktatorikus fordulat veszélye a francia köztársaságban még ekkor sem vesztette el realitását. A 80-as évek második felében Boulanger hadügyminiszter katonai diktatúraterve jelezte a köztárságellenes militarista erők politikai jelenlétét.

Ami végül Angliát illeti, politikai életének legjellemzőbb vonása a kiegyensúlyozottság, a viszonylagos belpolitikai nyugalom volt. A viktoriánus korszak utolsó évtizedeiben (Viktória királynő 1837 és 1901 között uralkodott) Nagy-Britannia hatalmas gyarmatbirodalma birtokában – a már jelzett, lassú lemaradása ellenére – vezető világhatalomnak számított, növekvő gazdasági jólétben élt, s nemcsak a politikai ellentéteket, hanem a szociális feszültségeket is eredményesen tudta kezelni.

A kormányhatalom és a parlamenti befolyásban minden különösebb megrázkódtatás nélkül egymást váltogatták a liberálisok és a konzervatívok. Más párt, illetve politikai irányzat – bármilyen hangerővel vagy akár sikerrel vett is részt a mindennapi politikai életben – kormánytényezőként nem jöhetett szóba, még a hatalmas trade unionokba tömörült munkásmozgalommal sem kellett ebből a szempontból számolni, mert az a politikai szervezkedést nem helyeselte, s az ilyen irányú kísérleteket, amelyek a 80-as évektől egyre erőteljesebben jelentkeztek, nem támogatta.

A politikai „váltogazdálkodás” sikere egyfelől arra mutatott, hogy az angol parlamentáris szisztéma kiállta az idők próbáját, életképessége nem csökkent annak hatására, hogy a kontinensen általánossá a többpárti szisztémák váltak. Angliában továbbra sem proporcionális, hanem a többségi elv alapján osztozkodtak a pártok a szavazatokon (egy-egy választókörzetből a többséget szerzett képviselő került be a parlamentbe, a többi jelöltre leadott szavazatok tehát elvesztek), s így a győztes párt abszolút többséget nyert a parlamentben. Koalíciós kormányok létrehozására, azaz a kormányhatalom több párt közötti felosztására ezért nem volt szükség.

Másfelől a „váltógazdálkodás” sikere arra is rámutatott, hogy bizonyos mértékben konszenzus alakult ki az angol társadalmi és politikai életben, a két vetélkedő párt, a konzervatívok és a liberálisok közötti különbség nem áthidalhatatlan, nem osztja meg túlzottan a szavazókat. Ez a viszonylagos konszenzus tükröződött abban, hogy a szóban forgó évtizedekben olyan reformok bevezetésére került sor – a választójog kiszélesítése, az ír függetlenségi törekvések megoldása, az önkormányzatok fejlesztése érdekében, vagy akár szociális téren – amelyek alapvetően liberális jellegűek voltak, de amelyeket a konzervatívok is akceptáltak.

c) A nemzetközi politika fő kérdései

A gazdasági prosperitás és a politikai rendszerek szilárdsága mellett és azokkal összefüggésben az 1870/71-re kialakult nemzetközi erőviszonyok állóképessége tette lehetővé az európai béke csaknem fél évszázados fennmaradását. A béke azonban a nemzetközi politikában sohasem jelentett teljes nyugalmat, egyetértést és konfliktusnélküliséget. Ez a 19. század utolsó harmadára is vonatkozik. Ekkor a német–francia ellentétek állandó megléte, időnkénti erősödése, továbbá a balkáni („keleti”) kérdés, valamint a gyarmatokért, érdekszférákért folyó kíméletlen versengés volt az a három fő terület, ahol a nagyhatalmi érdekek a legerőteljesebben ütköztek.

A gazdasági fejlődés – mint korábban láttuk – Németország gyors előretörését eredményezte, s ennek során nemcsak Franciaország, de több vonatkozásban maga Nagy-Britannia is az új birodalom mögé került. A hagyományos angol–francia

vetélkedés ezért előbb-utóbb szükségszerűen át kellett adja a helyet az angol–német versengés számára.

A századforduló előtt azonban még nem ez volt a helyzet. Az új Német Birodalom aktív külpolitikai szerepet vállalt az európai kontinensen, de csak a 90-es évek második felében hirdette meg a „német világpolitikát”, közben megnövekedett gazdasági és katonai ereje tudatában ekkor mert végleg szakítani a Bismarck által képviselt kontinentális koncepcióval. Addig lényegében a „vaskancellár” által kitaposott úton haladt: fő feladatának a Franciaországgal szemben 1870/71-ben kivívott fölény állandósítását és biztosítását tartotta, nem riadva vissza Franciaország esetleges újbóli lerohanásától sem. Mivel pedig a francia külpolitika fő célkitűzése az elszakított tartományok visszaszerzése lett, mindkét ország fegyverkezett, és készen állt a védekezésre vagy támadásra. A német–francia ellentétek így bármely pillanatban ismét háborús konfliktust idézhetek elő Nyugat-Európában.

Csak hogy a nemzetközi körülmények az esetleges újabb összecsapáshoz sem Németország, sem Franciaország szempontjából nem alakultak kedvezően. A francia politikusok tudatában voltak annak, hogy országuk nem elég erős ahhoz, hogy egyedül, szövetségesek nélkül sikeresen fel tudjon lépni tegnapi legyőzőjével szemben. Következésképpen a francia diplomácia első feladatának azt tartotta, hogy megfelelő szövetségest találjon a nagyhatalmak között, a német diplomácia viszont ennek megakadályozását, Franciaország nemzetközi elszigetelését tekintette saját elsőszámú célkitűzésének.

Az 1871-et követő két évtizedben a bismarcki diplomácia bizonyult sikeresebbnek. Kezdeményezésére 1873-ban létrehozták az ún. „három császár szövetség-

gét”, a német császár, az osztrák császár és az orosz cár összefogását, egyfajta modernizált Szent Szövetséget. Am a „szövetség” az első pillanattól kezdve működésképtelennek bizonyult. Bár szerepe volt Franciaország nemzetközi elszigetelésében, de nem vált a franciaellenes német tervek eszközévé. Mindenekelőtt azért nem, mert sem Oroszországnak, sem Ausztria–Magyarországnak nem voltak az 1870-es években már érdekütközései Franciaországgal, nem lett volna tehát indokolt ellene szövetségre lépni. Franciaország további meggyengítése emellett szükségszerűen együtt járt volna az 1871-ben kialakult európai erőviszonyok eltolódásával Németország javára, s ez veszélyeztette volna a nagyhatalmak – ide értve az angol szigetországot is – külpolitikai pozícióját, nemzetközi befolyását.

De a három „szövetségre” lépő császári birodalom egymás közötti érdekellentétei is túl nagyok voltak ahhoz, hogy valóságos politikai és – szükség esetén – katonai együttműködést tudtak volna kialakítani egymással. Mivel az érdekek elsősorban a „keleti kérdésben” ütköztek, amelyben a nyugatra koncentráló Német Birodalom ebben az időben még önálló igényekkel nem lépett fel, a feszültség forrása a közvetlenül érintett Oroszország és Ausztria–Magyarország szembenállása volt.

A császári Franciaország 1870-ben bekövetkezett összeomlását az orosz külpolitika azonnal kihasználta arra, hogy a krími háborút lezáró 1856-os párizsi békeszerződést felülvizsgálja, s annak számára leghátrányosabb előírását, a Fekete-tenger semlegesítését érvénytelenítse. A nagyhatalmak az adott helyzetben kénytelenek voltak ezt akceptálni, s tudomásul venni, hogy balkáni, illetve a tengerszorosokra vonatkozó terveiről Oroszország a krími háború ellenére sem mondott le. Aktív fel-

lépésre azonban az 1870-es évek közepéig a cár nem szánta el magát.

Ekkor azonban törökellenes felkelésekre került sor a Balkánon, amelyek – mint korábban annyszor – most is állásfoglalásra kényszerítették a nagyhatalmakat.

A felkelés 1875 nyarán Hercegovinában tört ki, áterjedt Boszniára, majd Bulgáriára, rövidesen – 1876-ban – szerb–török háborúra vezetett, 1877 áprilisában pedig orosz–török háborúvá szélesedett. Ettől a pillanattól kezdve a konfliktus kilépett a regionális keretből és összeurópai üggyé vált. Annál is inkább, mert az oroszok

Felkelés Hercegovinában a török uralom ellen, 1875-ben

1878. elején elérték Konstantinápolyt, s a kilátástalan helyzetbe került Törökország békekötésre kényszerült. A San Stefanói béke gyakorlatilag kiszorította a törököket a Balkánról: uralmukat csupán Albánia és Bosznia–Hercegovina fölött tarthatták fenn. Oroszország területeket kapott a Kaukázus vidékén, s visszakapta az 1856-ban (párizsi béke) Romániához csatolt Besszarábiát. Biztosította továbbá a békeszerződés Szerbia, Montenegro és Románia függetlenségét, Bulgáriát pedig autonóm fejedelemséggé nyilvánította.

Az orosz támadás, majd a békekötés elsősorban Angliát és az Osztrák–Magyar

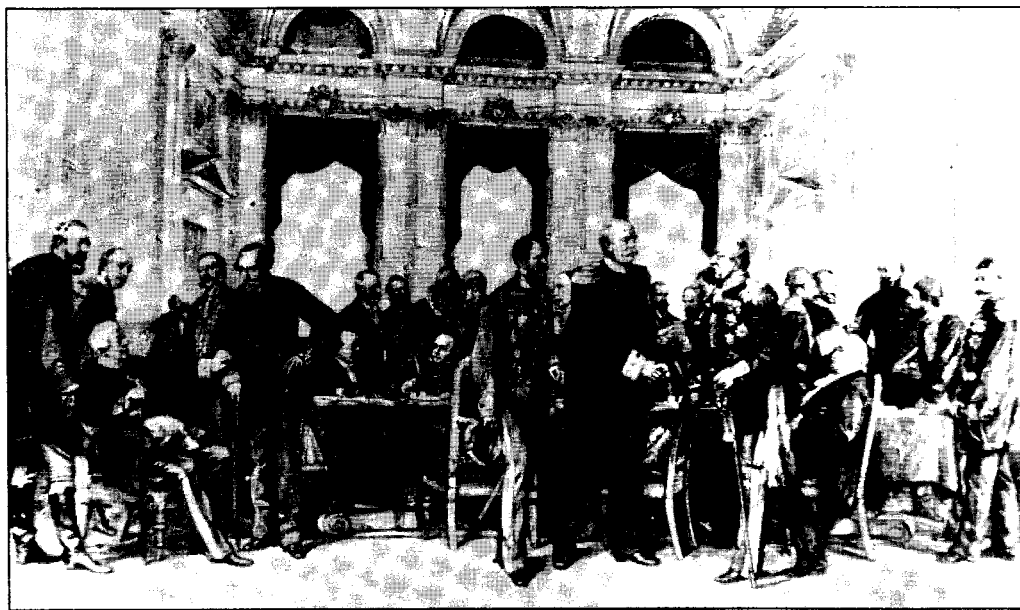
Monarchiát érintette kellemetlenül. Az előbbi a tengerszorosok ügye aggasztotta, a monarchiát pedig egy nagy délszláv állam létrejötte (azaz „Nagy-Bulgária”, amelynek területén a békekötés szerint még két évig bentmaradhattak az orosz csapatok), mert az szívó hatást gyakorolhatott az Ausztria–Magyarországon élő szláv népekre. Így a két hatalom összefogott, nemzetközi kongresszus összehívását követelte a San Stefanói béke revíziója céljából.

Oroszország kénytelen volt engedni, mert elszigetelődött. Franciaország kívül maradt a konfliktuson, Németország pedig semleges álláspontra helyezkedett, de egyértelműen a cári udvar értésére adta, hogy nem számíthat Berlin támogatására egy Oroszország és Ausztria–Magyarország közötti háborús konfliktus esetén. Így került sor – 1878 nyarán – az ellentétek rendezésére hivatott nemzetközi kongresszusra, méghozzá a kérdésben közvetve erősen

érdekelt, közvetlenül azonban nem érintett Német Birodalom fővárosában.

A berlini kongresszus a tervezett Bulgária egy részét (Macedónia) visszajuttatta Törökországnak, más részének (Kelet-Rumélia) közigazgatási autonómiát biztosított, hozzájárult továbbá ahhoz, hogy Ausztria–Magyarország megszállja Boszniát és Hercegovinát, de a török fennhatóságot továbbra is elismerte ezekben a tartományokban. Végül a San Stefanóban Oroszországnak ítélt területeket jóváhagyta és elismerte Szerbia, Montenegró, valamint Románia függetlenségét.

Az 1877/78-as orosz–török háború legfőbb nyertese tulajdonképpen Anglia lett, mert ismét el tudta háritani a tengerszorosokat fenyegető orosz veszélyt. Sőt – miután Törökországot rákényszerítette Ciprus átadására – megszilárdította befolyását a Földközi-tenger keleti medencéjében, amelynek stratégiai jelentősége rendkívül megnőtt a Szezei-csatorna (1869-re befe-

A berlini kongresszus 1878-ban. Andrássy, Bismarck, Gorbacsov

jezett) megépítése következtében. Németország nemzetközi tekintélye is erősödött, amelyet jól demonstrált a berlini kongresszus ténye, valamint az ott eljátszott közvetítői-békebírói szerepe. Ám az a körülmény, hogy a kongresszus több kérdésben Oroszország rovására döntött, a két hatalom közötti kapcsolatok elhidegülésére vezetett. Ugyanebbe az irányba hatott az is, hogy Bismarck kormánya 1879-ben magas védővámokat vetett ki a gabonára, amely súlyosan érintette az orosz külkereskedelmet.

Bismarck is levonta az eseményekből a tanulságot, mindenekelőtt azt, hogy Németországnak szüksége van Ausztria–Magyarországra, mert összeomlása vagy meggyengülése esetén egyedül maradna keleten Oroszországgal szemben (miközben nyugaton ott áll az ellenséges Franciaország), s hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának még inkább szüksége van a tegnap még ellenségnek számító Német Birodalomra. Anglia ugyan kész volt a balkáni orosz előretöréssel szemben összefogni a monarchiával, de Bécs számára is nyilvánvaló volt, hogy háború esetén az angol flotta nem nyújthat kellő segítséget az orosz hadsereggel szemben.

Ezek a megfontolások magyarázzák, hogy a berlini kongresszus után a német kancellár Bécsnek kettős szövetség megkötésére tett ajánlatot, amelyet az oroszellenességről és német orientációjáról ismert Andrássy Gyula külügyminiszter készséggel el is fogadott. A „kettős szövetség”, amelyben a két fél orosz támadás esetére egymás katonai megsegítésére tett ígéretet, de nem kötelezte a monarchiát arra, hogy francia–német háború esetén hadba lépjen Németország mellett (csupán jóindulatú semlegességet írt elő számára), tartósnak bizonyult. Kiindulópontját képezte a két hatalom négy évtizedes együtt-

működésének, amelyet végül is az első világháború elvesztése szüntetett meg.

1882-ben Olaszország csatlakozott a kettős szövetséghez, s így létrejött a hármas szövetség. Az előzményekhez tartozik, hogy Franciaország 1881-ben rátette kezét Tunisra, amelyre Olaszország is igényt tartott. Így az olasz diplomácia franciaellenes szövetségést keresett, s az elsősorban természetesen csak Németország lehetett. S a három szövetséges fél valóban fegyveres segítséget ígért egymásnak abban az esetben, ha valamelyiküket francia támadás érte volna. Később azonban kiderült, hogy Olaszország nem szilárd tagja a szövetségi rendszernek. Éles ellentétei voltak ugyanis az Osztrák–Magyar Monarchiával a dalmát tengerpartra, Dél-Tirolra és más határ menti területekre irányuló aspirációi miatt, s ezek erősebbeknek bizonyultak, mint az észak-afrikai versengés során támadt franciaellenessége.

Mindamellett az 1880-as években a hármas szövetség megkötése a német diplomácia nagy sikere volt: Franciaország valóban elszigetelődött, s Németországot nemcsak Ausztria–Magyarországhoz és Olaszországhoz kötötte szerződés, hanem tulajdonképpen Oroszországhoz is. Létezett még ugyanis a három császár szövetsége, természetesen továbbra is csak formálisan, mégis megnehezítve Oroszország Franciaországhoz közeledését. Az évtized közepén azonban ismét a Balkán-kérdés volt az, amely felerősítette a három császári hatalom között az ellentéteket. 1885-ben a berlini kongresszus által török fennhatóság alá visszahelyezett, de közigazgatási autonómiát kapott Kelet-Ruméliában felkelés robbant ki, s a felszabaduló bolgár terület egyesült a közismerten orosz befolyás alatt álló Bulgáriával. Bécsben Szentpétervárt gyanúsították az események ku-

lisszák mögötti megszervezésével, ez diplomáciai csatára vezetett Oroszország és Ausztria–Magyarország között, miközben mindkét hatalom a maga oldalára akarta állítani Németországot. S bár a három császári birodalom végül is egységesen elítélte a renitens Bulgáriát, s a status quo visszaállítását követelte (az egyesülés ennek ellenére megvalósult, mivel a bolgárok nem voltak hajlandók visszalépni), a kapcsolatok megromlottak. Oroszország ismét eltávolodott két „szövetségesétől”.

Két évvel később Bismarcknak mégis sikerült egy új szerződést kötnie a cárral, az ún. viszontbiztosító szerződést, amely a három császár szövetségének a helyére lépett, s már csak két hatalmat, Oroszországot és Németországot, érintett. Ez német semlegességet írt elő arra az esetre, ha Oroszországot támadás érné Ausztria–Magyarország részéről (amitől persze nem nagyon kellett tartani) és orosz semlegességet, ha Franciaország támadná meg Németországot. Látszólag tehát újabb pecsétet ütöttek Franciaország elszigetelésére, valójában azonban a cárizmus közeledését a francia köztársasághoz már ez a szerződés sem tarthatta fel.

A gyarmati terjeszkedés miatt Angliával, a Balkán miatt Ausztria–Magyarországgal szembenálló Oroszországot a nagyon is kétes értékű viszontbiztosító szerződés nem biztosította a nemzetközi izolálódással szemben. Szentpétervárott egyre jobban felismerték, hogy – köztársasági államformája ellenére – Franciaország hatékonyabb segítséget nyújthat Oroszország számára, mint a protekcionista gazdaságpolitikát folytató, a Balkán-kérdésben mindig Ausztria–Magyarország oldalára álló Német Birodalom. A felismerést megkönnyítette az, hogy Párizs pénzügyi szerepe egyre nőtt az orosz birodalomban, ami a nagy távol-keleti terveket szövő,

transzszibériai vasút építését előkészítő (1891-ben kezdtek hozzá) Oroszország számára nem lehetett közömbös.

A szakítást mégsem az oroszok kezdeményezték, hanem a németek. 1890-ben ugyanis lemondatták a kancellárságról az ekkor már agg Otto von Bismarck herceget, s utódai nemcsak a bel-, hanem a külpolitikában is új utakra tértek. A belpolitikában nagyobb rugalmasságot hirdettek meg – főleg a munkásmozgalommal szemben –, a külpolitikában viszont a bismarcki kontinentális koncepció feladásával a „világpolitika” irányába fordulást szorgalmazták, és megkérdőjelezték az Oroszországgal való együttműködés indokoltságát. A három évre kötött viszontbiztosító szerződést 1890-ben az új német kormány nem újította meg, s ez világos beszéd volt a cári udvar számára is. 1891-ben Oroszország és Franciaország konzultatív paktumot kötött egymással, egy év múlva ezt katonai egyezmény követte, amely mindkét hatalmat biztosította német támadás esetén, s végül 1893-ban került sor az egyezmény ratifikálására III. Sándor cár által.

III. Sándor, Oroszország
cárja

A két nagy defenzív, de egy mást mégis kizáró, s adott körülmények között – amint azt a századforduló utáni események mutatják – offenzív célokra is felhasználható hatalmi szövetség létrejött fordulópontra volt a

nemzetközi politikában. Két, alapvetően kontinentális pozícióban levő hatalom – Németország és az Osztrák–Magyar Mo-

narchia – állt az egyik oldalon, a másikon pedig két olyan hatalom – Oroszország és Franciaország –, amelynek súlypontja ugyan szintén Európában volt, de gyarmati terjeszkedése következtében befolyása más földrészekre is kiterjedt. Miközben ugyanis Németország nemzeti egységének megteremtéséért, majd európai pozícióinak kiterjesztéséért harcolt (Ausztria–Magyarország pedig voltaképpen az életben maradásért), riválisai gyarmatosító világbirodalmakká váltak.

A 19. század utolsó harmadában, vagy inkább negyedében befejeződött a világ gyarmatokra és érdekszférákra való felosztása az európai hatalmak között. Afrika gyarmatosítása, amely túlnyomó részben ezekben az évtizedekben történt meg, továbbá Délkelet-Ázsia felosztása Anglia és Franciaország között, nem utolsósorban pedig a hatalmas Kína érdekszférákra szabdalása (amelybe Japán, mint egyetlen nem európai ország is bekapcsolódott) Európát a 19. század végére a világ urává tette. Minden változás a világban közvetve vagy közvetlenül európai érdekeket érintett, s fordítva: minden változás az európai erőviszonyokban a többi kontinens, elsősorban természetesen Ázsia és Afrika hatalmi-politikai viszonyait is befolyásolta.

d) Művelődéstörténeti kérdések a 19. századi Európában

Miközben Európa a 19. század folyamán nemcsak megőrizte, hanem jelentősen növelte is uralkodó pozícióját mind a világ-gazdaságban, mind pedig a világpolitikában, szilárdan tartotta vezető helyét a művelődés, a kultúra területén is. Elvileg ez azt jelenti, hogy elsőbbséget adunk a nagy, több ezer éves ázsiai, a 19. században még alig ismert, egymástól is izolálódott afri-

kai, valamint a romba döntött indián és más tengerentúli kultúrákkal szemben annak a kultúrának, amelyet nem az évszázadokon át tartó állandóság, a megcsontosodás, hanem éppen ellenkezőleg, a sokszínűség és a dinamikus változás jellemez. Olyan sajátosság, amely a gazdaság és társadalom gyors és mélyreható átalakulásából következett, annak terméke, egyben ösztönzője volt.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy a fentiek nem jelennek értékítéletet, a nem európai kultúrák lebecsülését, hanem csupán sajátosságot és különbségtételt. Az európai kultúra az európaiság alapvető jellegzetessége, amely általános érvényű, nem meghatározott történelmi korszakhoz kötődik, de amelynek alakulásában más évszázadokhoz hasonlóan a 19. századnak is megvan a maga helye. Annál is inkább, mert a feudalizmusból a kapitalizmusba, az abszolutizmusból a demokráciába fordulás évszázadáról van szó, ami szükségszerűen együtt járt a művelődés és a kultúra lényeges átforgatásával.

A leglátványosabb eredményeket a 19. század minden bizonnyal a művelődés terén érte el. Az ipari forradalom elképzelhetetlen lett volna a műszaki és természettudományok nagy eredményei nélkül, miközben az ipari fejlődés, az urbanizáció, a mezőgazdaság átalakulása új és addig ismeretlen méretű távlatokat nyitott meg a tudományok, a közoktatás, de még a művészetek előtt is. Az ipari forradalom ugyan nemzeti keretek között folyt, de ez a műszaki és a természettudományok egyetemességét lényegében nem érintette. A tudományos információk ekkor még szabadon áramoltak, ami lehetővé tette a tengerentúl – elsősorban az Egyesült Államok – eredményeinek a bekapcsolódását az európai tudományosságba, s így az

egyetemes jelleg a század folyamán kontinensek közötti méretekre szélesült.

Más volt a helyzet az oktatás, továbbá az irodalom és a művészetek esetében. Mindhárom terület nemzeti keretek között létezett, nemzeti hagyományokra, nemzeti nyelvre és gyakran népművészeti elemekre épült, s fő céljai közé éppen a nemzeti öntudat kialakítása vagy ápolása és erősítése tartozott.

Az oktatás eredményességét és fejlődését nemcsak a nemzeti feltételek megléte, korlátozottsága vagy esetleg hiánya szabta meg, hanem az egyházak magatartása is. Szinte állandó „kultúrharc” folyt a 19. század folyamán a kontinensen az oktatásra gyakorolt befolyásért az államok és az egyházak között, mivel az utóbbiak körömszakadtáig védelmezték azt a monopóliumot, amelyet a középkor kezdete óta élveztek ezen a területen. A legsikeresebb a francia és a német (porosz) állam volt. Más országokhoz képest előbb indította meg és eredményesebben folytatta mindkét állam a maga „kultúrharcát”, s így viszonylag hamar gyökeret vert és egyre nagyobb tért nyert az állami oktatás. Fontos állomást jelzett, hogy Poroszországban már jóval 1871 előtt, az egész német birodalomban pedig azt követően, kötelezővé és ingyenessé tették az elemi iskolai oktatást. Franciaországban, valamivel később Angliában erre az 1880-as és 90-es években került sor.

Az alsó fokú oktatás hatékonyságát mutatja, hogy e három vezető országban a századforduló idején már csak néhány százalékot tett ki az írástudatlanok száma. Jóval kedvezőtlenebb volt a helyzet az Osztrák–Magyar Monarchiában, ahol az örökös tartományok viszonylag magas eredményei dacára a lakosság 1/3-a analfabéta volt. De Olaszországhoz képest, ahol ez az arány 50%-os volt, ez is figyelemreméltónak számított. Még inkább azonban Orosz-

országhoz és a Balkánhoz viszonyítva, mivel itt valóságos kulturális leszakadásról lehetett beszélni: a lakosságnak csupán mintegy 10%-a tudott a 19. század végén írni és olvasni.

Az elemi iskolákhoz hasonlóan Európa-szerte gyorsan nőtt a középiskolák száma is, és emelkedett színvonala. Az egyházi befolyás ezen a téren is gyengült, amelyet nemcsak az állami iskolák számának a növekedése mutatott, hanem a tananyag átalakulása, „elvilágiasodása”, a természettudományok és a gyakorlati ismeretek térnyerése (megjelentek az ún. reáliskolák). Ami végül a felsőoktatást illeti, itt is hasonló átalakulás ment végbe a század folyamán. Európa sok évszázados múltra visszatekintő nagy hírű egyetemei, Angliában az oxfordi vagy a cambridge-i, a párizsi Sorbonne, Olaszország, Németország és más országok nem kevésbé híres egyetemei modernizálódtak, új, szakképesítésre koncentráló karokkal bővültek, miközben újabb és újabb felsőoktatási intézmények jelentek meg, lassan-lassan behálózva az egész európai földrészt.

A fejlődés jeleként nőtt a hallgatók létszáma. Az 1870-es évek végén Németországban mintegy 17 000, Angliában és Franciaországban 10-10 000, Ausztriában 8000 hallgató tanult, a teológiai fakultásokat nem számítva. (Kizárólag férfi hallgatókról volt szó: a nők csak jóval később kapnak engedélyt egyetemi tanulmányok folytatására.) Mai szemmel nézve ezek a számok alacsonyok, de a 19. század második felében jelentőseknek számítottak, a magas képzettség iránti társadalmi igényt demonstrálták. Már ezekben az 1848/49-es forradalmakat követő években, évtizedekben olyan korszakba lépett Európa, amelyben a haladás, a modernizáció egyik legfőbb fokmérője és feltétele a jól kiépített, eredményesen működő oktatási rend-

szer, benne a magas színvonalú felsőoktatás volt.

Az alsó fokú iskolai oktatás általánosságátételét nemcsak a gazdaság, főleg az ipar és kereskedelem igényelte, de általában a társadalmi élet szerteágazó és növekvő szükséglete, szinte minden embert érintő elvárása is. Minden ország hazafias szellemű ifjúságot és honpolgárokat akart, s a patriotizmusra nevelés fő eszköze az államok kezében levő vagy legalábbis befolyásuk alatt álló iskolarendszer, valamint a kötelező katonai szolgálat volt. Írni-olvasni tudásra a katonai képzés szempontjából is szükség volt, még inkább a nemzeti (irodalmi) nyelv ismerete szempontjából, amely nélkül aligha lehetett volna a feudalizmusból örökölt népi-nemzeti szétagoltságot felszámolni, a nemzet történelmi és kulturális értékeit közkinccsé tenni, s még az egységes gazdasági élet kialakítása és működése is nehézségekbe ütközött volna.

Az általános műveltség emelkedése a tömegtájékoztatásnak és a politikai befolyásolásnak, a különböző társadalmi érdekek kifejezésre juttatásának is alapvető feltétele volt. A kialakuló tömegtársadalmak szervezettséget, működőképes politikai rendszereket kívánt meg, ez pedig országos méretű, rendszeres információ-áramlást az állami vezetés (kormány, parlament, pártok stb.) és az állampolgárok között. Ehhez – többek között – sajtóra, nagy példányszámban kiadott napi- és hetilapokra, és természetesen olvasni tudó, tájékozódni képes olvasóközönségre volt szükség.

A társadalmi átrendeződés, mindenkelelőtt a polgárság előtérbe kerülése, az értelmiség számának és jelentőségének meg-növekedése, nem utolsósorban egyre nagyobb számú képzett szakmunkásság megjelenése módosította az irodalom és a

művészetek lehetőségeit, társadalmi feltételét és funkcióját. Az irodalmi művek soha nem látott példányszámban jelentek meg, az olvasóközönség áttekinthetetlen méretekre szélesült, amiben óriási szerepe volt a verseket, folytatásos regényeket, kritikákat, ismertetéseket közlő sajtónak.

Az író, a művész a nép felé fordult, közvetlenül a széles tömegek, a „művelt nagyközönség” számára alkotott. Nem abban az értelemben, hogy feladta volna igényességét, hanem abban, hogy felvállalta gondjait, célt és értelmet mutatott, vagy legalábbis keresett számára (a nemzeti és a szociális törekvések felkarolása különösen alkalmas volt erre), megfogalmazta érzelmeit, leírta vagy ábrázolta hétköznapijait. A 19. század írói és művészei már nem az exkluzív, arisztokrata körök számára alkottak, hanem gyakran éppen ellenük mozgósították olvasóikat, nézőiket vagy hallgatóikat. Nyilvános koncerteken léptek fel, s csak ritkán királyi és hercegi udvarokban vagy templomokban. Festményeiket és szobraikat kiállításokon mutatták be, amelyeken bárki részt vehetett, s bárki vásárolhatott. A szabadságot zászlajára író művész ebben az évszázadban vált maga is szabaddá, amelyet már nem, vagy alig korlátoztak főúri kegyek és ízlések.

A szabadság előfeltétele volt annak a sokszínűségnek, amely a század irodalmát és művészetét jellemezte, s amely számos iskolát és irányzatot hívott életre. Ez megnehezíti mindmáig a rendszerezést, arra vezetett, hogy egyes esetekben az irányzatok, iskolák közötti határvonalak elmosódtak, az írók, illetve művészek besorolása a megfelelő csoportba bizonytalan. Annál is inkább, mert egyikük-másikuk pályája során felfogást és stílust változtatott, a legkiemelkedőbb alkotók hatása pedig több-

nyire általános, nem egyetlen irányzatra korlátozódó hatást gyakoroltak. (Beethoven, Verdi, Wagner, Goethe, Herder, Victor Hugo, Balzac, Zola stb.)

Mindezek ellenére három nagy irányzatot a 19. század irodalmában és művészetében határozottan megkülönböztethetünk egymástól. A klasszicizmust, a romantikát és a realizmust. Egymást időrendben követő, egymást tagadó, egymás értékeit mégis továbbvivő vagy inkább továbbfejlesztő irányzatokról van szó. A klasszicizmus előzménye a reneszánszig, fénykora pedig a 18. századig nyúlik vissza. A realizmus viszont átvitt a 19. század második felén és folytatódott a 20. században, sőt egyes értelmezések szerint nem is lehet időhöz kötni, mert mindig jelen volt és van az irodalomban és a művészetekben önálló irányzatként.

A 19. század első két évtizedét még a klasszikához, sőt a klasszika fénykorához sorolhatjuk. Míg korábban inkább Franciaországban és Olaszországba érte el legkimagaslóbb eredményeit, ezekben az évtizedekben a németek kerültek az élre, legalábbis az irodalom és a zeneművészet terén. (Ezért nevezik – a német „Klassik” szó után – ezt a korszakot klasszicizmus helyett klasszikának.)

Az irodalomban különösen kiemelkedő szerepük volt az ún. weimari klasszikusoknak, Goethének, Schillernek és Herdernek. A napóleoni korszakot ugyan csak Goethe érte túl közülük, de művésztük az egész 19. századra (sőt a 20. századra is) hatást gyakorolt, s ez alól sem az őket követő irodalmi irányzatok, sem a művészeti ágak nem vonhatták ki magukat. A magas művészi színvonal mellett ebben döntő szerepük volt az általuk képviselt eszméknek, a társadalmi haladásnak, a francia forradalom szabadság-eszméinek és a nemzeti gondolatnak. A

zeneművészetben a „bécsi klasszikusokat”, Mozartot, Haydnt és Beethovent illette meg a vezető szerep. Mozart már 1791-ben, Haydn pedig 1809-ben meghalt, s a Szent Szövetség korszakát, valamint a romantika korai szakaszának kibontakozását csak Beethoven ismerhette meg (1827-ben hunyt el). De a művészi hatás az ő esetükben is túlszárnyalt országhatárokat és történelmi korszakokat egyaránt.

A festészetben viszont Franciaország a 19. században is megtartotta uralkodó pozícióját. A klasszika legnagyobb mestere is innét került ki: a lelkes forradalmár, majd Napóleon-rajongó Jacques-Louis David. A szobrászatban, főleg pedig az építőművészetekben szilárdabbnak bizonyult a klasszicizmus uralma, mint az irodalomban és a festészetben, de a polgári ízlésvilág és a technika fejlődése új utakat nyitott meg ezeken a területeken is.

A klasszicizmus a Szent Szövetség fagyos, gyanakvó légkörében hanyatlásnak indult, s elvesztette korábbi dominanciáját. Forradalmi vagy forradalminak vélt eszméi az uralkodó körök részéről elutasításban részesültek, formai kötöttségei, az antik hagyományok gyakran merev követése pedig új nézeteket és kifejezési formákat kereső művészeti törekvésekbe ütközött. A helyét elfoglaló romantika a népművészetre, a népi hagyományokra és a történelmi folyamatosságra épített, nem tagadta meg a klasszika szabadság-eszméjét, de különösen előtérbe helyezte a nemzeti gondolatot, elsősorban Olaszországban, a Habsburg-monarchiában és a német államokban.

Az új irányzat példaképei nem az antik világ alkotásai, szobrászati és építészeti stíluselemei, műfaji szabályai voltak. Előtérbe a középkor került, a nemzeti múlt mítosza, a nemzeti hősök glorifikálása,

egyúttal azonban történetének tudományos kutatása is. (Nagy értékű forráskiadványok kerültek kiadásra és történeti egyesületek szerveződtek meg.) Az irodalom és a művészetek is előnyben részesítették a történelmi témákat, de szívesen kirándultak a népmesék és távoli tájak, főleg az egzotikus Kelet misztikus világába is. Nagy szerepet kapott a fantázia és a valóság, az események, a regényhősök vagy akár a természet idealizálása, érzelmi alapon való megítélése, szubjektív ábrázolása.

A romantika szinte az egész 19. századot átfogja, de virágkorát általában az 1848/49-es forradalmakat megelőző évtizedekre, főleg az 1830–1848 közötti időszakra teszik. Rendkívül nagy szerepe volt a kontinens országaiban (Angliát és Oroszországot ebből a szempontból figyelmen kívül kell hagynunk), a forradalmak és a nemzeti függetlenségi küzdelmek előkészítésében, 1849 ezért nehezen kiheverhető megrázkódtatást hozott számára. A század első felében a népek feudalizmussal, társadalmi és nemzeti elnyomással szembeni lázadására és nemzetközi összefogására buzdított, a „világ szabadság” eszméjében kifejeződő lelkesültség és optimizmus volt rá jellemző. A század második felében készült művek viszont gyakran kiábrándultságot, vagy legalábbis csalódottságot, útkeresést és a realizmushoz vagy más újabb irányzatokhoz való közeledést tükrözött. Egyre nagyobb figyelmet kaptak a társadalmi kérdések (Victor Hugo: *Nyomorultak*), a zeneművészetben erősödő pesszimizmus (Wagner: *Nibelung-gyűrűje*) és a zenei impresszionizmus, valamint expresszionizmus irányába mutató művészi virtuozitás volt megfigyelhető, s a festészetet is jellemző útkeresés új irányzatokat (impresszionizmus, a 20. században fellépő, de még Cézanne

által ihletett fauvizmus és kubizmus stb.) alapozott meg.

Más irányzatokhoz hasonlóan a romantika sem érintett minden művészeti ágat egyforma mértékben. Elsősorban ugyan az irodalomban, de általában is a romantika elindításában és irányításában vezető szerepet Victor Hugónak tulajdonítanak. A Magyarországon is ismert, és a magyar irodalomra is hatást gyakorló művei – az *Hernani* (1830), a Párizsi *Notre-Dame* (1831), a *Ruy Blas* (1838), vagy a már említett *Nyomorultak* (1862) – a romantika általa megfogalmazott értelmezését tükrözték. Ő ugyanis az *Hernani* előszavában a romantikát a liberalizmus irodalmi megjelenésének nevezte, amely szabadságot hirdet a társadalomban és a művészetben egyaránt.

Követőinek, azaz az irodalmi romantikának nagy táborából hadd említsük meg a költő Lamartine, Musset, vagy a férfinéven szereplő George Sand és a történelmi regények nagyhatású írója, az idősebb Dumas nevét. Nagy-Britanniában Byron és Shelley költészete és a történelmi regényirodalom talán legnagyobb képviselőjének, W. Scottnak a munkássága fémjelzi a legmarkánsabban a romantika irányzatát. Oroszországban az irodalom hatalmas kibontakozását hozta meg a 19. század, de nem annyira a romantika, mint inkább a realizmus jegyében történt ez meg. Az orosz költészet két óriása, Puskin és Lermontov az európai romantikát is gazdagította, de társadalomismeretük és kritikájuk, nem utolsósorban pedig valószínű ábrázolásmódjuk a realista irodalom alapvetését is elvégezte. Nem volt olyan ország Európában, amelynek irodalmát kisebb vagy nagyobb mértékben ne ragadta volna magával a romantika. A reformkorban hazánkban fellépő nemzeti romantika ezt éppúgy jelzi, mint Heine köl-

tészte német földön, vagy Mickiewicz neve Lengyelországban.

Az irodalom mellett a zeneművészetben születtek a legkiemelkedőbb eredmények a romantika szellemében. Carl Maria von Weber (*Bűvös vadász*, 1821), továbbá Mendelssohn, Schubert és Hoffmann felépésével kezdődik a század 20-as, 30-as éveiben. Teljes, az egész kontinensre kiterjedő virágzását általában az 1840–80 közötti évtizedekre teszik. Olyan nagyságok jelennek meg és válnak világhírűvé ekkor, mint amilyen az olasz Verdi (a *Nabucco* bemutatására 1842-ben került sor), vagy a német Wagner volt, aki első operáit (*Rienzi*, *Bolygó hollandi*, *Tannhäuser*, *Lohengrin*) szintén a 30-as évek végén és a 40-es években írta meg. Valamivel később, már a forradalmak után bontakozott ki a magyar Liszt Ferenc zeneszerzői tevékenysége, elindítva egyúttal a kései, ún. újromantikus irányzatot. Végül nem a teljesség kedvéért, csupán a zenei romantika jelentőségének a hangsúlyozása céljából olyan nagy komponistákról sem szabad megfeledkeznünk, mint amilyen a francia Berlioz, az orosz Glinka és Csajkovszkij, a lengyel Chopin, a cseh Smetana és Dvořák, nem utolsósorban pedig a Bécsben alkotó Brahms volt.

A festészetben a francia Delacroix-t tartják a romantika vezető alakjának. Nevezetessé főleg történelmi festményei tettek, de ismertek és elismertek voltak freskói és marokkói életképei is. Hatására visszaszorult a klasszicizmus, de a romantika sem vált kizárólagossá. Inkább a többféle irányzat, illetve iskola egymásmelletti volt a jellemző mind a francia, mind pedig a kontinens festészetében, ami azonban nem kérdőjelezte meg a romantika állandó hatását és jelenlétét ebben a művészeti ágban sem. A franciák vezető és kezdeményező szerepe vitathatatlan ma-

radt. A század olyan nagy festőművészeket adott nemcsak Franciaországnak, hanem Európának is, mint Manet, Degas, Monet, Renoir, Toulouse-Lautrec, Gauguin vagy Van Gogh. Az iskolák jelentős része is Párizsból indult el hódító útjukra. Közülük kiemelkedő fontossága volt az 1870-es évektől kibontakozó impresszionizmusnak (Monet, Renoir és mások) és a geometriai alapformákat alkalmazó, fenntartás nélkül egyik irányzathoz sem sorolható Paul Cézanne-nak, illetve követőinek (kubizmus, fauvizmus).

A szobrászatot, még inkább az építőművészetet szinte elkerülte a romantika. Mindkettő megőrizte – legalábbis a század első felében – a klasszicista hagyományokat. A szobrászat idővel részben a realizmus felé fordult, részben pedig az impresszionizmus irányába (Rodin). Az építészetben viszont az ún. historizmus jelentkezett: a klasszicizmus mellett feléledtek a régi stílusok. Angliában főleg a gótika, a kontinensen, például Franciaországban vagy Németországban, a neobarokk és a neoreneszánsz. Az új építőanyagok – a vas, az acél, a beton, a táblaüveg stb. – alkalmazása a század végére módosította ezt a képet. A legismertebb építmény, az Eiffel-torony (1889-ben készült el) ezek felhasználásával született meg, s új, a saját korában vitatott távlatokat és lehetőségeket nyitott meg a 20. század építésze előtt.

Befejezésként röviden és ismételten utalunk arra a kiemelkedő szerepre is, amelyet a realizmus irányzata töltött be a 19. században. Csupán az irodalmat emeljük ki ezúttal, mivel a legnagyobb eredmények a realizmus szellemében ezen a téren születtek, s mert a művészetek esetében itt-ott utaltunk már erre a szerepre.

Tudatos irányzatként már az 1830-as években jelentkezett az irodalmi realizmus

főleg Stendhal, Balzac és Gogol fellépése következtében. Őket követte a század második felének Franciaországában Gustave Flaubert (*Bovaryné*, 1857) és a század legnagyobb hatású költőjének tartott (némileg a romantikához is kapcsolódó) Charles Baudelaire. Tulajdonképpen Émile Zolát is ide kell számítanunk, legalábbis kezdeti időszakát. De ő túllépett a realizmus keretein, s egy új irányzat, a valóságot aprólékos pontossággal, nyers őszinteséggel ábrázolni kívánó naturalizmus elindítója lett.

A realista irodalom másik nagy – vagy talán legnagyobb – gócpontjában, Oroszországban minden bizonnyal a sajátos társadalmi és politikai körülmények magyarázzák, hogy a 19. század írói és gondolkodói jórészt ennek az irányzatnak a keretében és szellemében fejtették ki mondanivalójukat. Puskin, Lermontov és Gogol útját követve magas művészi színvonalon ábrázolták az orosz embert, az orosz életet, a túlnyomórészt politikai elnyomásból, társadalmi elmaradottságból és kulturálatlanságból fakadó kiüttlanságot, vagy éppen a kiút keresését, az érzelmi sivárságot, a közönyt, de az érzelmi gazdagságot és a tenniakarást is. Olyan nagyságok mutatták meg a világ számára a korabeli

Oroszországot, mint Turgenyev, Goncsarov, a drámaíró Osztrovszkij, mindenekelőtt pedig a század két szellemi óriása: Fjodor Dosztojevszkij és Lev Tolsztoj.

A realizmus híveinek, kiemelkedő alkotóinak felsorolását folytathatnánk még hosszan, hiszen a romantikához hasonlóan ennek az irányzatnak is megvolt a maga iskolája minden európai országban. Teljességre azonban most sem törekedhetünk. S terjedelmi okok miatt le kell mondanunk számos más, ide tartozó kérdés tárgyalásáról is. Az irányzatok között például a valóságtól elforduló, „elefántcsonttoronyba” zárkózó *l'art pour l'art* (művészet a művészetért) iskolának, továbbá a kisebb országok kulturális törekvéseinek és eredményeinek a bemutatásáról, noha az irodalom és a művészet a 19. század folyamán ezekben az országokban is – különösképpen a hazánkat is magában foglaló Keletközép-Európában – nagy fejlődésen ment keresztül. S le kellett mondanunk számos iskola, sőt olyan fontos művészeti ág ismertetéséről is, mint a századunkban szintén jelentősen előrelépő színházművészet. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy Európa 19. századi kulturális örökségéhez ezek is hozzátartoznak.

5. Európa a századfordulón (1890–1914)

Egységesülés és differenciálódás

A századforduló, az első világháború kitörését megelőző negyedszázad korszakos fordulatot hozott a világtörténeti fejlődés menetében, s azon belül különösen kontinensünk történetében. Kiteljesedett, az egész földkerekséget átfogta – napjainkig – a *tőkés világ gazdasági rendszer*. Ezen belül már nem egymástól elszigetelten vagy párhuzamosan, esetleg alkalmi kölcsönhatások révén fejlődtek az egyes térségek, hanem funkcionális kapcsolat, munkamegosztás alakult ki a különböző régiók között. A rendszer centrumát a gazdaságilag legfejlettebb tőkés országok alkották, s ezt a magot övezték a különböző *perifériarégiók*. Kontinensünkön belül a centrum-periféria kapcsolat évszázados előzményekkel rendelkezett, így markáns régióspecifikus vonások alakultak ki.

A rendszer működése – funkcionális, munkamegosztási kapcsolatok – már önmagában egyidejűleg szolgálta az egységesülést: a kapitalista modernizációt, illetve a differenciálódást: a kontinensen belül markáns sajátosságokkal rendelkező régiók kialakulását. A centrum-periféria kapcsolat egyik általános érvényű következménye, hogy a fejlett, olcsó tömegtermelést folytató ipari országok számára igen rentábilis volt az együttműködés, míg a perifériák fejlődését ellentmondásosan be-

folyásolta. 1872–1913 között a nemzetközi kereskedelemben 50 százalékkal emelkedett a gépipari termékek, s harmadával csökkent a nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek ára. Más tényezőkkel együtt ez a tendencia is hozzájárult, hogy a centrumországokban *tőkebőség*, a perifériákon *tőkeszegénység* alakuljon ki. Azaz a *fejlettséget meghatározó* tőkés árutermelési viszonyok kiteljesedésének optimális feltételei jöttek létre a centrumországokban, s elégtelenek maradtak a feltételek a perifériákon. Így bontakozhatott ki az egyik esetben dinamikus *a második ipari forradalom* (belső égésű motorok, autó, villamos energia, kőolaj, vegyipar stb.), teljesedett ki a *monopolkapitalizmus*, s vált jellemzővé a *tőke kivitel*. Míg a perifériák tőkeimportra szorultak, torzó maradt a kapitalizálódás, a polgári átalakulás, időtállóan mutatkoztak a tradicionális elemek.

A tőkés világ gazdasági rendszer kiteljesedésének másik meghatározó jelentőségű következménye az egyetemes történelmi fejlődés egyik motorját jelentő *érintkezések* hatékonyságának meghatározódása. Mindenekelőtt a gazdasági, *kereskedelmi kapcsolatok* kiszélesedése következtében. Nem csupán a forgalom volumene nőtt (1913-ban az európai nemzeti össztermék 14%-a került exportra), hanem kiszélesedett az áruskála, egyre több térség kapcsolódott be a nemzetközi kereskedelembé,

amelyen belül a termelő fogyasztást szolgáló áruk domináltak. A folyamatban az európai országoknak meghatározó súlya volt. A nemzetközi kereskedelem több mint 60 százaléka a századelőn a kontinens országai között bonyolódott. A nyugat-európai országok iparcikkei ellenében az orosz, román, magyar gabona, a svéd és a finn faáruk, a dán és szerb sertés, a mediterrán déligyümölcsök uralták a piacokat.

Az európai országok és térségek, a régiók közötti gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedésének egyik alapfeltételét – a termelés növekedése mellett – a *közlekedés* fejlődése jelentette. Általánosan elterjedt a *vasút*, amely egyidejűleg húzóágazatnak is bizonyult. 1890–1910 között 50 százalékkal bővült, s 360 ezer km-re nőtt a sín pályák hossza. Jelentősen fejlődött a hajózás, amit a csatornaépítések is elősegítettek (pl. a Kieli-csatorna, 1895). Figyelmet érdemel, hogy 1913-ban a világ kereskedelmi flottájának több mint háromnegyede európai zászlók alatt hajózott, 90 százalékban gőzmeghajtással. A korszak új közlekedési eszközei (autó, repülőgép) az áruszállításban még nem játszottak számottevő szerepet.

A modern gazdasági kapcsolatok fontos tényezőjét jelentette a *tőkekivitel*. Volumene 1870–1913 között csaknem nyolcszorosára nőtt, s több mint 80 százalékát az európai országok exportálták. Igaz, a forgalmazott tőkének csupán egynegyede hasznosult az európai perifériákon, elősegítve a kapitalista modernizációt, de egyidejűleg eladósodást, függőséget is okozva. Az érintkezések hatékonyságának megváltozását nagyban elősegítette a *hírközlés* (távíró), az információáramlás fejlődése. Klasszikus példaként az egészségügyi ellátás korszerűsödését említhetjük, ami a demográfiai folyamatokat, s ezáltal

a munkaerőellátást befolyásolta. De tulajdonképpen minden területen felgyorsult a találmányok széles körű alkalmazása, más országok vívmányainak adaptálása (műszaki és agrotechnikai eljárások).

A tőkés világ gazdasági rendszer kiteljesedésének, a kontinensen belüli egységesülés és differenciálódás folyamatának szerves részét képezte a népesség *migrációja*. Korszakunkban is az urbanizáció, a faluról városba áramlás a fő tendencia, ami a mezőgazdasági népesség ipari foglalkozásúvá válását is jelentette. 1911-ben Anglia lakosainak csupán 8 százaléka foglalkozott a mezőgazdasági termeléssel. Ugyanez a mutató Franciaországban 41%, Németországban 35%, míg Európa keleti és déli peremén – a regionális sajátosságokat tükrözve – meghaladta a 70 százalékot. A migráció másik fő tendenciáját az Európából történő *kivándorlás* képezte. A századelő másfél évtizede alatt több mint 10 millióan hagyták el az öreg kontinenst. (3-3 millióan Olaszországból és a Monarchia területéről, 2,5 millió ember – főként lengyelek és zsidók – az Orosz Birodalomból, csaknem másfél millió – zömében ír – Angliából, és több mint félmillió ember Skandináviából.) A migrációs folyamatok (munkaerő-áramlás) tanulságos példáját nyújtják az 1900–1914 közötti német adatok. Kimutatható természetesen az urbanizációs, ipari áramlási tendencia, az országon belül keletről nyugatra. Aztán egy lengyel vándorlás a „megüresedett” kelet-német (porosz) nagybirtokokra, miközben félmillió német vándorolt ki a tengerentúlra.

Életerős és agonizáló birodalmak

Németország tulajdonképpen már az egység megteremtésével (1871) a kontinens

vezető hatalma lett. A századfordulóra ez a pozíciója nemzetközi méretekben érvényesült. Az 1890-es esztendő változásai is tükrözték ezt a fordulatot. A német egység kovácsát, Bismarck kancellárt, aki a kontinensre koncentrált, menesztették, s a nagyratörő, fiatal császár, II. Vilmos (1888–1918) világpolitikára aspirált. A Németország pozíciójában bekövetkezett változásnak a személyes ambícióknál persze sokkal mélyebb, alaposabb okai voltak.

Mindenekelőtt a *dinamikus gazdasági fejlődés*, az új világ-gazdasági szerkezetben elfoglalt pozíció. A XIX. század utolsó negyedében csaknem háromszorosára nőtt az ország ipari potenciálja. Németország a világ második, Európa vezető ipari hatalma lett. A korszak új iparágaiiban (vegyipar, villamosenergia) első helyen állt a világ-

II. Vilmos
német császár

gon, azaz a későn indulók előnyeit kamatoztatva *amásodik ipari forradalom* kibontakoztatásában élen járt. Gazdasági súlyát nem csupán a mennyiségi mutatók, hanem világ-gazdasági funkciói is bizonyították. 1913-ban a világkereskedelmi forgalom 13 százalékát bonyolították le a német cégek. (A vezető Anglia 15%-ot.) A tőkeexportőrök között ugyan csak a harmadik helyen állt, de tőke kivételének fele Európába (25%-a a monarchiába) irányult, ami to-

vább szilárdította a kontinensen a német pozíciókat. Németországban a *monopol-kapitalizmus* is dinamikusan bontakozott ki. A nemzetközi súlyú világcégek (Krupp, Thyssen, Mannesmann, IG Farben) mellett figyelmet érdemel, hogy a termelés csaknem kétharmadát 360 kartell ellenőrizte a századelőn, amelyek mintegy 12 ezer céget tömörítettek.

A gazdasági potenciál növekedésével – amit a császár és köre túlértékelte – nem állt arányban a *külgazdasági lehetőségek* bővülése. Ez váltotta ki – egyéb tényezők mellett – Németország expanzívítását, nemzetközi agitálását. A bagdadi vasút építése, a Tirpitz admirális által meghirdetett flottaprogram (1898) mellett a *fegyverkezés* ütemének alakulása – ha sajátosan is – de ezt támasztja alá. Jobb indulási pozíciója ellenére a századelőn a berlini kormányzat több mint háromszorosára növelte hadikiadásait, míg a potenciális riválisok egyikénél sem érte el ez a mutató a 100 százalékot.

A *belpolitikai helyzet kiegyensúlyozottsága* is Németország életerősségét támasztotta alá. A „vaskancellár” konstrukciója – az uralkodói hatalmat biztosító, korlátozott alkotmányos monarchia – kisebb formátumú utódai idején is funkcionált. 1890–94 között tábornok, utána 1900-ig Hohenlohe herceg töltötte be a birodalmi kancellári tisztelet. Holstein báró egészen 1906-ig a szürke eminenciás szerepében befolyásolta a császár ambícióit, amelyekkel leginkább von Bülow (1900–1909) kancellár azonosult. Eredményesen folyt a birodalom integrálása (*németesítés*). Földbirtokpolitikával, a hivatalnokréteg „toborzásával”, az oktatásüggyel szervesült a birodalomba Schleswig-Holstein, Elzász és a Posen vidék, bár a lengyelek nehéz diónak bizonyultak. A németiség országon belüli, európai, sőt azon túlmutató külde-

tését a legbefolyásosabb, a *Pángermán Szövetség* (1891) törekedett érvényesíteni. Germán gyökerű, gazdaságilag és politikailag (katonailag) szilárdan alátámasztott, a felsőbbrendűség (Übermensch) ideológiáját is érintő küldetéstudat volt ez, amelynek céljai a német diplomácia tevékenységét is döntően befolyásolták a századfordulón.

Nem lehet teljes a korszak német történetének bemutatása a *szociáldemokrácia* érintése nélkül. Nemzetközileg (II. Internacionálé), s belpolitikailag is komoly tényezővé vált a századfordulón. Teoretikusan F. Engels, halála (1895) után K. Kautsky és E. Bernstein, politikailag A. Bebel és K. Liebknecht neve fémjelezte a korszakot. A diszkriminatív választási törvények ellenére – igaz, 1890 után nem sújtották a pártot kivételes törvények – nagy politikai súllyal rendelkező, de egyben beilleszkedő, nem radikális belpolitikai tényező lett a német szociáldemokrácia. 1898-ban pl. több mint kétszeres szavazatarány ellenére, csak annyi mandátummal rendelkezett, mint a konzervatív pártok koalíciója. 1912-ben viszont már 4 millió szavazatot kaptak, s a parlament legerősebb frakcióját (110 mandátum) alkották a német szociáldemokraták.

A gyarmattartó európai nagyhatalmak – Anglia, Franciaország – a századfordulón

Bányászsztrájk 1912-ben a Ruhr-vidéken

sajátosan kötődtek Európához. Gazdasági kapcsolataik súlypontja – főként a tőkekitétel – gyarmataikra helyeződött át, de egyes áruféleségek tekintetében kontinentális kötődéseik erősödtek. Korábbi *világ-gazdasági súlyuk* csökkent, különösen az új ágazatokban nem tudtak lépést tartani a dinamikus fejlődő országokkal (USA, Németország). Ugyanakkor a nemzetközi pénzügyi életben még változatlan volt London központi szerepe, s Franciaország sok irányú aktivitása.

A *belpolitikai élet* fő kérdése a társadalom széles rétegeinek (munkásság) integrálása volt a polgári politikai intézményrendszerbe. A folyamat Angliában viszonylag konszolidáltan ment végbe. A szociális kérdések jelentőségét, a *választójog bővítésének* szükségességét már a konzervatívok is felismerték (Disraeli, R. Churchill). A liberálisok választási győzelmét (1906) követően a folyamat felgyorsult (Lloyd George). Különösen annak következtében, hogy a választójogi küzdelem menetében, évtizedes folyamat végén, 1906-ban megalakult a *Munkás Párt* (Labour Party). A századforduló Angliájában a legélesebb belpolitikai feszültségek az *ír kérdés* körül bontakoztak ki. A korlátozott autonómia, amit a *Home Rule* törvény (1912) biztosított, nem elégítette ki az íreket, s 1913–14-ben polgárháborús helyzet alakult ki, amelyben vallási ellentétek is felszínre kerültek.

A francia belpolitikai élet a századfordulón *zajos politikai konfliktusokkal* volt terhes. Az egyik fő kérdést itt is a munkásság politikai emancipációja jelentette, amely szociális helyzete miatt elégedetlenkedett (sztrájkok). Korszakunk kezdetén kétségbeesett *anarchista merényletek* zaklatták fel a francia közéletet. Az ellenük hozott törvények a munkásmozgalmat is sújtották. Ennek ellenére kiszélesí-

tette bázisát a szakszervezeti mozgalom (CGT), megosztottságai ellenére is erősödött a Szocialista Párt (Paul Lafargue, Jean Jaures, J. Guesde), s 1911-ben már csaknem másfél millió szavazattal több mint 100 mandátumhoz jutott.

A Dreyfus-botrány (1894) – nacionalista kampány a zsidó származású tiszt ellen – és a Millerand-eset (1899) – szocialista politikus egy polgári kormányban – mellett az állam és az egyház viszonyának a kérdése polarizálta a közvéleményt. Az egyházi iskolák korlátozása, a viszony polgári rendezése (1905) a szocialisták mellett a radikálisok (G. Clemenceau, 1841–1929) pozícióját erősítette.

Az *Osztrák–Magyar Monarchia* fejlettségi szintjében, fejlődési sajátosságaiban – szinte „kis Európaként” – ötvözte a kontinens nyugati, illetve keleti felét, a centrum-periféria-dichotómiát. 1913-ban az *egy főre jutó nemzeti össztermék* tekintetében az osztrák és a cseh–morva területek nyugat-európai szinten álltak, míg a történelmi Magyarország ennek alig felét produkálta.

Nemzetközi gazdasági súlya elmaradt a korábban tárgyalt államokétól. Az európai ipari termelésnek kb. 7 százalékát állították elő, miközben a kontinens lakosságának 16 százaléka élt a határain belül. A nemzetközi kereskedelmi forgalomból 3,3 százalékkal részesedett, messze elmaradva a vezető hármastól. Sajátos helyzetét az is mutatta, hogy összességében tőkeimportőr volt, de a Balkánra és Oroszországba tőkét exportált. Árukapcsolatai is hasonló képet mutattak. Nyersanyagokat és agrártermékeket szállított nyugatra, iparcikkei Dél- és Kelet-Európában találtak piacot.

A monarchia nem csupán politikai alakulatot jelentett, kereteiben évszázados gazdasági munkamegosztás formálódott az egyes területek között, azaz bizonyos

értelemben *gazdasági egységgé alakult*. Paradox módon ez a tendencia – a tőkés modernizáció – erősített fel olyan tényezőket, amelyek a politikai, intézményi modernizáció ellenére politikai instabilitást, társadalmi és nemzeti feszültségeket vontak maguk után, s a dualista monarchia válságához vezettek.

A stabilitást jól érzékelteti, hogy az 1890 utáni 24 évben jó *tucatnyi kormányváltás* következett be mind Bécsben, mind Budapesten. Ez utóbbi annál inkább feltűnő, mert Tisza Kálmán másfél évtizedes szabadelvű kormányzását követte a bizonytalanság, amely 1905 után Magyarországon parlamenti válsaggal súlyosbodott. A válságot az 1867-es alapok elévülése idézte elő. Nem a közjogi kérdés uralta immár a belpolitikai életet, a problémák túlnőttek annak keretein. Jó néhány új párt megalakulása is ezt mutatta. Mint Európaszerte, a monarchiában is felerősödtek a *választójogi küzdelmek*. Ennek során nem csupán a munkásmozgalom törekvéseit kellett figyelembe venni, hanem a nemzetiségpolitikai szempontokat is. Bécsben a Taaffe-kormány ezekkel a problémákkal nem tudott megbirkózni, 1893-ban menesztették. Az 1896-os osztrák választójogi törvény értelmében már szocialisták is bekerültek a törvényhozásba. A döntő fordulatot a sztrájkokkal is kikényszerített 1907-es választójogi reform jelentette, amelynek következtében az osztrák szociáldemokraták a legtöbb szavazat birtokában alakíthattak parlamenti frakciót. Igaz, a nők nem szavaztak, s az örökös tartományok nemzetiségeivel szemben is diszkrimináció érvényesült az osztrák-németek javára.

A *nemzetiségi kérdés* kiéleződését számos tényező idézte elő. A tőkés modernizáció a polgári nemzetek kifejlődését gyorsította fel (csehek). Ennek ellentmon-

dásossága, a periféria jelleg torzón hagyta ezt a folyamatot (szlovákok). A Monarchia számos nemzetisége a birodalom határain kívüli államokhoz vonzódott (délszlávok, románok, lengyelek stb.). Sajátossága tette a helyzetet, hogy az „államalkotó” nemzetek nem voltak számbeli túlsúlyban a zömükben szláv nemzetiségekkel szemben. A századelőn az örökös tartományokban alig több mint egyharmad volt az osztrák-németek aránya, de a történelmi Magyarországon sem érte el a lakosság felét a magyarok száma. A többször felmerült *trializmus* veszély emiatt is okozott idegességet osztrák és magyar uralkodókörökben. Jól mutatta ezt például a csehek nyelvi emancipációja (1897), ami a nagynémetek (Schönerer) tiltakozását váltotta ki. Vissza kellett vonni, s az előterjesztő Badeni kormányát menesztették. A kezdetben autonómiára, majd önállóságra törekvő nemzetiségi mozgalmak közül a fejletlenebbek fontos sajátossága volt – a délszláv összefogás mellett –, hogy a vallási közösség nagy szerepet játszott bennük (szerbek, románok).

Bizonyos összehangoltság, ugyanakkor etnikai tagoltság jellemezte a pártokba szerveződő *szocialista munkásmozgalmat*. A meghatározó német, osztrák hatás mellett magyar (1890), galíciai lengyel (1892) párt alakult, s 1897-re teljesedett ki az etnikai spektrum. A szlovák szociáldemokrácia viszont az 1905–1906-os önállóság után a magyarral integrálódott (1906). A munkásság közvetlen érdekeinek felvállalása mellett (sztrájkok, tüntetések), a választójogi küzdelem állt tevékenységük homlokterében (1905, Bécs: általános sztrájk, 1912, Budapest: „vérvörös csütörtök”). De a nemzetiségi kérdést sem kerülhették meg (1892, Brünn, kulturális autonómia).

A szocialista mozgalom két jellegzetes változata alakult ki a monarchiában a századfordulón. Bécsben a *keresztényszocializmus*, amely Karl Lueger személyében polgármestert is adott. Gyökerei közül XIII. Leó pápa „Rerum novarum” kezdetű enciklikáját (1891) és az örökös tartományok katolikus jellegét érdemes kiemelni. Az *agrárszocialista* mozgalom (aratósztrájkok stb.), a parasztpártok megalakulása (1894, Szántó Kovács János, 1906, Áchim András, 1909, Nagyatádi Szabó István) a szociáldemokrata hatás mellett az agrárjellegű perifériarégió társadalmi sajátosságával (a paraszti népesség többsége földtelen mezőgazdasági bér munkás) hozható összefüggésbe.

Az *Orosz Birodalom* elmaradott, fejlesztésekkel terhelt állam volt a századfordulón, annak ellenére, hogy a belső fejlődés, a nemzetközi kihívások és a tudatos modernizációs politika (Sz. Ju Vitte) következtében korszakunkban kétszeresére nőtt az ipari termelése. Dinamikusan folytatódtak a vasútépítkezések (1890: 30 ezer km, 1913: 70 ezer km –, például a transzszibériai vasút 1891-től), amelyek a gazdaság egészét stimulálták, a közlekedési infrastruktúra domináns tényezőjét jelentették, de a nyomvonalak kijelölésénél stratégiai megfontolások is érvényesültek. Mindezek ellenére a cárok birodalma *agrárország* maradt. A századelőn a nemzeti jövedelem kb. 60 százalékát adta ez az ágazat, s a foglalkoztatottak több mint 70 százalékát kötötte le.

Tőkeszegénység, az árutermelés kialakultatlansága, a belső piac fejletlensége konzerválta az elmaradottságot. Kialakult az eszközszegény, zömében feudális eredetű nagybirtok és az archaikus obszcina kereteibe kényszerített parasztgazdaságok szimbiózisa. Extenzív gabonatermelés uralkodott, alacsony hozamokkal (a német

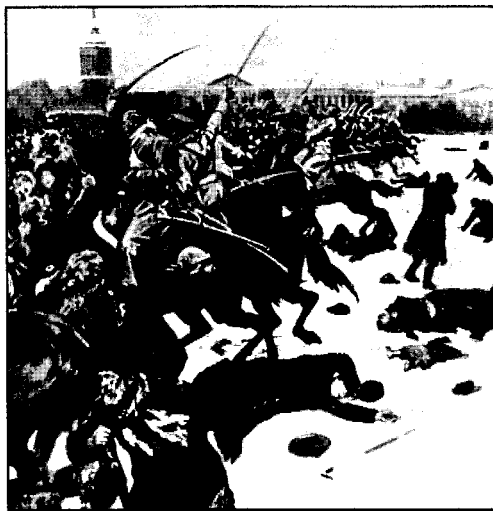
átlagok harmadát érte el!). A termésmennyiség döntően új területek művelés alá vonása következtében bővült, de alig tudott lépést tartani a dinamikus demográfiai trenddel. Ennek ellenére Oroszország volt a kontinens legnagyobb gabona-exportőre. „Éhségexportról” szokás beszélni, mert a parasztság kötelezettségei miatt kényszerült eladni a gabonát, ami éhínségek, járványok és paraszti lázongások forrása lett.

A gabonaexport az erőforrások átcsoportosítását szolgálta, lehetővé tette a tőkés modernizáció megindulását. Kiteljesedéséhez azonban nem volt elégséges. Ilyen körülmények között létkérdés volt az oroszországi tőkés modernizáció számára a *külföldi tőke*. Még a századelőn is a beruházott termelőtőke 45 százalékát külföldről biztosították. Korábban sokkal magasabb volt ez az arány. Az angol, francia, német és belga befektetők elsősorban a kitermelő ágazatokban, a nehéziparban rendelkeztek befolyással (2/3 részben). A textil- és az élelmiszeriparban, amely az orosz ipari termelés csaknem 60 százalékát adta, csak 20 százalékos volt a külföldi részesedés. A tőkés modernizációt indukáló hatás mellett a tőkebehozatal fontos következménye lett az *eladósodás*, amelynek mértéke miatt szükség volt az állam közvetlen beavatkozására a gazdaságba. Az ország tőkeszegénysége az egész iparosodási folyamatot torzítva, féloldalassá tette. Az egy főre jutó nemzeti össztermék az európai átlag 60%-át sem érte el, a legfejlettebb országcsoporthoz képest pedig legfeljebb harmada volt.

A tőkés modernizáció befejezetlensége, a tradicionális elemek (obszcina, nagybirtokok, cárizmus) „szívóssága” sajátos, *torlódott társadalmi struktúrát* alakított ki a századelőn Oroszországban. Ebben a szerkezetben éretlen maradt a társadalmi cso-

portok érdekérvényesítő képessége. Az *önkényuralmi keretek* nem tették lehetővé – sőt az orosz fejlődéstől idegennek tartották – politikai pártok létrejöttét és működését, nem beszélve a parlamentáris rendszerről. II. Miklós (1895–1917) hű maradt koronázási esküjéhez, s az abszolutizmusból nem akart engedni. A meginduló modernizáció, illetve annak ellentmondásossága ugyanakkor megkövetelte a politikai, az intézményi keretek átalakítását. Ezt nem csupán a *jogfosztott, nyomorgó tömegek* és az élükre álló forradalmi, szocialista pártok (bolsevikok, eszerek) igényelték, hanem „őfelsége ellenzéke”, a liberális földbirtokosok (zemsztvósok), a lojális burzsoázia és a polgári értelmiség is. A szembenállások *nemzetiségi feszültségekkel* párosultak. Az orosz–japán háborúban elszenvedett vereség miatt tovább mélyültek, s 1905 januárjában egyszerre felszínre törtek. Kitört az első orosz forradalom (1905–1907).

A *forradalom menetében* az elkeseredett tömegek ösztönös megmozdulásai mellett egyre jelentősebbé vált a *pártok*

1905. január 9. – A véres vasárnap

szerpe. A szociáldemokraták (1898) ugyan 1903-ban két táborra szakadtak: bolsevikokra (Lenin) és mensevikokra (Plehanov, Martov), de mindkét csoport a munkásokat szervezte.

Az eszerek (1901, V. Csernov) a parasztság és a vidéki értelmiség befolyásolására törekedtek, nem is eredménytelenül. Az ország legjelentősebb „európai” típusú pártjába az alkotmányos demokraták (kadetok, 1905, P. N. Miljukov) tömörültek. A cárizmus ugyan kíméletlenül leverte a forradalmi megmozdulásokat, de *engedményekre* is kényszerült. 1906-ban összeült a látszatparlament, az Állami Duma. A Sztolipin-féle földreform lehetővé tette az obszcinás kötöttségek feloldását. Igaz, *áttörést nem hozott* – egy évtized alatt, a parasztok töredéke élt a lehetőséggel –, mert a belső piac fejletlensége, a reakciós politikai kurzus és az általános elmaradottság (több mint 60 százalékos analfabétizmus) nem kedvezett az áruterelő parasztgazdaságok fejlődésének.

Társadalmi és nemzeti mozgalmak

A századforduló idején, a tőkés modernizáció folyamatában a társadalmi fejlődés *fő tendenciáját* a kapitalista, *polgári jellegű struktúrák* kialakulása jelentette. A centrumrégió országainak szerkezete tekinthető modellnek. A tárgyalt országok mellett a Benelux, a skandináv államok, valamint a Monarchia osztrák és cseh-morva területei alkották ezt a típust. A perifériás régióhoz a már említetteken túl az Ibériai-, valamint a Balkán-félsziget társadalmi sorolhatók. Itt is tendencia a kapitalista jellegű viszonyok kialakulása, a tradicionális szerkezetek bomlása. Ugyanakkor azonban épp a regionális sajátos-

ságok (agrárjelleg, tőkehiány) következtében szimbiózisok – a modern és a tradicionális együttélése, áthatása – jöttek létre, ún. *torlódott struktúra* alakult ki.

A kapitalizálódás előrehaladása a munkásosztályt, illetve a proletár helyzetű rétegeket tette a társadalmak domináns tényezőivé. A társadalmi feszültségek, a polgári politikai intézményrendszerek kiépülése és a munkásmozgalom elméleti és politikai fejlődése eredményezte, hogy a *szocialista munkásmozgalom* meghatározó társadalmi, politikai tényezővé vált a kontinensünkön a századfordulón. Korszakunkban szinte az országok mindegyikében megalakultak a szociáldemokrata, szocialista pártok, amelyeket 1889-től nemzetközileg a *II. Internacionálé* fogott össze. Fellépéseik (sztrájkok, tüntetések, parlamenti eszközök) fontos szerepet játszottak a korszerű munkástörvényhozás elterjedésében, ezáltal a szociális feszültségek enyhítésében, s – mint azt több példa is mutatta – a munkásság politikai emancipálását (általános választójog) is több országban eredményesen tűzték zászlajukra.

A munkásosztály pártjai *beilleszkedtek* a polgári politikai intézményrendszerbe. Főként a centrumországokban. Parlamenti esélyt kaptak bázisuk érdekeinek érvényesítésére. Ez a körülmény legitimálta E. Bernstein koncepcióját, amely a marxi forradalomelmélet (pl. proletárdiktatúra) *revíziójához* vezetett. A perifériás társadalmakban, az elmaradottság, az ellentétet összekuszáló torlódottság következtében nem működött olajozottan a polgári politikai intézményrendszer (vagy nem is volt ilyen, l. Oroszország), meg sem indult a proletár helyzetű rétegek emancipálása, így erős befolyásra tettek szert a radikális, forradalmi irányzatok, az utóvédharcát folytató anarchizmus, az anarcho-szindi-

kalizmus, az agrárszocializmus (eszkerek) és a bolsevizmus (Lenin). Új megosztottságok jelentkeztek tehát a nemzetközi szocialista mozgalomban, a II. Internacionáléban. A korszak globális kérdéseivel (militarizmus, gyarmatosítás, a háborúhoz való viszony) kapcsolatos állásfoglalásokban is tükröződött a kettősség.

A tökéletes modernizálódás másik következményét a századfordulón a *polgári nemzetévtélés* előrehaladása jelentette. Főként a kelet-európai perifériarégió soknemzetiségű birodalmaiban vált meghatározó jelentőségűvé a nemzeti, nemzetiségi kérdés. Sajátosan. Erőtlen nemzeti burzsoáziák, számos esetben ún. csonka társadalmak határozták meg a folyamatot. Nagy szerepet játszottak az értelmiségi, alkalmazotti középrétegek, s emiatt is *jelentős szociális töltést* kaptak ezek a mozgalmak. Annál is inkább, mert a szocialista irányzatok is felvállalták a nemzeti programot.

Nem lebecsülendő az emigrációk, a diaszpórák (csehek, lengyelek, szlovákok) szerepe. Az erőteljes szociális töltés az ukrán, egyes baltikumi és bizonyos lengyel mozgalmakat jellemezte. A birodalmi keretek szétfeszítését, a politikai önállóságot explicite nem fogalmazták meg, de létükkel fenyegették a birodalmak integritását. Különösen a Monarchia esetében, ahol külső kristályosodási pontok (Szerbia, Románia) növelték a nemzetiségi mozgalmak erejét. Korszakunkban azonban végül is csak érlelődtek ezek a mozgalmak, formálódásukat a velük szembeni ingerült fellépések (üldözés, pártok betiltása) gyorsították, mégsem válhattak képessé a birodalmak belső átalakítására (föderáció), szét-törésükre még kevésbé. Létükhöz azonban nemzetközi politikai érdekek is fűződtek. Ezek megváltozása teremtetett új feltételeket, nyitott új perspektívákat a nemzeti mozgalmak számára.

Útkeresések a kultúrában a századfordulón

A századfordulóval kibontakozó világtörténelmi fordulat – amelyet, ha vázlatosan is, de az előzőekben érzékeltettünk – értelemszerűen tükröződött a kulturális szférában is. Természetesen ellentmondásosan. Azt az ellentmondást, amely a XIX. században hirdetett uralkodó eszmék, ideálok és a századvég valósága között feszült, a gondolkodók és a lelkileg rendkívül érzékeny művészek idejekorán tárták fel, míg a társadalmi többség a számára közvetített értékek „bűvkörében” élt. A polgári modernizáció folyamatában az iskolaügy kiszélesedése, a kultúra kommercializálódása egyidejűleg építette ezt a „bűvkört”, s döbbsentett rá egyre több embert a nyomasztó feszültségekre, s alakított ki veszélyérzetet, válságtudatot.

A veszélyérzet, a válságtudat a *személyiség általános szorongásában* gyökerezett. Előidézte ezt a tömegesedés (urbanizáció), az embert szinte alárendelő, nyomasztó technika, a polgári intézményrendszer kiépülése és működése, ami még a demokráciákban is szinte elszemélytelenített, nem beszélve a periféria fejletlenebb politikai rendszereiről (cárizmus). A konfliktus drámaiságát fokozta, hogy az egyéni kezdeményezés, az individuum centrális szerepe állt a korábban kialakított közgondolkodás fókuszában. A századfordulón a személyiség Európa mindegyik régiójában szorongott. A dinamikus fejlődő országokban (Németország) a modernizálódás rombolta szét régi kis köröit. A klasszikus centrumországokban (Anglia, Benelux, Franciaország) a lépéstartás hiánya okozott bizonytalanságérzetet, párosulva a gyarmatokon kibontakozó mozgalmak által okozott gondokkal. Kelet-Európa társadalmában az ellentmondásos, tor-

zó modernizáció, a tradicionális (nemzeti) és a polgári értékrend diszharmóniája vált elviselhetetlenül nyomasztóvá. Egyfajta „félúton” állapot látszott állandósulni (kétlakiság) a lassú fejlődés miatt, s ez konstanssá tette a frusztráltság érzetét.

A regionális különbségek, a társadalmi feszültségek és a korszakban élesedő nacionalista szembenállások „stabil hátteret” biztosítottak a személyiség félelemérzetének. Ilyen körülmények között szinte természetes, hogy a liberalizmus, a racionalizmus értékrendjét az irracionalizmus különböző változatai váltották fel. Főként a társadalmi közérzetben, hiszen a politikában inkább arról beszélhetünk, hogy a liberalizmus és a racionalizmus bizonyos elemei a konzervatív, illetve a szociáldemokrata gondolkodást gazdagították, abba épültek be. A közérzetben kiteljesedő átalakulás (a szorongás, a frusztráltság, a válságérzet eluralkodása) összefüggött a *tudományos világkép átalakulásával* is. A kopernikuszi, newtoni világkép értékein, a mechanika stabilnak tudott törvényein, a ráció (vagy a hit) mindenhatóságán nevelkedett embertömegek nem tudták adaptálni az anyag szerkezetével kapcsolatos újabb felfedezéseket (elektromosság, röntgen), a kromoszómák szerepét a genetikában, A. Einstein (1879–1955) relativitáselméletét és S. Freud (1856–1940) felfedezéseit.

A századfordulón a kultúrában szinte bábeli sokszínűség uralkodott el. Nem beszélhetünk uralkodó, meghatározó irányzatról, az „izmusok” anarchisztikus kavalkádja a jellemző. A jelenség egyik, mondhatni „immanens” okát abban lelhetjük fel, hogy az *új művész, gondolkodó nemzedék* – különleges lelki, szellemi érzékenysége okán is – igyekezett radikálisan szakítani az előző nemzedék értékrendjével, újat akart, mert mást érzékelt,

másként látott. Ez a szakítási, újítási törekvés egybecsengett azzal a társadalmi igénnyel, hogy a szorongó személyiség kereste önmagát, kiutak után tapogatódzott, kitörési kísérleteket tett.

Jól szemlélteti mindezt az egyik magyar kortárs művész, Moholy-Nagy László (1895–1946) helyzetértékelése: „A mai ember (és ami a legérdekesebb: ha alkotó, sokszor minden tudatos politikai állásfoglalás nélkül intuitívu forradalmi) jóllakott az addigi kultúra „formai és tartalmi” jelentésével, és először is szétrobbantotta az örökbe kapott pártokat... és megpróbált a darabokra szakadt részekből egy új egységet teremteni (expresszionizmus, futurizmus, kubizmus). Ahogy belátta, hogy a réginek részeiből újat nem teremthet, magatehetetlen, kétségbeesett röhhögéssel szertdobálta megint a törmelékeket (dadaizmus). Új munkához kellett fogni egy új élet új rendjéért, újra birtokba kellett venni a kifejezés(nek) legegyszerűbb elemeit, a színt, formát, anyagot, teret. És mint ahogy a mi új élet felé való törekvésünk nem elégedhetik meg az eddigi társadalmak dogmáival, hanem mi a mi emberségünk törvényszerűségeit kutatjuk, ugyanúgy kellett újrakezdeni azt a munkát is, mely a színek, formák, feszültségek egymás közötti kapcsolatát megállapítja (szuprematizmus, konstruktivizmus). (Idézi: Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Bp., 1983. 89. 1.)

A századforduló kulturális élete teljes spektrumának bemutatására e helyütt lehetetlen vállalkozni. Csupán néhány jellemzőnek és időtállóknak tekintett irányzat említésére szorítkozhatunk – vállalva az önkényesség ódiúmat.

Annak ellenére, hogy a korszak fő jellemzője a korábbi értékekkel való szakítás, az új kifejezési módok és formák keresése, igen jelentős alkotókkal és művek-

kel gyarapította az egyetemes kultúrát a *realista* vonulat. Különösen a próza- és drámai irodalomban. Th. Mann (1875–1955) intellektuális regényei, G. B. Shaw (1856–1950) szellemesen satírikus drámái, Bunyin (1879–1954) festői szépségű prózája, A. P. Csehov (1860–1904) tartózkodó líraiságot árasztó művei vitathatatlanul maradandó értékek. A számbavételből semmiképp sem hiányozhat A. M. Gorkij (1868–1936) munkássága, amely művészi fokon tárja az olvasó elé az életsűrű realitást, megragadó lélekrajzot nyújt hőseiről, s mindebből építkezve hozott új mondanivalót az irodalomba, ami aztán a szocialista realizmus nyitányának tekinthető. (A folytatás más, külön értékelést igényel.)

A realista ábrázolásmódra reflektált, az aktuális közérzetet törekedett művészi fokon kifejezni a *szimbolizmus*, amely első sorban a költészetben nyert polgárjogot (A. Blok [1880–1921], Ady E. [1877–1919]). A rejtett összefüggések metaforikus ábrázolására természetesen prózai alkotók is vállalkoztak, s időtálló művekkel gazdagították az irodalmat (M. Proust [1871–1922], A. Gide [1869–1951]). A technicizálódás eluralkodása elleni tiltakozást, bizonyos értelemben a szimbolizmus képzőművészeti változatát is jelentette a századforduló jellegzetes stílusirányzata, a *szecesszió*.

A korszak relevánsan új jelenségeit az *avantgárd* művészeti irányzatok produkálták. Az elbizonytalanodott, szorongó személység szinte explicit önkifejezési kísérleteként értelmezhető az *expresszionizmus*, amely a naturalizmus, illetve az impresszionizmus meghaladását is jelentette. Olyan irodalmi óriás indult ezen a nyomvonalon, mint B. Brecht (1898–1957). A festészet-

ben V. van Gogh (1853–1890) és O. Kokoschka (1886–1980) tekinthető az irányzat klasszikusának. A zenében a hajlékony bécsi muzsikával szakító, érdesen hangzó kompozíciókkal jelentkező A. Schönberg (1874–1951) volt az expresszionizmus egyik legkiemelkedőbb alkotója.

A *futurizmus* hasonlóan adekvát korjelenség volt, hiszen a dinamizmus, a sebesség, a technikai csodák bűvkörében éltek követői. Olasz és francia talajon bontakozott ki, de az orosz–szovjet költőóriás, V. Majakovszkij (1893–1930) munkásságára is hatott. A kontúros geometriai elemekkel operáló *kubizmus* követői közül a korai Picassót említjük meg. A legradikálisabb fordulatot a *dadaisták* hirdették. Például T. Tzara (1896–1963), a korai L. Aragon (1897–1982), de ennek az irányzatnak nagyobb volt a füstje, mint a lángja.

Kronológiailag a korszakban indult, hatásos művészi, kulturális értékke a későbbiek során vált a *Bartók Béla* (1881–1945) nevéhez kapcsolódó zenei törekvés. A modernizáció, az urbanizáció által fenyegetett, a polgári társadalmak kulturális életének margójára szorult népzene, népi dal-kultúra megmentését tekintette küldetésének. Egyidejűleg a klasszikus zenét gazdagító funkciót is biztosított „leleteinek”. „Tiszta forrásból” merítve eredeti értékekkel gazdagította a magyar és az egyetemes zenekultúrát.

A korszak jelensége, ugyanakkor túlmutat a századforduló keretein, a világkultúra súlypontjainak átrendeződése. Párizs és Bécs mellé ekkor zárkózott fel az orosz főváros, Szentpétervár. Egyidejűleg kezdetét vette Európa centrális szerepének a csökkenése, s jöttek létre új kulturális központok a dinamikusan fejlődő Amerikai Egyesült Államokban.

6. Az első világháború (1914–1918) és következményei (1917–1919)

A háború kitörésének okai, előzményei

Az első világháború *korszakhatárt* jelent kontinensünk modernkori történetében. Nem azért, mert a világtörténelem addigi legnagyobb, legátfogóbb fegyveres konfliktussorozatává szélesedett. Bár tulajdonképpen emiatt hozott fordulatot, eredményezett *átrendeződést* a hatalmi-politikai viszonyokban és a korszak alapvető gazdasági, társadalmi, valamint politikai folyamataiban. Mindenekelőtt azért, mert elmélyített, kiteljesített már korábban meglevő ellentmondásokat, feszültségeket, s a nemzetközi politikai erőviszonyok átrendezése mellett társadalmi és nemzeti forradalmakat teljesített ki. Szétestek Közép- és Kelet-Európa soknemzetiségű birodalmi, területükön részben nemzetállamok, többnyire azonban soknemzetiségű országok jöttek létre. A gazdaságban felerősödött az állami monopolizmus, végletesen polarizálódtak – főként szociális szempontból – a társadalmi struktúrák. Különösen az alsó középrétegek marginalizálódása gyorsult fel. Megtorpant a polgári politikai intézményrendszerek kiépülésének folyamata, beszűkültek a demokratikus lehetőségek, ami a társadalmi és nemzetiségi feszültségek elmélyülése következtében szükségképpen vezetett forradalmakhoz.

Az első világháborúval tulajdonképpen lezárult az ún. hosszú XIX. század, s ténylegesen kezdetét vette a XX., amelynek tendenciái a századfordulón bontakoztak ki.

A háború kitörésének *okait* vizsgálva elsőként a *gazdasági fejlődés egyenlőtlenségeit*, aszinkronitásait említhetjük meg. Mint láttuk, a „korán indulók” (Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia) gazdasági növekedésének dinamizmusa – különösen a korszerű ágazatokban – lelassult. Külgazdasági aktivitásuk súlypontja a tőkekivitelre helyeződött (ebben fontos szerepet kaptak gyarmataik). Ezzel szemben a későn induló Németország gyors gazdasági fejlődése megnövelte vezető rétegeinek „étvágyát”. „Helyet” követeltek a nap alatt, azaz igényt tartottak gyarmatokra. Ebben az összefüggésben az *angol-német érdekellentét* vált meghatározóvá.

A háború kitöréséhez vezető okok másik csoportját a „*tradicionális*” *hatalmi szembenállások* képezték. A francia-német, a Monarchia és Oroszország ellentéte (balkáni rivalizálás) volt ebből a szempontból a meghatározó, de a francia-olasz, az olasz-osztrák, az orosz-német (gazdasági) rivalizálás is szerepet játszott a konfliktus kirobbanásában. Végül, de nem utolsósorban a *nemzeti, nemzetiségi ellentéteket* említhetjük a „casus belli” tényezőiként. Elsősorban a monarchiát feszítő

nemzetiségi problémákat, összefüggésben a balkáni népek önállósulási törekvéseivel, amelyeknek nemzetközi súlyát, birodalmat szétfeszítő szerepét a hatalmi-politikai kapcsolódások növelték meg.

Az első világháború kitörésének *előzményei* sorában a szembenálló *hatalmi csoportosulások* (antant és központi hatalmak) *kialakulását* kell nyomon követnünk. A folyamat nyitányának akár a Kettős Szövetség megalakulása (1879) is tekinthető, míg letisztulása a háború menetében fejeződött be. A harmadfél százados formálódás nem volt egyenes vonalú. A végül ellentáborba került hatalmak között voltak közeledési kísérletek. Példaként említhető II. Vilmos és II. Miklós björköi találkozója (1905), az újabb orosz-osztrák–magyar osztozkodási szándék a Balkánon (1906), de az olasz–osztrák–magyar (Hármas Szövetség, 1882), olasz–francia (1902) viszony változásai szintén ezt igazolják, míg végül a római diplomácia az antant mellett kötött ki, a londoni ígérek alapján (1915), amelyek kilátásba helyezték az Adria menti olasz területi igények teljesítését (Dalmácia, Dél-Tirol stb.).

Az antant blokk kialakulásának első állomását az *orosz–francia szövetség* (1891–1893) jelentette, amely elsősorban Berlin elleni összefogásnak tekinthető, de a Hármas Szövetség megújítása (1892), a Szentpétervár és Bécs közötti feszültség, valamint a két szerződő fél Londonnal fenálló viszálya (gyarmati terjeszkedés, befolyási övezetek a Közép- és Távol-Keleten) is hozzájárult létrejöttéhez. Tekintettel a hatalmi-politikai érdekek szövevényére, felülemelkedtek a köztársasági és az önkényuralmi berendezkedés különbségein. A döntő lépést az antant kialakulásának folyamatában az *angol–francia megállapodás* (1904) jelentette. Közös németellenes törekvéseik miatt elhatárolták

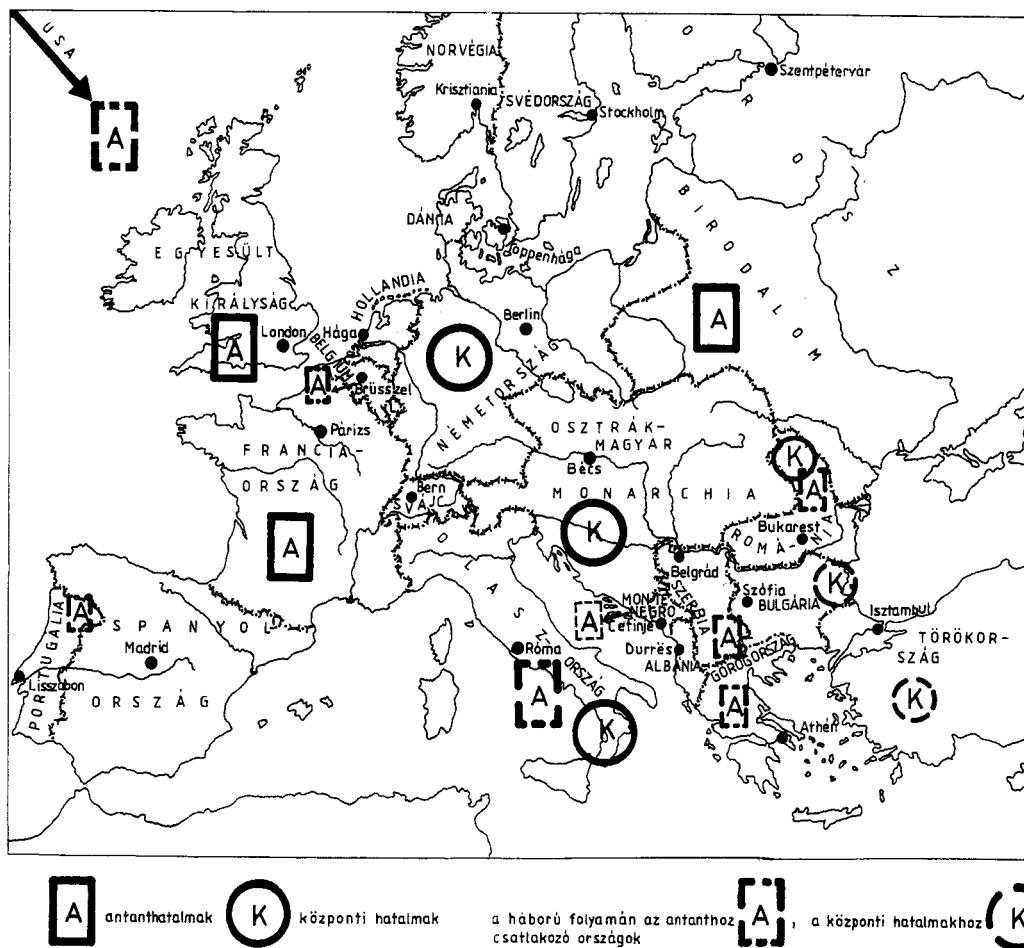
afrikai érdekszféráikat, félretették a rivalizálást, ami 1898-ban csaknem konfliktushoz vezetett (Fashoda). Az 1907-ben kötött *orosz–angol megállapodásokkal* kialakult a blokk magja, amelyhez az európai államok közül 1914-ben Szerbia, majd a német támadás miatt Belgium, 1915-ben Olaszország, s 1916-ban Románia csatlakozott. Ezzel szemben a német–osztrák–magyar szövetség, a *központi hatalmak* blokkja csak Bulgáriával és Törökországgal gyarapodott a kontinensen. Mindez meghatározta az *erőviszonyok* alakulásának potenciális tendenciáját (antant túlsúly) és a stratégiai helyzetet is: *kétfrontos küzdelemre* kényszerültek a központi hatalmak.

Az első világháború *közvetlen előzményei* azok a nemzetközi politikai konfliktusok voltak, amelyek a századelőn fokozták a feszültséget, tükrözték a szembenállásokat, s hozzájárultak a blokkok elkülönüléséhez. Az első (1905, II. Vilmos Tengerben) és a második (1911, „Párducugrás”) *marokkói válság*, Bosznia-Hercegovina annexiója a Monarchia által (1908), ami Szerbia bekerítését, az orosz–osztrák–magyar osztozkodás végét jelentette. A Líbiáért vívott olasz–török háború (1911–1912), valamint az első (1912–13) és a második (1913) *Balkán-háború* is a közvetlen előzmények sorába illeszthető. A Balkán-háborúkban először a félsziget államai fogtak össze – a nagyhatalmak „áldásával” – Konstantinápoly ellen, majd területi viszályaik és Bulgária túlzott megővekedése miatt Szófia ellen fordultak.

A háború kitörése és menete

Az első világháború kitöréséhez közvetlenül a Habsburg-trónörökös, Ferenc Ferdinánd meggyilkolása (Szarajevó, 1914.

EURÓPA 1914-ben

jún. 28.) szolgáltatva az ürügyet. Berlin csak a gyors cselekvésben, a „villámháborús” győzelemben (Schliffen-terv) bízhatott, ezért ösztönözte Bécsét a Szerbia elleni háborúra. A Belgrádnak küldött *ultimátumra* (1914. júl. 23.) megalázó volta ellenére tárgyalásos rendezésben bízó válasz született (júl. 25.), a Monarchia ennek ellenére hadat üzent Szerbiának (júl. 28.), aminek következtében Oroszország mozgósított. Németország szinte erre várt, s

rögtön fenyegetően tiltakozott, majd aug. 1-jén hadat üzent a cári udvarnak, amit két nap múlva a Párizs-nak küldött hadüzenet követett. Végül a Belgium ellen hadüzenet nélkül megindított támadás miatt London hadiállapotot hirdetett meg Németország-gal (1914. aug. 4.).

Kitört tehát a háború. Nemzeti érzéstől fűtött lelkesedéssel indultak harcba a katonamilliók. Az antant több mint 6 millió, a központhatalmak csaknem 4 millió

Gavrilo Princip elfogása a sarajevói merénylet után

embert mozgósított. Az elgondolkodtató arányok ellenére – az előzetes tervek és remények értelmében – a német hadvezetés abban bízott, hogy a katonák hazatérhetnek, „mire a levelek lehullnak”. De ez a háború nagy tömegeket mozgósító, súlyos áldozatokkal járó állóháborúvá merevedett, s csaknem fél évtizedig tartott.

Németország nem tudott érvényt szerezni a Schlieffen-tervnek. Bár Belgiumon keresztül törve, merész, átkaroló hadművele-

Állóháború.
Karácsony egy német lövészárókban

tet bontakoztattak ki Párizs irányába, 1914 szeptemberében a *Marne folyónál* megtorpant a lendület, s a tengerpartig húzódó álló- és vonalháború alakult ki. Ehhez hozzájárult, hogy a keleti fronton az oroszok – igaz, súlyos veszteségek árán, de – komoly német erőket kötöttek le. Csak részben felkészülve betörték *Kelet-Poroszországba*. Offenzívájuk a német erőfölény miatt megtorpant (Tannenberg), s ezért a Monarchia seregei ellen Galíciában sikeresebben indult támadásuk is leállt. Nem bírtak egymással a küzdő felek Szerbiában sem.

Hasonlóan alakult a helyzet 1915-ben is. *Przemysl* bevételével 120 ezres veszteséget okoztak márciusban a monarchiának az oroszok, de a májusi német *áttörés Gorlicénél* meghátrálásra kényszerítette a kimerült orosz seregeket. Az antant a nyugati fronton döntést akart kicsikarni. A németek a *Ypern* melletti ellentámadás során *harcigázokat* is bevezettek a túlerő ellensúlyozására, eredményesen. Olaszország hadba lépésével (1915) újabb front kötötte le a Monarchia haderejét. Súlyos áldozatokat követeltek mindkét fél részéről az *Isonzó* menti csaták. Bulgária hadba lépése Szerbia legyőzése ellenére sem ellensúlyozta az olasz front által követelt veszteségeket.

1916 öldöklő nagy csatáit a döntés kicsikarásának szándékával vívták. Februárban *Verdun* körzetében a németek kezdeményeztek – a súlyos áldozatok ellenére eredménytelenül. Júliusban – mintegy ellencsapásként – a *Somme* folyónál az antant indított offenzívát, először alkalmazva nagyobb számban *tankokat*. A keleti fronton a *Brusilov-offenzíva* (Luck-i áttörés) mutatta az antant kezdeményező szerepét. Románia ezzel is számoló *hadba lépése*, s az ellene aratott gyors német győzelem azonban a további hosszú küzdelem árnyékát vetítette előre.

A szemben álló felek minden tartalékukat mozgósították. Míg 1914-ben 363 hadosztállal bontakoztak ki a hadműveletek, addig 1916-ban az antant 425, a központi hatalmak 331 hadosztályt vetettek be a döntés kicsikarása érdekében. Az igyekezet érthető volt, mert a háború terhei mind súlyosabban érintették a hadviselő feleket. Gazdasági kimerülés, a lakosság széles rétegei szociális helyzetének romlása következett be. A bevetett nagyobb létszámú katonanyag ütközéssége is csökkent. Részben a kiképzés hiányosságai, részben a demoralizálódás, a dezorganizálódás következtében, amit a háború elhúzódása váltott ki.

1917-ben a a hadműveleti és a politikai helyzet is jelentősen megváltozott. Forradalmi következtében Oroszország gyakorlatilag kivált a háborúból. Németország átcsoportosíthatta erőit. Ennek ellenére megmutatkozott az antant mennyiségi fölénye. Az áprilisban kibontakoztatott offenzívát követően a németek kénytelenek voltak „lerövidíteni” a frontvonalat (Siegfried-vonal).

A németek által kibontakoztatott „korlátlan tengeralattjáró-háború” az amerikai Lusitania elsüllyesztése az USA hadba lépését vonta maga után az Antant oldalán (1917. ápr. 6.), ami jelentősen módosította az erőviszonyokat.

Az olasz hadszíntéren elért siker (*caporettoi* áttörés, 1917. október), nem ellen-súlyozta a franciaországi meghátrálást. Döntő fordulatról azonban még nem lehetett beszélni. 1918 első felében Németország ismét megkísérelte kicsikarni a döntést. A *breszt-litovszki béke* (1918. márc. 3.) birtokában, az amerikai csapatok európai bevetése előtt erőit átcsoportosítva indított offenzívákat, ért el részleges sikereket, pl. az angol és francia erők szétválasztása céljából. A májusi hadműveletek

A compiègne-i fegyverszünet aláírói

ugyanakkor már azt mutatták, hogy az antant fel akarta őrölni Németország erejét, s így megragadni a stratégiai kezdeményezést. *Augusztus 8-án* (a német hadsereg fekete napja) részben a páncélosok bevetésével ez sikerült. Vereséget szenvedtek Hindenburg seregei, s visszavonultak. Ezt követően felerősödtek a békepuhatolózások, majd Németország fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményezett, amelynek eredményessége érdekében a kormányt is átalakították (okt. 5.).

Németország megrendülése a központi hatalmak *összeomlásához* vezetett. Szeptemberben Bulgária, majd október végén az olasz offenzíva és a belső felbomlás következtében a Monarchia is tárgyalóasztalhoz kényszerült (Pádua, nov. 3.). A hadműveletek befejeződését a *Compiègne* melletti fegyverszünet jelentette 1918. nov. 11-én.

Befejeződött tehát az öldöklő küzde-

lem, amelynek során csaknem 70 millió embert mozgósítottak, akiknek kb. hetede pusztult el. Árvák, csonka családok, nyomorékok milliói maradtak örökségül.

Az I. világháború következményei (1917–1919)

A Monarchia széthullása

A több fronton vívott, elhúzódó háború kimerítette a dualista birodalom gazdasági erőforrásait, súlyos embervesztéseket okozott. A gazdaság militarizálódása és a mozgósítás következtében munkaerőhiány, a termelés visszaesése következett be a mezőgazdaságban, a fogyasztási cikkek gyártásában. Súlyos *ellátási nehézségek* jelentkeztek. Kiéleződtek a szociális és politikai feszültségek, különösen a nemzeti-ségi problémák. Az ismétlődő sztrájkok, tüntetések, a kimerült hadseregben jelentkező engedetlenségi megnyilvánulások tükrözték az elmélyülő válságot. A háború utolsó évében – különösen a szláv nemzetiségű katonák részéről – tömegessé váltak a *dezertálások*.

Az uralkodóváltás – az 1916-ban elhunyt agg császárt, Ferenc Józsefet *IV. Károly* követte a trónon – felerősítette a feszültségek leszerelésére irányuló törekvéseket. Mint bebizonyosodott, későn. Az ún. Sixtus-levél, mint békekezdeményezés visszhang nélkül maradt. A szociális ígéretek, a nemzetiségi szempontokat érvényesítő választójogi reformelképzelések, a birodalom föderatív átalakításának szándéka papíron maradt, a rohanó események túlléptek az ígéreteken. Elsősorban a nemzeti mozgalmak aktivizálódtak, amelyeket elvi és politikai okokból az antant-hatalmak támogattak.

A *cseh és szlovák* mozgalom az emigrációban és a Reichsratban egyaránt szer-

vezkedett. Az 1915-ben Londonban létrehozott ún. Külföldi Bizottságból 1916-ban Párizsban szerveződött meg a Csehszlovák Nemzeti Tanács. A Reichsrat cseh frakciója 1917-ben már föderációs követelésekkel lépett fel. Tomas G. Masaryk – a későbbi köztársasági elnök – általában az antantországokban, különösen pedig Amerikában fejtett ki intenzív államszervező tevékenységet. Az USA, majd az antant vezető körei 1918-ban már hivatalosan is felvállalták a csehszlovák ügyet, a franciák szövetségesüknek ismerték el a megalkandó Csehszlovákiát.

A Trumbic vezette *Jugoszláv Bizottság*ot 1915-ben hívták életre Londonban. A délszláv népek vezetői kezdeményezték a Monarchia nemzetiségeinek római konferenciáját (1918), amelyen egyértelmű *elszakadási törekvések* fogalmazódtak meg, összhangban az 1917-ben kiadott *korfui nyilatkozattal*, amely deklarálta a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakításának szándékát. Az ún. *román egységtörekvések* szintén élvezték az antantkörök támogatását.

1918-ban beteljesedett a Monarchia végzete. Október 28-án a Csehszlovák állam alakult meg, 30-án Bécsben, másnap Budapesten következett be *forradalmi fordulat*, s jött létre köztársaság. A császárvárosban szociáldemokraták (Karl Renner, Viktor Adler, Ottó Bauer) vették kezükbe az irányítást, Magyarországon gróf *Károlyi Mihály* (1875–1955) állt a háborúellenes mozgalom, a Nemzeti Tanács, majd a köztársaság élén. Helyzetét azonban nem tudta megszilárdítani. A szláv nemzeti mozgalmak, az önálló államok létrejötte a történelmi Magyarország széttörésével fenyegetett.

Jászi Oszkár demokratikus ihletettségű kezdeményezései az ország integritásának megmentése érdekében hiábavalónak bizo-

nyultak. Az antant nem a magyarokat tekintette partnernek. Az erősödő tömegelégedetlenség (hazaáramló katonák és volt hadifoglyok, a súlyos szociális helyzetbe került városi tömegek, a paraszti földigény) tovább mélyítette a nem-

Károlyi Mihály

zet válságát. Károlyi úgy gondolta, hogy széles bázisú nemzeti összefogás, a tömeghangulatot uraló szociáldemokraták, és az Oroszországból hazatért, 1918 novemberében pártot alapító kommunisták (Kun Béla) kormányra jutása képes lehet elhárítani a nemzeti katasztrófát, ezért átadta a hatalmat a munkáspártoknak (1919. márc. 21.). Létrejött a Magyar Tanácsköztársaság.

A vállalkozást a szomszéd népek ellenállása, az antant politikája eleve kudarcra ítélte. Annál is inkább, mert a proletárdiktatúrát (Tanácsköztársaság) doktriner módon „bevezető” kommunisták politikája – szociális intézkedéseik ellenére – lehetlenné tette a nemzeti összefogást.

A közép- és kelet-európai területeket és népeket leginkább gazdaságilag integráló Monarchia – a háborús vereség, az új hatalmi erőviszonyok következtében – szétesett, helyén elvileg nemzeti „utódállamok” jöttek létre. Az Osztrák és Csehszlovák Köztársaság, a Magyar és a Szerb-Horváth-Szlovén, valamint a területileg megduzzadt Román Királyság, továbbá Lengyelország. Új, de sem gazdaságilag, sem etnikailag nem homogén államalakulatok.

Forradalmi kísérletek Németországban, 1918–1919

1918 őszét *nemzeti katasztrófaként* élte meg II. Vilmos birodalma. Nem kizárólag a háború által okozott súlyos veszteségek és a kimerülés miatt. Bár e tekintetben az eredendően nyersanyag- és élelmiszerbehozatalra szoruló Németországot igen érzékenyen érintette az antant flottablokádjá. További próbatételt jelentett az a körülmény, hogy a háború terhei – szövetségesei erőtlensége miatt – katonai és gazdasági szempontból egyaránt elsősorban a németekre hárultak. A katasztrófaérzetet azonban mindenekelőtt az okozta, hogy a súlyos áldozatok ellenére sem sikerült realizálni a túlzó német háborús célokat, amelyek képtelenségét a német háborús propaganda a végsőkig elhallgatta. A megalázó fegyverszüneti feltételek német szempontból tragikus békekötést vetítettek előre. A szociális feszültségeknél is drámaiban élte meg az előző fél évszázad során magabiztossá fejlesztett német nemzeti és nagyságtudat az uralkodó rétegek „teuton” gögje az összeomlást, az 1918-as traumát. A következő negyedszázad német politikai mentalitását – más tényezőkkel együtt – ez a körülmény határozta meg.

Az összeomlásig a német társadalom többsége fegyelmezetten viselte a háború által előidézett megpróbáltatásokat. Elszigetelődtek a háborút ellenző baloldali szociáldemokraták (Spartacus-csoport, 1916), a pacifista értelmiségiek. Bár a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetése liberális körökben is aggodalmat váltott ki (Centrum Párt), a végsőkig való kitartás propagandája még 1918-ban is hatásosnak bizonyult. Annak ellenére, hogy már korábban voltak békepuhatolódzások, sőt 1918 elején az általános sztrájk is a háború ellen irányult.

A forradalmi megmozdulások sorozata 1918. november 3-án a kieli matrózok lázadásával kezdődött. Az értelmetlen pusztulás ellen léptek fel. Tiltakozásuk követésre talált a többi kikötővárosban, a szász- és bajorországi központokban, s egyidejűleg antimonarchista, helyenként szocialista politikai tartalmat (tanácsmozgalom) kapott. November 9-én a birodalmi főváros sztrájkoló és tüntető tömegei a demokratikus (Scheideman) és a szocialista (K. Liebknecht) *köztársaság* deklarálását egyaránt lelkesedéssel fogadták. Az események elsodorták a Hohenzollern-dinasztiát. A szociáldemokrata Ebert-Haase-kormány a polgári *parlamentáris berendezkedésre* törekedett, s ebben a vezérkar (Hindenburg) is támogatta, az antanttal folytatandó tárgyalások kedvezőbb kimenetele érdekében.

Az események további alakulását azonban az erők polarizálódása határozta meg. Az egyik póluson a hazaözlő, perspektívátlan katonákból és tisztekből szerveződött *szabadcsapatok*, a másikon az orosz példa követését szorgalmazó, 1918–19 fordulóján párttá szerveződött *kommunisták*. Mindkét véglet számára mutatkozott bázis. Az előbbieket a polgári pártok átlényegülésétől, a népi-nemzeti jelleg előtérbe állításától remélhettek támogatást. Utóbbiak a tömegek szociális helyzete, a tanácsmozgalom országossá válása miatt bizakodtak politikai céljaik megvalósíthatóságában. Az 1918. december közepén tartott tanácskongresszuson azonban nem a bolsevik-szovjet, hanem a polgári demokratikus vonulat kerekedett felül. Ennek a tendenciának a polgári pártokban is voltak támogatói. 1919. január 19-ére nemzetgyűlési választásokat írtak ki.

1919. januárjában a pólusok konfrontálódtak. A jobboldal provokált, a balolda-

liak túlbecsülték tömegtámogatottságukat. Tragikus vereséget szenvedtek, több vezetőjük (K. Liebknecht, R. Luxemburg) áldozatul esett az ellenforradalmi tobzódásnak. Ilyen körülmények között került sor a választásokra. A szociáldemokrata párt-
ra kevesebben szavaztak, mint a polgári pártokra együttvéve. Ez a körülmény határozta meg Németország politikai szerkezetét a következő évtizedben. Törekény egyensúly jött létre a polgári és a munkáspártok között, amely az antant által is szorgalmazott *weimari alkotmány* kereteiben érvényesült. A szélső politikai pólusok kitérés kísérletei – az ország szociális és morális labilitása következtében – a következő években sem szűntek meg. Kiemelhető 1919 tavaszán a Bajor Tanácsköztársaság, 1920 elején a jobboldalú Kapp-puccs, illetve a későbbi NSDAP, a náci párt megalakulása.

Hitler „első lépései”. Felvonulás Bajorországban, 1923 szeptemberében

7. Történelmi fordulat Oroszországban, 1917-ben

Az elmaradott kelet-európai periféariégi-öt jelentő cári birodalom számára hozta a legsúlyosabb megpróbáltatásokat az első világháború. Szinte a háború kezdetétől nem tudta megfelelően fegyverrel és lőszerrel ellátni többmilliós hadseregét. Már 1916 második felére katasztrofálissá vált a fűtőanyag- és a közlekedési válság. A jégmentes északi kikötőkben az antantszállítmányok ládahegyei, a szibériai vasútállomásokon gabonahegyek rothadtak el, miközben a városok lakossága éhínséggel küszködött. A katasztrofális kimerülés, a vereségek és veszteségek a végletekig kiélezték azokat az ellentmondásokat, amelyek már 1905-ben is forradalomhoz vezettek. A munkásság helyzete, a parasztmilliók földéhsége és a nemzetek, a nemzetiségek törekvései jelentették a legsúlyosabb, megoldatlan problémákat.

Az önkényuralmi rendszer a forradalmi, szocialista erőket kíméletlen *terrorral* sújtotta. A liberálisok irányában hol engedményeket (Állami Duma, Progresszív Blokk) tett, hol a kemény kéz politikáját alkalmazta. Nemzeti elkötelezettségük (Oroszország történelmi gyökerű hadicéljai) és az antanthoz való igazodás mellett az udvari körök lavírozása is hozzájárult, hogy a liberálisok a mélyülő és nyilvánvaló válság ellenére sem kívántak fellépni. 1917 elejére politikailag holtponti helyzet alakult ki Oroszországban.

1917 első hónapjaiban az elkeseredett, az illegalitásba kényszerített szocialisták (eszerek, bolsevikok) által hangolt tömegek elementáris erejű fellépése sodorta el a Romanov-dinasztiát. A *februári forradalom* eredményeként – tükrözve a sajátos orosz társadalmi viszonyokat – *kettős hatalom*, átmeneti politikai helyzet alakult ki. Egyik pólusát az *Ideiglenes Kormány* képezte, amely a liberális földbirtokosokat, a burzsoáziát és a polgári értelmiségieket képviselő kadétokra támaszkodott. A másik pólust a *szovjetek* alkották, a tömegek forradalmi szervei, amelyek a társadalom alsó rétegeit képviselték, és a különböző szocialista irányzatok befolyása alatt álltak. Az intézményrendszer felbomlott, az anarchia határait súroló demokrácia alakult ki. A kérdés az volt, hogy az egyes politikai erők hogyan viszonyulnak a felbolydult tömegek számára létfontosságú kérdésekhez: háború vagy béke, a földkérdés, a munkásság és a nemzetiségek helyzete, a politikai berendezkedés kérdése.

A kormányra jutott liberálisok a *háború folytatása* mellett voltak. (Miljukov-jegyzék, 1917. április). A többi kérdés megoldását ennek rendelték alá, gyakorlatilag elhalasztották. Az ország pórusaiban élő vidéki értelmiségiek (baloldali eszerek), a Martov vezette internacionalista menseviek, elsősorban pedig a városokban és a

katonák körében népszerű bolsevikok (különösen Lenin hazatérése után) békét hirdettek, a társadalmi problémák megoldását állították előtérbe, biztosítva a tömegek, a szovjetek (Trockij) támogatását. Döntőnek bizonyult, hogy a bolsevikok magukévá tették a parasztmilliók (akkor zömmel szétszéledt katonák) *egyenlősítő földosztásra* vonatkozó követeléseit, vagyis az eszerek agrárprogramját. A békéről, a földről és a hatalomról szóló dekrétumokkal maguk mellé állították a tömegeket, a II. szovjet kongresszust, s 1917. október 25-én (nov. 7.) magukhoz ragadták a hatalmat.

Petrográd, 1917. október 25.

A *bolsevik szovjethatalom* a szocialista társadalom felépítését, azaz társadalmi, politikai demokráciát, modernizációt helyezett kilátásba. Eredeti formájukban a

szovjetek, az októberi támogatottság alapján a bolsevikok és a baloldali eszerek reményt nyújtottak az ígéretek megvalósítására. Hamarosan kiderült azonban, hogy a bolsevikok által képviselt proletár szocialista alternatívával az aktív társadalmi erők zöme nem azonosult.

1918–1920 között *polgárháború* alakult ki Szovjet-Oroszországban. A öldöklő küzdelem több mint 8 millió áldozatot követelt. A bolsevikok elszigetelődtek. Szakítottak a parlamentarizmussal, *szétkergették az Alkotmányozó Gyűlést* (1918. jan. 5.), s ezzel a politikai erők többségét szembefordították hatalmukkal. A baloldali eszerekkel – többek között – az országcsonkító *breszti béke* (1918. márc. 3.) miatt romlott el a kapcsolatuk. A polgárháborús pusztítások és a megnyerése érdekében bevezetett *hadikommunizmus* rendszere kimerítette, megbénította az ország gazdaságát, tovább rontotta a modernizáció feltételeit. A polgárháború körülményei között a szovjetek alárendelődtek a kizárólagos politikai uralomra törő bolsevik pártnak, az általa kiépített bürokratikus apparátusnak, ami kilúgozta demokracizmusukat. Ezekkel a paradoxonokkal vette kezdetét a Szovjetunió története, a szocialista társadalom építésének első kísérlete.

IX.
A VERSAILLES-I RENDSZER
EURÓPÁJA (1919–1929)

A háború utáni rendezés

Az első világháborút követő békekötések átrajzolták a kontinens politikai határait. A demokratikus *nemzeti önrendelkezés* Wilson által meghirdetett elveit ugyan szem előtt tartották, de az új *érdek- és erőviszonyok* domináltak, azaz a győztes nagyhatalmak diktálták a feltételeket szövetségeseik igényeit is figyelembe véve. A két rendező elv egyidejű érvényesítése azal a következménnyel járt, hogy bár az utóbbi volt a meghatározó, tiszta formában egyiket sem tudták megvalósítani. Emiatt is ellentmondásos, *feszültségekkel terhes rendezésre* került sor. S nem csupán a győztesek és legyőzöttek „tartósított” ellentétei miatt, hanem a győztesek eltérő érdekei okán is.

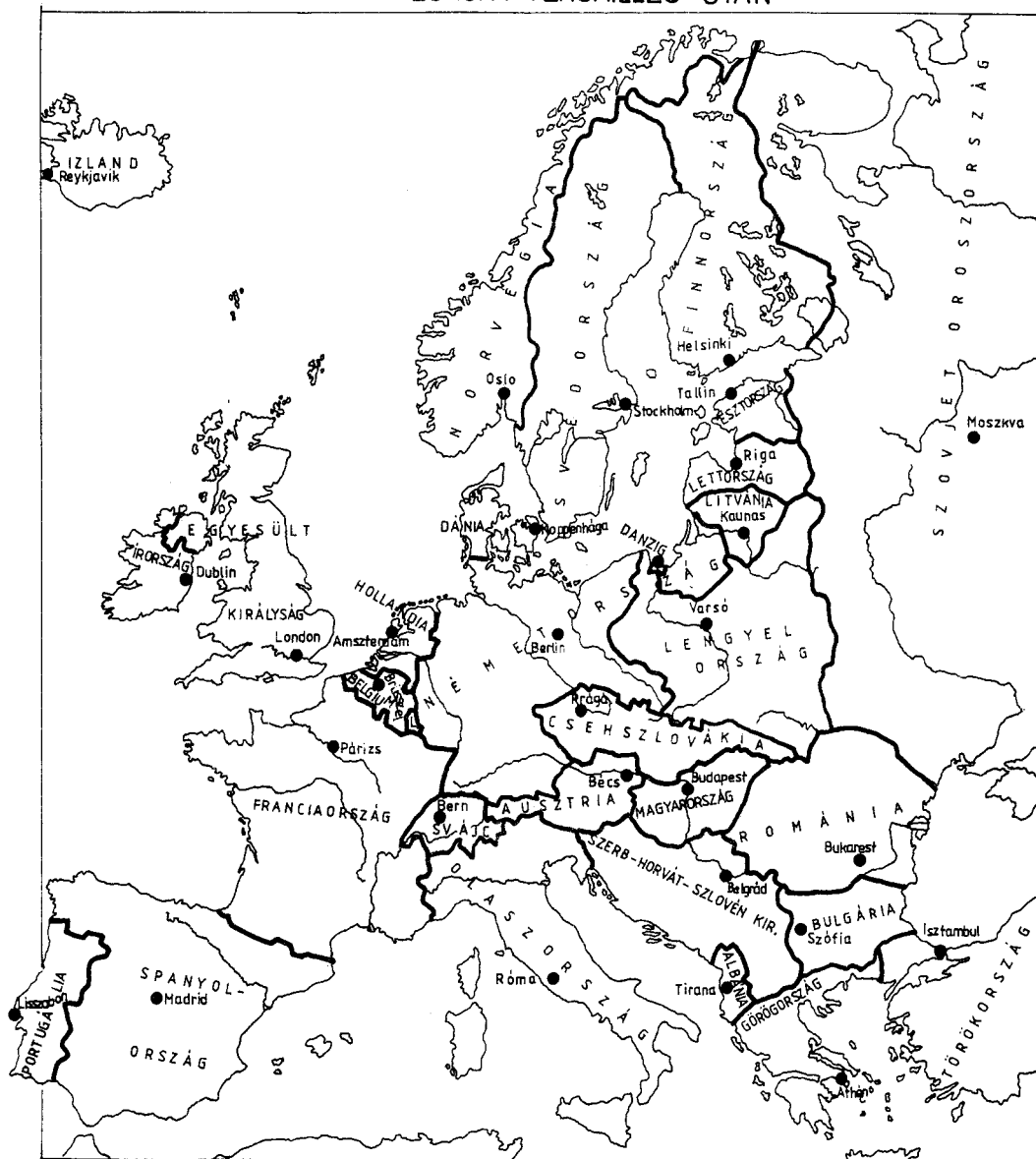
A *Monarchia felbomlása* pl. egyaránt tekinthető a hatalmi-politikai átrendeződés és a nemzeti önrendelkezésre irányuló törekvések következményének. A folyamat kimenetelét a lezajlott társadalmi-politikai forradalmak is befolyásolták, különösen Oroszország esetében. A háború legfőbb vesztese kétségkívül Németország lett. A rákényszerített *versailles-i béke* (1919. jún. 28.) mintát jelentett, s a következő két évtized nemzetközi politikai történései körülötte forogtak. A versailles-i status quo fenntartása, illetve megváltoztatása került az európai diplomácia fókuszába.

Németországot jelentős területi veszteségek érték. A franciáké lett Elzász, 15 évre gyakorlatilag a Saar-vidék is. Elcsatolták Schleswiget, a Posen-vidéket, a danzigi lengyel korridorral elszakították Kelet-Poroszországot, demilitarizálták a Rajna mentét. Gyarmatait népszövetségi mandátumként a győztes európai antant-hatalmak kapták. Hadseregét és flottáját drasztikusan csökkentenie kellett, s súlyos jóvátételi kötelezettségekkel terheltek, amelyek megállapítása, teljesítésük vagy nem teljesítésük kérdése évtizedes diplomáciai huzavonát eredményezett.

A szétesett Monarchia utódállamaira rákényszerített békefeltételek közül a *trianoni* (1920. június 4.) volt a legdrasztikusabb. A történelmi Magyarország területileg harmadára csökkent. Jelentős magyar kisebbségek rekedtek az új „nemzetállamok” (Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) területén. Történelmileg kialakult, a kibontakozó tőkés modernizáció következtében szervesült gazdasági kapcsolatok törtek szét, az értelmiségi, alkalmazotti rétegek túlsúlyossága jellemezte pl. a magyar és az osztrák társadalmi struktúrát. Mindez jóvátételi kötelezettséggel s a fegyveres erők maximálásával párosult.

Ausztriával Saint-Germainben (1919. szept. 10.), Bulgáriával Neuilly-ben

EURÓPA VERSAILLES UTÁN

(1919. nov. 27.) fogadtatták el a hasonló szellemben fogant békefeltételeket.

A győztes antanthatalmak a békerendszer megőrzése és a nemzetközi kapcsolatok további irányítása céljából létrehozták a *Népszövetséget* (1919. ápr. 28.). 45 ál-

lam alkotta, s az első időszakban kirekesztették belőle a vesztes országokat.

Európa politikai térképének átalakulásához az első világháborút követően a versailles-i békerendszer mellett az oroszországi forradalom (1917) és polgárhábo-

rú (1918–1920) kimenetele is hozzájárult. A realitások kényszerű tudomásulvétele, s az önrendelkezési jog deklarálása következtében Oroszország nyugati peremén is önálló államok jöttek létre. 1917 végén *Finnország* függetlenségét ismerték el a bolsevikok. 1918 novemberében – egyelőre tisztázatlan határokkal – helyreállt *Lengyelország* egysége (J. Piłsudski lett az első köztársasági elnök). 1919–1920 folyamán a *balti köztársaságok* (Litvánia, Lettország, Észtország) is önállósultak.

Rivalizáló győztesek

A győztes antant hatalmai közül Anglia és Franciaország játszott meghatározó szerepet az új európai rend kialakításában. Érdekeik és törekvéseik azonban eltértek egymástól, ami ellentmondásossá tette a rendezést. Franciaország súlyos veszteségeire is hivatkozva revansot akart venni 1871-ért, ki akarta aknázni a győzelmet. A kontinens vezető hatalmává (*grandeur*) kívánt válni, Németországot súlyosan meg akarta büntetni, le akarta gyengíteni, s elensúlyozására Kelet-Európában törekedett befolyást szerezni. Aktív részt vállalt a bolsevikok elleni intervencióban, patronálta az újraegyesített Lengyelországot, a kisantant (román, csehszlovák, jugoszláv összefogás, 1920–1921) létrehozásában is szerepet játszott, s az végül is partnere lett.

Anglia – hagyományos külpolitikai érdekeivel összhangban – *kontinentális egyensúlyra* törekedett. Fékezni akarta a francia mohóságot, mérsékletet tanúsított a németekkel szemben, s maga is aktív részt vállalt a kelet-európai folyamatokban. Az angol–francia érdekellentétek miatt nem sikerült tisztázni a *német jóvátétel* kérdését. A franciák teljesíthetetlen követelésekkel álltak elő. A kérdés nyitva ma-

radt, de Németországnak fizetnie kellett, pl. szénszállításokkal is. Ezek elmaradása agresszív francia lépéseket váltott ki. 1923-ban megszállták a *Ruhr-vidéket*.

A német jóvátétel és a háború utáni gazdasági kapcsolatok rendezése elhúzódott. 1922-ben *Genovában* ültek tárgyalóasztalhoz az érdekelt államok képviselői – a szovjeteket is meghívták – érdemi eredmény nélkül. Létrejött viszont a szovjet–német megállapodás (*Rapalló*), amely részt ütött a versailles-i rendszeren. A két ország kitört az elszigeteltségből, kölcsönösen lemondtak egymással szembeni követeléseikről (jóvátétel, kártalanítás az államosított vagyonért), s konstruktív gazdasági és politikai kapcsolatokat alakítottak ki, továbbá titkosan katonai kérdésekben is együttműködtek.

A versailles-i rendszer alakításában ellentmondásos szerepet kapott a *Dawes-terv* (1924). Konszolidálta a rendszert, mert rögzítette a német jóvátételi kötelezettségeket. Kölcsönökkel stabilizálta a német gazdaságot, s így biztosítva volt a jóvátétel fizetése (és az antanthatalmagnak nyújtott amerikai hitelek törlesztése). Ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy Stresemann „teljesítési” politikája révén Németország egyenjogúvá váljék. A folyamat döntő állomását jelentette a *locarnói egyezmény* (1925). A győztes franciák nemzetközi garanciát kértek a vesztesel szemben határaik biztonságára. A francia *grandeur*-t felváltotta a *securité*, s Párizs egyre inkább Londonhoz igazodott a nemzetközi politikában. Németország népszövetségi tagsága (1926) szinte teljessé tette egyenjogúságát.

Németországgal párhuzamosan a *szovjetek is kitörték az elszigeteltségből*. Ebben a századfordulón kiteljesedett Európán belüli gazdasági munkamegosztás helyreállításának az igénye játszott döntő

szerepet. Az angolok már 1921-ben kereskedelmi egyezményt kötöttek Moszkvával. 1924–25 lett az „elismerés éve”. A vezető európai hatalmakat követve a kisebb országok sora vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.

A versailles-i rendszer átalakulásának fontos állomásaként értékelhető a *Kellogg-Briand-paktum* (1928). A nemzetközi problémák békés, erőszakmentes rendezésére tettek ígéretet a szerződő felek. Távolról sem csak a névadók országai (USA, Franciaország), hanem a világ csaknem 60 állama, köztük egyenjogúságuk újabb jeleként a németek és a szovjetek is vállalták a paktum kötelezettségeit.

A weimari Németország

Az 1919 nyarán elfogadott *weimari alkotmány* köztársasági államformát és parlamentáris demokráciát biztosított Németországnak. Megmaradtak a tartományi autonómiák (landtagok), de a köztársasági elnök (ekkor F. Ebert) széles körű jogokat kapott, szükség esetén a parlamentet is feloszlathatta. A demokratikus politikai intézményi keretek azonban szinte az egész évtizedben csupán keretek maradtak, nem tudták integrálni a polarizált politikai erőket (gyakran váltották egymást a kormányok, változott a politikai összetételük). A legtöbb mandátumot általában a szociáldemokraták szerezték, de több ízben is nélkülülk alakultak a koalíciós kormányok.

Az első években a háború okozta gazdasági kimerülés, az infláció, a *szociális feszültségek*, a munkásmozgalom helyenként és időnként megnyilvánuló radikalizmusa, továbbá a versailles-i diktátum miatti általános *nemzeti felháborodás*, a jobboldali, militarista és nacionalista szervezetek aktivizálódása okozta a *politikai*

labilitást. A békefeltételekhez való viszony a belpolitikai életre is rányomta a bélyegét. A teljesítés és a nem teljesítés irányvonala rivalizált egymással. A teljesítési politika 1923 után kerekedett felül, Stresemann kancellársága majd külügyminiszeri ténykedése idején (1923–1929). A rivalizálás élességét jól mutatja, hogy az irányzat egyik korábbi reprezentánsát, Rathenaut 1922-ben meggyilkolták.

A német politikai viszonyok jellemzőjének tekinthető, hogy nemcsak a landtagok politikai összetétele mutatott eltéréseket a Reichstagtól, hanem regionális „sajátosságok” is kialakultak. A Ruhr-konfliktust követően (francia bevonulás, 1923) a Rajna-vidéken *szeptatista* tendenciák erősödtek fel. Egyik vezetőjük a kölni polgármester, Konrad Adenauer volt, a későbbi nyugatnémet kancellár. A szász tartományok sajátosságát a munkásmozgalom radikalizmusa adta ezekben az években. Bajorországban viszont – a tanács hatalom bukását követően – a nemzetiszocialista (*fasiszta*) *mozgalom* bontott zászlót, s tett kísérletet a hatalom megragadására (sörpuccs, 1923. november 9., München).

A Dawes-terv (1924) keretében nyújtott amerikai kölcsönök és a beáramló külföldi tőke stabilizálta a gazdasági életet, sőt amerikai típusú prosperitást, *dinamikus modernizációt* eredményezett. Elsősorban a korszerű ágazatok (vegyipar, autógyártás, elektromos és gépipar) fejlődtek. A gazdasági folyamatok politikai hatásai közül az egyik, a „szervezett kapitalizmus” felfogásának az eluralkodása volt a legnagyobb politikai erő, a német szociáldemokrácia vezetésében. Paradox módon a gazdasági konszolidáció nem számolta fel a munkanélküliséget, a német társadalomban jelentős súlyú tradicionális középrétegek tömegei *marginalizálódtak*. Ez a körülmény viszont a politikai polarizáció továbbélésére eredm-

nyezte. A fejlődőképesnek mutakozó modern kapitalista társadalomba beilleszkedő többségi szociáldemokráciával szemben a kommunisták – doktriner módon – továbbra is a proletárdiktatúra megteremtését tekintették célnak. A másik pólus, a jobboldal is erősödött. A gazdasági virágzás ugyanis növelte a nemzeti magabiztosságot, s a változatlan revíziós és revanstörekvésekkel együtt elevenen tartotta az *agilis nacionalizmust*. A tendencia jeleként értékelhető Hindenburg köztársasági elnökké választása (1925), a Stahlhelm több százezres tagsága, s a náci tevékenysége immár Hitler művével, a Mein Kampf-fal „felvértezve”.

A gazdaság dinamikus fejlődése ugyanakkor politikai stabilitást ígért. Az 1928-as választásokon a szociáldemokraták imponáló győzelmet arattak. (A kommunisták is előreléptek, s a két munkáspárt a szavazatok 40 százalékát kapta.) A szociáldemokrata Müller alakított koalíciós kormányt, amely a gazdasági összeomlásig (1929) eredményesen működött, de a krízishelyzetben tehetetlennek bizonyult, ami előre vetítette az elnöki kormányzás árnyékát (1930).

Kelet-Közép-Európa új keretek között

Az első világháborút lezáró rendezés következtében teljesen új politikai keretek közé kerültek a térség országai. Egyes esetekben az *állami önállóság* a nemzeti integrálódás euforikus élményét hozta a változás (Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia), más esetekben a birodalomvesztés (Ausztria) és a történelmileg kialakult politikai-nemzeti integritás széttröcskölésének (Magyarország) traumája uralta a társadalmi, politikai közérzetet. Az új realitásokat tudomásul kellett venni, illetve élni kel-

Az autó térhódítása.
Egy közlekedési dugó

lett a történelmi lehetőségekkel. Be kellett rendezkedni az új keretek között.

A berendezkedés eredményességét alapvetően a *gazdasági talpraállás* határozta meg. Hátrányos helyzetben indultak. A háború okozta pusztítások (különösen a lengyel területeken) és a kimerülés mellett, szembe-
találták magukat

azzal a ténnyel, hogy elveszítették a korábbi „birodalmi keretek” védettségét, piacaikat. A kérdés az volt, sikerül-e a nemzetközi (vagy legalább az európai) gazdaság vérkeringésébe bekapcsolódni, kiépülnek-e a regionális együttműködés új formái vagy sem?

Az első világháború utáni világgazdasági tendenciák nem kedveztek a térség országainak. Holott mint *nyitott gazdaságú* (torzó szerkezetű) országok számára létkérdést jelentettek a külgazdasági kapcsolatok. Az 1920-as évtizedben viszont (1913-hoz viszonyítva) az európai ipari termelés 50 százalékos növekedése ellenére, stagnált a kontinensen belüli külkereskedelem. Egyidejűleg Európa világkereskedelmi súlya is csökkent. A forgalom századeleji több mint kétharmadával szemben az 1920-as évek végén egyharmaddal részesedett. Térségünk országait különösen érzékenyen érintette az *agrár-olló* nyíló tendenciája, és a tengerentúli termékek konkurenciája.

A gazdasági talpraállást tovább nehezítették a *nacionalista indíttatású elzárkózások*, nem törekedtek a térségen belül – tulajdonképpen korábban már kialakult – regionális együttműködés lehetőségeit kiaknázni. Önálló nemzetgazdaságokat építettek. A pénzügyi stabilizációt ugyan nyugat-európai segítséggel oldották meg, de protekcionista vámpolitikát, *importpótló iparosítást* folytattak (elsősorban a fogyasztási cikkek gyártó ágazatokat fejlesztve), ami tompította az egyes nemzetgazdaságok deformáltságát, de nem biztosította felzárkózásukat, konzerválta, sőt növelte korábbi *perifériás elmaradottságukat*. (Ausztria és Csehszlovákia jelentette a kivételt.)

A *politikai berendezkedést* az indulási körülmények és a gazdasági helyzet alakulása határozta meg. Szinte mindegyik ország küszködött belső feszültségekkel. Ausztria és Magyarország esetében a viszonylagos etnikai homogenitás, a fejlett politikai intézményesültség előnyeit szinte eliminálta az *összeomlás okozta trauma*, és az ennek következtében is felerősödött *politikai polarizáció*, a forradalmi kísérletek, illetve azok leverése. A „győztesként” induló országok is cipeltek belső labilitást eredményező tehertételeket. A legkevesebbet *Csehszlovákia*. A gazdasági fejlettség, a társadalmi és politikai érettség *működőképes parlamentáris köztársaságot* alapozott meg. A szlovák szeparatizmus (Hlinka) és a szudétanémet elégedetlenség (Henlein) azonban feszültségek forrása lett. *Lengyelország* esetében az etnikai kisebbségek nem okoztak számottevő belpolitikai problémát, de a történelmi széttagoltság gazdasági és politikai következményein nem tudtak úrrá lenni. A francia mintájú alkotmányos kereteket (1921) nem sikerült működőképesse tenni. Emiatt is vonult ki a politikából az államalapító

J. Piłsudski, hogy 1926-ban visszatérve *tekintélyelvű rendszert* vezessen be a nemzeti-politikai integritás megszilárdítása érdekében, a Pártonkívüliek Blokkjára is támaszkodva a civakodó pártokkal szemben.

A *balkáni államok* közös vonása maradt az elmaradottság és a monarchia fennmaradása. A román nemzeti diadal és a jugoszláv összefogás az önállóságért, kedvezővé tette az indulási feltételeket. *Románia* esetében a belső feszültségek csak részben származtak a kialakult etnikai heterogenitásból. Fontosabb szerepet játszott az a körülmény, hogy a mohón megnövelt politikai állami kereteket sem gazdaságilag, sem politikailag, sem kulturálisan nem sikerült integrálni. Ráadásul szomszédaival feszült, rendezetlen maradt a viszonya Besszarábia, Erdély és Dobrudda miatt. *Jugoszláviában* a szükségszerű integrálódást az nehezítette meg, hogy a centralizáció szerb hegemoniával fenyegetett (Pasić alkotmánytervezete 1921-ben), ami szükségképpen kiváltotta a horvát tiltakozást (Radić).

Az általánosan jellemző *működési zavarok* „legitimálták” a monarchiakat, devalválták a parlamentarizmust, s tekintélyelvű rendszerekhez (Horthy, Cankov, Piłsudski) vezettek, a fasiszta tendenciák számára is teret nyitottak.

Az útkeresés évtizede a Szovjetunióban

1920-ra, a polgárháború csatatarein kivívott győzelem révén a bolsevikok megszilárdították az 1917-ben megszerzett politikai hatalmukat. A győzelem azonban akár „pyrrhosi”-nak is tekinthető. A polgárháborús kényszerhelyzet körülményei között bevezetett (ideológiaiailag sem ide-

gen) *hadikommunizmus* kimerítette és megbénította a gazdasági életet, amely eredendően is fejletlen volt, s a világháborús veszteségek is megterhelték. Igaz, a *bürokratikus centralizáció*, a gazdaság adminisztratív irányítása csak korlátozottan érvényesült. Egyrészt a hadiszerencse függvényében, másrészt mert végrehajtására még nem épült ki megfelelő intézményrendszer. Mindenesetre így is kiváltotta pl. a *parasztszövetség* általános elégedetlenségét, a bolsevikok számára létfontosságú szövetségi politikát ásta alá. Miután elmúlt a „fehér” restauráció veszélye, a falvak népe már nem elégedett meg kistulajdonosi léte (egyenlősítő földosztás a földdekrétum alapján) biztosításával, kisárutermelői tevékenységének korlátozását (kötelező beszolgáltatás rekvirálással) sem tűrte tovább. Parasztfelkelésekre került sor országszerte, amelyek a bolsevik szovjet-hatalom ellen irányultak, a *kronstadti matrózfelkelés*hez hasonlóan.

Erre a krízishelyzetre reagált Lenin, amikor 1921 márciusában a párt X. kongresszusán meghirdette az *új gazdaságpolitikát* (NEP). Fő funkciója a gazdasági *helyreállítás*, a munkás-paraszt szövetség megmentése, az áru- és pénzviszonyok működtetése, az értéktörvény érvényesítése, a termelők anyagi érdekeltiségének biztosítása révén. Kényszerű reálpolitikusi kezdeményezés volt ez, de eredményesnek mutatkozott. 1927-re lényegében megtörtént a helyreállítás, fokozatosan helyreállt a gazdaság vérkeringése. Főként a kisárutermelői szférában, de a szocializált nagyipar is profitált a felhalmozásból. (A másik reálpolitikusi lépés a nemzetiségi viszonyok rendezését szolgálta. 1922-ben megalakult a Szovjetunió, igaz, a nemzetiségpolitika gyakorlata alárendelődött az általános politikai trendnek).

A X. kongresszuson egy másik, szinte

történelmi következményekkel járó határozatot is elfogadtak, a *frakciózás tilalmát*. Igaz, ez a párton belül volt érvényes, de a Szovjetunió belpolitikai életének az volt a meghatározó tényezője. A demokratizmust biztosító szovjetek alárendelődtek a pártnak, *eluralkodott a centralizáció, a bürokrácia*, megnőtt az apparátusok, így a pártapparátus szerepe. Ennek élére került 1922-től Sztálin, aki a pártegységre, az intézményi stabilitásra hivatkozva fokozatosan kiszorította a hatalomból irányvonala kritikussait. (Lenin 1924. jan. 21-én bekövetkezett halála, illetve előzőleg súlyos betegsége megkönnyítette a dolgát.) Trockijt 1923–25 között, ekkor még Zinovjevvel (a Komintern elnöke) és Kamenyevvel összefogva. Ez utóbbiakat – a kormány élén 1924 után Lenint követő Rikovval, és a legnépszerűbb bolsevik teoretikussal, Buharinnal szövetkezve – a XV. kongresszuson szorították háttérbe (1927).

Ismét „pyrrhosi” győzelem. Az absztrakt internacionalista Zinovjev-csoport (új ellenzék, leningrádiak) a pártfórumon ugyan vereséget szenvedett, de a NEP lefékezését, a tervgazdálkodást szorgalmazó törekvésüket átvette a szovjet vezetés. Újra kieleződött a viszony a parasztsággal (főként az árutermelő kulákokkal), s a belpolitikai labilitás, az egy országba kényszerített szocializmus fenyegetettsége a centralizáló, hatalomkoncentrááló irányvonalat erősítette meg. A gazdasági megfontolásokat hangoztató Buharint – a NEP védőügyvédjét és ideológusát – elszigetelték. Kibontakozott a kuláktalanítás, a mezőgazdaság erőszakos *kollektivizálása* (kolhozok, 1928–1930) és a feszített ütemű, „kerül amibe kerül”, extenzív *iparosítás* (sztálini ötéves tervek 1929-től).

A fordulat egyik súlyos következményének az *ideológiai élet centralizációja* tekinthető, amelynek következtében el-

uralkodott a voluntarizmus, a dogmatizmus. A bolsevizmus ideológiai alapjául szolgáló marxizmust veszejtették el, ezzel együtt az eleven kritikai gondolkodást, a valóság adekvát megragadásának képessé-

gét. A valósághoz való igazodás helyett azt akarták elméleti modellek szerint formálni, ami tragikus következményekkel járt (sztálinizmus), s végül is lehetetlenné bizonyult.

A nagy válság és következményei: totalitarizmus (1929–1939)

A gazdasági összeomlás és hatása

Az 1920-as évek második felének európai gazdasági folyamatai feledtették az első világháborút követő megrázkódtatásokat. Általában *kiegyensúlyozott fejlődésről* beszélhetünk, ha voltak is ütem- és jellegbeli különbségek. A legdinamikusabban – igaz, külföldi tőkeinjekcióval – a német gazdaság növekedett, és ágazati szerkezetében, műszaki-technikai színvonalában modernizálódott. A nyugat- és észak-európai országok mérsékeltbb dinamizmussal, de hasonló trendet követtek. Mint láttuk, a közép-kelet-európai régió új nemzetgazdaságai is működtek, igaz, ez csupán az elmaradottság konzerválásához volt elegendő. A szovjet NEP eredményes helyreállítást hozott, de csupán az 1913-as nivó rekonstrukcióját biztosította.

Az ígéretes kilátások fordultak visszajárjukra 1929-ben és a következő években, amikor a világ pénzügyi központját jelentő New Yorkban kirobbant a világ-gazdasági válság nyitányát jelentő *tőzsdekrach*. A kibontakozott nemzetközi méretű csőddömping az európai gazdaságokat is súlyosan érintette. A tőzsde összeomlását hitelválság követte, elapadt a beruházási kedv, visszaesett a termelés (Európa egészében egyharmaddal), még nagyobb mértékben a kereskedelem, többszörösére nőtt a munkanélküliség (a kontinensen kb.

15 millióra). Általános egzisztenciális bizonytalanság, marginalizálódás jellemezte a válság éveit.

Mérsékeltbb volt a visszaesés az előzőleg lassú ütemben növekedő gazdaságokban, de *drasztikus méreteket öltött pl. Németországban*. Az ipari termelés, a szállítás és a kereskedelmi forgalom kb. 40 százalékkal esett vissza 1932-re. A külkereskedelem még nagyobb mértékben, 60 százalékkal csökkent. Tömegével mentek tönkre a *kisegizisztenciák*, s a foglalkoztatottak 40 százaléka – 6 millió ember – lett munkanélküli. Tekintettel arra, hogy a külföldi tőke fontos szerepet játszott a német „prosperitásban”, a nemzetközi *hitelválság* tovább súlyosbította az ország gazdasági helyzetét.

A hitelválság a *kelet-közép-európai országok* gazdaságát is súlyosan érintette. Tovább nőtt az eladósodottságuk. Igazán tartós negatív következményekkel azonban ebben a térségben az *elhúzóó agrárválság* járt, mert tovább csapolta anyagi erőforrásait. A külkereskedelmükben meghatározó agrártermékek ára általában, a domináns gabonaféléké különösen kedvezőtlenül alakult, 1929–1934 között harmadára csökkent. Beszűkültek az exportlehetőségek is, így a bevételek szinte elapadtak. Az intenzifikálásra, termékszerkezet-váltásra (zöldségfélék, baromfi, ipari növények) irányuló törekvések nem tud-

ták ellensúlyozni az általános tendenciát. A lakosság többségét (kétharmad-háromnegyed részét) *jelentő agrárnépesség került lehetetlen helyzetbe*. Nem változtatott alapvetően ezen a helyzeten az sem, hogy az – egyébként fejletlen – iparban nem volt olyan drámai a válság hatása.

A fasiszálódás: mozgalmak és rendszerek

A nagy gazdasági válság (1929–32) következményei közül a fasiszálódás az egyik legszembetűnőbb jelenség. A fasiszta mozgalmak és rendszerek kialakulásának azonban összetettebb okai voltak. Olyan társadalmakban jelentek meg, amelyekben belül jelentős maradt a tradicionális (első-sorban kispolgári) középrétegek aránya, működési zavarokkal küszködött a parlamentáris demokrácia. A második ipari forradalom által kiváltott *modernizációs folyamatok marginalizálták a tradicionális rétegeket*, elsősorban a középrétegek tömegét (a középrétegek lázadása). Az *első világháború következményei* több országban hasonló hatásokat váltottak ki. A marginalizálás mellett *a nemzeti katasztrófa*, a nemzeti elégedetlenség „élménye” indította el a fasizmushoz vezető folyamatokat, különösen az erős nemzeti öntudattal rendelkező tradicionális középrétegekben. Ezeket a tendenciákat teljesítette ki a *világgazdasági válság*, s ezáltal váltak kormányképes erővé a fasiszták.

Ideológiájuk általánosan jellemző eleme a nemzeti kollektivizmus, a liberalizmus- és szocializmusellenesség, a parlamenti demokrácia tagadása, az erő kultusza, s egyes esetekben a fajelmélet és az antiszemitizmus. *Programjaik* pillérét a nacionális és szociális ígéretek ötvözése képezte. *Módszereik* egyedi vonása az *erő-*

szakszervezetek (SA, squadrók) politikai eszközként történő működtetése, de politikai sikereik érdekében a tömegpolitizálást és a parlamentáris eszközöket is felhasználták. Programjaik és módszereik relatív helyzeti előnyt biztosítottak számukra potenciális riválisaikkal, a polgári és munkáspártokkal szemben.

A fasizmus elsőként *Olaszország* politikai életében vált meghatározó tényezővé. A félperifériás itáliai társadalomban nem konszolidálódott igazán a polgári parlamentarizmus. Az első világháborús kimerülés, a versailles-i rendezés miatti nemzeti felháborodás kiélezte a társadalmi ellentéteket, polarizálta a politikai viszonyokat. A föld- és gyárfoglaló mozgalmakkal szemben szerveződtek és működtek a squadrók, alakultak sorra a fasciók. *Benito Mussolini* – a „született” szocialista, aki a nemzeti érdekeket már korábban is előtérbe állította – szervezte párttá (1919) a fasiszta csoportokat. A politikai válság megoldatlansága és a fasiszták római bevonulása (Marcia su Roma, 1922. okt. 28.) eredményezte, hogy a király Mussolinit bízta meg kormányalakítással. Választójogi „reformokkal”, agilis választási taktikával 1926-ra a duce felszámolta a parlamentarizmust, totálissá tette a fasiszták hatalmát. Megszilárdulásában az 1934-re kiépülő *korporációs rendszer* játszott fontos szerepet, mivel a munkaadók és munkavállalók érdekeit „integrálva” nemzeti egységet, összefogást demonstrált.

A *német nemzetiszocialista* mozgalom szintén az első világháborút követő nemzeti összeomlás körülményei között született. Hatalomképpé azonban a világgazdasági válság következtében vált, amikor válságba jutott a weimari alkotmányosság, polarizálódtak a német politikai erők. *Hitler Adolf mindenkinek ígért* (már a Mein Kampfban is): a több mint 6 millió munka-

Marcia su Roma

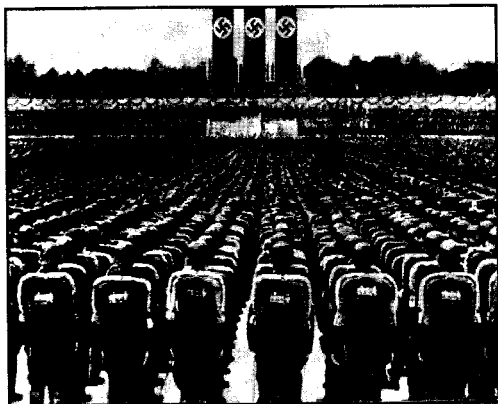
nélkülinek munkát, a kisembereknek biztos megélhetést, a parasztnak földet (többnyire a meghódítandó Keleten), a vállalkozóknak biztos nyereséget, a németiségnek dicsőséget és felemelkedést, a fajelmélet híveinek a zsidóság kiiktatását a német nemzet testéből. (Nürnbergi törvények, „kristályéjszaka”). Ígéreteit „hitelesítette” az uralkodó körökkel kötött Harzburgi front (1931), szavainak nyomatékot adott a több százezres SA (Ernst Röhm).

Hitler kézfogása Hindenburggal, kancellárrá történt kinevezése után

Választási sikerei (1932) után megkapta a kancellári kinevezést (1933. jan. 30.), s rövid úton kiépítette a *totális fasiszta*

diktatúrát. Betiltotta a politikai pártokat (a Reichstag felgyújtása, mint ürügy), engedelmes eszközzé tette a szakszervezeteket (Munkafront), megszabadult párton belüli riválisaitól (hosszú kések éjszakája, 1934. jún. 30.), majd Hindenburg halála után az elnöki tisztet is betöltötte (vezér és kancellár).

Nürnbergi katonai parádé

A politikai berendezkedéssel párhuzamosan, programjával összhangban álló *külpolitikai* lépéseket tett. Kilépett a Népszövetségből (1933), kísérletet tett az Anschlusra (1934), bevezette az általános hadkötelezettséget (1935), visszakapta a Saar-vidéket, bevonult a Rajna-övezetbe (1936). A további lépések sikere érdekében meghirdette a *négyéves tervet* (Neuer Plan) a gazdaság militarizálására. A program felelőse, Herman Göring találónan fogalmazott: vaj helyett ágyút!

A modellnek tekinthető olasz és német fasiszmus mellett a kontinens többi országában nem jöttek létre hasonlóan agilis, széles tömegeket mozgósító fasiszta mozgalmak. A spanyol Falange, a román vaspárda tekintélyelvű rendszerek támasza lett, szűk bázissal. A horvát usztasák, a magyar nyilasok és a szlovák fasiszták a rendkívüli világháborús körülmények kö-

zött váltak hatalmi tényezővé. A francia tűzkeresztesek pedig csak a politikai palettát színesítették, a népfront létrejötte elszigetelte őket.

A francia, a spanyol és más példák alapján a *Komintern VII. Kongresszusa* G. Dimitrov előadásában hirdette meg a *népfrontpolitikát*. Minden demokratikus politikai erő összefogását a fasizmus ellen, az egyes országokon belül és nemzetközi méretekben egyaránt. Fordulatot jelentett ez a realitásokkal számoló törekvés a kommunista mozgalom politikájában, szakítást a doktriner, közvetlen proletárdiktatúrára törekvés illúziójával. Az új helyzet – a fasizmus veszélye – követelményeihez igazított politika a második világháború alatt, az ellenállási mozgalmakban komoly érdemeket szerzett kommunisták politikai pozíciójában Európa-szerte pozitív változásokat hozott.

A sztálinizmus

Történelmi paradoxonnak tekinthető, hogy miközben a Komintern (amelyet Moszkva irányított) népfrontpolitikát deklarált (1935), megkezdődtek a „moszkvai perek”, tombolt a sztálini terror a Szovjetunióban („csisztka”). Tulajdonképpen az 1930-as években alakult ki és funkcionált a *sztálinizmus* mint hatalomgyakorlási mód, mint politikai vezetési stílus. Minden részletében még feltáratlan, de leglényegesebb elemének a *centralizált politikai intézményrendszer* tekinthető, amelyben nem érvényesült a demokratikus társadalmi kontroll, nem működött a politikai demokrácia. A vezető réteg elszakadt a társadalomtól, amelynek nevében a hatalmat gyakorolta, amelyet irányított. A vezető rétegen belül a felsőségnek való megfelelés követelménye érvényesült, ami

társadalmi méretű jelenséggé tette a *sztálini kultuszt*, az első számú vezető (Sztálin) túlzott tiszteletét. Ennél az emberhez méltatlan jelenségnél tragikusabb következményekkel járt, hogy a kontroll nélküli vezető rétegbe igen sokan bekerültek, akik nem feleltek meg a követelményeknek. Ezáltal a centralizált szervezetben eluralkodott a *bürokrácia és a korrupció*, aminek voltak hagyományai Oroszországban. Kritikus, kiélezett társadalmi, politikai helyzetben emiatt uralkodott el a *tömeges törvénysértés*, a sztálini terror.

A helyzet kiélezettségét számos tény támasztotta alá. A Szovjetunió nemzetközi elszigeteltsége. A hatalom konfrontálódása a parasztsággal (kollektivizálás), ami több millió áldozatot követelt. De a szakemberek, az értelmiség sem azonosult a közgazdasági szempontokat mellőző, bürokratikus centralizált gazdaságirányítással (Sahti-ügy). A belső feszültségeket, ellentmondásokat fokozta, hogy igen kevés teljesült a forradalom ígéreteiből. (A jegyrendszert csak 1934-ben szüntették meg.) Végül feszültségforrásnak tekinthető, hogy kongresszusi határozatokkal a sztálini vezetés háttérbe szorította ugyan az 1920-as években a különböző ellenzéki áramlatokat, de az általuk felvetett társadalmi és elméleti problémákon nem tudott úrrá lenni, széles bázisukat képtelen volt politikai eszközökkel kezelni.

A sztálinizmus áldozatainak a számára vonatkozóan – a több évtizedes eltitkolás után – egyre több adat válik ismeretessé. Az 1954-ben Hruscsov számára készített összesítés szerint 1921–1953 között közel 4 millió ítéletet hoztak politikai perekben, s ezek közül 700 ezer volt halálos. A száraz számok mögött látni kell a mérhetetlen emberi szenvedést, s tudatában kell lenni annak a ténynek, hogy a lágerekben embertelen körülmények uralkodtak.

Szovjet építkezés

Ugyanebben az 1930-as évtizedben – súlyos emberi és anyagi erőfeszítések árán – eredményeket is hozott az extenzív, fesszített ütemű *iparosítás*. A termelés volumenét tekintve a Szovjetunió Európa vezető ipari hatalma lett. Különösen a nehézipar fejlődése volt számottevő. A gazdaság és a társadalom szerkezete is átalakult. A kultúra, az oktatás demokratizálása, tömegessé tétele, az 1917-ben kétharmados analfabetizmus felszámolása ugyancsak vívmánynak tekinthető. Hasonlóan az elmaradott etnikumok és nemzetiségek kulturális fejlődéséért tett erőfeszítésekhez. Igaz, mindez a „birodalmi” integritás érdekeit is szolgálta.

Kultúra a politika árnyékában

A századfordulón átalakult, átrendeződött a világ, azon belül a kultúra is. Az I. világháború hatására azonban felbomlott. Ez a folyamat a háborút követően nemzeti és társadalmi forradalmakba, válságba torkollott, különösen a vesztes országokban és a kimerült Orosz Birodalomban. A háború utáni rendezés felemássága prolongálta a válság- és katasztrófaérzetet. Ezt mélyítette tovább a folytatódó modernizáció, s vitte ad abszurdum az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság.

Ilyen körülmények között alakult ki s vált hatalomképes tényezővé a fasiszmus. Jöttek létre totális fasiszta diktatúrák, tekintélyelvű nacionalista, fasisztoid rendszerek, s torzult sztálini rendszerbe a bolsevik szovjet hatalom. Közös vonásuknak a totalításra törekvést tekinthetjük. Politikai rendszerként, a nemzeti-, illetve az osztálykollektivismus jegyében szinte *eltüntettké a személyiséget* a tömegben, s a kultúrát is ennek szolgálatába állították.

Első lépésként szelekciót hajtottak végre. Esetenként drasztikus eszközökkel (náci könyvégetés, illetve -bezúzás, elzárás) „vonták ki a forgalomból” a nem árja, zsidó, bolsevik, valamint a „káros burzsoá” alkotásokat. A náci pártnapok koreográfiája, a sztálini kultusz jegyében rendezett dekoratív tömegdemonstrációk mozgósították a rendszerek szinte egész kulturális apparátusát. Hamis historizálással, a forradalmi pátosz kisajátításával és eltorzításával didaktikus, primitív realista, naturalista eszközökkel és alkotásokkal igyekeztek biztosítani a kultúra agitatív szerepét. Az eluralkodó birodalmi monumentalizmus vagy az olasz „nouvo cento” hasonló célokat szolgált.

A Szovjetunióban ennek a tendenciának esett áldozatul Gorkij művészeti öröksége. A valóság kis és nagy drámáinak művészi ábrázolása témaválasztása jóvoltából is alkalmassá tette alkotásait a *szocialista realizmus* paramétereinek megfogalmazására. A továbbiakban azonban – a rendszer centralizált jellegéből is következően – már nem a tényleges valóság ábrázolására esett a hangsúly, hanem politikai és sematizált művészi szempontok szerint készültek (nem születtek!) a művek, s uralkodott el a didaktikus *primitív realizmus*.

A századforduló kulturális, művészeti színpompája azonban nem szegényedhetett a totális fekete vagy a totális vörös unalmasságába. A különböző avantgarde irányzatok *letisztulását*, illetve továbbvirulását is nyomon követhetjük a két világháború közötti kulturális fejlődésben. A letisztulási folyamat talán legértékesebb modern művészeti terméke a *Bauhaus*. A mindennapi ember számára, az ember mindennapjaiért alkotó művészek tömörültek e körül az iskola körül. Egyik legmaradandóbb örökségük, hogy polgárjo-

got nyert a *formatervezés*. Az irányzat vadhajításaként értékelhető, hogy újabb lendületet kapott a kommercializálódás, s elburjánzott a *giccs*. Mindezekben a jelenségekben szerepet játszott a tömegtermelés általánossá válása, a rádió, a sajtó, a film tömegkommunikációvá fejlődése, ami új dimenziókat nyitott a kultúrában, kiteljesítette az eltömegesedést.

Nem letisztulás, inkább *átlényegülés* jellemezte az avantgarde irányzatok „sorsát” a szovjet húszas években. Az 1917-es orosz forradalmak béklyóoldó lendülete, a polgárháborús évek messianisztikus kínlődásai impulzust jelentettek az alkotóknak, s közönséget is verbuvált számukra a proletár kultúrpolitika. A *proletkult* küldetéstudata volt az uralkodó, de számos más kísérlet is teret kapott. A korábban indultak (V. Majakovszkij, A. Blok) mellett alkotók új „hada” vált érett művésszé. B. Paszternak (1890–1960), O. Mandelstam (1891–1938) a forma és a mondanivaló modernségével, J. Jeszenyin (1895–1925) az orosz haza (táj és ember) népies ihletettségű művészi ábrázolásával tűnt ki. A prózairodalom értékgazdagságát megfelelően érzékeltethetik a következő nevek: a polgárháború ember-malmait szürrealisztikus finomsággal ábrázoló I. Babel (1894–1941), a szatirikus parabola műfajában kiteljesedő M. Bulgakov (1891–1940), a kisemberi élethelyzetek széles skáláját átéléssel megfogalmazó I. Ehrenburg (1891–1967), a groteszkig ironikus Ilf (1897–1937)–Petrov (1903–1942) szerzőpáros, a „megtért” európai realista, A. Ny. Tolsztoj (1882–1945), a paraszt-kozákság kálváriáját hömpölygő drámákban megörökítő M. Solohov (1905–1984).

Ugyancsak a korszak szellemiségéből kapott alkotói impulzust a szovjet filmművészet, s mutatott fel egyetemes kultúrát

gazdagító értékeket. Eizenstein (1898–1948), Pudovkin (1895–1953) és Dovzszenko (1894–1956) filmjei drámaiságukkal, formanyelvükkel felnőttek a korabeli irodalom csúcsteljesítményeinek a rangjára.

Az I. világháború után az önálló államiságot elnyert kelet-közép-európai népek kulturális élete is új pályákra került. Az egyik fő törekvés a nemzeti integráció kulturális alátámasztása lett. Egyidejűleg az európai vonulatba illeszkedő alkotások is születtek. Ez utóbbiak közül kiemelhető a csehszlovák K. Čapek (1860–1927) munkássága. A lengyel kulturális életben mindkét törekvés polgárjogot kapott. Hasonlóan a magyarhoz, amelyből a bartóki értékmentő küldetést, a népi írók szociográfiáit és a szentendrei iskolát szükséges kiemelni.

A totális tekintélyelvű rendszerek kultúrát „felhasználó” törekvései mellett, a XX. századdal együtt lélegző művészek sora alkotott, s biztosította a kultúra egyetemes fejlődésének töretlenségét. A már említett Th. Mann és B. Brecht mellett a lírai életrajzokkal is realista Romain Roland (1860–1944) vagy a dosztojevskiji mélységekbe kalandozó J. Joyce (1882–1941), annak ellenére, hogy mondanivalója építkezését nehéz követni. Nem csupán az európai teljesség okán érdemel említést az olasz L. Pirandello (1867–1936), a spanyol F. Garcia Lorca (1899–1936) munkássága. Előbbi kettős életű hősök ábrázolásával rajzol adekvátabb palettát az emberi teljességről, az utóbbi pedig a népi és avantgárd líra ötvözésével, az 1930-as évek spanyol „drámájának” szerzőjeként és szereplőjeként egyaránt maradandót alkotott.

A korabeli modern európai kultúra még oly házagos számbavétele mellett is említést érdemel a szürrealista Salvador Dali (1904–1989), aki a „fonákjára fordított”

világot ábrázolta, hogy igazabb képet adjon. A. Matisse (1869–1954) alkotásai viszont líraian szerkesztett életszerű ragyogásukkal törekedtek hasonlóra. Az építészetben Le Corbusier (1887–1965) alapoz-

ta meg az igazán korszerű, modern irányzatot, szakítva a szecesszió minden maradványával, az új építőanyagokhoz (acél, üveg, beton) szabva funkcionális konstrukcióinak vonalvezetését.

X.
A II. VILÁGHÁBORÚ
(1939–1945)

Kitörésének okai, előzmények

A II. világháború az emberiség, s azon belül különösen Európa történetének leg-súlyosabb tragédiásorozata. Történelmi jelentőségét több oldalról is megközelíthetjük. Tragédiásorozat, mert éveken át tömegméréteket hozta felszínre az emberi nem végletes tulajdonságait – végtelenül széles skálán. Az önfeláldozó hőstettek sora jelenti az egyik végletet, s a tudományosan megalapozott, iparszerű emberítés (náci koncentrációs táborok, halálgyárak) a másikat. A háború menetében és következtében átrendeződtek az európai hatalmi viszonyok (is). Ezzel együtt, ezen túlmenően hatalmi és társadalompolitikai szempontból egyaránt megosztott lett a kontinens, új tartalmat nyert a centrum és a perifériák, peremek kapcsolata. Vereséget szenvedett, letűnt a történelem porondjáról a fasiszmus. Bizonyították vitalitásukat a polgári demokráciák. Kilépett egy ország kereteiből a szocializmus kísérlete, igaz, hatalmi-politikai eszközökkel, s a torzult sztálinizmus formájában.

A háború következményei, eredményei tehát történelmi léptékűek lettek, amelyek tulajdonképpen a *kiváltó okok*ban is gyökereztek. Ezek közül Európában első helyen a *fasiszmust* és a *militarizmust* kell említeni. A fasiszmus *ideológiájának*, po-

litikai habitusának lényegi eleme volt az erő kultusza, a militarizmus, a fajelmélet, s a liberalizmus-, valamint szocializmus-ellenesség. Az 1930-as évek végén a *fasiszta rendszerek létérdekévé* vált az expanzív, agresszív politika. Különösen a német külpolitika törekedett *gazdasági expanzivitásra*, nyersanyagleőhelyek és piacok megszerzésére, biztosítására. Az európai konfliktushelyzet kialakulásában az első világháború utáni *rendezés ellentmondásossága* is szerepet játszott. Alapot teremtett a revíziós és revanstörékvéseknek, különösen Német- és Magyarország esetében.

Az európai helyzet feszültté válása az 1930-as évek nyilvánvaló tencendiája lett. Az ellenérdekelt erők azonban nem tudtak összefogni, s a *kollektív biztonság* helyett a *megbékéltetés* politikája vált dominánssá. Első alkalommal a spanyol polgárháború (1936–1939) kapcsán nyilvánult meg ez a nemzetközi politikai magatartás. A be nem avatkozás, mint nemzetközi konvenció kezdetben a népfrontos bázisú köztársaságnak kedvezett. Miután azonban a fasiszta nagyhatalmak beavatkoztak Franco oldalán, ez a magatartás megpecsételte a spanyol demokratikus erők sorsát. Az *angol diplomácia*, amely a franciát is maga mellé állította, szem elől tévesztette a brit külpolitika tradicionális követelményét: a kontinentális egyensúlyt. Bár a Szov-

Guernica a bombatámadás után

jetuniót felvették a Népszövetségbe (1934), s Franciaországgal egyezményt is kötött (1935), az angol diplomácia konzervatív szűklátókörűsége gyakorlatilag kiiktatta az európai „hatalmi koncertből” Moszkvát. A gyanakvás, a *bizalmatlanság* érthető és kölcsönös volt.

A náci Németország átgondoltan és vakmerően kihasználta az ellenérdekelt hatalmak következtetlenségét és megosztottságát. Lépésről lépésre vetette le a versailles-i béklyót, majd megkezdte a hagyományos és újonnan fogalmazott német célok megvalósítását – revízió, Drang nach Osten, Lebensraum (életter) – azaz az *európai új rend* megteremtését.

1938 márciusában Hitler végrehajtotta – a Versailles-ben megtiltott – *Anschluss*t, bekebelezte Ausztriát. 1938 szeptemberében Csehszlovákia szudéta-német területével csillapították „étvágyát” (*Müncheni egyezmény*). 1939 márciusában – tulajdonképpen München felrúgásával – feldarabolta Csehszlovákiát. Létrehozta a szlovák fa-

siszta bábállamot (Tiso), a Birodalomba olvasztotta a Cseh–Morva protektorátust, s lengyel és magyar igényeket is kielégített („bécsi döntés”). Ez a lépés már több volt, mint a versailles-i német sérelmek revíziója vagy a németység egyesítése. London (és Párizs) a kelet-közép-európai államoknak ígért garanciákkal és a szovjet tárgyalási kezdeményezés elfogadásával reagált.

A moszkvai angol–francia–szovjet tárgyalások azonban – a német–olasz–acél-

Hitler és Chamberlain találkozója

paktum létrejötté ellenére – a kölcsönös gyanakvás miatt – eredménytelenek maradtak. A német diplomácia ismét határozottan lépett, s a konfrontálódástól, valamint az elszigeteltségtől rettegő, idő- és térnyerésben reménykedő sztálini vezetéssel megkötötte a *meg nem támadási egyezményt*, (1939. aug. 23.), amelynek titkos záradéka Kelet-Európa felosztását is tartalmazta. A szerződés Berlin számára – amíg Hitler maga fel nem rúgta – a kétfrontos háború elkerülésének biztosítékát jelentette.

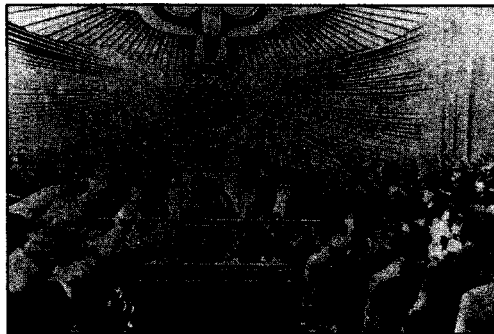

A Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása

A háború első szakasza: az agresszorok győzelmei Keleten és Nyugaton (1939–41)

1939. szeptember 1-jén Németország hadüzenet nélkül megtámadta Lengyelországot. Létszámban kb. hasonló erők ütköztek meg, mégis olajozottan működött, s kíméletlenül diadalmaskodott a német katonai doktrína: gépesített *mozgó háború*, éktaktika, katlancsata. Ezzel összhangban állt a Wehrmacht fegyvernemi struktúrája, fegyvereinek korszerű műszaki-technikai színvonala, a tisztikar és a katonanyag képzettsége, harci fegyelmezettsége. (Ezek az adottságok a háború utolsó

évéig jellemezték a németeket!) Minden hősiességszántás ellenére sem vehették fel a küzdelmet a lengyel lovashadosztályok a náci páncélos hadseregekkel. Szeptem-

1939. szeptember 1-jén Hitler a Reichstagban bejelenti a háborút

ber derekán *elesett Varsó*. A korábbi német sürgetések ellenére ekkor látta elérkezettnek az időt Moszkva, hogy az 1921-es rigai békében rögzített határokat módosítsa. Az 1920-as angol javaslat szerint (Curzon-vonal), de immár a Berlinnel kötött paktum alapján. *Szeptember 17-én a szovjet csapatok átlépték a határt*, s első sorban beloruszok és ukránok által lakott területeket szálltak meg.

Garanciális ígéreteiknek megfelelően a nyugati demokráciák hadat üzentek Németországnak, de a hadműveleteket nem indították meg. Ebben szerepet játszott, hogy nagyobb támadó háborúra még készületlenek voltak, továbbá az az érthető számítás – amit Churchill fogalmazott meg – hogy tudniillik a német–orosz osztozkodás következtében kialakult a keleti front. Mindezek következtében Nyugaton – 1939 őszén – ún. *furcsa háború* folyt.

Európa keleti felén ugyanekkor valódi háborúra is sor került. 1939. november 29-én a Szovjetunió megtámadta Finnországot. Biztonsági érdekeire hivatkozott, a németekkel kötött paktum alapján járt el,

s nem csupán váratlanul szívós finn ellenállással találta magát szemben, hanem hátrázott nemzetközi felháborodással (kizárták a Népszövetségből) is. 1940 elején a szovjet túlerő felülkerekedett, s március 12-én Finnország kapitulált.

Mintha ezt várták volna, a németek április 9-én megindultak *Dánia és Norvégia* ellen, biztosítandó a nyugat-európai hadjárat szárnyát. 1940. május 10-én igazolódni látszottak az 1939-es paktumhoz fűzött szovjet számítások: Churchill fent említett véleményétől eltérően – *Németország Nyugat-Európa ellen* fordult. A Benelux államok gyakorlatilag nem jelentettek akadályt. De tulajdonképpen – mint június közepére kiderült – a francia (és a vele szövetséges angol) hadsereg sem volt „egy súlycsoportban” a Wehrmachttal. Pedig a francia hadsereget előzetesen erősnek tartották, gyors összeomlása szinte sokkolta a szovjet vezetést. Ezért is törekedett gyorsan realizálni az „osztzkodási politika” ígérvényeit. Biztonsági garancia ürügyén *bekebelezte a Baltikumot*, s az 1919-hez képest megváltozott nemzetközi körülményekre nyíltan hivatkozva, visszakövetelte Romániától Besszarábiát. Franciaország összeomlása a „párhuzamos háború”-ban is fordulatot hozott. Mussolini Olaszországa is jelentkezett, immár a „koncert”, s a továbbiakban (gyakran az olaszok katonai kényszerhelyzete miatt) összehangoltabb lett a két fasiszta agresszor tevékenysége.

1940 nyarán a náci vezetés dilemma elé került. Nyugati kontinentális biztonságának megteremtése után a „makacs” Anglia (május 10. óta a következetesen német- és náciellenes Churchill a miniszterelnök) térdre kényszerítésére koncentráljon, vagy az „élettér” jegyében a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot indítsa meg? Az „angliai csata” az első alternatívát jelentette. A

Churchill, angol miniszterelnök

német légierő azonban nem bírt az angol királyi légiflottával, a tengereken uralkodó angol fölény miatt pedig a Wehrmacht bevetése lehetetlenné vált. 1940. végén Hitler már „keletre vetette tekintetét”, kidolgoztatta a Szovjetunió elleni támadás tervét (Barbarossa), s megkezdte (folytatta?) erői átcsoportosítását, összpontosítását.

A kelet-európai náci hadjárat is „szárnybiztosítással” kezdődött. Miután az olaszok kudarcot vallottak a görögökkel szemben (1940. okt. 28.), s Jugoszláviában politikai fordulat következett be, a németeknek átmenetileg a *Balkán* lett az aktuális hadműveleti terep. Korábbi adományaik („bécsi döntések”, 1940-ben Észak-Erdélyt is visszacsatolták Magyarországhoz) fejében Magyarországot is belekényszerítették a hadjáratba, ami miatt öngyilkos lett az etikus magyar kormányfő, gróf Teleki Pál (1941. ápr. 3.).

1941. június 22-én a náci Németország hadserege megindította a támadást a Szovjetunió ellen. Az offenzíva három fő irányban (Leningrád, Moszkva, Kijev) bontakozott ki. A hadjárat villámháborúként indult. A Wehrmacht műszaki-technikai és hadvezetési fölénye miatt a támadás taktikai váratlanságát stratégiai előnnyé fejlesztették a németek. A Vörös Hadsereg

szétzilálódott, visszavonult, de súlyos veszteségei ellenére sem omlott össze. A bekerített szovjet egységek a végsőkéig folytatták a küzdelmet, s ez szokatlan volt a németek számára. Az ellenállást az is motiválta, hogy kezdettől nyilvánvalóvá vált: a németek *fajirtó háborút* folytatnak. 1941 szeptemberétől (1944-ig) kialakult a *blokád* Leningrád körül (csaknem 1 millió áldozat). Kijev elését követően október derekán megindult a *Moszkva elleni offenzíva*, amely azonban az egyre szívósabb szovjet ellenállás miatt elhúzódott, a német hadsereg veszített dinamizmusából, beköszöntött az orosz tél, s *ellentámadásba mentek át a szovjetek* (1941. dec. 6.). Szertefoszlott a német villámháborús győzelem reménye. Elhúzódó háborúra kellett számítani, amelyben megnőtt a potenciális anyagi és emberi tartalékok szerepe.

A Moszkva alatti német vereség a háború első szakaszának végét, a *fordulat kezdetét* jelentette. Ennek kiteljesítése szempontjából meghatározó jelentőséget kaptak a nemzetközi politikai átrendeződések.

Az antifasiszta koalíció kialakulása és működése (1941–1943)

Az 1941. június 22-e, a Szovjetunió megtámadása után kialakult helyzetben a Churchill vezette *brit diplomácia* aktivizálódott, s létrejött az angol–szovjet egyezmény, valamint augusztus 12-én megszületett az *Atlanti Charta*, az angol–amerikai szándéknyilatkozat. A folyamat következő jelentős állomását az USA hadba lépését (1941. dec. 7.) követően az *Egyesült Nemzetek Nyilatkozata* (1942. jan. 1.) jelentette. Megalakult az *antifasiszta koalíció*. Erőfeszítéseik összehangolását, a kölönbéke elutasítását, a demokratikus ren-

Német katonagyűlés a keleti fronton. „Az oroszoknak meg kell halniuk, hogy mi éljünk” – hirdeti a felirat

dezést rögzítette a dokumentum. A három nagy hatalomhoz (Anglia, USA, Szovjetunió) további csaknem két tucat állam csatlakozott. A három nagy képviselőinek tárgyalásain a második front kérdése, a szovjeteknek nyújtandó segítség, a stratégiák összehangolása szerepelt.

A *koalíció megalakulása megalapozta a fordulatot a háború menetében*. A Teheránban tartott „csúcstalálkozó” (1943. dec.) a második front megnyitásának kérdése mellett már a háború utáni rendezés problémái is szerepeltek. Ekkor még az egyetértés jegyében.

A fordulat (1941–1944)

A II. világháború egésze, különösen az európai hadműveletek szempontjából a *Sztálingrádi csata* (1942. júl.–1943. febr.) hozott döntő fordulatot. A Moszkva alatti megtorpanást és visszavonulást követően 1942 nyarán délkeleti irányban bontakozott ki dinamikus német offenzíva. A Kaukázusig (olajmezők) és Voronyezs, Harkov elfoglalása után Sztálingrádig nyomultak előre a németek. A város ostroma

A teheráni konferencia

Utcai harcok Sztálingrádban

során már nem tudták érvényesíteni technikai fölényüket, kíméletlen utcai harcok alakultak ki, a csata állóháborúvá, öldökléssé vált, a szovjetek önfeláldozóan védekeztek. 1942. november 19-én pedig – friss, nagy páncélos erőkkkel (T-34) – megindult a szovjet átkaroló, bekerítő hadművelet. Gyűrűbe zártak több mint 300 ezer embert, a támadó német főerőket jelentő, von Paulus vezette 6. német hadsereget. A Volga–Don közötti magaslatokról a szovjet tüzérség és a sorozatvetők (katyusák) mintegy „légi fölényt” kialakítva lőtték az éhségtől és fagyhaláltól fenyegetett német egységeket. 1943 februárjában – amikor a sztálingrádi csata befejeződött – 90 ezer hadifoglyot ejtettek.

A kibontakozó szovjet offenzíva keretében, a *voronyezsi áttörés* során pusztult el oktanul és tragikusan a 2. magyar hadsereg, amelyet a német hadvezetés alárendelt szerepre kárhoztatott.

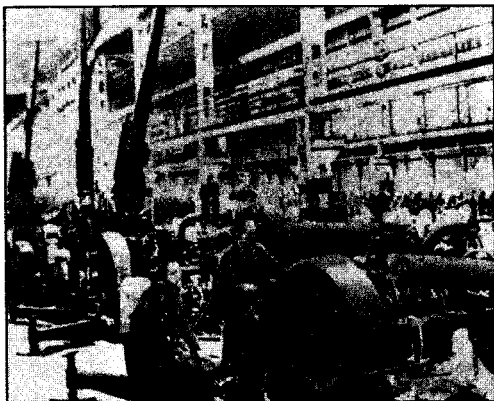

Szovjet sorozatvető rakéták, a „katyusák”

A fordulat kibontakozása szempontjából – szorosan Európában – a *szicíliai partraszállás* (1943. július) jelentette a következő állomást. Meghatározó előfeltételét az angolszász szövetségesek észak-afrikai sikerei teremtték meg. 1942. október 23-án a 8. angol hadsereg, mint főerő, Montgomery vezetésével indított offenzívát a Rommel által irányított német és olasz erők ellen (*El-Alamein*). November 8-án pedig amerikai főerők sikeres tengeri és légi desszant hadműveletet hajtottak végre az algériai, marokkói partoknál (*Fáklya*).

Az angolszász szövetségesek itáliai hadműveletei – a német „beavatkozás” miatt „csigaháborúként” indultak – végül is Montecassino után végérvényessé tették az olasz fasiszta rendszer bukását, *Olaszország kiválását* a háborúból, s az ország felszabadulását.

Az itáliai hadműveletekkel párhuzamosan zajlott le a háború legnagyobb páncélos csatája *Kurszk* térségében. Végérvényessé vált a szovjet fölény, nem csupán mennyiségi értelemben, hanem a fegyvernemi struktúra és a műszaki-technikai színvonal kiegyenlítődése terén is. Ezt követően jelentősebb német offenzívára nem került sor. A szovjet hadsereg átvette a hadászati kezdeményezést, s szívós, súlyos áldozatokat követelő harcok során fo-

Termelés egy hadiüzemben

kozatosan kiszorította a németeket és szövetségesüket országa területéről és Kelet-Közép-Európából.

A fordulat kiteljesedését a második front megnyitása, a grandiózus *normandiai partraszállás* jelentette (1944. június 6.). Az amerikai–szovjet egyetértés miatt Churchill nem tudta elfogadtatni a balkáni 2. frontra vonatkozó („Európa lágy altelte”) elképzelését, amely a szovjetek európai térnyerését lett volna hivatva megakadályozni. A normandiai partraszállás sikerét követően (főparancsnok D. Eisenhower) megkezdődött Franciaország és a Benelux államok felszabadítása. A nyomasztó angolszász fölény ellenére a németek szívósan ellenálltak. Végül is felülke-rekedett a túlerő, s 1945-ben Németország területén folytatódtak, majd fejeződtek be a hadműveletek.

Az ellenállási mozgalmak

A II. világháború történetében a milliós reguláris hadseregek pusztító hadműveletei mellett a fasiszta megszállók elleni küzdelem során kialakultak az ellenállási mozgalmak, amelyeknek tevékenysége sú-

A „D day”

lyos emberi szenvedésekkel párosult. Jelentőségük a háború alatt részben katonai, részben erkölcsi-politikai szempontból volt számottevő, s többnyire népfrontos kezdeményezésre bontakoztak ki, de az egyes országokban a háború utáni politikai viszonyok alakulását is meghatározták.

Legkorábban a megszállt lengyel területeken szerveződött meg az antifasiszta ellenállás. Sajátossága, hogy bel- és külpolitikai tagoltságot tükrözött. Fő erejét a londoni emigráns lengyel kormány (Sikorski) irányítása alatt álló *Honi Hadsereg* jelentette. Létszámában kisebb volt, de agitációjával tűnt ki a *Népi Gárda*, amely a kommunisták és más baloldali erők szervezésében alakult, szovjet támogatást is kapott. Hasonló nagyságrendet képviseltek az ún. parasztzászlóaljak. Említést érdemel a *zsidó antifasiszta ellenállás*, amelyet azonban a varsói gettólázadást (1943)

követően a nácik kegyetlenül felszámoltak.

A megosztottság – ha nem is ilyen élesen – a francia ellenállást is jellemezte. Emigrációban és Franciaország tengerentúli területein De Gaulle szervezte meg a

Német terror a megszállt területeken

„*Szabad Franciaország*” mozgalmat. Angolszász segítséggel az ország felszabadításában is komoly érdemeket szereztek, de a francia nagyság folytonosságának a fenntartása volt a fő érdemük. Az ország területén népfrontos politikai összefogással

hető jelentősnek a *szovjet partizánmozgalom*, amelynek kialakulásához a megszálló csapatok kíméletlen fajirtó magatartása, a szisztematikusan folytatott népirtás, amelyben rendszabályai révén a német hadsereg is részt vett, és a szovjet hatásá-

Deportálás

bontakozott ki az ellenállás (maquis), jelentősen megnövelve a kommunisták politikai tekintélyét.

Kommunista dominanciájú lett a *jugoszláviai* ellenállási, felszabadító mozgalom. A *Tito* vezette partizánhadsereg összjugoszláv keretekben tevékenykedett, megalkuvás nélkül küzdve a nacionalista-fasiszta szerb és horvát csapatok és a németek ellen. A politikai, intézményi berendezkedést is fontosnak tartotta, ideiglenes népképviselői testületet, kormányt alakított (1942. nov., AVNOJ). Riválisa, a D. Mihajlovic vezette *csetnik* mozgalom szerb nacionalista bázisra épült.

Különösen katonai szempontból tekint-

gok fegyelmezett szervező munkája egyaránt hozzájárult.

Az említett, legjelentősebb antifasiszta mozgalmak mellett Európa minden megszállás alá került országában kibontakozott az ellenállás. A sztálingrádi fordulat után megerősödött Csehszlovákiában, Olaszországban, de töretlenül érvényesült Dániában, Hollandiában, s nem utolsósorban Görögországban.

A győzelem és a rendezés

1944 júliusa után, amikorra szilárd hídfőállásokat építettek ki Franciaországban a

Szovjet zászló a Reichstagon

szövetségesek, s biztosították a motorizált alakulatok ellátását, továbbá a keleti fronton a szovjet csapatok átlépték hazájuk határait – *a háború kimenetele Európában végérvényesen eldőlt*. De a harcok még

nem fejeződtek be. *Varsó* előtt leállt a szovjet offenzíva, magára hagyva a politikai megfontolásokból kirobbantott *felkelést* (aug. 1.). Nagyobb sikerekkel kecsegtetett, látványos eredményeket hozott a

iasi-i-kisinyovi áttörés (aug. 21.). Románia, Bulgária levált Németország mellől, a szovjet hadsereg behatolt Délkelet-Európába, érintkezésbe lépett Titó partizánjaival, s megkezdte magyarországi hadműveleteit (szept. 26.).

Nyugaton a németek indítottak még egy riadalmat keltő ellentámadást az *Ardenne*knben (1944. dec.), de 1945 elején kibontakozott a döntő roham, immár Németország ellen. Az 1945-ös hadműveletek során nyugaton és keleten egyaránt felszabadultak a náci koncentrációs táborok – amelyek halálgyárként a Wannsee konferencia (1942. január) után működtek (Heydrich) – (Dachau, Majdenek, Auschwitz stb.) még életben maradt csontváz foglyai. Ekkor döbbsent rá igazán a civilizált világ, mit jelentett a náciizmus-fasizmus. *Iparszerű fajirtást, milliók áldozatokkal.*

Az angolszászok tehermentesítését is szolgálta az 1945 januárjában kibontakozott szovjet offenzíva, amely a Visztulától az Oderáig üldözte a németeket. Egyide-

jűleg folytak a magyarországi, ausztriai és csehszlovákiai hadműveletek. Április 25-én találkoztak az *Elbánál* (Torgau) az amerikai és a szovjet csapatok, aminek főleg szimbolikus jelentősége volt: a koalíció szilárdságát, Németország végzetét demonstrálta. Április derekán megindult *Berlin ostroma*, 30-án Hitler öngyilkos lett, s május 8-án *Németország kapitulált*. Prága felszabadításával befejeződött az európai háború.

A katonai végjáték előtt 1945 februárjában *Jaltában* találkozott ismét a „három nagy”. Megállapodás született Németország megszállásáról, a jóvátételről, egyezsége jutottak Lengyelország ügyében (tulajdonképpen a lengyelek nélkül). Deklarációt fogadtak el *afelszabadított Európáról*. Felelősséget vállaltak a kontinens országainak antifasiszta, demokratikus, a nemzetek önrendelkezését biztosító átalakításáért. Felhívást adtak ki az *ENSZ* megalakítására, a béke biztosítása érdekében. Megalapozták az ún. Jaltai rendszert. Új korszak vette kezdetét Európa történetében.

XI.
FÜGGELÉK:
EURÓPA 1945 UTÁN

A második világháború nem csupán romokba döntötte Európa túlnyomó részét, a brit szigetektől Moszkváig, Finnországtól Szicíliáig és Görögorszáig, hanem egyúttal végérvényessé tette az egyes megfigyelők által már a 19. század végén felismert folyamatot: Európa hatalma leáldozóban, a jövő két világhatalma az Egyesült Államok és Oroszország. Ha nem is a vélt formában, de lényegében ez történt a 20. század első felében, s ezt a helyzetet tette világossá a háború végeredménye: a világ két vezető hatalma az USA és a Szovjetunió lett.

A háború alapjában megváltoztatta a korábbi erőviszonyokat. Igaz, gazdaságilag a Szovjetunió is erősen meggyengülve került ki belőle, de a háború folyamán óriási erőfeszítések árán létrehozott új ipari bázisaira támaszkodva s a jóvátételek segítségével, sikeresen kezdetett európai területein lerombolt ipari potenciáljának gyors talpra állításához.

Azonban nem elsősorban a gazdasági erőviszonyok eltolódása jelezte a világ átalakulását. Sokkal inkább megfogható a változás a politika síkján. Az európai nagyhatalmak, Nagy-Britannia, Franciaország, nem is szólva Németországról és Olaszországról, rendkívül legyengülve kerültek ki a háborúból, s már a háború folyamán felgyorsult a gyarmati hatalmak felbomlásának folyamata. A háború végé-

re nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a birodalmak tovább nem tarthatók fenn. Másfél évtizedig tartó ellenállás után az európai gyarmatok 1960–1962-re önállókká váltak (Olaszország már a békeszerződésben elvesztette gyarmatait). Ezzel Európa végleg magára maradt.

Még világosabbá tette a változásokat, hogy Európa a háború után nagyon gyorsan a két világhatalom legfőbb ütköző zónájává vált, s hosszú éveken át egy esetleges újabb világháború első számú színterének számított. A háború utáni első két évtizedben az ütközőzónává válás azt jelentette, hogy Európa egyik fele sem teljesen önállóan alakította a maga sorsát, hanem erős alárendeltségben azzal a vezető hatalommal, amelyhez így vagy úgy kötődött. Csak a második évtized vége felé álltak végleg talpra az európai nagy és kis országok, s váltak fokozatosan a saját sorsuk irányítójává. Elsősorban nyugaton, a keleti részen az önállóvá válás – a Szovjetunióval szembeni sokkal erősebb kiszolgáltatottság után – csak 1989-ben következett be. (Ezért nem tekinthetünk el a világpolitikai körülmények ismeretétől, bár igyekszünk Európa viszonyaira korlátozódni.)

A helyzetet jól tükrözi, hogy igen hamar megvalósult, amit eredetileg valószínűleg senki sem szándékozott elérni: a jaltai és a potsdami konferenciák határo-

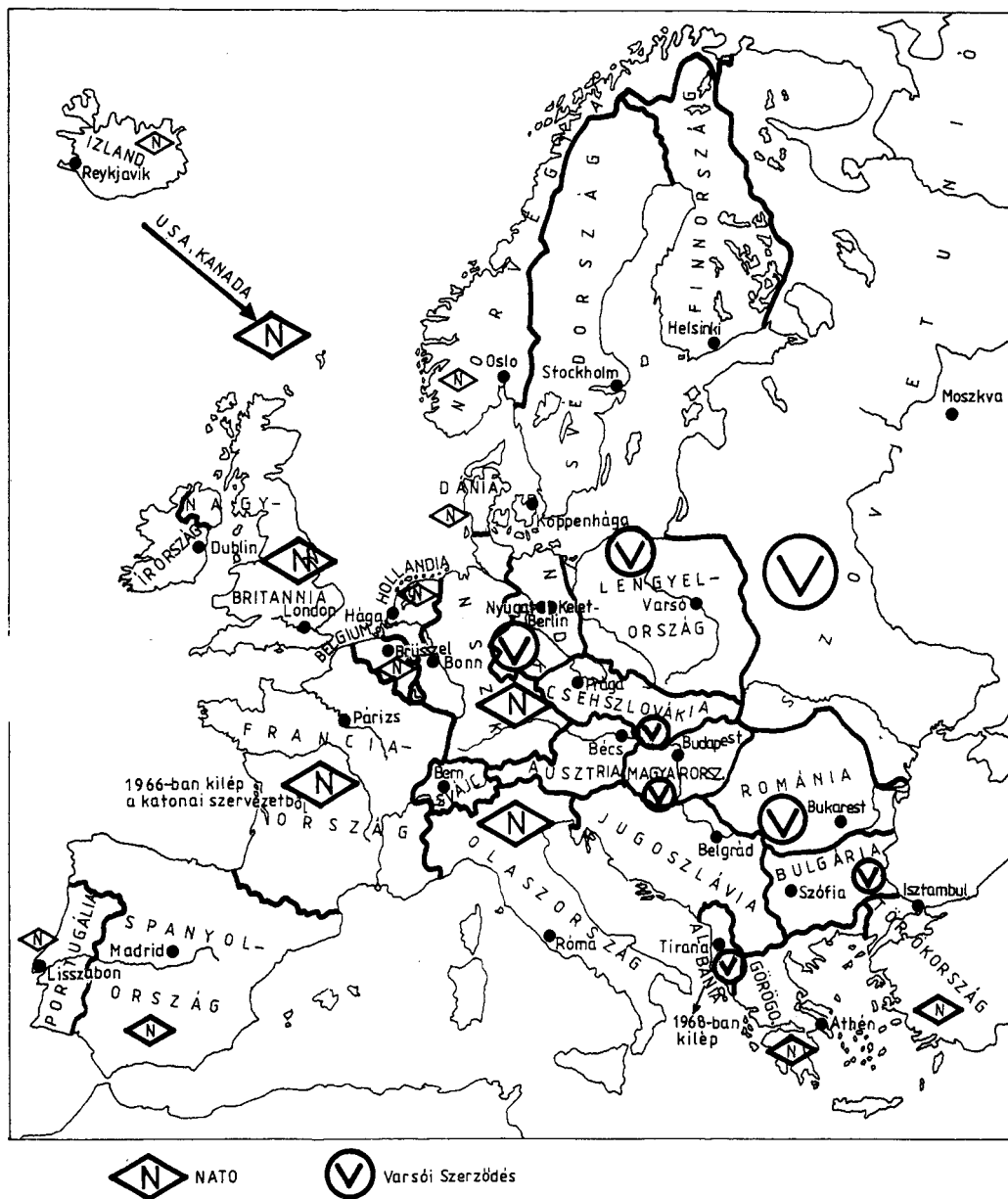
zatai nyomán Németország gyakorlatilag kettészakadt, s ugyanez a sors jutott osztályrészül a keleti rész közepén Berlinnek. A két német országrész újraegyesülése a háború után 45 évvel következett csak be, a teljesen megváltozott világhelyzet következményeként.

Nem a mi feladatunk annak elemzése, mi vezetett a két világhatalom szembenállásához, a két „tábor” létrejöttéhez, sőt két világpiac megvalósításának kísérletéhez. Arra sem vállalkozhatunk, hogy megítéljük, kit terhel a nagyobb felelősség azért, ami az elmúlt 45 évben történt. Hogy mindkét oldalon volt része a világ kettészakadásában, abban minden objektív szemlélő egyetért. A kérdés megítéléséhez azonban ma még nincs elegendő távlatunk, s – főleg – nem áll rendelkezésünkre a szükséges történelmi forrásbázis. Kétségtelen azonban, hogy a két világhatalom, a két tábor egymással szembefordulásának számos szubjektív és objektív oka volt, s az is, hogy ezek az ellentétek messze túlmutatnak Európán. Ugyanakkor az sem vitatható, hogy a világhelyzetben bekövetkező legkisebb változásnak is azonnal jelentkezett a hatása, a közvetlen következménye Európában. Európa tehát sok szempontból nemcsak a színtere volt a közvetlen szembenállásnak, hanem egyúttal a hőmérője a világ általános helyzetének.

Az elmúlt évtizedeket politikailag öt szakaszra oszthatjuk. A két világhatalom rövid ideig tartó együttműködése nagyjából 1947-ig tartott, természetesen oly módon, hogy ez az együttműködés 1945–1948 között fokozatosan szembefordulássá változott. A Marshall-terv elutasítása a Szovjetunió és szövetségesei részéről, majd a berlini blokád meghirdetése tette véglegessé a szembefordulást a két világhatalom között. A következő szakasz a hidegháború klasszikus időszaka, a fegy-

verkezési verseny kibontakozásával, a hidegháború valódi háborúvá válásának közvetlen veszélyével (koreai háború 1950–1953). Ez a szakasz a politikai erők hullámzását figyelembe véve nagyjából az 1960-as évek közepéig tart. Már az 1950-es évek végén kialakult a két világhatalom körülbelüli erőegyensúlya a fegyverkezés terén, ami egyáltalában lehetővé tette az átmenetet a harmadik szakaszba, az 1970-es évek leszerelési megállapodásainak korszakába. A stratégiai támadó fegyverek számának befagyasztása, majd a leszerelésükre vonatkozó megállapodások eddig két évtizedet vettek igénybe, s a folyamat még tart. Az 1970–80-as évek fordulóján a világpolitikában új helyzet állt elő: a fegyverkezési verseny újabb fordulójának meghirdetése s megindítása, az amerikai kormány óriási anyagi erőfeszítései a katonai költségvetés növelésére, új fegyverrendszerek csatasorba állítására. Ez a szakasz, a 80-as évek (főleg a polgári területen, katonailag a Szovjetunió állta a versenyt) egyértelműen az amerikai technikai-technológiai fölény megvalósulásához, a szovjet polgári gazdaság kimerüléséhez, majd a Szovjetunió látványos (bár eddig békés) összeomlásához vezetett, aminek következtében először elvesztette Kelet-Európát, közép-európai állásait (beleértve Kelet-Németországot), majd maga is szétesett. Így jutunk el a nemrégiben megkezdődött ötödik szakaszhoz, amelyet az egypólusú világhelyzet, az amerikai gazdasági fölény, s az amerikai és a japán gazdasági kihívással szembeforduló egységesülő Nyugat-Európa fokozatos megszületése jellemez. Közép- és Kelet-Európának korábban a szovjet blokkhoz tartozó országai ma még átmeneti helyzetben vannak, némelyiküket a szétesés, s vele új nemzetállamok kialakulása „fenyegeti”. Ez egyúttal az első világháború utáni

EURÓPA 1949–1989 között

versailles-i békerendszer válsága is, az akkor az egyik irányba túlságosan kilódult inga az elkövetkezőkben valószínűleg a másik irányba lendül át.

A gazdasági élet alakulását alapjaiban a nagypolitika határozta meg kezdettől fogva. Ez azt jelenti, hogy a világháború következményeképpen gyakorlatilag két önálló gazdasági rendszer alakult ki négy évtizedre. A két gazdasági világrendszer fejlődése sok tekintetben azonosságokat mutat, alapjaiban azonban meghatározó különbségeket jelent. Mind a nyugat-európai, mind a kelet-európai gazdasági fejlődést lényegében a világháború előtti évtizedek tapasztalatai határozták meg.

Közvetlenül a háború végén mind a kelet-európai, mind a nyugat-európai országok hasonló problémákkal kerültek szembe. A háborús károk (az épületek, az infrastruktúra, a termelő berendezések nagy része romokban hevert, a mezőgazdasági termelés csökkent, s nem utolsósorban az embervesztés, főleg férfiakban) óriásiak voltak, az infláció természetesen mindenütt jelentkezett, nemcsak a vesztes országokban. Ugyanakkor a háború alatt a nyugat-európai országok – legalább részben – bevezették a Keynes nevéhez fűződő gazdaságpolitikát, amely az 1929–33-as világgazdasági válság nyomán az állami beavatkozás megerősödését, a lassú infláció segítségével a folyamatos gazdasági növekedést, részben az államosítások politikáját jelentette, s a modern szociális állam kialakulásához vezetett az általános társadalombiztosítás, a munkanélküli és szociális segélyek megvalósítása révén. A háború „pozitívumai” közé tartozott, hogy a hadiipar viszonylag hamar átállítható békés termelésre, amint az amerikai gazdaság példája mutatta. Az USA a háború után átmenetileg az egész nyugati világ

gazdasági motorjává, Európa fogyasztási-cikk- és élelmiszer-ellátójává vált.

Már a háború alatt megtörtént az első lépés a világ, elsősorban Európa pénzügyi helyzetének rendezése felé. 1944 júliusában az Egyesült Nemzetek Szervezetének keretében a Bretton Woods-i megállapodással megteremtődött az új pénzügyi rendszer alapja. Létrehozták a Nemzetközi Valuta Alapot és a Világbankot. A nyugati világ pénzügyi rendszere visszatért az aranyalaphoz. Az amerikai dollár vált az új nemzetközi pénzügyi rendszer alapvalutájává. 35 dollár ért 1 uncia aranyat. Az amerikai kincstár vállalta a rendszerhez csatlakozó országok számára a dollár átváltását aranyra. Ezzel a dollár lett a nemzetközi tartalékvaluta. A rendszerhez tartozó valuták $\pm 1\%$ -ig ingadozhattak a dollárral szemben, ha ennél nagyobb volt az eltérés, az illető ország valutáját le- vagy felértékeltek.

A legerősebben Németországban és Olaszországban, de egész Nyugat-Európában elszabaduló infláció ellenére így már közvetlenül a háború után megszületett a stabilizáció gazdasági lehetősége. 1946 folyamán a nyugat-európai országok zöme csatlakozott a Bretton Woods-i egyezményhez, s új árfolyamot alakított ki a dollárhoz viszonyítva. Összefoglalóan az európai valutákat erősen leértékelték a dollárral szemben. Az aláértékelés politikája érvényesült, az európai országok a reálisnál alacsonyabbra értékelték valutáikat, azzal a céllal, hogy beruházási tőkéket csábítsanak az USA-ból Európába. A háború után közvetlenül meg is indult az amerikai tőke Európába áramlása. Nagyjából 3-4 év után, 1949–50-re jöttek létre a gazdaságilag indokolt árárányok, ekkorra sikerült stabilizálni az európai országok pénzügyeit. Ennek nyomán kezdődhetett meg az áttérés a gazdaságpolitika új szakaszára:

1950–1958 között a nyugat-európai országok valutáikat fokozatosan, lépésről lépésre konvertibilissá tették. Először a nemzetközi kereskedelmi forgalomban, majd nagyjából az 1950-es évek végére a személyi forgalomban is. A gyengébb gazdasággal rendelkező országok azonban a személyi és turistaforgalomban még sokáig különféle korlátozásokat tartottak fenn, a nyugat-európai valuták teljes konvertibilitása az 1960-as évek végére (egy esetben 1974–75-re) valósult meg.

Közvetlenül a háború után azonban még nem látszott ennek a gazdaságpolitikának a hosszú távú hatása. A német megszállási övezetekben elszabaduló infláció (cigaretta-valuta), a brit, francia, olasz, Benelux gazdaságokra jellemző fokozatosan bontakozó infláció, a magas nyersanyagárak, az olcsó amerikai áruk beáramlása az európai piacokra, a nyugat-európai országok eladósodásával, külkereskedelmi mérlegeinek nagyarányú és tartós passzivitásával, a valuták többszöri leértékelésével járt. Az életszínvonal csökkenése, a háború politikai hatásai, a szocialista-kommunista eszméáramlatok megerősödése, a kommuniszták előretörése a választásokon (elsősorban Francia- és Olaszországban) gyakorlatilag az összeomlás szélére sodorta a nyugat-európai országok egy részét.

A nagypolitika szempontjából különösen a kommunista veszélytől való félelem a meghatározó, ez indította az USA-t nagyarányú helyreállítási és segélyprogramjának meghirdetésére.

A gazdaságpolitikai fordulatot a Marshall-terv bejelentése tette nyilvánvalóvá 1947. június 5-én. Az amerikai külügyminiszterről elnevezett gazdasági terv nagyarányú segélyprogramot helyezett kilátásba. Az amerikai kölcsön közvetlenül az amerikai áruk vásárlását tette lehetővé az európai országoknak. Hosszabb távon azonban a

Marshall, amerikai
külügyminiszter

nyugat-európai országok jelentős segítséget kaptak az újjáépítéshez, gazdaságuk talpraállításhoz, modern termelőkapacitások létrehozásához. A fordulat mindenütt nyilvánvaló volt, a legélesebben azonban a három nyugati megszállási övezetből egyesült nyugat-német gazdaság-

ban mutatkozott meg: itt a gazdasági fejlődés akadályozásának politikája helyett a gazdaság talpraállításának meggyorsítását célozta meg. Az eredmény nem maradt el. 1948-ban stabilizálták a nyugatnémet pénzt, az új марка bevezetése, az amerikai tőkeinjekciók segítségével (az infrastruktúra kiszélesítése, az újjáépítés meggyorsulása révén) a nyugatnémet „gazdasági csoda” alapját hozta létre.

A nyugatnémet gazdaság gyors fejlődése hosszú távon, az 1950–60-as évek fordulójára egész Nyugat-Európában gazdasági növekedést eredményezett. Különösen feltűnő Nyugat-Németország (és a Távol-Keleten Japán) nagyarányú fejlődési üteme. A nemzeti jövedelem évi 7–10% közötti növekedése a nyugat-európai országok esetében azt jelentette, hogy ezek az országok az 1920–30-as évek stagnálását fokozatosan behozták. A Marshall-terv sikere nyomán meginduló, egyenletesnek tűnő, gyors fejlődés, az újjáépítés befejeződése, majd az új gazdasági fejlődés az 1950–60-as évekig már a végleges stabilitás látszatát keltette, azt a hitet erősítette,

Pénzreform a nyugati zónában

hogy a nyugati országok egyszer s mindenkorra leküzdötték a gazdasági válságokat. Erősítette e látszatot a keynesi gazdaságpolitika eszközeként az állami beavatkozás fokozódása a gazdaságban, az állami szabályozás érvényesülése ugyanis jelentősen letompította a gazdaságban meglévő kilengéseket. Az 1951/52, 1957/58-as évek kisebb gazdasági válságaira nem figyeltek fel, s arra sem, hogy a fejlődés korántsem volt egyformán stabil. Az európai országokban a munkanélküliséget sikerült leszorítani 1,5%-ra, Japánban 1,3%-ra, ugyanakkor az USA-ban 4,5–4,8% körül ingadozott. Az állami beavatkozás, a „stop and go” gazdaságpolitika érvényesülése azonban eltakarta ezeket a problémákat. A nyugat-európai gazdaság gyors fejlődése az 1960-as évek végére nagyjából kiegyenlítette a gazdasági erőviszonyokat Nyugat-Európa és az USA között. A munkabérek gyors növekedése Nyugat-Euró-

pában az életszínvonal látványos növekedését, egyúttal azonban a gazdaság túl gyors növekedésének veszélyét, az infláció újbóli elszabadulásának lehetőségét villantotta fel az 1960–70-es évek fordulóján. 1969–73 között valóban megfigyelhető a világ gazdasági konjunktúra túlfűtése, valamint egyfajta bérrobbanás, amely egyes gazdaságokban az infláció jelentős növekedésével járt.

Az új korszak beköszöntét egyidejűleg több körülmény jelezte. 1968-ban a fiatalok tiltakozása a „fogyasztói társadalom” ellen nemcsak Franciaországot rázta meg, hanem jelentkezett egész Nyugat-Európában. Az amerikai infláció felpörgése, amelyet gyorsított a vietnami háború nyomán az USA államháztartásának jelentős eladósodása, gyakorlatilag összeomlásra ítélte a túlértékelt dollár nemzetközi szerepét. 1969-ben, majd 1971-ben felértékelték a nyugatnémet márkát a dollárral szemben. Az USA 1971. augusztus 15-én azzal, hogy nem vállalta tovább a dollár átváltását aranyra, gyakorlatilag letért az aranyalapról, s ezzel megszűnt az 1944-ben létrejött pénzügyi rendszer, mintegy dokumentálva az új helyzetet, hogy a nyugat-európai országok – és Japán – az USA-val egyenlő gazdaságot fejlesztettek ki. Csak konkretizálta ezt az arany árának felszabadítása (egyszerre tízszeresére nőtt az ár a világpiacon!), s hogy 1973 márciusában a különféle valuták átváltási kurzusát szabaddá tették (az ún. „lebegtetés”). Ezzel a világ gazdaságban új helyzet keletkezett.

Jelentősen hozzájárult a nyugat-európai gazdaságok sikereihez ez országok gazdasági tömörülése, elsősorban a Közös Piac létrejötte. Egy Európai Egyesült Államok terve már az első világháború előtt megfogalmazódott, majd erősebben jelentkezett a törekvés a két világháború között. A

A római szerződések aláírása

második világháború után elsősorban a konzervatív politikai körökből kerültek ki azok, akik – a kommunizmussal szemben – ezt a megoldást elkerülhetetlennek tartották. Politikailag a legerőteljesebben W. Churchill fogalmazta meg 1946-os, ún. Európa-beszédében e gondolatot, míg a konkrét megvalósítást elsősorban gazdasági oldalról a nyugat-európai Montán-Unió, majd az 1950-es Schuman-terv alapozta meg. Az 1957-es Párizsi Szerződés(ek) gyakorlatilag egyfajta, az amerikai gazdasággal szembeni közös politika kidolgozását jelentették. A létrejött Közös Piac tengelyét Németország és Franciaország alkotta. Itália és a Benelux államok egyelőre inkább statisztaszerepet kaptak. Az amerikai gazdasággal szembeni ellenérzéseket jelezte Nagy-Britannia csatlakozásának kétszeri elutasítása Franciaország részéről. Elsősorban de Gaulle Nagy-Britanniában az amerikaiak trójai lovát látta. Nagy-Britannia is létrehozta a maga gazdasági tömörülését még 1959-ben Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) néven, Svájc, Ausztria, Svédország, Norvégia, Finnország, Dánia és Portugália összefogásával. E csoportosulás azonban nem számíthatott jelentős sikerre, idővel beolvadt (illetve beolvadóban van) a Közös Piacba. Az 1980-as évek végére megvalósuló Tizenkettek Európája lényegében

a két gazdasági társulás összeolvadásából jött létre, de meghatározó benne a Közös Piacnak a gazdaságokat összeolvasztó, a regionális együttműködésre épülő gazdaságpolitikája.

A Közös Piac USA-ellenes gazdaságpolitikája jelentősen hozzájárult a világ-gazdasági erőviszonyok átrendeződéséhez. A helyzetet azonban alapjában az 1973-ban kirobbant olajválság változtatta meg. Az amerikai valuta leértékelődése, az arany árának emelkedése egyértelműen jelezte az infláció elszabadulását. A nyersanyagárak azonban egyelőre változatlanok maradtak. A világ gazdaság helyzetének túlfűtését, az 1973-as arab-izraeli háborút az olajtermelő országok szövetsége (OPEC) arra használta fel, hogy bejelentse az olaj árának nagyarányú emelését. 1973-ban hét hónap alatt az olajárak negyedszeresedtek (!), s ez gyökeresen új helyzetet teremtett. Megkezdődött a nyersanyag- és élelmiszerárak emelkedése. 1979-ben az OPEC-országok a már korábban megemelt olajárakat újból megháromszorozták (!). Az 1973–1982 közötti években jelentős nemzetközi gazdasági válság bontakozott ki, melynek sajátossága, hogy egyszerre volt jelen az infláció és a gazdaság egészének stagnálása, a munkanélküliség további emelkedése.

A „stagfláció” az 1980-as évek elejéig tartott. 1982 körül megállt a nyersanyagárak növekedése, megkezdődött az árak esése, bár nem az 1973 előtti szintre, noha reálértékben ma nagyjából ott áll. Az OPEC-államok jelentős devizabevételei 1973 után azonnal visszaáramlottak az USA, Japán és Nyugat-Európa bankjaiba. A nagy tömegű pénz egy ideig komoly spekulációs veszélyforrássá vált, míg végül lecsillapodott a spekulációs hullám. A válság kezeléséhez tartozott a gazdaságpolitika fokozottabb érvényesítése (1975-től

a legerősebb ipari államok vezetőinek rendszeres éves gazdaságpolitikai tanácskozásai), 1979-ben egy új európai pénzügyi rendszer (a Közös Piac ECU néven közös elszámolási egységet hozott létre), az ún. valutakígyó elveinek megteremtése. Az alapot azonban az a fordulat teremtette meg, amely az 1973-as megrázkódtatás után ment végbe a tőkés világ termelésében. Olaj-, illetve általában nyersanyagkímélő eljárások, konstrukciók megvalósításával, az automatizálás bevezetésével elérték, hogy ugyanannyi érték előállításához sokkal kevesebb nyersanyag felhasználására van szükség. Ez az olajfelhasználás, általában a nyersanyag-felhasználás nagyarányú csökkenéséhez vezetett, s nagymértékben elősegítette az infláció megfékezését. A magas olajárak lehetővé tették olyan területeken is a kitermelést (tengerparti sávok, tenger alatti lelőhelyek stb.), ahol korábban gazdasági okokból erre nem volt lehetőség. Az új motorok fogyasztása csökkent. Mindez az ún. Római Klub 1972. évi jelentésével (A növekedés határai) összhangban történt, amely még a fellendülés tetőpontján felhívta a figyelmet a korlátlan növekedés, a népességrobbanás következményeire, a megtermelhető élelmiszerek és a kitermelhető nyersanyagok véges voltára.

Ma még vita tárgya, vajon egyszerű konjunkturális válság volt-e az 1973 utáni, vagy olyan strukturális válságról van-e szó, amely akkor jelentkezik, amikor az ipar fejlődését új nyersanyagok megjelenése alapján átalakítja. Ilyen volt a szén után az olaj és az elektromos energia, az 1970-es évektől pedig tömegméretekben megkezdte hódító útját a számítógép, s részben segítségével a robottechnika. A kettő együtt jelentős mértékben meghatározza ma már az ipari (egyes helyeken a mezőgazdasági) termelést. A harmadik té-

nyező, amely a fordulatban szerepet játszott volna, az atomenergia, az utóbbi években az amerikai, majd főleg a szovjet atomerőmű (1986, Csernobil) balesete következtében mind nagyobb kérdőjeleket állít az emberiség elé. Különösen Nyugat-Európában, ahol nagyszámú atomerőművet helyeztek működésbe az elmúlt évtizedek folyamán. (A strukturális válságot valószínűsíti több, korábban nagy tömegű munkaerőt foglalkoztató iparág – pl. az acélipar – tartós visszaesése.)

A világgazdasági fordulat meghatározó eleme az amerikai gazdaságpolitika irányváltása volt Reagan elnöksége alatt. Kemény monetáris politika érvényesült, amely arra épült, hogy a második világháború óta kiépült a munkanélküli segélyek rendszere, így nem kell félni a tartós munkanélküliség társadalmi következményeitől. A deflációs politikával, amely kb. 1985-re hozta meg sikerét, együtt járt a háború utáni években Európa-szerte megvalósított államosítások felszámolása, az államosított ipari és szolgáltató létesítmények privatizálása (ez ma már kiterjed ipari létesítmények mellett a postára, telefonra, vasútra stb. is), valamint a progresszív adózás elveinek megtörése, az adók jelentős mérséklése. Ez utóbbi hatásait ma még nem lehet lemérni, az államadósságok felhalmozódása e politika következtében rászorítja az amerikai és európai kormányokat az adók újbóli emelésére. Akármilyen következik azonban, jelenleg a világgazdaság helyzete radikálisan megváltozott, az ipari államok újból vezető szerepet töltenek be, a gazdagok és szegények közötti különbség tovább nőtt. (Itt nem foglalkozhatunk az ebből következő, a világ egészét fenyegető hallatlanul nagy veszélyekkel, amelyek további, ma még megoldatlan problémákat jelentenek.)

A Szovjetunió és szövetségesei azokat a

gazdasági koncepciókat fogadták el, amelyek a Szovjetunió 1922–1939 közötti fejlődését határozták meg, a Szovjetunió a maga politikai vezetésének akaratából, a szövetségesei azután, hogy önálló kezdeményezéseik a Szovjetunió merev ellenállásán sorra megbuktak (román–magyar, bolgár–jugoszláv gazdasági unió tervezték 1946–1948-ban). Ennek lényege az önerőre támaszkodás, az iparosítás megvalósítása a nyersanyagkincs és az emberi munkaerő rendkívül nagyarányú pazarlása árán. Erre a politikára a Szovjetuniót az akkori nemzetközi helyzet kényszerítette (a külföldi tőke kárpótlás nélküli államosítása eleve kizárta a hitelezőket). 1945 után politikájának módosításával talán megoldható lett volna külföldi tőke bevonása a fejlesztésbe, az ellentétek kiéleződése azonban ezt lehetetlenné tette. A szovjet politika így a korábbi megoldásokat erőltette, s azokat kényszerítette rá a kisebb kelet-európai államokra is. A szövetségesek betagozódása a szovjet gazdasági rendbe 1947–1948-ra nagyjából bekövetkezett. Ez a koncepció a gazdaság tervutasításos rendszerét, az ipar államosítását, az erőltetett iparosítást, a mezőgazdaság „szocialista átszervezését” irányozta elő. A gazdaságpolitika meghatározó tényezője az új háborúra való felkészülés volt, a nagypolitika abból indult ki, hogy ez elkerülhetetlenül bekövetkezik. Erre vezethető vissza nem csupán az erőltetett iparosítás, hanem különösen az a körülmény, hogy annak gyakorlati megvalósításánál nem voltak tekintettel a gazdaságosságra. A nehézipar fejlesztésének erőltetése a kelet-európai országokban, sokszor megfelelő nyersanyagbázis nélkül, elsősorban ezzel a körülménnyel magyarázható.

Ez a helyzet a magyarázata annak, hogy már 1945 után a gazdaság újjáépítése olyképpen történt, hogy a kelet-európai álla-

mokban elsősorban a termelőkapacitások helyreállítására törekedtek, minden egyebet erős visszafogottsággal kezeltek. A városok újjáépítése, a lakások helyreállítása terén csupán a legszükségesebb történt meg, ami az első években természetes ugyan, de 1947–48 táján szükség lett volna az újjáépítés második fokozatának megindítására, arra, hogy az infrastruktúrát modernizálják, az úthálózatot, a vasúti hálózatot, telefonhálózatot, a városi csatornázást stb. ne csupán a régi szinten működtessék, hanem alkalmassá tegyék az új gazdasági feladatok megoldására. A helyreállításnak ez a szakasza azonban elmaradt, ami később a lakóházak állapotának ijesztő leromlásában, általában az infrastruktúra elhanyagoltságában mutatkozott meg, s az egész gazdaságnak hatalmas károkat okozott.

Amit az újjáépítés időszakában mindennél valóban sikeresen oldott meg az új rendszer, az a stabilizáció, s vele a párhuzamosan – szintén politikai megfontolásból – az egész új gazdaságpolitika megalapozásához feltétlenül szükséges földreform végrehajtása volt. A kelet-európai régióban mindennél végrehajtották a földreformot 1945-ben. Ez egyrészt a parasztság földtelen rétegeinek évtizedes álmát valószínűsítette meg rövid időre, másrészt elkerülhetetlen lépés volt a belső piac kiszélesítéséhez. Indokolta a földreformot az a körülmény is, hogy a visszavonuló német, s a támadó szovjet hadsereg a háború végén a nagybirtokok termelőapparátusát megsemmisítette, gépeit és állatait elhajtotta, magtárait kiürítette. A parasztság közvetlen fizikai erejének és termelőkapacitásának felhasználása nélkül – Romániát és Bulgáriát leszámítva – sehol sem lehetett volna 1945 tavaszán megindítani a mezőgazdasági termelést a földek nagy részén. Az újjáépítést viszont óriási erőfeszítések

és áldozatok árán biztosították e földek megművelését. Szinte mindenütt összekötötték a földreformot az áttelepítésekkel, a kitelepített német és szlovákiai magyarok helyére lengyelek, csehek, szlovákok települtek át.

Már az újjáépítés időszakában az egész kelet-európai régióban jelentős mértékben megterhelte a gazdaságot a Szovjetunió jogos háborús kártérítési igényeinek kielégítése, a német javaknak ezekben az országokban az 1946–1947 folyamán megkötött békeszerződések alapján a Szovjetunió által történő kisajátítása, tulajdonba vétele. Ez egyúttal – fontos nehézipari létesítményekről volt szó – a Szovjetunió közvetlen beleszólását biztosította a régió gazdaságába. Ugyancsak a szovjet érdekek érvényesítését szolgálta az 1949-ben létrehozott Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST), amely valódi céljait látványos, de rendszerint sohasem megvalósuló tervek mögé rejtette. Ennek a szervezetnek sohasem sikerült megvalósítania célkitűzéseit, a gazdasági kooperáció, a regionális munkamegosztás sikeres kibontakoztatása helyett egészen az 1970-es évek második feléig megmaradt a közvetlen árucseré szintjén, s csupán az árucseré amúgy is bürokratikus bonyolítását tette még bonyolultabbá. Igazán csak 1975 után sikerült bizonyos tekintetben előrelépést elérni a KGST-ben, azon az áron, hogy hallgatólagosan feladta eredeti elképzeléseinek jelentős részét, s alkalmazkodva a világpiac tényeihez, részlegesen bevezette a kontingenseken kívüli szállítások esetére a dollárban történő elszámolást világpiaci áron. Ez akkor az olajválság sokkját volt hivatva csökkenteni, legalább átmenetileg, amiként az is, hogy az árrobbanás hatásait korlátozandó, egyfajta csúszó árrendszert vezettek be (bukaresti árelv), amely fokozatosan, négy évre elosztva követte a világpiaci árak alaku-

lását, s nem egyszerre zúdította következményeit a kelet-európai régió olajbehozatalra szoruló gazdaságaira.

1948 után a kelet-európai régió országai gyorsított ütemben igyekeztek „felzárkózni” a Szovjetunióhoz. Mindenütt megtörtént a nehézipar, a bankok, a nagykereskedelem államosítása, sok helyütt 1949-ben a kisipar és kiskereskedelem jelentős részét is államosították. Az ipar államosítását 1949–1956 között a mezőgazdaság erőltetett ütemű „szocialista átalakítása” követte. A parasztság nagy tömegeit kényszerítették erőszakkal szövetkezetekbe. Ezeknek létrehozásánál a szovjet mintát vették alapul, bár általában nem érintették a földtulajdon kérdését, névleg a szövetkezetek a tagok tulajdonában voltak. A gyakorlatban azonban ez az átalakítás a mezőgazdaságnak az ipar alá rendelését, az iparosítás érdekében történő lefölözését jelentette. A gazdaság egészének átalakítását megkönnyítette, hogy 1945 után is érvényben maradtak a háborús gazdasági intézkedések (beszolgáltatási rendszer, jegyrendszer, az elosztás állami szabályozása és ellenőrzése, az ipari üzemek kiutalásos ellátása nyersanyagokkal, a devizagazdálkodás stb.), s ezek segítségével viszonylag könnyen megtörtént az átalakítás.

Az átalakítás éveit 1950-től a megfeszített iparosítás évei követték. Azok a tervek, amelyeket a tervutasításos rendszer megalapozásakor bevezettek, óriási erőfeszítéseket, az emberek életének szinte teljes igénybevételét jelentették az iparosítás, elsősorban a hadiipar érdekében. A mezőgazdaságot lefölözték, a személyi fogyasztást továbbra is korlátozták részben a jegyrendszer, vagy ahol ez már nem volt érvényben, az áruellátás korlátozása révén. A bérek alacsonyak maradtak, a reálbér ugyan 1948 táján elérte az 1938. évi szintet, de a következő években fokozatosan

mindenütt csökkent. Általában a minősítetlen munka bérszintjének némi emelése mellett a szakképzett munka bérének és az értelmiség fizetésének alacsony szinten tartása érvényesült. Ezt némileg kárpótolta ugyan a teljes foglalkoztatottság gyorsan kiépülő rendszere, ez azonban azt jelentette, hogy a családi reálbér kialakításánál fokozatosan érvényesítették a női munka-

Az enyhülési politika meghirdetése azonban mindenütt gazdaságpolitikai válságot idézett elő. A gazdaságtalan beruházások béke idején rendkívüli mértékben megterhelték az egyes országok gazdaságait, s ez az addigi politika átértékeléséhez vezetett. Egyes helyeken (pl. Magyarország) már 1953-ban a gazdaságpolitika – s vele a társadalompolitika – nyilvános felülbí-

Sztálin a ravatalon

bérek hatását, azaz pár év után a családok csak akkor tarthatták fenn magukat, ha a házasfelek mindegyike dolgozott. Ez a rendszer végső soron ugyancsak az iparosítás érdekeit szolgálta, a bérek alacsony szinten tartása révén. Végül is az egész rendszer az 1950-es évek elején arra épült, hogy rövid időn belül elkerülhetetlenül ki-robban az új világháború.

Az első sokk a térség gazdaságait, beleértve a Szovjetuniót is, Sztálin halála (1953) után érte. Az új szovjet vezetés, leszámolva belső ellenzékével (Berija 1953, majd 1957-ben a sztálinista szárny kiszorítása a hatalomból), fokozatosan változtatott világpolitikai koncepcióján. Elsősorban feladta az új világháborúra való felkészülés politikáját, s helyette az ellentétek fokozatos tompítására törekedett (1953: fegyverszünet Koreában, támaszpontok visszaadása Finnországnak stb.).

rálatát, módosítását idézte elő (1953. júniusi párthatározat, Nagy Imre kormányprogramja), máshol a vezetés szűk köreiben rejtve tartott vitákat idézett elő. Az 1953–1956-os évek az egész rendszer általános válságának első jeleit hozták felszínre (1953: berlini felkelés, 1956: poznani megmozdulás, lengyel válság 1956 őszén), amely végül a magyarországi forradalomban vált nyilvánvalóvá.

A magyar forradalom, a lengyel események 1956 után erősen éreztették hatásukat. Az 1960-as évek elején hivatalosan is megindult a reformok keresése. Ideológiai – és természetesen hatalompolitikai – megfontolások azonban Magyarország kivételével mindenütt fékezőleg, vagy akadályozólag hatottak. Mégis Magyarországon 1964–1965 táján, Lengyelországban ugyancsak, majd 1965-től Csehszlovákiában fokozatosan a megvalósulás kü-

szöbégig jutottak a reformok. Hivatalosan csak Magyarországon vezették be az „új gazdasági mechanizmust” 1967-től, amelynek keretében nagymértékben függetlenné tették a vállalati gazdálkodást a központoktól, minisztériumoktól, a közvetlen tervutasításos rendszer helyére a terv mint keretgazdálkodás került, a vállalati stratégiákat tehát függetlenné tették. A vállalati önállóság, a nyereségorientált gazdálkodási elvek meghirdetése, a világgazdasági árak fokozatos érvényesítése azonban szálka volt a környező országok pártjainak szemében, beleértve a Szovjetuniót is, ahol Hruscsov bukása (1964) után Koszigin miniszterelnök meghirdette ugyan a gazdasági reformok szükségességét, de ezt az elképzelést a pártvezetés hamar félretette. A szovjet párt visszakozását erősen motiválhatták a csehszlovákiai tapasztalatok, a félelem attól, hogy a reformok révén a rendszer lényege változhat meg. Csehszlovákia megszállása 1968-ban, Dubček és reformjainak bukása az egész reformfolyamat befagyaszttását jelentette, kivéve Magyarországot, ahol a gazdasági vezetés elsősorban külpolitikai megfontolások nyomán csupán időleges cikcakkokra kényszerült. A többi szocialista országgal összehasonlítva Magyarország hamarosan nyilvánvalóan új megoldásokat képviselt, nem csupán a belgazdaságban, hanem a külgazdaság-politikában, s így a KGST tekintetében is.

A szovjet vezetésnek a meghirdetett reformokkal szembeni elutasító magatartásához jelentősen hozzájárult az 1973-ban bekövetkezett olajválság, az olaj árának hirtelen megemelkedése, s tartósan magas szinten tartása. A szovjet olajexport jelentős devizabevételeket tett lehetővé, elsősorban Nyugat-Európából. Ez a többletjövedelem a szovjet vezetést a gazdasági reformok feladására biztatta. Nyilvánvalóan

alábecsülték a gazdaságban fokozatosan felhalmozódó problémákat, amire utal az erőteljes rakétafegyverkezés megindítása, s az USA belső problémáit kihasználva a fokozódó beavatkozás a harmadik világ országainak politikájába, elsősorban Afrikában. Hosszú távon ez a gazdaságpolitika végzetesnek bizonyult, s alapjaiban meghatározta a Szovjetunió későbbi sorsának alakulását.

Az olajválság természetesen elkerülhetetlenül éreztette hatását a kelet-európai országokban is, bár a politika sokáig tagadni igyekezett ezt a tényt. Hozzájárult ehhez, hogy maga a Szovjetunió is – a világgazdasági árak emelkedése nyomán – fokozatosan emelni kívánta a térségbe irányuló jelentős olajexportjának árait, ami nagymértékben lefékezte a kisebb országok gazdasági fejlődését. Az olajválság elmentésen érintette az olajexportáló Szovjetuniót és az importáló kisebb KGST-országokat. Ehhez járult, hogy a kisebb szövetségesek az 1960-as évek végére amúgy is elérték az önerőből történő növekedés lehetséges határait. Elkerülhetetlenné vált tehát az 1970-es évek második felétől mindinkább elhúzódó vitáktól kísérve, a KGST addigi gazdaságpolitikájának lassú, fokozatos módosítása, s a „szocialista világgazdaság” alapelveinek fokozatos feladása. Ezt jelezte, hogy a KGST-országok közül elsőként Magyarország felvételét kérte a Világbankba és a Nemzetközi Valutaalapba, s megkezdődött a forintnak a nemzetközi gazdasági folyamatokban fokozatos konvertibilissá tétele az 1980-as évek elejétől.

Bár a szocialista országok egymástól meglehetősen eltérő gazdaságpolitikát valósítottak meg, egy közös jelenség az olajválság utáni évektől megfigyelhető: az 1970-es évek során a legtöbb ország eladósodott a nemzetközi pénzpiacon. Élen

járt e téren Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, majd Románia. Csehszlovákia és a Szovjetunió eladósodása az 1980-as évek végéig nem jelentős, az NDK esetében pedig különleges helyzetet jelentett a politikai okokból az NSZK által fenntartott „belnémet kereskedelem”, amely igen kedvező volt az NDK gazdaságára.

Az 1970–80-as évekre a térség országa-
inak igen heterogén gazdaságpolitikája a jellemző. A Szovjetunió konzervatív magatartása, a régi megoldások fenntartására törekvése, olykor egyenesen a sztálini elképzelések felújítása (pl. a kombinátok rendszere a mezőgazdaságban) az egész térségben lefékezte a reformok amúgy sem erős kibontakozását. Magyarország után a leginkább az átlagtól Lengyelország tért el, eleve azzal, hogy 1956 után a mezőgazdaság kollektivizálását teljesen feladta, s a kisparaszti gazdálkodásnak szabad utat engedett. Ez számos ellátási nehézséget okozott, de a gazdaságnak ezt a szektorát a magángazdálkodás, a magántulajdon elveinek alkalmazására szorította. Az iparban azonban meglehetősen konzervatív maradt a lengyel gazdaságpolitika. Csehszlovákiában gyakorlatilag minden reformot visszacsináltak 1968 után, Romániában és Bulgáriában pedig el sem kezdték azokat. Románia nyugati kölcsönökből jelentős autó- és vegyipart hozott létre, de annak termékeivel minőségi okokból nem tudta adósságait törleszteni. Hasonló volt a helyzet Lengyelországban, ahol ugyancsak nyugati exportra képtelen ipari kapacitásokat hoztak létre kölcsönök segítségével. Bulgáriában a gazdaságpolitika formailag szorosan követte a szovjet álláspontokat, azonban a mezőgazdaság lehetőségeinek jelentős javításával. Az alapproblémát mindenütt az jelentette, hogy a nyugati devizakölcsönöket olyan beruhá-

zásokba fektették, amelyeknek termékei nyugaton nagyrészt eladhatatlanok voltak, így a kölcsönök kamatainak fizetése és a törlesztés gyakorlatilag megoldhatatlan feladat elé állította ezeket az országokat. Amikor a román gazdaságpolitika az 1980-as években elhatározta, hogy a mezőgazdasági termékek kényszerexportjával törleszti a kölcsönöket, ez az életszínvonal hatalmas zuhanásával, az ellátási nehézségek következtében gyakorlatilag az egész gazdaság megbénításával járt, s végül a rendszer teljes összeomlásához vezetett.

A legsikeresebb gazdasági ágazat a mezőgazdaság volt. Az 1960-as évek elején – Lengyelország kivételével – megvalósított kollektivizálás után elsőként Magyarországon, majd a magyar példát követve máshol is jelentős beruházásokat valósított meg. Ezek nyomán az 1970-es évek elejére megszűntek az alapvető ellátási nehézségek, az NDK, Csehszlovákia, Bulgária, részben Jugoszlávia is fokozatosan jelentős tömegű mezőgazdasági cikket exportált. A legjobb eredményeket e téren is Magyarország mutatta fel. Feltűnő viszont, hogy a Szovjetuniónak sohasem sikerült valódi agrárreformokat megvalósítania, így nem véletlen, hogy az 1970–80-as években óriási tömegű gabona és hús importjára szorult. Ezt kisebb részben a kelet-európai országok szolgáltatták, többnyire dollárelszámolások alapján, túlnyomó részét azonban az USA-ból és Kanadából szerezték be. De ez az export sem oldotta meg a kelet-európai országok alapproblémáját: mezőgazdasági exportjuk fokozatos kiszorulása Nyugat-Európából (az ottani állami támogatások és a politikai alapú elzárkózás következtében) hozzájárult a gazdasági nehézségek kiéleződéséhez, s végső soron a kelet-európai országok gazdaságának megbénulásához. Ez képezte a gazdasági alapját annak a poli-

tikai elégedetlenségnek, amely 1989-re az összeomláshoz vezetett. (Az NDK-ban és Csehszlovákiában hozzájárult ehhez az a körülmény, hogy pl. a gyümölcsstermelést nem sikerült nagyüzemi keretek között megvalósítani, a kistermelést pedig az állam nem támogatta.)

Némileg másképpen alakult a szocialista Jugoszlávia fejlődése. 1948 után Jugoszlávia elszigetelten állt Európában. A Szovjetunió és szövetségesei nemcsak politikailag és katonailag, hanem gazdaságilag is az elszigetelésére, megsemmisítésére törekedtek. A nyugati hatalmak, élen az USA-val siettek ekkor a segítségére, elsősorban kölcsönökkel. Jugoszláviában az államosítás, a földreform éppúgy végbe ment, mint a többi szocialista országban. Az 1948-as külpolitikai fordulat után azonban a politika jelentősen mérséklődött. A parasztság szervezetekbe kényszerítése abbamaradt, a parasztok túlnyomó része egyéni gazda maradt. Az ipar fejlődését elősegítették a nyugati kölcsönök, s az, hogy – politikai okokra tekintettel – Jugoszlávia jobb lehetőségekkel rendelkezett nyugati exportját illetően, mint a többi szocialista ország. Ezeket a lehetőségeket a Jugoszláv Kommunista Párt arra használta fel, hogy változtasson addigi – jórészt sztálinista elképzeléseket megvalósító – politikáján. Hamar megindult a szocialista öngazgatásra történő átérés a gazdaságban és a társadalomban, amit jelentősen elősegített az ország soknemzetiségű volta, s ebből fakadó sajátos, az öngazgatás elvein alapuló politikai berendezkedése. Ez, s Tito politikai súlya jelentősen hozzájárult a gyors fejlődéshez, mely azonban igen súlyos problémákat hordozott. Az öngazgatáson alapuló vállalati rendszer ugyan lehetővé tette a helyi kezdeményezések kibontakozását, az élet-színvonal rendszeres emelésének viszont

nem voltak meg a termelékenység növekedésén nyugvó alapjai. Az öngazgatásból adódó elosztási kényszer (több elosztás, mint felhalmozás), az országban meglévő hatalmas gazdasági különbségek, az ezeket feloldani szándékozó központi gazdaságpolitika jövedelemátcsoportosító módszerei (a szegényebb régiók rendszeres támogatása a gazdagabbak eredményeiből), s főleg az, hogy e módszerek nem bizonyultak eredményeseknek, erősen kiélezte a gazdasági ellentéteket, s a mélyben megalapozta a Tito halála (1980) utáni évtized stagnálását, újból elszabaduló inflációját, amire a jelzett okokból az ország amúgy is hajlamos volt (az új dinár bevezetése 1961-ben), a politikai összeomlást megelőző gazdasági káoszt, s a köztársaságok egymással szemben folytatott gazdasági háborújának kibontakozását. A köztársaságok közötti gazdasági ellentétek erősen hozzájárultak a szerbek, horvátok, szlovének ellentéteinek kiéleződéséhez, a polgárháborús helyzet kialakulásához.

A második világháború óta eltelt évtizedek hatalmas gazdasági és társadalmi változásokat hoztak Európa mindkét felén. Nyugat-Európában az iparosodás elérte azokat a területeket is, amelyekre korábban nem vagy alig terjedt ki, így elsősorban Franciaországban gyorsult fel az ipar fejlődése, de hasonlóképpen Spanyolországban, Portugáliában, Írországban, Közép- és Dél-Itáliában és Görögországban is. A skandináv országok egy részét (Norvégia, Izland) a tenger alatti olajlelőhelyek feltárása, Finnországot pedig az 1960-as évek általános konjunktúrája mellett előnyös kereskedelmi lehetőségei a Szovjetunióval, futtatták fel. A következmény a népesség átlagéletkorának megnövekedése, s a mezőgazdasági népesség gyors csökkenése lett.

Az utóbbi évtizedekben jelentősen csökkent Európában a népszaporulat, s ezzel egyidejűleg megnőtt az átlagéletkor. Az iparosodott régiók népessége ma még enyhén, majd idővel természetesen gyorsuló ütemben csökken, ami elsősorban az urbanizáció következménye, de szerepet játszik benne a nők kiterjedt foglalkoztatása mellett az is, hogy az időseknek életük fenntartásához a társadalombiztosítás következtében nem kell számítani utódaik segítségére. Felgyorsult a paraszti népesség összezsugorodása. Nyugat-Németországban, a skandináv államokban (még Dániában is), majd Franciaországban a paraszti népesség nagyjából a minimumra csökkent, az Ibériai-félszigeten, Dél-Itáliában, sőt Görögországban is megkezdődött a mezőgazdasági népesség gyors ütemű csökkenése az 1970-es évektől. Az idősek arányának megnövekedése és a saját mezőgazdasági népesség „elfogyása” tette lehetővé nagy tömegű idegen (jugoszláv, görög, török, portugál, spanyol, arab) munkaerő alkalmazását e gazdaságokban, ami jelentősen hozzájárult a nyugat-európai országok gazdasági fejlődéséhez.

A falusi népesség csökkenése Nyugat-Európa egészében együtt járt a falu és város közötti különbségek teljes vagy részleges eltűnésével, a falu infrastruktúrájának gyors ütemű fejlődésével. Elősegítette e folyamatot a mezőgazdasági termelés terén végbemenő forradalom, a gépesítés, az új termelési rendszerek megjelenése a szakosított termelésre törekvés következtében. Nyugat-Európában mindinkább érvényre jut a gazdaságos méretű üzemek létesítése, a kis földtulajdon felszámolódik. E folyamatot a Közös Piac agrárpolitikája (az ún. Mansholt-terv keretében) jelentős támogatásban részesíti. (Mindez a Közös Piachoz újabban csatlakozott régiókra – Spanyolország, Portugália, Görög-

ország, Írország – ma még csak tendenciáiban vonatkozik.)

A népesség szerkezetében és általános alakulásában bekövetkezett változáshoz hasonló jelentőségű a szociális piacgazdaság kiépülése. Nem utolsó sorban a Szovjetunió megjelenése a világpolitikában készítette már az 1920-as évektől a vezető kapitalista országok egy részét a szociális védőháló kialakítására, a piacgazdaság szabályozására. A második világháború után ezek a törekvések a szociáldemokrata pártok kormányra kerülésével kiszélesedtek. Egész Nyugat-Európára kiterjedt az általános nyugdíj- és betegbiztosítás, a legtöbb országban az ingyenes egészségügyi ellátás átfogja az egész lakosságot. A munkanélküli segélyek rendszere, a szociális támogatás az állam, illetve a település részéről ma már szerves része e rendszernek. Ez részben megnövelte a szociális biztonságot, másrészt szabad kezet adott a gazdaságpolitikának a piac szabályozásához, amikor szükséges, erős restriktív gazdaságpolitika érvényesítéséhez. A szakszervezetek és a munkavállalók közötti rendszeres megállapodás a bérek szabályozott emelésére, a nyugdíjaknak az inflációhoz igazítása éppúgy hozzátartozik e rendszerhez, mint a különféle szociális intézmények (óvoda, öregek szociális ellátása stb.) fokozatos elterjedése az utóbbi évtizedben. Mindez a posztindusztriális társadalom megjelenésének előfeltétele, azé a társadalomé, amely nem elsősorban a termelés növelésében, hanem modernizálásában, a nyersanyagfelhasználás fajlagos csökkentésében, új anyagok és technikai megoldások (műanyagok, automata termelési rendszerek) elterjedésében érdekelt. A népességen belül mind nagyobb szerephez jut a szolgáltató szektor, fokozatosan elsorvadnak a munkások (kék gallérosok) és a hivatalnokok (fehér galléro-

sok) közötti különbségek, olyképpen, hogy a munkásság életszínvonala nő, munkakörülményei az irodaihoz hasonlóvá válnak.

A fejlődés nem lehet zavartalan. Ellenkezőleg, számos új probléma jelentkezett már az utóbbi években is, elég csak a hatalmas anyagi és társadalmi gondot jelentő környezetszennyezésre utalni. Ezeknek a megoldása előreláthatóan óriási összeget, s új erőfeszítéseket kíván.

Kelet-Európában talán még a nyugat-európaiénál is erőteljesebb gazdasági-társadalmi átalakulás zajlott le. Az ipar fejlődésében e rendszerek a beruházási források szűkössége miatt előnyben részesítettek a környezetszennyező megoldásokat, s ez a jövőben óriási nehézségek forrása lehet. A környezetszennyezés megállítása elkerülhetetlen, gazdasági terheinek felmérése ma még lehetetlen. A gazdasági átalakulás a társadalom teljes átrétegződésével járt. Hatalmas mértékben felduzzadt az ipari népesség, miközben a parasztság már mindenhol a népesség 20%-a alá, vagy erre a szintre csökkent. Az erőltetett iparosítás az ipari népesség túlméretezettségével, a szolgáltatási ágazatok elhanyagolásával járt, ami a következő évtizedben újabb átrétegződést tesz szükségessé. A városiasodás, a falu és város közötti különbségek felszámolása azonban még csak a kezdeteknél tart. A termelőberendezések bővítését favorizáló gazdaságpolitika mindenütt elhanyagolta az infrastruktúrát, az út-, vasút- és telefonhálózatot, a csatornázást, a vezetékes ivóvíz kiterjesztését, sőt a legtöbb helyen a lakásépítést is, kivéve azokat a régiókat (pl. Magyarország), ahol az egyéni kezdeményezés a reformok nyomán a helyi politikában nagyobb lehetőséget kapott, valamint a nyugati fejlődéssel némileg lépést tartani kényszerülő NDK-ban (és részben

Csehszlovákiában). De ezeken a területeken is általánosságban legfeljebb egyes régiók fejlődése futott fel az utóbbi évtizedekben. A motorizáció sem fejlődhetett ki abban a mértékben, mint Nyugat-Európában történt.

Másrészről viszont a kelet-európai államok az árszerkezet kialakításakor, a társadalombiztosítási rendszer kiépítésénél, majd az utóbbi évtizedekben az átlagéletkornak és az életszínvonalnak a szociális ellátás rendszerének kiszélesítése nyomán bekövetkezett megemelkedése következtében (alacsony nyugdíjkorhatár stb.) olyan gazdasági terheket vállaltak, amelyek elviselésére a gazdaságok túlnyomó része ma mindinkább képtelen. Mindez e rendszerek nagyarányú átalakítását hozza a következő években. Az infrastruktúra állapota is jelentős gazdasági erőfeszítéseket kíván e társadalmaktól.

Az elmúlt öt évtized alig változtatott az egyes európai régiók egymáshoz való viszonyán. A Nyugat-Európa és Kelet-Európa közötti korábban meglévő különbségek általánosságban azonos szinten maradtak. Ezek után felvetődhet, miért nem alkalmassak ezek az országok a Közös Piachoz való csatlakozáshoz, amikor általános fejlettségi szintjük nyilvánvalóan meghaladja Görögország, Portugália, vagy Spanyolország csatlakozáskori szintjét. A kelet-európai gazdaságok azonban felszámolták a piacgazdaságot, s felszámolásával, az állami gazdaságirányítás négy évtizedes gyakorlatával ma még alkalmatlanok arra, hogy belépessenek a Közös Piacba. A túlságosan gyors belépés gazdaságaik totális kiszolgáltatottságával, különösen mezőgazdasági termelésük azonnali összeomlásával járna. Mindez független attól, hogy a Szovjetunió véglegesen felbomlik-e, vagy sem. Sokkal inkább azzal van összefüggésben, hogy az új gazdasági elit,

amely az elmúlt évek változásai nyomán véglegesen a jövőben formálódik majd ki, mennyire lesz képes felnőni feladataihoz. Akármint is alakul azonban ez országok társadalma, a Közös Piacba való belépés, s ezzel az „Európához való felzárkózás” (azaz a nyugat-európai modell érvényesülésének lehetősége) legalább további két-három, bár valószínűleg több évtizedet vesz igénybe.

Európa 1945 utáni politikai fejlődését áttekintve hangsúlyozzuk: a háború végén gyakorlatilag két nagyhatalom ölébe hullott a világ, az USA és a Szovjetunió voltak azok a hatalmak, amelyekre a történelem a háború utáni világot, s benne Európát bízta. Azok a történelmi személyiségek, akik a világ további sorsát felelősen meghatározták, tudatosan, vagy kevésbé tudatosan óriási terhet vállaltak magukra. Tulajdonképpen egyikük sem állta ki a próbát, de ebben nem elsősorban személyiségüket terheli a felelősség. Egész addigi útjuk, élettapasztalataik, amelyekre építhettek, a semmivel vált egyenlővé, amikor 1945. augusztus 6-án az USA egyik bombázója ledobta Hirosimára az atombombát. Az emberiség az atomkorba lépett, felelős vezetői azonban legfeljebb a

második világháború tapasztalataiból tudtak kiindulni. S ezek a tapasztalatok korántsem voltak elegendőek az új világ berendezésének kialakításához. Jól mutatja ezt a helyzetet azoknak a kérdéseknek a köre, amelyekben Potsdamban a szövetségesek egyezsége jutottak. A háborús bűnösök felelőssége vonása, a nürnbergi per nem okozott gondot, csupán elindította a kérdés megoldásának folyamatát. Annál jellemzőbb a közép- és kelet-európai országok német népességének kitelepítésével kapcsolatos határozat, amelyet összekapcsoltak az új határok megvonásával, s ennek nyomán a németek helyére szovjet, lengyel, cseh lakosságot telepítettek. A német lakosság nem kis része, elsősorban a Németországból áttelepítettek, rászolgált ugyan erre, jó része a szovjet csapatok közeledtével maga indult a belső német területek irányába, de a több millió német ajkú embert érintő határozatot különösen a szovjet, a lengyel és cseh területeken embertelen körülmények között hajtották

A hirosimai
atombombázás

Hirosima az
atombombázás után

A potsdami konferencia

yégre. Hasonló volt a helyzet a magyar lakosságot érintő kitelepítésekkel is.

Az atomkor beköszöntével teljesen új helyzet alakult ki az emberiség történelmében. A két nagyhatalom szembenállása a hagyományos megoldással, fegyveres

sok, elsősorban Sztálin pedig abból indultak ki, hogy 4-5 évig a közvetlen katonai összeütközés nem lehetséges, mert a nyugati hatalmak háború alatti propagandája ezt lehetetlenné teszi, ezt az időt kell a Szovjetunióknak felhasználnia ahhoz, hogy

A nürnbergi per

konfliktussal többé nem volt feloldható. Ennek azonban a potsdami értekezlet (1945. július 17.–augusztus 2.) résztvevői nem voltak, talán nem is lehettek a tudatában. A nyugati politikusok úgy ítélték meg a helyzetet, hogy az atomtikok és gazdasági fölényének birtokában az USA megkezdheti a Nyugat számára most már előnytelennek talált megállapodások felülvizsgálatát. Hozzájárult ehhez az elképzeléshez egy CIA-jelentés, amely szerint a Szovjetunió gazdasága legalább 5-6 évig képtelen a háborúra. A szovjet politiku-

meztörje az USA atommonopóliumát, s felkészüljön a háborúra, amely ez idő után elkerülhetetlen. Ez magyarázza a hatalmas gazdasági erőfeszítéseket, s mindazt, ami az erőltetett iparosítási politikából következett. A félreértések nyilvánvalóak. Az USA vezetői aligha képzelték, hogy a Szovjetunió viszonylag hamar kiépítheti a maga atomfegyver-arszenálját. A Szovjetunió vezetői pedig nem gondoltak arra, hogy éppen a szovjet atomfegyver léte teszi értelmetlenné a két világhatalom szembenállását, s akadályozza meg az új világ-

háború kirobbanását. Ebből a sajátos helyzetből született a sem háború, sem béke állapota: a hidegháború.

A konfrontációt a két nagyhatalom a háború folyamán igyekezett elkerülni, ennek köszönhető, hogy 1944–1945 folya-

fogva az amerikai–szovjet hegemonia érvényesülését jelentette. Az ENSZ azonban csak akkor lett (volna) képes betölteni feladatát, s biztosítani a két világhatalom békés együttműködését, ha erre megfelelő politikai szándék mutatkozik. De már a

Az ENSZ alapokmányának aláírása

mán létrehozták azt a szervezetet, amely – megfelelő politikai akarat esetén – hivatva lett volna az együttműködés kialakítására: 1945. június 26-án megszületett az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ), amely formálisan a háború öt győztes nagyhatalmának (USA, Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország, Kína) biztosított kivételes helyzetet (vétójog a Biztonsági Tanácsban), a valóságban azonban kezdettől

potsdami értekezleten nyilvánvaló volt, hogy az alapkérdésekben meghatározóan eltérőek az elképzelések. S éppen, mert az alapkérdésekben ellentétes érdekek érvényesültek, ezek fokozatosan érvényre jutottak a kevésbé lényeges területeken is. A be nem avatkozás egyik fél számára sem volt elképzelhető. Ami ebből kifejlődött, az nem más, mint a két világrendszer létrejötte.

Utólag nézve fest így a helyzet. A valóságban azonban 1945-ben, vagy a közvetlenül rákövetkező években sokáig nem formálódtak ki tiszta elképzelések. A zavart nagymértékben Roosevelt elnök hirtelen halála okozta (1945. április 12.). Ha az elnök nem hal meg, talán sok minden elkerülhető lett volna abból, ami később történt. Utódával szemben a szovjet politikusok kezdettől fogva előítéletekkel viseltettek, s valószínűleg több politikai rosszindulatot tétéleztek fel róla, mint amit valóban képviselt. Ugyanakkor Truman elnökre is hatottak azok, az elsősorban angol konzervatív politikai körökből jelentkező ösztönzések, amelyek a szovjetellenes politika kiélezésére biztatták.

Ami mindebből Európa további sorsára nézve meghatározó lett, az a két világhatalom kezdetben lappangó, 1-2 év után azonban mind nyilvánvalóbbá váló szembe fordulása egymással, s ennek logikus következményeképpen Európa kettészakadása. Bizonyos kérdésekben ugyan lehetséges volt az együttműködés, ha mind nehezebbé is vált annak gyakorlati megvalósítása, de ezeknek a kérdéseknek a köre mind szűkebbre szorult. A békeszerződések kérdése – Németországot, Ausztriát és Japánt kivéve – ilyen megoldható problémakörnek bizonyult. 1946–1947 folyamán ha nem is könnyen, de sikerült tető alá hozni a békeszerződéseket a háborúból vesztesként kikerülő országokkal, Olaszországgal, Finnországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal. A háborúba így vagy úgy belesodródott országok egy része a szövetségesek oldalán fejezte be a háborút, ezért velük különféle szerződések keretében történt a vitás kérdések rendezése, így a szovjetlengyel, a lengyel–német határ megvonása, Kárpátalja átcsatolása a Szovjetunióhoz.

A párizsi békeszerződések aláírása

A háború nyomán Európa politikai arculata minden tekintetben megváltozott. Jól tükröződik ez abban a körülményben, hogy szinte minden volt hadviselő országban a baloldal különféle irányzatai kerültek kormányra, vagy legalábbis erős befolyásra tettek szert az első választásokon. Nagy-Britanniában még a potsdami értekezlet alatt megtörtént a váltás: a választásokat a Munkáspárt nyerte, így az addigi, Churchill vezette háborús koalíciós kormány helyére munkáspárti került. Franciaországban, Olaszországban a kommunista pártok jelentősen megerősödtek a háború alatti ellenállás politikai tőkéjére támaszkodva, ezekben az országokban a további politikát lényegében az határozta meg, hogyan lehet a kommunista párttal együtt (vagy az ellenére) kormányozni a demokratikus rend fenntartása mellett. Franciaországban de Gaulle kormányában részt vettek kommunista politikusok is, kezdetben Olaszországban is kormányzati szerepet kaptak a kommunisták. Nagyon erős volt a kommunista párt a még politikai küzdelmeit folytató Görögországban, s egyértelműen hatalomra kerül már 1945-ben Jugoszláviában. A korábbi politikai rendszerek összeomlásával a háború előttivel összehasonlítva Európa más részein is baloldali áttörés történt. A Balkántól

Skandináviáig mindenütt a baloldali polgári pártok kerültek kormányra, legalább átmenetileg. Ez a baloldali áttörés 1945–1946-ban jelentősen hozzájárult a Szovjetunió európai helyzetének stabilizálásához, erősítette a kilátásokat egy újabb háború megakadályozására. Mindezt a szovjet politika, a helyzetet félreértelmezve, arra használta fel, hogy felkészüljön az újabb háborúra.

A baloldal megerősödése Európában nem tudta megakadályozni a két világhatalom kibontakozó konfrontációját, miközben maga felőlrlődött ezekben az ellentétekben. Súlyos belpolitikai problémák jelentkeztek mindenütt, részben a háború utáni rossz gazdasági helyzet következtében, részben azoktól függetlenül. A francia belpolitikát a baloldal és a gaulle-isták erősödő ellentétei határozták meg, ami végül de Gaulle lemondásához és a politikai életből való látványos – bár korántsem végleges – kivonulásához vezetett. Az új francia kormányok rövid életűek voltak, s azzal az ellentmondással kerültek szembe, hogy mind a gaulle-isták, mind a kommunistáktól elhatárolva magukat, hosszú távon képtelenek voltak megfelelő kormányzati többség kialakítására. Ugyanez volt a helyzet Olaszországban, azzal a különbséggel, hogy ott gaulle-ista típusú politikai képződmény nem alakult ki, ezzel szemben a kommunista párt jóval erősebb volt a franciánál.

Labilis volt a politikai helyzet Közép-és Kelet-Európában is. A szovjet csapatok jelenléte, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban a Szovjetunió meghatározó szerepe megakadályozta a szabad politikai élet kibontakozását. A szovjet nyomás mindenütt elérte, hogy olyan koalíciós kormányok alakuljanak, amelyekben választási eredményeiket meghaladó szerepet kaptak a kommunista pártok. Ezekben mindenütt

a Szovjetunióból hazatért emigráns vezetők vették át az irányítást. Egyidejűleg megkezdődött a kommunisták (és a szovjet politika) nyomása a szociáldemokrata pártokra, a munkáspártok egyesülésének kikényszerítésére. Ugyanakkor a szovjet politika külpolitikai vonatkozásban igen óvatos maradt. Nem reagált az atomfőlénnyel kapcsolatos amerikai utalásokra, ezzel szemben egyelőre tartotta magát a még a háború alatti megállapodásokhoz, s pl. nem támogatta a görög ellenállás kommunista-baloldali szárnyát a hatalom megragadását célzó kísérleteiben. Más kérdés, hogy a már ekkor önálló politikai arculattal rendelkező Jugoszláv Kommunista Párt e kérdésben külön vonalat képviselve, erősen hozzájárult a görög kommunisták kezdeti sikereihez. A szovjet–jugoszláv ellentétek első jelei éppen ebben a kérdésben mutatkoztak 1945–1946-ban.

Minden előfeltétel adva volt ahhoz, hogy a két világhatalom szembefordulása egymással megmérgezze az európai légkört. Az egyes európai politikai pártok a maguk módján szintén jelentősen hozzájárultak e folyamat felgyorsulásához. Hozzájárult ehhez, hogy az amerikai politika úgy ítélte meg, reális lehetősége van a szovjet politikai áttörésnek Nyugat-Európa jelentős részén. Kezdetben lassabban, később mind erőteljesebben támogatta tehát azokat a politikai törekvéseket, amelyek elháríthatták ezt a veszélyt. A francia és az olasz kommunisták kiszorulása a kormányhatárolból (1946–1947) egyértelműen jelezte ezt a folyamatot (hasonlóan alakult a helyzet a Benelux országokban is). Az angol beavatkozást a görög polgárháborúba nyomon követte az amerikai elkötelezettség erősödése. A német béke- és az osztrák államszerződés megkötése a sorozatos külügyminiszteri konferenciák ellenére mind reménytelenebbé vált.

Az amerikai politika mintegy negatív lenyomataként a szovjet vezetés ugyanazokat a törekvéseket képviselte, nevezetesen katonai és politikai erőterének kiépítését Közép- és Kelet-Európában. 1946 után e téren felgyorsultak az események, 1947–1948-ban Lengyelországtól Bulgáriáig és Albániáig bekövetkezett a politikai fordulat: az ún. „népi demokráciák”-ban először a munkáspártok egyesültek olyképpen, hogy az új pártok vezetése mindenütt a kommunisták kezébe került, s egyúttal megkezdődött a szociáldemokrata pártok szilárd magjának és követőiknek kizárása az új pártokból, majd az egyesült pártok mindenütt átvették a hatalmat

Prágai tüntetés. 1948. február 25.

(hol nyíltan erőszakos módszerekkel, mint Csehszlovákiában, másutt a „parlamentari” módszerek betartásával, de szovjet nyomás segítségével). Az Európa kettészakadását jelentő folyamat párhuzamosan haladt Nyugat- és Kelet-Közép-Európában: kronológiailag is nyomon követhető a párhuzamosság az amerikai politikának megfelelő politikai csoportosulások nyugat-európai és a szovjet politikák képviselő kommunista pártok kelet-európai uralomra jutását illetően. Ez utóbbi folyamatot a kommunista pártok ideológiájára ügyelő ún. Tájékoztatói Iroda 1947. szeptemberi

megalakulása zárja, ez a szerv lépett az 1943-ban feloszlott III. Internacionálé helyére. Az amerikai politika annyiban szabad szemmel jobban nyomon követhető, hogy egy másik síkon nyíltan érvényesült: a német megszállási zónák egyesítése terén. 1948-ra e téren lezárult a folyamat, az előbb Bizóniának nevezett amerikai–angol megszállási övezet erre az időre Trizóniává alakult át a francia övezet csatlakozásával. Ezzel létrejött az előfeltétele Németország gyakorlati kettészakításának, s két német állam megalakulásának. A két világhatalom most már nyílt szembefordulását jelezte az ezt a folyamatot azonnal nyomon követő berlini blokád: a Szovjetunió megkísérelte kiszorítani a nyugati hatalmakat Nyugat-Berlinből. A válasz nem késett, a mesterien megszervezett amerikai léghíd (4 percenként szállt le egy-egy szállítógép) biztosította a város – ha nem is zavartalan, de kielégítő – ellátását. A kb. egy évig tartó berlini blokád végül a Szovjetunió kudarcával végződött. 1949. szeptember 30-án beszüntették.

A berlini blokád. Amerikai léghíd

1948-at szokás a „fordulat éve”-ként emlegetni, mert ekkorra vált nyilvánvalóvá mindaz, ami bekövetkezett. A fordulat valódi éve azonban 1947. Ez év márciusában Truman elnök még a moszkvai külügyminiszteri értekezlet alatt, március 12-

én bejelentette Görögország és Törökország megsegítését (Truman-elv). Ebben az évben került sor a Nyugat-Európa egész további fejlődését alapjában meghatározó Marshall-segély meghirdetésére (1947. június 5.). A segély célja Nyugat-Európa talpraállításának meggyorsítása: a gazdaság helyzetének javítása révén a politikai stabilitás biztosítása volt. A segélyt ugyan formálisan a Szovjetunióknak és a kelet-európai országoknak is felajánlották, azok azonban azt szovjet nyomásra nem fogadták el (máig tart a vita, nem lett volna-e politikailag is jobb megoldás elfogadni). Ezzel szemben az „ideológiai front” erősítésére jött létre a Tájékoztatói Iroda 1947 szeptemberében. Európa kettészakadása tehát lényegében már 1947-ben tény volt, csupán végső kivitelezése húzódott el egy-két évig. S e téren az amerikai politika látványosabb: 1947-re kiszorították a kommunista pártokat a kormányokból Nyugat-Európában, 1948. március 17-én megkötötték a brüsszeli szerződést. 1948. augusztus 1.: egyesült a három nyugatné-

A NATO megalakulása

met megszállási övezet, 1949. május 23-án létrejött a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) a nyugati övezetekből, majd azt követően megalakult az Észak-atlanti Szövetség (NATO), az Egyesült Államok,

Kanada és a nyugat-európai országok (Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Benelux államok, Dánia, Norvégia, Portugália, Izland) részvételével. Ezzel vált nyugati részről befejezett tényé a kettészakadás. Nyugat-Németország csatlakozása a NATO-hoz (1955-ben) csupán befejező aktus volt, amely azért késett sokáig, mert a németellenes politikai erők elsősorban Franciaországban és a Benelux államokban éveken át megakadályozták a nyugatnémet állam felvételét (a legemlékezetesebben 1954-ben, az ún. Európai Védelmi Szerződés – a nyugatnémet fegyveres erők bevonása a nyugati védelmi rendszerbe – elutasításával a francia parlament részéről). A nyugatnémet hadsereg felállítása majd erősítése ettől függetlenül azonban megkezdődött és fokozatosan tényné vált. A szovjet politika ugyanezeket a célokat követte, 1947 folyamán a kommunista hatalomátvétellel egész Kelet-Európában, majd a Német Demokratisztikus Köztársaság (NDK) megalakításával 1949. október 7-én. Egyidejűleg megkötötték azokat a szövetségi szerződéseket, amelyek az egyes kelet-európai államokat külön-külön a Szovjetunióhoz kötötték. Más-más formában tehát, de létrejött az egymással szembenálló két katonai-védelmi rendszer Európában. 1948–1949 folyamán Európa két részének katonai szembenállása tényné vált.

A hidegháború egy új frontját jelentette a szovjet–jugoszláv ellentétek kiéleződése. A Szovjetunió megkísérelte Tito megdöntését, ez azonban sikertelen maradt. A jugoszláv vezetés jelentős támogatást kapott a nyugati hatalmaktól, s ennek köszönhetően szilárdan tartotta magát, miközben maga továbbra is szocialista elkötelezettségű maradt.

A két világhatalom konfrontációja nem korlátozódott Európára. Közvetlen össze-

ütközést jelentett a kínai polgárháború, amely 1949. október 1-jén a Kínai Népköztársaság kikiáltásával, kommunista győzelemmel zárult. Az amerikai szövetséges, Csang Kai-sek kiszorult a kínai szárazföldről, de megvetette a lábát Formosa (Tajvan) szigetén, s megalakította a maga Kínai Köztársaságát. (A két Kína létrejötte sokáig problémákat okozott az ENSZ-ben,

nyeképpen csökkent az életszínvonal, élelmiszerhiány keletkezett. Mindent a háborús előkészületek szolgálatába állítottak.

A hidegháború fokozatosan kiszélesedett. Az 1952 folyamán tett szovjet javaslatok a nyugatnémet fegyverkezés megakadályozására a két német állam egyesítését, s egyidejűleg Németország semlegesítését szorgalmazták, de természetesen

A szovjet–kínai kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírása

ahol a nyugati hatalmak Tajvannak tartották fenn a helyet a Biztonsági Tanácsban.) A Kínai Népköztársaság létrejötte a Szovjetunió komoly nyeresége volt világpolitikai síkon, bár kezdettől fogva vitákat jelentett a Kínai Kommunista Párttal.

A hidegháború legmélyebb pontját az 1950–1953 közötti évek alkotják. Európa két része között gyakorlatilag teljesen megszűnt az érintkezés. A kelet-európai országok elzártsága a nyugattól teljessé vált. Miközben Nyugat-Európában a Marshall-terv segítségével meggyorsult a gazdaság fejlődése, s ezzel egyidejűleg folyt a NATO katonai erőinek kiépítése, Kelet-Európában az egyes országok „szocialista átalakítása” gyorsult fel. Az államosítások után megkezdődött a gyors ütemű iparosítás és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása. 1952–1953-ra mindez jelentősen előrehaladt, s következmé-

nem értek célta, sem most, sem megismétlésükkor, 1954-ben. A fegyverkezés mindkét oldalon feltartóztathatatlanul folyt, a feszültség mind tapinthatóbbá vált. Az amerikai politika a NATO létrehozásával egyidejűleg sikerrel törekedett a Szovjetunió bekerítésére Európán kívül is (Bagdadi Paktum, SEATO, ANZUS), s gyakorlatilag repülőgép-támaszpontok láncolatával vette körül a Szovjetuniót Norvégiától Törökországon, a Közel- és Közép-Keleten át Japánig. Az európai helyzet feszültségét viszont fokozták az 1949-től folyamatosan folyó politikai perek a kelet-európai államokban. A közvetlen összeütközés előkészítése minden téren gyorsult. 1949 szeptemberétől nyilvánvalóvá vált a szovjet atombomba léte, s ez tovább éllezte a helyzetet. (A fegyverkezési verseny újabb szakaszát nyitotta meg az amerikai hidrogénbomba létrehozása 1951-ben,

amelyet a szovjet hidrogénbomba kipróbálása követett 1953-ban.)

A hidegháború valóságos háborúvá azonban nem Európában, hanem a Távol-Keleten, az ugyancsak két részre osztott Koreában változott. 1949. november–1950. február folyamán Mao Ce-tung és Sztálin moszkvai tanácskozásain állapodhattak meg a részletekben, de nem tudni, igazán mi történt. A Szovjetunió a háború kitörésének pillanatától távol tartotta magát a közvetlen katonai cselekményektől, bár gazdaságilag nyilván jelentős segítséget nyújtott. Az 1950. június 25-én kitört háború valószínűleg a Kínai Kommunista Párt kezdeményezésére robbant ki, a Szovjetunió számára inkább az amerikai politikai és katonai felkészülés kitapogatására szolgált.

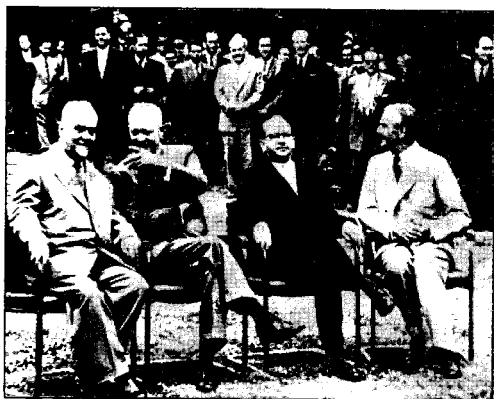

Az SZKP XIX. kongresszusa

Nem egészen világos, vajon új szovjet politikai elképzelések kialakítását szolgált-e a Szovjet Kommunista Párt XIX. kongresszusa 1952-ben. Sztálin zárszavában utalt arra, hogy a kommunisták feladata a nemzeti függetlenségi harc zászlájának felemelése világszerte, s ez elsősorban a gyarmati létükből éppen felszabaduló országokra vonatkozott. Lehetséges tehát, hogy már ekkor megfogalmazódott az a szovjet politika, amely az amerikaiak által a Szovjetunió köré font támaszpont-hálózatot a gyarmati népek irányában kí-

vánta áttörni. 1945 óta szakadatlanul folyt a gyarmati népek felszabadulásáért vívott küzdelem, hol fegyveres formában, hol békés eszközökkel. Indonézia 1945–1948 között vívta a maga fegyveres harcát a hollandok és angolok ellen, Indokínában franciaellenes forradalmak zajlottak le (a francia katonai vereséget 1954-ben a kivonulás követte), miközben India elszakadása Nagy-Britanniától többé-kevésbé békés eszközökkel folyt. 1948-ra India felszabadult, az azonnal kitörő háborút Pakisztánnal sikerült lokalizálni (itt a szovjet és az amerikai politika azonos vonalat követett). Hasonló volt a helyzet a Közel-Keleten, ahol kezdetben a zsidó állam létrejöttét mindkét nagyhatalom támogatta. 1952-ben bekövetkezett Egyiptom forradalma, 1953-ban Iránban Moszadik kormánya államosította az olajmezőket. Afrika is forrongott, fokozatosan kibontakozott az algériai függetlenségi harc. Európa gyarmattartó országai 1951-re gyakorlatilag elvesztették gyarmataikat, amelyek még megvoltak, ott fegyveres küzdelem folyt az európaiak ellen (Algéria mellett más francia gyarmatokon, s mind erőteljesebben a portugál gyarmatokon). A szovjet elképzelés tehát, amelyet 1954–1955 folyamán a szovjet politika látványos betörése követett a „harmadik világba”, korántsem nélkülözött minden alapot.

A hidegháború valódi fordulatát Sztálin halála (1953. márc. 5.) jelentette. Az új szovjet vezetés felmérte azokat a károkat, amelyeket a háború elkerülhetetlenségének tézisére építő sztálini politika okozott, s miután a belső ellentéteken egy időre úrrá lett (Berija kivégzése 1953-ban), hozzálatott a „békés egymás mellett élés” új politikai vonalának kiformálásához. Természetesen évekig tartott, amíg a Nyugat elfogadta az új szovjet politikát és kialakította az együttműködést vele. A szovjet

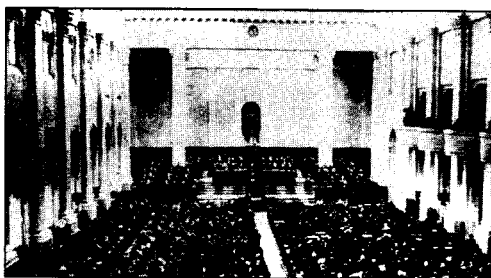
A genfi értekezlet

Szovjet–német tárgyalás Moszkvában

békejavaslatok 1953–1954-ben (a koreai fegyverszünet megkötése, egyoldalú szovjet leszerelési lépések bejelentése), a Németország semlegesítésére vonatkozó javaslatok, a tárgyalások újbóli felvétele a négy nagyhatalom között (1954: genfi négyhatalmi csúcs) fokozatosan megtörte a jeget. 1955-ben a Szovjetunió engedményei nyomán létrejött az osztrák államszerződés (a független Ausztria semlegeségével), a Szovjetunió visszaadta Finnországnak a Porkkala Udd-támaszpontot. Az osztrák államszerződés megkötése miatt szükségessé vált a szovjet csapatok kelet-európai jelenlétének új jogi alapokra helyezése (korábban a békeszerződések alapján állomásozhattak szovjet csapatok a térségben az osztrák békeszerződés megkötéséig). Így került sor 1955. május 14-én a Varsói Szerződés létrehozására. Ez a NATO-hoz hasonló katonai szövetségi rendszer volt. Ezt követte szeptemberben a kapcsolatok normalizálása Nyugat-Németországgal: Adenauer moszkvai tárgyalásain felvették a diplomáciai kapcsolatokat. Ezzel az NSZK tulajdonképpen megtörte a Hallstein-doktrínát, amelynek értelmében minden, az NDK-t diplomáciailag elismerő állammal megszakítja a diplomá-

ciai kapcsolatokat.) A Hruscsov vezette szovjet párt politikája egyenes vonalban vezetett a sztálini politika felülbírálatához: 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusa felszínre hozta a sztálini vezetés bűneit (bár annak személyes jellegét emelte ki), s világszerte hozzájárult az enyhüléshez, a békés egymás mellett élés „lenini” politikája most már végérvényes meghirdetése (különösen az után, hogy 1957 nyarán eltávolították a pártellenzéket a hatalomból). Megtörtént a kibékülés Jugoszláviával is.

Az SZKP XX. kongresszusa

Az új szovjet politikai vonal kidolgozása felszínre hozta a kelet-európai rendszerek válságát. 1953–1956: a szovjet blokk megrázkódtatásának évei. 1953. június 17-én a berlini nép felkelését a szovjet tankok megjelenése ugyan néhány nap alatt lecsillapította, de a folyamat gyorsan végigsöpört a többi csatlós országon is.

A berlini felkelés. 1953. június 17.

1955–1956-ban Lengyelországban tört ki politikai válság, mely végül a pártvezetés bukását (Bierut öngyilkossága), jún. 28-án Poznanban lázadást, s a párt Gomulka vezette szárnyának élre kerülését hozta. A legélesebben azonban a válság Magyarországon jelentkezett, ahol 1953–1955 között a Nagy Imre vezette új kormány igyekezett felszámolni az elkövetett hibákat. A Rákosi vezette Központi Vezetőség ezt sikeresen megakadályozta. A pártvezetés válsága végül demokratikus forradalomhoz vezetett, 1956. október 23.–november 4. között.

Budapest, 1956 október

A forradalmat (a többpártrendszer visszaállítása, kilépés a Varsói Szerződésből, a semlegesség bejelentése) a szovjet csapatok bevetésével verték le, a Kádár János vezette ellenkormány közreműködésével. Az európai szovjet erőteret ezzel sikerült egy időre stabilizálni, de a rendszerek tartós válsága a továbbiakban évtizedenként a felszínre tört (Csehszlovákiában, majd Lengyelországban).

A nyugati hatalmak a szovjet blokk válságjelenségeit nem használták ki, nem avatkoztak közbe. Ennek magyarázatát a két világhatalom között erre az időre már létrejött stratégiai erőegyensúly nyújtja. Ha az átlagember még nem is volt a tudatában, de 1955 táján az erőegyensúly megvalósult. A Szovjetunió is rendelkezett atom- és hidrogénbomba-arsenállal, s az amerikai légi fölényrel szemben jelentős interkontinentális ballisztikus rakétaerőre támaszkodhatott. A stratégiai erőegyensúly állapotát Eisenhower elnök (1952–1960) tudomásul vette, s politikáját fokozatosan ahhoz igazította. A szovjet beavatkozást politikailag ugyan minden nyugati politikai irányzat elítélte, a tárgyalások azonban nem szakadtak meg (1959-ben Hruscsov az USA-ba látogatott).

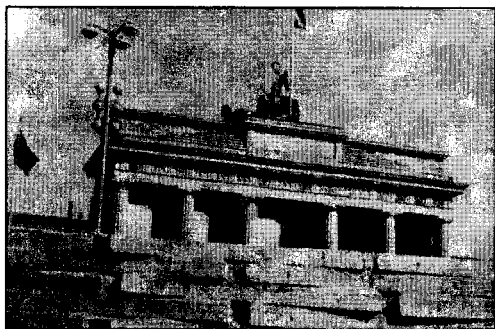
A stratégiai erőegyensúly létrejött, amelyet mindennél jobban jelzett az első szputnyik fellövése 1957. október 4-én, majd az U–2 amerikai kémrepülőgép lelövése 1960-ban (ez ezúttal a párizsi négyhatalmi értekezlet meghíúsulását jelentette), a világpolitika új fordulatát hozta. A Szovjetunió kitört körülzártságából, első sorban a volt gyarmatok irányában. Hruscsov látogatása Indiában, a szovjet politika sikerei a Közel-Keleten (Egyiptom megvédése 1956-ban, az iraki forradalom nyomán a Bagdadi Szerződés szét hullása) manőverezési lehetőséget teremtett a Szovjetunió számára.

Miután a Kennedy–Hruscsov csúcstalálkozó (1961. június) nem hozott eredményt, a Szovjetunió külpolitikai helyzetének javulását felhasználva 1961. augusztus 13-án felhúzták a berlini falat (a berlini kérdés rendezését már 1958 végén felvette a szovjet politika), s ezzel megerősítették az NDK határát.

Ugyanakkor az enyhülési politika, az új világháború veszélyének nyilvánvaló eloszlása felerősítette mindkét szövetségi rendszerben a centripetális erőket. Az 1960-as évek elejére nyilvánvalóvá vált a Kínai Kommunista Pártnak a Szovjetuniótól eltérő vonalvezetése (kínai–szovjet katonai összeütközés a határövezetben 1967-ben). 1958-ban pedig Franciaországban de Gaulle került kormányra, aki miután átalakította a francia alkotmányt (népszavazás útján elnöki rendszer bevezetése,

Hruscsov és Kennedy találkozója Bécsben

A berlini fal részlete

az ún. V. köztársaság), s a polgárháború veszélyét elhárítva befejezte az algériai polgárháborút (1959), az amerikaiaktól sok vonatkozásban eltérő külpolitikai vonalvezetést valósított meg. Az enyhülést felhasználva, s az önálló francia atomerőre támaszkodva francia vezetéssel új európai politika kialakítására törekedett. 1962 őszén, az atomháború közvetlen kirobbanásával fenyegető kubai válság idején (a Szovjetunió rakétabázist épített ki a szigeten) ugyan egyértelműen az USA mellé állt, de éppen a válság tapasztalatai alapján igyekezett politikailag leszakadni az USA-ról. Meggátolta Nagy-Britannia felvételét a Közös Piacba (az angol–amerikai „különleges kapcsolatok” miatt), s a Közös Piac gazdasági erejére támaszkodva megnyitotta a kibékülés politikáját Nyugat-Németországgal.

1962 tavaszán az NSZK-ba látogatott, majd 1963 januárjában szerződést kötött Adenauerral. Ez francia–német tengely létrejöttét jelentette az amerikai politika ellenében. 1965 őszén az Európai Közösség miniszteri tanácsában Franciaország megakadályozta a többségi elv érvényesülését, majd de Gaulle politikája leglátványosabb lépéseként 1966 márciusában Franciaország kilépett a NATO katonai szervezetéből, később pedig kiutasította a NATO katonai szervezeteit az országból. De

A német–francia együttműködési szerződés aláírása

Gaulle még 1965 nyarán Lengyelországba, 1966 nyarán pedig a Szovjetunióba látogatott, s ezzel tette nyilvánvalóvá a francia külpolitika fordulatát (Európa az Urálig).

A stratégiai erőegyensúly állapotát nem változtatta meg Hruscsov bukása (1964). A Brezsnyev irányította új szovjet vezetés egészen az 1970-es évek közepéig következetesen folytatta az enyhülés politikáját. Nem élezték ki a viszonyt az USA-val annak vietnami beavatkozása miatt sem. A még Kennedy elnöksége idején 1963-ban megkötött első jelentős egyezményt, az ún. „atomcsend”-szerződést követően az amerikai és a szovjet politika egyaránt a leszerelés kérdését állította előtérbe. 1968. július 1-jén megkötötték az „atomsorompó”-egyezményt, ami közvetlen előkészítője volt az 1969-ben meginduló, s hosszú éveken át tulajdonképpen egészen máig tartó leszerelési tárgyalásoknak.

Az enyhülést kisebb mértékben megzavarta, de nem akadályozta meg sem a csehszlovákiai válság, a Szovjetunió és szövetségesei beavatkozása 1968. augusztus 20-án (csupán a Ceaușescu vezette román külpolitika önállóságának kinyilvánítását tette lehetővé, és véglegessé tette Albánia szakítását a Varsói Szerződéssel és a KGST-vel), sem a még 1968 márciusában

Prága, 1968

kirobbant lengyel válság, amely az egyetemi hallgatók megmozdulásával kezdődött, s végül 1970-ben Gomulka lemondásához vezetett. A szovjet katonai beavatkozás Csehszlovákiában, annak technikai lebonyolítása (az addigi legnagyobb légi deszszant hadművelet) inkább megerősítette a nyugati politikát a leszerelés és az enyhülési politika folytatásában. A leszerelési tárgyalások eredményeképpen 1972 májusában Nixon elnök Moszkvába látogatott, amelynek során aláírták a SALT I. megállapodást és az ABM-szerződést, s ezt követően Brezsnyev látogatása az USA-ban 1973 júniusában, s azonnal megkezdtek a SALT II. szerződés előkészítését.

Az amerikai enyhülési politika közvetlen folyománya volt a szociáldemokrata-szabaddemokrata-koalíció létrejötte az

NSZK-ban és az új keleti politika meghirdetése. Már a nagykoalíció (a CDU–CSU–SPD között 1966–1969-ben) külpolitikája némileg módosított a korábbi merevségen.

Az 1969-es választásokon az 1959 óta új bel- és külpolitikai irányt követő szociáldemokrata párt, a szabaddemokratákkal

A Brandt–Scheel-kormány

szövetségben kormányra került, s azonnal hozzálátott az új keleti politika kialakításához. Még az évben Lengyelországba látogatott Brandt kancellár, majd 1970 au-

gusztusában Moszkvában, a Szovjetunióval aláírta a megállapodást az erőszakról való lemondásról, s ezzel az NSZK lényegében elfogadta a háború után kialakult határokat. Az új keleti politika megnyitotta az utat a nyugat-berlini kérdés rendezése előtt is, a négyhatalmi megállapodást 1971-ben kötötték meg.

Ez tette lehetővé az NSZK–NDK-köze-

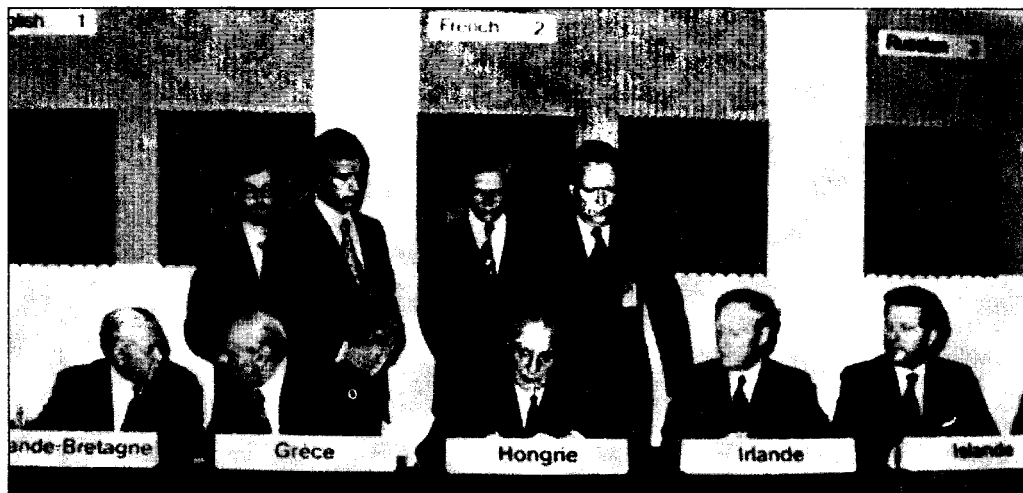

Brandt a varsói gettónál

A két német állam képviselője Helsinkiben

ilag nem, gyakorlatilag azonban elismerte az NDK-t önálló államként. A keleti szerződéseket az NSZK törvényhozása 1972-

A helsinki záróokmány aláírása

ben ratifikálta. 1973-ban Brandt Prágában hasonló szerződést kötött Csehszlovákiával. Mindezek nyomán elhárult a legnagyobb akadály az enyhülési folyamat útjából, s megnyílt az út az európai csúcskonferencia előtt. Erre 1975 augusztusában Helsinkiben került sor, Albánia kivételével az összes európai ország s az USA és Kanada részvételével. A megállapodások három csoportjából a Szovjetunió inkább az európai határok elismerésére, s az erőszakról való lemondásra, a nyugati hatalmak inkább az emberi jogok biztosításának garanciáira helyezték a hangsúlyt (utókonferenciák Belgrádban és Budapesten). Nem sokkal ezt követően került sor a SALT II. szerződés elveinek kidolgozására Vlagyivosztokban.

Az amerikai–szovjet enyhülési politika az 1970-es évek közepére nagyjából megteremtette a békés Európát, bár az európai egység nem állhatott helyre. A közeledés a két katonai csoportosulás államai között azonban jelentősen előrehaladt. Felélénkultek a gazdasági és kulturális kapcsolatok, a politika fokozatosan teret engedett az élet minden területén a közeledésnek. Ezek a viszonyok mindkét táborban kedveztek a sajátos vonások kibontakozásának. Franciaországban az 1968. májusi diákmegmozdulások után 1969-ben lemondott de Gaulle, de pártja 1981-ig (ekkor a szocialista Mitterand lett a kommunista szavazatok segítségével az elnök) részben egyedül, részben koalícióban a giscardistákkal hatalmon maradt. Pompidou majd Giscard folytatták a korábbi külpolitikai vonalat, s részben az NSZK-ra támaszkodva, az önálló Nyugat-Európa szerepét építették. 1973. január 1-jével Nagy-Britannia is tagja lett a Közös Piacnak, s így a két nyugat-európai gazdasági szövetség az utóbbi évekre már összeolvadt.

Az enyhülés aláásta a nem demokratikus rendszereket Nyugat- és Dél-Európában. Az 1967-ben Görögországban hatalomra jutott fasisztoid katonai diktatúra (az „ezredesek” uralma) 1974-ben megbukott. 1974 áprilisában katonatisztek forradalma döntötte meg a Salazar halálát túlélő portugál fasiszta rendszert. A forradalmat az évtizedek óta tartó gyarmati háború váltotta ki. A „szegfűk forradalma” átmenetileg szélsőbal katonatisztekett juttatott hatalomra, 1976 után azonban (ekkor fogadták el az alkotmányt) előbb a szocialista Soares, majd jobboldali kormányok alakultak. A spanyol fasiszta diktatúra is csupán hónapokkal élte túl Franco halálát (1975. november 20.), ebben a még 1947-ben újra életre hívott monarchia élére kerülő János Károly királynak volt jelentős politikai szerepe. Előbb Suarez miniszterelnökségével megteremtette a békés átmenetet a polgári demokráciába, majd 1978-ban alkotmányt fogadtak el, s a választásokon a szocialista Gonzales kapott többséget. A király szerepe a fasiszta tisztok puccsának megghiúsításában (1981) meghatározó volt. Spanyolország belépett a NATO-ba és a Közös Piacba, s gazdaságilag felzárkózóban van a fejlettebb nyugat-európai régiókhoz. Ugyanez vonatkozik – bár jóval kisebb mértékben – Görögországra és Portugáliára is.

Az enyhülés évtizedei fényes bizonyítékát adták az ún. „szocialista” rendszerek életképtelenségének. A Szovjetunió vezetői az 1970-es évek közepétől mind konzervatívabb belpolitikát folytattak, s ez a kisebb szövetséges országokban sem kedvezett a reformfolyamatnak. Romániában rendkívül merev, a nemzeti ellentétek kiélezésére építő rendőrállam formálódott, Csehszlovákiában 1968 után a konzervatív erők minden reformot elfojtottak. Lengyelországban 1970 után 1979–1980-ban

robbant ki újabb – a gazdasági helyzettel magyarázható – elégedetlenség, amely politikai válságba torkolt. A kommunista párttól független új szakszervezet (Szolidaritás) megalakulásával kettős hatalom alakult ki. A szovjet beavatkozást végül az új pártvezetés (Jaruzelski) rendkívüli állapot bevezetésével (1981. december 13.) kerülte el. Néhány év után sem konszolidálódott a helyzet, az ország a válság szélén táncolt, bár az élelmiszer-ellátás némileg javult. A politikai válság a gazdaság teljes felbomlását idézte elő. Jugoszláviában Tito halála (1980) után a nemzeti elmentések kiéleződése feltartóztathatatlannal vitte az országot a széthullás irányába. Hozzájárult ehhez a gazdaság hanyatlása, a magas infláció. A reformok – kisebb-nagyobb kerülőkkel – csak Magyarországon haladtak jelentős mértékben előre. 1985 táján a gazdasági reformokhoz itt már társadalmi-politikai reformok is járultak.

A szovjet politikai vezetés mindebből alig látott valamit. Világhatalmi szerepének erősítésével volt elfoglalva. Az USA az 1960-as évek közepe óta mind erőteljesebb kötelezettséget vállalt Vietnamban, s ott vívott háborúja szinte minden más kérdést háttérbe szorított. A háború erősen hozzájárult a polgárjogi mozgalmak kibontakozásához. Az 1960–70-es évek fordulóján az amerikai politika középpontjában a belső kérdések megoldása állt. Amikor Nixon elnök az 1972. évi választások idején belebonyolódott a Watergate-botrányba, amely végül 1974-ben lemondásához vezetett, az USA nemzetközi téren jó időre megbénult. Katonai veresége Vietnamban részben ennek köszönhető. Az 1970-es évek közepén a szovjet vezetés úgy vélte, sikerrel kísérheti meg befolyási övezetének jelentős kiszélesítését, elsősorban Afrikában. Hozzájárult ehhez az

új amerikai elnök, Carter (1976–1980) sikertelen emberjogi politikai kampánya, amely a szocialista országokban nem érte el célját, ellenben összeomlásra ítélte a despotikus rendszereket Etiópiában és Iránban.

A szovjet politika kezdeti látványos sikerét jelezte a kubai csapatok megjelenése Angolában és Etiópiában. Szovjet gazdasági segítséggel szilárdították meg az új rendszereket Mozambikban és Dél-Jemenben. A szovjet fegyverkezés is új szakaszba lépett. Jelentős flotta épült ki, s megkezdődött a leszerelési tárgyalásokon addig nem érintett közép-hatósugarú rakétarendszerek telepítése, ami az európai erőegyensúly felborulásával fenyegetett. A szovjet vezetés nem mérte fel, hogy ez a politika hosszú távon új fegyverkezési versenyt vált ki, amely óriási terheket ró majd a szovjet gazdaságra. 1979 decemberében megkezdődött a szovjet beavatkozás Afganisztánban, s ezzel az ázsiai erőegyensúly felborulása fenyegetett. A nemzetközi légkör újból megfagyott, az új mélypontot a SALT II. megállapodás amerikai kongresszusi elutasítása és a dél-koreai utasszállító gép lelövése jelentette a Szovjetunió területe fölött (1983. szeptember).

Az erőteljes amerikai válasz elkerülhetetlenül bekövetkezett. Az 1980-as választásokon a republikánus párti Reagan lett az elnök (1980–1988), aki szovjetellenes retorikával, évi 300 milliárd dolláros katonai költségvetéssel, s egy új védelmi rendszer (SDI) kiépítésének meghirdetésével válaszolt. A reagoni politika egészében sikeresnek bizonyult, az új fegyverkezési versenyt a szovjet gazdaság, elsősorban a polgári szféra nem bírta, s az 1980-as évek közepére tartós válságba került.

A szovjet vezetés kezdetben nem ismer- te fel az amerikai politikai változások horderejét. Brezsnyev halála után And-

ropov vezetésével megkezdődtek a reformok, de a főtitkár halála leállította azokat. Csernyenko a régi szemléletet, a merev mozdulatlanyságot képviselte. Csak az ő halála után, Gorbacsov főtitkárságával indulhatott meg, most már erőteljesebben a reformfolyamat. A „peresztrojka” és a „glasznoszty” politikája azonban törvényszerűen óriási zűrzavart idézett elő a 70 év óta központi irányításhoz szokott gazdaságban. A reformok kisebb-nagyobb kerülőkkel ugyan folytatódtak, de ez nem volt elegendő a gazdaság talpraállításához. A szovjet–amerikai csúcserkezteken elért leszerelési eredmények nem bizonyultak elegendőeknek a gazdaság élénkítésére. A szovjet rendszer maga is megindult a felbomlás útján attól a pillanattól kezdve, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az új főtitkár nem kíván erőszakot alkalmazni a politikában. Ezzel azonban megkezdődött az európai szocialista rendszerek felbomlása is. 1987-től Magyarországon létrejöttek az első ellenzéki szervezetek, a pártértekezlet leváltotta Kádár Jánost (1988. május). Nagy Imre és kivégzett társainak újratemetése már nyilvánvalóvá tette a rendszer felbomlását. Az ellenzéki kerekasztallal folytatott tárgyalásokon megtörtént a békés hatalomváltás.

A magyar átalakulás felgyorsította a kelet-európai rendszerek összeomlását. Az NDK polgárainak átengedése Ausztriába erodálta az NDK-t, a berlini fal ledöntése egyértelmű volt a rendszer halálával. Hasonló helyzet alakult ki Csehszlovákiában („bársonyos forradalom”), ahol a hatalom szintén békés úton került az ellenzék kezébe. Ez adott lökést a lengyelországi átalakulásnak. Itt egyéves átmenet után jött létre az új rendszer. Csupán Romániában került sor véres felkelésre (1989. december 22.), amelynek eredményeképpen kivégezték Ceaușescut és feleségét. Máig vi-

tatott, mennyiben játszott itt szerepet az eseményekben egy, már korábban előkészített palotaforradalom.

Az átalakulás Közép- és Kelet-Európában alapjában megtörtént, bár nem azonos eredménnyel. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon polgári demokráciák alakultak ki. Romániában, Bulgáriában, Szerbiában azonban a választások nyomán olyan nacionalista rendszerek jöttek létre, amelyek módszereikben még sok vonását hordozzák a korábbi rendszereknek. A folyamat még tart, nehéz meghatározni valódi jellegét. Hozzájárult ehhez a Szovjetunió szétesése 1991 augusztusa, a sikertelen puccs után (Gorbacsov ellen, mellett?). A Szovjetunióból kialakult Független Államok Szövetsége (FÁK) ma még a további felbomlás felé halad. (A balti államok és Grúzia nem léptek be az államszövetségbe.)

Az egész átalakulási folyamat legnagyobb veszedelme a nemzeti kérdés kiéleződése mindenütt, ahol az elmúlt évtizedekben visszaszorították a politikai élet nyilvánosságából. A Szovjetunióban a balti, az örmény–azeri, s a grúz–osztét kérdés kiéleződésével kezdődött, majd a szétesett Jugoszláviában a szerb–horvát–szlovén összeütközéssel mélyült el. A szerb kérdés (a horvátországi, bosznia-hercegovinai polgárháborúnak ez az alapja) kiéleződése mára széttörte Jugoszláviát. Ugyanez a politika jelentkezik a volt Szovjetunióban Moldáviában (román többség, erős orosz–ukrán kisebbség). Ukrajnában (erős orosz kisebbség), a balti államokban stb. Az erőre kapott nacionalista hullám mindenütt elsöpörni látszik a józan politikai erőket. Újabbban a szlovák–cseh ellentét kiéleződése Csehszlovákia felbomlásához vezetett.

Nem sokkal kisebb nehézségeket jelent az átalakulásban a vállalkozó-polgári réte-

gek hiánya, Magyarország kivételével, majdnem az egész térségben. Az átalakulás szociális kérdések tucatjait veti fel, széles rétegeket taszít hat nyomorba, ami komoly társadalmi nyugtalanság kialakulásához vezethet (mint már vezetett eddig is több területen). Ezek összefonódása a nemzeti-nemzetiségi ellentétekkel újabb kataklizmákat idézhet elő.

Az átmenet korántsem egyszerű folyamat tehát, s könnyen társadalmi katasztrófák sorozatát indíthatja el. A ma már több százezres menekültábrak ennek csupán első jele. A kelet-európai térség ma messzebb van az európai normáktól, mint valaha volt. Csak Közép-Európa egyes területei (Lengyelország, Magyarország, Szlovénia, talán Csehország és Szlovákia, ha felbomlásuk békés keretek között marad) jelenthetnek kivételt. Ezeknek az országoknak van jelenleg esélyük arra, hogy nagyobb nyugati gazdasági segélyek révén megindulhassanak a későbbi felemelkedés rögzös, keserves útján.

Az 1917-ben Lenin és a bolsevikok által elindított kísérlet tehát összeomlott.

Romjai – mint láttuk – könnyen maga alá temethetik fél Európát. Ennek elkerülése az elkövetkező évek gigászi feladata. Vajon a világ politikai vezetői felméri-e egyáltalában, miről is van szó? Vajon tisztában vannak-e azzal, hogy egyetlen rossz politikai lépés tízezrek halálát idézheti elő? A közvetlen jövő nem rózsás. Az új világ véres vajúdása sokáig tarthat.

Reális a veszélye egy újabb katonai diktatúrának. A FÁK állapota ma sok tekintetben hasonlít az 1917-es oroszországi forradalmi helyzethez, annyiban előnytelenebb kiadásban, hogy a birodalom békés körülmények között történt felbomlása a vereség sokkal erősebb érzetét kelti. Egy újabb diktatúra létrejötteének esélye tehát nem kicsi.

Hozzájárulhat ehhez a kommunizmus ideológiájának (vagy annak az ideológiának, amiről azt hitték, hogy az) az összeomlása. A helyén ma még semmi sincs, csupán légüres tér, amelynek valódi tartalommal megtöltése évtizedeket vehet igénybe. Mindez együtt jelzi a reális veszélyeket.

KRONOLÓGIA

Köztörténet

- 476 – Romulus Augustulus lemondatása.
A Nyugatrómai Birodalom vége.
- 481–511 – Clodvig frank király.
- 489 – A keleti gótok Itáliában.
- 496 – A száli frankok felveszik a kereszténységet.
5. sz. vége – A szlávok balkáni beköltözésének megindulása.
- 507 – A nyugati gótok Hispániában.
- 527–565 – Justinianus császár. Kísérlet a Római Birodalom feltámasztására.
- 532 – A Nika-féle felkelés Konstantinápolyban.
- 533 – A vandál állam bukása.
- 536 – A keletrómai seregek elfoglalják Rómát, majd Ravennát is.
- 552–555 – A keleti gót állam megdöntése.
- 558 – Az avarok Erdélyben legyőzik a gepidákat.
- 560–570-es évek – A szlávok nagy tömegű beköltözése a Balkánra.
- 567–631 – A nyugati gót királyság fénykora.
- 568 – A longobárdok Észak-Itáliában.
- 590–604 – I. (Nagy) Gergely pápa.
- 602–610 – Belháború a Keletrómai Birodalomban.
- 610–641 – Hérakleiosz császár alatt újjászerveződik és megerősödik a Keletrómai (ettől számítva Bizánci) Birodalom.
- 628–653 – Samo átmenetileg egyesíti a nyugati szláv törzseket.
- 629–639 – I. Dagobert.
- 634–640 – Az arabok jelentős területeket (Szíria, Palesztina) foglalnak el Bizánctól.
- 668–678 – Az arabok sikertelenül ostromolják Bizáncot.
- 680–681 – A bolgár-törökök Aszparuh vezetésével megalapítják a dunai bolgár államot.
- 687 – Pippin ausrasiai majordomus egyesíti a két frank királyságot.
- 709 – Az arabok Hispániában.
- 711 – Az arabok megsemmisítik a nyugati gót államot.
- 714–741 – Martell Károly frank majordomus.
- 726–843 – A képromboló mozgalom Bizáncban.
- 732 – Martell Károly Poitiersnél megállítja az arabokat.
- 741–768 – Kis Pippin majordomus, majd frank király.
- 741–775 – V. Konstantin császár.
Bizánc megerősödése.
- 756 – Kis Pippin békét köt a longobárdokkal.
A pápának átadja Ravennát és Romagnát, megeremtve az egyházi állam alapjait.
– Córdoba: független, arab állam.
- 768–814 – Nagy Károly frank király.
- 774 – Nagy Károly megdönti a longobárd államot.
- 787 – A normannok első megjelenése Nyugat-Európában.
- 791–796 – Nagy Károly hadjárata az avarok ellen.
- 800 – III. Leó pápa Rómában császárrá koronázza Nagy Károlyt.
- 800-as évek eleje – Normannok a brit szigeteken.
- 802–839 – Egbert wessexi királyi kísérlete az angolszászok egyesítésére.
- 811 – Krum bolgár kán győzelme Bizánc felett.
- 812 – Az aacheni szerződés.
- 818–846 – Mojmir morva fejedelemsége önállósul.
- 840 – Az arabok elfoglalják Dél-Itáliát.
- 843 – A verduni szerződés.
- 843–877 – Kopasz Károly nyugati frank király.
- 843–877 – Német Lajos keleti frank király.
- 845 – A normannok a Szaján felhajózva kirabolják Párizst.
- 855 – Lothar császár halálával a középső frank államot (Burgundia, Itália) két testvére – Kopasz Károly és Német Lajos – egymás között felosztja.
- 862 k. – Rurik varég zsoldosvezér Novgorodban államot alapít.
- 865 – Borisz (I. Mihály) bolgár uralkodó felveszi a kereszténységet.

- 867–1056 – I. Basileios bizánci császárral megkezdődik a macedón dinasztia uralma.
- 870–894 – Szvatopluk morva fejedelem.
- 871–899 – Nagy Alfréd egyesíti az angolszász királyságokat.
- 875 – Kihal a Karolingok itáliai ága.
- 875–879 – Zdeslav horvát fejedelem önállósul a frankoktól.
- 879–912 – Oleg kijevi fejedelem.
- 881–886 – A normannok legnagyobb hadjárata Nyugat-Európa ellen.
- 887 – III. (Vastag) Károlyt leteszik a trónjáról.
- 893–927 – Simeon cár.
- 896–902 – A magyar törzsek elfoglalják az egész Kárpát-medencét.
- 911 – III. Károly francia király normannokat telepít le a Szajna torkolatánál.
- Kihal a Karolingok keleti (német) ága.
- 919–936 – I. (Madarász) Henrik megalapítja a szász dinasztíát.
- 919 – Simeon felveszi a bolgár cári címet.
- 924 – Tomisláv horvát király koronát kap a pápától.
- 934 – Cseszlav nagyzsupán egyesíti a szerb törzseket és elszakad Bulgáriától.
- 935–967 – I. Boleszláv cseh fejedelem függetleníti magát a német hűbértől.
- 936–973 – I. (Nagy) Ottó. A Német-római Birodalom megalapítása.
- 950 – I. Boleszláv elismeri a birodalom fennhatóságát.
- 955 – A magyarok veresége Augsburgnál.
- 962 – I. (Nagy) Ottó császárrá koronázása.
- 963–992 – I. Mieszko, a Piast-dinasztia megalapítója, a kereszténység felvevője.
- 965 – Harald dán király felveszi a kereszténységet.
- 967–999 – II. Boleszláv befejezi a cseh törzsek egyesítését.
- 969 – Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem bolgár hadjárata.
- 972–997 – Géza magyar fejedelem.
- 973 – A quedlingburgi birodalmi gyűlés.
- 976–1025 – II. Basileios
- 976 – Velence felemelkedése az Orseole család vezetésével.
- 980–1015 – I. (Nagy) Vlagyimir kijevi nagyfejedelem. Oroszország felveszi a keleti kereszténységet.
- 982 – Az első normann települések Grönlandon.
- 983–1002 – III. Ottó, aki Rómába teszi át székhelyét.
- 987–1328 – A Capeting-dinasztia Franciaországbán.
- 992–1025 – Vitéz Boleszláv lengyel királlyá koronázza magát.
- 995–1000 – Olaf Trygvason norvég király felveszi a kereszténységet.
- 997–1038 – I. (Szent) István magyar király, a kereszténység felvétele.
- 1002–1024 – II. Henrik császár.
- 1015–1028 – Olaf Haraldsson norvég király.
- 1016–1035 – A dán Nagy Kanut egyesíti Angliát, Dániát és később Norvégiát.
- 1019–1054 – Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem.
- 1024–1039 – II. Konrád. A száli (frank) dinasztia.
- 1035 – Sanche navarrai király felosztja országát fiai között. Az aragóniai, navarrai, kasztíliai királyság megalakulása.
- A milánói polgárság lázadása az érsek ellen, a lombardiai városi mozgalom kezdete.
- 1039–1056 – III. Henrik.
- 1042 – A dél-itáliai normann uralom kezdete.
- 1054 – A keresztény egyház végleges kettészakadása.
- 1061 – A szicíliai kettős királyság létrejötte.
- 1066 – Hódító Vilmos győzelme Hastingsnál.
- 1073–1085 – VII. Gergely pápa.
- 1076 – Boleszláv lengyel fejedelem királlyá koronázása.
- 1077 – IV. Henrik ún. Canossa-járása.
- 1081–1185 – A Komnenos-dinasztia Bizáncban.
- 1084 – IV. Henrik elfoglalja Rómát.
- 1085–1086 – Az angliai „Domesday Book”-összeírás.
- 1096–1099 – Az első keresztes hadjárat.
- 1099 – A keresztes seregek elfoglalják Jeruzsálemet.
- 1102–1918 – A horvát–magyar perszonálunió.
- 1108–1137 – VI. Lajos francia király.
- 1113–1125 – II. Vlagyimir Monomah.
- 1118–1143 – II. (Komménosz) János bizánci császár.
- 1122 – A wormszi konkordátum.
- 1125 – V. Henrikkel kihal a száli (frank) dinasztia.
- 1127 – II. Roger felveszi a normann királyi címet.
- 1128–1185 – Alfonz portugál király.
- 1138 – III. Boleszláv végrendeletileg felosztja Lengyelországot.
- III. Konrád révén a Hohenstauf-dinasztia kerül hatalomra.
- 1143–1180 – I. (Komménosz) Manuel bizánci császár kísérlete a Római Birodalom visszaállítására.
- 1147–1149 – A második keresztes hadjárat.

- 1152–1190 – I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár.
- 1154–1189 – II. Henrik megalapítja a Plantagenet-dinasztiát.
- 1161 – A Hanza előzményeként érdekszövetséget hoznak létre az északnémet kereskedők.
- 1167 – Az ún. Lombard-liga megalakulása.
- 1170 – Becket Tamás canterbury-i érsek meggyilkolása.
- 1176 – A legnanói csata.
- 1180–1223 – II. Fülöp Ágost, a középkori Franciaország felemelkedésének előkészítője.
- 1189–1192 – A harmadik keresztes hadjárat.
- 1190–1197 – VI. Henrik.
- 1198–1216 – III. Ince pápa.
- 1201 – A német keresztesek megalapítják Rigát.
- 1202–1204 – A negyedik keresztes hadjárat.
- 1204–1261 – A Latin Császárság Bizáncban.
- 1209–1229 – Háború az albigensek ellen.
- 1210 – London teljes jogú városi önkormányzatot kap.
- 1212 – A gyermekek keresztes hadjárata.
- 1212–1250 – II. Frigyes – korábban Szicília királya – német-római császár.
- 1213–1276 – I. (Hódító) Jakab aragóniai király.
- 1215 – A Magna Charta kiadása Angliában.
- 1217–1221 – Az ötödik keresztes hadjárat.
- 1217 – István szerb nagyzsupánt királlyá koronázza a pápai legátus.
- 1222 – Az Aranybulla kiadása Magyarországon.
- 1226–1270 – IX. (Szent) Lajos francia király.
- 1226 – A mazóviai lengyel fejedelem a poroszok megkeresztelésére behívja országába a német lovagrendet.
- 1228–1229 – A hatodik keresztes hadjárat.
- 1237–1240 – Batu kán leigazza az orosz fejedelemségeket.
- 1240 – Alekszandr novgorodi fejedelem a Néva folyó jegén megveri a svédeket.
- 1241 – A muhi csata.
- 1242 – A Csud-tavi csata.
- 1245 – IV. Ince pápa keresztes hadjáratot hirdet II. Frigyes ellen.
- 1248–1254 – A hetedik keresztes hadjárat.
- 1251 – Parasztfelkelés Franciaországban.
- 1253–1278 – II. (Přemysl) Ottokár cseh királysága.
- 1254 – Az Anjouk Itáliában.
- 1258–1265 – A „bárók háborúja” Angliában, amelyet az első rendi gyűlés összehívása zár le.
- 1266–1268 – Anjou Károly, IX. (Szent) Lajos francia király öccse megalapítja a nápolyi Anjou-dinasztiát.
- 1270 – A nyolcadik keresztes hadjárat.
- 1273 – Habsburg Rudolf gróf császárrá választása.
- 1278 – A morvamezei csata.
- 1282 – A „szicíliai vecsernye”.
- 1284 – Genova döntő győzelme Pisa felett.
- 1285–1314 – IV. (Szép) Fülöp francia király.
- 1291 – A három svájci őskanton szövetsége a Habsburgok ellen.
- Elesik a keresztesek utolsó szíriai területe, Akkon erődjé.
- 1295 – A „mintaparlament” Angliában.
- 1301 – Kihal az Árpád-ház férfi ága.
- 1302 – IV. (Szép) Fülöp összehívja Franciaországban az első általános rendi gyűlést.
- Felkelés Flandriában.
- 1308–1342 – Károly Róbert magyar király
- 1308–1313 – VII. Henrik német-római császárral trónra kerül a Luxemburg-dinasztia.
- 1309–1377 – A pápák ún. avignoni fogsága.
- 1316–1341 – Gedimin nagyfejedelem megalapozza a litván nagyhatalmat.
- 1320 – I. (Lokiotek) Ulászló krakkói fejedelem lengyel királlyá koronázása.
- 1322–1328 – A flandriai plebejusok felkelése.
- 1324 – Basarab egyesíti a havasalföldi területeket.
- 1325–1341 – Iván Kalita moszkvai fejedelem megszerzi a nagyfejedelemi címet, valamint a tatároknak járó adó beszedési jogát. A metropolita Moszkvába költözésével ez a város lesz az orosz egyház központja.
- 1331–1355 – Dusan István idején Szerbia regionális nagyhatalom.
- 1333–1370 – III. (Nagy) Kázmér lengyel király.
- 1337–1453 – Az ún. százéves háború Anglia és Franciaország között.
- 1342–1382 – I. (Nagy) Lajos magyar király.
- 1346–1378 – IV. Károly német-római császár.
- 1346 – A crécy-i csata.
- 1347 – Cola di Rienzo „néptribun” kísérlete a római köztársaság visszaállítására.
- 1347–1352 – Nagy pestisjárvány Európában.
- 1354 – Gallipoli elfoglalásával az oszmán-törökök megvetik a lábukat a Balkánon.
- 1356 – A német Aranybulla.
- 1358 – Parasztháború Franciaországban.
- 1370 – A Piast-dinasztia kihalása.
- 1378 – A firenzei ciompók felkelése.
- 1378–1417 – A nagy nyugati egyházszakadás.
- 1379 – Velence győztes háborúja Genova fölött.
- 1380 – A kulikovói csata.
- 1381 – A Wat Tyler-féle parasztfelkelés Angliában.

- 1385 – A krewói unió. Jagelló litván nagyfejedelem megkeresztelkedik. Perszonálunió Lengyelország és Litvánia között.
- 1386 – A svájciak a Sempachnál aratott győzelmmel biztosítják a Habsburgoktól való függetlenségüket.
- 1387–1437 – Luxemburgi Zsigmond császár és magyar király.
- 1389 – A rigómezei csata.
- 1397 – A kalmári unió.
- 1402 – I. Bajazid ankarai veresége.
- 1409 – Aragónia és a szicíliai királyság egyesül.
- 1410 – A grünewaldi csata.
- 1414–1418 – A konstanzi zsinat.
- 1415 – Az azincourti csata.
– A portugálok elfoglalják a marokkói Ceutát.
- 1419–1436 – A huszita mozgalom.
- 1419–1467 – Jó Fülöp burgundiai herceg.
- 1422 – A marienburgi csata.
- 1422–1461 – VII. Károly francia király.
- 1429 – Jeanne d'Arc feltűnése.
- 1431 – Jeanne d'Arc máglyahalála.
- 1431–1449 – A bázeli zsinat.
- 1434 – A lipanyi csata.
– Parasztfelkelés Svédországban.
- 1434–1494 – A Mediciek uralma Firenzében.
- 1435 – A nápolyi Anjou-ház kihalása.
- 1439 – Franciaországban bevezetik az egyenesadót (taille).
- 1440–1493 – III. Frigyes német-római császár.
- 1447–1492 – IV. Kázmér lengyel király.
- 1451–1481 – II. (Hódító) Mehmed.
- 1453 – Bizánc török kézre kerül.
- 1455–1485 – A rózsák háborúja Angliában.
- 1456 – Hunyadi János nándorfehérvári győzelme.
- 1457–1504 – III. (Nagy) István moldvai fejedelem.
- 1458–1490 – Mátyás magyar király.
- 1461–1483 – XI. Lajos francia király.
- 1462–1505 – III. (Nagy) Iván moszkvai nagyfejedelem.
- 1466 – A toruni béke.
- 1467–1477 – Merész Károly burgundiai herceg.
- 1477 – A nancy-i csata.
- 1479 – Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella házassága.
- 1484 – A Juan Pedro Sala-féle parasztfelkelés Spanyolországban.
- 1485–1509 – VII. (Tudor) Henrik angol király.
- 1487 – Bartholomeu Diaz eléri a Jöreménység fókát.
- 1492 – Amerika felfedezése.
- Granada elfoglalásával lezárul a reconquista folyamata.
- 1493–1519 – I. Miksa német-római császár.
- 1494–1559 – Itáliai háborúk a franciák és a Habsburgok között.
- 1494 – A tordesillas-i szerződés.
- 1498 – Vasco da Gama Afrika megkerülésével eljut Indiába.
- 1499 – A baseli béke a svájci kantonok és a Habsburgok között.
- 1503–1513 – II. Gyula pápa.
- 1509–1547 – VIII. Henrik angol király.
- 1515–1547 – I. Ferenc francia király.
- 1517 – A reformáció kezdete.
- 1519–1556 – V. Károly német-római császár.
- 1519–1522 – Magellán föld körüli útja.
- 1521 – A worms ediktum.
- 1522–1523 – Lovagi felkelés Dél-Németországban.
- 1523 – Ulrich Zwingli Zürichben a reformáció tanait terjeszti.
- 1524–1525 – A nagy német parasztháború.
- 1525 – A páviai csata.
– Brandenburgi Albert nagymester hercegséggé szervezi a német lovagrend poroszországi birtokait.
- 1526 – A mohácsi csata.
- 1529 – A törökök sikertelenül ostromolják Bécset.
- 1530 – A Mediciek a hercegi címmel együtt ismét Firenze urai.
- 1531 – A schmalkaldeni szövetség.
- 1533–1584 – IV. (Rettegett) Iván cár.
Megindul az orosz terjeszkedés keleti és déli irányban.
- 1541 – Magyarország három részre szakadása.
- 1545–1563 – Tridenti zsinat.
- 1546–1547 – A schmalkaldeni háború.
- 1553 – Servet Mihály máglyahalála Genfben.
- 1553–1558 – „Véres” Mária angol királynő sikertelen rekatolizáló kísérlete.
- 1555 – Az augsburgi vallásbéke.
- 1556–1598 – II. Fülöp spanyol király.
- 1558–1583 – A livóniai háború.
- 1558–1603 – I. Erzsébet angol királynő.
- 1562–1598 – Vallásháborúk Franciaországban.
- 1566–1609 – Szabadságharc és polgári forradalom Németalföldön.
- 1569 – A lengyel-litván lublini unió.
- 1571 – A törökök lepantói veresége.
- 1572 – A Jagelló-dinasztia kihalása.
– A Szent Bertalan-éjszaka.
- 1577–1580 – Francis Drake angol hajóskapitány másodjára hajózza körül a földet.

- 1580–1640 – Perszonálunió Portugália és Spanyolország között.
- 1587–1629 – III. Zsigmond lengyel király.
- 1588 – A Nagy Armada pusztulása.
- 1589–1610 – IV. Henrik francia király.
- 1593–1606 – A tizenöt éves háború.
- 1596 – Az ún. buzogányfelkelés Finnországban.
- 1598 – A nantes-i ediktum.
– A Rurik-dinasztia kihalása.
- 1600 – Az Angol Kelet-indiai Társaság megalapítása.
- 1602 – A Holland Kelet-indiai Társaság megalapítása.
- 1603–1625 – I. (Stuart) Jakab angol király.
- 1606–1607 – Ivan Bolotnyikov-féle parasztfelkelés.
- 1608 – A Protestáns Unió.
- 1609 – A Katolikus Liga.
- 1610–1643 – XIII. Lajos francia király.
- 1611–1632 – II. Gusztáv Adolf svéd király.
- 1613–1645 – Mihály orosz cár. A Romanov-dinasztia trónra kerülése.
- 1618–1648 – A harmincéves háború.
- 1615–1637 – II. Ferdinánd német-római császár.
- 1620 – A fehérhegyi csata.
- 1624–1642 – Richelieu bíboros XIII. Lajos teljhatalmú minisztere.
- 1625 – Dánia belép a harmincéves háborúba.
- 1625–1649 – I. Károly angol király.
- 1629 – A lübecki béke.
- 1630 – Svédország belép a harmincéves háborúba.
- 1632 – A lützeni csata.
- 1634 – Wallenstein megölése.
– A svédek nördlingeni veresége.
- 1635 – Franciaország belép a harmincéves háborúba.
- 1640–1660 – Az angol polgári forradalom.
- 1640–1688 – (III.) Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem.
- 1642–1646 – Polgárháború Angliában.
- 1643–1715 – XIV. Lajos francia király.
- 1643–1661 – Mazarin francia politikus, XIV. Lajos minisztere.
- 1643 – Dánia a császár oldalán belép a harmincéves háborúba.
- 1645 – A brömsebrói béke, a dán nagyhatalmiság vége.
- 1645–1676 – Alekszej orosz cár.
- 1648 – A vesztfáliai béke.
– A második polgárháború Angliában.
- 1648–1651 – A Bogdan Hmelnyickij vezette kozákfelkelés.
- 1648–1653 – A Fronde-mozgalom Franciaországban.
- 1649 – Az angol forradalom győzelme, a király kivégzése.
– A jobbágyság röghöz kötése Oroszországban.
- 1651 – Hajózási törvény Angliában.
- 1652–1654 – Tengeri háború Anglia és Hollandia között.
- 1653–1658 – Cromwell protektorátusa.
- 1654 – Ukrajna csatlakozása Oroszországhoz.
- 1655–1658 – Az angol-spanyol háború.
- 1659 – A pireneusi békével lezárul a több évtizedes francia-spanyol háborúskodás.
- 1660–1685 – II. Károly angol király, a Stuart-dinasztia restaurációja.
- 1660–1697 – XI. Károly svéd király.
- 1661–1683 – Colbert, XIV. Lajos gazdaságpolitikájának irányítója.
- 1665–1667 – A második tengeri háború Anglia és Hollandia között.
- 1667–1668 – Az angol-holland koalíció megakadályozza Belgium Franciaország általi elfoglalását.
- 1667–1671 – A Sztjepan Razin-féle kozákfelkelés.
- 1672 – A törökök elfoglalják Podóliát.
- 1647–1696 – Sobieski János lengyel király.
- 1678 – A nymwegeni béke.
- 1683 – A török sikertelenül ostromolja Bécset.
- 1683–1699 – A magyarországi felszabadító háborúk.
- 1684 – XI. Ince pápa megszervezi a törökellenes Szent Ligát.
- 1685 – A nantes-i ediktum visszavonása.
- 1685–1688 – II. Jakab angol király.
- 1686 – Buda visszafoglalása a töröktől.
- 1688 – A „dicsőséges forradalom” Angliában.
- 1689–1725 – I. (Nagy) Péter orosz cár.
- 1699 – A karlócai béke.
- 1700 – II. Károly spanyol király halálával kihal a Habsburgok spanyol ága.
- 1700–1721 – Az északi háború.
- 1701–1714 – A spanyol örökösödési háború.
- 1701 – III. Frigyes brandenburgi választófejedelem a porosz királyi címet kapja.
- 1702–1704 – Hugonotta parasztok felkelése Franciaországban.
- 1703–1711 – II. Rákóczi Ferenc szabadságharca.
- 1704 – A höchstädti csata.
- 1707 – Skócia egyesül Angliával.
- 1709 – A póltavai csata.
- 1710–1711 – Orosz–török háború.

- 1710 – Oroszország megszállja Livóniát és Észtországot.
- 1712 – Oroszország új fővárosa Szentpétervár.
- 1713 – Az utrechti béke.
- 1713–1740 – I. Frigyes Vilmos porosz király.
- 1714 – A rastatti béke.
– A Hannoveri-dinasztia kerül az angol trónra.
- 1715–1774 – XV. Lajos francia király.
- 1715–1723 – Az ún. Régence-korszak Franciaországban.
- 1716–1718 – Osztrák–török háború.
- 1721 – A nystadti béke.
– Nagy Péter felállítja a Szent Szinódust.
- 1726–1743 – Franciaországban Fleury bíboros első miniszter.
- 1733–1735 – A lengyel örökösödési háború.
- 1735–1739 – Ausztria és Oroszország háborúja a török ellen.
- 1740–1780 – Mária Terézia uralkodása.
- 1740–1786 – II. (Nagy) Frigyes porosz király.
Poroszország nagyhatalommá válik.
- 1740–1748 – Az osztrák örökösödési háború.
- 1741–1762 – Erzsébet orosz cárnő.
- 1742 – A berlini béke.
- 1748 – Az aacheni béke.
- 1756–1763 – A hétéves háború.
- 1759–1788 – III. Károly spanyol király.
- 1760–1820 – III. György angol király.
- 1762–1796 – II. (Nagy) Katalin cárnő.
- 1763 – A párizsi és a hubertusburgi béke.
– III. Ágost halálával felbomlik a szász-lengyel perszonálunió.
- 1768–1774 – Orosz–török háború.
- 1771–1781 – Necker reformjai Franciaországban.
- 1772 – Lengyelország első felosztása.
– III. Gusztáv svéd király államcsínye.
- 1773–1774 – A Pugacsov vezette kozák- és jobbágyfelkelés.
- 1774–1792 – XVI. Lajos francia király.
- 1774 – A kücsük kajnardzsi-i béke.
- 1774–1776 – Turgot sikertelen reformkísérletei Franciaországban.
- 1777 – Necker pénzügyi reformkísérletei Franciaországban.
- 1780–1790 – II. József.
- 1783 – Oroszország bekebelezi a krími kánságot.
- 1783–1801 – Ifj. William Pitt angol miniszterelnök.
- 1787 – Franciaországban a pénzügyek rendezése céljából összehívják az Előkelők Gyűlését.
- 1787–1792 – Ausztria és Oroszország közös háborúja a törökök ellen.
1789. V. 5. – A Rendi Gyűlés megnyitása Versailles-ban.
1789. VI. 17. – A Rendi Gyűlés Nemzetgyűléssé alakul.
1789. VII. 9. – A Nemzetgyűlés Alkotmányozó Gyűléssé alakul.
1789. VII. 14. – A Bastille bevétel. A francia forradalom kezdete.
1789. VIII. 4. – A rendi kiváltságok és a jobbágyterhek eltörlése.
1789. VIII. 26. – Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának elfogadása.
1790. I. – Községtanácsi választások.
1790. VII. 12. – Az egyházi reform.
1790. X. 1. – Életbe lép az alkotmány.
1791. VI. 20. – XVI. Lajos szökési kísérlete.
1791. VIII. 27. – A pillnitzai nyilatkozat.
1791. X. 1. – A Törvényhozó Nemzetgyűlés megnyitása.
1791. X. 14. – A módosított alkotmány életbe lépése.
1792. VIII. 10. – A párizsi nép felkelése.
1792. III. 24. – Megalakul a gironde-párti kormány.
1792. IX. 20. – A valmy-i csata.
– A Nemzeti Konvent megnyitása.
1792. IX. 21. – XVI. Lajos trónfosztása.
1792. XI. 6. – A jemappes-i csata.
1793. I. 21. – XVI. Lajos kivégzése.
1793. I. 23. – Lengyelország második felosztása.
1793. II. – Anglia vezetésével létrejön az első franciaellenes koalíció.
1793. III. 18. – A neervindeni csata.
1793. IV. 5. – A Közjóléti Bizottság felállítása.
1793. VI. 2. – A jakobinus diktatúra kezdete.
1793. VI. 24. – A köztársasági alkotmány.
1793. IX. 8. – Francia győzelem Hondschotte-nál.
1794. III–XI. – Kościuszko vezette lengyel felkelés.
1794. IV. 5. – Danton és társai kivégzése.
1794. VI. 26. – A fleurusi csata.
1794. VII. 27–28. – A jakobinus diktatúra bukása.
1795. I. – Lengyelország harmadik felosztása.
1795. IV. 5. – A bázeli béke.
1795. V. – A Batáviai Köztársaság megalakulása.
1795. VIII. 22. – Franciaország új alkotmánya.
1795. X. 27. – A Direktórium megalakulása.
1796. V–XI. – Napóleon észak-itáliai hadjárata.
1797. IX. 17. – A „fructidori államcsíny”.
1797. IX. 17. – A campo-formiói béke.
1797. V. – Babeuf és Darthe kivégzése.
- 1798–1799 – Napóleon egyiptomi hadjárata.
1799. XI. 9–10. – Napóleon államcsínye.

- 1799–1804 – Napóleon konzulátusa.
 1800. VI. 14. – A marengói csata.
 1801. II. 9. – A lunèville-i béke.
 1801. III. 23. – I. Pál cár meggyilkolása.
 1802. III. 25. – Az amiens-i béke.
 1803. II. 20. – Napóleon konkordátumot köt a pápával.
 1804. III. – A Code civil.
 1804. VIII. 11. – Ausztria császársággá alakul.
 1804. XII. 2. – Napóleon császárrá koronázása.
 1804–1813 – A Kara Djordje vezette szerb felkelés a törökök ellen.
 1805. X. 21. – A trafalgar-i ütközet.
 1805. XII. 2. – Az austerlitz-i csata.
 1805. XII. 25. – A pozsonyi béke.
 1806. VII. 12. – A Rajnai Szövetség megalakulása.
 1806. VIII. 6. – A német-római császári cím megszűnése.
 1806. X. 14. – A jénai csata.
 1806. XI. 21. – A kontinentális blokád meghirdetése.
 1807. VI. 14. – A friedlandi csata.
 1807. VII. 7–9. – A tiltsi béke.
 1807–1808 – Stein porosz miniszterelnök reformjai.
 1808. X. – Franciaország elfoglalja Spanyolországot.
 1808–1809 – A svéd–orosz háború.
 1810. VII. 9. – Hollandiát annektálja Franciaország.
 1810. VIII. 12. – A Bernadotte-dinasztia trónra kerülése Svédországban.
 1812. III. 18. – Liberális alkotmány Spanyolországban.
 1812. VI. 24.–1812. XII. – Napóleon oroszországi hadjárata.
 1813. II. 27. – A kalischi szövetség.
 1813. X. 16–19. – A lipcei („népek”) csatája.
 1814. V. 3. – XVIII. Lajos Párizsba érkezik.
 1814. IX. 18.– 1815. VI. 9. – A bécsi kongresszus.
 1815. VI. 18. – A waterlooi csata.
 1815. XI. 20. – A második párizsi béke.
 1820 – Felkelés Spanyolországban, Portugáliában, Nápolyban és Itália más vidékein.
 1821 – Ausztria leveri a nápolyi és piemonti felkeléseket.
 1821–1829 – A görög szabadságharc.
 1822 – Liberális alkotmány Portugáliában.
 1824–1830 – X. Károly francia király.
 1825. XII. 14. – Dekabrista felkelés Oroszországban.
 1825–1848 – A reformkor Magyarországon.
 1825–1855 – I. Miklós orosz cár.
 1829 – A katolikusok egyenjogúsága Angliában.
 – A drinápolyi béke.
 1830. VII. 26–29. – Forradalom dönti meg X. Károly uralmát Franciaországban.
 1830. VIII. 7. – Lajos Fülöp („a polgárkirály”) királlyá választása.
 1830. VIII. 25. – Felkelés robban ki Belgiumban.
 1830. X. 4. – Belgium kinyilvánítja függetlenségét.
 1830. XI.–1831. IX. – Lengyel felkelés az orosz uralom ellen.
 1831. XI. 21.–1831. XII. 3. – A lyoni munkásfelkelés.
 1832. VI. 7. – Az első választójogi reform Angliában.
 1833. III. 23. – Megalakul a Zollverein.
 1834. VII. 10. – Spanyolországban kiadják a „királyi statútumot”.
 1837–1901 – Viktória angol királynő.
 1839 – A chartista mozgalom kibontakozása.
 1844 – A sziléziai takácsok felkelése.
 1845–1848 – Angolelles felkelés Írországban.
 1846 – A krakkói felkelés.
 1847. VII. 2. – A Kommunista Szövetségének első kongresszusa.
 1848–1849 – Forradalmi hullám Európában.
 1848. I. 12. – Forradalom Palermóban.
 1848. II. 22–24. – Forradalom Párizsban.
 1848. II. 24. – A Kommunista Kiáltvány megjelenése.
 1848. III. 13. – Forradalom Bécsben.
 1848. III. 15. – Forradalom Pesten.
 1848. III. 18. – Forradalom Berlinben.
 1848. V. 18. – Frankfurt am Mainban megnyílik az össznémet nemzetgyűlés.
 1848. V. 26. – Forradalom Rómában.
 1848. VI. – Szláv kongresszus Prágában.
 1848. VI. 22–25. – Munkásfelkelés Párizsban.
 1848. VII. 23–25. – A custozza-i csata.
 1848. X. 6. – Újabb forradalmi megmozdulás Bécsben.
 1848. XII. 10. – Bonaparte Lajost a népszavazás köztársasági elnökké választja.
 1849. III. 28. – A frankfurti parlament elfogadja az alkotmányt.
 1849. IV. 14. – A magyar országgyűlés kimondja a Habsburg-ház trónfosztását.
 1849. VIII. 13. – A világosi fegyverletétel.
 1851. XII. 1–2. – Bonaparte Lajos államcsínye.
 1852. XII. 2. – Bonaparte Lajos III. Napóleon néven császár lesz.
 1853–1856 – A krími háború.
 1855–1881 – II. Sándor orosz cár.

1856. III. 18. – A párizsi béke.
 1859. VI. 24. – A solferinói csata.
 1860. IV. 4. – Forradalom Palermóban.
 1860. V. 11. – Garibaldi felszabadító mozgalmának megindulása.
 1861. III. 17. – Az Olasz Királyság kikiáltása.
 1861. II. 19.–III. 3. – Jobbágyfelszabadítás Oroszországban.
 1862–1871 – Bismarck porosz kancellár.
 1863–1864 – Felkelés Lengyelországban.
 1864. IX. 28. – Az I. Internacionálé megalakulása.
 1865–1866 – Palmerston angol miniszterelnök.
 1866 – Porosz–osztrák háború.
 1867. II. 20. – Az osztrák–magyar kiegyezés.
 – Parlamenti reform Angliában.
 1868–1874 – Gladstone-kormány Angliában.
 1870 – A vatikáni zsinat kimondja a pápa csalatkozhatatlanságának elvét.
 1870. VII. 19.–1871. V. 10. – Francia–porosz háború.
 1870. IX. 4. – A sedani csata.
 1871. I. 18. – A Német Császárság kikiáltása.
 1871. III. 26.–1871. V. 21. – A Párizsi Kommün.
 1871. IV. 16. – A német birodalmi gyűlés elfogadja Németország új alkotmányát.
 1871–1890 – Bismarck birodalmi kancellár.
 1871. IX.–1878 – „Kulturkampf” Németországban.
 1872. X. 23. – A három császár szövetsége.
 1874–1880 – Disraeli-kormány Angliában.
 1875. II. – A gothai kongresszuson megalakul a Németországi Szocialista Párt.
 1877. I. 30. – Köztársasági alkotmány Franciaországban.
 1877. IV. 24.–1878. III. 3. – Orosz–török háború.
 1878. VI. 13.–1878. VIII. 13. – A berlini kongresszus.
 1879. V. 7. – A kettős szövetség létrejötte.
 1881–1894 – III. Sándor orosz cár.
 1882. V. 20. – Olaszország csatlakozása a kettős szövetséghez.
 1889. VII. 14. – Megalakul a II. Internacionálé.
 1891 – XIII. Leó pápa enciklikája (Rerum novarum).
 1891. VIII. 27. – Francia–orosz konzultációs paktum.
 1895 – Megalakul a CGT, a Francia Szakszervezeti Szövetség.
 1898 – Az első német flottaépítési program.
 1903. VII–VIII. – Az orosz szociáldemokrácia kettészakadása (bolsevik–mensevik).
 – Izland autonómiát kap Dániától.
 1904. IV. 8. – Angol–francia egyezmény (entente cordiale).
 1905. I. 9. – Polgári demokratikus forradalom Oroszországban.
 1905. VIII. 13. – Norvégia elszakad Svédországtól.
 1906. I. – Az algecirasi konferencia a marokkói kérdésről.
 1906 – Az Angol Munkáspárt megalakulása.
 1907. III–IV. – Parasztfelkelés Romániában.
 1907. VIII. 31. – Angol–francia–orosz szerződés.
 1908 – Az ifjú török mozgalom kibontakozása.
 1908. X. 6. – A Monarchia annektálja Bosznia-Hercegovinát.
 1911. VI. 1. – A második marokkói válság.
 1911. IV. 29.–1912 – Olasz–török háború.
 1912. X. 5.–1913. V. 17. – Az első balkáni háború.
 1913. VI. 16.–1913. VIII. 28. – A második balkáni háború.
 1914. VI. – Konopištei találkozó II. Vilmos és Ferenc Ferdinánd között.
 1914. VI. 28. – Sarajevóban Gavrilo Princip meggyilkolja Ferenc Ferdinándot és feleségét.
 1914. VII. 28. – A Monarchia hadat üzen Szerbiának.
 1914. VIII. 1. – Németország hadat üzen Oroszországnak.
 1914. IX. 5–10. – Az első marne-i csata, a német előretörés megállítása.
 1915. II. – Német sikerek a Mazuri-tavaknál.
 1915. V. 1–3. – A központi hatalmak Gorlicénél áttörnek a frontot.
 1915. V. 23. – Olaszország hadba lépése.
 1915. IX. 5–8. – A zimmerwaldi konferencia.
 1915. IX. 6. – Bulgária belép a háborúba.
 1916. II. 22.–1916. XII. – A verduni csata.
 1916. IX. 24–29. – A kienthali találkozó.
 1916. V. 31.–1916. VI. 1. – Tengeri csata a Skagerrak-szorosnál.
 1916. VI. 4. – A Bruszilov-offenzíva kezdete.
 1916. VI–XI. – A Somme-menti csata.
 1916. VIII. 25. – Románia belépése a háborúba.
 1916. XI. – I. Károly osztrák császár sikertelen békekísérlete.
 1917. II. 27. (III. 11.) – Polgári demokratikus forradalom Oroszországban.
 1917. IV. 6. – Az USA belépése a háborúba.
 1917. V. 5. – Az első koalíciós ideiglenes kormány létrejötte Oroszországban.
 1917. VII. – A sikertelen Kerenszkij-offenzíva.
 1917. VII. 17. – Kerenszkij új ideiglenes kormányt alakít.

1917. VIII. 25. – Kornyilov sikertelen ellenforradalmi puccskísérlete.
1917. X. 24.–XI. 7. – Caporettnál a Monarchia csapatai áttörik az olasz frontot.
1917. X. 25. (XI. 7.) – A bolsevik forradalom.
1917. XII. 17. – Litvánia függetlenségének kinyilvánítása.
1918. I. 8. – Wilson amerikai elnök 14 pontjának meghirdetése.
1918. II. 24. – Észtország függetlenségének kinyilvánítása.
1918. III. 3. – A breszt-litovszki békeszerződés.
1918. III–VII. – Német offenzíva a Somme folyónál.
1918. VIII. 8. – Az amiens-i csata.
1918. X. 28. – A Cseh Nemzeti Tanács bejelenti a Monarchiától való elszakadást.
1918. X. 29. – Zágrábban a nemzetgyűlés kinyilvánítja Horvátország függetlenségét.
1918. X. 30. – A turócszentmártoni szlovák gyűlés kikiáltja az önálló Szlovákiát és csatlakozását a cseh államhoz.
1918. X. 31. – A Károlyi-kormány kinyilvánítja Magyarország függetlenségét.
1918. XI. 3. – A padovai fegyverszünet.
1918. XI. 9. – Polgári demokratikus forradalom Németországban.
1918. XI. 11. – A compiegnei fegyverszünet. – A Lett Köztársaság kikiáltása.
1918. XI. 12. – Az Osztrák Köztársaság kikiáltása.
1918. XI. 22. – Pilsudski elnökletével létrejön a független Lengyelország.
1918. XII. 1. – A gyulafehérvári gyűlés kimondja Erdély csatlakozását Romániához. – A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrejötte.
1919. I. 18. – A párizsi békekonferencia megnyitása.
1919. I. 19. – Alkotmányozó választások Németországban.
1919. II. 6. – Weimarban megnyílik az Alkotmányozó Nemzetgyűlés.
1919. III. 21.–1919. VIII. 1. – Tanácsköztársaság Magyarországon.
1919. IV. 13.–1919. V. 2. – A bajor Tanácsköztársaság.
1919. VI. 28. – A versailles-i békeszerződés.
1919. VIII. 11. – A weimari alkotmány elfogadása.
1919. X. 10. – A saint-germain-i békeszerződés Ausztriával.
1919. XI. 27. – A neuilly-i békeszerződés Bulgáriával.
1920. I. 10. – A Népszövetség első ülése.
1920. III. 13. – A Kapp-puccs Németországban.
1920. VI. 4. – A trianoni békeszerződés Magyarországgal.
1920. VIII. 10. – A sèvres-i békeszerződés Törökországgal.
1921. III. – Az OK(b)P X. kongresszusa, döntés a NEP bevezetéséről.
1921. III. 18. – A rigai béke.
- 1921–1922 – Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia létrehozzák a kisantantot.
1921. XI. 12.–1922. II. 6. – Nemzetközi konferencia Washingtonban.
1922. IV. 16. – Német–szovjet szerződés Rapallóban.
1922. X. 24. – A Marcia su Roma.
1922. X. 31. – Mussolini első kormánya.
1922. XII. 27. – Megalakul a Szovjetunió.
1923. I. 23. – Francia és belga csapatok szállják meg a Ruhr-vidéket.
1923. VII. 9. – Szélsőjobboldali államcsíny Bulgáriában.
1923. VII. 24. – Törökország Lausanne-ban új békét ír alá.
1923. IX. 23. – Felkelés Bulgáriában.
- 1923–1929 – Primo de Rivera katonai diktatúrája Spanyolországban.
1923. XI. 8–9. – Náci puccskísérlet Münchenben.
1924. I. 21. – Lenin halála.
1924. VI. 10. – Matteotti olasz politikus meggyilkolása.
1924. VIII. – A Dawes-terv.
1925. X. 5–16. – A locarnói konferencia.
1925. XII. – Az SZK(b)P XIV. kongresszusa elfogadja a gyors iparosítási programot. – Smetonas államcsínye Litvániában.
1926. V. 12. – Pilsudski államcsínye Lengyelországban.
1926. XI. 9. – A politikai pártok felszámolása Olaszországban.
1926. IX. 8. – Németország belép a Népszövetségbe.
1928. VIII. 27. – A Kellog-Briand paktum.
1928. X. 1.–1931. IX. 3. – Az első öt éves terv a Szovjetunióban.
1929. I. 5. – Királyi diktatúra Jugoszláviában.
1929. II. 11. – A lateráni szerződés rendezi az olasz állam és a Vatikán viszonyát.
1929. X. 29.–1933 – A New York-i tőzsdén a fekete csütörtökkel kirobban a gazdasági világválság.
1930. I. 5. – Határozat a kollektivizálás üteméről a Szovjetunióban.

1930. IV. 14. – A köztársaság kikiáltása Spanyolországban.
1931. V. 11. – A bécsi Craditanstalt csődje.
1931. X. 11. – A harzburgi front létrejötte.
1931. XII. 5. – A westminsteri statútum.
- 1931 – Salazar korporatív rendszerének létrejötte.
1933. I. 30. – Hitler kancellár.
1933. II. 6. – Fasiszta puccskísérlet Párizsban.
1933. II. 12–16. – Munkásfelkelés Bécsben.
1933. III. 24. – Hitler teljhatalmat kap a Reichstagtól.
1934. II. 9. – A Balkán-paktum.
1934. VI. 29–30. – A „hosszú kések éjszakája”.
1934. VII. 25. – Sikertelen náci puccskísérlet Ausztriában.
1934. X. 9. – Marseille-ben meggyilkolják Sándor jugoszláv királyt és Barthou francia külügyminisztert.
1935. I. 13. – Népszavazás a Saar-vidéken.
1935. V. – Szovjet–francia és szovjet–csehszlovák barátsági szerződések.
1935. VII–VIII. – A Komintern VII. kongresszusa.
1935. X. 2. – Olaszország megtámadja Abesszíniát.
1936. II. 16. – A népfront győzelme Spanyolországban.
1936. III. 7. – Hitler felmondja a locarnói szerződést.
1936. VI. 6. – Léon Blum kormánya.
1936. VIII. 18. – A spanyol polgárháború kirobbanása.
1936. XI. 1. – A Berlin–Róma-tengely.
1936. XII. 5. – A Szovjetunió új alkotmányának elfogadása.
1938. III. 13. – Az osztrák „Anschluss”.
1938. IX. 29–30. – A müncheni konferencia.
1939. III. 15. – A maradék cseh állam német megszállása.
1939. VIII. 23. – A Molotov–Ribbentrop-paktum.
1939. IX. 1. – A második világháború kezdete.
1939. IX. 27. – Lengyelország teljes veresége.
1939. XI. 30. – Kirobban a szovjet–finn háború.
1940. IV. 9. – Németország megtámadja Dániát és Norvégiát.
1940. V. 10. – Hollandia, Belgium, Luxemburg megtámadása.
- Churchill az új angol miniszterelnök.
1940. VI. 22. – A francia fegyverszünet.
1940. VIII. 3–6. – A balti államok a Szovjetunió részévé válnak.
1940. IX. 7. – Az Anglia elleni rendszeres légi támadás kezdete.
1941. IV. 6. – Németország megtámadja Jugoszláviát és Görögországot.
1941. VI. 22. – Németország megtámadja a Szovjetuniót.
1941. XII. 6. – Szovjet ellentámadás Moszkva alatt.
1941. XII. 7. – A Pearl Harbor elleni japán légi támadás.
1942. V. 26. – Szovjet–angol szövetségi szerződés.
1942. VI. 28. – Nagy német offenzíva kibontakozása a keleti fronton.
1942. XI. 19. – Sztálingrádnál bekerítik a német erőket.
1943. II. 2. – A 6. német hadsereg Sztálingrádnál leteszi a fegyvert.
1943. VII. 5–15. – A kurszki csata.
1943. VII. 9–10. – Angol–amerikai partraszállás Szicíliában.
1943. IX. 3. – Az új olasz kormány aláírja a fegyverszünetet.
1943. X. 18–30. – A szövetséges hatalmak első külügyminiszeri találkozója.
1943. XI. 28.–1943. XII. 1. – A teheráni csúcstalálkozó.
1944. I–V. – A monte cassinói csata.
1944. III. 19. – Magyarországot megszállják a németek.
1944. VI. 6. – A normandiai partraszállás.
1944. VIII. 1.–1944. X. 2. – A varsói felkelés.
1944. VIII. 23. – Románia kiugrása a háborúból.
1944. XII. 16.–1945. I. 5. – Német ellentámadási kísérlet az Ardenneken.
1945. II. 4–11. – A jaltai csúcstalálkozó.
1945. V. 2. – Berlin elfoglalása.
1945. V. 9. – A német fegyverletétel. A második világháború befejezése Európában.
1945. VII. 17.–1945. VIII. 2. – A potsdami csúcstalálkozó.
1945. VII. 28. – Munkáspárti kormány Angliában.
1945. VII. 28. – Összeül a francia alkotmányozó Nemzetgyűlés.
1945. XII. 16–26. – A moszkvai külügyminiszeri találkozó.
1946. III. 5. – Churchill fultoni beszéde.
1947. II. 10. – A párizsi békeszerződések aláírása Magyarországgal, Romániával, Olaszországgal, Finnországgal, Bulgáriával.
1947. III. 12. – Truman elnök meghirdeti Görögország és Törökország gazdasági megsegítését.
1947. V. 4. – A francia kormányból kiszorulnak a kommunisták.
1947. VI. 5. – A Marshall-terv bejelentése.

1947. IX. 22–27. – Megalakul a Kominform.
1948. III. 17. – A brüsszeli egyezmény a Nyugat európai Unió megalakításáról.
1948. VI. 27. – A Kominform Jugoszláviát elítélő határozata.
1949. I. 25. – A KGST megalakulása.
1949. IV. 4. – A NATO megalakulása.
1949. V. 23. – Az NSZK létrehozása.
1949. X. 7. – Az NDK kikiáltása.
1951. IV. 18. – A montánunio megalakulása.
1953. III. 5. – Sztálin halála.
1953. VI. 17. – Munkásmegmozdulások az NDK-ban.
1954. I. 25.– 1954. II. 8. – Külügyminiszeri értekezlet Berlinben.
1954. IV. 26.–1954. VII. 21. – Genfi értekezlet.
1954. X. 23. – A párizsi egyezmények.
1955. V. 5. – Az NSZK felvétele a NATO-ba.
1955. V. 15. – Az osztrák államszerződés.
– A Varsói Szerződés létrehozása.
1955. VII. 18–23. A genfi csúcstalálkozó.
1956. II. 14–20. – Az SZKP XX. kongresszusa.
1956. X. 23.–1956. XI. 4. – Forradalom és szabadságharc Magyarországon.
1957. III. 25. – A Közös Piac létrejötte.
1959. XI. 20–29. – Az ETTA létrejötte.
1961. VIII. 13. – A berlini fal felépítése.
1968. VIII. 20–21. – A Varsói Szerződés csapatai bevonulnak Csehszlovákiába.
1975. VII. 30. – Helsinkiben aláírják az európai biztonsági és együttműködési értekezlet határozatait.
1981. XII. 13. – Szükségállapot bevezetése Lengyelországban.
1985. III. 11. – Gorbacsov vezetésével új politikai irány kezdődik a Szovjetunióban.
1989–1990 – A politikai átalakulás megindulása, és az ún. szovjet-blokk felbomlása Kelet-Európában.

Művelődéstörténet

- 476–491 – A monofizita tanok körül kialakult vitában átmenetileg kettéválk a nyugati és a keleti keresztény egyház.
- 504 k. – San Apollinare tiszteletére épült templom Ravennában.
- 527–565 – I. Justinianus idején a római jog kodifikálása. A korai bizánci művészet virágkora: a bizánci Hagia Sophia, a ravennai San Vitale-templom.
- 529 – Nursiai Benedek kolostort létesít Monte-Cassinón.
- 543–555 – Cassiodorus „Tanítások” c. műve.
- 610–636 – Isidorus „Eredetek” c. műve.
- 627 k. – A szentgalleni bencés kolostor alapítása.
- 649 – Az első pápai enciklika.
- 700–750 – A „Beowulf” óangol nyelvű, legrégebbi, teljes egészében fennmaradt középkori hősi eposz.
- 725–731 – Beda Venerabilis „Az időszámításról”, valamint „Az angol nép egyháztörténete” c. művei.
- 787 – A niceai (VII.) egyetemes zsinat.
- 863 – Cirill és Metód Moráviában.
9. sz. – A Karoling-reneszánsz: Hrabanus Maurus, Pisai Petrus, Aquileja Paulinus, Alkuin, Einhard, Nithard tevékenysége.
– Anianei Benedek reformjai nyomán a kolostori iskolák elterjedése.
- 909 – Odo megalapítja a cluny-i bencés kolostort.
- 944–959 – „Bíborbanszületett” (VII.) Konstantin bizánci császár „A birodalom kormányzásáról” c. műve.
- 948–990 – Egill Skallagrímsson költeményei a viking kalandozásokról.
- 994–1049 – Odilo cluny-i apát, a Cluny-ből kiinduló reformmozgalom nagy alakja.
10. sz. – A szügyhám és a kengyel elterjedése.
- 10–11. sz. – A közép-bizánci kultúra virágkora.
- 1016–1037 – Avicenna filozófiai művei.
- 1050–12. sz. vége – A román stílus virágkora.
- 1056–1057 – Az „Osztromir Evangélium”, a legrégebbi orosz írásos emlék.
- 1094–1098 – Szent Anselm „Miért lett az isten emberré” c. műve.
11. sz. vége – A bolognai jogi iskola.
- 11–13. sz. – A mezőgazdaság „forradalma” Nyugat-Európában: aszimmetrikus eke, borona, a lábitós szövőszék, a szélmalom, a papír elterjedése.
- 1100 k. – A „Roland-ének”.
- 1100–1200 k. – A „Carmina burana”.
- 1113–1142 – Abelard, a skolasztika egyik legnagyobb alakja.
- 1115–1153 – Clairvaux-i Szent Bernát.
- 1140-es évek – A Saint Denis-templom átalakítása, új építkezési stílus.
- 1163 – A párizsi Notre-Dame építésének kezdete.
- 1167 – Az oxfordi egyetem megalapítása.
- 1180–1230-as évek – A Minnesänger-költészet virágkora: Hartmann von Aue, Walther von der Vogelweide.
12. sz. – A szicíliai normann művészet fénykora.
12. sz. második fele – A francia udvari epika virágkora.
- 1200 k. – A „Nibelung-ének” keletkezése.
– A párizsi egyetem megalapítása.
- 1200–14. sz. vége – A gótika virágkora.
- 1209 – A cambridge-i egyetem megalapítása.
- 1211 k. – Alexander Neckam „A dolgok természetéről” c. műve.
- 1216 – A domonkos rend megalapítása.
- 1222 – A páduai egyetem megalapítása.
- 1223 – Assisi Szent Ferenc megalapítja a ferences rendet.
- 1227 – A salamancai egyetem megalapítása.
- 1230–1256 – A jáki templom.
- 1252 – Az első európai aranypénz megjelenése Firenzében.
- 1256 – Albertus Magnus „Az értelem egységéről, Averroes ellen” c. műve.

- 1259–1267 – Aquinói Szent Tamás „A pogányok ellen” c. műve.
- 1266–1268 – Roger Bacon művei.
- 1271–1295 – Marco Polo utazása.
13. sz. közepe – Snorri Sturluson, a skandináv sagák feldolgozójának tevékenysége.
13. sz. második fele – A festő Giotto, az építész Bargello tevékenysége.
13. sz. vége – Az első fogaskerekű órák elterjedése.
- 1300–1320 – Dante „Az isteni színjáték” c. műve.
- 1308 k. – Eckhardt mester „Az isteni vigasz könyve” c. műve.
- 1324 – Páduai Marsilius „A béke védelmezője” c. írása.
- 1348 – A prágai egyetem megnyitása.
- 1348–1358 k. – Boccaccio „Dekameron” c. műve.
14. sz. közepe – Az első olvasztókohók Nyugat-Európában.
- A lőpor megjelenése.
- 1364 – A krakkói egyetem megalapítása.
- 1367 – A bécsi egyetem megnyitása.
- 1376 – John Wycliff „Az isteni hatalomról” c. műve.
- 1386–1400 k. – Chaucer „Canterbury mesék” c. műve.
15. sz. eleje – A lőfegyverek harctéri megjelenése.
- 1413 – Husz János biblíamagyarázata, a „Postilla”.
- 1415–1460 – Tengerész Henrik.
- 1440 k. – A könyvnyomtatás feltalálása.
15. sz. második fele – A flandriai művészet virágkora: van Eyck testvérek, Rogier van der Weyden.
- Firenze a Mediciek alatt, az itáliai művészet és tudomány központja: Lorenzo Ghiberti, Masaccio Michelangelo.
- Lorenzo Valla humanista, a filológia kibontakozása.
15. sz. – A humanizmus és a reneszánsz Itáliában. A quattrocento.
- A késői gótika virágkora Közép-Európában: Mátyás magyar király udvara.
15. sz. vége–16. sz. első fele – A német reneszánsz virágkora: Regiomontanus, Dürer.
- 1492 – Martin Behaim elkészíti az első földgömböt.
- 1500–1530 k. – Rotterdami Erasmus működése.
- 1504 – Amerigo Vespucci újvilági útlevelek kiadása.
- 1510 k. – Peter Henlein elkészíti az első zsebórát.
- 1513 – Machiavelli „A fejedelem” c. műve.
- 1515–1547 – I. Ferenc idején a francia reneszánsz fénykora: a Loire menti építkezések, Rabelais, Ronsard irodalmi tevékenysége.
- 1516 – Morus Tamás „Utópia” c. műve.
- 1528 – A reneszánsz emberfelfogást kifejező Baldassar Castiglione „Az udvari ember” c. műve.
- 1530 – Melanchton megfogalmazza az ágostai hitvallás elemeit.
- 1535 – Kálvin János „A keresztény vallás tanítása” c. műve.
- 1543 – Kopernikusz „Az égi pályák körforgásairól” c. műve.
16. sz. első fele – Az érett reneszánsz Itáliában: Leonardo da Vinci, Raffaello, Tiziano.
- Nagy építkezések Rómában II. Gyula és X. Leó pápák idején.
16. sz. – A reneszánsz elterjedése Angliában és Közép-Európában.
16. sz. közepe–17. sz. közepe – A spanyol művészet és irodalom virágkora a korai barokk jegyében: El Greco, Velázquez, Cervantes.
16. sz. közepe – Az indigófesték elterjedése a textiliparban.
- 1556 – Agricola „A bányászatról és a kohászatról” c. műve.
16. sz. második fele – A robbanólövedékek megjelenése.
- 1576 – Jean Bodin francia jogász „Az államról” c. műve.
- 1581 – Tasso „Megszabadított Jeruzsálem” c. műve.
- 1582 – XIII. Gergely naptárreformja.
- 1589 – W. Lee kötőgépe.
16. sz. vége–17. sz. vége – Az érett barokk.
16. sz. vége – A németalföldi kultúra felvirágzása: Rubens, Rembrandt, Van Dyck.
- 1600 – Gilbert: „A mágnesről” c. műve.
- 1607 – Monteverdi „Orfeo” c. operája.
- 1609 – Galilei mikroszkópja.
- 1609–1619 – Kepler II. Rudolf udvarában.
- 1619 – A nyersvas kőszemes olvasztásának feltalálása.
- 1623 – W. Harvey angol orvos felfedezi a vérkeringést.
- 1632 – Galilei „Párbeszéd a két világrendszeréről” c. műve.
- 1635 – A francia Akadémia megalapítása.
- 1636 – Corneille „Cid” c. műve.
- 1640 – Jansenius „Augustinus” c. műve. A janzenizmus kibontakozása.
- 1650 – A légszivattyú feltalálása.
- 1661–1710 – A versailles-i kastély építése.
- 1663–1672 – A Esterházy-kastély Kismartonban.
- 1675–1710 – A Szent Pál-székesegyház Londonban.

- 1685–1686 – Newton: „Principia” c. műve.
 1698 – Mechanikus gőszivattyúk a bányákban.
 1700–18. sz. közepe – A barokk építészet virágkora Ausztriában: Schönbrunni kastély, Belvedere-palota.
 1700–18. sz. vége – A velencei barokk végső szakasza: Goldoni, Tiepolo, Vivaldi, Guardi.
 18. sz. eleje – Corelli és Vivaldi új műfajú szólóversenyei.
 1710–1759 – Händel, a londoni zenei élet irányítója.
 1711 – Newcoman atmoszferikus gőzgépe.
 1717 – Az első szabadkőműves páholy megalakulása Londonban.
 1719 – Defoe: „Robinson Crusoe élete és különösen meglepő kalandjai”.
 1720 k.–1770 k. – A rokokó virágkora.
 1723–1750 – J. S. Bach lipcsei tevékenysége: János-passió, Máté-passió.
 1725–1744 – Vico: „Új tudomány” c. műve.
 1726 – Swift: „Gulliver utazásai”.
 1733 – Kay feltalálja a mechanikai (repülő) vetéltőt.
 1735 – Linné „A természet rendszere” c. művével megalkotja a ma is használatos növényrendszertant.
 – A kokszt felhasználása a vaskohászatban.
 1736 – Pergolesi „Stabat Mater” c. oratóriuma.
 1747 – Goldoni: „Két úr szolgája” c. műve.
 1748 – Montesquieu: „A törvények szelleme” c. műve.
 – Hume: „Vizsgálódás az emberi értelemről” c. műve.
 1751–1772 – Az „Enciklopédia” köteteinek megjelenése.
 1752–1762 – Rastrelli építész irányításával felépül a Katalin-palota és a Téli Palota.
 1754 – Rousseau: „A társadalmi szerződés avagy a politikai jog alapjai”.
 1755 – Winckelmann: „Gondolatok a görög művek utánzásáról a festészetben és a szobrászatban”.
 1759 – Voltaire: „Candide vagy az optimizmus” c. műve.
 1760 – Diderot: „Az apáca” c. műve.
 1762 – Gluck: „Orpheusz és Euridiké” c. művével új operai műfajt teremt.
 1762–1766 – Felépül az Esterházy-kastély Fertődön.
 1764 – Hargreaves „Jenny” fonógépe.
 1767 – Quesnay megjelenteti fiziokraták közgazdasági elméleteit.
 1768 – Wright „Kísérlet a légszivattyúval” c. festménye.
 1769 – Watt szabadalmaztatja gőzgépét.
 – Angliában törvényt hoznak a géprombolások ellen.
 1773 – XIV. Kelemen pápa feloszttja a jezsuita rendet.
 1776 – Smith: „A nemzetek gazdagsága” c. művével megalapozza a modern közgazdaságtant.
 1777 – Goya: „Napernyő” c. festménye.
 1779 – Lessing: „Bölcs Náthán” c. műve.
 1770-es évek – A klasszicizmus kibontakozása: David, Houdon stb.
 – Goethe, Herder, Schiller Weimarba költözésével a „weimari klasszika” a német szellemi élet központja lesz.
 1781 – Kant: „A tiszta ész kritikája” c. műve.
 1783 – Goethe: „A vándor éji dala” c. műve.
 – A Montgolfier testvérek léggömbje”.
 1784 – Schiller: „Ármány és szerelem” c. műve.
 1785 – Coke feltalálja a vetőgépet.
 1789 – Lavoisier tömegmegmaradás-törvénye.
 1790 – Burke: „Elmélkedések a francia forradalomról” c. műve.
 1791 – Mozart: „Varázsfuvola”, „Requiem” c. művei.
 1791–1795 – Haydn „londoni” szimfóniái.
 1792 – Rouget de Lisle: „Marseillaise” c. műve.
 1799–1823 – Beethoven megírja kilenc szimfóniáját.
 1802 – A fotográfia kezdete, sötétkamrával készített kép rögzítése.
 1803 – Dalton atomelmélete.
 1807 – Hegel: „A szellem fenomenológiája”.
 1808 – Goethe: „Faust” c. műve első részének megjelenése. A második 1832-ben.
 1810 – Macadam megépíti a róla elnevezett új úttípust.
 1812–1814 – A Grimm testvérek mesegyűjteménye.
 1813 – Berzelius bevezeti a modern vegyjeleket.
 1814 – Stephenson elkészíti az első gőzmozdonyt.
 1817 – Ricardo: „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelveiről” c. műve.
 1819 – Schopenhauer: „A világ mint akarat és képzet” c. műve.
 1822 – Mickiewicz: „Költemények” c. műve.
 1823 – Bolyai János: a nem-euklidészi geometria megalkotása.
 1825 – Megnyitják a Stockton–Darlington közötti vasútvonalat Angliában.
 1825–1833 – Puskin: „Anyegin” c. műve.

- 1829 – Rossini: „Tell Vilmos” c. operája.
- 1830–1842 – Comte: „A pozitív filozófia kézi könyve” c. műve.
- 1830–1831 – Delacroix: „A Szabadság vezeti a népet” c. festménye.
- 1831 – Faraday, az elektromágneses indukciót vizsgáló kísérlete.
- 1832 – Clausewitz: „Háborúról” c. műve.
- 1833 – Balzac: „Eugénie Grandet” c. műve.
- 1836 – Irinyi János feltalálja a foszforos gyufát.
- Gogol: „Revizor” c. műve.
- 1837 – Morse bemutatja távíróját.
- Dickens: „Twist Olivér” c. műve.
- 1840 – Az első postabélyeg kiadása Angliában.
- 1841 – Poe: „A Morgue utcai gyilkosság” c. műve, az első detektívregénynek tartott írás.
- 1842 – Verdi: „Nabucco” c. operája.
- Glinka: „Ruszlán és Ludmilla” c. operája.
- 1844 – Heine: „Új versek” c. kötetének megjelenése.
- 1845–1862 – Humboldt: „Kosmos” c. művének megjelenése.
- 1846 – A varrógép feltalálása.
- 1847 – Semmelweis felfedezi a gyermekágyi lázat okozó hulláméreg-fertőzést.
- 1848 – Courbet: „Kötörők” c. festménye.
- 1849 – Lönnrot gyűjtése nyomán megjelenik a „Kalevala”.
- 1850 – A londoni meteorológiai társaság megalapításával megindul a rendszeres időjárásmérés és -jelentés.
- 1853–1874 – Wagner megírja tetralógiáját: „A Rajna kincse”, „A valkűr”, „Siegfried”, „Is-tenek alkonya”.
- 1854 – Az alumíniumgyártás iparszerű megindulása.
- 1855 – A Bunsen-égő megszerkesztése.
- 1856 – Jedlik Ányos felfedezi a dinamoelvet.
- 1857 – Baudelaire: „A romlás virágai” c. kötete.
- 1858 – Offenbach: „Orfeusz az alvilágban” c. operettje.
- 1859 – Darwin: „A fajok eredete...” c. műve.
- Goncsarov: „Oblomov” c. műve.
- 1860 – Burckhardt: „A reneszánsz Itáliában” c. műve.
- 1862 – Hugo: „Nyomorultak” c. műve.
- 1863 – Manet: „Reggeli a szabadban” c. festménye.
- Bizet: „A gyöngyhalászok” c. operája.
- 1864–1869 – Brehm: „Az állatok világa” c. művének megjelenése.
- 1865 – Mendel örökléstanai törvényei.
- 1866 – Dosztojevszkij: „Bűn és bűnhődés” c. műve.
- Monet: „Nők a kertben” c. festménye.
- 1867–1894 – Marx: „A tőke” c. műve.
- Ibsen: „Peer Gynt” c. műve.
- ifj. Johann Strauss: „Kék Duna-keringő” c. műve.
- 1868–1869 – L. Ny. Tolsztoj: „Háború és béke” c. művének megjelenése.
- 1869 – A Mengyelejev-féle periódusos rendszer.
- Az első levelezőlap.
- Csajkovszkij: „Rómeó és Júlia” c. nyitány-fantáziája.
- Flaubert: „Az érzelmek iskolája” c. regénye.
- 1870 – Schliemann feltárja Tróját.
- 1871 – Rimbaud: „A részeg hajó” c. műve.
- Muszorgszkij: „Borisz Godunov” c. operája.
- 1872 – Monet: „Impresszió, a felkelő nap” c. festménye.
- Degas: „Balett-terem az Operában” c. festménye.
- 1873 – Bakunyin: „Államiság és anarchia” c. műve.
- 1876 – A négyütemű Otto-motor megszerkesztése.
- Mallarmé: „Egy faun délutánja” c. műve.
- 1877 – Zola: „A patkányfogó” c. műve.
- 1880 – Maupassant: „Gömböc” c. novellája.
- 1881 – Pasteur felfedezi a veszettség elleni védőoltást.
- 1882 – Koch felfedezi a tbc-vírust.
- 1883 – A Daimler-féle belső égésű motor.
- Maxim géppuskája.
- Csehov: „A csinovnyik halála” c. műve.
- 1883–1885 – Nietzsche: „Imígyen szóla Zarathustra” c. műve.
- 1884 – Rodin: „A Calais-i polgárok” c. szoborcsoport.
- 1885 – A Déri-Bláthy-Zipernowsky-féle transzformátor.
- 1886 – Benz robbanómotoros gépkocsija.
- 1887 – Debussy: „A tavasz” c. zenekari szvitje.
- 1887–1889 – Az Eiffel-torony építése.
- 1888 – Van Gogh: „Festőállványos önarckép” c. festménye.
- 1889 – Bergsson: „Idő és szabadság” c. műve.
- 1890 – Mascagni: „Parasztbecsület” c. operája.
- 1891 – Gauguin: „Tahiti nők” c. festménye.
- 1892 – A Diesel-motor.
- 1893 – Dvořák: „9. Új világ szimfónia”
- 1894 – Durkheim: „A szociológiai módszer szabályai” c. műve.
- Kipling: „A dzsungel könyve” c. műve.
- 1895 – Marconi rádiója.

- Zeppelin szabadalmaztatja léghajóját.
- Röntgen felfedezi a róla elnevezett sugárzást.
- Lumière testvérek kinematográfiája.
- 1896 – Az első elektromos vontatású földalatti Budapesten.
- A nagybányai művésztelep megalakulása.
- 1897 – Wells: „A világok háborúja” c. műve.
- 1898 – A Curie házaspár felfedezi a polóniumot és a rádiumot.
- D’Annunzio: „A halott város” c. műve.
- 1899 – Sibelius: „Finlandia” c. szimfonikus költeménye.
- 1900 – Planck kvantumelmélete.
- 1901 – A Nobel-díj első odaítélése. (Sully Prudhomme francia költő.)
- 1902 – Gorkij: „Éjjeli menedékhely” c. műve.
- 1903 – Ciolkovszkij: „A világűr vizsgálata sugárhajtású eszközökkel” c. műve.
- 1904 – Freud: „A mindennapi élet pszichológiája” c. műve.
- Puccini: „Pillangókisasszony” c. operája.
- 1905 – Lehár Ferenc: „A víg özvegy” c. operettje.
- Max Weber: „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” c. műve.
- 1906–1907 – Picasso: „Avignoni kisasszonyok” c. festménye.
- 1906 – Musil: „Törless kadét zűrzavarai” c. műve.
- 1907 – Thomson felfedezi az izotópia fogalmát.
- Rilke: „Új versek” c. kötete.
- 1909 – Az olasz futurizmus első manifestuma.
- 1910 – Sztravinszkij: „Tűzmadár” c. szvitje.
- 1911 – Rutherford atomhéjmodellje.
- 1911 – Bartók Béla: „Allegro barbaro” c. zongoraműve.
- 1912 – Apollinaire: „A Mirabeau-híd” c. verse.
- Ahmatova: „Este” c. kötete.
- 1913–1927 – Proust: „Az eltűnt idő nyomában” c. műve.
- Husserl: „Eszmék egy tiszta fenomenológiához” c. műve.
- 1914 – A Swinton-féle első tank.
- H. Mann: „Az alattvaló” c. műve.
- 1915 – Kafka: „Az átváltozás” c. műve.
- 1917 – Kokoschka: „Önarckép” c. festménye.
- Schönberg: „Megdicsőült éj” c. szimfonikus költeménye.
- 1919 – Pirandello: „Az ember, az állat, az erény” c. műve.
- A Bauhaus megalakulása.
- 1920–1923 – Haček: „Svejk” c. műve.
- 1921 – Jung: „Pszichológiai típusok” c. műve.
- 1922 – Eliot: „A puszta ország” c. műve.
- 1922–1940 – Martin du Gard: „A Thibault család” c. műve.
- 1924 – T. Mann: „A varázshegy” c. műve.
- 1926 – Milne: „Micimackó” c. műve.
- Babel: „A lovashadsereg” c. műve.
- 1927 – Heidegger: „Lét és idő” c. műve.
- Le Corbusier stuttgarti lakóháza.
- 1928 – Buñuel: „Az andalúziai kutya” c. filmje.
- Brecht: „Koldusopera” c. műve.
- 1929 – Remarque: „Nyugaton a helyzet változatlan” c. műve.
- Ortego y Gasset: „A tömegek lázadása” c. műve.
- 1930 – Maugham: „Sör és pereg” c. műve.
- 1932 – Szent-Györgyi Albert felfedezi a C-vitamint.
- Huxley: „Szép új világ” c. műve.
- 1933 – Lorca: „Vérnász” c. műve.
- 1934 – Popper: „A kutatás logikája” c. műve.
- 1935 – Dali: „A lángoló zsiráf” c. festménye.
- 1936 – Bohr atommagmodellje.
- 1937 – Picasso: „Guernica” c. festménye.
- Orff: „Carmina burana” c. műve.
- Az ún. Szondi-teszt.
- 1938 – Honegger: „Jeanne d’Arc a máglyán” c. oratóriuma.
- Camus: „Caligula” c. drámája.
- 1941 – Matisse: „A két barát nő” c. festménye.
- 1943 – Sartre: „A Lét és a Semmi” c. műve.
- De Saint-Exupéry: „A kis herceg” c. műve.
- 1944 – Kandinszkij: „Szabályozott lendület” c. festménye.
- 1945 – Aragon: „Sziget a Szajján” c. regénye.
- 1946 – Bay Zoltán radarviszhanggal beméri a Föld–Hold-távolságot.
- 1947 – Moravia: „A római lány” c. műve.
- 1949 – Dürrenmatt: „A nagy Romulus” c. műve.
- 1952 – Beckett: „Godot-ra várva” c. műve.
- 1954 – Paszternák: „Doktor Zsivago” c. műve.
- 1957 – Az első mesterséges hold felbocsátása.
- 1961 – Gagarin űrepülése.
- 1963 – Semprun: „A nagy utazás” c. műve.
- 1965 – H. Kant: „Az aula” c. műve.
- 1966 – Foucault: „A szavak és a dolgok” c. műve.
- 1971 – Böll: „Csoportkép hölgyel” c. műve.
- 1974 – Claude Mauriac: „A mozdulatlan idő” c. műve.
- 1975 – Szozuz–Apollo űrutazás.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Általános irodalom

- Wilhelm Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg/Berlin, 1966
- Anderle Ádám: Spanyolország története. Bp. 1992
- The Cambridge Economic History of Europe. Szerk. M. M. Postan-D. C. Coleman-P. Mathias. I-VIII. Cambridge/London/New York/Melbourne 1963-1989
- Georges Duby-Robert Mandrou: A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975
- Gergely Jenő: A pápaság története. Bp. 1982
- Gonda Imre-Niederhauser Emil: A Habsburgok. Bp. 1977
- Histoire économique et sociale du monde. Szerk. Pierre Renouvin I-VIII. Paris, 1953-1958
- Marcel Reinhard-André Armengaud-Jaques Dupaquier: Histoire générale de la population mondiale. Paris, 1968
- B. H. Slicher van Bath: The agrarian History of Western Europe. London, 1963
- Tokody Gyula-Niederhauser Emil: Németország története. Bp. 1983
- Jerzy Topolski: Lengyelország története. Bp. 1989
- George M. Trevelyan. English Social History. Penguin Books. 1986

1. Középkor és kora újkor

- Perry Anderson: Az abszolutista állam. Bp. 1989
- A barokk. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította és magyarázta *Bán Imre*. Bp. 1963
- Malcolm Barber: The Two Cities. Medieval Europe 1050–1320. London/New York, 1992
- Ifj. Bartá János: A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában. Bp. 1982
- Leonyid Batkin: Az itáliai reneszánsz. Bp. 1986
- Marc Bloch: La société féodale. Paris, 1939
- Marc Bloch: Seigneurie française et manoir anglais. Paris, 1967
- Marc Bloch: A történelem védelmében. Bp. 1974
- Bolberitz Pál–Gál Ferenc: Aquinói Szent Tamás filozófiája és teológiája. Bp. 1987
- Karl Bosl: Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im Deutschen Mittelalter. München, 1973
- Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1947
- Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Bp. 1985
- Otto Brunner: Sozialgeschichte Europas im Mittelalter. Göttingen, 1984
- Peter Burke: Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp. 1991
- Pierre Chaunu: A klasszikus Európa. Bp. 1971
- Christopher Dawson: Európa születése. Bp. é. n
- Georges Duby: Guerriers et paysans VII–VIIIe siècle. Paris, 1973
- Georges Duby: A lovag, a nő és a pap. Bp. 1987
- Georges Duby: A katedrálisok kora. Bp. 1984
- Georges Duby: Emberek és struktúrák a középkorban. Bp. 1978
- Richard van Dülmen: Entstehung des frühneuzeitlichen Europa 1550–1648. Frankfurt/Main, 1982
- Christopher Dyer: Standards of living in the later Middle Ages. Social Change in England 1200–1520. Cambridge, 1990
- Entz Géza: A gótika művészete. Bp. 1973
- Eörsi Anna: Az internacionális gótika festészete. Bp. 1984
- Siegfried Epperlein: Nagy Károly. Bp. 1982
- Robert Fossier: Le moyen âge I–III. Paris, 1982–1983
- Robert Fossier: La société médiévale. Paris, 1991
- Guy Fourquin: Histoire économique de l'Occident médiéval. Paris, 1979
- Richard Friedenthal: Luther élete és kora. Bp. 1977
- Gecse Gusztáv: Történelem és kereszténység. Bp. 1977
- Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987
- Hans-Verner Goetz: Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert. München, 1986
- Jacques le Goff: Az értelmiség a középkorban. Bp. 1979
- Pierre Goubert–Daniel Roche: Lés Français et l'Ancien Régime. Paris, 1984
- Günter Granz: Geschichte des Bauernlandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1970
- Herbert Grundmann: Wahlkönigtum, Territorialpolitik und Ostbewegung im 13. und 14. Jahrhundert. München, 1973
- Aron J. Gurevics: A középkori ember világképe. Bp. 1974
- Aron J. Gurevics: A középkori népi kultúra. Bp. 1987
- Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a

- kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1975
- Hajnal István: Az újkor története. Bp. 1936
 - Hankiss Elemér-Makkai László: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965
 - Paul Hasard: La pensée européenne au XVIIIe siècle. Paris? 1946
 - Christopher Hill: Az angol forradalom évszázada. Bp. 1968
 - Otto Hintze: Staat und Verfassung. Göttinga, 1970
 - Hoffmann Tamás: Néprajz és feudalizmus. Bp. 1975
 - Max Horkheimer-Teodor W. Adorno: a felvilágosodás dialektikája. Bp. 1990
 - Johan Huizinga: A középkor alkonya. Bp. 1979
 - Karl Jordan: Investiturstreit und frühe Stauferzeit. München, 1973
 - A. P. Kazdan-G. G. Litavrin: Bizánc rövid története. Bp. 1961
 - Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás. Bp. 1986
 - Maurice Keen: History of Medieval Europe. Penguin Books, 1968
 - Witold Kula: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Bp. 1985
 - Kulcsár Zsuzsanna: Rejtélyek és botrányok a középkorban. Bp. 1984
 - Jean-François Lemarignier: France médiévale. Institutions et société. Paris, 1970
 - Johann Losert: Geschichte des späteren Mittelalters vom 1197 bis 1492. München/Berlin, 1903
 - Friedrich Lütge: Geschichte des deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1970
 - Franz G. Maier: Die Verwandlung der Mittelmeerwelt. Frankfurt/Main, 1968
 - Makkai László: Az európai feudalizmus jellegzetességei. Bp. 1987
 - Marosi Ernő: A román kor művészete. Bp. 1972
 - Roland Mortier: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Bp. 1983
 - Roand Mousnier: les Hierarchies sociales de 1450 à nos jours. Paris, 1969
 - Nyíri Tamás: a filozófiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1991
 - Andrei Otetea: A reneszánsz és a reformáció. Bp. 1974
 - Henri Pirenne: Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle. Paris, 1936
 - Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története. Bp. 1983
 - Pierre Riché: Écoles et enseignement dans le haut moyen âge. Paris, 1979
 - Archibald Robertson: A kereszténység eredete. Bp. 1979
 - Ruggiero Romano-Alberto Fenentini: Die Grundlegung der modernen Welt. Spätmittelalter, Renaissance, Reformation. Frankfurt/Main, 1967
 - Werner Rösener: Bauern im Mittelalter. München, 1987
 - Richard W. Southern: A nyugati társadalom és egyház a középkorban. Bp. 1987
 - Szabolcsi Bence: A zene története. Bp. 1979
 - Szántó Konrád: A katolikus egyház története I–III. Bp. 1985
 - Székely György: VII. Gergely. Bp. 1984
 - Szergej D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Bp. 1979
 - Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983
 - Szvák Gyula: Cárok és kalandorok. Bp. 1982
 - W. Tjaskelow-O. Sopotinski: Kunst des Mittelalters. Byzanz-Vorderasien-Balkan-Russland. Drezda/Moszkva, 1976
 - W. Tjaskelow: Kunst des Mittelalters. Mitteleuropa-Nord- und Südeuropa. Drezda/Moszkva, 1981
 - Varga János: Jobbágyprendszer Magyarországon a kései feudalizmus korában. Bp. 1969
 - Immanuel Wallerstein: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Bp. 1983
 - Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982
 - Wittmann Tibor: Némalföld aranykora. Bp. 1965
 - Ernst W. Zeeden: Das Zeitalter der Glaubenskämpfe. München, 1973
 - Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976
 - Walter Zöllner: A keresztes háborúk története. Bp. 1980

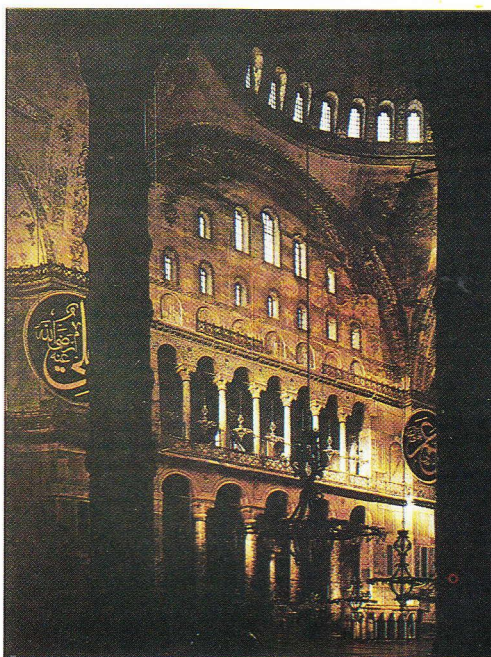
2. Új- és legújabb kor

- Arató Endre: Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Bp. 1971
- Ádám Magda: A kisantant és Európa. Bp. 1990
- Albert C. Bartlett: A History of Post-War Britain 1945–1974. London, 1977
- Derek Beales: The Risorgimento and the Unification of Italy. London, 1981
- Wolfgang Benz–Hermann Graml: Europa nach dem Zweiten Weltkrieg 1945–1982. Frankfurt/Main, 1983
- Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Bp. 1982
- Berend T. Iván–Ránki György: Európa gazdasága a 19. században. Bp. 1987
- Klaus V. Beyme: Die parlamentarischen Regierungssysteme in Europa. München, 1973
- Zbigniew Brzezinski: The Soviet Bloc – Unity and Conflict. Cambridge/Mass., 1967
- Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról. Fordította és a bevezetőt írta Kontler László. Bp. 1990.
- Edward H. Carr: The Bolshevik Revolution 1917–1923. I–III. London, 1950–1953
- Winston Churchill: A II. világháború. Bp. 1989
- Irene Collins: The Age of Progress 1789–1870. London, 1964
- Alfred Cobban: The Social interpretation of the French Revolution. Cambridge, 1964
- Isaac Deutscher: Sztálin. Bp. 1991
- Diószegi István: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Bp. 1967
- Diószegi István: Két világháború árnyékában. Bp. 1974
- Dolmányos István: A Szovjetunió története. Bp. 1971
- Jean-Baptiste Duroselle: La Décadence 1932–1939. Paris, 1979
- Egedy György: Nagy-Britannia története 1945–1987. Bp. 1991
- Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. Bp. 1991
- Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1945–1989. Bp. 1992
- François Furet–Denis Richet: La Révolution française. Paris, 1965–1966
- Galántai József: Az első világháború. Bp. 1982
- Carles Gati: Füstbe ment tömb. Bp. 1991
- Gazdag Ferenc: Franciaország története 1948–1988. Bp. 1989
- Jacques Godechot: La Grande Nation I–II. Paris, 1956
- George P. Gooch: Europe in the Nineteenth Century. New York, 1970
- Jens Hacker: Der Ostblock. Entstehung, Entwicklung, Struktur 1939–1980. Baden-Baden, 1983
- Hahner Péter: A nagy francia forradalom kisenciklopédiája. Bp. 1989
- Harsányi Iván: A Franco-diktatúra születése. Bp. 1988
- Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München, 1991
- Andreas Hillgruber: Europa in der Weltpolitik der Nachkriegszeit. München, 1987
- Eric J. Hobsbawn: A forradalmak kora 1789–1848. Bp. 1988
- Eric J. Hobsbawn: A tőke kora 1848–1875. Bp. 1978
- Barbara Jelavich: History of the Balkans. Cambridge, 1983
- George F. Kennan: Russia and the West under Lenin and Stalin. Boston, 1961
- Paul Kennedy: A nagyhatalmak tüdőklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Bp. 1992
- Kerekes Lajos: Ausztria hatvan éve. Bp. 1984

- Kiss Aladár: Az olasz fasizmus története. Bp. 1970
- Kiss Aladár: Olaszország története 1748–1968. Bp. 1975
- Eberhard Kolb: Die Weimarer Republik. München/Wien, 1984
- Dieter Langewiesche: Europa Zwischen Restauration und Revolution 1815–1849. München, 1989
- Georges Lefebvre: Napóleon. Bp. 1975
- Werner Link: Der Ost–West-Konflikt. Die Organisation der internationalen Beziehungen im 20. Jahrhundert, Stuttgart, 1980
- Wilfried Loth: Teilung der Welt. Geschichte des Kalten Krieges 1941–1944. München, 1980
- Colin Lucas: Class, Ideology and the Rights of Nobles during the French Revolution. Oxford, 1981
- Peter Lundgreen: Bildung und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozess des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1973
- Roger Massip: De Gaueille et l'Europe. Paris, 1963
- Vojtech Mastny: Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare and the Politics of Communism 1941–1945. New York, 1979
- „Mítosz és valóság”. Tanulmányok a francia forradalomról. Szerk. Madaras Éva–Papp Imre. Történelmi Figyelő 2. Debrecen, KLTE, 1991
- Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. Bp. 1972
- Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976
- Thomas Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800–1866. München, 1983
- Ormos Mária: Nácizmus-fasizmus. Bp. 1987
- Ránki György: A második világháború története. Bp. 1974
- Keith Robbins: The First World War. Oxford/New York, 1984
- Martin Roberts: Az ipari forradalom és a liberalizmus kora. Európa története 1789–1914. Bp. 1992
- Martin Roberts: Európa története 1900–1973. Az újbarbárság kora? Bp. 1992
- Gregor Schöllgin: Das Zeitalter des Imperialismus. München, 1991
- Gerhard Schulz: Revolutionen und Friedensschlüsse 1917–1920. München, 1976
- Hugh Seton-Watson: The East European Revolution. London, 1952
- Hugh Seton-Watson: The Russian Empire 1801–1917. Oxford, 1967
- Albert Soboul: A francia forradalom története 1789–1799. Bp. 1989
- Tanulmányok a francia forradalom történetéből. Szerk. Vadász Sándor. Bp. 1989
- Philippe Vigier: La Monarchie de Juillet. Paris, 1962
- Thilo Vogelsang: Das geteilte Deutschland. München, 1982
- Wolfgang Wippermann: Europäischer Faschismus im Vergleich 1922–1982. Frankfurt/Main, 1983
- Robert Wolfson: Years of Change. European History 1890–1945. London, 1978
- Llewellyn Woodward: Prelude to Modern Europe 1815–1914. London, 1972
- Zsigmond László: Franciaország története 1789–1968. Bp. 1969

Lovas vandál egy 6. századi mozaikon

A Hagia Sophia belső részlete

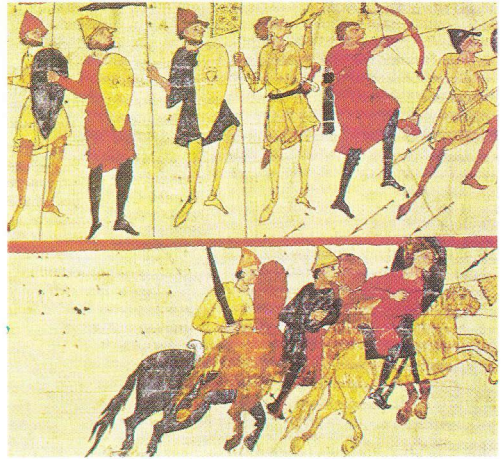
Viking hajósok 12. századi ábrázoláson

Dávid király ábrázolása
egy 8. század közepéből származó
Canterbury-i zsoldárkönyvből

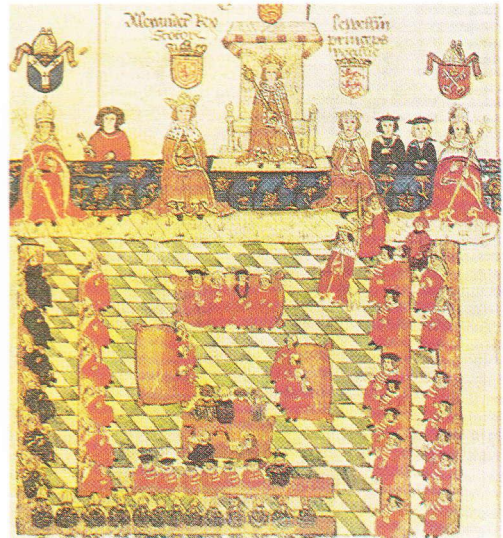
Kopasz Károly a trónon,
9. sz. végéről származó ábrázoláson

Lovas és gyalogos katonák a keresztes háborúk
idején (11–12. sz. fordulóján)

III. Ince pápa egy 13. századi freskón

Az angol parlament 1280 körül

A pisai dóm

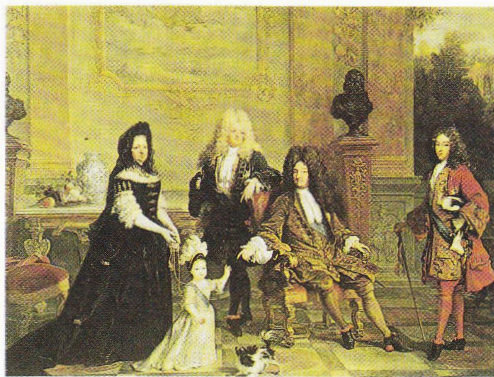
V. Károly francia király lakomája
14. sz. végi ábrázoláson

I. Erzsébet, angliai királynő

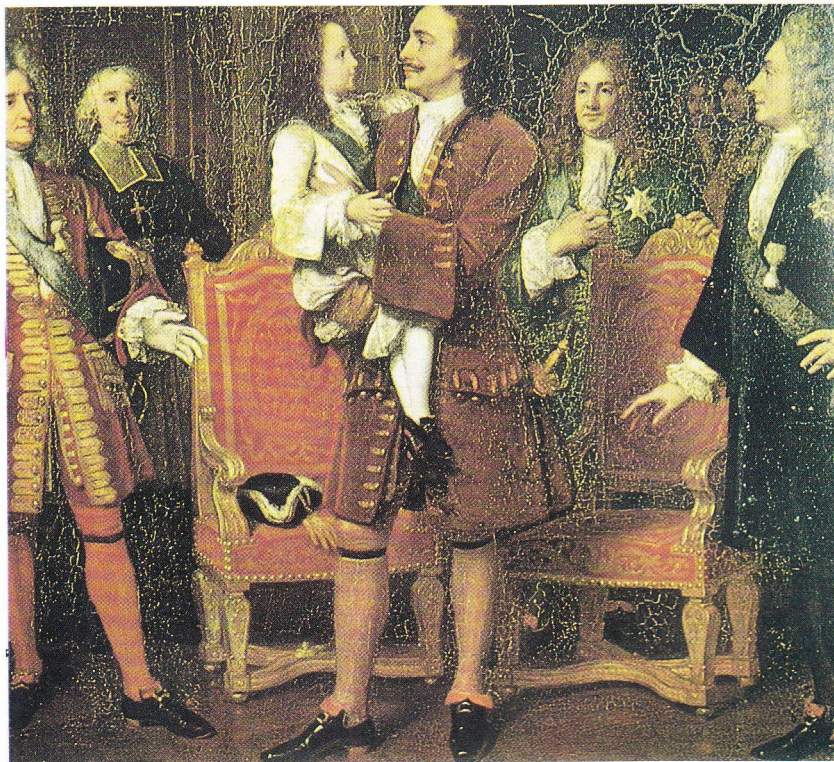
Az ulmi dóm

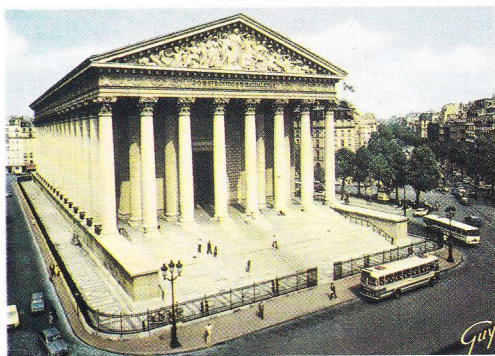
XIV. Lajos családja körében

A granadai karthausi kolostortemplom
belső látképe

Nagy Péter, karján a gyermek XV. Lajossal

A Madeleine-templom (1806) Párizsban

Forradalom Milánóban (1848)

S. Lukin: „Aminek el kellett jönnie” c. festménye

„Mi“ című SA-plakát

Prága, 1968